

294.1

V. 4. 28 km

(V. 4.)

15817

II. c. 47.

INDEX

TO THE

FOURTH VOLUME OF THE TAITTIRĪYA SANHITĀ.

FOURTH KĀṆḌA—AGNIKĀṆḌA.

PRAPĀTHAKAS—I—VII.

PRAPĀTHAKA I.

I—XI.	Anuvākas.—Ukhāsambharane mantrāḥ, ...	1—151
I.	Anuvāka. Abhryādānam, ...	1—15
II.	„ Mridākrāntiḥ, ...	15—37
III.	„ Mritkhananam, ...	37—49
IV.	„ Mridāharanam, ...	50—65
V.	„ Ukhānirmāgam, ...	66—79
VI.	„ Ukhāsaṅskārah, ...	78—87
VII.	„ Sāmidhenyah, ...	87—93
VIII.	„ Aprirūpa-Prayājyājyāḥ, ...	94—113
IX.	„ Agnutpādanam, ...	113—126
X.	„ Agnidhāranam, ...	127—142
XI.	„ Vaiśvadeve havishām yājyānuvākyāḥ, ...	142—151

PRAPĀTHAKA II.

I—XI.	Anuvākas—DevaYajanagrahaḥ, ...	152—308
I.	Anuvāka. A'sandyām ukhāgneḥ sthāpanam, ...	152—166
II.	„ Ukhāgneḥ upasthānam, ...	166—175
III.	„ Ukhāgneḥ chayanadeśam prati nayanam, ...	175—188
IV.	„ Gārhapatyāgneḥ chayanam, ...	188—202
V.	„ A'havaniya-chayanārtham bhubhā karṣhanam, ...	202—225
VI.	„ Oshadhībhāpāḥ, ...	226—239
VII.	„ Lostrakṣhepādīkam, ...	239—252
VIII.	„ Rukmādyupadhānam, ...	252—264
IX.	„ Svayamātrīṇnādīshṭakopadhānam, ...	265—286
X.	„ Pas us'irshopadhānam, ...	287—299
XI.	„ Varunapraghāse yājyānuvākyāḥ, ...	299—308

PRAPĀTHAKA III.

Chiti I.

I—XIII.	Anuvākas.—Chitis, ...	...	... 309—418
I.	Anuvāka. Apasyāḥ ishtakāḥ,	...	... 309—314
II.	„ Prānabhritaḥ ishtakāḥ,	...	... 314—321
III.	„ Apānabhritaḥ ishtakāḥ,	...	... 321—328

Chiti II.

IV.	„ A'svinyāḥ ishtakāḥ,	...	... 328—337
V.	„ Vayasyāḥ ishtakāḥ,	...	... 338—343

Chiti III.

VI.	„ Svayamātrinnādyāḥ ishtakāḥ,	...	... 343—349
VII.	„ Vrihatyādyāḥ ishtakāḥ,	...	... 350—354

Chiti IV.

VIII.	„ Akshpayāstomiyāḥ ishtakāḥ,	...	... 355—361
IX.	„ Avas'ishtāḥ Akshpayāstomiyāḥ ishtakāḥ,	...	... 362—370
X.	„ Srishṭināmakāḥ ishtakāḥ,...	...	... 371—376
XI.	„ Vyushṭināmakāḥ ishtakāḥ,	...	... 376—389

Chiti V.

XII.	„ Asapatnaḥ Virājas cha ishtakāḥ,	...	... 389—396
XIII.	„ Yājñānuvākyāḥ,	...	... 396—413

PRAPĀTHAKA IV.

Fifth chiti continued up to XI Anuvāka.

I—XII.	Anuvākas, ...	...	... 414—562
I.	Anuvāka. Stomabhāgāḥ ishtakāḥ,	...	... 414—422
II.	„ Nākāsadaḥ ishtakāḥ,	...	... 422—427
III.	„ Choḍāḥ ishtakāḥ,	...	... 428—437
IV.	„ Chhandasaḥ ishtakāḥ,	...	... 437—454
V.	„ Sanyagādyāḥ ishtakāḥ,	...	... 455—459
VI.	„ Viśvajyotirādyāḥ ishtakāḥ,	...	... 459—468
VII.	„ Bhūyaskridādayaḥ ishtakāḥ,	...	... 468—472
VIII.	„ Indratanvaḥ ishtakāḥ,	...	... 473—476
IX.	„ Yajñatanvaḥ ishtakāḥ,	...	... 476—481
X.	„ Nakshatreshṭakāḥ,	...	... 481—486
XI.	„ Ritabyāḥ ishtakāḥ,	...	... 487—497
XII.	„ Yājñānuvākyāḥ,	...	... 497—508

PRAPÁTHAKA V.

I—XI.	Anuvákas.—Rudrádhya, ...
I.	Anuváka. Rudrasya tanoh prasádanam, ...
II.	„ Ubhayato-namaskáraṇi yajunshi, ...
III.	„ Ditto,... ...
IV.	„ Ditto,... ...
V.	„ Namaskáropakramáṇi yajunshi, ...
VI.	„ Ditto,... ...
VII.	„ Ditto,... ...
VIII.	„ Ditto,... ...
IX.	„ Ditto,... ...
X.	„ Richah mantráh, ...
XI.	„ S'ishtah richah yajunshi cha, ...

PRAPÁTHAKA VI.

✓ AGNISANSKÁRAH AŚVAMEDHÁNGĀNI CHA.

I—X.	Anuvákas, ...
I.	Anuváka. Parishechana-vikarshanádayah, ...
II.	„ Vais'vakarmana-homah, ...
III.	„ Agnipraṇayanam, ...
IV.	„ Apratiratha-súktam, ...
V.	„ Agnisthápanam, ...
VI.	„ Aśvamedhágam kavachádi-sannáhah, ...
VII.	„ Aśvastomíya-mantráh, ...
VIII.	„ Ditto,... ...
IX.	„ Ditto,... ...

PRAPÁTHAKA VII.

I—XV.	Anuvákas.—Vasúdhárahoma-sanskárah, ...
I to XI.	Anuvákas. Vasudháráhoma-mantráh, ...
XII.	Anuváka. Vájajrasavíyahomah, ...
XIII.	„ Agniyogah, ...
XIV.	„ Vihabáh ishtakáh, ...
XV.	„ Aśvamedhasambandhinyo yágyá- nuvákhyáh, ...

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

॥ हरिः ॐ ॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तप्त्वाय सविता धियः । अग्निं
ज्योतिर्निचाय्यं पृथिव्या अध्याभरत्^(१) । युक्ताय म-
नसा देवान्त्सुर्वर्यतो धिया दिवं । दृष्टज्योतिः
करिष्यतः सविता प्र सुवाति तान्^(२) । युक्तं मनसा
वर्य देवस्य सवितुः सवे । सुवर्गेयाय शक्त्यै^(३) । युञ्जते
मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य दृष्टो विपश्चितः ।
वि होवा दधे वयुनाविदेक इत् ॥ १ ॥

मही, देवस्य सवितुः परिष्टुतिः^(४) । युजे वा रकः
पूर्व्यं नमोभिर्नि सु-वा-वि-प्र-स्य-दृ-ष्ट-ो-वि-प-श्-च-ि-तः (वमाद-
यस्य प्रियासुमन्वन्धु इत्ययुर्देवा देवस्य महिमानमर्था
यः प्रविष्टवानि विमने स एतश्चो रजासि ते देवा

महिषत्वना^(१) । देव सवितुः प्रसुव यज्ञं प्रसुव ॥

इति भगाय दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः केतं नः
 तु वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति नः^(२) । इमं नो
 सवितर्यज्ञं प्रसुव देवायुवः सखिविदः सचाजितं
 इमजितः सुवर्जितं^(३) । अथा स्तोमः समर्ह्य गायत्रेण
 रथन्तरं । इन्द्राय चवर्षनि^(४) । देवस्य त्वा सवितुः
 सवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गायत्रेण छन्द-
 साऽऽदेऽङ्गिरस्वत्^(५) अधिरसि नारिः ॥ ३ ॥

असि पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर
 चैष्टुभेन त्वा छन्दसाऽऽदेऽङ्गिरस्वत्^(६) अधिरसि ना-
 रिरसि त्वया वयः सधस्य अग्निः शक्रेम खनितुं
 पुरीष्यं । आगतेन त्वा छन्दसाऽऽदेऽङ्गिरस्वत्^(७) हस्त
 आधाय सविता विभ्रदधिः हिरण्ययी । तया ज्यो-
 तिरजस्वमिदग्निं खात्वा न आभरानुष्टुभेन त्वा छन्द-
 साऽऽदेऽङ्गिरस्वत्^(८) ॥ ४ ॥

अनष्टुभेन त्वा छन्द-
 ति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 अवाकः ॥ * ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ निम्नस्थितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्दोशे तमहं बन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
 ततोयकाण्डे सोमस्य श्लेषः प्रायेण वर्णितः ।
 चतुर्थे तन्निमित्त्यङ्गमन्त्राणां पाठ इत्यति ॥
 अवान्तरविशेषस्तु विनियोगेषु दर्शितः ।
 चतुर्थकाण्डमन्याख्यं सप्तमिः पाठकैर्युतम् ॥
 उखासम्भरणे मन्त्राः प्रथमे पाठके श्रुताः ।
 एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थ्यास्तु क्रमादमी ॥
 अभ्रंगोदानं गृहदाक्रान्तिः खननं हरणं तथा ।
 उखानिर्घोषसंस्कारौ सामिधेन्यस्तथा, प्रियः ॥
 अन्त्यापादो धारणश्च याज्या इत्यनुवाकगाः ॥ इति ।

तत्राध्यादानप्रतिपादके प्रथमेऽनुवाके प्रथमं तावद्धोममन्त्रा
 उच्यन्ते ।

कल्पः,—‘जुह्वामष्टगृहीतं गृहीत्वा युञ्जानः प्रथमं मन इति
 युञ्जुरष्टमाभिर्हृग्भिरेकामाहुतिं जुहोति’ इति । तत्र प्रथमाह-
 चमाह,—‘युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः । अग्निं
 ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अथाभरत्^(१)’ इति । ‘सविता’ (प्रेरकः
 परमेश्वरः) ‘प्रथमम्’ अग्निश्चयनविषये ‘मनो’ ‘युञ्जानः’ (समाह-
 धानः) ‘धियः’ (इष्टकादित्रिवयाणि ज्ञानानि), ‘तत्त्वाय’ (तन्निता
 विज्ञोर्थ) ‘अग्निं ज्योतिर्निचाय्य’ (चीयमानमग्निं सफलानां कर्षणा

प्रकाशनसाधनभूतं निश्चित्य), 'प्रथिव्याः' 'सधि'—'आभरत्' (आ-
हतवान् भूमेरुपरि आनीतवान्) । तदनन्तरमग्निम् उखालक्ष्यं,*
प्रथिव्यां स्थापयितुम् उखानिर्घोषादौ इमं होमं करोतीति भावः ।

अथ द्वितीयामाह,—“युक्ताय मनसा देवान्सुवर्षते धिया
दिवं । बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्र सुवाति तान्^(१)” इति ।
'सविता' 'तान्' (इन्द्रियविशेषान्) प्रकर्षण 'सुवाति' (प्रेरयति),
किं कृता ?—'देवान्' (क्रीडापरत्वेन उपलान्) इन्द्रियविशेषान्
'मनसा' 'युक्ताय' (विषयेभ्यो नियम्य) । कीदृशानिन्द्रियविशेषान् ?—
'सुवर्षतः' (स्वर्गं गच्छतः), स्वर्गप्राप्त्यर्थमुद्यतानित्यर्थः ; 'बृह-
ज्ज्योतिः' (प्राङ् चोद्यमानमग्निं) 'धिया दिवं' 'करिष्यतः' (तत्त-
दिष्टकांदिविषयया प्रश्रया द्योतमानं कर्तुमुद्यतान्) ।

अथ तृतीयामाह,—“युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।
सुवर्गेयाय ब्रह्मै^(१)” इति । यस्मात् पूर्वोक्तरीत्या सविता इन्द्रियाणि
प्रेरयति, तस्मात् 'वयं' 'सवितुः' 'देवस्य' प्रेरणे सति 'युक्तेन' (वि-
षयेभ्यो नियमितेन) 'मनसा' 'सुवर्गेयाय' (स्वर्गलोके गीयमान-
स्वाग्नेः सम्पादनाय) 'ब्रह्मै' (ब्रह्मा) भूयास्वेति शेषः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा
विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि षेभ्यो दधे वयनाविदेक इत् मही
देवस्य सवितुः परिष्टुतिः^(१)” इति । 'विप्रस्य' (ब्राह्मणस्य) यज-
मानस्य सन्निभेनो 'विप्राः' अन्विजः 'मनो' 'युञ्जते' (प्रथमं
स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं कुर्वन्ति) । 'उत' (अपि च)

* तदनन्तरमुखावच्छामिति, J. पृ० पाठः ।

‘धियः’ (इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि) ‘युञ्जते’ (सम्पादयन्ति) ।
 कीदृशस्य विप्रस्य ?—‘बृहत्तः’ (प्रभूताग्निचयनोद्योगेनाभिवृद्धस्य);
 ‘विपश्चितः’ (विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य) । कीदृशा विप्राः ?—‘हेप्ताः’
 (होमशीलाः), कर्मण्यास्यस्वरहिता* इत्यर्थः । ‘एक इत्’ (एक एव)
 सविता ‘वि-‘दधे’ (सर्वमिदं निर्मितवान्) । कीदृशः सविता ?—
 ‘वयुनावित्’ (स्रस्त्रिग्यजमानाभिप्रायाभिज्ञः) । कथम् एक एव
 सर्वमिदं कृतवानिति न विस्मेतव्यं, यतः ‘सवितुः’ ‘देवस्य’ ‘परि-
 टुतिः’ ‘मही’ (परितः सर्वेषु देवेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महतो) । *

अथ पञ्चमीमाह,—“युजे वां ब्रह्म पूर्थ्यं नमोभिर्वि श्लोका
 यन्ति पथेव स्रराः । श्रष्टण्ति विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धा-
 मानि दिव्यानि तस्युः(५)” इति । यजुमानः पत्नी चेत्येता हे,
 दम्पती, ‘वां’ (युवयोरर्थे) ‘पूर्थ्यं’ (पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितं) ब्रह्म
 (परिवृद्धं) अग्निचयनाख्यं कर्म ‘नमोभिः’ (नमस्कारपूर्वकैरिष्ट-
 कोपधानादिभिः) ‘युजे’ (सम्पादयामि) । तस्मिन् सम्पादिते
 सति ‘श्लोकाः’ (यजमानस्य कीर्त्तयः) ‘वि-‘यन्ति’ (भूमौ विविधं
 प्रसरन्ति) । तत्र दृष्टान्तः,—‘पथ्याः स्ररा’ ‘इव’ (गोवीणमार्गे
 अन्नरिचे सूर्यरश्मयो यथा प्रसरन्ति तदन्त) । किञ्च ‘अमृतस्य’
 (प्रजापतेः) ‘पुत्रा’ ‘ये’ ‘देवाः’ ‘दिव्यानि’ ‘धामानि’ ‘आ-‘तस्युः’
 (प्राप्तवन्तः), तेषुपि ‘विश्वे’ (सर्वे) ‘श्रष्टण्ति’ यजमानस्य कीर्त्ति-
 मिति शेषः ।

अथ षष्ठीमाह,—“सस्य प्रयाणमन्वस्य इत् ययर्देवा देवस्य

महिमानमर्षतः । यः पार्थिवानि विममे स एतशो रजाऽसि
देवः सविता महिम्ना^(१)” इति । ‘यस्य’ सवितुः ‘प्रयाणं’ (प्रवृत्तिं)
‘अन्ये’ ‘देवाः’ ‘अनु’-‘ययुः’ ‘इत्’ (अवश्यमनुगच्छन्त्येव) । किं
कुर्वन्तः ?—अस्य ‘देवस्य महिमानम्’ ‘अर्षतः’ (अर्चयन्तः) । किञ्च
‘यः’ सविता ‘पार्थिवानि’ ‘रूजांसि’ ‘विममे’ (पृथिवीगतान् पर-
माणुन् विशेषेण गणयित्वा निश्चितवान्), ‘स’ ‘सविता’ ‘देवः’
‘महिम्ना’ (महत्त्वेन) ‘एतश्चः’ (व्याप्तवान्) । (एति सर्वत्र गच्छ-
तीष्टितश्चः) ।

अथ सप्तमीमाह,—“देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव । यज्ञपतिं
भगाय दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः केतश्चः पुनातु वाचस्पतिर्वाच-
मद्य स्वदाति नः^(२)” इति । हे ‘सवितः’ ‘देव’, ‘यज्ञं’ ‘प्रसुव’
(प्रकर्षेण प्रेरय), ‘यज्ञपतिं’ (यजमानञ्च) ‘प्रसुव’ । किमर्थं ?—
‘भगाय’ (शैभाय्याय) । ‘दिव्यः’ (दिवि स्वर्गे भवः) कश्चिद् ‘गन्धर्वः’,
‘केतपूः’ (केतं परकीयंचित्ते वर्त्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति
केतपूः, स) च, ‘नः’ (अस्माकं) ‘केतं’ (चित्तवर्त्तिज्ञानं) ‘पुनातु’
(भ्रान्तिपरिहारेण शोधयतु) । ‘वाचस्पतिः’ ‘अद्य’ (अस्मिन् कर्मणि)
‘नः’ (अस्मादीयां) ‘वाचं’ ‘स्वदाति’* (स्वदयतु) ।

इत्यमृतः सप्तोक्ता अष्टमं बभ्रुराह,—“इमं नो देव सवित-
र्यज्ञं प्रसुव देवायुवः सखिविदः संचाजितं धनजितः सुवर्जि-
तम्^(३)” इति । हे ‘सवितः’ ‘देव’, ‘नः’ (अस्मादीयम्) ‘इमं’ ‘यज्ञं’
‘प्रसुव’ । को वृत्तः ?—(देवैर्यैति मिश्रोभवतीति देवायुः, तं) ‘देवा-

* स्वदातु इति B. एवं J. पु० पाठः ।

वेदार्थप्रकाशे ।

युवं', (सखायं स्खनिष्यादकं यजमानं वेत्तीति सखिवित्, तं),
(सखाणि द्वादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सखाजित्, तं),
तानि हि शीघ्रमानमग्निमपेक्षन्ते; (धनं जयति फलरूपेण
सम्पादयतीति धनजित्, तं), (सुवः स्वर्गं फलरूपेण सम्पादयतीति
सुवर्जित्, तम्) ।

अग्निचयनार्थानां चतुर्थकाण्डगतानां मन्त्राणां पञ्चमकाण्डे
(१ प्र०।१ अ०) क्रमेणैव ब्राह्मणमाज्ञातं । तत्रादौ 'युञ्जानः' इत्या-
दिभिर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते,—“सावित्राणि जुहोति प्रसृत्यै” इति ।
सविता येषु मन्त्रेषु प्रतोयते, तानि सावित्राणि, तैर्होमे सति
यजमानं सविता कर्मणि प्रथोति ।

द्रव्यं विधत्ते,—“चतुर्दहीतेन जुहोति चतुष्पादः पशवः
पशून्नेवावहन्ते” इति ।

चतुःस्र्यां पुनः प्रशंसति,—“चतस्रो दिवो दिक्ष्वैव प्रति-
तिष्ठति” इति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“हन्दांसि देवेभ्योऽपा-
क्लामन् वा भागानि ह्वयं वक्ष्यामः” इति तेभ्य एतच्चतुर्दहीतम-
धारयन् पुरोऽनुवाक्यायै याव्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतु-
र्दहीतं जुहोति हन्दांस्वैव तन्मीणाति तान्यस्य प्रीतानि दे-
वेभ्यो ह्वयं वहन्ति” इति । नामाविध्वन्दोयुक्पुरोऽनुवाक्याद्य-
भिमानीनो देवा हविर्भाग्यो देवेभ्योऽपरक्ताः सन्तोऽन्यत्राग-
च्छन् । किं भ्रुवन्तो गताः?—इति तदुच्यते,—हे देवा भागरहि-
तानि त्वयं हन्दांसि 'वः' (युञ्जदोयानि) हवीषि 'न' 'वक्ष्यामः'

(हविर्वह्नं न करिष्याम इति ब्रुवन्तः) । तदानीं देवा विषाद्यं होमकाले - यत्तुर्थहणं तच्छन्दसां प्रीतिकरं भवत्विति तेषां भागमकल्पयन् ;—तत्र प्रथमहणं पुरोऽनुवाक्याख्याया गायत्री-देवतायास्तुष्टिकरं ; द्वितीयहणं याज्याख्यायास्त्रिष्टुब्देवतायास्तुष्टिकरं ; तृतीयहणं द्वेवताख्याया जगतीदेवतायास्तुष्टिकरं ; चतुर्थहणं वषट्काराख्याया अनुष्टुब्देवतायास्तुष्टिकरं । अतस्तु-र्गृहीतेन होमे सति छन्दोदेवतायाः, ताः प्रीणयति, तासु प्रीताः सती हव्यं वहन्ति ।

सूत्रकारेण शाखान्तरमाश्रित्य अष्टगृहीतमित्युक्तं, तत्रेदं चिन्तनीयं,—किमेकैकं मन्त्रमुच्चार्य जुहुयात्, आशोस्त्रिं सर्वाणि मन्त्राण्युच्चार्य ?—इति । तत्र हेयोपादेयावुभौ पक्षौ क्रमेण दर्शयति,—“यं कामयेत पापीयान्स्थ्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादा-ज्जतीभिरवैनमपगृह्णाति पापीयान् भवति यं कामयेत वभो-यान्स्थ्यादिति सर्वाणि तस्थानद्रुत्य जुहुयादाज्जत्यैवैनमभिक्रमयति वसोयान् भवत्यथो यज्ञस्यैवैषाभिक्रान्तिः” इति । ‘पापीयान्’ अतिशयेन पापो दरिद्र इत्यर्थः । एकैकं मन्त्रमुच्चार्य होमे सति संश्लेषाभावात् परस्परमपरक्ताभिराज्जतिभिरेतं यजमानम् ‘अपगृह्णाति’ (धनादपेतं करोति) ततो दरिद्रो भवति । ‘वसो-यान्’ वसुमन्तरः । सर्वाण्युच्चार्य होमे तु मन्त्राणां परस्परसंश्लेषा-देकैवाज्जत्या यजमानम् ‘अभिक्रमयति’ (अभिव्याप्तं करोति), ततो धनिको भवति । अपि च, येयमभिक्रमणहेतुरेका आज्जतिः ; एषा यज्ञस्यैव अग्निचयनरूपस्यैव अभिक्रान्तिः । स्थाधीनो यज्ञो भवति ।

[का०३।प्र०१।ख०१] वेदार्थप्रकाशे ।

मन्त्रगतामष्टसङ्ख्यां प्रशंसति,—“एति वा एष यज्ञमुखादृष्ट्या योऽग्निर्देवताया एत्यष्टावेतानि सावित्राणि भवन्त्यष्टासु गायत्री गायत्रीऽग्निस्तेनैव यज्ञमुखादृष्ट्या अग्निर्देवतायै नैति” (५।१।१२०) इति । यो यजमानोऽग्निरूपाया देवताया ‘एति (अपगच्छति), ‘एष’ यजमानो यज्ञोपक्रमादारभ्य यज्ञफलरूपाया ‘अष्ट्या’ ‘एति’ (अपगच्छति) । ‘अग्निर्वै यज्ञमुखम्’ इति श्रुत्यन्तरात् अग्नेरपगम एव यज्ञमुखादपगमः । कस्तुर्ह्यग्नेः सकाशादपगमस्य परिहारः ? इति,—तदुच्यते, प्रारम्भे सावित्राणां मन्त्राणामश्रुत्वे सति ‘अष्टासु गायत्री’ सम्यद्यते, ‘अग्निः’ च ‘गायत्रः’, उभयोर्मुखजन्यत्वात् ; ततो गायत्रीमन्त्रतिरेवाग्निमन्त्रतिरिति यज्ञमुखादग्निरूपादनपेतः सन् समृद्धेरपि नापैति ।

अष्टमन्त्रोपेतासेकामाहुतिं प्रशंसति,—“अष्टौ सावित्राणि भवन्त्याहुतिर्नवमो त्रिवृतमेव यज्ञमुखे विद्यातयति” (५।१।१२०) इति । त्रिवृतस्त्रोमे ऋचो नवमङ्गाकाः, अतोऽत्राष्टमन्त्रविशिष्टाहुतिगतया नवमङ्गाया त्रिवृतस्त्रोममेव ‘यज्ञमुखे’ ‘विद्यातयति’ (विशेषेण प्रसारितवान् भवति) ।

अत्रेदमपरं चिन्तनीयं,—किं ऋगूपान् षण्मन्त्रान् उच्यार्थं, ‘इमं नो देव सवितः’ इति यजुः सप्तमं कृत्वा, पश्चात् ‘देव सवितः’ इत्यृचम् अन्तिमां कुर्यात्, किं वा एतामृचं सप्तमीं कृत्वा, तत् यजुर्गन्तमं कुर्यात् ? इति । तत्र ज्ञेयापादेयपक्षौ क्रमेण दर्शयति,—“यदि कामयेत कन्दाऽग्निं यज्ञयज्ञसे नार्पयेत्समृचमन्तमं कुर्यात् कन्दाऽस्येव यज्ञयज्ञसे नार्पयति यदि कामयेत

मानं यज्ञयज्ञसे नार्पयेयमिति यजुरन्तमं कुर्यात् यजमान-
यज्ञयज्ञसे नार्पयति" (५।१।१३०) इति । 'यज्ञयज्ञसे' (यज्ञ-
i) 'अर्पयेय' (संयोजयेयम्), कन्दोबद्धाया ऋचस्तु अन्तिमत्वे
फलं कन्दः सुगच्छेत् । यजुषस्तु कन्दोरहितत्वेन युञ्जफलं
दोगामि न भवति, किन्तु यजमानगान्धेव भवति ; तस्माद्
रेवान्तिमं कुर्यादित्यर्थः ।

कल्पः, 'ऋचा सोमः समर्धयेत्यपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा'
१ । पाठस्तु,—“ऋचा सोमः समर्धय गायत्रेण रथन्तरं ।
द्गायत्रवर्त्तनि(८)” इति । हे अग्ने, स्तोत्रहेतुमामाधारभूतया
चा 'सोमं' (स्तोत्रं, ऋगावृत्तिरूपं संधातं वा) 'समर्धय'
दृढं कुरु) । 'गायत्रेणः साक्षा सह 'रथन्तरं' साम 'समर्धय' ।
यत्रसामैव वर्त्तनि मार्गो यस्य बृहत्यान्तः, तत् 'गायत्रवर्त्तनि',
यत्रसामसहितं 'बृहत्' साम 'समर्धय' ।

अस्मिन् मन्त्रे 'समर्धय' इतिपदस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“ऋचा
मः समर्धयेत्याह समृद्धौ" (५।१।१३०) इति ।

कल्पः, 'देवस्य त्वा सवितुः प्रमव इति चतुर्भिर्भ्रिमादत्ते
वी कल्पावीं सुषिरामसुषिरां चोभयतः-द्वणमन्यतरतः-द्वणूं वा
देशमाचीमरत्विमाचीं व्यामभाचीमपरिमितां वा' इति ।
उक्तु,—“देवस्य त्वा सवितुः प्रमवेऽग्निनोर्बाङ्गभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
यत्रेण कन्दसाऽऽदेऽङ्गिरस्वत्(१०) अग्निरसि नारिरसि पृथिव्याः
। साहसिं पुरीषमङ्गिरस्वदाभर चैष्टुभेन त्वा कन्दसाऽऽदे-
रस्वत्(११) अग्निरसि नारिरसि त्वया वषः सधस्य आऽग्निः

शक्येन खनितुं पुरीष्यं जागतेन त्वा हृन्दसाऽऽददेऽङ्गिरस्वत्^(११)
 हस्त आधाय सविता विभ्रदभ्रिः हिरण्यी । तथा ज्योति-
 रजसमिदग्निं खात्वा न आभरानुष्टुभेन त्वा हृन्दसाऽऽददेऽङ्गिर-
 स्वत्^(११)” इति । अत्रोखां निर्मातुं मृतं खननीया, खननहेतुः
 काष्ठविशेषोऽग्निः । हे अग्ने, 'सवितुः' 'द्वेवस्व' प्रेरणे सति 'अग्निनोः'
 सम्बन्धिभ्यां मणिवन्धपर्यन्ताभ्यां 'वाङ्गभ्यां', 'पूष्णः' सम्बन्धिभ्यां
 साङ्गुलिभ्यां 'हस्ताभ्यां' साधनभृताभ्यां, सहायभूतेन 'गाद्यन्त्रेण
 हृन्दसा' युक्तः सन् त्वा 'आददे' (स्वीकरोमि) । तत्र दृष्टान्तः—
 'अङ्गिरस्वत्', अङ्गिरसः ऋषयः पूर्वं यथा स्वीकृतवन्तः तदत् ।
 त्वं च 'अभ्रिरसि' (खननहेतुः काष्ठविशेषोऽग्निः) ; तथा 'नारि-
 रसि' (न विद्यते अर्थस्वास्तव सेयं नारिः) खननकाले पत्वा-
 णादिना तव नास्ति कुपटीभाव इत्यर्थः ।

अङ्गिरस्वच्छब्देन प्रथमयजुषः समाप्तत्वात् 'अभ्रिरसि' इत्या-
 दिकं द्वितीयं यजुः । अत्रुरहिते हे अग्ने, 'पृथिव्याः सधस्तात्'
 'पुरीष्यम्' 'अग्निम्' 'आभर' (आहर) । पुरीषशब्देन पञ्चरूपा
 शुष्का मृदुच्यते, तदर्हतीति पुरीषोऽग्निः, मृदमादाय उखां
 कृत्वा तस्यमग्निरवस्थाप्यते, अतो मृदम्योरभेदोपचारेण मृदा-
 हरणमेवाग्न्याहरणमिति विवक्षित्वा, 'पुरीष्यमग्निमाभर' इत्युच्यते ।
 अयं चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वत्रानुवर्तियते । अत एव पञ्चम-
 काण्डान्ते चोद्यपरिहारौ भविष्यतः,—“अद्भ्यवाद्भिनो वदन्ति
 यन्मृदा चाङ्गिसाम्निस्वीयतेऽथ कम्पादग्निरुच्यते इति हृन्दोभि-
 श्चिनोति अग्नयो वै हृन्दाऽसि तस्मादग्निरुच्यते” (५।७।८।९०)

इति । अतः पर्यासुरूपमग्निमाहर्तुं 'त्रैष्टुभेन क्वन्दसा' सहकारिणा युक्तः त्वाम् 'आददे' । 'अङ्गिरस्वत्' इति दृष्टान्तः पूर्ववत् । मृदा-
हरणे अभ्यादाने च दृष्टान्तत्वाय द्विः 'अङ्गिरस्वत्' इत्युक्तम् ।

अथ हतोयं यजुरुच्यते, हे अभे, त्वं 'बभिः' (भरणकृशला मृत्सम्पादनकृशला) 'असि' । 'नारिरसि' इति पूर्ववत् । 'त्वया' युक्ता 'वयं' 'सभ्रस्ये' (पृथिव्या उत्सृजे) 'आ' (ममन्तात्) 'अग्निं' 'पुरीष्यं' 'सक्तिं' 'शक्नेम' (शक्ता भवेम), अतो 'जागतेन' 'क्वन्दसा' सह-
कारिणा युक्तत्वाम् 'आददे' । 'अङ्गिरस्वत्' इति दृष्टान्तः पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थं यजुरुच्यते, 'सक्विता' (प्रेरकः परमेश्वरः) पुरा
'हिरण्ययी' (सुवर्णनिर्मिताम्) 'अभिं' 'हस्ते' स्थापयित्वा 'बिभ्रत्'
(पोषितवान्), अतः 'तुया' (हिरण्यया) अभ्या युक्तः त्वम्
'अजस्रमित्' (सर्कदैव) 'ज्योतिः' (प्रकाशमानं) 'अग्निं' 'खाला'
(अग्निर्वेनेोपचरितां मृदं खनित्वा) * 'नः' (अमुदर्थम्), 'आभर'
(आनञ्च) । 'आनुष्टुभेन' 'क्वन्दसा' सहकारिणा युक्तोऽहं त्वाम्
'आददे' । 'अङ्गिरस्वत्' इति दृष्टान्तः पूर्ववत् ।

एतैर्मन्त्रैरभ्यादानं विधत्ते,—“चतुर्भिर्गन्धिमादत्ते चत्वारि
क्वन्दाः सि क्वन्दोभिरेव” (५।१।१अ०) इति । गायत्री-त्रिष्टुब्-
जगद्यनुष्टुप् इति क्वन्दसां चतुष्टयं । मन्त्रेषु तेषां सहकारित्वेना-
भिधानात् क्वन्दोभिरेवाभ्येरादानं कृतवान् भवति ।

मन्त्रे प्रसवशब्दस्याभिप्रायं दर्शयति,—“देवस्य त्वा सवितः
प्रसव इत्याह प्रसृत्यै” (५।१।१अ०) इति ।

ब्रह्मनिर्मिताया अभ्येरन्तः सुषिरत्वं विधत्ते,—“अग्निर्देवभ्योऽग्नि-

स्नायत् स वेणुं प्राविशत् एतामूर्तिमनुसमचरत् स यदेणोः सुषिरं
 सुषिराऽभिर्भवति सयोगित्वाय” (पू।१।१।अ०) इति । पुरा कदा-
 चित् केनापि निमित्तेन अपरकोऽग्निर्देवेभ्यो निरगच्छत्, निर्गत्य
 देवानां दर्शनं वारयितुं वेणुं प्राविशत् । वेणोर्मध्ये ‘सुषिरं’ (स्थानं)
 यदस्ति, एषैव मूषिकस्य अद्यविलवत् ऊती, ताम् ‘एतामूर्तिं’
 वेणुमध्यगतच्छिद्ररूपाम् अनुक्रमेण सम्यगनुचरत् । अतोऽग्नेः
 सुषिरवेणुप्रियत्वात् ‘अभिः सुषिरा’ कार्या । तच्च सुषिरत्वं ‘स-
 योगित्वाय’ सम्यद्यते । योनिरग्नेः स्थानं, तत्सहितत्वं सयोगित्वम् ।

अथाग्नेः कृष्णविन्दुलाञ्छितत्वं विधत्ते,—“स यत्र-यत्रावसत्
 तत्कृष्णमभवत् कक्षापी भवति रूपसंरुध्यै” (पू।१।१।अ०) इति ।
 वेणुमध्ये सञ्चरन् अग्निर्यस्मिन्-यस्मिन् स्थाने वासमकरोत्, तत्-
 स्थानदाहेन* ‘कृष्णमभवत्’ । अतोऽग्निनिवास्योतनाय अभिः
 ‘कक्षापी’ (कृष्णविन्दुलाञ्छिता) कर्त्तव्या । तथा मति अभिरूपस्य
 चित्रत्वात् समृद्धिर्दृश्यते, यजमानस्य च रूपंसमृद्धिर्भवति ।

अग्नेरुभयोरन्तयोस्तोत्प्लवत्वं विधत्ते,—“उभयतः-त्प्लूर्भवती-
 तश्चामुतश्चार्कस्यवर्ह्यै” (पू।१।१।अ०) इति । ‘त्प्लू तेजने’ इत्यस्मा-
 द्भ्रतोऽत्प्लवः क्लृण्वद्स्तोत्प्लवमाचष्टे, उभयोः अग्नमूलयोस्तोत्प्लवा
 अभिः ‘उभयतः-त्प्लूः’, तादृशी कार्या । तदेतदुभयतस्तोत्प्लवम्
 ‘इतश्चामुतश्च’ (लोकद्वयेऽपि) ‘अर्कस्य’ ‘अवर्ह्यै’ (पूजायाः सम्यक्त्यै)
 भवति ।

अग्नेर्देव्यपरिमाणं विधत्ते,—“व्याममात्रो भवत्येतावद्वै पुरुषे

तत्स्थानं दाहेन, इति पाठो भवितुं युक्तः ।

वीर्यं वीर्यसम्भिता” (५।१।१अ०) इति । चतुर्भिररन्निभिसुख्यो
व्यामः ; एतावतो कार्या । उत्पिते ‘पुरुषे’ ‘वीर्यम्’ ‘एतावत्’
एव । अत इयं ‘वीर्यसम्भिता’ भवति ।

पचान्तरं विधत्ते,—“अपरिमिता भवत्यपरिमितस्यावरुध्यै”
(५।१।१अ०) इति । नियतपरिमाणरहितत्वमपरिमितत्वं, तच्चा-
परिमितस्य बह्वलान्नादेः सम्यक्त्यै भवति ।

तादृशा अर्धवेणुकार्यत्वं विधत्ते,—“द्यो वनस्पतीनां फलयद्भिः
स एषां वीर्यावान् फलयद्भिर्वेणुवैणवी भवति वीर्यस्यावरुध्यै” (५।
१।१अ०) इति । फलानि बह्वनि गृह्णातीति ‘फलयद्भिः’ । ‘वन-
स्पतीनां’ मध्ये यः ‘फलयद्भिः’ अस्ति, ‘एषां’ फलयद्भिणामपि मध्ये
‘स’ वेणुरतिशयेन ‘फलयद्भिः’ । वीच्याद्ययवदेणूनां समाप्तिसंवात्सरे
गोधूमसदृशैर्बहुभिर्विजैरुपेतत्वात्, तच्च सारोपेतत्वेन वीर्यवांश्च ।
तस्मादियंमभिः ‘वैणवी’ कार्या । तच्च वैणवत्वं वीर्यसम्यक्त्यै
भवति ॥

अत्र विनियोगमङ्गलः,—

युञ्जाऽष्टकैरेकहोम, षड्चा स्रोमं, पुनर्जतिः ।

देवेत्यभिं चतुष्केणादत्ते, मन्त्रास्तयोदश ॥

अथ मोमांसा,—द्वादशाध्यायस्य तृतीये पादे (अ० १४) चि-
न्तितम् ।

“चतुर्भिरभिमित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः पूर्ववक्ष्येवं समूहे करणत्वतः ॥

अग्नौ अयते, ‘चतुर्भिरभिमादत्ते’ इति ; अत्र पूर्वोक्तवि-

भागमन्त्रवत् प्रतिमन्त्रं पृथक्करणत्वं नास्ति, चतुःसङ्ख्याया समूहे करणत्वप्रतीतेः, तस्मान्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातस्य बाधेनैव समुच्चयः स्यात् । न च, पूर्वस्यैकैकस्य मन्त्रस्यान्ते सन्निपातेन स्यादिति शङ्कनीयं; वाचनिकसङ्ख्याया न्यायसिद्धस्य तस्य बाधितत्वात् ॥

इति शायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

इमामग्भृणन् रशनामृतस्य पूर्वं आयुषि विदथेषु
कव्या । तथा देवाः सुतमा बभ्रुवुर्ऋतस्य सामन्तस-
रमारपन्ती^(१) । प्रतूतं वाजिन्नाद्वव वरिष्ठा मनु संव-
तं । दिवि त जन्म परममन्तरिक्षे नभभिः पृथिव्या-
मधि योनिः^(२) । युञ्जाथाः रासभं युवमस्मिन् यामे
दृषण्वस्व । अग्निं भरन्तमस्मयु^(३) । योगे-योगे तवस्तरं
वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये^(४) । प्रतूर्वन् ॥
॥ १ ॥

एह्यवंकामन्नशस्तीरुद्रस्य गाणपत्यान्मशेभुरेहि ।
उवन्तरिष्मन्विहि स्वस्तिगव्यृतिरभयानि कृषवन्^(५) ।
पूष्णा सयुजा सह । पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीष्य-
मङ्गिरस्वदच्छेहि^(६) । अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमे^(७)-
ऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वङ्गिरिष्यामे^(८) । अग्निं पुरीष्यमङ्गिर-

स्वङ्गरामः^(६) । अन्वग्निरुपसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो
जातवेदाः । अनु सूर्यस्य ॥ २ ॥

पुरुचा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आ ततान^(१०) ।
आगत्य वाज्यध्वनः सर्वा मृधो वि धनुते । अग्निः सधस्थे
महति चक्षुषा नि चिकीर्षते^(११) । आक्रम्य वाजिन्
पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वं । भूम्या वृत्वाय नो ब्रूहि
यतः खनाम तं वयं^(१२) । द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थ-
मात्मान्तरिक्षं समुद्रस्ते यानिः । विख्याय चक्षुषा
त्वमभितिष्ठ ॥ ३ ॥

मृतन्यतः^(१३) । उक्ताम महते सौभगायास्मादास्था-
नाद्द्रविणोदा वाजिन् वयं स्याम सुमतौ पृथिव्या
अग्निं खनिष्यन्त उपस्थे अस्याः^(१४) । उदकमीद्द्रवि-
णोदा वाज्यवाकः स लोकः सुकृतं पृथिव्याः । ततः
खनेम सुप्रतीकमग्निः सुवो रुहाणा अधि नाक
उत्तमे^(१५) । अपो देवीरुपसृज मधुमतीरयश्माय
प्रजाभ्यः । तासां स्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपि-
प्यलाः^(१६) । जिघर्मि ॥ ४ ॥

अग्निं मनसा घृतेन प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वा ।
पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्नं रभसं वि-
दानं^(१७) । आ त्वा जिघमि वंचसा घृतेनाहृक्षसा

मनसा तज्जुषस्व । मयेश्रीः स्पृहयहर्षो अग्निर्नाभिर्भृशे
तनुवा जह्वीषाणः^(१८) । परि वाजपतिः कविरग्निर्हृव्या-
न्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे^(१९) । परि त्वाग्ने पुरं
वयं विप्रः सहस्य धीमहि धूपद्वणं दिवेदिवे भेत्तारं,
भङ्गुरावतः^(२०) । त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुष्मणिस्त्वमद्वास्त्व-
मग्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते
जायसे शुचिः^(२१) ॥ ५ ॥

प्रतूवन् । सूर्यस्य । तिष्ठ । जिघर्मि । भेत्तारं ।
विश्रुतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

प्रथमेऽनुवाके अर्ध्यादानमुक्तम् । अथ द्वितीये ऋदाक्रान्ति-
रुच्यते । कल्पः, 'इमामगृभ्णन् रश्नान्मृतस्येत्यग्नाभिधानोऽ
रश्नानामादाय' इति । पाठस्तु,—“इमामगृभ्णन् रश्नान्मृतस्य
पूर्वं आयुषि विदथेषु कव्या । तथा देवाः सुतमा बभूवुर्नृतस्य
सामगत्सरमारपन्तो^(१)” इति । (कवयोः विदांसः ऋत्विजः,
तानर्हन्तीति कव्याः) यज्ञाः कव्याः, 'विदथेषु' कव्येषु यज्ञेषु
ज्योतिष्टोमादिषु 'ऋतस्य' 'आयुषि' (आयुरागमने) (अथस्य
आगमने) निमित्तभूते सति, (ऋतशब्दे यागवाची मन्, तत्र
साधनमन्त्रमपञ्चयति) । 'पूर्वं' महर्षय 'इमां' 'रश्नानाम्'

‘अग्न्यभूषण’ (स्त्रीकृतवन्तः) । अयमर्थः,—रश्मनया बहुमन्थमा-
नीय, मृतस्वननस्थाने तमन्थमाक्रमय, तथा मृदा निष्पन्नायाम्
उखायामग्निमुत्पाद्य, इष्टकाचिते देशे ज्योतिष्टोमादयश्चालिगु-
भिरनुष्ठेयाः; एतत्सर्वं मनसि निधाय पूर्वं मर्षयोऽश्यागमनं
निमित्तीकृत्य रश्मनां स्त्रीकृतवन्त इति । ‘षो अन्नकर्मणि’
इत्यस्माद्भातोऽल्पश्रालात् सामन्शब्दोऽवसानवाची; ‘सुतस्य
शामन’ (यज्ञस्य परिशमाप्तये) ‘घर’ (घरणे चालिगुजमानानां
प्रवृत्तिं) ‘आरपन्ती’ (कप्रयन्ती प्रापयन्तीत्यर्थः*); या
रश्मना पूर्वाङ्गरीत्या यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं प्रवृत्तिकारिणी भवति,
‘तथा’ रश्मनया पुरा ‘देवाः’ ‘सुतम् आ-बभूवुः’ (सोमयागं
प्राप्नुयुः), तादृशीम् इमां रश्मनां गृहीतवन्तः ।

तमिमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“व्यूहं वा एतद्यज्ञस्य यदयजु-
ष्केण क्रियते इमामग्न्यभूषणं रश्मनामृतस्येत्यस्याभिधानीमादत्ते
यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्धौ” (५। १। २ अ०) इति । ‘यत् अङ्गम्
‘अयजुष्केण’ (मन्त्ररहितव्यापारेण) निष्पाद्यते, ‘यज्ञस्य’
सम्बन्धि तत् ‘एतत् अङ्गम् अद्भिहीनमेव, तस्मात् ‘इमाम्—
इति मन्त्रमुच्चार्य रश्मनामाददीत । अशोऽभिधीयते,—बध्ना
धायते यथा रश्मनया, सेसम् ‘अस्याभिधानी’ । यद्यपि
‘इमामग्न्यभूषण’ इति ऋगैवैषा, तथापि यजुर्वेदपठितत्वाच्चजुष्टो-
पचारः । तस्मिन्मन्त्रे पठिते सति रश्मनादानं यद्यजुष्कलात्
समृद्धं भवति ।

* प्राचयन्तीत्यर्थः इति B. पृ० पाठः ।

कल्पः, 'प्रदूर्त्तं वाजिन्नाद्रवेत्यश्वमभिदधाति' इति । पाठश्च, —“प्रदूर्त्तं वाजिन्नाद्रव वरिष्ठांशु संवतं । द्विवि ते जन्म परममन्तरिक्षे नाभिः पृथिव्यामधि योनिः(१)” इति । संवन्वते, सम्यक् भव्यते नृङ्गदृष्टार्थं वेद्यत इति खननयोग्या भूमिः संवत् ; वा च पाषाणाद्यभावेनातिप्रसङ्गत्वाद्दरिष्ठेत्युच्यते । हे 'वाजिन्' (अश्व), 'वरिष्ठां' 'संवतम्' 'अनु' (अभिलक्ष्य) 'प्रदूर्त्तं' 'आद्रव' (अतिशीघ्रमागच्छ) । 'ते' (तव) अश्वस्य 'द्विवि' (दुल्लोके) 'परमम्' (उत्कृष्टं) 'जन्म' (रोहित्वादिदेवस्वरूपेण दुल्लोकजन्म प्रसिद्धम्, 'रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयत्वित्याहेते वै देवाभ्याः' इति ह्यन्यत्राज्ञातम् । तथा तव 'नाभिः' 'अन्तरिक्षे' वर्तते,— यथुर्नामका हि वायोरश्या तदीयं रुचं वक्ष्मोऽन्तरिक्षे-व-श्चरन्ति, तद्रूपेण अस्यान्तरिक्षवर्तित्वम् । नाभिप्रसङ्गेन कान्तं शरीरमुपलक्ष्यते । तथा 'पृथिव्यामधि योनिः' (भूमेरुपरि तव निवासस्थानं), तत्तु प्रत्यक्षमेव दृश्यते । एवंमहिमा त्वं प्रीप्सु-मागच्छेति पूर्वान्वयः ।

एतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“प्रदूर्त्तं वाजिन्नाद्रवेत्यश्वमभिदधाति रूपमेवास्मैतन्महिमानं व्याचष्टे” (५।१।१५०) इति । 'वाजिन्ना-द्रवेत्येवं' शीघ्रमागमनमश्वस्य स्वरूपभूतमेव 'महिमानम्' एत-न्मन्त्रवाक्यं प्रकाशयति । अथवा अस्मिन्मन्त्रे, एतद्रूपं वाक्प्रजातं युजन्नादिरूपं 'महिमानम्' एव व्याचष्टे । वस्तुतो युजन्माभावे-ऽपि प्रसङ्गार्थमेवोच्यत इत्यर्थः ।

कल्पः, 'दूर्त्तं गर्दभूरुजनामादाय युञ्जाथाः राशभं युव-

मिति गर्दभम् इति । मन्त्रमन्तरेणैव गर्दभस्य रश्ननामादाय 'युञ्जाथाय्' इति मन्त्रेण गर्दभमभिदध्यात् । पाठस्तु,—“युञ्जाथाय् रासभं युवमस्मिन् यामे वृषणसू । अग्निं भरन्तमस्मयुम्^(१)” इति । यजमानः पत्नी चेत्येतौ हे दस्यती, 'युवं' 'रासभम्' 'अस्मिन्' 'यामे' 'युञ्जाथाय्'—यामो मृद्वहनरूपो नियमविशेषः, तस्मिन्निमित्तभूते सति, युवामुभौ गर्दभं रश्नया बध्नीतं । कीदृशौ युवं ?—'वृषणसू' (यागनिष्पादनद्वारा फलाभिवर्षण-निमित्तभूतं वसु धनं ययोस्तौ वृषणसू) । कीदृशं रासभं ? 'अग्निं भरन्तं' (अग्निहेतुं मृदं वोढुं समर्थं) 'अस्मयु' (अस्माना-त्मन इच्छन्तम्) अस्मद्भित्तैषिणमिति यावत् ।

एतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“युञ्जाथाय् रासभं युवमिति गर्दभम-सत्येव गर्दभं प्रतिष्ठापयति तस्मादस्याद्गर्दभोऽसत्तरः” (५।१।२ अ०) इति । 'गर्दभम्' इत्यत्र 'अभिदधाति' इति शेषोऽनुवर्त्तते । 'अस्मिन् यामे' इति 'मन्त्रेऽभिहितं मृद्वहनम् 'असत्' इत्युच्यते, भारवहनस्य निरुपस्थापारत्वात् । अत एतन्मन्त्रपाठेन 'असत्येव' निरुपस्थापारे 'गर्दभं' स्थापितवान् भवति । यस्मादत्र निरुप-कार्थं स्थापितः, 'तस्मात्' लोकेऽपि 'गर्दभो' 'अस्यात्' निरुपतरः । रजकादय एव हि तस्माद्भियन्ते, न तु राजामात्यादयः ।

कल्पः, 'योगे-योगे इति तिस्रभिरयप्रथमा अभि प्रव्रजन्ति यत्र मृदं खनिष्यन्तः स्युः' इति । तत्र प्रथमामाह,—“योगे-योगे तवस्तं वाजे-वाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये^(४)” इति । युञ्जते-ऽनुष्ठीयते इति योगः कर्म, 'योगे-योगे' (तत्तत्कर्मणि) 'तवस्तं'

(बलत्तरम्) अयम् 'इन्द्रम्' (इन्द्रियप्रदम्) 'ऊतये' (रक्षणाय) 'वाजे-वाजे' (तत्तदस्त्रप्रतिनिमित्ते) 'सखायः' (परस्परं सख्यं प्राप्ताः) खलियजमाना वयं 'हवामहे' (आह्वयामः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“प्रतूर्वन्नेह्वक्रामन्नसोऽइन्द्रस्य गाण-
पत्यात् मयोभूरेहि । उर्वन्त्तरिचमन्निहि खस्ति-गव्यूतिरभयानि
कृण्वन्^(१)” इति । हे अय, त्वम् 'एहि' (आगच्छ) । किं कुर्वन् ?—
'प्रतूर्वन्' (विरोधिनः शत्रून् हिंसन्), 'अशस्तीः' 'अवक्रामन्'
(भ्रातृव्यैः क्रियमाणा अपकीर्त्तीर्निवारयन्) । किञ्च 'इन्द्रस्य'
(कूरदेवस्य) यत् गाणपत्यां (पैशुसमूहपतित्वं), तस्मात् 'गाणपत्यात्'
आगत्य 'मयोभूः' (अस्माकं सुखं भावयन्) 'एहि' । 'उह'
(विस्तीर्णम्) 'अन्तरिचम्' 'अनु'-वीक्ष्य 'इहि' (विस्त्रभ्णेण गच्छ) ।
किं कुर्वन् ?—गव्यूती (गोसमूहे) 'खस्ति' (श्रेषः) यथा भवति,
तथा वर्त्तमानः 'खस्ति-गव्यूतिः', तावृशस्त्वम्; 'अभयानि कृण्वन्'
(न्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“पूष्णा सयुजा सह । पृथिव्याः सधस्त्रा-
दग्निं पुरोव्यमङ्गिरस्वदश्चेहि^(१)” इति । सह युज्यते सहायभूतो
वर्त्तत इति सयुक्, तावृश्रेण 'पूष्णा' (पोषकेण) देवेन 'सह',
हे अय, 'पृथिव्याः' 'सधस्त्रात्' 'पुरोव्यम्' 'अग्निम्' 'अश्चेहि'
(प्राप्तुं गच्छ) । खनितुं योग्या इत्याऽपि मृत्तिका सह तिष्ठति,
मिक्षिता वर्ततेऽनेति सधस्त्रः प्रदेवत्रिषेः, तस्मात् प्रदेवादानु-
मित्यन्वयः । 'अङ्गिरस्वत्' इति वृष्टान्तः पूर्ववत् ।

अत्र प्रथमाद्यामृचिं प्रथमभागे वीष्पायास्तात्पर्यं दर्शयति,—

“योगे-योगे तवस्तरमित्याह योगे-योग एवैनं युक्ते” (५।१।२ अ०) इति । रथवहनं योद्धुवहनं वा यद्यदश्वस्य योग्यं कर्म, तच्च सर्वत्रैनमश्वं योजयत्येव लौकिकः, तस्मादत्रापि ‘योगे-योगे’ इति वीक्ष्योच्यते ।

द्वितीयभागे वाजशब्दाच्चं दर्शयति,—“वाजे-वाजे हवामह इत्याह्वाश्वं वै वाजोऽश्वमेवावबन्धे” (५।१।२ अ०) इति ।

तृतीयभागे इन्द्रशब्दतात्पर्यं दर्शयति,—“सखाय इन्द्रमूतय इत्याहिन्द्रियमेवावबन्धे” (५।१।२ अ०) इति ।

अनेन मन्त्रेण साध्यम् अश्वपुरःसरं गमनं विधत्ते,—“अग्नि-देवेभ्योऽग्निस्त्रायत तं प्रजापतिरन्वविन्दत् प्राजापत्योऽश्वोऽश्वेन सन्भरत्यनुविधे” (५।१।२ अ०) इति । केनाप्यपराधेन देवेभ्यो निर्गतमग्निं प्रजापतिरन्विष्य सन्भवान् । अश्वसं प्रजापतिजन्यत्वात् ‘प्राजापत्यः’, तस्मादश्वेन सहाग्निहेतुं मृदं सन्भरितुं गच्छेत् । तच्च गमनमग्नेरमुवेदनाय भवति ।

तत्राश्वस्य गर्दभात् पुरतो गमनं विधत्ते,—“पापवस्त्रसं वा एतत् क्रियते यच्छ्रेयसा च पापीयसा च समानं कर्म कुर्वन्ति, पापीयान् ह्यश्वान् इर्भोऽश्वं पूर्वं नयन्ति पापवस्त्रसस्य व्याहृत्यै तस्माच्छ्रेयाश्चं पापीयान् पश्चाद्भवेति” (५।१।२ अ०) इति । ‘श्रेयसा’ (उत्तमेन) ‘च’ साधनेन, ‘पापीयसा’ (निकृष्टेनापि साधनेन) ‘समानं’ (तुल्यम्) एकं कार्यं कुर्वन्तीति यत्, तत् ‘एतत्’ ‘पापवस्त्रसम्’ एव क्रियते,—पापमेव वसु धनं यस्य कर्मवत्तत् पापवसु, अतिशयेन पापवसु, तत् ‘पापवस्त्रसम्’, अत्यन्तं निकृष्ट-

मित्यर्थः । 'गर्भः' 'अघात्' 'पापोयान्' इति प्रसिद्धम् ; अत उभयोः समानं गमनं मा भूदिति 'अघं' 'पूर्व' (पुरतो) नयेद्युः ; तथा सति पापवस्त्रं निवारितं भवति । यस्मादेवं, 'तस्मात्' लोकेऽपि विद्याधनादिभिः श्रेयान् पुरुषः पुरतो गच्छति, निष्कृष्टः शिष्यः दरिद्रो वा 'पस्यात्', अनुगच्छति ।

द्वितीयमन्वगतस्य 'अशस्तीरपक्रामन्' इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“वज्रैर्भवतो भ्रातृव्यो भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते वज्रस्यः प्रदूर्त्तं नेष्टवक्रामन्अशस्तीरित्याह वज्रैर्षैव पाप्मानं भ्रातृव्यमवक्रामति” (५।१।२अ०) इति । 'भवतो' (भूतिमैश्वर्यं प्राप्तवतः पुरुषस्य) 'भ्रातृव्यः' (विघ्नकारी) 'वज्रः' 'भवति' एव ; 'श्रेयांसि वज्रविघ्नानि' इति न्यायात् । अतोऽत्र 'योऽग्निं चिनुते' 'एष' 'भवतीव' 'खलु' (भूतिं श्रेयः प्राप्नोत्येक खलु) । अतोऽनेन भ्रातृव्यपरिहारोऽन्वेषणीयः । अशस्य वज्रयुक्तसमानः, अतोऽश्वं सम्बन्ध, अशस्तीरित्युक्त्वा, अशरूपेण 'वज्रैर्षैव' विघ्नकारिणं 'पाप्मानं' 'भ्रातृव्यं' निराकरोति ।

तन्मन्वगतस्यैव 'गाणपत्यान्' इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“रुद्रस्य गाणपत्यादित्याह रौद्रा वै पशवो रुद्रादेव पशून्त्रियांष्यात्मने कर्म कुर्वते” (५।१।२अ०) इति । पशूनां रौद्रत्वं वरबलादवगम्यते,—“सोऽश्वोद् वरं वृषा, अहमेव पशूनामधिपतिरसानि' इत्यत्र रुद्रस्य वरं आन्नातः । तस्मादत्र 'रुद्रस्य' 'गाणपत्यान्त्रियो-भूरेषि' इत्युक्त्वा, पशूस्त्वामिनो 'रुद्रादेव' तान् 'पशून्' निःशेषेण वाचिन्वा, तैः पशूभिः स्वार्थं कर्म करोति इति । ०

द्वतीयमन्त्रे 'सयुजा' इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“पूष्णा सयुजा सहेत्याह पूषा वा अध्वनाऽ सन्नेता समञ्चै” (५।१।१२अ०) इति । पोषणौ देव एव उपद्रवपरिहारेण मार्गाणां सम्यक् 'नेता' भवति । अतस्तेन सह 'समञ्चै' (सङ्गत्यै) 'पूष्णा सयुजा' इत्युच्यते ।

तस्मिन्नेव मन्त्रे 'पुरीष्यम्' इति विशेषणस्य 'अङ्गिरस्वत्' इति दृष्टान्तस्य च तात्पर्यं दर्शयति,—“पुरीषायतनो वा एष यद्भि-
रङ्गिरसो वा एतन्मये देवतानाऽ समभरन् पृथिव्याः सधस्या-
दभिः पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेहीत्याह सायतनमेवैनं देवताभिः
सम्भरति” (५।१।१२अ०) इति । पुरीषस्य पांशोः पूर्वोक्तरीत्या
परम्परया अग्न्यायतनत्वम्, अतः पुरीष्यशब्देनाग्निं सायतनमेव
सम्बद्धयति । 'अङ्गिरसः' च पुरा तम् 'एतम्' अग्निं 'देवतानां'
पुरतः सन्पादितवस्तुः, अतः 'अङ्गिरस्वत्' इत्युक्त्वा देवताभिः
सहितमेव सन्पादितवान् भवति । •

कल्पः, 'अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम^(१) इति येन हेत्येण
सङ्गच्छते तमभिमन्त्रयते पश्यन् निर्दिशति' इति । मृतस्वननं
प्रतिगच्छन्तः पुरुषाः मार्गमध्ये यदि कोनापि हेत्येण सङ्गच्छेरन्,
तदानीम् इमं मन्त्रं पठेरन् । 'इमः' गच्छेम इत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ।
यदि हेत्यं न पश्यति, तदापि तं मन्त्रं निर्दिश्य पठेत् ।

अनेन पाठेन हेत्येणान्नं विनाशयते इत्येतद्दर्शयति,—“अग्निं
पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम^(२) इत्याह येन सङ्गच्छते वाजमेवास्व
वृक्षे” (५।१।१२अ०) इति ।

कल्पः, 'अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदङ्गिरस्याम^(३) इति वक्ष्योक्त-

वपाया सूर्यस्योदेतोस्तामुद्धृत्योपतिष्ठते' इति । वल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिष्टुङ्गः, सेयं वपा, तथाविधासु वपासु मध्ये या वपा सूर्योदयस्याभिसुखा, तस्या अग्रं किञ्चित् उद्धृत्य, तां वपाम् अनेन मन्त्रेण 'उपतिष्ठते' । 'भरिव्यामः' (सम्पादयिष्यामः) । शेषं पूर्ववत् ।

अनेन मन्त्रेण वपोपस्थानं विधत्ते,—“प्रजापतये प्रतिप्रोच्य अग्निः सभृत्य इत्याहुरियं वै प्रजापतिस्तस्या एतच्छ्लोकं यद्वल्मीकोऽग्निं पुरीथ्यमङ्गिरस्वङ्गरिव्याम इति वल्मीकवपामुपतिष्ठते साचादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्योऽग्निं सभरति” (५।१।२अ०) इति । प्रजापतेः सकाशादनुज्ञां लब्ध्वा, अयम् अग्निं सम्पादनीय इत्यभिज्ञा 'आहुः'; तस्योपपत्तं, प्रजापतिना पूर्वमग्नेर्लभ्यत्वात्, 'तं प्रजापतिरन्वविन्दत्' इति पूर्वमेवोक्तम् । कथं तर्हि प्रजापतये वक्तव्यमिति चेत् ? तदुच्यते,—प्रजापतिना सृष्टत्वात् 'इयं' (पृथिवी) एव 'प्रजापतिः', 'तस्याः' च वल्मीकवपैव 'ओत्रम्'; अतएवाधानब्राह्मणे समाह्वानं, 'ओत्रं ह्येतत् पृथिव्याः यद्वल्मीकः' इति । तस्मात् तां वपामनेन मन्त्रेण 'उपतिष्ठते' । तेनोपस्थानेन व्यवधानमन्त्रेणैव 'प्रजापतये' कथयित्वा 'अग्निं सभरति' ।

कल्पः, 'अवरमाणाः प्रत्यायन्त्यग्निं पुरीथ्यमङ्गिरस्वङ्गराम' (६) इति येन द्वेषेण सङ्गच्छते तमभिमन्त्रयते पथ्यन्निर्दिशति' इति । यदद् गमनकाले, तदद् आगमनकालेऽपि ; तत्र 'भरिव्यामः' इति पाठः, अत्र तु 'भरामः' इति विशेषः । यद्यथागमनस्य नायं कालः, तथापि प्रसङ्गाद्, बुद्धिस्यो मन्त्रोऽयमाह्वानः । तस्योपरिष्ठादुत्कर्षवत् ।

गमनकालीनमन्त्रपदस्यापि तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्निं पुरी-
शमङ्गिरस्वङ्गराम इत्याह येन सङ्गच्छते वाजमेवास्व वृष्णे”
(५।१।२ अ०) इति ।

कल्पः, ‘अन्वङ्गिरुषसामयमख्यदिति वल्मोक्तवपायाः प्रकामति’
इति । पाठस्तु,—“अन्वङ्गिरुषसामयमख्यदन्वहानि प्रथमो जात-
वेदाः । अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आ
ततानु^(१०)” इति । अयम् ‘अग्निः’, ‘उषसाम्’ (उषःकालानाम्)
‘अथम्’ उपक्रमन् ‘अख्यत्’ (अनुक्रमेण प्रकाशितवान्) । अयं
‘जातवेदाः’ ‘प्रथमः’ (मुख्यः) सन् ‘अहानि’ ‘अनु’-‘अख्यत्’ ।
‘सूर्यस्य’ ‘पुरुत्रा’ (पुरून् बहून्) ‘रश्मीन्’ अनुक्रमेण ‘अख्यत्’ ।
किञ्च ‘द्यावापृथिव्यावुभे’ अप्यनुक्रमेण ‘आ’-‘ततान’ (सर्वतो
व्याप्तवान्) । •

अनेन मन्त्रेषोषःकालादीनां क्रमेणाविर्भावः सिध्यतीत्येतद्दर्श-
यति,—“अन्वङ्गिरुषसामयमख्यदित्याहानुख्यात्वि” (५।१।२ अ०)
इति ।

कल्पः, ‘आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमिति
द्वाभ्यां मृत्खननमश्रमाक्रमय्य’ इति । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु,—
“आगत्य वाज्यध्वनः सर्वा मृधो.वि धूनुते । अग्निः सधस्ये महति
चक्षुषा नि चिकीषते^(११)” इति । अयं ‘वाजी’ ‘अध्वनः’ (मार्गात्)
‘आगत्य’ (प्राप्य) ‘सर्वा मृधः’ (मार्गप्रमादीन् सर्वान् बोधकान्[?])
‘वि’-‘धूनुते’ (विविधं कल्पयति) विनाशयतीत्यर्थः । यत्र पांसवः
सहावतिष्ठन्ते, तत् स्थानं सधस्यम् । ‘महति’ (विस्तीर्णं) ‘सधस्ये’ अयं

अथ: 'चक्षुषा' दृष्ट्वा 'अग्निं' (अग्निहेतुं मृदं) 'नि-चिकीषते'
(नितरां चेतुं सम्पादयितुमिच्छति) ।

अथ द्वितीयासाह,—“आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ
हृषा त्वं । भूम्या वृत्वाय नो ब्रूहि यतः खनाम तं वयम्^(११)”
इति । हे 'वाजिन्', 'पृथिवी' 'आक्रम्य' (पादस्पर्शेन परीक्ष्य) 'त्वं'
'हृषा' (स्वकीयेन तेजसा मानसज्ञानेनेत्यर्थः) 'अग्निमिच्छ'
(अग्निहेतुं मृदं निखिनु) । 'भूम्या वृत्वाय' (पृथिव्या सह चरणं
हृत्वा पृथिवीं पृष्ट्वेत्यर्थः [?]) 'नः' (अस्माकं) 'ब्रूहि' (अयं प्रदेशो-
ऽग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय) । यस्मात् प्रदेशात् तादृशी मृत्प्रभ्यते,
'तं', (प्रदेशं) 'वयं' 'खनाम' ।

अत्रैतयोर्मन्त्रयोः पृथगुपयोगं दर्शयति,—“आगत्य वाज्यध्वन्
आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमित्याहेच्छेत्वेन पूर्वया विन्दतुत्तरया”
(५।१२ अ०) इति । पूर्वस्यामृचि 'नि-चिकीषते' इत्यभिधाना-
दिष्कामात्रं तथा सम्पद्यते । उत्तरस्यामृचि 'नो ब्रूहि' इत्युक्त्वात्
तथा तं प्रदेशं लभते ।

विधत्ते,—“द्वाभ्यामाक्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मा-
दनुरूपाः पशवः प्रजायन्ते” (५।१।२ अ०) इति । मन्त्रयोर्द्वित्वं
हि 'द्वाभ्यां' 'प्रतिष्ठित्यै' सम्पद्यते; तत्र पूर्वा मन्त्र इच्छाया अनू-
रूपः, उत्तरो मन्त्रो लाभस्यानुरूपः । तत्र पूर्वमदाहृतं । यस्मात्
'अनुरूपाभ्यां' मन्त्राभ्याम् 'आक्रमयति' । 'तस्मात्' यजमानस्य
अग्निहेतुं चाद्यनुष्ठानस्य 'अनुरूपा' एव गवाद्याः 'पशवः' 'प्रजायन्ते' ।

कल्पः, 'द्वौष्ठो पृष्ठमित्यस्य पृष्ठं समार्थि' इति । पाठस्त,

—द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्यमात्मान्तरिच५ समुद्रस्ते योनिः ।
विख्याय चक्षुषा त्वमभितिष्ठ पृतन्यतः^(११) इति । हे अश्व, द्युलोक-
स्तव 'पृष्ठं', 'पृथिवी' 'सधस्यं' (तवाग्निना सहावस्थानप्रदेशः),
अन्तरिचलोकस्तव शरीरमुख्यवर्त्ती जीवात्मा । 'समुद्रः' तव
जन्मकारणम्, 'अप्सयोनिर्वा' 'अश्वः' इति श्रुतेः । एवं स्त्रयमानः
'त्वं' 'चक्षुषा' 'विख्याय' (उखायोग्यां मृदं विलोक्य) 'पृतन्यतः'
(सङ्ग्रामं कर्तुमिच्छतः) शत्रून् राक्षसादीन् तस्यां मृदि गूढरूपेणाव-
स्थितान् 'अभितिष्ठ' (पादेनाक्रम्य विनाशय) ।

मन्त्रोक्तद्युलोकादिमन्त्रन्धसुपपादयति,—“द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी
सधस्यमित्याद्यैभ्यो वा एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयद्रूपमेवास्त्रै-
तन्महिमानं व्याचष्टे” (५।१।२अ०) इति । पुरा कदाचित्
प्रजापतिः 'एतम्' अश्वम् एतेषु लोकेष्वन्विष्य समानीतवान् ।
तस्मात् विद्यमानमेव द्युलोकादिमन्त्रन्धरूपं 'महिमानं' मन्त्रो
'व्याचष्टे' ; अतो नास्माभिर्वक्तव्यं किञ्चिदस्ति ।

मृदाक्रमणवेलायामशपादस्यायस्ताद्द्वेष्यविषयस्थानं विधत्ते,
—“वज्रो वा एष यदश्वो दद्भिर्न्यतो-दद्भ्यो भूयां लोमभिरु-
भया-दद्भ्योऽयं द्विष्यात् तमधस्यदं ध्यायेदज्जणेवेन५ स्तुनुते” (५।
१।२अ०) इति । वज्रसमानदन्तपङ्क्तिद्वयमस्यास्तीति 'अश्वो' 'वज्रो',
तस्मात् 'अन्यतो'-'दद्भ्यः' (एकतो दन्तपङ्क्तियुक्तेभ्यो गवादिभ्यः)
अश्वम् 'अश्वः' 'दद्भिः' 'भूयान्' (दन्तैरधिकः) । 'उभया-दद्भ्यः'
(दन्तपङ्क्तिद्वययुक्तेभ्यश्च) गर्दभादिभ्यः 'अश्वम्' अश्वः 'लोमभिः'
(केसरैः पुच्छगलैश्च) 'भूयान्' । अतस्ताद्दृश्यस्य अश्वस्य 'अधस्यदं'

(पादस्थाधस्तात्) द्वेष्ये ध्याते सति अश्वरपुररूपेण 'वज्रैवैनं' द्वेष्यं
हिनस्ति ।

कल्पः, 'उत्क्रामोदक्रमोदिति द्वाभ्यां मृत्खनाद्दृष्टमश्वमु-
त्क्रमय्य' इति । मृद् यस्मिन् प्रदेशे खन्यते, स प्रदेशो मृत्खनः,
तस्मादश्वम् उदङ्मुखत्वेन निर्गमयेत् । तत्र प्रथमामृत्पमाह,—
“उत्क्राम महते मौभगायास्मादास्यानाद्द्रविणोदा वाजिन् । वयं
स्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनिष्यन्त उपस्थे अस्थाः^(१४)” इति ।
हे 'वाजिन्' 'द्रविणोदाः' (धनपदः सन्) यजमानस्य 'महते
मौभगाय' (मौभागाभिष्टुत्यर्थं) 'अस्मादास्यानात्' (खननप्रदेशात्)
'उत्क्राम' (उद्गतो भव) । 'वयं' 'पृथिव्याः' 'सुमतौ' (अनुयह-
चिन्ते) 'स्याम' (तिष्ठेम) । कीदृशा वयं?—'अस्था' 'उपस्थे' (पृथिव्या
उपरि) 'अग्निं' (अग्निहेतुं मृदं) 'खनिष्यन्तः' (खनितुमुद्युक्ताः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“उदक्रमोद् द्रविणोदा वाज्यर्वाऽकः स
लोकः सुकृतं पृथिव्याः । ततः खनेम सुपतीकमग्निं सुवो रूहाणा
अधि नाक उत्तमे^(१५)” इति । 'द्रविणोदाः' (यागद्वारेण
धनप्रदः) 'वाजो' (तथैवान्नप्रदः) अतीति* 'अर्वा' गमनकुशल
इत्यर्थः । तादृशोऽयमश्वः स्यान्नादस्मात् 'उदक्रमोत्' । 'स' उत्क्राम-
नोऽश्वः 'सुकृतं' (क्राक्रमणेन निरुद्धान् राक्षसादीनपहृत्य सुपु-
कृतं) 'पृथिव्याः' सम्बन्धिनं 'लोकं' (खननप्रदेशं) 'अकः' (कृतवान्) ।
'ततः' प्रदेशात् 'अग्निम्' (अग्नियोग्यां भूमिं) 'खनेम' । कीदृशम् ?
—अग्निं 'सुपतीकं' (सुमखम्) । ये खनितारे वयं, ते कीदृशाः?—

‘अर्चोति वाठो भवितुं युक्तः ।

‘सुवः’ ‘अधि’-‘रुहाणाः’ (स्वर्गे अधिरोहणकामाः) । को वृशे स्वर्गे ?
‘उत्तमे’ (सुखयुक्ते) ‘नाके’ (कं सुखम्, अ-कं दुःखं, तद्रहिते) ।

तदिदं मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“उत्कामोदक्रमोदिति द्वाभ्या-
मुत्क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्रजा-
यन्ते” (५।१।३अ०) इति । मन्त्रयोरादावुत्क्रमणभिधानादनुष्ठे-
यार्थं प्रत्यनुरूपत्वम् ।

कल्पः, ‘अपो देवीरुपसृजयेत्यश्वस्य पदेऽप उपसृज्य’ इति ।
पाठस्तु,—“अपो देवीरुपसृज मधुमतोरयत्नाय प्रजाभ्यः । तामा-
स्यानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः^(११)” इति । ‘देवीः’ (देवन-
शोलाः) ‘अपः’ ‘उपसृज’ (अस्मिन् खननप्रदेशे अहमुपसृजामि) ।
कीदृशीः अपः?—‘मधुमतोः’ (मधुराः) । किमर्थं?—‘अयत्नाय
प्रजाभ्यः’ (प्रजानामारोग्याय) ‘तामां’ (प्रक्षिप्तानामपां) ‘स्यानात्’
(अस्मात् प्रदेशात्), ‘सुपिप्पलाः’ (श्रीभनफलाः) ‘ओषधयः’ ‘उज्जि-
हताम्’ (उत्पद्यन्ताम्) ।

अग्नेन मन्त्रेणोदकमेचनं विधत्ते,—“अप उपसृजति यत्र वा आप
उपगच्छन्ति तदोषधयः प्रतिष्ठित्योषधीः प्रतिष्ठन्तोः पशवो-
ऽनु प्रतिष्ठन्ति पशून् यज्ञो यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मा-
दप उपसृजति प्रतिष्ठित्यै” (५।१।३अ०) इति । अपामोषधीनां
पशूनां यज्ञस्य यजमानस्य प्रजानां चोत्तरोत्तरं प्रतिष्ठा पूर्व-पूर्वा-
धीनेति प्रसिद्धम् । तस्मात् सर्वप्रतिष्ठार्थमप उपसृजेत् ।

कल्पः, ‘पदे हिरण्यं निधाय जिघर्म्यग्निमा ला जिघर्मीति
मनस्वतोभ्यामेकामाहुतिं हिरण्ये जुत्वा’ इति । तत्र प्रथमा मृच-

माह,—“जिघर्षिं मनसा घृतेन प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वा ।
 पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्नं रभसं विदानम्^(१०)” इति ।
 अहम् ‘अग्निं’ ‘मनसा’ ध्यायन् ‘घृतेन’ ‘जिघर्षिं’ (चारयामि दोषयामि
 वा) । कीदृशमग्निं ?—विश्वानि ‘भुवनानि’ ‘प्रतिक्ष्यन्तं’ (सर्वेषु
 लोकेषु प्रत्येकं निवसन्तं), ‘तिरश्चा’ ‘पृथुं’ (तिर्यक्क्रमणेन विस्तृतं),
 ‘वयसा बृहन्तं’ (वय उपलक्षितेन कालेन प्रौढं) । ‘पृथुम्’ इत्यनेन
 बृहदेशव्याप्तिः, ‘वयसा’ इत्यनेन बृहकालव्याप्तिरुक्ता । किञ्च यत्
 ‘अन्नं’ ‘व्यचिष्टम्’ (अतिशयेन विविधमञ्जनं गमनं पूजनं वा यस्य
 तद्व्यचिष्टं, भक्ष्यभोज्यादिरूपेण बृहद्विधं स्वादुत्वेन पूज्यस्त्वर्थः) ।
 तादृशम् ‘अन्नं’ ‘रभसं’ (शोघ्रमेव) ‘विदानं’ (लभमानम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“आ त्वा जिघर्षिं वचसा घृतेनारक्षसा
 मनसा तञ्जुषस्व । मर्यत्रोः स्पृहयद्वर्णा अग्निर्नाभिमृशे तनुवा
 जर्हषाणः^(१८)” इति । हे अग्ने, त्वम् ‘आ’-‘जिघर्षिं’ ‘वचसा’ (मन्त्रेण
 अनेन) ‘घृतेन’ (सर्वतः चारयामि) । ‘अरक्षसा’ ‘मनसा’ (क्रौर्यरहितेन
 चित्तेन) ‘तत्’ (घृतम्) ‘जुषस्व’ । अयमग्निः ‘मर्यत्रोः’ (मर्याः*
 आश्रयणीयः), ‘स्पृहयद्वर्णः’ (यजमानैः स्पृहणीयरूपः), ‘नाभिमृशे’
 (अभिमर्शनं, कर्तुं न शक्यः), ‘तनुवा जर्हषाणः’ (घृतपानपुष्टेन
 शरीरेणात्यन्तं क्षुष्टः) ईदृशमग्निं त्वाम् ‘आ-जिघर्षिं’ इति योजया ।

आर्था मन्त्राभ्यां हिरण्यं हेमं विधत्ते,—“यदध्वर्युरनग्नावा-
 ङ्गतिं जुङ्गयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्गच्छासि यज्ञः हन्युर्हिरण्यमुपास्य
 जुहोत्यग्निवन्त्रेव अहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षासि

- मर्त्यैः इति, आदशं पुस्तकपाठः ।

प्रति" (५।१।३अ०) इति । अग्निरहिते भूप्रदेशे होमेन 'अध्वर्युः' 'अन्वो' भवति । होमाधिकरणस्याग्नेरदर्शनात् । एतदेव हिद्रमुप-
लभ्य रक्षांमि 'यज्ञं' विनाशयेयुः । अत एतद्दोषपरिहाराय भूमौ
'हिरण्यं' निधाय तस्मिन् जुहुयात् । तथा सति हिरण्यस्याग्निसदृश-
त्वादयं प्रदेशोऽग्निमान् भवतीति नोक्तदोषद्वयम् ।

प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे मनःशब्दस्योपयोगं दर्शयति,—“जिघ-
र्ष्यं मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति”
(५।१।३अ०) इति । मनसा यज्ञाभिगमनं नाम 'यज्ञं करिष्ये'
इत्येवं रूपः मङ्गल्यः ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“प्रतिच्यन्तं भुवनानि विश्वे-
त्याहं सर्वं ह्येष प्रत्यङ्घ्रेति” (५।१।३अ०) इति । 'एषः' अग्निः
'सर्वं' यजमानमुद्दिश्य 'प्रत्यङ्' (अभिमुखं) 'चेति' (निवसति) ।

तृतीयपादे 'पृथुं बृहन्तं' इत्यनयोस्तात्पर्यं दर्शयति,—“पृथुं
तिरश्वा वयसा बृहन्तमि याहान्तो ह्येष जातो महान् भवति”
(५।१।३अ०) इति । 'एषः' अग्निः जातमात्रेण 'अन्त्यः', पश्चादा-
कृतिभिर्तर्जुमानो देशव्याप्या कालव्याप्या च 'महान् भवति' ।

चतुर्थपादे 'व्यचिष्टम्' इतिपदेन सूचितं पूजार्थत्वलक्षणं स्वादुत्वं
दर्शयति,—“व्यचिष्टमन्नं रभसं विदानमित्याहान्नमेवास्मै स्वद-
यति” (५।१।३अ०) इति ।

वेदनं प्रशंसति,—“सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेद” (५।१।३अ०)
इति ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमपादे 'वचसा' इतिपदस्याभिप्रायं दर्शयति,—

“आ त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह तस्मात् यत् पुरुषो मनसा-
भिगच्छति तद्वाचा वदति” (५।१।३अ०) इति । यस्मात् प्रथम-
मन्त्रे मनषेत्युक्त्वा द्वितीयमन्त्रे वचषेत्युक्तं, तस्मात् लोकेऽपि पुरुषो
मनसा यत् कार्यं चिन्तयति, तत्पश्चात् वाचा वदति ।

द्वितीयपादे अरक्षो-निषेधवाचीशब्दस्य* तात्पर्यं दर्शयति,—
“अरक्षसेत्याह रक्षमामपहत्यै” (५।१।३अ०) इति ।

तृतीयपादे मनुष्यैराश्रयणीयत्वेन वर्णस्य स्पृहणीयत्वेन अग्नी-
पूज्यत्वं मन्पाद्यते इति दर्शयति,—“गर्गश्रोः स्पृहयदर्णे अग्निरि-
त्याहापचितिमेवास्मिन् दधाति” (५।१।३अ०) इति ।

वेदनं प्रशंसति,—“अपचितिमान् भवति य एवं वेद” (५।
१।३अ०) इति ।

मन्त्रयोर्भयोर्मनःशब्दापेतत्वं प्रशंसति,—“मनसा क्षितामाप्नु-
मर्हेति यामध्वर्धुरनग्नावाङ्गतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याङ्गयो-
रास्यै” (५।१।३अ०) इति । अग्नौ ह्ययमाना आङ्गतिर्मनसैव
प्राप्तमर्हा, अग्नौ जुतेत्येवं सङ्कल्पयितुं शक्यत्वात्, तस्मादाङ्गयोः
प्राप्तये मनःशब्दयुक्ताभ्यामृग्भ्यां जुह्यात् ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।१।३अ०) इति ।

कल्पः, ‘अपादाय हिरण्यं परि वाजपतिः कविरग्निरिति
तिष्ठभिरभ्रिया मृत्स्वननं प्रत्यृचं परिलिखति वाङ्मां वर्षीयमोष्’
इति । तत्र प्रथमामाह,—“परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक-
मीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे^(१९)” इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘हव्यानि’

अरक्षो निषेधवाचीशब्दस्य इति सर्व्वस्मिन् पुस्तके पाठो न सम्यक् ।

परितः 'अक्रमीत्' (स्त्रीकृतवान्) । कीदृशोऽग्निः ?—'वाजपतिः' (अक्रस्य पालयिता) । किं कुर्वन् ?—'दाशुषे' (हविर्दत्तवते) यजमानाय 'रत्नानि' 'दधत्' (रमणीयानि धनानि सन्पादयन्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रः सहस्य धीमहि । धृषदर्शं दिवे-दिवे भेत्तारं भङ्गुरावतः^(१०)” इति । सहसि बले भवः 'सहस्यः', 'सहसस्युत्रो अद्भुतः' इति अत्यन्तरात् ; तद्भृशं (बलवान्*) चे 'अग्ने', 'वयं' त्वां 'परि'-'धीमहि' (परितः स्त्रीकुर्मः । कीदृशं त्वां ?—'पुरं' (असह्यदपेक्षितफलानां पूरयितारम्), 'विप्रं' (ब्राह्मणजात्यभिमानिनं देवं), 'धृषदर्शं' (धृषत् † वैरिणां धर्षयिता वर्षः स्वरूपविशेषो यस्यासौ धृषदर्शः तं), 'दिवे-दिवे' (प्रतिदिनं) 'भङ्गुरावतः' 'भेत्तारं' (भङ्गनीयं पापं भङ्गुरं, तदस्या-स्तीति भङ्गुरावागै विघातको राक्षसादिः, तस्य विनाशयितारम्) ।

अथ तृतीयामाह,—“त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुचिस्त्वमद्भ्यस्त्वमग्मनस्यरि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः^(११)” इति । हे 'अग्ने', 'त्वं' 'शुभिः' (स्वर्गैः) निमित्तभृतैस्तत्र तत्र यागशालासु 'जायसे' । किञ्च 'त्वमाशुशुचिः' (आर्द्रां भूमिं शीघ्रमेव शोषयिता) 'जायसे' । 'त्वमद्भ्यः' (वर्ष-धाराम्भ्यः) अग्निरूपेण 'जायसे' । 'त्वमग्मनस्यरि' (पाषाणशो-परि) पाषाणान्तरसङ्घटनेन 'जायसे' । 'त्वं वनेभ्यः' दावाग्नि-रूपेण 'जायसे' । 'ओषधीभ्यः' (ओषधिकार्च्येभ्यो भेषजेभ्यः) 'त्वं'

* बलवान् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† धृषन् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

जायसे'; यदा वंशद्वयसङ्घर्षणादिभ्यो 'जायसे' । 'गृणां' 'गृपते',
[सर्वेषामपि मनुष्याणां पालक), त्वं गृहे-गृहे 'गृणसि:' (गृण्डिचेतुः
सन्) 'जायसे', 'पुनर्दाहेन मृण्मयम्' इत्यादिश्रुतेः ।

एतैर्मन्त्रैः साधं परिलेखनं विधत्ते,—“यज्ञमुखे-यज्ञमुखे वै
क्रियमाणे यज्ञः रचांसि जिधांसन्ध्येतेर्हि खलु वा एतद्यज्ञमुखं
यर्हेनदाऊतिरश्रुते परिलिखति रक्षामपहत्यै” (५।१।३३०) इति ।
यज्ञस्य मुखं (प्रारम्भः) 'यज्ञमुखं' । यदा यज्ञः प्रारभ्यते, तदा
'रचांसि' आगत्य यज्ञं हन्मुनिच्छन्ति । एवञ्च सति अर्चापि
अश्वपदाङ्कितम् 'एतत्' स्थानम् 'आऊतिः' यदा प्राप्नोति, तदानीम्
एतदेवाश्वपदस्थानं यज्ञप्रारम्भरूपं भवति । अतोऽत्र प्राप्तानीं
'रक्षामपहत्यै' परिलेखनं कुर्यात् ।

मन्त्रत्रयं विनियुक्ते,—“तिसृभिः परिलिखामि त्रिष्टुदा अग्नि-
यांवानेवाग्निस्तस्माद्द्रचांस्यपहन्ति” (५।१।३३०) इति । आहव-
नीय-गार्हपत्य-दक्षिणाग्निरूपेणाग्नेस्त्रिगुणत्वम् । सर्वस्मादप्येतस्माद्भ्येः
रक्षामपघातो मन्त्रात्रित्वेन* सम्पद्यते ।

परि वाजपतिरित्यंतां विशेषाकारेण विधत्ते,—“गायत्रिया
परि लिखति तेजो वै गायत्री तेजसैवैनं परिगृह्णाति” (५।१।३३०)
इति । पादत्रयोपेतत्वादित्यं गायत्री, तस्यास्त्राग्निना सह प्रजापति-
मुखादुत्पन्नत्वात् तेजस्त्वम् । 'एनम्' (अग्निप्रदेशम्) ।

'त्वमग्ने द्युभिः' इत्येतां विधत्ते,—“त्रिष्टुभा परि लिखतीन्द्रियं
वै त्रिष्टुगिन्द्रियेणैवैनं परिगृह्णाति” (५।१।३३०) इति ।

मन्त्रत्रित्वेन इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘परि त्वाग्ने’ इत्येतां विधत्ते,—“अनुष्टुभा परिलिखत्यनुष्टुप्
सर्वाणि कन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै” (५।१।३ अ०) इति। वायूपे-
यमनुष्टुप् सर्वाणि कन्दांसि (परितो भवति व्याप्नोतीति) ‘परिभूः’,
अतः सेयं ‘पर्याप्त्यै’ सम्यद्यते।

अस्या अनुष्टुभः पाठ्याप्तं मन्त्रदयमध्यवर्त्तित्वं प्रशंसति,—
“मध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप् तस्मान्मध्यतो वाचा वदामः” (५।
१।३ अ०) इति। ‘अनुष्टुभा’ परिलिखतीति शेषः। यस्मात् वायूपा
अनुष्टुप् मध्यतः पठिता, तस्माद्वयमपि मुखमध्यवर्त्तिजिह्वासाध्यया
‘वाचा’ सम्भाषणं कुर्मः।

गायत्रीत्रिष्टुभोः पाठप्राप्तमाद्यन्तरूपत्वं प्रशंसति,—“गायत्रिया
प्रथमया परि लिखत्ययानुष्टुभाय त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री यज्ञो-
ऽनुष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् तेजसा वै चेन्द्रियेण चोभयतो यज्ञं परि-
गृह्णाति” (५।१।३ अ०) इति। पूर्वं प्रशस्तापि मध्यवर्त्तिनी अनुष्टुप्,
पुनरपि पार्श्वस्थाभ्यां सह प्रशस्यते। यज्ञनिष्पादकवायूपत्वादानु-
ष्टुभो यज्ञत्वम्। तस्मात् उभयतो गायत्रीत्रिष्टुभोः पाठेन मध्य-
वर्त्तिनं यज्ञमेव ‘तेजसा वै चेन्द्रियेण चोभयतः’ परिगृहीतवान्
भवति ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

दमां, रज्जुं समादाय, प्रतं, तुरगबन्धनम्।

युञ्जा, गर्दभमाबध्य, योगे, यान्ति त्रिभिर्हृदा* ॥

‘दमा’ऽन्ताद्गमित्यादेगेमने द्वेष्यमन्त्रणम्।

* हृदमिति J. पु० पाठः।

‘व्यामो’ऽन्तेन वया जया, ‘रामो’ऽन्तादेव्यमन्त्रणम् ॥

अन्वग्नि, गच्छेदागत्य द्वाभ्यामाक्रमयेद्दुवम् ।

सौख्ये,ऽन्वपृष्ठं संमार्ष्टिं ह्युक्त्वा-द्वाभ्यां तदुद्गमः ।

अपः, पदेऽप्यो निनयेज्जिघ-द्वाभ्यां जुहोति हि ॥

परि चिभिः परिक्रिखेदेकविंशतिरोरिताः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लक्षण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां पृथिव्याः सधस्थेऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खना-
मि^(१) । ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमजस्रेण भानुना
दीद्यानं* । शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थे-
ऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि^(२) । अपां पृष्ठमसि स-
प्रथा उर्वग्निं भरिष्यदपरावपिष्ठं । वर्धमानं मह आ च
पुष्करं दिवो माचया वरिणा प्रथस्व^(३) । शर्म च
स्थः ॥ १ ॥

वर्म च स्थो अच्छिद्रे बहुले उभे । व्यचस्वतो संव-
साथां भूतमग्निं पुरीष्य^(४) । संवसाथाः सुवर्षिदा

क्वचित् दीद्यानमिति पाठः ।

समीची उरसात्मना । अग्निमन्तभरिष्यन्ती ज्योति-
 षन्तमजस्रमित्^(५) । पुरीष्योऽसि विश्वभराः । अथर्वा
 त्वा प्रथमो निरमन्यदग्ने^(६) । त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा
 निरमन्यत । मूर्ध्ना विश्वस्य वाघतः^(७) । तमु त्वा दध्य-
 ङृषिः पुत्र ईधे ॥ २ ॥

अथर्वणः । वृचहृणं पुरन्दुरं^(८) । तमु त्वा पाथ्यो
 वृषा समीधे दस्युहन्तमं । धनञ्जयं रणे-रणे^(९) । सीद
 हेतः स्व उ लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञः सुकृतस्य
 योनौ । देवावीर्देवान् हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने
 वयो धाः^(१०) । नि हेता हेतृपदने विदानस्त्वेषो दी-
 दिवाः असदत्तुदक्षः । अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सह-
 स्रभरः शुचिजिह्वो अग्निः^(११) । सःसीदस्व महाः
 असि शोचस्व ॥ ३ ॥

देववीतमः । वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज
 प्रशस्त दर्शतं^(१२) जनिष्ठा हि जेन्यो अग्ने अहाः हितो
 हितेषरुषो वनेषु । दमे-दमे सप्त रत्ना दधानोऽग्नि-
 र्हीता नि षसादा यजीयान्^(१३) ॥ ४ ॥

स्थः । ईधे । शोचस्व । सप्तविंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
 प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीये मृदाक्रमणमुक्तम्, अथ तृतीये खननमभिधीयते । कल्पः, 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति द्वाभ्यां खनति' इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु,—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्नोर्वाङ्मभ्यां पूषो हस्ताभ्यां पृथिव्याः सधस्येऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि(१)” इति स्पष्टोऽर्थः ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यानं । शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्येऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि(२)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘पृथिव्याः’ ‘सधस्ये’ (उपरिप्रदेशे) ‘पुरीष्यं’ (पांसुयोग्यम्) अग्निं त्वाम् अङ्गिरस इव अहं ‘खनामि’ । कीदृशं त्वां ?—‘ज्योतिष्मन्तं’ (ज्वालायुक्तं), ‘सुप्रतीकं’ (सुमुखं), ‘अजस्रेण भानुना दीद्यानं’ (निरन्तरं वर्त्तमानेन रश्मिना प्रकाशमानं), ‘प्रजाभ्यः’ (प्रजोपकारार्थं) ‘शिवं’ (शान्तं), अत एव ‘अहिंसन्तं’ (हिंसामकुर्वन्तम्) ।

एतन्मन्त्रद्वयमाद्यं खननं विधत्ते,—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति खनति प्रसृत्या अयो धूममेवैतेन जनयति ज्योतिष्मन्तं त्वाग्निं सुप्रतीकमित्याह ज्योतिरेवैतेन जनयति” (५।१।४.अ०) इति । प्रथममन्त्रे सवितुः प्रसव इत्युच्चारणं प्रेरणाय सम्यच्यते, किञ्चित्तेन मन्त्रेण धूममेवात्पादयति, न तु ज्वाला; तस्मात् द्वितीयमन्त्रादौ ज्योतिष्मन्तमित्येतेन शब्देन ज्योतिर्जनयत्येव ।

तस्य मन्त्रस्य द्वितीयाह्ने शिवशब्दतात्पर्यं दर्शयति,—“सोऽग्निर्वातः प्रजाः शुचार्पयन्तं देवा अह्नेर्सेनाश्रमयच्छिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तमित्याह प्रजाभ्यं एवैनं श्रमयति” (५।१।४.अ०) इति ।

ज्वालामहित उत्पन्नः 'अग्निः' उत्पत्तिमात्रेणैव 'प्रजाः' सर्वाः तापे-
नायोजयत्, 'तं' (तादृशम्) अग्निं शिवमित्याद्यर्द्धचैर्न 'देवाः'
शान्तिमकुर्वन्, तस्मादस्य अर्द्धचंस्य पाठेन प्रजोपकाराय 'एव'
'एनं' शान्तं करोति ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां खनति प्रतिष्ठित्यै” (५।१।

४ अ०) इति ।

कल्पः, 'अपां पृष्ठममीति पुष्करपर्णमाहृत्यैतथैव विचेष्ट्य' इति ।
मृदं प्रचेष्टुं पुष्टिकां क्लृप्त्यर्थः । पाठस्तु,—‘अपां पृष्ठमसि स-
प्रथा उर्वग्निं भरिष्यदपरावपिष्ठं । वर्धमानं मह आ च पुष्करं
दिवो मात्रया वरिणा प्रथन्न(३)’ इति । हे पुष्करपर्ण, त्वम्
'अपां पृष्ठमसि' (पृष्ठवदुपरिभागे वर्त्तमानमसि) । कीदृशं?—
'सप्रथाः' (सविस्तारं) अत एव 'उर्वग्निं भरिष्यत्' (अग्निमाधनं मृदं
बहुलं यथा भवति, तथा भरितुं 'क्षमर्थम्, 'अपरावपिष्ठं' (परा-
वपो विनाशः, अतिशयेन तद्गृह्यते), 'वर्धमानं' (असम्बन्धाद्दिने-
दिने वृद्धियुक्तं), 'महः' (निर्लेपत्वाद्युक्त्या पूजनीयं), 'पुष्करं'
(अग्निनिष्पादनद्वारा पुष्टिकरं), तादृशं त्वं, 'मात्रया' (परि-
माणेन) 'दिवो' 'वरिणा' (आकाशादप्याधिक्येन) 'आ' (समन्तात्)
'प्रथस्व' (विसृतं भव) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—“अपां पृष्ठममीति पुष्करपर्णमाहर-
त्यपां वा एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपर्णं रूपेणैवैतदाहरति” (५।१।
४ अ०) इति । 'अपाम्' उपरि-वर्त्तमानत्वस्य विद्यमानदेवार्थस्य
अभिधायित्वादनुरूपेणैव मन्त्रेणैव पुष्करपर्णमाहरति ।

कल्पः, 'शर्म च स्यो वर्म च स्य इति द्वाभ्यामुत्तरेण मृतस्वनं
 कृष्णाजिनं प्राचीनधीवमुत्तरलोमास्तृष्णात्पुपरिष्ठात् पुष्करपर्णमु-
 न्तानम्' इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु,—“शर्म च स्यो वर्म च स्यो ।
 अष्किद्रे बज्जले उभे । व्यचस्रती संवसाथां भर्त्तमग्निं पुरीष्यम्^(४)”
 इति । हे कृष्णाजिन-पुष्करपर्णे, 'उभे' (युवां) 'शर्म च स्यः' (अग्नेः
 सुखकारणो अपि भवथः) । तथा 'वर्म च स्यः' (कवचवद्रक्षणे अपि
 भवथः) । कीदृशे ?—'अष्किद्रे' (किद्ररहिते), 'बज्जले' (विस्तीर्णे),
 'व्यचस्रती' (आच्छादनप्रकारवती) पुटिकादिसदृशे इत्यर्थः । तथा-
 विधे युवां 'संवसाथां' (सम्यक् मृदमाच्छादयतम्) । ततः 'पुरी-
 ष्यम्' 'अग्निं' 'भर्त्त' (धारयतम्) ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“संवसाथाः सुवर्विदा समीची उरषा-
 त्मना । अग्निमन्तर्भरिष्यन्तो ज्योतिष्मन्तमजस्रमित्^(५)” इति ।
 हे कृष्णाजिन-पुष्करपर्णे, युवां 'आत्मना' (स्वयमेव परनिरपेक्षे
 सति* 'उरषा' (उरःसदृशेन) भवदीयस्वरूपेण 'संवसाथां' (सम्य-
 गाच्छादयतम्) । कीदृशे युवां ?—'सुवर्विदा' (स्वर्गविदे स्वर्ग-
 स्थाभसाधने इत्यर्थः), 'समीची' (मृदन्धनायानुकूले), 'अजस्रमित्'
 (निरन्तरमेव) 'ज्योतिष्मन्तम्' 'अग्निम्', 'अन्तः' (खोदरे) 'भरि-
 ष्यन्तो' (धारयिष्यन्तो) ।

अनेन मन्त्रद्वयेन साध्यं पुष्करपर्णस्य प्रसारणमुत्तरत्र विधातु-
 मादौ पुष्करपर्णे मृदः समारणं विधत्ते,—“पुष्करपर्णेन समरति
 योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णं सयोनिमेवाग्निं समरति” (पू।१।

* सती इति पाठो भावितुं युक्तः ।

४ अ०) इति । पुष्करपर्णस्याग्निस्थानोद्यत्वम् आरुणकेतुक-चयने समा-
 स्नातम्,—‘जानुदन्नोमुत्तरवेदीं खाल्वा । अपां पूरयित्वा गुल्फदन्नं ।
 पुष्करपर्णेः पुष्करदण्डैः पुष्करैश्च स५स्तीर्य । तस्मिन् विहायसे ।
 अग्निं प्रणीयोपसमाधाय’ इति । अतः पुष्करपर्णस्याग्निद्योनित्वात्
 ‘सद्योनिमेवाग्निं’ समृतवान् ‘भवति ।

पुष्करपर्णवत् तेनैव मन्त्रद्वयेन कृष्णाजिनस्यास्तरणं विधातुमादौ
 कृष्णाजिने मृदः स्थापनं विधत्ते,—“कृष्णाजिनेन सम्भरति यज्ञो
 वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञः सम्भरति” (५, ११४ अ०) इति ।
 कृष्णाजिनस्य यज्ञरूपत्वं दर्शपूर्णमासब्राह्मणेऽवगम्यते,—‘यज्ञो देवेभ्यो
 ऽनिष्ठा यत । कृष्यो[?] रूपं कृत्वा । यत्कृष्णाजिने हविरध्ववहन्ति ।
 यज्ञादेव तद्दत्तं प्रयुक्ते’ इति । तद्दत्त्वापि कृष्णाजिनरूपेण ‘यज्ञे-
 नैव’ अग्निरूपं ‘यज्ञं सम्भरति’ ।

चर्मन्तरपरित्यागेन कृष्णाजिनस्त्रीकारे हेतुं दर्शयति,—
 “यद्वास्याणां पशूनां चर्मणा सम्भृद्भ्राम्यान् पशूञ्कुचार्पयेत्
 कृष्णाजिनेन सम्भरत्यारण्यानेव पशूञ्कुचार्पयति तस्मात् समावत्
 पशूनां प्रजायमानानामारण्याः पशवः कनीयूः सः शुचा
 हृताः” (५, १, ४ अ०) इति । याम्यपशूनां गवादीनां चर्मणि अग्नि-
 सम्भरणे गवादयः सन्तापेन संबोजिता भवन्ति ; कृष्णाजिनेन
 सम्भरणे तु आरण्या एव पशवः सन्तापेन योज्यन्ते ; यस्मादेवं,
 ‘तस्मात्’ लोकेऽपि चतुष्पात्वाद्याकारसाम्येन प्रजायमानानां पशूनां
 मध्ये याम्याः श्रेष्ठाः, आरण्या एव कनिष्ठाः, यस्मात् ते “शुचा
 ‘हृताः’ (शुचं प्राप्ताः), तस्मात् तेषां कनिष्ठत्वं युक्तम् । न हि

याम्यगवाद्य इव ब्रालाप्रवेश-भक्ष्यप्रदानादिभिरारण्याः पोष्यन्ते,
अतस्तेषां शोकप्राप्तिः ।

तस्य कृष्णाजिनस्य लोन्नामुपरि सम्भरणं विधत्ते,—“लोमतः
सम्भरत्यतो ह्यस्य मेध्यम्” (५।१।४ अ०) इति । यस्मात् ‘अस्य’
(कृष्णाजिनस्य) ‘अतः’ (इदं) लोमयुक्तं स्थानं ‘मेध्यं’, तस्मात्
तत्र सम्भरेत् ।

इदानीमुक्तसम्भरणसिद्धये पूर्वोक्तमन्त्रद्वयमाध्यमुभयास्तरणं वि-
धत्ते,—“कृष्णाजिनञ्च पुष्करपर्णञ्च मः स्तृणातोयं वै कृष्णाजिन-
मसौ पुष्करपर्णमाभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति” (५।१।४ अ०)
इति । कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरधरोत्तरभावेन लोकद्वयरूपत्वम् ।

कल्पः, ‘पुरीख्योऽसि विश्वभरा इति मृत्खननमभिमन्थ्य’ इति ।
पाठस्तु,—“पुरीख्योऽसि विश्वभराः । अथर्वांत्वा प्रथमो निर-
मन्यदग्ने(१)” इति । हे खननप्रदेश, त्वं ‘पुरीख्योऽसि’ (पुरीषस्य
वङ्गलपांसोर्योग्योऽसि), श्रुत एव ‘विश्वभरा’ ‘असि’ (विश्वं हृत्तन्म
उखारूपं विभर्त्तीति विश्वभराः) । हे अग्ने, अथर्वांख्य ऋषिः,
‘प्रथमः’ (इतरेभ्यः पूर्वभावी) सन् त्वां ‘निरमन्यत्’ (विशेषेण
मथितवान्) ।

अथर्वणः प्रथमनिर्मन्यन्* नाम प्रथमदर्शनमित्यभिप्रायं दर्श-
यति,—“अग्निर्देवेभ्योऽनिस्त्रायत तमथर्वांस्त्वपश्यदथर्वां त्वा प्रथ-
मो निरमन्यदग्ने इत्याह य एवैनमन्वपश्यत् तेनैवैनः सम्भरति”
(५।१२।४ अ०) इति । ‘अन्वपश्यत्’ (अन्विष्य दृष्टवान्) ।

* प्रथमनिर्मन्यन् इति B. J. एवं व्यादर्शनपुस्तके पाठः ।

कल्पः, 'त्वामग्ने पुष्करादधीति कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च सम्भरति चतसृभिसिसृभिर्वा गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य त्रिष्टुग्भी-
राजन्यस्य' इति । यद्यप्यत्र 'त्वामग्ने'-इत्यादिकास्तिस्र एव
गायत्र्य आस्ताताः, तथापि चतुष्कपले 'पुरीष्योऽसि विश्वभगः'
इत्यनेन पूर्वोक्तेन मन्त्रेण सह सङ्ख्या पूरणीया । 'पुरीष्योऽसि'
इत्ययं मन्त्रः पूर्वं व्याख्यातः । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—'त्वामग्ने
पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत । भूर्भ्रा विश्वस्य वाघतः^(७)' इति ।
हे 'अग्ने', 'अथर्वा' मुख्य ऋषिः 'पुष्करादधि' (पद्मपत्रस्योपरि)
'त्वां' 'निरमन्यत' (निःशेषेण मथितवान्) । अत एव पञ्चमकाण्डे
ब्राह्मणमास्तातम्, 'पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत्' (१।४अ०) इति ।
कीदृश्यात्-पुष्करात् ?—'भूर्भ्राः' (उत्तमाङ्गवत्प्रस्तात्) । 'विश्वस्य
वाघतः' (सर्वस्य अगतो वाहकात्) । इदं हि पुष्करपर्णमग्नि-
मन्त्रनिष्पादनादिद्वारा सर्वं जगन्निर्वहति ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—'तमु त्वा दध्यङ्घ्रिः पुत्र ईधे अथर्वणः ।
दृचहणं पुरन्दरम्^(८)' इति । हे अग्ने, 'अथर्वणः' 'पुत्रः' 'दध्यङ्घ्रि-
नामक ऋषिः 'तमु त्वा' 'ईधे' (त्वामेव प्रज्वालितवान्) । की-
दृशं त्वां ?—'दृचहणं' (वैरिनाशनं), 'पुरन्दरं' (रुद्ररूपेणासुर-
सम्बन्धिनां त्रयाणां पुराणां विदारितारम् [?]) ।

चतुर्थमन्त्रपाठस्तु,—'तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दसु-
हन्तमं । धनञ्जयश्चरणे-रणे^(९)' इति । हे अग्ने, 'पाथ्यो-नामकः
कस्यिदृषिः, 'तमु त्वा' 'समीधे' (तमेव त्वां प्रज्वालितवान्) ।
कीदृशः पाथ्यः ?—'वृषा' (श्रेष्ठः) । कीदृशं त्वां ?—'दसुहन्तमं'

(तस्कराणामतिशयेन हकारं), 'रणे-रणे' 'धनञ्जयं' (तेषु-तेषु सङ्ग्रामेषु धनस्य जेतारम्) । इत्यमिमा गायत्र्यः उक्ताः ।

अथ त्रिष्टुभां चतसृणां मध्ये प्रथमामाह,—“सीदं हेतः स्व
उ लोके चिकित्वान्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ । देवावोर्दे-
वान् हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः^(१०)” इति । हे
'हेतः' (होमनिष्पादक), 'चिकित्वान्' (अभिज्ञः) त्वं, स्वकीय एव
स्थाने उत्तरवेदिरूपे 'सीदं' (उपविश) । 'यज्ञं' च, इमं 'सुकृतस्य
योनौ' (पुण्यकर्मणे योग्यस्थाने) । 'सादय' (स्थापय) । (देवान्
वेति कामयत इति) 'देवावोः' (देवप्रिय इत्यर्थः)) तादृशस्त्वं
देवान् 'हविषा' 'यजासि' (पूजयसि) । हे अग्ने, 'यजमाने'
'बृहत्' 'वयोः' (दीर्घमायुः) 'धाः' (स्थापय) ।

अथ द्वितीयामाह,—“नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो
दीदिवान् असदत् सुदत्तः । अदभ्यत्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रभारः
शुचिजिह्वा अग्निः^(११)” इति । 'होतृषदने' (होमनिष्पादकस्य
योग्यस्थाने) उत्तरवेदिरूपे 'अग्निः' नितराम् 'असदत्' (सम्यगुपविष्ट-
वान्) । कीदृशोऽग्निः ?—'होता' (देवानामाह्वता), 'विदानः'
(स्थानाभिज्ञः) 'त्वेषः' (दीप्तिमान्), 'दीदिवान्' (देवेभ्यो हविषो
दाता) । 'सुदत्तः' (अत्यन्तकुशलः), 'अदभ्यत्रतप्रमतिः' (अदभ्ये
अविनाशिते व्रते कर्मणि प्रकृष्टा मतिर्यस्य, स तथाविधः), 'वसिष्ठः'
(अतिशयेन वासयिता), (सहस्रं सङ्ख्याकानि हवींषि भरति पोष-
यतीति) 'सहस्रभारः', (शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला
यस्यासौ) 'शुचिजिह्वः' ।

अथ तृतीयामाह,—“स॒सीदस्व मद्वा॑ः अ॒सि शोच॑स्व
दे॒ववीत॑मः । वि धूम॑मग्ने अ॒रुषं॑ मि॒येध॑ सृ॒ज प्र॑शस्त द॒र्शत॑म्^(१९)”
इति । हे ‘अग्ने’, त्वम् अस्मिन् पुष्करपर्णे ‘सं-सीदस्व’ (सम्यगुप-
विश्र) । त्वम् अनेककृतहेतुत्वात् ‘मद्दानसि’, (देवान् वेति गच्छ-
तोति, देववीः, अतिशयेन देववीः) ‘देववीतमः’, तादृशस्त्वं
‘शोचस्व’ (दीप्यस्व) । हे ‘मियेध’ (मेधाह), ‘प्रशस्त’ (उत्कृष्ट) ‘अग्ने’,
‘अरुषं’ (अरोषणं अनयं) ‘दर्शतं’ (द्रष्टुं शक्यं शान्तं) ‘धूमं’
विशेषेण ‘सृज’ ।

अथ चतुर्थीमाह,—“ज॒निष्वा॑ हि ज॒न्यो अ॒ग्ने अ॒ङ्गां॑ हि॒तो
हि॒तेष्व॑रुषो वनेषु । द॒मे-द॒मे स॒प्त र॒त्ना द॒धानोऽग्नि॑र्ही॒ता निष॑-
धा॒दा य॒जीय॑न्^(१९)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वम् ‘अङ्गाम्’ ‘अग्ने’
(प्रभातकाले) ‘जनिष्वा’ (उत्पद्यस्व) । कीदृशस्त्वं ?—‘जन्यः’ (जय-
शीलः) ‘हितेषु’ ‘हितः’ (हविर्भुञ्जी ये देवास्तुभ्यं हितमाचरन्ति,
ये च मनुष्या ऋत्विग्यजमानास्तुभ्यं हितमाचरन्ति तेषु सर्वेषु
हितेषु त्वमपि हितो भवसि), ‘वनेषु’ ‘अरुषः’ (नानाविधफल-
वृक्षोपेतेषु वनेषु कोपरहितः), कोपे च दावाग्निरूपेण वनानि
दहतीत्यर्थः* । अथम् ‘अग्निः’ ‘दमे-दमे’ (यजमानानां गृहे-गृहे)
‘नि-षसाद्’ (उपविष्टः) । कीदृशोऽग्निः ?—‘सप्त रत्ना दधानः’ (रत्न-
समानान् ज्वालाविशेषान् सप्तसङ्ख्याकान् धारयमाणः) । अत एव
‘सप्तजङ्गः’ इति सर्वत्र प्रसिद्धः । आथर्वणिकाश्चामनन्ति,—

* न दहतीत्यर्थः इति J. पु० पाठः । दहसीति तु पाठो भवितुं
युक्तः ।

‘काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूमवर्णा ।
सुसुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लेखायमाना इति सप्त जिह्वाः’ ॥ इति ।

स च ‘अग्निः’ ‘हेता’ (देवानामाज्ञाता), ‘यजोथान्’ (अति-
शयेन यथा) ।

उक्तासु गायत्रीषु ‘लामग्ने’ इत्यस्यां पुष्करादधीत्यस्य अंशस्य
तात्पर्यं दर्शयति,—“लामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येन-
मुपश्रितमविन्दत्” (५।१।४अ०) इति । अथर्वा यदा अग्निम-
न्विष्टवान्, तदानो कस्मिंश्चित्पुष्करपर्णेऽवस्थितमेनमग्निं लभ्वान् ।
तस्मात् पुष्करादधीत्युक्तिर्युक्ता ।

अनन्तरमन्त्रे परित्यज्यान्वमृषिं, दधीच एव स्वीकारे का-
रणं दर्शयति,—“तमु त्वा दध्यङ् ऋषिरित्याह दध्यङ् वा
आथर्वणस्योजस्वगाभीत् तेज एवास्मिन् दधाति” (५।१।४अ०)
इति । अन्यत्र मन्त्रान्तरे दधीचो महिमा प्रपञ्चितः,—“दध्यङ् ह
यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा’ इत्यादौ* तस्मात् दधीच-
स्योजस्वित्वम् ।

उपरितनमन्त्रेण पाथ्यशब्देन दध्यङ् एव विवक्षितो नान्य
इत्येतद्दर्शयति,—“तमु त्वा पाथ्यो वृषेत्याह पूर्वमेवेदितमुत्तरे-
णाभिमृषाति” (५।१।४अ०) इति । यः पूर्वमन्त्रोक्तो दध्यङ्,

शीर्षेत्यादाविति आदशेपुस्तकपाठः ।

स एवात्र सन्मागंवर्त्तितात् पाथ्य इत्युच्यते । अतः पूर्वमन्त्रो-
दितमेवार्थमुत्तरमन्त्रेण प्रतिपादयति ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमग्निसम्भरणं विधत्ते,—“चतसृभिः सम्भरति
चत्वारि ह्रन्दाऽभि ह्रन्दाऽभिरेव” (५।१।४ अ०) इति ।
'त्वामग्ने' इत्याद्यास्तिस्रः, ततः पूर्वा 'पुरोय्योऽभि' इत्येका, तदेवं
चतस्रः । गायत्री त्रिष्टुप् जगत्यनुष्टुप्बिति ह्रन्दसां चतुष्टुम् । अतः
सङ्ख्यासाम्याच्छ्रन्दाभिरेवाग्निः सम्भृतो भवति । 'सीद हेतः'
इत्यादोनां त्रिष्टुभां चतुष्टुम् । अत्रापि 'चतसृभिः सम्भरति'
इति विधिर्योऽजनीयः ।

गायत्रीणां त्रिष्टुभां चाधिकारिभेदेन व्यवस्थां विधत्ते,—
'गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुग्भी-राजन्यस्य
त्रैष्टुभो हि राजस्यः' (५।१।४ अ०) इति । मुखजलसाम्येन ब्रा-
ह्मणा गायत्रः । बाहुजलसाम्येन राजन्यत्त्रैष्टुभः ।

अथ काम्यं समुच्चयं विधत्ते,—“यं कामयेत वसीयान्स्या-
दित्युभयोभिस्तस्य सम्भरेत् तेजश्चैवात्मा इन्द्रियञ्च समीची
दधाति” (५।१।४ अ०) इति । तत्र गायत्रीभिस्तैः प्राप्तिः,
त्रिष्टुब्भिरिन्द्रियप्राप्तिः ।

समुच्चतमन्त्रगतमष्टसङ्ख्यां प्रशंसति,—“अष्टाभिः सम्भरत्यष्टा-
चरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्थावानेवाग्निस्तः सम्भरति” (५।१।४ अ०)
इति ।

चतस्रः त्रिष्टुभः प्रत्येकं प्रशंसति,—“सीद हेतारित्याह देवता
एवास्मै सःसादयति निचेतेति मनुष्यान्तःसीदस्वेति षयाऽभि

जनित्वा हि जेन्यो अये अज्ञामित्याह देवमनुष्यानेवास्मै स॒स-
 न्नान् प्रजनयति” (५।१।४ अ०) इति । ‘सोद हेतः’ इत्येतस्यां
 प्रथमायां त्रिष्टुभि ‘देवावोः’ इतिपदेन देवतानां संसादनं
 सूचितम् । यदा ‘देवान् हविषा यजासि’ इत्यनेन तस्सूचितम् ।
 ‘नि हेता’ इत्यस्यां द्वितीयायां त्रिष्टुभि ‘होतृषदने’ इतिपदेन
 होत्रादीनां मनुष्याणां संसादनं सूचितं भवति । ‘सं-सोदस्व’
 इत्यस्यां तृतीयायां त्रिष्टुभि ‘धूमं वि सृज’ इत्येवमन्तरिक्षगामिना
 धूमेनान्तरिक्षचारिणां पक्षिणां सूचितत्वात् तेषां संसादनं
 ‘सं-सोदस्व’ इत्यस्यां तृतीयायामुक्तम् । ‘जनित्वा’ इत्यस्यां चतुर्थ्यां
 त्रिष्टुभि ‘जनित्वा’ इत्युत्पादनस्य सूचितत्वात् पूर्वाक्तान् मन्त्रान्
 देवमनुष्यान् तदुपलक्षितानि वयांसि च प्रकर्षणं जनयति ॥

अत्र विनियोगमङ्गलः,—

देव-द्वाभ्यां खनेष्वापां पद्मपत्रं समाहरेत् ।

शर्म-द्वाभ्यां चर्मपत्रे स्तुणात्यथ पुरीत्यतः ॥

चतुष्टयात् मस्मरति विप्रस्य, चित्रयस्य तु ।

सोदेत्यादिचतुष्केण मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यज्ञःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

सन्ते वायुमीतरिश्वा दधातूत्तानायै हृदयं यद्वि-
लिष्टं । देवानां यश्चरति प्राणर्थेन तस्मै च देवि वर्ष-
डस्तु तुभ्यं^(१) । सुजातो ज्योतिषा सह शर्मं वरूथमा
सदः सुवः । वासो अग्ने विश्वरूपं संव्ययस्व विभा-
वसो^(२) । उदुत्तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या हृषा । हृषे च
भासा वृहता सुशुकनिराऽऽग्ने याहि सुशस्तिभिः^(३) ॥१॥

ऊर्ध्वं ऊपु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता । ऊर्ध्वो
वाजस्य सविता यदञ्जिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहे^(४) । स
जातो गर्भो अस्ति रोदस्यारग्ने चारुर्विमृत औप-
धीपु । चिचः शिशुः परि तमास्यक्तः प्र मानृभ्यो अधि-
कनिक्रदज्ञाः^(५) । स्थिरो भव वीङ्ग आशुर्भव वा-
ज्यर्वन् । पृथुर्भव सुषदस्त्वन्ग्नेः पुरीषवाहनः^(६) ।
शिवो भवः ॥ २ ॥

प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । मा द्यावापृथिवी
अभि श्रूशुचे मान्तरिष्टं मा वनस्पतीन्^(७) । प्रैतु
वाजी कनिक्रदन्नानदद्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं
मा पाद्यायुषः पुरा^(८) । रासभो वां कनिक्रदत् सुयुक्तां
वृषणा रथे । स वामग्निं पुरीष्यमाशु दूतो वहा-
दितः^(९) । वृषाग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समुदियं ।
अग्ने आ याहि ॥ ३ ॥

वीतय ऋतः सत्यं^(१७) । ओषधयः प्रतिगृह्णीताग्नि-
मेतः शिवमायन्तमभ्यच युष्मान् । व्यस्यन् विश्वा
अमतीररातीर्निपीदन्ना अप दुर्मतिः हनत्^(१८) ।
ओषधयः प्रति मोदध्वमेनं पुष्यावतीः सुपिष्यलाः ।
अयं वो गर्भं ऋत्वियः प्रत्नः सधस्थमासदत्^(१९) ॥ ४ ॥

सुशस्तिभिः । शिवो भव । याहि । पद्विः शच्च ॥
॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

हृतीयेऽनुवाके मृत्खननमुक्तम् । अयं चतुर्थे मृदाहरणम्
उच्यते । कल्पः, 'मन्ते वायुरिति मृत्खननेऽप आनीय' इति ।
पाठस्तु,—“मन्ते वायुर्मातरिश्वा दधात्वृत्तानायै हृदयं यद्वि-
लिष्टं । देवानां यस्वरति प्राणयेन तस्मै च देवि वषड्मृ
तुभ्यम्^(१)” इति । हे पृथिवि, 'उत्तानायै' (ऊर्द्धाभिमुखेनावस्थि-
तायाः) तव 'हृदयं' (हृदयमदृशं) 'यत्' (खननस्थानं) 'विलिष्टं'
(विशेषेणान्योक्तं), तत् खननस्थानं 'वायुः' 'मं'-'दधातु' (हृणादि-
पूरणसहितेनानेन जलप्रक्षेपेण वायुर्थेयापूर्वं सम्यक् करोतु) ।
कोदृशो वायुः ?—'मातरिश्वा' (मातरि अन्तरिक्षे सर्वप्राणिनाम्
इत्यन्तारिक्षेदकारिणि मन्तेऽवतिष्ठते इति मातरिश्वा) ; यो वायुः
'देवानां' 'प्राणयेन' (प्राणभावेन) 'चरति' (व्यवहरति) । हे 'देवि'

(पृथिवि), 'तुभ्यं', 'तस्मै' (वायवे च) 'वषड्स्तु' (इदं द्रवणसहितं जलं इतमस्त) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं जलप्रक्षेपं विधत्ते,—“क्रूरमिव वा अस्या एतत् करोति यत् खनत्यप उपसृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्यै गुरुच५ शमयति” (५।१।५ अ०) इति । भृष्टदेशं खनतीति यत्, तदेतत् पृथिव्याः ‘क्रूरम्’ एव ‘करोति’ इति, हस्तादिच्छेदेवत् व्यथाहेतुत्वात् । तत्कौर्यपरिहाराय मृतखननप्रदेशे अर्पोऽवनयेत् । ‘आपः’ च शीतलत्वेन ‘शान्ताः’, एतादृशीभिरेव अस्याः पृथिव्याः खननजन्यं शोकं ‘शमयति’ ।

मन्त्रे देवान्तरपरित्यागेन वायुकथने प्रयोजनमाह,—“मन्त्रे वृक्षुर्मातरिश्वा दधालित्याह प्राणे वै वायुः प्राणेनैवास्यै प्राण५ मन्दधाति” (५।१।५ अ०) इति । वायोर्देवप्राणत्वात् तेनैवास्याः पृथिव्याः प्राणमन्थनं सम्यच्यते ।

पुनरपि वायोरन्यप्रयोजनमाह,—“मन्त्रे वायुरित्याह तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरोर्त्तं” (५।१।५ अ०) इति । यस्मात् प्रयोजनान्तरमपि विवक्षितमिति वायुशब्दः प्रयुक्तः, ‘तस्मात्’ एव कारणात् ‘वृष्टिः’ ‘दिवः’ सकाशात् ‘वायुप्रच्युता’ मतो प्रवर्त्तते ।

मन्त्रस्य चतुर्थपादे वषट्शब्दान्तर्गतेन षट्शब्देन स्मारिताम ऋतुमङ्गलामुपजीव्य प्रशंसति,—“तस्मै च देवि वषड्स्तु तुभ्यमित्याह षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव वृष्टिं देधाति तस्मात् सर्वान् ऋतून् वर्षति” (५।१।५ अ०) इति । अत्रास्मात्पाठानुसारेण षकारमभ्युपेत्य ‘षड्वा ऋतवः’ इति व्याख्यातम् ।

अथ शाखान्तरपाठानुसारेण षकारं परित्यज्य व्याचष्टे,—
 “यद्वषट्कुर्याद्यातयामास्य वषट्कारः स्याद्यन्न वषट्कुर्याद्द्रक्षाः सि
 यज्ञः हन्युर्वडित्याह परोक्षमेव वषट्करोति नास्य यातयामा
 वषट्कारो भवति न यज्ञः रक्षाः सि ग्नन्ति” (५.१।५.अ०) इति ।
 अत्रेदं चिन्तनीयम् । वि.मस्मिन् मन्त्रे वषट्शब्दः प्रयोक्तव्यः, न
 वा ? इति । नाद्यः, अत्रैव वषट्कारस्य प्रयोगे सति गतमारत्वेन
 वक्ष्यमाणवायव्य-पश्चादौ वषट्कारामम्भवप्रसङ्गात् । न द्वितीयः,
 वज्ररूपस्य वषट्कारस्याभावे रक्षोभिर्दुर्जहन्ननप्रसङ्गात् । तद्दोषद्वय-
 परिहाराय षकारं परित्यज्य ‘वड्’ इत्येवं ब्रूयात्, तथा सति
 वषट्कारस्य मस्युःस्यानुकलान्न गतमारत्वम् । एकदेशस्थोक्तत्वान्न
 यज्ञघातोऽपि । तदेवं ब्राह्मणेनैव पाठविकल्पस्य व्याख्यातलः
 न्नित्यकाम्यप्रयोगविषयतया पाठद्वयं व्यवस्थापनीयम् ।

कल्पः, ‘ममुद्यस्य कृष्णाजिनभ्यान्नान् सुजातो ज्योतिषा सहैति
 क्षौमेण मौञ्जेनार्कमथेन वा दास्योपनहति’ इति । प.ठस्तु,—
 “सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरुथमा-सदः सुवः । वामो अग्ने
 विश्वरूपः सं व्ययस्व विभावसो(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सुजातः’
 (सुष्टूपन्नः) त्वं, ‘ज्योतिषा’ (त्वदीयेन ज्योतिषा) ‘सह’ ‘शर्म’
 (सुखं) यथा भवति, तथा ‘सुवः’ (स्वर्गमदृशं) ‘वरुथं’ (कृष्णा-
 जिननिर्मितं गृहम्) ‘आ-सदः’ (प्राप्नुहि) । हे ‘विभावसो’ (विभैव
 दीप्तिरेव वसुधनं* यस्यामौ विभावसुः) ता दृश हे ‘अग्ने’, ‘विश्व-

वसु धनं इति पाठो भवितुं युक्तः ।

रूपं' (बह्वप्रकाररूपं) 'वासः' (कृष्णाजिनरूपं वस्त्रं) 'सं-व्ययस्त्र' (परिधत्स्त्र) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनुष्टुभो-
ऽप-नह्यत्यनुष्टुप् सर्वाणि हन्दाऽमि हन्दाऽमि खलु वा अग्नेः
प्रिया तनुः प्रियथैवेनं तनुवा परि दधाति” (५।१।५अ०)
इति । श्रुत्यन्तरे 'वाग्वा अनुष्टुप्' इत्युक्त्वात् वाग्द्वारा सर्व-
च्छन्दोरूपत्वम् । शाखान्तरे आधानप्रकरणे, 'या ते अग्ने पशुषु
पवेमाना प्रिया तनुः' इत्यादिभ्य, 'या गायत्रे या त्रैष्टुभे या
जागते' इति हन्दाःसु प्रियशरीरावस्थानकथनाच्छन्दमामग्नि-
प्रियशरीरत्वम्, अतः 'प्रिया' एव, अनया अनुष्टुब्धरूपया 'तनुवा'
प्रतिधानं कृतवान् भवति ।

एतद्वेदनं प्रशंसति,—“वेदुको वासो भवति य एवं वेद”
(५।१।५अ०) इति । 'वेदुकः' (लाभशीलः) 'वासः' प्रति 'भवति',
एतद्वेदिता वस्त्रं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

कल्पः, 'उदुत्तिष्ठ स्वध्वरोर्द्धं ऊषु ण ऊनय इति सावित्रीभ्या-
मुत्तिष्ठति' इति । तयोः प्रथमामाह,—“उदुत्तिष्ठ स्वध्वरावा नो
देव्या कृपा । दृशे च भामा बृहता सुशुकनिराऽऽग्ने याहि
सुशक्तिभिः(१)” इति । हे 'अग्ने', 'स्वध्वर' (सुष्टु यागनिर्वाहकः),
'उदुत्तिष्ठ' (उत्तिष्ठैव), उत्थाय च 'नः' (अस्मान्) 'देव्या कृपा'
(देवत्वसंभावया क्रोडापरया कृपया) 'अव' (पालय) । हे 'अग्ने'
'बृहता' 'भामा' (प्रौढेन तेजसा) 'सुशुकनिः' (सुष्टु श्रुचां रश्मीनां
वनिता यः, सोऽयं सुशुकनिः, तादृशः) सन्, 'सुशक्तिभिः'

(शोभनकीर्त्तिभिः सह) 'दृशे' (सर्वैः प्राणिभिर्द्रष्टृभिर्द्रष्टुम्)
'आ'-'याहि' ।

अथ द्वितीयामाह,—“जुञ्जु जष ण ऊतये तिष्ठा देवो न
सविता । जुञ्जु वाजस्य सविता यदञ्चिभिर्वाघद्भिर्विङ्गयामहे^(४)”
इति । हे अग्ने, 'नः' (अस्माकं) 'ऊतये' (रक्षणाय) 'जुञ्जु जषु'
'तिष्ठ' (जुञ्जु एव सन् अवस्थितो भव) । क इव ?—'देवो न सविता'
(यथा सविता देव ऊर्ध्व एव सन् अस्मान् रक्षति, तद्वत्) । यस्त्वम्
'जुञ्जुः' स त्वं, 'वाजस्य सविता' (अन्नस्य दाता भव) । 'यत्'
(यस्मात् कारणात्) 'अञ्चिभिः' (मन्त्रादिभिर्व्यञ्जकैः) 'वाघद्भिः'
(हव्यवाहकैश्चैत्रिभिः) 'वि-ङ्गयामहे' (वयं त्वां विविधमाङ्गयामः) ।
तस्माद्जुञ्जु एव तिष्ठेति सर्वत्रान्वयः ।

एतन्मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“वारुणो वा अग्निरुपनद्ध उद-
त्तिष्ठ स्वधरोर्द्धुं ऊपु ण ऊतय इति सावित्रीभ्यामुत्तिष्ठति सविद-
प्रसृत एवास्योर्द्धुं वरुणमेनिमुत्तृजति” (५।१।५ अ०) इति । योऽयं
'अग्निः' अत्र कृष्णाजिनेनोपनिबद्धः, सोऽयं 'वारुणः', (उपद्रव-
कारिणो वरुणस्याधीनः) । अतस्तत्परिहाराय सविदलिङ्गकाभ्याम्
एताभ्याम् च्छग्भ्यां बद्धमग्निं हस्ते गृहीत्वा उत्तिष्ठेत् । द्वितीयमन्त्रे,
'देवो न सविता' इत्युक्त्वा देते सावित्र्यौ, एताभ्यामुत्त्यानं सति
सवित्रैवानुज्ञातः 'अस्य' (अग्नेः) 'वरुणमेनिं' (वरुणकृतां बाधां)
परिहरति ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।१।५ अ०) इति ।

कल्पः, 'स जातो गर्भो ऋषीति हरति' इति । पाठस्तु,—

“स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभक्त ओषधीषु । चित्रः
शिग्रुः परि तमाहस्यकः प्र माहभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः^(५)” इति ।
हे ‘अग्ने’, ‘म’ त्वं द्यावापृथिव्योः ‘गर्भः’ सन् इदानीं ‘जातः’ ‘असि’,
कीदृशस्त्वं?—‘चारुः’ (पूजनीयः), ‘ओषधीषु’ ‘विभक्तः’ (भुज्य-
मानास्त्रोषधीषु उदराम्निरूपः सन् विशेषेण पोषितः), ‘चित्रः’
(मानावर्णाभिर्ज्वालाभिर्विचित्ररूपः), इदानीमुत्पन्नत्वात् ‘शिग्रुः’,
‘सुमंसि’ ‘परि’-‘अक्तः’ (परिहर्तुमभिव्यक्तः) । तादृशस्त्वं, ‘माहभ्यः’
(ओषधर्थे) ‘अधि-कनिक्रदत्’ (अधिकं क्रन्दन्) ‘प्र’-‘गाः’ (प्रकर्षण
गच्छ) । यथा लोके शिग्रुर्मातरमुद्दिश्य क्रन्दन् स्वसदने गच्छति
तदत् ।

• अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादेऽभिहितद्यावापृथिवीगर्भत्वं विशद-
यति,—“स जानो गर्भो असि रोदस्योरित्याहेमे वै रोदसो तयो-
रेष गर्भो यदग्निस्तस्मादेवमाह” (५।१।५ अ०) इति । ‘दमे’
(द्यावापृथिव्यौ) एवं रोदःशब्दाभिधेये, तयोर्मध्ये समुत्पन्नत्वात्
तद्गर्भस्त्वं, यस्मादेवं, ‘तस्मात्’ मन्त्रो युक्तमेव ‘आह’ ।

• द्वितीयपादे, ‘विभक्तश्चारुः’ इतिपदयोर्निमित्तनेमित्तिकभावेन
अन्वयं दर्शयति,—“अग्ने चारुर्विभक्त ओषधीष्वित्याह यदा ह्येतं
विभरन्मथ चारुतरो भवति” (५।१।५ अ०) इति । यस्मिन्
काले जठरे प्रविष्टा ओषधयः एतमुदराम्नि विशेषेण पोषयन्ति,
तदानीम् अयम् अग्निः ‘चारुतरः’ (पटुतरः) भवति ।

चतुर्थपादे, ‘प्र माहभ्यः’ इत्येतस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“प्र माहभ्यो
अधि कनिक्रदद्गा इत्याहौषधयो वा अस्य मातरस्तभ्य एवैनं

प्रस्थावयति" (५।१।५अ०) इति । श्रोषधीनाम् उक्तरीत्या जाठराग्निजनकत्वान्माहत्वम्, अतो माचर्यमेवैनमग्निं प्रकर्षेण गमयति । अत एवोत्तरत्र 'श्रोषधयः प्रतिगृह्णीत' इति मन्त्रेण श्रोषधीषु स्थापनं विधास्यति ।

कल्पः, 'स्थिरो भव वीङ्मङ्ग इति गर्दभस्य पृष्ठ आदधाति' इति । पाठस्तु,—“स्थिरो भव वीङ्मङ्ग आगुर्भव वाज्यर्वन् । पृथुर्भव सुपदस्त्वमग्नेः पुरोषवाहनः(१)” इति । अग्नेर्हेतुभूतं पुरोषं यो गर्दभो वहति, तादृशं चै गर्दभं, (इदंति* गच्छतीति अर्वा) चै 'अर्वन्' (गमनकुशल), त्वं 'स्थिरः' (चलनरहितः) 'भव' ; 'वीङ्मङ्गः' (दृढकायः), 'आगुः' (वेगवान्), 'वाजो' (अन्नहेतुश्च) 'भव' । तथा 'पृथुः' (विस्तीर्णपृष्ठः), 'सुषट्' 'अग्नेः' (सुखासनश्च) 'भव' ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“स्थिरो भव वीङ्मङ्ग इति गर्दभ आसादयति मन्त्रज्ञत्वमेवैनमेतया स्थेन्ने” (५।१।५अ०) इति । गर्दभस्योपरि स्थैर्यार्थम् 'एतया' च्छचा 'एनम्' अग्निं मस्यक् वदुवान् भवति । अग्निरूपा मृत्यु यथा भूमौ न पतति, तथा स्थापनीया ।

गर्दभस्थापनं प्रशंसति,—“गर्दभेन सम्भरति तस्माद् गर्दभः पशूनां भारभारितमः” (५।१।५अ०) इति । यस्मादेष बलीवर्दादीन् अनादृत्य गर्दभेनैव मृदं वाहयन्ति, 'तस्मात्' लोकेऽपि गवादीनां पशूनां मध्ये गर्दभ एव 'भारभारितमः' (बोद्धव्यो

इयत्ति इति प्राठा भविषुं युक्तः ।

द्रव्यविशेषो भारः, तं भरति धारयतीति भारभारी, अतिशयेन भारभारी भारभारितमः) प्रौढभारं वहतीत्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति,—“गर्दभेन सम्भरति तस्माद् गर्दभोऽप्यनालेशेत्यन्यान् पशून् मेद्यत्यन्नं ह्येनेनार्कं सम्भरति”* (५।१।५ अ०) इति । यस्मात् ‘एनेन’ (गर्दभेन) ‘अर्कं’ ‘अन्नं’ ‘सम्भरति’ । यागद्वारा अन्नहेतुत्वादियं ऋदेवान्नं, तस्यार्चनीयत्वद्दर्कशब्दाभिधेयत्वम् । यस्माद्नान्नं वहति, तस्मात्तेो गर्दभो भक्ष्यस्याल्पेऽपि अन्यान् पशून् अतिक्रम्य मेदस्वी भवति । ‘अना’-शब्दे वर्णविकारेणान्नवाची, तस्य श्लेष्मोऽल्पत्वम् । जीर्णतुषहणादि-भक्षणेनैव गर्दभो जीवति, न तु बलीवर्दाद्यादीनामिव तत्तत्काले स्वृतैर्लादिपानं वा क्षणककुलत्यादिखाद्यभक्षणं वा तस्यास्ति; तथापि मेदस्त्वित्त्वम्; एतदन्नसम्भरणात्प्रभ्यते ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति,—“गर्दभेन सम्भरति तस्माद् गर्दभो द्विरेताः सन् कनिष्ठं पशूनां प्रजायतेऽग्निर्ह्यस्त्वद्योनिं निर्दहति” (५।१।५ अ०) इति । यस्मादुपरि धार्यमाणो ऋद्रूपः ‘अग्निः’ ‘अस्य’ गर्दभस्य प्रजात्पादनसामर्थ्यं निर्दग्धं करोति, ‘तस्मात्’ श्लोके ‘गर्दभो द्विरेताः’ अपि ‘सन्’ ‘पशूनां’ मध्ये ‘कनिष्ठम्’ अपत्यमुत्पादयति । अश्वादिबद्धमूल्यानर्हत्वात् कनिष्ठत्वम् । गर्दभस्य स्वकीयं रेत एकम्, अश्वतरस्य रेतो द्वितीयमिति द्विरेतस्त्वम् । एतच्च सप्तमकाण्डे स्पष्टमाज्ञातम्,—“तासां परि-
गृहीतानामश्वतरोऽत्यप्रवर्त्तत तस्मानुद्घाय रेत आदत्त तद्गर्दभ-

* सम्भरन्ति इति .J. पु० पाठः ।

ऽन्यमार्दं तस्माद्गर्दभो द्विरेताः” (१।१२।५०) इति । यद्यपि कनिष्ठो-
त्पादनं निन्दाहेतुः, तथाप्यग्निभरणस्य लिङ्गत्वेन प्रशस्येव सम्यस्यते ।

कल्पः, ‘शिवो भव प्रजाभ्य इत्याह्वितमभिमन्त्रयते’ इति ।
पाठस्तु,—“शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । मा
द्यावापृथिवी अभि शूशुचो मान्तरिक्षं मा वनस्पतीन्^(१)” इति ।
अङ्गिरोभिर्ह्वेषिभिः पूर्वं सन्पादितत्वादङ्गमौष्ठवादा अयमग्निः
अङ्गिराः । हे ‘अङ्गिरः’ अग्ने, त्वं, ‘मानुषीभ्यः’ ‘प्रजाभ्यः’ ‘शिवः’
(शान्तः) ‘भव’ । किञ्च द्यावापृथिव्यौ ‘अभि-लक्ष्य’ ‘मा’ ‘शूशुचः’
(शोकं सन्तापं मा कार्षीः) । तथा ‘अन्तरिक्षम्’ ‘अभि’ ‘मा’
‘शूशुचः’ । तथा ‘वनस्पतीन्’ ‘अभि’ ‘मा’ ‘शूशुचः’ ।

प्रजानामर्थे शिवो भवेत्युक्तायाः शान्तोः प्रसङ्गं दर्शयति,—
“प्रजासु वा एष एतर्ह्यारूढः स ईश्वरः प्रजः शूचा प्रदहः
शिवो भव प्रजाभ्य इत्याह प्रजाभ्य एवैनं शमयति” (५।१।
५०) इति । यदा अयमग्निः गर्दभमारोहति, ‘एतर्हि’ (एतस्मिन्
काले) ‘एषः’ अग्निः ‘प्रजासु’ एव ‘आरूढः’ भवति । गर्दभस्य
प्रजान्तःपातित्वात्, मनुष्यवक्षेतनत्वेन प्रजापतेरुत्पन्नत्वात् तदन्तः-
पातित्वम् । ततः प्रजास्वारूढोऽग्निस्ताः ‘प्रजाः’ सन्तापेन प्रदग्धुं
समर्थः स्यात् । तस्मात् ‘शिवो भव’-मन्त्रपाठेन प्रजार्थम् एतम्
अग्निं शान्तं करोति ।

तस्य मन्त्रस्य द्वितीयपादे ‘मानुषीभ्यः’ इति विशेषणं मनुष्या-
दितमृगगवादिह्यत्वेन जाविषयम्-इत्येतद्दर्शयति,—“मानुषीभ्यस्त्व-
मङ्गिर इत्याह मानव्यो हि प्रजाः” (५।१।५०) इति ।

यथा प्रथमार्द्धे चेतनविषया शान्तिः प्रार्थिता, तथोत्तरार्द्धे-
ऽप्यचेतनविषया शान्तिः प्रार्थिता-इत्येतद्दर्शयति,—“मा द्यावा-
पृथिवी अभि शूग्रुचो मान्तरिचं मा वनस्यतीनित्याहैभ्य एवैनं
स्त्राकेभ्यः शमयति” (५।१।५ अ०) इति ।

कल्पः, ‘प्रैतु वाजो कनिक्रददिति तिसृभिरत्तरमाणा अत्र-
प्रथंमाः प्रत्यायन्ति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—‘प्रैतु वाजो
कनिक्रदन्नानदद्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीय्यं मा पाद्यायुषः
पुरा^(८)” इति । अयं ‘वाजो’ (तुरगः) ‘कनिक्रदत्’ (हर्षेण
हेषाशब्दं कुर्वन्) ‘प्रैतु’ (प्रथमं गच्छतु) । अथ ‘रासभः’ (गर्दभः)
‘नानदत्’ (हर्षेण शब्दं कुर्वन्) ‘पत्वा’ (गमनशीलः), ‘पुरीय्यम्’
अग्निं दाहकं भरन्नपि स्वकीयात् ‘आयुषः पुरा’ ‘मा पादि’
अपमृत्युना मृतोऽमा भूत् ।

अथ द्वितीयामाह,—“रासभो वां कनिक्रदत् सुयुक्तो वृषणा
रथे । स वामग्निं पुरीय्यं माग्रुर्दूतो वहादितः^(९)” इति । हे
‘वृषणा’ (सिञ्चनसमर्थावयवगर्दभो), ‘वां’ (युवयोः) मध्ये ‘रासभः’
(गर्दभोऽयं) ‘कनिक्रदत्’ (हर्षेण मृशं क्रोडयन्*) ‘रथे’ ‘सुयुक्तः’
(रथसदृशे मृङ्गा^१ सुष्टु प्रयुक्तः) । ‘वां’ (युवयोः) मध्ये ‘स’
(तादृशः) गर्दभः ‘दूतः’ (राजप्रेषितदूतवत्) ‘माग्रुः’ (शोचनगामी
सन्) ‘इतः’ (अस्मात् स्थानात्) ‘पुरीय्यम्’ ‘अग्निं’ ‘वहात्’
(वहतु) ।

अथ तृतीयामाह,—“वृषाग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भश्च समु-

* क्रन्दयन् इति व्यादर्शपुस्तकपाठः ।

द्वियं । अग्रं आ याहि वीतय ऋतः सत्यम्^(१०)” इति । ‘वृषा’ (वर्षणे सेचने समर्थः) गर्दभः, ‘वृषणं’ (फलाभिवर्षणसमर्थम्) ‘अग्निं’ ‘भरन्’ (वहन) गच्छत्विति शेषः । कीदृशमग्निम् ?— ‘अपां गर्भं’ (मेघम्यानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपम्), ‘समुद्भियं’ (समुद्रे वड्वाग्निरूपेणोत्पन्नम्) । तादृशं हे ‘अग्ने’, ‘वीतये’ (प्र-जननाद्यर्थम्), ‘ऋतं मत्तं’ च गत्वा ‘आ-‘याहि’ । ऋत-सत्य-शब्दाभ्यां मन्त्रब्राह्मणानुसारेण द्यावापृथिव्यौ विवक्ष्येते । अवयव-भाविनः कृष्यादिफलहेतुत्वात् पृथिव्या ऋतत्वम् । अवयव-भाविनः कर्माफलस्य हेतुत्वात् स्वर्गस्य सत्यत्वम् ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे, वाजोशब्देनाश्रो विवक्षितः- इत्येतद्दर्शयति,—‘प्रैतु वाजो कनिकददित्याह वाजो श्लेषः” (५।१।५ अ०) इति । द्विगण्डेन श्लोकप्रसिद्धिर्दर्शिता ।

द्वितीयपादे, गर्दभशब्दपरित्यागेन रासभशब्दप्रयोगः ऋषि-व्यवहारानुसारी-इत्येतद्दर्शयति,—“नानदद्रासभः पत्वेत्याह रासभ इति श्लोतसृषयोऽवदन्” (५।१।५ अ०) इति ।

तृतीयपादार्ये प्रत्यक्षप्रसिद्धिं* दर्शयति,—“भरन्नाग्निं पुरीष-मिवाग्निं ऋषे भरति” (५।१।५ अ०) इति ।

चतुर्थपादे, अग्निवहनप्रयुक्तापस्तुपरिहाराय आयुः-प्रार्थनं दर्शयति,—“मा पाद्यायुषः पुरेत्याह आयुरेवास्मिन् दधाति तस्माद् गर्दभः सर्वमायुरेति तस्माद्गर्दभे-प्राऽऽयुषः प्रमोते विभ्यति” (५।१।

* तृतीयपादे ऋषिप्रत्यक्षप्रसिद्धिमिति B. पु० पाठः । द्वितीयपादे ऋषिप्रत्यक्षप्रसिद्धिमिति J. पु० पाठः ।

५. अ०) इति । यस्मात् अनेन मन्त्रेण आयुः स्थापितं, तस्मात्
 चणादिदुराहारं* भक्षयन्नपि गर्दभोऽश्वच्छूलादिना न म्रियते,
 किन्तु सर्वमायुरेति । यस्माच्च गर्दभस्य सर्वायुःप्राप्तिः स्वाभा-
 विकी, 'तस्मात्' लोके तिर्यग्निषये वैद्यशास्त्रप्रसिद्धात् आयुषः
 'पुरा' (कदाचित्) अकस्मात् 'गर्दभे' मृते सति उत्पातोऽयमिति
 प्रजा 'विभ्यति' ।

. तृतीयमन्त्रस्य प्रथमपादे, गर्दभस्यापत्योत्पादकत्वेन वृषत्वम्,
 अग्नेः फलाभिवर्षकत्वेन वृषत्वं, प्रसिद्धम्-इत्येतद्वर्णयति,—“वृषाग्निं
 वृषणं भरन्नित्याह वृषा ह्येष वृषाग्निः” (५।१।५.अ०) इति ।

द्वितीयपादे, वैद्युतरूपेण जलगर्भत्वमग्नेः प्रसिद्धम्-इति
 दर्शयति,—“अपां गर्भं स मुद्रियमित्याहापा ह्येष गर्भो
 यदग्निः” (५।१।५.अ०) इति ।

तृतीयपादे, 'वोतये' इतिशब्देन प्रजननाद्यर्थः साक्षाद्विव-
 क्षितः, द्यावापृथिव्यां विद्योगस्तु अग्निहृतप्रजननार्थः-इत्येतदभि-
 प्रायं दर्शयति,—“अग्ने आ याहि वोतय इति वा इमौ लोकौ
 ज्यैतमग्ने आ याहि वोतय इति यदाहानयोर्लोकयोर्वीक्ष्ये”
 (५।१।५.अ०) इति । पुरा द्यावापृथिव्याख्यौ 'लोकौ' एकीभाव-
 मापन्नौ सन्तौ यदा विद्युक्ते भवतः, तदानौम् आवयोर्मध्ये
 प्रजननाद्यर्थं हे 'अग्ने', सम्-'आ'-'याहि' इत्यनेनाभिप्रायेण
 अग्निहृतप्रजननादिव्यापारस्वावकाशं दातुं विद्युक्ते अभूता ।

* तुषादिदुराहारमिति B. पु० पाठः ।

तस्मादयं मन्त्रः प्रजननाद्यर्थमन्यागमनं वदन् तद्वकाशप्रदाद्यो-
र्द्यावापृथिव्योर्वियोगाय सम्यहते ।

अस्य मन्त्रस्य चरमभागे गन्तव्यत्वेन निर्दिष्टयोर्ऋतसत्ययो-
स्तात्पर्यं दर्शयति,—“प्रच्युतो वा एष आयतनादगतः प्रतिष्ठाः
स एतर्द्धर्ध्युञ्ज यजमानश्च ध्यायत्यृतः सत्यमित्याहेयं वा
ऋतममौ सत्यमनयोरेवैनं प्रतिष्ठापयति नार्त्तिमाःर्द्धत्यध्वीर्न
यजमानः” (पू।१।५ अ०) इति । एषोऽग्निः खननप्रदेशात् स्वीकृयात्
‘आयतनात्’ ‘प्रच्युतः’ अन्यत्रापि न क्वचित् प्रतिष्ठां गतः ; ‘धः’
अग्निरेतस्मिन् काले कुपितोऽध्वर्युयजमानो हन्तुं ‘ध्यायति’, अतोऽस्य
प्रतिष्ठार्थं द्यावापृथिवीविवक्षया मन्त्रे ऋतसत्यशब्दौ प्रनियुक्ते ।
तेन अन्नयोर्लोकयोर्भेदः स्थापनादध्वर्युयजमानो न वृन्त्यतः ।

कल्पः,—“उत्तरेण विहारं परिश्रित ओषधयः प्रतिगृह्णीता-
ग्निमेतमिति द्वाभ्यामोषधीषु पुष्पवतीषु फलवतीषूपवावहरति” इति ।
तत्र प्रथमामाह,—“ओषधयः प्रति गृह्णीताग्निमेतः शिवमायन्त-
मभ्यत्र युष्मान् । व्यस्यन् विश्वा अमतोररातीर्निषोदश्रो अप
दुर्मतिः हनत्^(११)” इति । हे ‘ओषधयः’, ‘अत्र’ (अस्मिन् परि-
श्रिते देशे) ‘युष्मान्’ अभिमुखीकृत्य ‘आयन्तम्’ (आगच्छन्तं)
‘शिवं’ (शान्तं) ‘एतम्’ अग्निं ‘प्रति’-‘गृह्णीत’ (स्वीकुरुत) । अयं
चाग्निर्युष्मासु ‘निषोदन्’ ‘नः’ (अस्माकं) ‘दुर्मतिम्’ ‘अप’-‘हनत्’
(प्रमादात्संख्यादियुक्तां बुद्धिं ‘अपहनत्’ अपहरतु) । किं कुर्वन्?—
‘विश्वाः’ ‘अरातीः’ ‘अमतीः’ ‘व्यस्यन्’ (शत्रुघ्नमाणा रोगजनिता
बाधाः सर्वाः परिहरन्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“ओषधयः प्रति मोदध्वमेन पुष्यावतीः सुपिप्लाः । अयं वा गर्भं ऋत्विजः प्रन्नं सधस्यमासदत्^(१९)” इति । ‘पुष्यावतीः’ (प्रशस्तपुष्योपेताः), ‘सुपिप्लाः’ (शोभन-फलोपेताः) हे ‘ओषधयः’, ‘एनम्’ (अग्निं) ‘प्रति’ ‘मोदध्वं’ (हृष्टा भवत) । ‘अयम्’ अग्निः ‘वः’ (युष्माकम्) ‘ऋत्विजः’ (ऋतु-कालीनः) ‘गर्भः’ भूत्वा ‘प्रन्नं’ (पुरातनं) ‘सधस्यं’ (गर्भयोग्यं स्यान्नम्) ‘आसदत्’ (प्राप्तवान्) ।

‘अथ प्रथममन्त्रप्रथमपादे ओषधिप्रतियहणप्रार्थनया सूचितां वरुणशान्तिं दर्शयति,—“वरुणो वा एष यजमानमभ्येति यदग्नि-रूपनद्ध ओषधयः प्रतिगृह्णीताग्निमेतमित्याह शान्त्यै” (५।१। ५ अ०) इति । कृष्णाजिने बद्धो योऽग्निः, स एष बन्धकेन वरुण-पाशेन युक्तत्वात् ‘वरुणः’ सन् ‘यजमानम्’ ‘अभि-लक्ष्य वाधितुम् आगच्छति । अतस्तच्छान्त्यर्थम् ओषधीभिः प्रतियहः ।

द्वितीयपादे, अरातिशब्देन राक्षसाः सूचिताः-इति दर्शयति,—“व्यस्यन् विश्वा अमतोररातीरित्याह रक्षसामपहृत्यै” (५।१। ५ अ०) इति ।

चतुर्थपादे, दुर्षुं दुर्षुहारेणोऽनुष्ठानप्रतिष्ठार्थः-इति दर्श-यति,—“निषीदं नेा अप दुर्मतिः हनदित्याह प्रतिष्ठित्यै” (५।१।५ अ०) इति ।

द्वितीयमन्त्रप्रथमपादे, ओषधिप्रतिमोदप्रार्थनया जाठराग्नि-समृद्धिः-इत्येतद्दर्शयति,—“ओषधयः प्रति मोदध्वमेजमित्या-होषधयो वा अग्नेर्भागधेयं ताभिरेवैनं समर्द्धयति” (५।१।५ अ०)

इति । 'ओषधयः' अत्ररूपेण जाठराग्नेर्भागः, पुरोडाशरूपेणाग्ने-
देवतायाः भागः, अतः ओषधिस्थापनेनाग्निद्वयसमृद्धिः ।

द्वितीयपादे सुपिप्पलाञ्चतात्पर्यं दर्शयति,—“पुष्यावतीः
सुपिप्पला इत्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्ति” (५।१।५ अ०)
इति । यस्मादत्र 'सुपिप्पला' इत्युक्तं, 'तस्मात्' लोकेऽपि 'ओष-
धयः' स्वकाले मन्पूर्णे 'फलं गृह्णन्ति' ।

द्वितीयाद्धै 'सधस्यमासदत्' इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अथ
वो गर्भं ऋत्विचः प्रज्ज् सधस्यमासददित्याह याभ्य एवैनं
प्रथ्यावयति तास्वेवैनं प्रतिष्ठापयति” (५।१।५ अ०) इति । मृत्-
खननभूमौ पूर्वमुत्पन्नाभ्यो 'याभ्यः' ओषधीभ्यः प्रथ्याच्च अयमग्नि-
रानोतः, तम् अग्निम् उपावहरणप्रदेशे 'तासु एव' ओषधीषु
स्थापितवान् भवति ।

'ओषधयः प्रतिगृह्णीत' इत्यादिकं मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—
“दाभ्यामुपावहरति प्रतिष्ठित्यै” (५।१।५ अ०) इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

सं, मृत्खनेऽप्यो निनयेत्, सुजातो, हतबन्धनम् ।

उदु-दाभ्यां समुत्थाय, स जातस्त्वाहरेन्मृदम् ॥

स्थिरो, गर्दभ आधाय, शिव, आहितमन्त्रणम् ।

प्रेतु-त्रिभिः शनैर्याति द्यौष-दाभ्यामिमां मृदम् ॥

उपाहरेदोषधीषु मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ह्यण्य-
सङ्ग्रहसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्ष-
 सो अमीवाः । सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्ने-
 र्हः सहवस्य प्रणीतौ^(१) । आपो हि ष्ठा मयोभुव-
 स्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे^(२) । यो वः
 शिवर्तमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मा-
 तरः^(३) । तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य द्यायाय जिन्वथ ।
 आपो जनयथा च नः^(४) । मित्रः ॥ १ ॥

सःसृज्यं पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सह । सुजातं
 जातवेदसमग्निं वैश्वानरं विभुम्^(५) अयश्माय त्वा सः-
 ऋजामि प्रजाभ्यः । विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः सः-
 सृजन्वाऽऽनुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(६) । रुद्राः सम्भृत्य
 पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे । तेषां भानुरजसु
 इच्छुक्रो देवेषु रोचते^(७) । सःसृष्टां वसुभीरुद्रैर्धीरैः
 कमण्यां मृदं । हस्ताभ्यां मृद्वीं हत्वा सिनीवाली क-
 रोतु ॥ २ ॥

तां^(८) । सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरोरा स्वौपशा ।
 सा तुभ्यमदिते मह आखां दधातु हस्तयोः^(९) । उखां
 करोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया । माता पुत्रं
 यथोपस्ये साम्नि बिभर्तुं गभ आ^(१०) । मखस्य शिरो-
 ऽसि^(११) यज्ञस्य प्रे स्यः^(१२) । वसवस्त्वा हस्वन्तु गाय-

धेणुं छन्दसाऽङ्गिरस्वत् पृथिव्यसि^(१३) रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु
षष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदन्तरिक्षमसि^(१४) ॥ ३ ॥

आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्
धौरसिः^(१५) विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टु-
भेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्दिशोऽसि भ्रुवासि धौरया मयि
प्रजाः रायस्योपं गौपत्यः सुवीर्यः सजातान् यजमा-
नाय^(१६) अदित्यै राक्षसि^(१७) अदितिस्ते बिलं यत्कृत्वा
पाङ्क्तैर्न छन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(१८) । कृत्वाय सा महो-
मुखां मृन्मयीं योनिमग्रये । तां पुत्रेभ्यः सम्प्रायच्छ-
ददितिः अपयानिति^(१९) ॥ ४ ॥

मिचः । करोतु । अन्तरिक्षमसि । प्र । चत्वारि च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थानुवाके ऋदाहरणमुक्तम् । अथ पञ्चमे उखानिर्माण-
मुच्यते । कल्पः, 'वि पाजघेति विश्वस्य' इति । पाठस्तु,—'वि
पाजसा पृथुना शोऽगुचानो बाधस्व द्विषो रक्ष्मो अमीवाः ।
सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्रे रक्षः सुश्वस्य प्रणीतो^(१)' इति ।
हे अग्रे, 'पृथुना' (विस्तृतेन) 'पाजसा' (बलेन) 'शोऽगुचानः'
(दीप्यमानः) त्वं 'द्विषः' (शत्रून्) 'रक्षः' (राक्षसान्) 'अमीवाः'
(रोगाश्च) विज्ञेयेषु 'बाधस्व' । 'अहं' 'सुशर्मणः' (शोभनसुखश्च)

‘बृहतः’ (प्रौढस्य) ‘सुहवस्य’ (सुखेनाङ्गातुं शक्यस्य) ‘अग्नेः’ ‘प्र-
ज्ञोतौ’ परिचर्यायां मत्यां यत् शर्म (सुखं), तस्मिन् सुखे ‘स्यां’
(सर्वदा अवतिष्ठेयम्) ।

तमिमं विनियुङ्क्ते,—“वारुणो वा अग्निरुपनद्धो वि पाजसेति
विश्वस्यति, सविदप्रसृत एवास्य विषूचीं वरुणमेनिं विष्टजति”
(५।१।६ अ०) इति । यद्यपि अमन्त्रकेण लौकिकविसंभवेन
लौकिकबन्धो निवर्त्तते, तथापि सविदप्रेरणमन्त्रेण वरुणपाशस्य
निवृत्त्यभावेन सविदप्रेरणाय मन्त्रपाठः । अस्य मन्त्रस्य बन्धवि-
मोचनायैव सवित्रा परमेश्वरेण निर्मितत्वात् तत्पाठे सति सविद-
प्रेरितो भवति । वरुणस्य सम्बन्धिनी पाशबन्धकता बाधा
‘वरुणमेनिः’ सा च ‘विषूची’ (सर्वतः प्रसृता), बद्धधा रज्जु-
भिरावेष्ट्य धृतत्वात्, अस्त्राग्नेस्तादृशीं वरुणमेनिं मन्त्रेण विमोचि-
तवान् भुव ।

कल्पः, ‘आपो हि ष्टा मयो भुव इति तिसृभिरप उपसृज्य’
इति । तत्र प्रथमामाह,—“आपो हि ष्टा मयोभुवस्ता न ऊर्जे
दधातन । महे रणाय चक्षसे^(१)” इति । ‘हि’-शब्द एवकारार्थः,
प्रसिद्धार्थो वा । हे ‘आपः’, यूयमेव ‘मयोभुवः’ ‘स्य’ (सुखस्य
भावयिष्यो भवत) । स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसि-
द्धम् । ‘ताः’ (तादृशो यूयं) ‘नः’ (अस्मान्) ‘ऊर्जे’ (रसाद्य
भवदीयरसानुभवार्थं) ‘दधातन’ (स्थापयत) । ऋचि ‘महे’ (महते)
‘रणाय’ (रमणीयाय) ‘चक्षसे’ (दर्शनीयाय) ‘दधातन’, अस्मान्
परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उग्रतीरिव मातरः(१)” इति ‘वः’ (युष्माकं) ‘शिवतमः’ (शान्ततमः सुखैकहेतुः) ‘यः’ ‘रसः’ अस्ति, ‘इह’ (अस्मिन् कर्मणि) ‘नः’ (अस्मान्) ‘तस्य भाजयत’ (रसं प्रापयत) । तत्र दृष्टान्तः,— ‘उग्रतीरिव मातरः’ इति, ‘उग्रतीः’ (कामयमानाः प्रीतियुक्ताः) ‘मातरः’, यथा वत्सान् स्वीयस्तन्यरसं* प्रापयन्ति तद्वत् ।

अथ तृतीयामाह,—“तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्यथ । आपो जनयथा च नः(४)” इति । ‘यस्य’ (रमस्य) ‘क्षयाय’ (क्षयेण निवासेन) ‘जिन्यथ’ (यूयं प्रीता भवथ) । ‘तस्मै’ (रमाब्) ‘वः’ (युष्मान्) ‘अरङ्गमाम’ (अलं भृशं प्राप्तुम्) । किञ्च हे ‘आपः’, यूयं ‘नः’ (अस्मान्) ‘जनयथ’ (प्रजोत्पादकान् ऋत्विजः) । एतेर्मन्त्रैः साध्यं जलसेचनं विधत्ते,—“अप उपसृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरैवास्य शुचं शमयति” (५।१।६ अ०) इति । अस्याग्नेः ‘शुचं’ शोकं दाहमित्यर्थः ।

‘आपो हि षा’ इत्याद्यृचस्तत्र विनियुक्ते,—“तिसृभिरुपसृजति त्रिवृदा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं शमयति” (५।१।६ अ०) इति । आहवनीयादिरूपेणाग्नेस्त्रैगुण्यम् । तस्य सर्वस्याग्नेर्मन्त्रचयेण दाहश्चान्तिः ।

कल्पः, ‘मित्रः सृष्टज्य पृथिवीमिति दाभ्याः सृष्टर्जनीयैः सृष्टजत्यमंकपालैः पिष्टैर्वेणुङ्गारैर्व्रीहितुषैः पलाशकषायेण शर्कराभिः पिष्टाभिः हृष्याजिनलोमभिरजलोमभिः’ इति । तत्र

* स्वीयस्तन्यरसम् इति सर्वत्र पाठो न सन्मिव प्रतिभाति ।

प्रथमामाह,—“मिनः सꣳसृज्य पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सह ।
सुजातं जातवेदसमग्निं वैश्वानरं विभुम्^(५)” इति । मित्रनामकः
सर्वषामात्रो देवः, ‘पृथिवी’ (विस्तृताभिमां) ‘भूमिं’ (मृदं)
अण्च्च्वाद्दृष्टं मृदि उपसृष्टा अपञ्च, ‘ज्योतिषा’ (ज्योतिःशब्दोप-
लक्षितेन दार्ढ्यहेतुना वक्ष्यमाणार्मकपालादिना ‘संसृज्य’ अग्निं
‘सुजातम्’ अकरोदिति शेषः । अग्निशब्दोपलक्षिताम् उखां
निर्मितवानित्यर्थः । कीदृशमग्निं?—‘जातवेदसं’ (उत्पन्नप्राण्य-
भिज्ञं), ‘वैश्वानरं’ (सर्वपुरुषोपकारकत्वेन तत्सम्बन्धिनं), ‘विभुं’
(सर्वेषु यजमानगृहेषु व्याप्तम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अयन्नाय त्वा सꣳसृजामि प्रजाभ्यः ।
विश्वेभ्य देवा वैश्वानराः सꣳसृजन्त्वानुष्टुभेन हृन्दसाऽङ्गिर-
सस्त^(५)” इति । हे अग्ने, त्वां ‘प्रजाभ्यः’ (प्रजानाम्) ‘अयन्नाय’
(रोगाभावाय) ‘संसृजामि’ (अर्मकपालादिभिः संयोजयामि) ।
‘वैश्वानराः’ (सर्वपुरुषोपकारिणः), ‘विश्वे’ (सर्वेऽपि) ‘देवाः’
‘आनुष्टुभेन हृन्दसा’ सहकारिणा युक्ताः त्वां ‘संसृजन्तु’ ।
किन्तु?—यथा अङ्गिरसः* पूर्वं संयोजितवन्तस्तदत् ।

मन्त्रे देवतान्तरपरित्यागेन मित्रस्यैव स्त्रीकारे कारणं दर्श-
यति,—“मित्रः सꣳसृज्य पृथिकीमित्याह मित्रो वै शिवो देवानां
तेनैवैन् सꣳसृजति शान्थै” (५।१।६ अ०) इति । ‘देवानां’
मध्ये ‘मित्रः’ ‘शिवः’ (शान्तः); अतोऽग्नेः ‘शान्थै’ मित्रस्य
स्त्रीकारः ।

* अङ्गिर इति सर्वत्र पाठो न युक्तः ।

अथ दार्ढ्यहेतुभिः कपालैः संसर्गे विधत्ते,—“यद्वाग्याणां पात्राणां कपालैः सःसृजेद् द्याम्याणि पात्राणि शुचार्पणेदर्म-
कपालैः सःसृजत्येतानि वा अनुपजीवनीयानि तान्येव शुचा-
र्पयति” (५।१।६अ०) इति । पाकसाधनानां भाण्डानां कपालैः
संसर्गे सति सर्वाणि ‘पात्राणि’ ‘शुचा अर्पयेत्’ (विकृतगृहदाहादि-
कृतेन भङ्गेन योजितानि भवेयुः) । अतस्तत् मा भूदिति ‘अर्म-
कपालैः’ संयोजयेत् । चिरकालशून्ययामे भूमौ अवस्थितानि
पुरातनानि अर्मकपालानि ; तेषां प्राणिभिः अनुपजीवनीयत्वात्
तान्येव भङ्गेन योजितानि भवन्ति, न तु गृहेऽपकरणानि
भाण्डानि ।

अथ भूमिष्ठैः क्षुद्रपाषाणैश्चूर्णकृतैः संसर्गे विधत्ते,—“क्षुद्रा-
भिः सःसृजति धृत्या अयोश्नन्वाय” (५।१।६अ०) इति । ‘धृत्ये’
निर्माणकाले भङ्गराहित्येन दार्ढ्याय । ‘अयोश्नन्वाय’ इति
पाककालेऽपि भङ्गराहित्येन सुखावस्थानाय ।

द्रव्यान्तरसंसर्गे विधत्ते,—“अजलांभैः सःसृजत्येषा वा अग्नेः
प्रिया तनूर्धदजा प्रियथैवेनं तनुवा सःसृजत्येषा तेजसा” (५।
१।६अ०) इति । अजलजातेरग्नेश्च प्रजापतिमुखजत्वसाम्यादजा
इयम् अग्नेः ‘प्रिया तनूः’ । न केवलं प्रियत्वं किन्तु अग्निमन्वन्वात्
तेजोरूपत्वमपि, अतः ‘प्रियया’ तन्वा ‘तेजसा’ चाग्निं समर्धयति ।

पुनरपि द्रव्यान्तरसंसर्गे विधत्ते,—“क्षणाजिनस्य सामभिः
सःसृजति यज्ञो वै क्षणाजिनं यज्ञेभैव यज्ञः सःसृजति” (५।
१।६अ०) इति । अन्यत्र, ‘यज्ञो देवेभ्योऽनिस्त्रायत क्षण्यो रूपं

कृत्वा' इत्युक्तत्वात्, यज्ञस्य कृष्णाजिनत्वम् । अतः कृष्णाजिनरूपेण 'यज्ञेन' अग्निरूपं 'यज्ञं' 'संसृजति' इति ।

कल्पः, 'रुद्राः समृत्य पृथिवीमिति मृदः सङ्क्षिप्य' इति । पाठस्तु,—“रुद्राः समृत्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे । तेषां भानुरजस इच्छुक्रो देवेषु रोचते^(७)” इति । रुद्रनामका देवाः 'पृथिवीम्' (उखानिष्यादिकां मृदं) 'समृत्य' (सम्यक् भरणं कृत्वा) उखाकरणाय यथा मृदु भवति, तथा हस्ताभ्यां सङ्कटनं कर्तव्यर्थः । तथा कृत्वा 'बृहज्ज्योतिः' 'समीधिरे' (प्रौढमग्निं दीपितवन्तः) । 'तेषां' (रुद्राणाम्) अयमग्निः 'भानुः' (भाष-मानः) 'अजस इत्' (निरन्तर एव), 'शुक्रः' (दीप्तियुक्तः), 'देवेषु' 'रोचन्त्ये' (शोभते) ।

कल्पः, 'सृष्ट्यां वसुभिरिति तिसृभिः कर्त्तुं प्रयच्छति' इति । तच्च प्रथमामाह,—“सृष्ट्यां वसुभिरुद्रैर्धीरैः कर्मण्यां मृदं । हस्ताभ्यां मृदो कृत्वा सिनीवाली करोतु ताम्^(८)” इति । पूर्व-मन्त्रे रुद्रशब्देन वसवोऽप्युपलक्षिताः । अतः 'धीरैः' (बुद्धिमद्भिः) 'वसुभिरुद्रैः' च धा मृत् कपालादिभिः संयोजिता सती कर्मण्या (उखाकर्मयोग्या सम्यन्त्रा जाता) तां 'मृदं' 'सिनीवाली' देवी पुनरपि स्व-हस्ताभ्यां 'मृदो कृत्वा' 'करोतु' (उखां निष्यादयतु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्त्रीपशा । सा तुभ्यमदिते महे ओखां दधातु हस्तयोः^(९)” इति । या 'सिनीवाली सुकपर्दा' (कपर्दीऽच स्त्रीणामुचितः केवलवन्ध-विशेषः, शोभनः कपर्दी यस्याः, सा 'सुकपर्दा') । कुरीरशब्देन

स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि* धार्यमाणं जालकम् उच्यते, शोभनं
 कुरीरं यस्याः सा 'सुकुरीरा' । उपश्रुते (मस्यक् शयनं कुरुते)
 शैरवयवविशेषैस्ते सर्वे उपशाः, तेषां समूहं श्रौपशाः, शोभन
 श्रौपशा यस्याः सा 'श्रौपशा' । हे 'महे' (प्रौढे) 'अदिते' देवि,†
 'सा' 'मिनीवाली' 'तुभ्यं' (तव) 'हस्तयोः' 'उखां' (मृदम्)
 'आ'-'दधातु' ।

अथ तृतीयामाह,—“उखां करोतु शक्त्वा बाहुभ्यामदिति-
 धिया । माता पुत्रं यथोपस्ये माग्निं विभर्तुं गर्भं आ^(१०)” इति ।
 इयम् 'अदितिः' 'धिया' (बद्धिकौशलेन), 'बाहुभ्यां' (हस्त-
 कौशलेन), 'शक्त्वा' (शरीरवलेन) च दमाम् 'उखां' 'करोतु' । 'यथा'
 लोके 'माता' स्वकीयं 'पुत्रं' 'उपस्ये' (ब्रह्मज्ञे) विभर्त्ति,“तथा
 सा अदितिः 'गर्भं' (स्त्रोत्सङ्गे) तम् 'अग्निं' 'आ' कर्मममाप्तेः,
 'विभर्तु' ।

● उक्तस्य मन्त्रचतुष्टयस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“रुद्राः समृत्वा
 पृथिवीमित्याहेता वा एतं देवता अग्नें समभरं ताभिरैवैजं स-
 म्भरति” (५।१।६अ०) इति । रुद्राः, वसवः, मिनीवाली,
 अदितिश्चेत्येतच्छब्दपगामृष्टा देवताः ।

कल्पः, 'मखस्य शिरोऽसीति' (पण्डं कृत्वा) इति । पाठः,—
 “मखस्य शिरोऽसि^(११)” इति । हे मृत्पिण्ड, त्वं 'मखस्य' (यज्ञस्य)
 शिरः-स्थानम् 'असि' ।

शिरसा इति J. पु० पाठः ।

† भूमिदेवि इति B. एवं J. पु० पाठः ।

तत्र मखशब्दार्थं दर्शयति,—“मखस्य शिरोऽसीत्याह यज्ञो वै मखस्तस्यै तच्छिरो यदुखा तस्मादेवमाह” (५।१।६अ०) इति ।

कल्पः, ‘यज्ञस्य पदे स्य इति कृष्णाजिनं पुष्करपर्णञ्चाभिमृशति’ इति । पाठः,—“यज्ञस्य पदे स्यः^(१२)” इति । हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे, युवाम् उभे ‘यज्ञस्य’ पादरूपे ‘स्यः’ ।

कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोर्यज्ञप्राप्तिहेतुलाघ्यपदत्वं प्रसिद्धमित्येतदर्थं दर्शयति,—“यज्ञस्य पदे स्य इत्याह यज्ञस्य ह्येते पदे अथो प्रतिष्ठित्यै” (५।१।६अ०) इति ।

कल्पः, ‘वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण कन्दमेति चतुर्भिर्महीयुषां क्रुरोति बह्वर्थास्याध्वर्युरेकभार्यस्य क्रियमाणाभेतैर्यजुर्भिरिव यजमानोऽनुमन्त्रयते’ इति । पाठस्तु,—“वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण कन्दसाऽङ्गिरस्वत् पृथिव्यसि^(१३) • रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन कन्दसाऽङ्गिरस्वदन्तरिचमसि^(१४) आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन कन्दसाऽङ्गिरस्वद्धारसि^(१५) विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन कन्दसाऽङ्गिरस्वद्दिशोऽसि भ्रुवाऽसि धारया मयि प्रजाः रायसोपं गौपत्यः सुवीर्यः सजातान् यजमानाय^(१६)” इति । हे उखे, वस्त्राख्या देवाः सहकारिणा ‘गायत्रेण कन्दसा’ सह, अङ्गिरस इव त्वां ‘कृण्वन्तु’ (निष्पादयन्तु) । तच्च पृथिवीरूपा ‘असि’ । एवमुत्तरेषु त्रिष्वपि योज्यम् । ‘वैश्वानराः’ (सर्वमनुष्योपकारिणः) । हे उखे, त्वं ‘भ्रुवाऽसि’ (दृढाऽसि), अतो ‘मयि’ अर्धर्थो अन्यस्मिन् वा उखाकर्त्तरि प्रजादिकं ‘धारय’ (स्वापय,

यज्ञमानार्थमपि प्रजादिकं सम्पादय) । ध्रुवाद्योत्यादिरन्त्यभागः पूर्वेष्वपि चिध्वनुषज्यते ।

‘संस्पृष्टाम्’ इत्याद्यृग्भिः कर्त्वे प्रदानं, ‘वसवस्त्वा’ इत्यादि-भिर्यजुर्भिर्यजमनानुमन्त्रणञ्च क्रमेण विधत्ते,—“प्रान्याभिर्यञ्च-त्वन्वैर्मन्त्रयते मिथुनत्वाय” (५।१।६अ०) इति । ‘अन्याभिः’ ‘वसवस्त्वा’ इत्यादियजुर्भ्यां विलक्षणाभिर्च्छृग्भिः । ‘अन्यैः’ ‘संस्पृष्टाम्’ इत्याद्यृग्भ्यो विलक्षणेः ‘वसवस्त्वा’ इत्यादियजुर्भिः । ~~अन्या~~ स्त्रीलिङ्गत्वाद्यजुषाम् अतथात्वान्मिथुनत्वम् ।

निर्मातव्याया उखायाः कक्ष्यात्रयं विधत्ते,—“च्युद्धिं करोति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्त्यै” (५।१।६अ०) इति । ‘उद्धिः’ ऊर्द्धमवस्थितोऽवयवविशेषः । अथा भाण्डस्य^{१७}परि-अन्यद्भाण्डं, तस्याप्यपरि पुनरन्यद्भाण्डमिति कक्ष्यात्रयं, तथेयमेकैव उखा कक्ष्यात्रययुक्ता कार्या ।

● ‘वसवस्त्वा’ इत्यादिभिर्मन्त्रैर्यज्यानस्यानुमन्त्रणं पूर्वं विहितम् । इदानो तैरेव मन्त्रैः कर्तुं कर्मनिष्पादनं विधत्ते,—“हन्दाभिः करोति वीर्यं वै हन्दाभिमि वीर्येणैवैनां करोति” (५।१।६अ०) इति । ‘हन्दाभिः’ हन्दोलिङ्गकैः ‘वसवस्त्वा’ इत्यादिभिर्मन्त्रैः ।

कल्पः,—“अदितैरास्त्रासि^(१७)” ‘इति रास्त्रा करोति’ इति । रश्मिनामदृशी भाण्डस्य गलगता रेखा ‘रास्त्रा’ । हे रेखे, त्वम् ‘अदितै’ (भूमिरूपाया उखाया) ‘रास्त्रा’ (काञ्चीगुणस्थानीया रश्मिना) ‘असि’ ।

कल्पः, 'अदितिस्ते बिलं गृह्णात्विति बिलं कृत्वा' इति ।
पाठस्तु,—“अदितिस्ते बिलं गृह्णातु पाङ्केन कृन्दसाऽङ्गिरस्तु”^(१५)
इति । हे उखे, 'अदितिः' भूमिः सङ्कारिणा 'पाङ्केन
कृन्दसा' सङ् अङ्गिरस इव 'ते' (तव) 'बिलम्' (अन्तर्गृह्णं)
'गृह्णातु' (करोतु) ।

तं मन्त्रं विनियुक्ते,—“यजुषा बिलं करोति व्यावृत्तौ” (५।
१।६अ०) इति । लौकिकस्य हि भाण्डस्यान्तरेणैव यजुः, बिलं
क्रियते, अत्र तु 'यजुषा'* इति तद्व्यावृत्तिः ।

उखायाः प्रादेशपरिमाणं विधत्ते,—“इयतीं करोति प्रजा-
पतिना यज्ञमुखेन सम्मिताम्” (५।१।६अ०) इति । यज्ञपुरुषस्य
मुखं च ऊर्ध्वचुवकयोर्मध्यवर्त्तिं प्रादेशमाचं, तच्च प्रजापतिस्मृष्ट-
त्वात् प्रजापतिस्वरूपं, तेन मुखेन परिमिता भवति; तत्परि-
माणं हस्तेन अभिनीय प्रदर्शनार्थम् 'इयतीम्' इत्युच्यते ।

अथ विधत्ते,—“द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय”
(५।१।६अ०) इति । यथा योषितः स्तनौ, एवमस्या उखाया
द्वौ स्तनाकारौ स्मृदा निष्पाद्यौ, तथा सति द्विलसाम्यात्
द्यावापृथिव्योः सारांशदोहनं सम्पद्यते ।

पञ्चान्तरं विधत्ते,—“चतुस्तनां करोति पशूनां दोहाय”
(५।१।६अ०) इति ।

पुनरप्यन्यं पञ्चं विधत्ते,—“अष्टास्तनां करोति कृन्दसां

* समन्वकमिति J. पु० पाठः ।

† मूर्ध्वचुवकयोर्मध्यवर्त्ति इति पाठो भविष्युं युक्तः ।

दोहाय" (५।१।६ अ०) इति । अष्टसङ्ख्याकानि हन्दांसि मन्त्रा-
न्तरे समाप्तातानि, 'गायत्री चिष्टुप् जगत्यनुष्टुक् पङ्क्त्या सप्त
बृहत्पुष्पाहा ककुत्' इति ।

अष्टसङ्ख्यासाम्याच्छन्दसा मारदोहनं सम्यद्यते । तदेतत् सर्वं
सूत्रकारेण सङ्गृहीतम्,—'अश्रीणाः रास्नायाश्च मन्त्रौ द्वौ चतुरः
पङ्क्तौ वा स्नान् करोति' इति ।

अधिकारिविशेषेणाश्रिषु सङ्ख्याविशेषं विधत्ते,—“नवाश्रिम्
अभिचरतः कुर्यात् त्रितमेव वज्रं सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्रहरति
सृत्यै" (५।१।६ अ०) इति । त्रितस्त्रोमस्य नवभिर्द्वगुभिरुपेत-
त्वाद्असङ्ख्यायान्तिवृत्तं सम्यद्यते । स च त्रितस्त्रोमो वैरि-
विनाशकत्वात् वज्रममानः । अतो नवसङ्ख्याया भ्रातृव्याय-वज्र-
प्रहरणं सम्यद्यते ।

अभिचाराभावे तु अश्रिमङ्गीं सूत्रकारो दर्शयति,—‘कुर्वं-
स्यतस्त्रोऽश्रीः प्रतिदिशमुन्नयत्यष्टाश्रिर्वा' इति ।

कल्पः, 'ह्रत्वाय मा महोमुखांमिदुत्तरतः सिकतासु प्रति-
ष्ठाप्य' इति । पाठस्तु, "ह्रत्वाय मा महोमुखां मृण्मयीं योनि-
मग्नये । तां पुत्रेभ्यः सम्रायच्छददितिः अपयानिति" (९) इति ।
'सा' इयम् 'अदितिः' 'मृण्मयी' (मृत्कार्या) 'अग्नये' 'योनिं'
(अग्नेः कारणभृता) 'महोम्' (महतीम्) 'उखां' 'ह्रत्वाय' (निष्पाद्य),
ततस्त्वाम् 'उखां' 'पुत्रेभ्यः' (स्वपुत्रसदृशेभ्यः) अपणकारिभ्यः
'सम्रायच्छत्' (सम्यक् दत्तवतो) । किं कुर्वतो?-इति, तदुच्यते—
'अपयानिति' (अपयन्तु भवन्त इति) ब्रुवती ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“कृत्वाय सा महोमुखामिति नि-
दधाति देवतास्त्रैवेनां प्रतिष्ठापयति” (५।१।६अ०) इति ।
अदितिपुत्राणां देवतारूपत्वाद्देवतासु प्रतिष्ठापनं सम्यद्यते ॥

अत्र विनियोगमङ्गलः,—

वि पा, विस्त्रंमयेदापास्त्रभिर्मुदि जलं चिपेत् ।
मिचा-दाभ्यां शर्करादियोगो रुद्रेति मङ्गिपेत् ॥
मंस्र-त्रिभिर्मुत्तिकां तामुखा कर्त्रे प्रयच्छति ।
मस्रपण्डकतिर्यज्ञ-चर्मवर्णाभिमर्शनम् ॥
कुर्यादसु-चतुर्भिस्तां ध्रुवासीत्यनुषज्यते ।
अदि, रास्त्रामदि, विलं कुर्यात्कृत्वाय, तामुखाम् ॥
मिकतासु म्यापयति मन्त्रा एकोनविंशतिः ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वसवस्त्वा धूपयन्तु गाष्ट्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(१)
रुद्रास्त्वा धूपयन्तु चैष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(२) आ-
दित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(३)
विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छन्दसा-
ङ्गिरस्वत्^(४) इन्द्रास्त्वा धूपयन्त्वङ्गिरस्वत्^(५) विष्णुस्त्वा
धूपयन्त्वङ्गिरस्वत्^(६) वरुणस्त्वा धूपयन्त्वङ्गिरस्वत्^(७)

अदितिस्त्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्ये-
ऽङ्गिरस्वत् खनत्ववट^(८) देवानां त्वा पत्नीः ॥ १ ॥

देवीर्विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदधतू-
खे^(९) धिपणास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतोः पृथिव्याः
सधस्येऽङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे^(१०) ऽग्रास्त्वा देवीर्विश्वदे-
व्यावतीः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वच्छपयन्तूखे^(११) वरु-
चयो जनयस्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सध-
स्येऽङ्गिरस्वत् पंचन्तूखे^(१२ १३) । मित्रैतामुखां पंचैषा
मा भेदि । एतां ते परि ददाम्यभित्यै^(१४) । अभी-
मां ॥ २ ॥

महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । उत अर्वसा
पृथिवी^(१५) । मित्रस्य चर्षणीधृतः श्रवो देवस्य । सा-
नसिं । दृमं चित्रश्रवस्तमं^(१६) । देवस्त्वा सवितोदपतु
सुपाणिः स्वङ्गुरिः । सुबाहुरुत शक्त्या^(१७) । अपद्यमाना
पृथिव्याशा दिश आ पृण । उत्तिष्ठ वृहती भवोर्ध्वा
तिष्ठ ध्रुवा त्वं^(१८) । वसवस्त्वाऽऽकृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसा-
ऽङ्गिरस्वत्^(१९) रुद्रास्त्वाऽऽकृन्दन्तु, चैष्टुभेन छन्दसा-
ऽङ्गिरस्वत्^(२०) आदित्यास्त्वाऽऽकृन्दन्तु जागतेन छन्द-
साऽङ्गिरस्वत्^(२१) विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आ कृन्द-
न्वानुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(२२) ॥ ३ ॥

पत्नीः । इमाः । रुद्रास्वा हृन्दन्तु । एकान्नविंश-
शतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमेऽनुवाके उखानिर्माणमुक्तम् । अथ षष्ठे तत्संस्कारोऽभि-
धीयते । कल्पः, 'वमवस्वा धूपयन्तु गायत्रेण हृन्दसेति सप्तभि-
रश्वशकेनोखां धूपयन्ति' इति । पाठस्तु, "वमवस्वा धूपयन्तु
गायत्रेण हृन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(१) रुद्रास्वा धूपयन्तु त्रैशुभेन हृन्दसा-
ऽङ्गिरस्वत्^(२) आदित्यास्वा धूपयन्तु जागतेन हृन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(३)
विश्वे ला देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वाद्युभेन हृन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(४)
इन्द्रस्वा धूपयत्वङ्गिरस्वत्^(५) विष्णुस्वा धूपयत्वङ्गिरस्वत्^(६) वरुणस्वा
धूपयत्वङ्गिरस्वत्^(७)" इति । हे उखे, त्वाम् अष्टौ 'वसवः' सह-
कारिणा 'गायत्रेण हृन्दसा' सह, अङ्गिरम इव 'धूपयन्तु'
(अश्वशकजन्येन धूमेन संस्कुर्वन्तु) । एवमुत्तरेष्वपि षट्सु योज-
नीयम् ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते, — "सप्तभिर्धूपयति, सप्त वै शीर्ष-
ण्याः प्राणाः शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्षन्नेव यज्ञस्य प्राणां
दधाति तस्मात् सप्त शीर्षन् प्राणाः" (५।१।७अ०) इति ।
शिरोवर्त्तिषु सप्तषु क्लिप्तेषु सञ्चरन्तः 'प्राणाः' सप्तसङ्ख्याकाः ।
उखा च यज्ञशिरःस्थानोया, तस्मात् सप्तभिर्धूपने सति यज्ञस्य

अग्निरस्येव प्राणानवस्थापयति; यस्मादेवं, 'तस्मात्' प्रतिपूरुषं अग्निमि
हिद्रभेदेन 'सप्त' 'प्राणा' वर्त्तन्ते ।

धूपमाधनं विधत्ते,—“अश्वशक्तेन धूपयति प्राजापत्यो वा
अश्वः मयोजित्वाय” (५।१।७अ०) इति । अश्वस्य शक्तत्
अश्वशकः । अश्वस्य प्राजापत्यत्वमसक्तदक्तम्, अग्निरपि प्राजा-
पत्यः, 'प्राजापतिरग्निमचिनुत' इति श्रवणात्; अत उभयोः
समानयोनित्वम् ।

कल्पः, 'अदितिस्त्वा देवीत्यग्रेण गार्हपत्यमवटं खात्वा' इति ।
पाठस्तु,—“अदितिस्त्वा देवो विश्वदेव्यावतो पृथिव्या मधस्येऽङ्गिर-
रूत् खनत्वट^(५)” इति । विश्वेषां देवानां योग्या उपचारा
'विश्वे देव्याः',* ते अस्यां मन्तीति 'विश्वदेव्यावतो'; तद्विशो
इयम् 'अदितिः' 'देवो' 'पृथिव्याः मधस्य' (भूम्या उपरि) हे
'अवट' त्वम् अङ्गिरस इव 'खनतु' ।

अस्मिन् मन्त्रे खननकर्तृत्वमदितेरुपपादयति,—“अदितिस्त्वे-
त्याहेयं वा अदितिरदित्यैवादित्यां खनत्यस्या अकूरंकाराय
न हि स्वः स्वः चिनस्ति” (१।५।७अ०) इति । 'इयं भूमिरेवांच
अदितिश्चन्द्रेण विवचिता, अदित्खननं हि भूम्यामेव; ततो-
दितेः खननकर्तृत्वे मति भूमिर्हिमा न भवति । 'न हि' लोके
कश्चिदपि स्वयं स्वात्मानं 'चिनस्ति' । तस्मात् खननलक्षण-कूर-
कार्यकरणाभावाय इदम् अदितिकर्तृत्वं सम्याद्यते ।

* विश्वदेव्या इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सम्यद्यते इति ४।, एवं ५।, पु० पाठः ।

कल्पः, 'सोहितपचनीयैः सन्भारैरवस्त्रीयं देवानां त्वा पत्नी-
रिति तस्मिन्नुखामवदधाति' इति । पाठस्तु,—“देवानां त्वा
पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतोः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वद्धृत्खे(८)” इति ।
'विश्वदेव्यावतोः' (समस्तदेवाहोपचारयुक्ताः) या 'देवानां' पत्न्यो
देव्यः ताः 'पृथिव्याः' 'सधस्ये' (उपरि) अङ्गिरस इव हे 'उखे'
त्वां 'दधतु' (स्थापयन्तु) ।

देवपत्नीनाम् उखाकर्तृत्वं पुरातनभिद्येतद्ग्रथयति,—“देवानां
त्वा पत्नीरित्याह देवानां वा एतां पत्नयोऽग्रे कुर्वन्तीभिरेवैनां
दधाति” (५।१।७अ०) इति । पुरा देवपत्नीभिरुखायाः हत-
त्वान् इदानीमपि ताभिरेव स्थापिता भवति ।

केल्पः, 'सोहितपचनीयैः सन्भारैः प्रच्छाद्य धिषणास्त्वा देवी-
रिति चतुर्भिरुखायामग्निमभ्यादधाति' इति । पाठस्तु,—“धिषणा-
स्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतोः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे(१०)
अग्नास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतोः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वक्कपयन्तूखे(११)
वरूत्रयो जनयस्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतोः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वत्
पचन्तूखे(११।१२)” इति । विद्याभिमानिन्यो देवता 'धिषणाः' । हे
'उखे', त्वां ता देवताः 'अभीन्धताम्' (अभितो ज्वालयन्तु) ।
हन्तोभिमानिन्यो देवता 'अग्नाः'; ताः त्वां 'अपयन्तु' (तव पच्य-
मानतां मन्वादयन्तु) । 'वरूत्रयो जनयः' इति पदभेदेन मन्व-
भेदः । षोडशप्रश्नास्तादिषु सप्तसु षोडशकेष्वभिमानिन्यो देवता
'वरूत्रयः'; "सेनेन्द्रस्य" इत्याद्यनुवाकैर्नोक्ता देवपत्न्यो 'जनयः' । तत्र
'वरूत्रयः' त्वां 'पचन्तु' (तव पक्वतां मन्वादयन्तु) । तथा 'जनयः' त्वां

‘पचन्तु’ (पकत्वपरोक्षां कुर्वन्तु) । ‘वरुचयः’ इति मन्त्रे ‘त्वा देवोः’ इत्याद्युत्तरभागोऽनुषज्यते ।

एतेषु मन्त्रेषु धिषणादिशब्दानामस्यदुकार्यपरतां दर्शयति, धिषणास्त्वेत्याह विद्या वै धिषणा विद्याभिरेवैनामभीम्भेऽग्नास्त्वेत्याह छन्दाः सि वैऽग्नाः छन्दोभिरेवैनाः अपयति वरुचयस्त्वेत्याह होत्रा वै वरुचयो होत्राभिरेवैनां पचति जनयस्त्वेत्याह देवानां वै पत्नोर्जनयस्ताभिरेवैनां पचति” (५।१।७अ०) इति । स्पष्टोऽर्थः ।

अदितिस्त्वा देवोत्यादीनामुक्ताणां मन्त्राणां सङ्ख्यां प्रशंसति,— “षड्भिः पचति षड्वा षटव षटुभिरेवैनां पचति” (५।१।७अ०) इति । अष्टखननादीनामपि पाकाङ्गत्वेन ‘षड्भिः पचति’ इत्युच्यते ।

‘वरुचयो जनयः’ इत्यनयोः स्वाभिप्रेतं मन्त्रभेदं दर्शयितुं ‘पचन्तु’ इति मन्त्रभागस्थानुषङ्गरूपामावृत्तिं दर्शयति,— “द्विः पचन्त्वित्याह तस्मात् द्विः संवत्सरस्य सस्यं पचते” (५।१।७अ०) इति । वरुचयः पचन्तु, जनयः पचन्त्वित्येवं द्विः प्रयोगः ।

कल्पः, ‘मित्रैतामुखां पचति पच्यमानां तिसृभिर्मित्रैर्भिरुपचरन्ति’ इति । तत्र प्रथमामाह,— “मित्रैतामुखां पृथैषा मा भेदि । एतां ते परि ददाम्यभित्यै^(१४)” इति । हे ‘मित्र’ (सर्वप्राणिहितकारिन्) देव, त्वम् ‘एताम्’ ‘उखां’ ‘पच’ (पकां कुरु) । ‘एषा’ च उखा ‘मा भेदि’ (भिक्षा मा भवतु) । ‘एताम्’ (उखाम्) ‘अभित्यै’ (भेदाभावाय) ‘ते’ (तुभ्यं) ‘परि ददामि’ (परित्राणाय ददामि) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अभीमां महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । उत अवसा पृथिवीम्^(१५)” इति । ‘मित्रः’ ‘इमाम्’ (उखाम) ‘अभि’-‘बभूव’ (अभितः प्राप्तवान्) । कीदृशो मित्रः ?— ‘सप्रथाः’ (सविस्तारः, प्रचुरकीर्त्तिरित्यर्थः) । कीदृशोमिमां ?— ‘महिना दिवं’ (महिम्ना द्युलोकसदृशीं ‘उत’ (अपि च) ‘अवसा पृथिवीं’ (अवणेन पृथिवीसदृशीम्) ।

• अथ तृतीयामाह,—“मित्रस्य चर्षणीधृतः अत्रो देवस्य । सानसिं । द्युम् चित्रश्रवस्समम्^(१६)” इति । ‘चर्षणीधृतः’ (मनुष्याणां धारयितुः) ‘मित्रस्य’ ‘देवस्य’ ‘अवः’ (श्रोतुं योग्यं यशो महदस्तीति शेषः), ‘सानसिं’ (फलदानशीलं), ‘द्युम्’ (द्रविणप्रदं), ‘चित्रश्रवस्समम्’ (‘चित्रं श्रवः कीर्त्तियंस्थसौ चित्रश्रवाः, अतिशयेन तादृशः, तम्) एतादृशमखारूपं स मित्रः पचत्विति शेषः ।

देवतान्तरपरित्यागेन मित्रदेवताकमन्त्रस्त्रोकारे कारणं दर्शयति,—“वारुणुखाऽभीद्धा मैत्रियोपैति शान्त्यै” (५।१।७अ०) इति । ‘अभीद्धा’ (प्रज्वलिता) या इयम् ‘उखा’, सेयं दुस्पर्शाद् ‘वारुणो’, तस्या मैत्र्या च्च च शान्तिर्भवति ।

कल्पः, ‘पक्षां देवस्त्वा सवितोदपत्व्युद्वास्य’ इति । पाठस्तु,— “देवस्त्वा सवितोदपत्तु सुपाणिः स्वङ्गुरिः । सुबाहुस्तु शक्त्वा^(१७)” इति । हे उखे, ‘सविता’ ‘देवः’ त्वां स्वकीयया ‘शक्त्वा’ ‘उदपत्तु’ (अवटादूर्द्धमानयतु) । कीदृशः सविता ?—‘सुपाणिः’ (शोभनौ पाणौ यस्यामा) ‘सुपाणिः’, (शोभनाः अङ्गुलयो यस्यासौ) ‘स्वङ्गुलिः’, कान्दसो रेफः । ‘उत’ (अपि च) (शोभनौ बाहू यस्त्वसौ)

‘सुवाङ्गः’ । मणिवन्धस्योभयतोऽवस्थितौ* भागो पाणिग्रन्थेन च उच्यते ।

अस्मिन् मन्त्रे सविह्रशब्दतात्पर्यं दर्शयति,—“देवस्त्वा सवितो-
द्वपत्वित्याह सविह्रप्रसृत एवैनां ब्रह्मणा देवताभिरुद्वपति” (५।
१७अ०) इति । सवित्रा प्रेरितः सन् ‘एनां’ ‘ब्रह्मणा’ (मन्त्रेण)
‘देवताभिः’ च सद्योद्वपनं कृतवान् भवति ।

कल्पः, ‘अपद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ पृणेत्युत्तरुतः
मिकतासु प्रतिष्ठाप्य’ इति । पाठस्तु, “अपद्यमाना पृथिव्याशा दिश
आ-पृण । उत्तिष्ठ बृहती भवोर्द्धा तिष्ठ ध्रुवा लम्^(१८)” इति ।
हे उखे, ‘पृथिवि’ (पृथिव्यां, भूमौ) ‘अपद्यमाना’ (भङ्गमप्राप्नु-
वती) ‘लं’, ‘आशाः’ (प्राच्याद्या दिशो मुख्यः), ‘दिशः’ (आग्नेयाद्या-
विदिशः) च ‘आ-पृण’ (सर्वतः पूरय, सर्वत्र प्रसिद्धा भव) । ‘उत्तिष्ठ’
(अवटादहिरागत्य उत्थिता भव), ‘उत्थाय च ‘बृहती’ (प्रौढा)
‘भव’ । तादृशी लं, ‘ऊर्द्धा’ सती ‘ध्रुवा’ (स्थिरा) ‘भव’, ‘ऊर्द्धा’
(ऊर्द्धमुखी) स्थिरा ‘तिष्ठ’ ।

अस्य मन्त्रस्य अदिशामापुरणमन्त्रं, मेयमन्त्रेः प्रभवाया व्याप्तिः
इत्येतन्तात्पर्यं दर्शयति,—“अपद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ-
पृणेत्याह तस्माद्दिग्भिः सर्वा दिशाऽनु विभाति” (५।१।७अ०) इति ।
यस्मादुखायाः सर्वेदिक्पूर्त्तिः प्रार्थ्यते, ‘तस्मात्’ उखया मिश्रितः
‘दिग्भिः’ स्वतेजसा ‘सर्वा दिशः’ प्रकाशयति ।

‘ऊर्द्धा तिष्ठ’ इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“उत्तिष्ठ बृहती भव

* मणिवन्धस्योभयतोऽवस्थितौ इति .J. पु० पाठः ।

† प्रभया व्याप्तिः इति पाठो भवितुं युक्तः ।

- ऊर्द्धा तिष्ठ ध्रुवा त्वमित्याह प्रतिष्ठित्यै” (५।१।७अ०) इति ।
 कल्पः, ‘वसवस्त्वाऽऽकृन्दन्तु गायत्रेण कृन्दसेति चतुर्भिरजा-
 चीरेणोखामाकृणन्ति’ इति । पाठस्तु,—“वसवस्त्वाऽऽकृन्दन्तु गाय-
 त्रेण कृन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(१८) रुद्रास्त्वाऽऽकृन्दन्तु त्रैष्टुभेन कृन्दसा-
 ऽङ्गिरस्वत्^(१०) आदित्यास्त्वाऽऽकृन्दन्तु जागतेन कृन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(११)
 विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आ-कृन्दन्त्वानुष्टुभेन कृन्दसाऽङ्गिर-
 स्वत्^(१२)” इति । हे उखे, वसुनामका देवाः, अङ्गिरस इव तां
 सिञ्चन्तु । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।

एतैर्मन्त्रैः साधं मेचनं विधत्ते,—“असुर्यं पाचमनाकृणमां-
 कृणन्ति देवत्राऽकः” (५।१।७अ०) इति । यज्ञसाधनं पाचमग्नि-
 र्दग्धं सत् द्रवद्रव्येण यदि न सिक्तं भवति, तदानीमसुरयोग्यं
 भवेत्, तत्परिहाराय आसिञ्चेत् । सिक्तं पाचं ‘देवत्रा’ (देवेषु)
 ‘अकः’ (करोति) देवयोग्यं भवतीत्यर्थः ।

सेचनसाधनं विधत्ते,—“अजचीरेणाकृणन्ति परमं वा एतत्
 पयो यदजचीरं परमेणैवेनां पयसाऽऽकृणन्ति” (५।१।७अ०)
 इति । लोके अजचीरस्य सर्वव्याधिपरिहारहेतुत्वात्, वेदेऽपि
 “आग्नेयो वा एषा यदजा” इत्युक्तत्वात् परमत्वम् । लोके दग्धस्य
 पाचस्य सेचनमन्त्रेणैव सेवनं कुर्वन्ति । अतस्तद्वाटत्वर्यमिह
 मन्त्रेण सेचनं विधत्ते,—“यजुषा व्याटुत्स्यै” (५।१।७अ०) इति ।

सामान्येन मन्त्रं विधाय विशेषेण कृन्दोलिङ्गकान् मन्त्रान्
 विधत्ते,—“कृन्दोभिराकृणन्ति कृन्दोभिर्वा एषा क्रियते कृन्दोभि-
 रेव कृन्दाऽऽकृणन्ति” (५।१।७अ०) इति । पूर्वं (५।१।७अ०) ‘वसवस्त्वा

कृष्णन्तु गायत्रेण कन्दसा' इति कन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैः 'एषा क्रियते',
अत इयं कन्दोरूपा; तस्मादुखारूपाणि कन्दांसि, मन्त्ररूपेः
'कन्दोभिरेव' सिकानि भवन्ति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

वसवः सप्तभिर्धूपोऽदितिस्वेत्यवटं खनेत् ।
देवोखां तत्र संन्याय, धिषणेतित्तुष्टयात् ॥
अग्निं क्षिपेन्मन्त्रभेदो बहू-जन-पदद्वयात् ।
मित्रत्रयेणोपचारो देव, उदानयेदुखाम् ॥
अपेति सिकतास्वेतां निधाय, वसवेत्यतः ।
चतुष्टयादजाक्षीरं सिञ्चेद् द्वाविंशतिर्मताः ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवोम्ने वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठाऽनुवाकः ॥ ० ॥

समास्ताम कृतवो वर्द्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो
यानि सत्या । सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा
आ भाहि प्रदिशः पृथिव्याः^(१) । सञ्ज्येधस्वाम्ने प्र च
वोधयेन्मुञ्च तिष्ठ महते सौभगाय । मा च रिषदुप-
सत्ता ते अग्ने ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु मान्ये^(२) । त्वा-
मग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने ॥ १ ॥

सं वरणे भवा नः । सपत्न्या नो अभिमातिजिञ्च
स्वे गर्ये जागृह्यप्रयुञ्चन्^(३) । इहैवाम्ने अधि धारया

* कन्दोभिरेव इति षादर्थपुस्तकपाठो न सम्यक् ।

रयिं मा त्वा निक्कन् पूर्वचित्तौ नि कारिणः । क्षत्र-
मग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता वर्द्धतां ते अनिष्टृतः^(४) ।
क्षत्रेणाम्ने स्वायुः सः रभस्व मित्रेणाम्ने मित्रधेये यत-
स्व । सजातानां मध्यमस्था रधि राज्ञामग्ने विह्व्यो
दोदिहोह^(५) । अति ॥ २ ॥

निहो अतिस्त्रिधोत्यचित्तिमत्यरातिमग्ने । विश्वा
ह्यग्ने दुरिता सहस्वाथास्मभ्यः सहविराः रयिं
दाः^(६) । अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराडग्ने
क्षत्रध्वीदिहोह । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्मानुषो-
भियः शिवाभिरद्य परि पाहि नो वृधे^(७) । वृहस्पते
सवितर्बोधयनः सःशितंचित्सन्तराः सःशिशधि ।
वर्द्धयैनं महते सौभगाय ॥ ३ ॥

विश्व एनमनुमदन्तु देवाः^(८) । अमुचभूयादध
यद्यमस्य वृहस्पते अभिशस्तेरमुञ्चः । प्रत्यौहताम-
श्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिषजा शचीभिः^(९) ।
उद्वयं तमसस्परिपश्यन्तो ज्योतिरुत्तरं । देवं देवचा
सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम्^(१०) ॥ ४ ॥

इमे शिवो अग्ने । अति । सौभगाय । चतुस्त्रि-
शच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

षष्ठेऽनुवाके उखानंस्कार उक्तः । अथ सप्तमेऽनुवाके पञ्च-
पञ्चभृता आग्निव्यः सामिधेन्य उच्यन्ते । कल्पः, 'एकविंशतिं
चतुर्विंशतिं वा पराचीः सामिधेनीरन्वाहैकादश प्राहृतीः समा-
स्वाम इति दश्याग्निकीः' इति । तत्र प्रथमा माह,—“समा-
स्वाम ऋतवो वर्द्धयन्तु मंत्रसरा ऋषयो यानि सत्या । सं दिव्येन
दीदिहि रोचनेन विश्वा आभाहि प्रदिशः पृथिव्याः^(१)” इति ।
'समा'-शब्दः मंत्रसरवाची, मंत्रसरशब्देन तु तदवयवा मासा
अर्द्धमासाद्योपलक्ष्यन्ते । हे 'अग्ने', 'मंत्रसरः' 'ऋतवः' मासा
अर्द्धमासाद्येत्येते कालविशेषाः, तथा 'ऋषयः' (मन्त्रद्रष्टारः),
तथा 'यानि' सत्यानि (सत्यवचनानि) सन्ति, ते सर्वेऽपि तां
'वर्द्धयन्तु' तैर्वर्द्धितस्त्वं 'दिव्येन' (द्युनोकार्हेण) 'रोचनेन' (तेजसा)
'सं-दिदीहि' (सम्यक् दीप्यस्व) । किञ्च तदीयया दीप्या
'पृथिव्याः' सम्बन्धिनोः 'प्रदिशः' (सर्वा दिशो विदिशस्य) 'आभाहि'
(सर्वतो भासय) ।

अथ द्वितीया माह,—“सं चेष्वस्वामे प्र च बोधयैनमुच तिष्ठ
मसते सौभगाय । मा च रिषदुपसन्ता ते अग्ने ब्रह्माणसे यज्ञसः
सन्तु माऽन्ये^(१)” इति । हे 'अग्ने' त्वं 'सम्'-'दध्यस्व' 'च' (स्वयमपि
दीप्तो भव) । 'एनं' 'प्र'-'बोधय' 'च' (यजमानं कर्मानुष्ठानाय
प्रबुद्धं कुरु) । 'मसते सौभगाय' 'उत'-'तिष्ठ' 'च' (यजमानस्वा-
त्यन्तसौभगार्थमुद्युक्तोऽपि भव) । हे 'अग्ने' 'ते' (तव) 'उपसन्ता'
(परिचारकः) 'मा' 'रिषत्' 'च' (मा हिंस्याती) । किञ्च 'ते'

* दीदिहि इति संहितानुसारी पाठो भवतु युक्तः ।

(तदीया) 'ब्राह्मणः' (ब्राह्मणाः) षत्वियजमानाः 'यज्ञमः सन्तु' (यज्ञ-
स्त्रिनो भवन्तु) । 'अग्ने' (त्वत्परिचर्याविमुखाः) यज्ञस्त्रिनो मा भूवन् ।

अथ तृतीयामाह,—“त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो
अग्ने संवरणे भवा नः । सपत्नहा नो अभिमातिजिच्च स्त्रे गये
जागृह्यप्रयच्छन्^(१)” इति । हे 'अग्ने', 'इमे' 'ब्राह्मणा' षत्विय-
जमानाः त्वां 'वृणते' (रुम्भजन्ते, आराधयन्ति) । हे 'अग्ने' 'नः'
(अस्माकं) 'संवरणे' (अपराधात्तमाच्छादने) निमित्तभूते सति
'शिवः' (शान्तः) 'भव', अपराधं मा प्रकटयेत्यर्थः । किञ्च 'नः'
(अस्माकं) 'सपत्नहा' (वैरिघातो) 'अभिमातिजित्' (पापजय-
कारी च) भृत्वा 'स्त्रे गये' (स्त्रकीये गृहे) 'अप्रयच्छन्' (प्रमाद-
मकुर्वन्) 'जागृह्य' (सावधानो भव) अस्माद्धितं विचारयेत्यर्थः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“इहैवाग्ने अधि धारया रयिं मा त्वा
निक्रन् पूर्वचितो निकारिणः । चत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता
वर्धतां ते अनिदृतः^(४)” इति । हे 'अग्ने' 'इहैव' (गृहे एव) 'रयिं'
(धनम्) 'अधि'-'धारय' (आधिक्येन सम्पादय) । 'पूर्वचितः' (ये
अस्मत्तोऽपि पूर्वमग्नेस्तेतारः, ते) अस्मान् प्रति 'निकारिणः'
(निराकर्त्तारो भृत्वा) त्वाम् अस्माभिस्त्रियमानमग्निं 'मा' 'निक्रन्'
(मैव निराकुर्वन्तु) । हे 'अग्ने' 'तुभ्यं' (तव) 'चत्रं' (बलं) 'सुयम-
मस्तु' (सुस्तिरं भवतु) । 'ते' (तव), 'उपसत्ता' (परिचारकः)
'अनिदृतः' (केनापि नितरामर्चिमितः सन्) 'वर्धताम्' ।

अथ पञ्चमीमाह,—“क्षत्रेणाग्ने स्वायुः स्रग्भस्त्र मित्रेणाग्ने
मित्रधेये धतस्व । सजातानां मध्यमस्त्रा एधि राज्ञामग्ने विह्व्यो

दीदिहीह(५)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सचेण’ (त्वदीयेन बलेन) ‘स्वायुः’ (अस्मदीयं शोभनमायुः) ‘संरभस्व’ (संरच, आयुःसंरक्षणे अप्रमत्तो भव) । हे ‘अग्ने’, ‘मित्रधेये’ (मित्राणामस्माकं धारणे) ‘मित्रेण’ (अनुग्रहयुक्तेन चित्तेन) ‘यतस्व’ (प्रयत्नं कुरु) । अग्निना सह प्रजापतेर्मुखतो जातत्वाद् ब्राह्मणा अग्नेः सजाताः, तेषां ‘मध्यमस्त्रा एधि’ (मध्यमे प्रदेशे अवस्थितो भव) सर्वदा ब्राह्मणान् याजयेत्यर्थः । ऋयतेऽच्चेति हवा यज्ञाः; त्रिविधाश्च ते हवाश्च विहवाः, विहवान् अर्हतीति ‘विहव्यः’ । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘इह’ (भूमौ) ‘राज्ञां’ ‘विहव्यः’ (त्रिविधयज्ञप्रवर्तकः सन्) ‘दीदिहि’ (अतिशयेन दीप्सव) ।

अथ षष्ठोमाह,—“अति निहे अति स्त्रिधोऽत्यचिन्तिमथरा-
तिमग्ने । विश्वा सग्ने दुरिता सहस्वायासभ्यः सह वीराः
रयिं दाः(६)” इति । निहंष्टानि अ-श्रूकरादिजन्मानि जिहोते
प्राप्नोति यैर्दुरितैः, तानि दुरितानि हकारान्तेन निह्-शब्देनो-
च्यन्ते । शरीरशोषणादिहेतवो रोगविशेषाः स्त्रिध्-शब्देनो-
च्यन्ते । हे ‘अग्ने’, ‘निहे’ (दुरितानि) ‘अति’-‘सहस्व’ (अतिशयेन
विनाशय) । ‘त्विधः’ (रोगांश्च) ‘अत’-‘सहस्व’ । ‘अचिन्तिं’
(कर्मानुष्ठानविषयमज्ञानं) च ‘अति’-‘सहस्व’ । ‘अगतिं’ (कर्म-
विघ्नकारिणं शत्रुं) च ‘अति’-‘सहस्व’ । हिग्यदोऽपिप्रव्यार्थः ।
किं ब्रह्मणा, हे ‘अग्ने’, विश्वान्यपि दुरितानि (अनिष्टकराणि)
‘सहस्व’ (विनाशय) । ‘अथ’ (अनन्तरम्), ‘असभ्यं’ ‘सहवीरां’
(वीरैः पुत्रैः सहितां) ‘रयिं’ (धनं) ‘दाः’ (देहि) ।

अथ सप्तमीमाह,—“अनाष्ट्यो जातवेदा अनिष्टतो विरा-
 ङ्ग्रे चक्ष्मदीदिहीह । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्मानुषोर्भियः
 शिवाभिरद्य परि-पाहि नो वृधः^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वम्
 ‘इह’ (कर्मणि) ‘दीदिहि’ (दीप्यस्व) । ‘अनाष्ट्यः’ (इतः परं
 केनाप्यधर्षणोद्यः), ‘जातवेदाः’ (उत्पन्नसमस्तजगदभिज्ञः), ‘अनिष्टतः’
 (इतः पूर्वमपि केनाप्यङ्घिसतः), ‘विराट्’ (विविधं राजमानः),
 (स्रजं वक्षं विभर्त्तीति) ‘चक्ष्मत्’ । किञ्च यथोक्तविशेषणविशिष्टत्वं
 ‘शिवाभिः’ (शान्ताभिरनुग्रहदृष्टिभिः) ‘अद्य’ (अस्मिन् कर्मणि)
 ‘नः’ (अस्मान्) ‘वृधे’ (अभिवृद्धये) ‘परि-पाहि’ (सर्वतः
 पालय) । किं कुर्वन्?—‘विश्वा आशाः’ (निषिद्धाचरणविषया
 -सर्वासृष्ट्याः) ‘मानुषोर्भियः’ (मनुष्येषु प्रसक्ताः व्याध्यादिभीतोश्च)
 ‘प्रमुञ्चन्’ (प्रकर्षणे निवारयन्) ।

अथाष्टमीमाह,—“बृहस्पते सवितर्बोधयेन् सञ्चितं चित्
 सन्नराः सञ्चिञ्चाधि । वर्धयेन् महते सौभगाय विश्व एनमनु-
 मदन्तु देवाः^(२)” इति । अत्र बृहस्पतिसवितश्चावग्निरपौरौ,
 साग्निधेनोनामाग्नेयलात् । बृहस्पतिसवितश्चार्थौ तुष्य हे अग्ने,
 ‘एनं’ (यजमानं) ‘बोधय’ (कर्मणि बुद्धिमन्तं कुरु) । ‘सञ्चितं चित्’
 (पूर्वमेव निश्चितबुद्धिमपि) ‘एनं’ ‘सन्नरा’ ‘सञ्चिञ्चाधि’ (पुनर-
 प्यतिज्ञयेन सम्यगनुज्ञासनवन्तं कुरु) । ‘एनं’ (यजमानं) ‘महते’
 ‘सौभगाय’ ‘वर्द्धय’ । ‘विश्वे’ (सर्वेऽपि) ‘देवाः’ ‘एनं’ (यजमानम्)
 ‘अनुमदन्तु’ (समोचोनाऽप्यमिति ह्वयन्) । *

अथ नवमीमाह,—“अमवभूयाद्ध यद् वमस्य बृहस्पते अभि-

शस्त्रेणमुच्चः । प्रत्यौहतामग्निना मृत्युमस्मात् देवानामग्ने भिषजा
 शचीभिः^(८)” इति । ‘भयः’ (भावः), ‘अमुत्र’ (स्वर्गे) ‘भूयः’, ‘अमुत्रभूयः’,
 स्वर्गे चिरावस्थानमित्यर्थः । पञ्चमो निमित्तार्था । अधश्चे
 धकारयुक्त इदानीमित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । हे बृहस्पतितुष्य अग्ने,
 ‘अमुत्रभूयात्’ (स्वर्गे चिरावस्थानं निमित्तोक्त्य) ‘अध’ (इदानीं)
 ‘यमस्याभिश्चतेः’ (यमसम्बन्धिहंसानिमित्तात् पापात्) अस्मात्
 ‘अमुच्चः’ (मोचितवानसि) इति ‘यत्’, तेन अस्माकं पारलौकिक-
 विषये चिन्ता नास्तीति शेषः । हे ‘अग्ने’, ‘देवानां’ भिषजौ
 अग्निना देवौ ‘शचीभिः’ (स्वकीयशक्तिभिः) ‘अस्मात्’ (यजमानात्)
 ‘मृत्यु’ ‘प्रत्यौहतां’ (अपमृत्युमिह लोके निराकुरुताम्) ।

अथ दशमोमाह,—“उदयं तमसस्पृष्टिपश्चन्तो ज्योतिरुत्तरं ।
 देवं देवचा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम्^(९)” इति । ‘वयं’ ‘तमसः’
 ‘उत्तरं’ ‘ज्योतिः’ (तमसो विनाशकत्वेनोत्कृष्टमग्निमम्बन्धि ज्योतिः)
 ‘उत्-’ ‘परिपश्चन्तः’ (उत्कर्षणं सर्वतोऽवलोकयन्तः), ‘देवचा’
 (देवेषु मध्ये) ‘सूर्यं’ ‘देवं’ (सूर्यरूपेण वर्त्तमानमग्निमम्बद्धमेव)
 ‘उत्तमं’ ‘ज्योतिः’ ‘अगन्म’ (प्राप्ताः स्मः) ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

समाख्या सामिधेयः स्युः शता आग्निंके पञ्चौ ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ण-
 यजुःमंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

जुङ्घा अस्य समिधो भवन्त्यङ्घ्रा शुक्रा शोचीःष्य-
 ग्नेः । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः^(१) । तनूनपादसुरो
 विश्ववेदा देवो देवेषु देवः । पथ आनक्ति मध्वा
 धृतेन^(२) । मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशंसो
 अग्ने । सकृद्देवः सविता विश्ववारः^(३) । अच्छायमेति
 शवंसा घृतेनेडानो वह्निर्नमसा । अग्निः सुचो अध्व-
 रेषु प्रयत्सु^(४) । स यज्ञदस्य महिमानमग्नेः सः ॥
 ॥ १ ॥

ई मन्द्रासु प्रयसः । वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च^(५) ।
 द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः । उरुव्य-
 चसो धाम्ना पत्यमानाः^(६) । ते अस्य योषणे दिव्ये न
 योनावुषासानक्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरं नः^(७) ।
 दैव्या होतारावूर्द्धमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभि गृणीतं ।
 छणुतं नः स्विष्टिं^(८) । तिस्रो देवीर्बर्हिरेदः सदन्विडा
 सरस्वती ॥ २ ॥

भारती मही गृणाना^(९) । तन्नस्तुरीपमङ्गुतं पु-
 रुषु त्वष्टा सुवीरं रायस्पोषं विष्यतु नाभिमस्मे^(१०) ।
 वनस्पतेऽवस्तजा रराणस्त्मना देवेषु । अग्निर्हव्यः
 शमिता हृदयाति^(११) । अग्ने स्वाहा छणुहि जातवेद्
 इन्द्राय हव्यं । विश्वे देवा इविरिदं जपन्तां^(१२) ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक
आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यां ॥ ३ ॥

उतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम^(११) । यः प्रा-
णतो निमिपतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा
विधेम^(१२) । य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते
प्रशिपुं यस्य देवाः । यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(१३) । यस्येमे हिमवन्तो महि-
त्वा यस्य समुद्र रसया सह ॥ ४ ॥

आहुः । यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय ।
हविषा विधेम^(१४) । यं क्रन्दसो अवसा तस्तभाने अग्नी-
क्षेतां मनसा रेजमाने । यत्राधि सूर उदिता व्येति
कस्मै देवाय हविषा विधेम^(१५) । येन द्यौरुग्रा पृथिवी
च हृद्रे येन सुवः स्तभितं येन नाकः । यो अन्तरिक्षे
रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम^(१६) । आपो
ह यन्महतीर्विश्वं ॥ ५ ॥

आयन् दक्षं दधाना जनयन्तीरग्निं । ततो देवा-
नां निरवर्त्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम^(१७) ।
यश्चिदापो महिना पर्यपश्यहस्रं दधाना जनयन्ती-
रग्निं । यो द्वेषधिदेव एक आसीत् कस्मै देवाय
हविषा विधेम^(१८) ॥ ६ ॥

अग्नेः स । सरस्वती । द्यां । सह । विश्वं । चतु-
स्त्रिंशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमोऽनुवाके अग्निचयनाङ्गभूते पशौ सामिधेन्योऽभिहिताः ।
अथाष्टमे प्रयाजयाज्या आप्री-नामका उच्यन्ते । कल्पः, 'ऊर्ध्वा
अस्य समिधो भवन्तीति प्रयाजानामाप्रीयो भवन्ति' इति । तत्र
प्रथमा माह,—“ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचोऽ-
ग्नेः । शुभ्रतमा सुप्रतीकस्य सूनोः^(१)” इति । प्रयाजाना
सर्वेषामग्निविशेषा एव देवताः । तत्र प्रथमप्रयाजदेवतामग्निविशेष-
रूपामयं समिच्छब्द आचष्टे, सम्यग्भिन्ने (प्रकाशते) इति व्युत्पत्तेः ।
सङ्गवचनं पूजार्थम् । 'अस्य' 'अग्नेः' स्वरूपविशेषभृताः 'समिधः'
समिधामका देवाः 'ऊर्ध्वा' 'भवन्तु' (अस्मच्छ्रेयोऽर्थमुद्युक्ता
भवन्तु) । तद्योगात् 'शोचोषि' (ज्वालास्वरूपाणि) 'ऊर्ध्वा'
'भवन्तु' (उन्नतानि भवन्तु) । कीदृशानि शोचोषि?—
'शुक्रा' (भास्वराणि), 'शुभ्रतमा' (अतिशयेन दीप्तिमन्ति) ।
कीदृशस्याग्नेः?—'सुप्रतीकस्य' (सुमुखस्य) । 'सूनोः' (पुत्रवत्
हितकारिणः) ।

अथ द्वितीया माह,—“तन्नूनपाद्सुरो विश्वेदे देवो देवेषु
देवः । पथ आगन्ति मध्वा घृतेन^(१)” इति । 'तन्नूनपात्' (तन्नूर्ण
पातयति विनाशयतीति 'तन्नूनपात्', अरीरपात्क इत्यर्थः ।

एतन्नामकः कश्चिदग्निविशेषो 'मध्वा' (मधुरेण) 'घृतेन' 'पथ' 'आनाक्ति' (स्वर्गसाधनत्वेन तत्सन्मार्गभूतानि हवींषि घृतेन आनाक्ति करोतु) । कीदृशः तनूनपात् ?—(असृग्न् प्राणान् राति ददातीति) 'असुरः', अत एव शरीरपालक इति युक्तम् । (विश्वं वेत्तीति) 'विश्ववेदाः', 'देवः' (द्यातनात्मकः, मनुष्यैः पूजनीयो वा) । न केवलं मनुष्यैस्त्वेव 'देवः', अपि तु 'देवेषु' अप्यधिको 'देवः' ।

अथ तृतीयमाह,—“मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशंसो अग्ने । सुहृदेवः सति विश्ववारः^(१)” इति । नरेः शंसनीयः 'नराशंसः' । एतन्नामकः कश्चिदग्निविशेषः । हे 'अग्ने', त्वं 'नराशंसो' भूत्वा 'मध्वा' (मधुरेण) घृतेन 'प्रीणानः', (हृष्यन्) इमं 'यज्ञं' 'नक्षसे' (प्राप्नोषि निर्वर्त्तयिष्यमीत्यर्थः) । कीदृशो नराशंसः ?—(सुष्टु करोति, वैकथ्यं परिहरतीति) 'सुहृत्', 'देवः' (द्यातनात्मकः), 'सविता' (कर्मण्यस्माकं प्रेरकः), (विश्वानि दुरितानि वारयतीति) 'विश्ववारः' ।

अथ चतुर्थीमाह,—“अच्छायमेति श्रवमा घृतेनेडानो वक्त्रिर्नममा । अग्निं स्तुसो अध्वरेषु प्रयत्सु^(२)” इति । 'ईडानः' इत्यग्निविशेषस्य वाचकं नामदेयं, स्तुतिप्रियत्वात् ईडान इत्युच्यते । एतन्नामकः 'अयं' 'वक्त्रिः' 'श्रवमा' (बलेन) युक्तः सन् 'अच्छ' (यज्ञं प्राप्तुम्) 'एति' (गच्छति) । तम् 'अग्निं' 'अध्वरेषु' 'प्रयत्सु' (यज्ञेषु प्रवर्त्तमानेषु) 'स्तुचः' 'घृतेन' (जुह्वनिष्ठेनाव्येन) 'नमसा' (नमस्कारेण) च परिवचरेमेति शेषः ।

अथ पञ्चमीमाह,—“स यत्तदस्य महिमानमग्नेः सः । ई
मन्द्रासु प्रथमः । वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च^(१)” इति । बर्हिर्नामकः
कश्चिदग्निविशेषः । प्रकृते, बर्हिर्ग्न्यस्य वेत्विति मन्त्रे
प्रमिद्धत्वादिव प्रमिद्धनामकत* तच्छब्देन परामृष्यते । ‘सः’
(तादृशः) बर्हिर्नामकोऽग्निविशेषः, ‘अस्य’ सामान्यरूपस्याग्ने-
र्महिमानं ‘यत्तत्’ (यजतु, पूजयतु) । ‘स ई’ (म एव बर्हिर्नामको
वज्रः) ‘मन्द्रासु’ (हृष्यजनिकासु स्मृतिरूपासु चक्षु) ‘प्रथमः’
(प्रथामवान् अधिकपरिचर्याद्युक्त इत्यर्थः) । किञ्च अयं बर्हि-
र्नामको वज्रः ‘वसुः’ (प्राणिनां वामयिता) ‘चेतिष्ठः’ (अति-
शयेनाभिज्ञः), ‘वसुधातमश्च’ (यजमानार्थं धनस्य धारयिता) ।

अथ षष्ठीमाह,—“द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते
अग्नेः । उरुव्यचसो धाम्ना पत्यमानाः^(२)” इति । द्वारश्चन्द्रेण
स्त्रीमूर्त्तिधरः कश्चिदग्निविशेष उच्यते । पूजार्थं बह्ववचनम् ।
या देव्यो द्वारश्चन्दाभिधेयाः प्रथममग्नेर्दत्तमाचरन्ति, तत् ‘द्वारो
देवीरनु’ ‘विश्वे’ (सर्वे यजमानाः) ‘अस्य’ अग्नेः सम्बन्धीनि
व्रतानि कर्माणि ‘ददन्ते’ (हविः प्रयच्छन्ति) । कीदृशी-
र्द्वारः?—‘उरुव्यचसः’ (विस्तीर्णगतोः), ‘धाम्ना पत्यमानाः’
(धाम्ना तेजसा पत्यमानाः, प्राप्यमाणाः) तेजस्विनीरित्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह,—“ते अस्य योषणे दिव्ये न योनावुषासा-
नक्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरसः^(३)” इति । ‘उषामा’ इत्युषः-
कालरूपा काचिदग्नेर्मूर्त्तिः; ‘नक्ता’ इति च रात्रिरूपः काचि-

* प्रसिद्धवाचकन इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दग्नेर्मूर्तिः, उषामा च नक्ता च 'उषामानक्ता' । एतन्नामके ये 'अस्य' अग्नेर्मूर्ति, ते 'नः' (अस्मदीयं) 'इमं यज्ञं' 'येनो' (अस्मिन् स्थाने) 'अध्वरं' (हिंसागहितं) यथा भवति, तथा 'अवतां' (रक्षतां) । कीदृशौ ते?—'योषणे' (परस्परमिश्रिते) । तत्र दृष्टान्तः,—'दिव्ये न' (दिव्ये इव) यथा दुल्लोकस्थे मूर्तिं भाममाने भवतः, एवमेते मूर्ति ।

अथाष्टमीमाह,—'दैव्या हेतारारार्द्धमध्वरं नोऽग्नेर्जिज्ञामभि गृणीतं । कृणुतं नः स्वष्टिम्^(८)' इति । हेतवशब्दाभिधेयौ दावग्निशेषौ । हेतवश्च द्विविधं, दैव्यं मानुषञ्च ; तत्रैतौ हेतारौ दैव्यौ । हे दैव्यौ 'हेतारौ' 'अग्नेः' 'जिज्ञां' (ज्ञानम्) 'अभि-लक्ष्य प्रवृत्तं, ऊर्द्धं' (अत्युच्छ्रितं) 'नः' 'अध्वरं' (अस्मदीयमिमं यज्ञं) 'गृणीतं' (प्रख्यापयतं) । किञ्च 'नः' (अस्मदर्थं) 'स्वष्टिं' 'कृणुतं' (त्रैगुण्यं परिहृत्य एतामिष्टिं शोभनां* कुरुतम्) ।

अथ नवमीमाह,—'तिस्रो देवोर्बर्हिर्ग इदं मरुत्स्विडा मरु-स्वतो भारती । मही गृणाना^(९)' इति । 'इडा-मरुस्वती-भारती'-त्यादिशब्दवाच्यानिस्रो देवोऽग्निमूर्त्तयो याः मन्ति, ता 'इदं' 'बर्हिः' (इमं यज्ञं) 'आ-' 'मदन्तु' (प्राप्नुवन्तु) । इडा-मरुस्वती-भारतीत्यादीनां प्रत्येकं विशेषणमुच्यते, 'मही' (महती), 'गृणाना' (यज्ञं प्रख्यापयन्ती) ।

अथ दशमीमाह,—'तत् नस्तरोपमहुतं पुरुक्षु लघा सुवीरं । राक्षसोर्षं विष्यतु नाभिसम्भो^(१०)' इति । 'लघा'—इति कश्चि-

* इष्टिशोभनामिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

दग्निविशेषः । सोऽयम् 'अस्मि' (अस्मासु) 'तत्' ऐश्वर्ये 'विष्यत्' (विशेषेणावसितं करोतु) मस्यै करोत्वित्यर्थः । कीदृशमैश्वर्यं ?—'नः' (अस्मदर्थं), 'तुरीपं' (द्वर्णमेव प्राप्यमाणं), 'अद्भुतं' (गवाश्चादि-बाहुल्येनाश्वर्यरूपं), 'पुरुचु' (बहुभिर्मनुष्यैः क्षूयते शब्दयते प्रशस्यते इति 'पुरुचुः'), (शोभना वीराः पुत्रा यस्मिन्, तत्) 'सुवीरं', (रायो धनस्य, पोषः पुष्टिर्यस्मिन् तत्) 'रायस्योषं' । 'नाभिं' (स्थूचक्रगतानामगाणां नाभिसिव* सर्वेषां बन्धूनामाश्रयभूतम्) ।

अथैकादशीमाह,—“वनस्पतेऽवसृजा रराणः त्वना देवेषु । अग्निर्हव्यं शमिता सूदयाति^(११)” इति । वनस्पतिनामकः कश्चि-दग्निविशेषः । हे 'वनस्पते', त्वं 'रराणः' (दानशीलः सन्, रम-माणो वा) 'देवेषु' (अस्माभिर्यष्ट्येषु) 'त्वना' 'अवसृज' (अस्म-द्भुतं हविः स्वयमेव स्यापय) । अस्माभिः प्रार्थितोऽयम् 'अग्निः' 'शमिता' (दुरितोपशमस्य कर्ता सन्) 'हव्यं' 'सूदयाति' (अस्म-दीयं हविर्देवेषु सूदयतु) ।

अथ द्वादशीमाह,—“अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेद इन्द्राय हव्यं । विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम्^(१२)” इति । स्वाहा-काराभिमानो कश्चिदग्निविशेषः । तादृश हे 'जातवेदः' 'अग्ने', इन्द्रार्थम् इदं 'हव्यं' 'स्वाहा कृणुहि' (स्वाहुतं कुरु) । 'विश्वे देवाः' (सर्वेऽपि देवाः), तदा-तदा मया दीयमानम् 'इदं' 'हविः' 'जुषन्ताम्' । यद्यप्येकादशैव प्रयःजाः, तथापि द्वितीयतृतीययो-

* नाभिरिव इति सर्वेषु पाठो न सम्बन्धः ।

र्मन्वयोः पुरुषभेदेन व्यवस्थितत्वान्मन्वाणां दादृशसङ्ख्या न वि-
रुध्यते । सा च व्यवस्था सूत्रकारेण दर्शिता,—‘नराग्र० सो द्वितीयः
प्रयाजो वसिष्ठशुनकानां, तनूनपादितरेषां गोत्राणाम्’ इति ।

कल्पः, ‘हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इति नुचामाधारयति’ इति ।
पाठस्तु,—“हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक
आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा
विधेम^(१२)” इति । हिरण्ये ब्रह्माण्डरूपे गर्भरूपेणावस्थितः
प्रजापतिः ‘हिरण्यगर्भः’, स च ‘भूतस्य’ (प्राणिजातस्य) ‘अये’
‘समवर्त्तत’ (प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव) । स
च ‘जातः’ (उत्पन्नमात्रः) ‘एक’ एव उत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः
‘पतिः’ ‘आसीत्’ । स एव ‘पृथिवीं’ ‘द्यां’ (विस्तोर्णां दिवं) ।
‘दाधार’ (धृतवान्) । ‘उत्’ (अपि च) ‘इमां’ (भूमिं) ‘दाधार’,
तादृशाद्य ‘कस्मै’ (प्रजापतये) ‘देवाय’ (आधाररूपेण) ‘हविषा’
‘विधेम’ (परिचरेम) ।

कल्पः, ‘यः प्राणतो य आत्मदा इति प्राजापत्यस्य’ इति ।
यः पशुः प्राजापत्यस्तस्यैते याज्यान्वाक्ये इत्यर्थः । तत्र वपन्यां
द्वे ऋचौ, पुरोडाशे द्वे ऋचौ, हविषि द्वे ऋचाविति षड् ऋचो
याज्यान्वाक्याः । तत्र प्रथमान्नाह,—“यः प्राणतो निमिषतो
महित्वेक इद्राजा जगतो बभूव । य ईशे अस्य द्विपदस्तुत्पदः
कस्मै देवाय हविषा विधेम^(१५)” इति । ‘यः’ (प्रजापतिः) ‘एक
इत्’ (एक एव) ‘प्राणतः’ (श्वासयुक्तस्य), ‘निमिषतः’ (चक्षुर्निमेष-
युक्तस्य) सर्वस्य ‘जगतः’ ‘महित्वा’ (स्वमहिम्ना) ‘राजा’ ‘बभूव’ ।

अत एव 'यः' (प्रजापतिः) 'अस्य' 'द्विपदः' (मनुष्यादेः) 'चतु-
ष्यदः' (पश्यादेः) च 'ईशे' (नियमनाय समर्था भवति), तादृशाय
'कस्मै देवाय हविषा विधेम' ।

अथ द्वितीयामाह,—“य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपा-
सते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्य ह्यायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(१५)” इति । 'यः' (प्रजापतिः) 'आत्मदाः'
(शरीरेषु जीवरूपेणात्मप्रदः), 'बलदाः' (मामर्थ्यप्रदश्च) । 'यस्य'
(प्रजापतेः) 'प्रशिषं' (आज्ञां) 'विश्वे' (सर्वे मनुष्याः) 'उपासते'
(नातिवर्त्तन्ते) । किञ्च 'यस्य' 'प्रशिषं' 'देवाः' अयुपासते ।
'अमृतं' (मोक्षरूपं) 'यस्य ह्याया' (यस्य प्रजापतेः ह्यायावत् स्वाधीनं),
'मृत्युः' (प्राणिनां मरणमपि) यस्य ह्यायेव स्वाधीनः; तादृशाय
'कस्मै देवाय हविषा विधेम' इति ।

अथ तृतीयामाह,—“यस्येमे हिमवन्तो महिषा यस्य
समुद्रं रम्या सह । आङ्गः यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(१६)” इति । 'इमे हिमवन्तः' (हिमवत्प्र-
मुखाः पर्वताः) 'यस्य' 'महिषा' (महिष्णा) वर्त्तन्ते । 'रमया'
(भृग्या) 'सह' अवस्थितं 'समुद्रं' 'यस्य' स्वाधीनम् 'आङ्गः' ।
'यस्येमाः प्रदिशः' (इमा दृश्यमानाः, प्रदिशः प्राच्यादिदिशः)
यस्य अधाना 'आङ्गः' । 'यस्य' (प्रजापतेः) 'बाहू' धर्माधर्माविति
शेषः । तादृशाय 'कस्मै' इत्यादि ।

अथ चतुर्थीमाह,—“यं क्रन्दसो अवंसा तस्तभाने अभ्येक्षेतां
मनसा रेजमाने । यन्नाधि सूर उदितो वेति कस्मै देवाय

हविषा विधेम^(१०)” इति । प्रजापतेः क्रन्दनाद्गोदनादुत्पन्ने
द्यावापृथिव्यौ ‘क्रन्दमी’, अत एवान्यत्रास्नातम्, ‘यदरोदीत्
तदनयोः रोदस्त्वम्’ इति । ते ‘द्यावापृथिव्यौ’ ‘अवमा’ (रक्षणेन
निमित्तेन) ‘यं’ (प्रजापतिं) ‘मनमा’ ‘अभ्येचेतां’ (अभित ईक्षणं
कृतवत्यौ) अयमावां रक्षत्वित्याशामनं कृतवत्यावित्यर्थः । कीदृश्या
द्यावापृथिव्यौ ?—‘तस्तमाने’ (देवानां मनुष्याणाञ्चावस्थानाय
स्तम्भिते), ‘रजमाने’ (दीप्यमाने), ‘रुरः’ (सूर्यः) ‘यत्राधि’
(यस्मिन् प्रजापतावधिकृत्य) ‘उदितो मेति’ (उदयविषये विविधं
गच्छति), तादृशाय ‘कस्मै’ इत्यादि ।

अथ षष्ठीमाह,—“येन द्यौरुद्या पृथिवी च दृढे येन
सुवः स्तभितं येन नाकः । यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(१०)” इति । ‘उद्या’ (पुण्यरहितैः प्राणि-
भिर्दुष्प्रापा) ‘द्यौः’ ‘पृथिवी’ चेत्येते उभे ‘येन’ (प्रजापतिना)
‘दृढे’ कृतं । ‘सुवः’ (स्वर्गमुखं) ‘येन’ (प्रजापतिना) ‘स्तभितं’
(पुण्यकृत्सु व्यवस्थापितं) । ‘नाकः’ (दुःस्वरहितो मोक्षः) ‘यन्’
(प्रजापतिना) ज्ञानिषु स्तभितः । ‘यः’ च प्रजापतिः अन्तरिक्ष-
लोके ‘रजसः’ (राजसस्य यत्तगन्धवादेः) ‘विमानः’ (विमाना,
निर्माता) । तादृशाय ‘कस्मै’ इत्यादि ।

अथ षष्ठीमाह,—“आपो ह यन्महतीर्विश्वं । आयन् दक्षं
दधाना जनयन्तीरग्निं । तते देवानां निरवर्त्ततासुरेकः कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(११)” इति । ‘यत्’ (यस्य प्रजापतेरनुग्रहात्)
‘महतीः’ (महत्यः) ‘आपः’ ‘विश्वम्’ ‘आयन्’ (विश्वाकारं प्राप्ताः) ।

अत एव स्मर्यते, 'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवास्वजत्* । तदण्डमवद्धैमम्' इति । कीदृश्य आपः?—'दत्तं' (अग्निचयने कुशलं यजमानं) 'दधानाः' (धारयन्त्यः, उत्पादयन्त्यः), तथा चेतव्यं 'अग्निं' 'जनयन्तीः' (उत्पादयन्त्यः) । 'ततः' (तस्मात् प्रजापतेः) 'देवानां' (सर्वेषां) 'असुः' (जीवनहेतुः प्राणः) 'एकः' 'निर्वर्त्तत' (निष्पन्नः), तादृश्याय 'कस्मै' इत्यादि । सेयमृक् षष्ठी, हविषो याज्या ।

तदेवान्यां विकल्पितां याज्यामाह,—'यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्दत्तं दधाना जनयन्तीरग्निं । यो देवेष्वधिदेव एक आसीत् कस्मै देवाय हविषा विधेम(१०)'' इति । 'आपः' इति द्वितोयाबहुवचनं । 'यश्चित्' (य एव प्रजापतिः) पूर्वाक्तरौत्या विश्वाकारेण परिणता महतीरपः 'स्वमहिना' (महिना) 'पर्यपश्यत्' (अपां तथाविधमामर्थ्याये कटाक्षेण वीक्षितवान्) । कीदृशोरपः?—'दत्तं दधाना' 'अग्निं' 'जनयन्तीः'; पूर्ववद्वाख्येयम् । 'यः' (प्रजापतिः) 'देवेषु' (सर्वेष्वधिकः) 'देवः' 'आसीत्' । तादृश्याय 'कस्मै' इत्यादि ।

एतस्मिन् "जर्द्धा अस्व" इत्यादावष्टमानुवाके प्रयाजयाज्या आपो-नामिकाः, आघारमन्त्रो, याज्यानुवाक्यासोक्ताः । पूर्वस्मिंस्तु सप्तमानुवाके सामिधेन्योऽभिहितः । तासामेतासामुभयविधानामृचां पशुप्रयोगान्तःपातित्वेन पशुविधिमन्तरेण व्याख्यातुमशक्यत्वात् पशुविधिरादौ च वक्तव्यः । तेभ्योऽपि पशुभ्यः पुरुषमीर्षस्व पूर्वं

* मुद्रितमनुस्मृतौ बीजमवास्वजत् इति पाठः ।

सम्पादनीयत्वादादौ तत्सम्पादनं विधत्ते,—“एकविंशत्या माषैः
 पुरुषशीर्षमश्कैत्यमेधा वै माषा अमेधं पुरुषशीर्षममेधेरेवास्या-
 मेधं निरवदाय मेधं कृत्वा हरति” (५।१।८अ०) इति ।
 एकविंशतिमह्याकानि माषबीजानि स्वीकृत्य तैर्युक्तं ‘पुरुषशीर्षं’
 ‘अश्क’ (प्राप्तम्) ‘एति’ (गच्छेत्) । तथा च सूत्रकारेणोक्तम्,
 ‘सप्तैकविंशतिं वा माषानादाय पुरुषशिरोऽश्कैति वैश्वस्य
 राजन्यस्य च दपृष्टतस्याग्निहृतस्य वा माषानुपन्युष्य अयं योऽपि
 यस्य न ददं शिर इति पुरुषशिरः प्रच्छिद्यैतेन त्वमत्र शीर्षणा-
 नेधीति सप्रधा विवृणां वस्त्रोक्तवपां शिरसः स्थाने प्रति-
 निदधाति’ इति । माषास्तावदपूतत्वात् यज्जानर्हः, पुरुषशीर्षञ्च
 अस्पृश्यत्वात् यज्जानर्हम् । ततो यथा रज्ज्वा मलरूपेण ऊषेण
 वस्त्रमलमपनीय शोधयन्ति, एवमत्रापि ‘अमेधैः’ ‘माषैः’ शिरो-
 निष्ठम् अमेध्यभागं निःसार्य तच्छिरो यज्ञयोग्यं कृत्वा समा-
 नयति ।

माषमह्यां प्रशंसति,—“एकविंशतिर्भवत्येकविंशो वै पुरुषः
 पुरुषस्याष्टौ” (५।१।८अ०) इति । एकविंशतिमह्यापूरकत्वं
 पुरुषस्यान्यत्राह्नातं, ‘दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्या* आत्मैक-
 विंशः’ इति । अत्रापि माषमह्यां पुरुषप्राष्टै सम्यद्यत ।

शिरोच्छेदादूर्द्ध्वं † शिरारहिते कबन्धे वस्त्रोक्तवपास्थापनं
 विधत्ते,—“वृद्धं वा एतत् प्राणैरमेधं यत् पुरुषशीर्षं सप्रधा

* पाद्या इति J. पु० पाठः ।

† शिरश्चेदादूर्द्ध्वम् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

विद्वेषां वल्मीकवपां प्रतिनिदधाति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनत् समर्द्धयति मेधत्वाय” (५।१।८श्र०) इति । यत् किञ्च शिरस्तदेतत् प्राणैर्वियुक्तत्वाद्मेध्यम्, अतस्तदपनीय अन्तस्थितसप्तच्छिद्रोपेतां वल्मीकस्य काञ्चिद्वपाकारां मृतसंहतिं शिरसः स्थाने प्रतिनिदधाति, जीवतः पुरुषस्य शिरोगतच्छिद्रेषु सप्तसु सञ्चरन्तः प्राणा अपि सप्तैव । अतः सप्तच्छिद्रोपेताद्या वपायाञ्च न स्यापनेन एतच्छिरोऽपि प्राणैः समृद्धं भवत्येव । तच्च प्राणोपेतत्वं ‘मेधत्वाय’ सम्यद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘योऽस्य कौष्ठ्य (?) जगत इति तिस्र षट्चः पठित्वा अन्ते यदुक्तं तिस्रभिर्ममगाथाभिः परिगायति’ इति, तदेतद्विधत्ते,—“यावन्तो वै मृत्युबन्धवस्तेषां यम आधिपत्यं परीयाय यमगाथाभिः परिगायति यमादेवैनद् वृङ्क्ते” (५।१।८श्र०) इति । ‘हिरण्यकक्ष्यान् सुधुगन्’ इत्यादिमन्त्रेणास्त्राताः, अन्यत्रापि कालान्तकादिशब्दैरास्त्राता ‘मृत्युबन्धवः’ ‘यावन्तः’ सन्ति, ‘तेषां’ सर्वेषाम् ‘आधिपत्यं’ ‘यमः’ प्राप्तवान् । यमो शीयते यासु षट्सु ता ‘यमगाथाः’, तासां पाठेन यमसकाशात् ‘एनत्’ (पुरुषशिरः) ‘वृङ्क्ते’ (वर्जितं करोमि*) । तासु यमगाथाः ‘योऽस्य कौष्ठ्य-इत्याद्याः’ आरण्य-काण्डे पितृमेधप्रपाठके समास्त्राताः ।

अत्रापेक्षितानां गाथानां संख्यां विधत्ते,—“तिस्रभिः परिगायति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनत् लोकेभ्यो वृङ्क्ते” (५।१।८श्र०)

* करोति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इति । 'एनत्' (गिरः) 'लोकेभ्यः' वृथङ्कृत्य स्वाधीर्न करोतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गात् पुरुषार्थे कश्चिन्निषेधं दर्शयति,—“तस्माद्गायते न देवं
गाथा हि तद् वृद्धे” (५।१।८अ०) इति । यस्तु ब्राह्मणो वाज-
नाभ्यापनप्रतिघटादीन् परित्यज्य गानेनैव जीविकां संपादयति,
तादृशाद्य ब्राह्मणाय शास्त्रोच्यं 'देयं' किमपि न दद्यात् । 'हि'
(यस्मात्) 'गाथा' (गानविद्यैव) 'तत्' द्रव्यम् अमेधं कृत्वा 'वृद्धे'
(देवपितृकार्येभ्यो वर्जयति) । 'तस्मात्' तादृशाद्य 'न देयम्' ।

यदन्तं सूत्रकारेण, 'अग्निभ्यः कामाय पशूनालभते मुष्करान्
प्राजापत्यमजं तूपरमुपाकृत्याश्वर्षभवृष्णिवस्तान्' इति, तदेतद्
विधत्ते,—“अग्निभ्यः पशूनालभते कामा वा अग्नयः कामानेवाव-
हन्ते” (५।१।८अ०) इति । काम्यन्ते इति 'कामाः' पुत्रपश्वा-
दयः, तद्धेतवः 'अग्नयः', तस्मात् 'कामान्' प्राप्नोत्येव ।

एतेषु पशुषु कश्चिद्विशेषं विधत्ते,—“यत्पशूनालभेतानवहन्तु
अस्य पशवः स्युर्यत् पर्यग्निकृतानुत्सृजेद् यज्ञवेशमं कुर्याद् यत्स-
स्यापथेद् यातयामानि शीर्षाणि स्युर्यत् पशूनालभते तेनैव
पशूनावहन्ते यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजति शीर्षामयातयामवाय प्राजा-
पत्येन सः स्यापयति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठाप-
यति” (५।१।८अ०) इति । अत्रेदं चिन्तनीयम्,—किमाग्नेयाः
पशव एव न आलभ्याः, किंवा तान् पशूनुपाकृत्य पर्यग्निकरणा-
दूर्ध्वमुत्सृजेत्, आहोस्वित् समान्निपर्यक्तमनुतिष्ठेत्? इति । नाद्यः,
पशुप्राप्त्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, मध्ये परित्यागेन यज्ञभ्रंश-
प्रसङ्गात् । न तृतीयः, अत्रैव अश्वर्षभ-वृष्णिवस्तानां गतसारत्वेन

भाविन्यां चित्यामनुषधेयत्वप्रसङ्गात् । एतद्दोषत्रयपरिहाराद्यर्थं कर्त्तव्यम्,—आलम्बेन, उत्सर्गेण च प्रथमद्वितीयदोषौ न भविष्यतः । प्रजापत्येन त्वपरेण पशुना समापनाद्यज्ञभंशरूपो मध्यमदोषो ऽपि न भविष्यति; यज्ञोत्पादकत्वात् 'प्रजापतिः' 'यज्ञः' एव, ततो यज्ञरूपे प्रजापतावेव क्रियमाणं 'यज्ञं' 'प्रतिष्ठापयति' (समापयति) । इत्यमुपोद्घातत्वेन पशवो विहिताः । अथानुवाकद्वयोक्ता मन्वा व्याख्यातव्याः ।

यद्यपि सामिधेन्यः पूर्वानुवाकोक्ताः, पूर्वानुष्ठेयाश्च; तथापि "अभ्यर्हितं पूर्वम्" (२।२।३४ सू०वा०) इति वैद्याकरणोक्त्यायेन प्रयाजयाज्यानां प्रीतिहेतूनामभ्यर्हितत्वात् सूचोक्त्याह्वानायेनात्यवक्तव्यत्वाद्वा .ता एव आप्रीः प्रथमं विधत्ते,—'प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत स एत, आप्रीरपश्यत् ताभिर्वै स मुखत आत्मानमाप्रीणीत यदेता आप्रियो भवन्ति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेवैताभिर्मुखत आ-प्रीणाति" (५।१।८अ०) इति । प्रजासृष्टौ सामर्थ्यस्योपचीणत्वात् रिक्तोऽहमिति 'स' 'प्रजापतिः' 'अमन्यत', ततः सामर्थ्यपूरका 'एता' 'आप्रीः' (मनसा विचार्य निश्चितवान्) । ततः 'ताभिः' एव (आप्रीभिः) 'स' (प्रजापतिः) यज्ञप्रारम्भ एव स्वात्मानं प्रीतिमकरोत् । तथा प्रयाजानुष्ठानार्थम् 'एता' आप्री-नामका ऋचो भवेयुः । आत्मानम् आप्रीणा-त्येताभिरिति "ऊर्द्धा अस्त्र" इत्याद्या ऋचः 'आप्रियः' । प्रजापतिजन्यत्वात् 'यज्ञः' 'प्रजापतिः' एव; अतः प्रजापतिवत् एतमेव 'यज्ञम्' 'एताभिः' ऋग्भिः 'मुखतः' एव प्रीतं करोति ।

तासामाप्तीणां बज्रप्रकारच्छन्दस्त्वं पाठप्राप्तं प्रशंसति,—
 “अपरिमितकृन्दसो भवन्त्यपरिमित. प्रजापतिः प्रजापतेराप्तौ”
 (५।१।८अ०) इति । बज्रप्रकारच्छन्दस्त्वं चैवं द्रष्टव्यं, सर्वास्त्रैता-
 स्त्रिपदाः, आसामाद्या अन्याश्च पादा एकादशाक्षराः ; मध्यमः
 पञ्चाक्षरः, षडक्षरः सप्ताक्षरोऽष्टाक्षरश्च पादः । ता एताः
 पिपीलिकामध्यास्त्रिपदा उष्णिहः । “दैव्या होतारावूर्द्ध्वं” “तिस्रो
 देवीः” इति च गायत्र्याविति । .

एषां कृन्दसां मध्यमपदेषु यदेतत्तारतम्यं, तदिदं प्रशंसति,—
 “जनातिरिक्ता मिथुनाः प्रजातौ” (५।१।८अ०) इति ।
 पञ्चाक्षरत्वमारभ्य अष्टाक्षरत्वपर्यन्तेषु उत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्य
 जनत्वम्, पूर्वपूर्वापेक्षया तदुत्तरोत्तरस्य अतिरिक्तत्वम् । एवं
 कोटिद्वयात्मकत्वान्मिथुनत्वम् । तच्च प्रजननाय सम्यक्षते ।

आद्यन्तपादापेक्षया मध्यमपादस्य यदन्तत्वं तदिदं प्रशंसति,—
 “लोमशं वै नामैतच्छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः पशून्नेवाव-
 हन्ते” (५।१।८अ०) इति । लोमसदृशं सूक्ष्मं मध्यं यस्य कृन्दसः
 तदिदं ‘लोमशं’, यथा हस्तपादतदङ्गुल्याद्यपेक्षया लोमः
 सूक्ष्मत्वम्, एवमाद्यन्तपादापेक्षया मध्यमपादस्य सूक्ष्मत्वमित्यर्थः ।
 ‘प्रजापतेः’ सृष्टा ये ‘पशवः’ ते सर्वे ‘लोमशाः’, अन्ताऽस्य कृन्दसो
 लोमशत्वसाम्येन पशुप्राप्तिर्भवति ।

एतासु आप्तौषु कृन्दसां नानाविधत्वं प्रशंसति,—“सर्वाणि
 वा एतां रूपाणि सर्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्ते क्रियन्ते तस्मादेता
 अग्नेश्चित्यस्य भवन्ति” (५।१।८अ०) इति । “ऊर्ध्वा अस्य” इत्याद्या

था आप्रियुः, ताः 'सर्वाणि' 'रूपाणि' (न्यूनातिरिक्तभावेन बह्वविधरूपयुक्ता) भासन्ते । यस्य वक्ष्यमाणप्रकारेण चेतव्योऽग्निः तस्मिन्नपि 'अग्नौ' 'सर्वाणि' 'क्रियन्ते' । पश्चिनिव्यक्तये पञ्च-पुष्पादीनि बहूनि रूपाणि, कामनाभेदेन श्वेनकङ्कादिरूपाणि च । यस्मादाप्रोणां चित्वाग्नेश्चास्ति सादृश्यं, 'तस्मादेता' 'अग्नेश्चित्यस्य' आप्रियो भवितुं योग्याः ।

: तदेवमष्टमानुवाकोक्ता आप्रोर्याख्याय, बह्वक्तव्यतया पूर्व-मुपेक्षिताः सप्तमानुवाकोक्ताः सामिधेन्यः प्राप्ता दशाग्निक्तो व्याख्यायन्ते । तत्रैतासां सामिधेनीनां प्राक्तोभिः सामिधेनीभिः षड् समुच्चयमभ्युपेत्य सङ्ख्याविशिष्टाः सामिधेनोर्विधत्ते,—
“एकविंशतिः सामिधेनीरन्वाह रुग्वा एकविंशो रूचमेव गच्छत्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंशः” (५।१।८अ०) इति । सूत्रकारेण, 'एकादश प्राक्तोः ममास्वाग्ने' इति 'दश आग्निक्तीः' इति श्लोकं । सप्तमकाण्डे, “य एवं विद्वांस एकविंशतिरात्रमासते रोचन्त एव” (२।१०) इत्येकविंशतिसङ्ख्याया दीप्तिहेतुत्वश्रवणादत्रत्यथा सङ्ख्याया बुद्धिस्य एकविंशस्तोमो दोप्तिरूपः, तथा प्रकृतौ काम्यसामिधेनीप्रस्तावे एकविंशस्तोमानां प्रतिष्ठेत्युक्तत्वात् प्रतिष्ठा-रूपस्य ; अतस्तथा सङ्ख्याया रूचं प्रतिष्ठाञ्च प्राप्नोति ।

तत्रैव विकल्पितं पचान्तरं विधत्ते,—“चतुर्विंशतिमन्वाह चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमवहन्वे” (५।१।८अ०) इति । तत्र शाखान्तरोक्ता 'उपेक्ष्य सचि वा जयुः(१)' इत्याद्यास्तिस्रो धाम्याः प्रक्षिप्य चतुर्विंशतिसङ्ख्या

पूरणीया । विश्वेषां नराणां हितः 'वैश्वानरः', दाहपाकादिकाग्नि-
त्वात् हितत्वम् । तादृशोऽग्निः संवत्सररूपः । 'संवत्सरमुख्यं भूत्वा'
इत्यग्नेः संवत्सरमन्वन्धस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ततश्चतुर्विंशतिमह्याया
अर्द्धमाससंवत्सरद्वारेण मुख्यमेव वैश्वानरं प्राप्नोति ।

प्रकृतौ यदुक्तं 'त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमाम्' इति,
तदेतदपवदितुं विधत्ते,—“पराचोरन्वाह पराडिव हि सुवर्गो
लोकः” (५।१।८२०) इति । 'पराचोः' अनावृताः । स्वर्गलोको-
ऽपि पराडिव न कदाचिदावर्तते । तदेतत् सर्वं सूत्रकारेण
सङ्गृहीतम्,—‘एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा पराचोः सामिधेनो-
रन्वाह’ इति ।

तत्राग्निं क्रीषु प्रथमाया ऋचः प्रथमभादे संवत्सरवाचिनः
समाशब्दस्य ऋतुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“समास्वाग्निं ऋतुवो
वर्द्धयन्त्वित्याह समाभिरेवाग्निं वर्द्धयत्यृतुभिः संवत्सरम्” (५।१।
८२०) इति । ऋतवः प्रवर्त्तमानाः संवत्सरं पूरयन्ति; संवत्सरं
च उखाग्निधारणेनाग्निं वर्द्धयन्ति (?) ।

एवमृत्नानां संवत्सरस्य चाभिवृद्धिमाधनत्वं प्रतिपाद्य चतुर्थ-
पादे 'आभाहि' इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“विश्वे आभाहि
प्रदिश्वः पृथिव्या इत्याह तस्मादाग्निः सर्वा दिशोऽनुविभाति”
(५।१।८२०) इति ।

नवम्या ऋचसृतीयपादे 'प्रत्यौहताम्' इति पदस्य तात्पर्यं
दर्शयति,—“प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्मादित्याह मृत्युमेवास्मा-
दपनुदति” (५।१।८२०) इति ।

दशमच्छचः प्रथमपादे तमःशब्दार्थं दर्शयति,—“उदयं तमसस्परीत्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादपहन्ति” (५।१।८अ०) इति ।

चतुर्थपादे ज्योतिःशब्दार्थं दर्शयति,—“अगन्म ज्योतिरुत्तम-
मित्याहामौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं
गच्छति” (५।१।८अ०) इति । सायुज्यं सहभावम् ।

∴ “उदयं तमसस्परी” इत्यस्या च्चः पाठप्राप्तं चरमभावित्वं प्रशंसति,—“न संवत्सरस्तिष्ठति नास्य श्रीस्तिष्ठति यस्यैताः
क्रियन्ते ज्योतिष्मतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद्धाति
सुवर्गस्य लोकस्थानुख्यात्यै” (५।१।८अ०) इति । ‘यस्य’
(यजमानस्य). ‘एताः’ “ममास्त्वाम्ने” इत्याद्याः सामिधेयः
‘क्रियन्ते’, तस्य स्वर्गाधिगत्यर्थमुख्याग्निः।ऽरण्यहेतुः ‘संवत्सरो’ वा,
एतदग्निसाधनसमूहरूपा ‘श्रीः’ वा ‘न तिष्ठति’ (न पर्याप्नोति),
ज्योतिर्विरहात् ताभ्यां स्वर्गो नाधिगम्यत इत्यर्थः । अथ
स्वर्गाधिगतिरुत्तमां ‘ज्योतिष्मतीम्’ ऋचम् ‘उत्तमां’ ब्रूयात् ।
‘पश्यन्तो ज्योतिः’ इत्येवं ज्योतिःशब्दस्य त्रिचमानत्वात् “उदयं
तमसस्परी” इत्येषा ज्योतिष्मती, ‘अस्मै’ (यजमानार्थे), ज्योतिष
उपरि-धारणादूर्द्धदेशवर्त्ती स्वर्गलोकोऽनुख्यातो भवति ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

उर्धाः प्रयाजयाज्याः स्युर्ऽदशाऽऽशीतिनामकाः ।

द्विः, सुवाऽऽधारहोमो, चः प्राणैति द्वयं-द्वयम् ॥

याज्यानुवाक्ये हि वपा-पुरोडाशहविष्यताः* ।

यश्चित्, विकल्पितो मन्त्र इति विंशतिरोरिताः ॥

इति ऋयनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आकू॑तिम॒ग्निं प्र॒युज॑स्व॒ स्वाहा॑ मनो॑ मे॒धाम॒ग्निं प्र॒यु-
ज॑स्व॒ स्वाहा॑ चि॒त्तं वि॒ज्ञातम॒ग्निं प्र॒युज॑स्व॒ स्वाहा॑ वा॒चो
वि॒धृ॒तिम॒ग्निं प्र॒युज॑स्व॒ स्वाहा॑ प्र॒जाप॑तये॒ मन॑वे॒ स्वाहा-
ऽम॒ये वैश्वान॑राय॒ स्वाहा॑ विश्वे॑ दे॒वस्य॑ ने॒तुर्म॑त्तो॒ वृणी॑त
स॒स्यं विश्वे॑ राय॒ इ॒पु॒ध्यसि॑ द्यु॒म्नं वृ॑णीत॒ पुंष्य॑से॒ स्वाहा^(१०)
मा सु॑ भित्था॒ मा सु॑ रि॒षो ह॑स्व॒ वी॒य॑ड॒स्व सु॑ ।
अ॒म्ब धृ॑ष्णु॒ वी॒र॑यस्व ॥ १ ॥

अग्निश्च॒दं क॑रिष्यथः^(८) । ह॑स्व॒ दे॒वि पृ॒थिवि॑
स्व॒स्तये॑ । आ॒सुरो॑ मा॒या स्व॒धया॑ कृ॒तासि॑ । जुष्टं॑ दे॒वा-
ना॒मिद॑मस्तु॒ ह॒व्यम॑रि॒ष्टा त्व॑मुदि॒हि यज्ञे॑ अ॒स्मिन्^(९) ।
मि॒चैता॑मु॒खां त॑पैषा॒ मा भे॑दि । ए॒तां ते॑ परि॒ददा॑म्य-
भित्थै^(१०) । द्र॒न्नः सर्पि॑रा॒सुतिः॑ प्र॒त्नो हे॒ता वरे॑ण्यः ।

* याज्यानुवाक्ये हि, वपा पुरोडाशहविष्यताः—
इति पाठो भवितुं युक्तः ।

सहसस्युचो अद्भुतः^(१२) । परस्या अधि सवतोऽवराः
अभ्या ॥ २ ॥

तर । यचाहमस्मि ताः अव^(१२) । परमस्याः पराव-
तो रोहिदश्च इहागहि । पुरीष्यः पुरुप्रियोऽग्ने त्वं
तरा मृधः^(१३) । सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने
वयुनानि विद्वान् । मैनामर्चिषा मा तपसाभि श्रुशु-
चोऽन्तरस्याः शुक्रज्योतिर्विभाहि^(१४) । अन्तरग्ने रुचा
त्वमुखायै सद्ने स्वे । तस्यात्त्वः हरसा तपं, जात-
वेदः शिवो भव^(१५) । शिवो भूत्वा मह्यमग्नेऽर्थो सीद
शिवस्त्वं । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहा-
सद्दः^(१६) ॥ ३ ॥

धीरयस्व । अभ्या । तर्पन् । विश्वश्रुतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अष्टमोऽनुवाके आप्रीयो वाज्यानुवाक्याश्चोक्ताः । अथ नवमे-
ऽनुवाके अग्न्युत्पादनमभिधत्ते । कल्पः, 'यत्राग्दीचाहुतोभ्यस्तक-
त्वाऽऽकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेतिं पञ्चाध्वरिकीर्ज्ज्वा आकृतिमग्निमिति
षडाग्निकोविंशे देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिः सप्तमीम्' इति ।
पाठस्तु,—“आकृतिमग्निं प्रयुजः स्वाहा मनो मेधामग्निं प्रयुजः

स्वाहा चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजः स्वाहा वाचो विधृतिमग्निं
 प्रयुजः स्वाहा प्रजापतये मनवे स्वाहा अग्नये वैश्वानराय स्वाहा
 विश्वे देवस्य नेतुर्मर्त्ता वृणीत सख्यं विश्वे राय इषुध्वसि द्युषं
 वृणीत पुष्यसे स्वाहा^(१०) इति । 'आकृतिः' सङ्कल्पोऽस्मदनुष्ठान-
 विषयः, तां 'प्रयुजं' (प्रेरकम्) 'अग्निम्' उद्दिश्य स्वाङ्गतमिदम् अस्तु ।
 अनुष्ठेयस्मरणसाधनं यत् मनः, स्वतस्य धारणसामर्थ्यरूपा या
 मेधा, तदुभयं प्रति प्रयोजकम् 'अग्निम्' उद्दिश्य स्वाङ्गतमिदमस्तु ।
 अविज्ञातस्थानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं यत् चित्तं, यदपि तेन चित्तेन
 ज्ञातुम्* अनुष्ठानं, तदुभयं प्रति प्रेरकम् 'अग्निम्' उद्दिश्य स्वाङ्गतमिद-
 मस्तु । 'वाचः' मन्त्रपाठरूपायाः विधृतिः (विधारणं), तां प्रति
 प्रेरकम् 'अग्निम्' उद्दिश्य स्वाङ्गतमिदमस्तु । 'मनवे' (मनुष्याणां
 जनकाय) 'प्रजापतये' स्वाङ्गतमिदमस्तु । विश्वेषां नराणाम्
 अनुपगृहीहत्वेन 'वैश्वानराय' अग्नये स्वाङ्गतमिदमस्तु । 'विश्वे'
 (विश्वत्प्रकस्य) 'नेतुः' (जगन्निर्वाहकस्य) 'देवस्य' 'सख्यम्' (अनुपघं)
 'मर्त्ता' (मरणवान्) यजमानः सहसा 'वृणीत' । तच्च सख्यम् ईदृशेन
 स्तोत्रेण लभ्यते । 'विश्वे' (हे विश्वत्प्रक), 'रायः' (धनस्य)
 'इषुध्वसि' (ईश्वसे, त्वं नियन्तामि) इति स्तुत्वा 'पोषसे'†
 (यज्ञपोषणाय) 'द्युषं' (धनं) 'वृणीत' (याचेत)-इदं हविस्तव
 ऊतमस्तु ।

* ज्ञातमिति पाठो भवितुमुक्तः ।

† पुष्यसे इति पाठो भवितुमुचितः ।

‘आकूतिम्’ इत्यादिभिः ‘विश्वानराय स्वाहा’ इत्यन्तैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—“षड्भिर्दीक्षयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवेनं दीक्षयति” (५।१।८अ०) इति । होमेन दीक्षाख्यं संस्कारं कुर्यादित्यर्थः ।

कल्पः, ‘विश्वे देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिः सप्तमीम्’ इति । विधिमभिप्रेत्य विधेयगतां सप्तमह्यां प्रशंसति,—“सप्तभिर्दीक्षयति सप्त कन्दाः स कन्दाभिरेवेनं दीक्षयति” (५।१।८अ०) इति । गायत्रीचिद्युपजगतोत्यादिमन्त्रोक्तेषु कन्दःसु अत्यष्टसु (?) अन्ययो-
रुष्णिक्कुभारेकीकारेण कन्दर्षां सप्तत्वम् ।

‘विश्वे देवस्य’ इति मन्त्रे यदनुष्टुप्कन्दः, यच्चास्य मन्त्रस्य उत्तमत्वं चरमरूपत्वं, तदुभयं प्रशंसति,—“विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभा उत्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप् तस्मात् प्राणानां वागुत्तमा” (५।१।८अ०) इति । यस्मादिह ‘अनुष्टुप्’ वायूपा सर्वमन्त्रेषु व्याप्ता च, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि ‘प्राणानां’ (चक्षुरादीन्द्रियाणां मध्ये) ‘वाग्’ (उत्कृष्टा), वाचा हि विदित्यभाष्यां राजसभाष्यां च पूज्यो भवति ।

अथेषजगद्वावहारसमर्थत्वेन मन्त्रं प्रकौति,—“एकस्मादक्षरा-
दनाप्तं प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं तन्मनुष्या उपजीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्णं इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराद्यै नूनया जुहोति नूनान्नि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानाः सृष्टौ” (५।१।८अ०) इति । यस्मादस्यामृचि ‘प्रथमं पदं’ (प्रथमः पादः) एकेनाक्षरेण नूनं, ‘तस्मात्’ ‘मनुष्याः’ ‘वाचः’ स्वरूपम् ‘अनाप्तम्’ (असम्पूर्णम्) ‘उपजीवन्ति’ (मूलाधारादुत्पन्नो वायुर्मूर्धपर्यन्तं

प्रसृतः सन् वक्रो तप्तत्वानेषु वर्णान् उत्पादयति) ; तदिदं वर्षा-
भिव्यक्तिलक्षणं वाचस्त्रुर्थं पदं । पूर्वाणि तु त्रीणि पदानि
कण्ठादध एव गूढत्वान् अभिव्यञ्जयितुं शक्यन्ते । तथा चास्त्रायते;
'गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति' इति ।
'तुरीयं' (वैखरीत्याख्यवाचो रूपं) । एतेनासम्पूर्णेः वाग्व्यवहार-
साध्यं दर्शितं । किञ्चेयमृक् उत्तरेषु पादेषु अक्षरसम्पूर्णा, सृष्ट्या
तेन पूर्णप्रजापतिमास्यात् तन्नाप्तये भवति । प्रथमपादे यदक्षरन्यूनत्वं,
तेन सृष्टिप्रयोज्यगद्दीजमास्यात् प्रजात्पत्तये भवति । 'हि' (यस्मात्)
नितराम् 'जनात्' (प्रकृतेरविकारात्) उपादानात्, 'प्रजा
असृजत' ।

कल्पः, 'यत्राङ्गुष्टिकर्मणस्तत्काला शणकुलारोण मुञ्चकुलायेन
चोखां* प्रच्छाद्य मासु भित्त्या इति द्वाभ्यामाहवनीये प्रवृणक्ति' इति ।
पाठस्त,—“मा सु भित्त्या मां सु रिषो दृ५ ह्रस्व वीडयस्व सु ।
अन्व धृष्णु वीरयस्वाग्निश्रेदं करिष्यथः^(६)” इति । हे उखे, त्वं
'मा' 'भित्त्याः' (भिन्ना मा भव) । तदिदमभिस्रत्वं सुष्टु कर्त्तव्यम् ।
तथा 'मा रिषः' (स्फुटनेनापि हिंसिता मा भव) । तदेतदस्फुटनं
सुष्टु कर्त्तव्यम् । सर्वात्मना द्वेषोभावो भेदः, निशस्य पृथग्भावः
स्फुटनं ; तदुभयं तव मा भृदित्यर्थः । 'दृ५ ह्रस्व' (भेदाभावाय
दृढा भव) । 'सु'-'वीडयस्व' (स्फुटनाभावाय स्वाङ्गानि सुष्टु दृढी-
कुरु) । हे 'धृष्णु' (धर्षणयुक्ते); 'हं' 'अन्व' (मातमदृशे), 'वीरयस्व'

* बोखामिति आदर्शपुस्तकपाठः ।

(वीरवदाचर) । 'अग्निश्च' तच्च मिलित्वा दृढमस्मदीयं कर्म 'करिष्यथः' ।

अथ द्वितीयामाह,—“दृ५ हस्व देवि पृथिवि स्वस्त्य आसुरी माया स्वधया कृतामि । जुष्टं देवानामिदमस्तु ह्यमरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञे अस्मिन्(९)” इति । हे 'पृथिवि' 'देवि', (सृत्कार्यत्वात् पृथिवीरूपत्वं, मन्वैर्निष्पाद्यत्वाद्देवतात्वं ; तथाविधे) हे उखे, 'स्वस्त्ये' (यजमानार्थं) 'दृ५ हस्व' (दृढा भव) । 'आसुरी माया' (शम्बराद्यसुरनिर्मितमायेव) 'स्वधया कृतामि' (कव्यप्रदानवाचिना स्वधाशब्देनास्माच्चमुपलक्ष्यते, अन्नेन निमित्तभूतेन तद्भेतुर्याग-* सिद्धर्थं त्वं निष्पादितामि), आसुरी माया यद्ददचिन्त्यरचना-रूपं चित्रं वस्तु, सहस्र भूत्वा प्रतिभाति, तद्वत् त्वमसि ; दिस्तन-त्वादिरचनायुक्ता निष्पन्नासीत्यर्थः । तन्मुखान्निष्पत्यमानम् 'इदं' 'ह्यं' 'देवानां' 'जुष्टं' (प्रियम्) 'अस्तु' । त्वमपि 'अरिष्टा' (केनाप्यहिंसिता सती) 'अस्मिन्' 'यज्ञे' 'उदिहि' (उद्गता भव) ।

अस्यामुखायां परितोऽङ्गारानारोप्य तापनं विधत्ते,—
“यदेर्षीषि प्रवृञ्छ्याद्भूतमवरुन्धीत यदङ्गारेषु भविष्यदङ्गारेषु प्रवृणक्त भविष्यदेवावरुन्धे भविष्यद्भि भूयो भूतात्”(५।१।६अ०)
इति । यदि ज्वालायाम् उखां प्रतपेत्, तदानो 'यत्' अस्व गृहे 'भूतं' (पूर्वं विद्यमानं) धनमस्ति, तदेव स्वाधीनं भवति, न तु भविष्यत् । यदि 'अङ्गारेषु' प्रतपेत्, तदानो गृहे 'भविष्यत्'

* तद्भेतुर्यागसिद्धर्थमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

(अविद्यमानं) धनं प्राप्नोति । 'हि' (यस्मात्) जना 'भविष्यत्' धनं 'भूतात्' 'भूयः' (अधिकं) मन्यन्ते । न खलु कश्चिदपि भूतार्थं प्रतीयते, भविष्यदर्थं तु सर्वाऽपि प्रयतते । अङ्गारेषु काष्ठैः समिन्धनेन ज्वाला भाविनी, अतोऽङ्गाराणां भाविधनहेतुत्वं युक्तम् ।

तस्मिन् प्रतापने 'मा सु भित्वा' इत्यादिमन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—
“द्वाभ्यां प्रवृणक्ति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै” (५।१।८अ०) इति ।

कल्पः, 'मित्रैतामुखां तपेति प्रदक्षिणमङ्गारैः परोन्धे' इति । पाठस्तु,— 'मित्रैतामुखां तपेष्वा मा भेदि । एतां ते परिददाम्य-भित्यै(१०)” इति । हे 'मित्र', 'एताम्' 'उखां' 'तप' (तत्रां कुर्व) । 'एषा' (उखा) 'मा भेदि' (मा भिद्यताम्) । 'अभित्यै' (भङ्गा-भावार्थम्) 'एताम्' 'उखां' 'ते' (तव) हृस्ते 'परिददामि' ।

देवतान्तरपरित्यागेन मित्रादेव उखायाः परिदाने कारणं दर्शयति,—“ब्रह्मणा वा एषा यजुषा सम्भृता यदुखा सा यद् भिद्येतार्त्विमार्क्च्यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रैतामुखां तपेत्याद्य ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मन्नेवैनां प्रतिष्ठापयति नार्त्विमार्क्च्यति यजमानो नास्य यज्ञो हन्यते” (५।१।८अ०) इति । येयम् 'उखा', 'सा' 'एषा' परब्रह्मस्वरूपेण “वसवस्त्वा कृण्वन्तु” इत्यादिना यजुषा सम्पादिता, परब्रह्मण उत्पन्नाद्यजुषो ब्रह्मत्वं । तथाविधेन 'यजुषा' उत्पन्नाया उखायाः कदाचिदपि भेदे न युक्तः कुक्षालेन निर्मितोद्यजुष्कात् घटादिलक्षणत्वात् । एवं सति यदि कदाचित् प्रसादात् 'भिद्येत', तदानीं यजमानो स्रियेत यज्ञोऽपि विनश्येत् । मित्राय उखायाः परिदाने तु मित्रस्य

परब्रह्मरूपत्वात् ब्रह्मण्येवाखा प्रतिष्ठिता भवति । ततो यज-
मानस्य यज्ञस्य च नास्ति हानिः ।

अथ भेदे सति प्रायश्चित्तिं विधत्ते,—“यदि भिद्येत तैरेव
कपालैः सृष्टजेत् सैव ततः प्रायश्चित्तिः” (५।१।६अ०) इति ।
पक्षाया उखाया भेदे तदीयैः ‘एव’ ‘कपालैः’ सृदन्तरं मिश्र-
यित्वा पुनरप्युखां निष्पादयेत्, ‘सैव’ पुनर्निष्पादिता उखा
‘ततः’ (अभेदरूपादपराधात्) ‘प्रायश्चित्तिः’ विमोचनहेतुः ।

पूर्वं सामान्याकारेणोखायाः प्रतपनम् आहवनीये विहितम्,
अथ गतश्रियो विशेषं विधत्ते,—“यो गतश्रीः स्यान्मथित्वा
तस्यावदध्याद्भूतो वा एष स स्वां देवतामुपैति” (५।१।६अ०)
इति । ‘यः’ अग्निचयने प्रवृत्ते ‘गतश्रीः’ शुश्रुवान्*, ग्रामणीः,
राजन्यो वा भवेत्, तस्य मथितमग्निम् उखाया ‘अवदध्यात्’,
न त्वाहवनीये उखायाः प्रवृत्तनं कर्त्तव्यम् । ‘एषः’ त्रयाणां
गतश्रियां मध्ये अन्यतमो ‘भूतः’ (भूतिमान् श्रैश्र्योपेतः),
अतः प्रभुत्वात् ‘सः’ स्वकीयामेव मथिताग्निरूपां देवताम्
उपेत्य † पूर्ववत्प्रवृत्तनम् (?) ।

अन्यमग्निं विधत्ते,—“यो भूतिकामः स्याद् य उखायै सम्भ-
वेत् स एव तस्य स्यादतो ह्येष सम्भवत्येष वै स्वयम्भूर्नाम भवत्येव”
(५।१।६अ०) इति । आहवनीये प्रतप्तायाम् उखायां ‘यः’
अग्निः ‘सम्भवेत्’, ‘स’ ‘एव’ ‘तस्य’ भूतिकामस्य गतश्रियः कार्यो

* शुश्रुवान् इति J. पु० पाठः । शुश्रुवान् इति B. पु० पाठः ।

† उपेत्य इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

न तु मथितः, 'हि' (यस्मात्) 'अतः' (उखायाम्) 'एष' 'मभ्रवति', तस्मान्मथनापेक्षामन्तरेण स्वयमेवोत्पन्नत्वात् 'एष' 'स्वयम्भूः' इत्युच्यते । एवं सति यजमानः 'भवत्येव' (भूतिं प्राप्नोत्येव) ।

यजमानद्वेषिणाऽध्वर्योः प्रकारान्तरं विधत्ते,—“यं कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जनयेयमित्यन्यतस्तस्याहृत्यावदध्यात् मात्तादेवास्यै भ्रातृव्यं जनयति” (५।१।६ अ०) इति । ‘यं’ उद्दिश्य शत्रुभूः ‘अस्मै’ ‘जनयेयम्’ इति ‘कामयेत’ अध्वर्युः, ‘तस्य’ ‘अन्यतः’ (गृहान्तरादिप्रदेशात्) अग्निमानोय उखायां प्रक्षिपेत् ; तथा सति विलम्बमन्तरेणैव ‘भ्रातृव्यं जनयति’ ।

अथ कामनाविशेषेणान्यमग्निं विधत्ते,—“अम्बरीषादन्नकाम-
स्यावदध्यादम्बरीषे वा अन्नं भ्रियते मयोन्येवान्नं अवदन्ते”
(५।१।६ अ०) इति । घृतादिना शाकादिभर्जनार्थं यस्मैकिकं
लौहादिपात्रं, तदम्बरीषं भ्राष्ट्रं, तस्मिन् प्रतप्तं घृतप्रक्षेपात् प्रौढा
ज्वाला उत्पद्यते, ततोऽग्निमाहृत्याखायाम् ‘अवदध्यात्’ । लोके हि
तस्मिन् ‘अम्बरीषे’ शाकादिकमन्नं धार्यते । अतः काम्यमानेनाग्नेन
तस्याग्नेः समानयोनित्वाद्यजमानोऽन्नं प्राप्नोत्येव ।

तदेवं प्रवृत्तमज्ञानप्रसङ्गागतान् विधीन् परिममाय प्रकृतप्रवृत्तानो-
पयुक्तं द्रव्यं विधत्ते,—“मञ्जान् अवदधात्यृषे मञ्जा ऊर्जमेवाभ्या
अपि दधाति” (५।१।६ अ०) इति । गृष्कान् मञ्जाख्यान् दण-
विशेषान् उखायां प्रक्षिपेत्, भद्रिपादिभक्ष्यत्वान्मुञ्जा ऊर्गूपाः ।
अन्नमेव यजमानाय मयादयति इति ।

कल्पः, 'द्वन्नः सर्पिरासुतिरिति तस्यां क्रमुकमुल्लिखितं घृते-
नाक्ला अवदधाति मुञ्चाऽस्य' इति । पाठस्तु,—“द्वन्नः सर्पिरासुतिः
प्रज्ञो होता वरेण्यः । सहसस्युचो अहुतः^(११)” इति । अचो-
त्पत्यमानोऽग्निरेतैर्विशेषणैः प्रशस्यते । द्रुशब्देन वृक्ष उच्यते ।
'द्रुषदमित्याह । वनस्यतयो वै द्रु । वनस्यतीनामेवैतेन स्ययते'
इति श्रुत्यन्तरात् । द्रुशब्दाभिधेया वृक्षा अन्नं यस्य अग्ने
'द्वन्नः' । सर्पिरेव आहारत्वेन स्ययते प्रेर्यतेऽस्मिन्निति 'सर्पिरा-
सुतिः', 'प्रज्ञः' (पुरातनः), 'होता' (देवानामाह्वाता), 'वरेण्यः'
(वरणीयः), 'सहस्रः' (बलस्य) 'पुत्रः' (धनहेतुना बलेनोत्पद्यमान-
त्वात्), 'अहुतः' (आस्यर्थरूपः) ।

अनेन ऋक्तेण सार्धं क्रमुकावधानं विधत्ते,—“अग्निर्देवेभ्यो-
ऽग्निलायत स क्रमुकं प्राविशत् क्रमुवमवदधाति यदेवास्य तत्र
न्यक्तं तदेवावहन्त्ये” (५।१।६ अ०) इति । 'क्रमुकं' अल्पं काष्ठ-
शकलं । 'न्यक्तं' निस्त्रिणमग्निरूपं । 'तत्र' (तस्मिन्नेव काष्ठशकले)
'अस्य' (अग्नेः) 'यदेव' रूपं 'न्यक्तं' (निस्त्रिणं), तत् प्राप्नोति ।
पूर्णरूपं* क्रमुकमिति तत्सूत्रकारेणोक्तम् ।

अस्य क्रमुकस्य घृताक्तत्वं विधत्ते,—“आज्येन संयौत्येतद्वा
अग्ने प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवेनं धाया समर्द्धयत्यथो तेजसा”
(५।१।६ अ०) इति । 'संयौति' (तत् क्रमुकं सम्मिश्रयेत्),
आज्यस्याग्निस्थानत्वम् 'आयायतां घृतयोर्गिरग्निः' इत्यादिमन्त्र-

* पूर्णं रूपमिति । पु० पाठः ।

वर्णात्, घृतेन ज्वालोत्पत्तेश्चावगमत्वं । ज्वालोत्पत्तिरेवापि 'अधो
तेजसा' 'धमर्द्धयति' इत्युच्यते ।

कल्पः, 'परस्या अधि संवत इति विकङ्कतोऽ समिधमाद-
धाति' इति । पाठस्तु,—“परस्या अधि संवतोऽवराऽ अध्या । तर ।
यत्राहमस्मि ताऽ अव(११)” इति । सम्यक् वक्तुते देवान् भजते
यस्यां क्रियायां सा क्रिया संवत्; 'परस्याः' 'संवतः' 'अधि'
(उत्कृष्टाया इष्टेरधिष्ठानम्) त्वम् 'अवरान्' (निष्ठानप्यस्मान्)
'अध्या'-'तर' (आभिमुख्येनागत्य दुःस्वाप्त्तारथ) । 'यत्र' (येषु
बन्धुषु) 'अहमस्मि' (तानपि बन्धून्) 'अव' (रत्त) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं समिदाधानं विधत्ते,—“वैकङ्कतोमादधाति
भा एवावर्त्तन्ते” (५।१।८ अ०) इति । आग्नेयी दीर्घविकङ्कत-
वृत्तेऽस्ति, अत एवाधानब्राह्मणे श्रूयते, 'अग्नेः सृष्टस्व यतः ।
विकङ्कतं भा आर्च्छत्' इति । अतो वैकङ्कतसमिधा दीप्तिः प्राप्यते ।

कल्पः, 'परमस्याः परावत इति शमीमधीम्' इति ।
पाठस्तु,—“परमस्याः परावतो रोहिदश्च इहागहि । पुरीषः
पुरप्रियोऽग्ने त्वं तरा मृधः(११)” इति । परावच्छब्दो दूरदेशवाची ।
हे 'अग्ने', 'परमस्याः परावतः' (अत्यन्तं दूरदेशात्) 'इह'
(अस्मिन् कर्मणि) 'त्वम्' 'आगहि' (आगच्छ) । कीदृशस्त्वं ?—
'रोहिदश्चः', लोहितवर्णाऽग्नौ यस्यामौ 'रोहिदश्चः' । अत एवा-
न्वचास्त्रायते, 'रोहितेन त्वाग्निर्देवतां गमयतु' इति । पुरीषम्
उखाहेतुभूतं पांसुमर्हतीति 'पुरीषः' । पुरूषां यजमानानां
प्रियः 'पुरप्रियः', तादृशः, 'त्वं' 'मृधः' (ब्रह्मन्) 'तर' (अतिब्रह्मण्य) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं समिदाधानं विधत्ते,—“शमीमयी-
मादधाति शान्ते” (पु।१।६अ०) इति । शमीवृक्षस्य अग्निदग्ध-
शमनहेतुत्वात् तदीयममिधा शान्तिर्भवति । अतएवाधानब्राह्मणे
पयते, ‘प्रजापतिरग्निमसृजत । सो विभेत् प्र मा धक्ष्यतीति । तः
शम्याऽशमयत् । तच्छस्यै शमित्वम्’ इति ।

कान्यः, ‘सोद त्वं मातुरस्था उपस्य इति तिसृभिर्जातमुख्यमुप-
तिष्ठते’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“सोद त्वं मातुरस्था उपस्ये
विश्वान्यग्ने वयुनाब्धि विद्वान् । मैनामर्चिषा मा तपसाभि शूशु-
चाऽन्तरस्थाः शुकृज्योतिर्विभाहि^(१४)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘मातुः’
इव ‘अस्या’ (उखाया) ‘उपस्ये’ (उत्सृजे) ‘त्वं’ ‘सोद’ (उपविश) ।
कीदृशस्त्वं ?—‘विश्वानि’ ‘वयुनानि’ (सर्वान् ज्ञानोपायान्)
‘विद्वान्’ । ‘एनाम्’ (उखाम्) ‘अर्चिषा’ (तदीयदीप्या) ‘मा’
‘शूशुचः’ (अत्यन्तं मा दीपय) । ‘तपसा’ (सन्तापेन) ‘अभि’
‘मा शूशुचः’,—अर्चिः कारणं, तपः कार्यं ; कारणेनैव तापो
भवति, कार्येण तु भूयान्, तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः । ‘अस्याम्’
(उखायाम्) ‘अन्तः’ ‘शुकृज्योतिः’ (निर्मलप्रकाशः सन्) ‘विभाहि’
(विशेषेण दीप्यस्व) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायै सद्ने स्वे ।
तस्यास्त्वः हरसां तपं जातवेदः शिवो भव^(१५)” इति । हे ‘अग्ने’,
‘उखायै’ (तस्या उखायाः) ‘अन्तः’ (मध्ये) ‘स्वे’ ‘सद्ने’ (स्वकीये स्थाने)
‘रुचा’ (दीप्या) दीप्यस्वेति शेषः । हे ‘जातवेदः’, ‘त्वं’ ‘तस्याः’
(उखायाः) ‘शिवो भव’ (सुखप्रदो भव) । किं कुर्वन् ?—‘हरसा’
(तेजसा) ‘तपन्’ (ज्वलन्) ।

अथ तृतीयामाह,—“शिवो भूत्वा मह्यमग्नेऽथो षीद शिवस्त्वं ।
शिवः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहामदः(११)” इति । हे
‘अग्ने’, ‘मह्यं’ (मदर्थं) ‘शिवः’ (शान्तः) ‘भूत्वा’ ‘अथो’ (अनन्तरं)
‘त्वं’ ‘शिवः’ सन् ‘शीद’ (सर्वान् प्रति शान्तः मनुपविश) । ‘सर्वाः’
‘दिशः’ ‘शिवः’ (शान्तः) ‘कृत्वा’ ‘इह’ (अस्याम् उखायां)
‘स्वां योनिं’ (स्वकीयं स्थानम्) ‘आमदः’ (आगत्योपविश) ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“शीद त्वं मातुरस्या उपस्य इति
तिसृभिर्जातमुपतिष्ठते, त्रय इमे लोका एष्वेव खोकेष्वविदं
गच्छत्यथो प्राणानेवात्मन्भन्ते” (५।१।६ अ०) इति । ‘आविदं’
(स्थान्ति) । किञ्च प्राणपानव्यानानां त्रित्वात् तानपि त्रिलमद्भ्यया
स्वात्मनि स्थापयति ।

अत्र विनियोगमद्ग्रहः,—

आकृतिं, सप्तभिर्दीक्षाङ्गतिर्मास्विति च दद्यात् ।
पूर्वाग्नौ प्रवृणक्तोस्वां, मित्राऽङ्गारैः समिध्यते ॥
द्वन्द्वः, क्रमुकमाधत्ते, पर, वैकङ्कतीं, परम्, ।
शमोमयीं, शीद, जातं, तिसृभिश्चोपतिष्ठते ॥
नवमे तनुवाकेऽस्मिन् मन्त्राः षोडश वर्णितः ॥

अथ मीमांसा,—दशमाध्यायस्य तृतीयपादे (४अ०) चिन्तितम्,—

षड्भिर्दीक्षयतीत्यग्निगतं प्राकृतबाधकं ।
समुच्चितं वा ? बाधः स्यात् कार्यक्यात् पाठवाक्यतः ॥
अग्नौ होमाङ्गताकृत्प्रेरतिदिष्टेन तुष्यता ।
विनाऽऽवृत्तिं द्वादशत्वमिद्वये स्यात् समुच्चयः ॥

अग्निचयने दीक्षाङ्गतयः श्रूयन्ते, 'षड्भिर्दीक्षयति' इति ;
 प्रकृतावपि 'स्रुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय' इत्यादिना
 दीक्षाङ्गतयः षड् विहिताः । ते तु भिन्ना भिन्ना मन्त्राः,—'आकृत्यै
 प्रयुजेऽग्नये स्वाहा' इत्यादयः प्राकृता मन्त्राः ; 'आकृतिमग्निं
 प्रयुज ५ स्वाहा' इत्यादयो वैकृताः । तत्र वैकृतमाङ्गतिमन्त्रषट्कं
 प्राकृतस्य बाधकं, किं वा प्राकृतेन समुच्चितम् ? इति संशये,
 बाधकमिति तावत् प्राप्तम् । कुतः ? । कार्यैक्यात्, दीक्षणीयाङ्ग-
 भूताङ्गत्युपकारलक्षणं यत् कार्यं प्राकृतानां मन्त्राणां, तदेव
 वैकृतानामपि, न च, विहितौ तन्न प्रतीयते इति शङ्कनीयं ;
 स्वाहान्तपाठरूपेण लिङ्गेन मन्त्राणामाङ्गत्युपकारकत्वप्रतीतेः,
 आङ्गतीनाञ्च 'षड्भिर्दीक्षयति' इति वाक्ये तद्दीक्षणीयाङ्गत्व-
 प्रतीतेः । तस्मादुपदिश्यमानैर्मन्त्रैरभिदिष्टानां बाध इति पूर्वः
 पक्षः । अग्नौ मन्त्राणां स्वरूपं यद्यपि श्रुतिमिद्धं, तथापि
 होमाङ्गत्वं लिङ्गेन कल्पनीयं । तथा चातिदेशकत्पैर्मन्त्रैस्तुल्य-
 बलत्वाच्च बाध्यबाधकता । एवमपि न समुच्चये प्रमाणमस्तीति
 चेत् । अस्येव, 'द्वादश जुहोति' इति सङ्ख्याविधानेन तत्सिद्धेः ।
 न च, वैकृतानामेव षष्णामावृत्त्या-सङ्ख्या सिध्यतीति वाच्यम् ;
 आवृत्तेरश्रुतत्वात् । न च, सा कल्पयितुं शक्यते, अन्यथापि
 सङ्क्षोपपत्तेः । तस्मात् समुच्चय इति राङ्कान्तः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यदग्ने यानि-कानि चा ते दारूणि दध्मसि । तदस्तु
 तुभ्यमिदृतं तज्जुषस्व यविद्य^(१) । यदत्युपजिह्विका
 यद्दन्त्रो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व
 यविद्य^(२) । रात्रिः-रात्रिमग्रयावं भरन्तोऽश्रायेव
 तिष्ठते घासमस्मै । रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा
 ते प्रतिवेश रिषाम^(३) । नाभा ॥ १ ॥

पृथिव्याः समिधानमग्निः रायस्पोषाय बृहते
 इवामहे । इरमदं बृहदुक्थं यजत्रं जेतारमग्निं
 पृतनासु सासहिं^(४) । याः सेना अभीत्वरोरा-
 व्याधिनीरुगणा उत । ये स्तेना ये च तस्करास्ताःस्ते
 अग्नेऽपिदधाम्यास्ये^(५) । दःद्वाभ्यां मलिम्बन् जम्भै-
 स्तस्कराः उत । हनुभ्याःस्तेनान् भगवस्ताःस्त्वं खाद
 सुखादितान्^(६) । ये जनेषु मलिम्बवस्तेनासस्तस्करा
 वने ये ॥ २ ॥

कक्षेघघायवस्ताःस्ते दधामि जम्भयोः^(७) । या
 अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्यो
 अस्मान् दिप्साञ्च सर्वं तं मस्मसा कुरु^(८) । सःशितं मे
 ब्रह्म सःशितं वीर्यं बलं । मःशितं क्षत्रं जिष्णु यस्या-
 इमस्मि पुरोहितः^(९) । उदेषां बाह्व अतिरमुद्वचं
 उदू बलं । क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमिचानु-नयामि ॥ ३ ॥

स्वाः अहं^(१०) । दृशानो रुक्म उर्या व्यद्यौर्दुर्मर्ष-
 मायुः श्रिये रुचानः । अग्निर्मृतो अभवद्वयोभि-
 र्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः^(११) । विश्वा रूपाणि प्रति-
 मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं हिपदे चतुष्पदे । वि नाक-
 मखत् सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुपसो विराजति^(१२) ।
 नक्तोपासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकः
 समीची । द्यावा क्षामा रुक्मः ॥ ४ ॥

अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः^(१३) ।
 सुपर्णोऽसि गरुत्मान् चिदृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुः स्तोमं
 आत्मा सामं ते तनूवीमदेव्यं बृहद्रथन्तरे पक्षौ यज्ञा-
 यन्नियं पुच्छं छन्दाःस्यङ्गानि धिष्णिष्याः शफा यजू-
 पि नाम^(१४) । सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ सुवः
 पत^(१५) ॥ ५ ॥

नाभा । वने ये । नयामि । क्षामा रुक्मः ।
 अष्टात्रिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नवमेऽनुवाके अग्न्युत्पादनमुक्तम् । अथ दशमे अग्निधारणम्
 उच्यते । कश्चिः, 'यद्ग्रे यानि-कानि चेति पञ्चभिरौदुम्बर-
 मपरशुटुकण्मुख्य दधमभ्यादधाति' इति । तत्र प्रथमामाह,—
 "यद्ग्रे यानि-कानि चा ते दारूणि दधसि । तदस्तु तुभ्यमिदृघृतं
 तञ्जुषस्व यविष्ठ्य^(१)" इति । हे 'अग्ने', 'ते' (त्वर्थे)
 'यानि-कानि च' 'दारूणि' (दारुशब्देन कुठारच्छेदरक्षितमवि-
 दारितं काष्ठमुच्यते); तादृशानि यानि-कान्यप्सरश्चे पतितानि
 काष्ठान्यानीय 'दधसि' (धारयामः) इति 'यत्', 'तत्' सर्वे 'तुभ्यं'
 (त्वर्थे) 'घृतम्'-'इत्' (घृतमिव, घृतवत् प्रियम्) 'अस्तु' । हे
 'यविष्ठ्य' (युवतम) 'तत्' दारुजातं 'जुषस्व' ।

अथ द्वितीयामाह,—“यदत्युपजिह्विकु यदसौ अतिसर्पति ।
 सर्वं तदस्तु ते घृतं तञ्जुषस्व यविष्ठ्य^(१)” इति । जिह्वाः
 प्रधानज्वालाः तत्समीपवर्तिनी क्षुद्रज्वाला 'उपजिह्विका' ।
 अस्माभिररण्यादागीतेषु दारुषु मध्ये 'यत्' दारु महारण्ये
 दात्राग्नेः 'उपजिह्विका' (स्वल्पज्वाला) 'अति'-भक्षयति, ईषद् इ-
 तीत्यर्थः । 'वस'-शब्दः पिपीलिकामदृशं क्षुद्रजीवमाचष्टे, स च
 यत् काष्ठम् 'अतिसर्पति' (अतिशयेन सर्पति प्राप्नोति), काष्ठा-
 वशेषु तत्र-तत्र शरं भक्षयतीत्यर्थः; तत्सर्वमित्यादि* पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह,—“रात्रिः-रात्रिमप्रयावं भरन्तोऽश्रायेव
 तिष्ठते घासमस्त्रै । रायस्योषेण समिधा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रति-
 वेत्ना रिषाम^(१)” इति । हे 'अग्ने', 'ते' (तव) 'प्रतिवेत्नाः'

* 'सर्वं वत्' इत्यादि-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(प्रत्यासन्नः) वचं 'मा' 'रिषाम' (हिंसां न प्राप्तुमः) । किं कुर्वन्तः?—
 'रायस्योषेण' (धनपुष्या, धनपोषेण) 'इषा' (अन्नेन) च सम्यक्
 'मदन्तः' । तथा 'रात्रिं-रात्रिं' (प्रतिदिनं) 'अप्रयात्रं' (पृथग्-
 भावमकृत्वा), एकमपि दिनमत्यक्तेत्यर्थः । 'अस्मै' (अग्नये) 'घासं'
 (मसिद्रूपं भक्ष्यं) 'भरन्तः' (सत्यादयन्तः) । तत्र दृष्टान्तः,—
 'तिष्ठते' 'अश्रायेव' । वाजिशालायां बद्धा स्यापिताय प्रौढाय
 अश्राय एकमपि दिनमवर्जयित्वा यथा घासं प्रयच्छन्ति, तद्वत् ।

अथ चतुर्थीमाह,—'नाभा पृथिव्याः समिधानमग्निं
 रायस्योषाय बृहते हवामहे । इरंमदं बृहदक्यं यजत्रं जेतार-
 मग्निं पृतनासु सामहिम्^(४)' इति । 'बृहते' (प्रौढाय) 'राय-
 स्योषाय' 'अग्निम्' इमं-वचं 'हवामहे' (आह्वयामः) । कीदृशमग्निं?—
 'पृथिव्याः' 'नाभा' 'समिधानं' (उखाद्या मध्ये सम्यक् दीप्यमानं),
 (इरया समिद्रूपेण अन्नेन माद्यतीति 'इरंमदः'), तं, (बृहन्ति
 उक्त्यानि प्रशंसनानि रस्यामौ 'बृहदक्यः'), तं, 'यजत्रं' (याग-
 हेतुं), 'जेतारं' (राक्षसादिविषयजयशीलं), 'पृतनासु' 'अग्निं'
 (सङ्ग्रामेषु अग्रे गच्छन्तं), 'सामहिम्' (अस्मदपराधानामतिशयेन
 सोदारम्) ।

अथ पञ्चमीमाह,—'याः सेना अभोत्वरीराव्याधिनीरुगणा
 उत । ये स्तेना ये च तस्कगस्तास्ते अग्नेऽपिदधाम्यास्ते^(५)'
 इति । 'याः' (काञ्चित् परकीयाः) 'सेनाः' 'अभोत्वरीः' (अस्मदा-
 भिमुख्येन गमनशीलाः), 'आव्याधिनीः' (सर्वतोऽस्मान् पीडयन्त्यः),
 'उगणाः' (उत्कृष्टगुणोपेताः) बह्वस्त्रोमा इत्यर्थः, एवंविधा याः

सेनाः सन्ति । 'उत' (अपि च) 'ये सेनाः' (गुप्तचोराः) 'ये च तस्कराः' (प्रकटचोराः) तान् सर्वान् तत्र 'आस्त्रे' (मुखे) 'अपि'-
'दधामि' (प्रक्षिपामि) ।

एतान् मन्वान् विनियुक्ते,—“न ह स्म वै पुराग्निरपरशुवृक्कणं दहति तदस्मै प्रयोग एवर्षिरस्वदयद् यदग्ने यानि-कानि चेति सभिधमादधात्यपरशुवृक्कणमेवास्त्रे स्वदयति” (५।१।१००अ०) इति । 'पुरा' (एतन्मन्त्रप्रयोगात् पूर्वं) कदाचिदपि 'अग्निः' 'अपरशुवृक्कणं' (परशुवृक्केदरहितं काष्ठं) 'न ह स्म वै दहति' (सर्वथा न दहति), अविदारितं काष्ठमग्नौ प्रक्षिप्तमपि न भस्मीभवति, किन्तु ज्वालया क्वचित् क्षणं भवतोत्यर्थः । एवं सति 'प्रयोगः' (प्रयुज्यमानः) 'अग्निभिः' एव ('यदग्ने यानि' इति मन्त्र एव) 'अस्त्रे' अग्नये तत्काष्ठमविदारितम् 'अस्वदयत्' (स्वादूकृतवान्) । एतदर्थमेव, यद्वाक्यं, तद्घृतमस्त्विति मन्त्रं पठ्यते । तस्मात् 'यदग्ने यानि-कानि' इत्यादिमन्त्रैः सभिध' आदध्यात्, तेन 'अस्त्रे' अग्नये परशुवृक्केदरहितं काष्ठं 'स्वदयति' 'एव' ।

एतद्वेदनं प्रश्नमिति,—“सर्वमस्त्रे स्वदतं य एवं वेद” (५।१।१००अ०) इति ।

यत्काष्ठम् अपरशु वृक्कणमभ्याधेयं, तस्य जातिविशेषं विधत्ते,—
“अदुस्मरीमादधात्यूर्वा उदुस्मर ऊर्जमेवास्त्रा अपिदधाति”
(५।१।१००अ०) इति ।

'यदग्ने' इत्यादि मन्त्रमङ्गरूपं सूक्तं प्रश्नमिति,—“प्रजापतिरग्नि-

* सभिधमिति संहितानुसारी । पाठो भवितुं युक्तः ।

मसृजत तꣳ सृष्टꣳ रचाꣳस्यजिघाꣳसनत्स एतद्राचोन्नमपश्यत् तेन
 वै स रचाꣳस्यपाहत यद्राचोन्नं भवत्यग्नेरेव तेन जाताद्रचाꣳ-
 स्यपहन्ति" (पू।१।१०अ०) इति । रचोन्नोऽयमग्निः, तत्सूक्तं
 'राचोन्नम्' 'यद्ग्रे यानि-कानि च' इत्यारभ्य 'अभिचानुक्षयामि
 स्वाꣳ अहम्'-इत्येतदन्तम् । अनेन सूक्तेन रचांसि प्रजापति-
 हंतवान् । तस्मादनेन सूक्तेनात्रापि तथैव भवितव्यं । तेन
 सूक्तेनात्यसादग्नेः सकाशाद्रचांसि विनश्यन्ति* ।

कल्पः, 'दꣳद्राभ्यां मलिञ्चूनित्याश्रत्योꣳ समिधमादधाति'
 इति । पाठस्तु,—“दꣳद्राभ्यां मलिञ्चून् जम्यैस्तस्कराꣳ उत ।
 वृनूभ्याꣳ स्तेनान् भगवस्ताꣳस्वं खाद सुखादिदान्(१)” इति ।
 गुप्ता प्रकटाश्चेति द्विधाश्चाराः । प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः,—
 अरण्येषु मार्गमध्येऽपहृत्य प्रत्यक्षमेव पलायमानाः प्रकटाः,
 ततोऽप्यतिप्रकटा निर्भया यामेस्त्वेव आगत्य बन्दीकाराः । त एते
 अत्र मलिञ्चव इत्युच्यन्ते, (मलं पापाधिक्यमेवामस्तीति मलिनाः,
 तथाविधा भूत्वा श्लोचयन्ति चौर्यं कुर्वन्तीति मलिञ्चवः) तान्,
 दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तोत्सणदन्ताभ्यां कुमुकादिकं भक्ष्यते, ते
 दंष्ट्रे, ततः पुरोवर्त्तिनो बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्याः, अन्त-
 र्गमि तु वृनू । तत्र 'मलिञ्चून्' 'दꣳद्राभ्यां' षोडशित्वा, 'जम्यैः'
 'तस्करान्' षोडशित्वा 'वृनूभ्यां' 'स्तेनान्' षोडशित्वा, हे 'भगवः'
 (पूजनीय अग्ने), 'तान्' सर्वान्, संष्टु खादिताः (पुनर्जीविनरक्षिताः)
 यथा भवन्ति, तथा 'लं' 'खाद' (भक्षय) ।

* विनाशयति इति आदर्शपुस्तकपाठः । विनाशयति इति B.पु०पाठः ।

एतन्मन्त्रसाध्यं समिदाधानं विधत्ते,—“आश्रत्योमादधात्यश्रत्यो
वै वनस्यतीमाऽ सपत्नसाहो* विजित्यै” (५।१।१००अ०) इति ।
सपत्नान् सहन्ते अभिभवन्तीति ‘सपत्नसाहः’ । अश्ररूपधारिणो-
ऽग्नेरस्मिन् वृत्तेऽवस्थितत्वादश्रत्यस्य सपत्नसाहत्वं । तथावस्मान्श्च
आधानब्राह्मणे श्रूयते, ‘अग्निर्देवेभ्योऽग्निसायत । अशो रूपं कृत्वा ।
सोऽश्रत्ये संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्रत्यस्याश्रत्यत्वम्’ इति । अत-
स्तदीया समित् विजयाय सन्पद्यते ।

कल्पः, ‘ये जनेषु मलिञ्चव इति वैकङ्कतीम्’ इति,
आदधातीति शेषः । पाठस्त,—“ये जनेषु मलिञ्चवस्तेनामः तस्करा
वने । ये कचेष्वायवस्ताऽस्ते दधामि जम्भयोः^(९)” इति ।
यामवर्त्तिषु ‘जनेषु’ वनेषु गच्छत्सु च ‘ये’ ज्ञिविधाः पूर्वीकाश्चैराः
सन्ति, ‘ये’ चान्ये व्याघ्रादयः ‘कचेषु’ स्थित्वा ‘अघायवः’
भवन्ति, (अघं हिमनमिच्छन्तीति ‘अघायवः’), ‘तान्’ सर्वान्
तव ‘जम्भयोः’ ‘दधामि’ ।

एतन्मन्त्रसाध्यं समिदाधानं विधत्ते,—“वैकङ्कतीमादधाति
भा एवावहन्धे” (५।१।१००अ०) इति ।

कल्पः, ‘यो अस्मभ्यमरातीयादिति शमीमयोम’ इति ।
पाठस्त,—“यो अस्मभ्यमरातीयाद् यस्य नो द्वेषते जनः ।
जिन्दाद् यो अस्मान् दिप्साच्च सर्वं तं मस्मसा कुह^(१०)” इति ।
पूर्वं चोरभेदा दर्शिताः, इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते । ते च

* सपत्नसाह इति आदर्शपुस्तके पाठः एवं परञ्च ।

† वनेषु इति आदर्शपुस्तके नास्ति ।

त्रिविधा,—अरातयो द्वेषिणे निन्दकास्तेति; तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति, सोऽयम् अरातिः, कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी, वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति, स निन्दकः, हन्तुकामश्चतुर्थः । तत्र 'यः' 'अस्मभ्यं' (अस्माकं) 'अरातीयात्' (अरातित्वमिच्छति); 'यो' यजमानान् 'अस्मान्' 'द्वेषते' (कार्यनाशेन बाधते); 'यः' अप्यन्यः 'अस्मान्' 'निन्दात्' (निन्दति) । 'यश्च' अपरः 'अस्मान्' 'दीप्तात्' (दम्भितुं, हिंसितुमिच्छति), 'तं' 'सर्वं' जनं 'मस्ममा कुरु', (चूर्णजन्यशब्दस्यानुकरणं मस्मसेति) चूर्णोक्तिर्वित्यर्थः ।

एतस्मन्त्रसाध्यं समिधाधानं विधत्ते,—“शमोमयोमादधाति शान्त्यै” (५।१।१०३०) इति ।

कल्पः, 'संशितं मे ब्रह्म उद्देशं बाह्व अतिरमित्युत्तमे यजमानं वाचयन् त्वष्णोमौदुस्वैर्या समिधावादधाति' इति । तत्र प्रथमामाह, संशितं मे ब्रह्म संशितं वीर्यं बलं । संशितं चञ्च जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः^(९) इति । 'मे' (मदीयं) ब्राह्मण्यं 'संशितं' (सम्यक् तीक्ष्णोक्तं), शास्त्रीय-मार्गवर्त्ति कृतमित्यर्थः, तथा, 'वीर्यं' (दन्द्रियशक्तिः), 'बलं' (शरीरशक्तिः), तदुभयं 'संशितं' (सम्यक् स्वकार्यज्ञम्), तथा 'यस्य' (चञ्चस्य राज्ञः) 'अहं' 'पुरोहितः' 'अस्मि', 'मे' (मदीयं) तत् 'चञ्चं' 'जिष्णु' (जयशीलं) यथा भवति, तथा 'संशितम्' अस्तु इति शेषः ।

अथु द्वीयामाह,—'उद्देशं बाह्व अतिरमुदचं उदू बलं ।

शीणोमि ब्रह्मणाऽमित्रान्प्रयामि स्वाः अहम्^(१०)” इति ।
 ‘एषां’ (स्वकीयानां) राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य ‘बाहू’
 ‘उत्-’-‘अतिरं’ (उत्कर्षणं वद्धितवानस्मि) लौकिकोक्तिरियं;
 लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति, तं जना एवमाहुः—
 स्वकीयहस्तमुपरितनं हतवानिति । ‘वचः’ (कान्तिः) तामपि
 ‘उत्-’-‘अतिरं’ । ‘बलं’ (शरीरं) तदपि ‘उत्-’-‘अतिरं’ । ‘ब्रह्मणा’
 (मन्त्रमामर्थ्येन) ‘अमित्रान्’ ‘क्षिणोमि’ (क्षीणान् करोमि) । ‘स्वाः’
 (स्वकीयान्) पुरुषान् ‘अहम्’ ‘उन्नयामि’ (उत्कर्षं प्रापयामि) ।

एतन्मन्त्रमाद्यं यजमानवाचनं विधत्ते,—“मःश्रितं मे ब्रह्मो-
 देषां बाहू अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरो वाचयति ब्रह्मणैव चत्रः
 मःश्रत्यति चत्रेण ब्रह्म तस्माद् ब्राह्मणो रत्नन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं
 तस्माद् राजन्यो ब्राह्मणवाचत्यन्यः राजन्यम्” (पू।१।१०३०)
 इति । ‘उत्तमे’ (राक्षोघ्नसूक्तस्यान्तिमे) ऋचौ यजमानं वाचयेत् ।
 औदुम्बर्यौ द्वे ममिधौ तूष्णीमादध्यादिति शेषः । प्रथममन्त्रे
 ब्रह्मचत्रयोः मंश्रितत्वं यदुक्तं, तत्र परस्परपकारेण विज्ञायते ।
 ब्राह्मणेनैव पुरोहितेन राज्ञा धर्मं तोत्स्णीकृतो भवति, राज्ञा
 नियामकेन ब्राह्मणोऽपि मंश्रितः स्वाचारे नियमितो भवति ;
 यस्मादेवं, ‘तस्माद्’ राजन्येन स्वामिना युक्तेऽ ‘ब्राह्मणः’ स्वामि-
 रहितं ‘ब्राह्मणं’ अत्येति । राजापि धर्मबोधकेन पुरोहितेन
 ब्राह्मणेन युक्तस्तद्द्रवितमधार्मिकम् ‘अन्यं’ राजानम् ‘अति’ (अत्येति) ।

* परत्रैव अत्रापि ‘अति’ इति संहिता उद्धर्तुमुचितम् ।

कल्पः, 'एकविंशतिनिर्बाधो रुक्मः सृचोक्तं दृशानो रुक्म इति तमासीनो यजमानोऽन्तर्निर्बाधं प्रतिमुच्य बहिर्निर्बाधान् कुरुते' इति । पाठस्तु,—“दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौदुर्मर्षमायुः अत्रये रुचानः । अग्निरमृतो अभवदयोभिर्यदेनं सौरजनयत्सुरेताः(११)” इति । 'दृशानः' (दर्शनीयरूपः) 'रुक्मः' (सुवर्णनिर्मितः फलकाकार आभरणविशेषः) 'उर्व्या' (महत्या द्यौष्या) 'व्यद्यौत्' (विद्योतते स्म) । किं कुर्वन्?—'दुर्मर्षम्' (अतिरस्क्यार्थम्) 'आयुः' (जीवनं) 'अत्रये' (अत्रितुं) 'रुचानः', (वाक्कन्) ; तथाविधः 'अग्निः' 'वयोभिः' (अन्नैर्हविर्भिः) 'अमृतो-ऽभवत्' 'यत्' (यस्मात् 'एनं' (अग्निं) 'द्यौः' (द्युलोकवासी देव-गणः) 'सुरेताः' सन् 'अजनयत्', तस्मादमृतत्वं युक्तम् । अत्र रुक्मस्याग्निधारणाङ्गत्वादग्नित्वमुपचरितम् ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं रुक्मप्रतिमोकं विधत्ते,—“मृत्युर्वा एष यदग्निरमृतं हिरण्यं रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृतमेव मृत्यो-रन्तर्द्धत्ते” (५।१।१० अ०) इति । अग्नेर्दाहेन विनाशकत्वान्मृत्युत्वं, हिरण्यस्याग्निसम्पर्केऽपि भस्मोभावादग्निनादमृतत्वं । एवं सति धारयिष्यमाणस्याग्नेः स्वकीयस्य उरसस्य 'अन्तरं' (मध्यवर्ति) यथा भवति, तथा 'रुक्मं' 'दोर्धसूत्रेण प्रोतं गले प्रतिमुञ्चेत् । तेन प्रतिमुक्तेन दाहकादग्निरूपात् 'मृत्योः' 'अमृतं' (रुक्मं) व्यवधानरूपं कृतवान् भवति ।

तस्य रुक्मस्य विन्दुसदृशानाकारविशेषान् विधत्ते,—“एक-विंशतिनिर्बाधो भवत्येकविंशतिर्वै देवलोका दादत्र मासाः

पञ्चर्नवत्त्वय इमे लोका असावादित्य एकविंश एतावन्तो वे देवलोकास्तेभ्य एव भ्रातृव्यमन्तरेति" (५।१।१०अ०) इति । सुवर्णफलके निष्कोक्तभावमापद्य स्यर्गकारिणं पुरुषं निःश्रेष्ठेण बाधन्ते इति 'निर्बाधाः' स्फोटमदृशा अवयवविशेषाः, ते च एक-विंशतिसङ्ख्याका यस्मिन् दृश्ये सोऽयम् 'एकविंशतिनिर्बाधः', तादृशं दृकं कुर्यात् । लोकायन्ते भुज्यन्ते चैर्देशकालादिबाधन-विशेषैः, ते लोकाः, मासादयश्च, देवानां भोगमाधनानीतिः ते एव लोका इत्युच्यन्ते । अतो निर्बाधगतैकविंशतिसङ्ख्याया मासा-दिकेभ्य आदित्यान्तेभ्य एकविंशतिलोकेभ्यो 'भ्रातृव्यम्' अन्तरितं करोति ।

विहितान् निर्बाधान् प्रशंसति,—“निर्बाधैर्वै देवा असुरान् निर्बाधे कुर्वत तत् निर्बाधानां निर्बाधत्वं निर्बाधा भवति भ्रातृ-व्यानेव निर्बाध कुरुते" (५।१।१०अ०) इति । चर्मखड्गधारिणो 'देवाः' चर्मणो बहिर्भागे खचितैः कांस्यादिमयैः प्रौढस्फोटाकारैः 'निर्बाधैः' खर्याद्व्यर्थमागतान् 'असुरान्' आस्फाल्य भूमिपतनादिरूपे निश्चितबाधे अवस्थितान् 'कुर्वत' । यस्मान्निश्चितबाधा एते, तस्मात् 'निर्बाधाः' । अतोऽत्र दृक्यस्य निर्बाधत्वेन 'भ्रातृव्यान्' खर्यान् निश्चितबाधे पतितान् 'कुरुते' ।

कल्पः, 'विश्वा रूपाणोति शिष्यपात्रं प्रतिमुञ्चते' इति । पाठस्तु,—“विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चत कविः प्रासावोद्भङ्गं दिपदे चतुष्पदे । वि नाकमत्स्यत् षविता वरेष्योऽनु प्रयाणमुषसो वि-राजति(११)" इति । 'कविः' (विद्वान्) 'वरेष्यः' (श्रेष्ठः) 'षविता',

‘विद्या रूपाणि’ (समस्तानि जगद्रूपाणि) ‘प्रतिमुञ्चते’ (स्वस्मिन् स्वीकरोति) प्रकाशयतीत्यर्थः । ‘द्विपदे चतुष्पदे’ (मनुष्याणां पशूनाञ्च) ‘भद्रं’ (स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेयः) ‘प्रासावोत्’ (सम्पादितवान्); ‘नाकं’ (स्वर्गं) विशेषेण ‘अख्यत्’ (प्रकाशितवान्); ‘उषसः’ ‘प्रयाणम्’ ‘अनु’ (उषःकालेऽतीते) सति ‘विराजति’ (विशेषेण प्रकाशते) ।

‘अनेन मन्त्रेण साधं शिष्यपात्रप्रतिभोकं विधन्ते,—‘सावि-
त्रिया प्रतिमुञ्चते प्रसृत्यै’ (५।१।१० अ०) इति । ‘सविता
वरेण्यः’ इति मन्त्रलिङ्गादियं सावित्री मन्त्रकप्रेरणाय सम्यस्यते ।
कल्पः, ‘नक्तोषामेति कृष्णाजिनमुत्तरम्’ इति, प्रतिमुञ्चते
इत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु,—“नक्तोषामा समनसा विरूपे धापयेते
शिषुमेकः समीची । द्यावा चाम्ना, रुक्मः अन्तर्विभाति देवा
अग्निं धारयन् द्रविणोदाः^(१२)” इति । नक्तञ्च उषाञ्च ‘नक्तोषामा’
(रात्रिदिवसावित्यर्थः), ‘समनसा’ (परस्परमेकमतियुक्ते) ‘विरूपे’
(रात्रिः कृष्णा, दिवसस्तु शुक्लरूपः,—इत्येवं विलक्षणरूपे)
‘समीची’ (समीच्यो अनुकूले सती), ‘एकं’ ‘शिषुम्’ ‘अग्निं’
‘धापयेते’ (यजमानकर्तृकमग्निधारणं सम्पादयतः) । ‘द्यावा’
(द्युलोके), ‘चाम्ना’ (चितौ भूलोके), ‘अन्तः’ (तदुभयमध्यवर्त्तिनि
अन्तरिक्षे) ‘विभाति’ अयं ‘रुक्मः’ अग्निः (विशेषेण प्रकाशते) ।
दीप्यन्ति विहरन्तीति ‘देवाः’ प्राणाः, ते च ‘द्रविणोदाः’
(यागद्वारेण द्रविणं धनरूपं फलं प्रयच्छन्ति, तादृशाः)
यजमानस्य प्राणाः ‘अग्निम्’ एतं ‘धारयन्’ (धृतवन्तः) ।

एतन्मन्त्रसाध्यं कृष्णाजिनप्रतिमोकं विधत्ते,—“नक्षोषामित्यु-
त्तरयाहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यच्छते” (५।१।१००) इति । पूर्वी
सावित्रीमृचमपेक्ष्य इयमुत्तरा । तथा कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते
इति शेषः । तथा मति तन्मन्त्रप्रतिपादिताभ्याम् ‘अहोरात्राभ्यामे-
वैनम् ऊर्द्धं धृतवान् भवति ।

तस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे देवशब्देन प्राणा विवक्षिता इति
दर्शयति,—“देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इत्याह प्राणा ज्ञे
देवा द्रविणोदा अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यत्य प्राणैर्दाधार” (५।१।
१००) इति । उद्यमनमात्रमहोरात्रयोः कृत्यं; धारणन्तु
प्राणानामित्यर्थः ।

इक्ष्वा-शिक्यपात्र-कृष्णाजिनानां यः प्रतिमोकः, तस्य काले
उपवेष्टनं विधत्ते,—“असीनः प्रतिमुञ्चते तस्मादाभीनाः
प्रजाः प्रजायन्ते” (५।१।१००) इति । ‘तस्मात्’ ‘असीनः’
प्रतिमोकात् लोकेऽपि ‘प्रजाः’ ‘आभीनाः’ एवात्पद्यन्ते,
नटन्त्यिताः ।

कृष्णाजिनस्य शिक्यात् बहिर्देशवर्णितं विधत्ते,—“कृष्णा-
जिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं ब्रह्म कृष्णाजिनं तेजसा चैवेनं
ब्रह्मणा चोभयतः परिगृह्णाति” (५।१।१००) इति । शिक्यस्य
एकतो इक्ष्वा, अन्यतः कृष्णाजिनम् इति, तेजोरूपेण इक्ष्वा,
वेदरूपेण कृष्णाजिनेन ‘च’ उभयतः शिक्यं परिगृहीतं भवति ।
कृष्णाजिनस्य ब्रह्मरूपत्वं दोषाप्रकरणे समाख्यातम्, ‘ब्रह्मणो वा
एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनम्’ इति ।

त्रिकालोद्यमनहेतुरङ्गसङ्घां विधत्ते,—“षडुद्यामः त्रिकं
भवति षड्वा षटव षटुभिरेवैनमुद्यच्छते” (५।१।१० अ०) इति ।
पञ्चान्नरं विधत्ते,—“यद्वादशोद्यामः संवत्सरेषुव” (५।१।
१० अ०) इति । ‘द्वादश मासाः संवत्सरः’ इत्युक्त्वात् ‘संवत्सरेषुव
एनमुद्यच्छते ।

त्रिकालस्य प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते,—“मौञ्जं भवत्यूर्ध्वं मुञ्जा ऊर्ध्वे-
वैश्वं समर्द्धयति” (५।१।१० अ०) इति ।

कल्पः, ‘सुपर्णोऽसि गह्वरानित्याख्यमवेक्ष्य’ इति । पाठस्तु,—
“सुपर्णोऽसि गह्वरान् त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुः सोम
आत्मा साम ते तनूर्वामदेव्यं बृहद्रथान्तरे पक्षी यज्ञायज्ञियं पुच्छं
हृन्दाः स्यङ्गानि धिष्ण्याः शफा यजूषि नाम^(१४)” इति ।
हे अग्ने, त्वं ‘सुपर्णः’ पक्षिरूपः ‘असि’, पक्ष्याकारेण सेव्यमाणत्वात्;
अत एवात्मायते, ‘त्रयमां वा एष प्रतिमया चोयते यदग्निः’ इति ।
तच्च दृष्टान्तः,—‘गह्वरान्’ यथा पक्षिराजस्तदत् । पक्ष्याकार-
स्यावयवाः सम्यद्यन्ते*—‘त्रिवृत्ते शिरः’ (बहिष्पवमानसोत्रे योऽयं
त्रिवृत्सोमः, स एव सोमः शिरश्चानीयः); प्रजापतिमुखजन्यत्वेन
उक्तत्वात् । यज्ञायचाख्यं ‘साम’, तत् त्वदीयं ‘चक्षुः’, यः पक्ष-
दश्चादिसोमः, स एव जीवात्मा । यद्गामदेवाख्यं ‘साम’, सा
‘तनूः’ (शिरोव्यतिरिक्तशरीरश्चानीयः); ये बृहद्रथान्तराख्ये सामनो
‘ते’ तव पक्षश्चानीये । यद् यज्ञायज्ञियाख्यं साम, तत् तव

* सम्यद्यते इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

पुष्कस्थानीयम् । यानि गायत्र्यादीनि ऋन्दांसि, तानि हृदयाद्य-
ङ्गस्थानीयानि । ये सौमिकवेद्यां हेत्रियादि—‘धिष्ण्याः’,
‘ते’ तव शफस्थानीयाः । यानि ‘यजूषि’, तानि तव नाम-
स्थानीयानि ।

एतन्मन्त्रं विनियुक्ते,—“सुपर्णाऽसि गरुत्मानित्यवेष्टते रूप-
मेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे” (५।१।१०अ०) इति । ‘अवेष्टते’
उच्यमिति शेषः । मन्त्रस्वरूपेणैवार्थप्रतीतेर्नात्र पृथग्व्याख्यातव्यं-
मसि ।

कल्पः, ‘सुपर्णाऽसि गरुत्मानित्यादयोत्याय’ इति । पाठस्तु,—
“सुपर्णाऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ सुवः पत^(१५)” इति । हे अग्ने,
त्वं ‘गरुत्मान्’ (गरुड इव पक्षिरूपः) ‘असि’ । अत आकाशं
प्रति ‘गच्छ’; ततोऽपि ‘सुवः पत’ (स्वर्गलोकं प्राप्नुहि) ।

मन्त्रस्य स्वर्गप्राप्तिपरत्वं दर्शयति,—“दिवं गच्छ सुवः पते-
त्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति” (५।१।१०अ०) इति ।
‘एनं’ यजमानमात्मानम् ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

यदग्ने,—पञ्चभिः काष्ठं वद्भ्रावौदम्बरं क्षिपेत् ।

दंष्ट्राऽश्वत्योमादधाति, ये, च वैकङ्कतीं तथा ॥

यो अस्मभ्यं, शमोकाष्ठं, मंशित-इयवाचनम् ।

दृष्ट्वा, रुक्मं निजे कण्ठे बद्ध्वा, विभ्रैति मन्त्रतः ॥

सागन्धुष्वाशिक्षपात्रं तु स्नाम्यत्र प्रतिमुञ्चते ।

नक्रो, ऽजिनं चोपरिष्ठात्, सुपर्णाऽग्निमवेचते ।

सुपर्णः माग्निरुत्तिष्ठेन्मन्वाः पञ्चदशेरिताः ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्रतः परिभूरसि । स इद्
देवेषु गच्छति^(१) । सोम यास्ते मयो-भुव जतयः सन्ति
दाशुषे । ताभिर्नीऽविताभव^(२) । अग्निर्मूर्धा भुवः^(३-४) ।
त्वक्नः सोम-या ते धामानि^(५-६) । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो
देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्^(७) ।
अचित्ती यच्चक्षुमा दैव्ये जने दीनैर्दक्षैः प्रभूती पूरुष-
त्वता ॥ १ ॥

देवेषु च सवितुर्मनुषेषु च त्वन्मो अत्र सुवताद-
नागसः^(८) । चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनां ।
यज्ञं दधे सरस्वती^(९) । पावीरवी कन्या चिचायुः
सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् । आभिरच्छिद्रं शरणं
सजाषा दुराधर्षं यणते शर्म यंसत्^(१०) । पूषा गा
अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्षतः । पूषा वाजं सनेतु
नः^(११) । शक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् ॥ २ ॥

विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि । विश्वा हि माया
अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु^(११) ।
तेऽवर्द्धन्त स्वतवसे महित्वनाऽऽनाकं तस्युरु चक्रिरे
सदः । विष्णुर्यद्वावदृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि
बर्हिषि प्रिये^(१२) । प्रच्चित्रमर्कं यणते तुराय मारुताय
स्वतवसे भरध्वं । ये सहाऽसि सहसा सहन्ते ॥ ३ ॥

रेजते अग्ने । पृथिवी मखेम्याः^(१३) । विश्वे देवा विश्वे
देवाः^(१४ १५) । द्यावा नः पृथिवी इमं सिधमद्य
दिविस्पृशं । यज्ञं देवेषु यच्छतां^(१६) । प्र पूर्वजे पितरा
नव्यसीभिर्गीर्भिः कृणुध्वं सदने कृतस्य । आ नो
द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरूथं^(१७) ।
अग्निं स्तोमैर्न बोधय समिधानो अमर्त्यं । हव्या
देवेषु नो दधत्^(१८) । स हव्यवाङ्मर्त्य उशिग्दूत-
श्चनोहितः । अग्निर्धिया समृण्वति^(१९) । शन्नो भवन्तु
वाजे-वाजे^(२० २१) ॥ ४ ॥

पुरुषत्वता । यजतं ते अन्यत् । सहन्ते । चनो-
हितः । अष्टौ च ॥ ११ ॥

युञ्जानः । इमायुभणन् । देवस्य । सं ते । वि पाजसा ।
वसवस्त्वा । समास्त्वा । ऊर्द्धा अस्य । आकृतिं । यदग्ने
यान्ति । अग्ने यं यज्ञम् । एकादश ॥ ११ ॥ * ॥ ० ॥

युञ्जानः । वर्मं च स्थ । आदित्यात्त्वा । भारती ।
स्वाः अहः । षट्चत्वारिंशत् ॥ ६४ ॥

युञ्जानः । वाजे वाजे ॥

॥०॥ हरिः औम् ॥०॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

॥ * ॥ समाप्तश्च प्रथमः प्रपाठकः ॥ * ॥

दशमोऽनुवाके वृद्धिधारणमुक्त्वा । अथैकादशे चातुर्मास्यगते
वैश्वदेवाख्ये प्रथमपर्वणि विहितानां हविषां याज्यानुवाक्या
उच्यन्ते । तच्च प्रथमस्याज्यभागस्य चोदकप्राप्तमपवादितुमन्या
पुरोनुवाक्यामाह,—“अग्ने च यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि ।
स देवेषु गच्छति(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘अध्वरं’ (हिंमारहितं),
‘यं’ ‘यज्ञं’ ‘विश्वतः’ ‘परिभूरसि’ (सर्वतः प्राप्तवानसि) । ‘स
इत्’ (स एव) यज्ञः ‘देवेषु’ ‘गच्छति’ ।

अथ द्वितीयाज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“सोम यास्ते
मयो-भुव ऊतयः सन्ति दाशुषे । ताभिर्नोऽविता भव(२)” इति ।
हे ‘सोम’, ‘दाशुषे’ (हविर्दत्तवर्ते) यजमानाय ‘मयो-भुवः’
(सुखं भावयितुः) ‘ते’ (तव) ‘या’ ‘ऊतयः’ (रक्षणप्रकाराः)
‘सन्ति’, ‘ताभिः’ (ऊतभिः) ‘नः’ (अस्माकं) ‘अविता’ (रक्षकः)
‘भव’ ।

अथ 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति' इत्यस्मिन् हविषि याज्या-
पुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“अग्निर्मूर्द्धा, भुवः(१-५)” इति ।
'अग्निर्मूर्द्धा' इति पुरोनुवाक्या, 'भुवो यज्ञस्य' इति याज्या ।
एतच्चोभयमैष्टिके शेषकाण्डे समाह्वतम्, तच्च अस्माभिरुदाहृत्य,
“चतुषी वा एतद्यज्ञस्य” (१ का०।६ प्र०।२ अ०) इत्यस्मिन्ननुवाके
व्याख्यातम् ।

अथ 'सोमं चरुम्' इत्यस्मिन् हविषि याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति,—“त्वन्नः सोम, या ते धामानि^(५) (१)” इति । 'त्वन्नः सोम
विशतः' इति पुरोनुवाक्या, 'या ते धामानि' इति याज्या;
एतच्चोभयं “स पन्नवन्नि काव्या” इत्यनुवाके (१ का०।३ प्र०।
१४ अ०) व्याख्यातम् ।

अथ 'मावित्रं द्वादशकपालम्' इत्येतस्य हविषः पुरोनुवाक्या-
माह,—“तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धामहि । धियो यो नः
प्रचोदयात्^(०)” इति । 'यः' सविता अस्माकं बुद्धोः प्रेरयति,
'तत्सवितुः' 'देवस्य' वरणीयं 'भर्गः' (तंजा) ध्यायेत् ।

तत्रैव याज्यामाह,—“अचित्तो यच्चक्रमा दैव्ये जने दोनै-
र्दनेः प्रभृती पुरुषत्वता । देवेषु च सवितर्मानुषेषु च तन्नो अत्र
सुवतादनागमः^(५)” इति । पुरुषस्य भावः पुरुषत्वं, पुरुषत्वमेव
'पुरुषत्वता', या 'च' 'प्रभृती' (अतिबहुला), देहेन्द्रियादिसङ्घातेषु
पुरुषोऽहमस्मोत्यादिनादात्म्याभिमानभ्रान्तिरत्यन्तं दृढेत्यर्थः ।
तथा सति, चे 'अचित्तो', कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोरज्ञानेन 'दोनैर्ददैः'
(विषयलभ्यतया दोनत्वं प्राप्तिः, स्वस्वव्यापारकुत्रैरिन्द्रियैः)

‘देव्ये जने’ (देवतासम्पन्निनि शरीरे) ‘यत् चष्टम’ (यत् पापं वयं कृतवन्तः), हे ‘सवितः’, ‘त्वं’ ‘देवेषु’ मनुष्येषु ‘च’ ‘अत्र’ (अस्मिन् कर्मणि) ‘नः’ (अस्मान्) ‘अनागमः’ (पापरहिताः) यथा भवामः, तथा ‘सुवतात’ (प्रेरय) ।

अथ ‘मारस्वतं चरुम्’ इत्यस्य पुराणुवाक्यामाह,—“चोदयन्ती स्तनृतानां चेतन्ती सुमतोनाम् । यज्ञं दधे मरस्वतो^(९)” इति । ‘स्तनृतानां’ (प्रियवाक्यानां) ‘चोदयित्री’ (प्रेरयित्री) ‘सुमतीनां’ (शोभनबुद्धीनाम्) अस्माकं कृत्यं ‘चेतन्ती’ (जानन्ती) ‘मरस्वती’ ‘यज्ञम्’ इमं ‘दधे’ (धारितवती) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“पावीरवी कन्या चित्रायुः मरस्वती वीरपत्नी धियं धात् । ग्राभिर्च्छिद्रं शरणं मजोषा दुराधर्षं गणते शर्म^(१०)” इति । ‘मरस्वती’ ‘धियं धात्’ (अस्मदीये कर्मणि सावधानां बुद्धिं धारयतु) । कीदृशी ?—‘पा-वीर-वी’ (पाहन् वीरांश्च वयति जनयतीति ‘पा-वीर-वी’), ‘कन्या’ (कमनीया), ‘चित्रायुः’ (विचित्रं जीवनं यस्याः मा), ‘वीरपत्नी’ (वीराणां पालयित्री), ‘ग्राभिः’ (कुन्देभिः) रुक्मा, ‘मरस्वती’ ‘मजोषाः’ (यजमानेन समानप्रीतिः) मती ‘गणते’ (स्तुवते) यजमानाय ‘शर्मं यमत्’ (सुखं प्रयच्छतु) । कीदृशं ‘शर्मं’ ?—‘अच्छिद्रम्’ (अविच्छिन्नं), ‘शरणं’ (रक्षकं), ‘दुराधर्षं’ (अन्येधर्षयितुमशक्यम्) ।

अथ ‘पौषां चरुम्’ इत्यस्य पुराणुवाक्यामाह,—“पूष ग अन्वेतु नः पूषा रक्षवर्ततः । पूषा वाजं सनेतु नः^(११)” इति । अयं ‘पूषा’ ‘नः’ (अस्माकं) ‘गा अन्वेतु’ (रक्षणाय पृष्टतो गच्छतु) ।

किञ्च, अयं 'पूषा' सर्वतोऽर्थान् 'रक्षतु' । 'पूषा' 'नः' (ऋक्षभ्यं) 'वाज्रम्' (अन्नं) 'सनेतु' (मम्यादयतु) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“गुरुं ते अन्यत् यजतं ते अन्यदिषुरूपे अहनी दौर्ग्वामि । विश्वा हि माया अवमि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु^(११)” इति । हे 'पूपन्', 'ते' (तव) 'गुरुं' (गुरुस्वरूपम्) 'अन्यत्' (अनेकप्रकारं), उदयकाले रक्तवर्णं रूपं 'अन्यत्', मध्याह्नकाले श्वेतवर्णं रूपम् 'अन्यत्',-इत्येवमनेकप्रकारत्वम् । 'ते' (तव) 'यजतं' (पूजनमपि) 'अन्यत्',—प्रातःकाले “मित्रस्य चर्षणीधृतः” इत्यादिभिर्मन्त्रैः पूष्यमे, मध्याह्नं तु “आ मत्येन” इत्यादिभिः । तथा, त्वया निष्यादितं 'अहनी' अपि 'विषुरूपे' (नानारूपे) । अहःशब्दश्चान्यायनं रात्रिमुपलक्षयति । अहः प्रकाशापेतं, रात्रिस्तमोयुक्तेति नानारूपत्वं । एवं मित्र-कार्ययुक्तोऽपि त्वं 'दौर्ग्वामि',-आवाशं यथा एकरूपं, तद्वत्त्वमपि पक्षपातरहित्यादेकरूपोऽसि । (मोयन्त पदार्था याभ्यश्चित्तवृत्तिभिरुक्ताः चित्तवृत्तयो 'मायाः' । कव्यदानवाचिना च स्वधाशब्देन कृत्स्नमयन्नमुपलक्ष्यते । हे 'स्वधावः' (अन्नवत्), 'विश्वा हि' 'मायाः' सर्वा अयत्यदीयचित्तवृत्तौः 'अवमि' (रक्षमि) । हे 'पूषन्' 'इह' (कर्मणि) 'ते' (तव) 'रातिः' 'भद्रा' 'अस्तु' (फलप्रदानं समीचीनं भवतु) ।

अथ 'मारुतं संप्रकपालम्' इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“ते-
ऽवर्द्धन्त स्वतवमो महित्वना आ नाकं तस्यैव चक्रिरे मदः ।
विष्वस्यन्त ह आवहुषणं मदच्युतं वधो न सोदन्नधि वार्षपि

प्रिये^(११)” इति । ‘तवः’ बलं, ‘स्व’ (स्वाधीनं) तवो येषां, ते ‘स्वतवसः’, तादृशाः ‘ते’ (मरुतः) ‘महिलना’ (महत्त्वेन) स्वकीयेन ‘अवर्द्धन्त’; ‘ते’ (मरुतः) ‘नाकं’ (स्वर्गं) ‘आ’-‘तस्थुः’ (प्राप्तवन्तः); ‘उरु’ ‘मदः’ ‘चक्रिरे’ (स्वर्गे यजमानाय स्थानं कृतवन्तः) । ‘वृषणं’ (कामानां वर्षकं), ‘मदच्युतम्’ (हर्षचारकम्) अत्यन्तहर्षकारणमित्यर्थः, तादृशं यद् बर्हिः (मरुत्सम्बन्धि कर्म) ‘मिषुः’ ‘ह’ (विष्णुरेव) ‘यत्’ ‘आवत्’ (पालितवान्), तस्मिन् ‘प्रिये’ ‘बर्हिषि’ मरुतोऽधिष्ठाय ‘वयो न’ (वय इव) ‘सीदन्’, यथा पक्षिणः सार्यकाले वृक्षे सीदन्ति, तद्वत् अत्रतिष्ठन्तीति ।

तत्रैव याज्यामाह,—“प्र चित्रमर्के गृणते सुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वं । ये इहासि सहसा सहन्ते रेजते अग्रे पृथिवी मुखेभ्यः^(१४)” इति । हे अतिगजमानाः, ‘चित्रमर्के’ (विविध-मर्षनं) ‘मारुताय’ (मरुत्समूहाय) ‘प्र’-‘भरध्वं’ (प्रकर्षेण सम्पादयत) । कोदृशाय ‘मारुताय?’, ‘गृणते’ (हविर्दानाय गृणते), ‘सुराय’ (धीघ्नगामिने), ‘स्वतवसे’ (स्वाधीनबलस्य) । ‘ये’ भवन्तः, अतिगजमानाः, ‘सहसा’ (मरुतां बलेन) ‘सहांसि’ (वैरिबलानि) ‘सहन्ते’ (अभिभवन्ति) इति पूर्वान्वयः । हे ‘अग्रे’, त्वमेव तत्पक्ष्येत्यध्याहारः । किन्तुद्द्रष्टव्यमिति ?—तदुच्यते, इयं ‘पृथिवी’ ‘मुखेभ्यः’ (मारुतयज्ञेभ्यः) ‘रेजते’ (कम्पते),—कथं नामैतदीया यज्ञा निर्विघ्नं समाप्यन्ते ?—इति प्रथमं करोति,— तदिदमिति ।

अथ ‘वैश्वदेवीमामिचाम्’ इत्यस्मिन् हविषि याज्यापुरोनु-

वाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“विश्वे देवा विश्वे देवा^(१५-१६)” इति ।
‘विश्वे देवा अतावृधः’ इति पुरोनुवाक्या ; ‘विश्वे देवाः ष्टणुत’
इति याव्या । एतच्चोभयं “नवो नवो भवति” (२का०।४ प्र०।
१४ अ०) इत्येतास्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

‘द्यावापृथिव्यन्नेककपालम्’ इत्यस्य पुरोनुवाक्यमाह,—“द्यावा
नः पृथिवी इमं मिधमद्य दिविस्पृशं । यज्ञं देवेषु यच्छतम्^(१०)”
इति । ‘द्यावा’ ‘पृथिवी’ (द्युदेवता, पृथिवीदेवता) चेति उभे ‘अद्य’
(अस्मिन् दिने) ‘नः’ (अस्मदीयम्) ‘इमं’ ‘यज्ञं’ ‘देवेषु’
समर्पयेतां । कीदृशं यज्ञं?—‘मिधं’ (फलस्य साधकं), ‘दिवि-
स्पृशं’ (‘अग्नी प्रास्ताज्जतिः (?) सम्यगादित्यमुपतिष्ठते’ इतिन्यायेन
स्वर्गस्पर्शयुक्तम्) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“प्रु पूर्वजे पितरा नव्यमोभिर्गोभिः
ऋणध्वं सदने अतस्य । आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं
महि वां वरुथम्^(१८)” इति । ‘पूर्वजे’ (प्रथमोत्पन्ने) द्यावापृथिव्यौ,
‘पितरा’ (मातापितृममाने) ‘द्याः पिता पृथिवी माता’ इति
श्रुत्यन्तरान् । हे अतिगयजमानाः, ‘अतस्य’ ‘सदने’ (यज्ञस्य स्थाने)
‘नव्यमोभिः’ (अतिशयेन नूतनाभिः) ‘गोभिः’ (मन्त्ररूपाभि-
र्वाग्भिः) ‘ऋणध्वं’ (द्यावापृथिव्योः स्तुतिं कुरुध्वं) । हे द्यावा-
पृथिव्यौ ‘दैव्येन जनेन’ (देवसम्मन्त्रिणा पुरुषममूहेन) सह ‘नः’
(अस्मान्) प्रति ‘आ’-‘यातं’ । ‘वां’ (युवयोः) सम्मन्त्रि ‘वरुथं’
(यज्ञगृहं) ‘महि’ (पूज्यम्) ।

अथ तत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह,—“अग्निं सोमेन

बोधय ममिधानो अमर्त्ये । हव्या देवेषु नो दधत्^(१६)” इति ।
 हे यजमान, त्वं ‘ममिधानः’ ‘अग्निं’ दीपयन् ‘अमर्त्ये’ (मरण-
 रहितं) ‘अग्निं’ स्विष्टकृद्रूपं ‘स्तोमेन’ (स्तोत्रेण) तोषयित्वा अनेन
 प्रकारेण ‘बोधय’ । केन प्रकारेण ? इति—तदुच्यते, ‘नः
 (अस्मद् यानि) ‘हव्या’ (हवींयि) ‘देवेषु’ ‘दधत्’ (स्थापयेति) ।

तत्रैव याज्याहाद,—‘म हव्यवाङ्मर्त्यं उग्निदूतश्चनार्हितः ।
 अग्निर्धिया मष्टुष्वति^(१७)” इति । स्विष्टकृद्रूपः ‘अग्निः’ ‘धिया’
 (कुरुणायुक्तेन चेतसा) ‘मष्टुष्वति’ (सम्यगिह प्राप्नोति) । कोदृशः
 ‘अग्निः’ ?—(हव्यं वहतीति) ‘हव्यवाद’, ‘अमर्त्यः’ (मरणरहितः),
 ‘उग्निक्’ (अनुग्रहपूर्वमस्मान् कामयमानः), ‘दूतः’ (देवानामाज्ञा-
 कारी) ‘चनार्हितः’ (चनसा मनुष्याणां यजमानानां ‘हितः’
 अभीष्टकारी) ।

अथ ‘वाजिनो यजति’ इति विहिते कर्मणि याज्यानुवाक्ययोः
 प्रतीके दर्शयति,—“शन्नो भवन्तु वाजे-वाजे^(११ ११)” इति । ‘शन्नो
 भवन्तु वाजिनः’ इति पुरोनुवाक्या ; ‘वाजे-वाजे वाजिनः’ इति
 याज्या । एतच्चाभयं “देवस्याहः रुवितुः प्रमवे” (२ का०।७ प्र०।
 ८५०) इत्यनुवाकं व्याख्यातम् ॥

अत्र विनियोगमङ्गलम्—

अथ याज्या वैश्वदेवे च तुर्मास्यादुपर्षणि ।

अग्ने, सौमानुवाकसु अग्नीषोमामाज्यभागयोः ॥

अग्ने* भुवस्तथाग्नेये लक्ष्मो, या ते, च भौम्यके ।
 तस्मेति युग्मः भावित्रे; चेद, सारस्वते तथा ॥
 पृषा, पौष्णे; मारुतं ते, विश्वे दं वैश्वदेविके ।
 द्यावा, द्यावापृथिव्ये स्वादग्निं, स्विष्टकृते यजिः ॥
 शं, वाजे, वाजिनो मन्वा द्वाविशतिहृदीरताः ॥

वेदाद्यस्य प्रकाशन तमो हृदि निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति भायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्त्यु प्रथमः प्रपाठकः ॥ ० ॥

* अग्निभुव इति पाठो भवितुं युक्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

—४०४—

॥ हरिः ॐ ॥

विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रं छन्द आरोह
पृथिवीमनुविक्रमस्व निर्भक्तः सः यं द्विष्मो^(१) विष्णोः
क्रमोऽस्यभिश्चिहा चैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्ष-
मनुविक्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विष्मो^(२) विष्णोः क्रमो
ऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आरोह दिवमनु-
विक्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विष्मो^(३) विष्णोः ॥ १ ॥

क्रमोऽसि शचूयतो हन्तानुष्टुभं छन्द आरोह
दिशोऽनुविक्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विष्मः^(४) । अक्रन्दद-
ग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्दीरुधः समञ्जन् ।
सद्यो जज्ञानो विद्मीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना
भात्यन्तः^(५) । अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नभि न आवर्त्तस्वायुषा
वर्षसा सन्या मेधया प्रजया धनेन^(६) । अग्ने ॥ २ ॥

अङ्गिरः शतं ते सन्वावृतः सहस्रं त उपावृतः ।
 तासां पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाकृधि पुनर्नो
 रयिमाकृधि^(१) । पुनरूर्जा निर्वर्त्तस्व पुनरग्न इपाऽऽयुषा ।
 पुनर्नः पाहि विश्वतः^(२) । सह रय्या निर्वर्त्तस्वामे
 पिन्वस्व धारया । विश्वप्सिया विश्वतस्परि^(३) । उदुत्तमं
 वरुण पाशमस्मदवाधमं ॥ ३ ॥

वि मध्यमः अथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवा-
 नागसो अदितये स्याम^(४) । आ त्वा ह्यार्षमन्तरभू-
 धुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विश्वत्वा सवी वाञ्छत्वम्निन्
 राद्गमधिअय^(५) । अग्ने बृहन्नपसामूर्ध्वो अस्थान्निर्ज-
 ग्मिवान् तमसो ज्योतिषाऽऽगात् । अग्निर्मानुना रुशता
 स्वङ्ग आ जाता विश्वा सद्मान्यप्राः^(६) । सीद त्वं मातु-
 रस्याः ॥ ४ ॥

उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान् । मैनामर्चिषा
 मा तर्पसाभिश्चुचोऽन्तरस्याः शक्रज्योतिर्विभाहि^(७) ।
 अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायै तदने स्वे । तस्यास्त्वं
 हरसा तपं जातवेदः शिवो भव^(८) शिवो भूत्वा मघा-
 मग्नेऽथो सीद शिवस्त्वं । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः
 स्वां योनिमिहाऽऽसदः^(९) । हंसः शुचिपद्, वसुर-
 न्तरिष्ठसहोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् । नृषहर-

सद्वत्सद्व्योमसद्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं
बृहत्^(१९) ॥ ५ ॥

दिवमनुविक्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विषो विषोः ।
धनेन । अग्ने । अधमम् । अस्याः । शुचिपत् । षोडश
च ॥ १ ॥

∴ इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

आद्यप्रपाठके ह्युक्तो योऽग्निः सोऽयं प्रपञ्चितः ।
प्रपाठके द्वितीये तु स्यादेवयजनग्रहः ॥
चयनार्थस्तत्र चानुवाका एकादशरिताः । *
आमन्द्यां स्थापनं वात्स्यप्रसूक्तेन ह्युपस्थितिः ॥
उखाग्नेर्नयनं*, गार्हपत्याग्निचयनं, भुवः ।
कर्षणं, चौषधावापः, लोष्ठच्छेपादिकं तथा ॥
रुक्मादेरुपधानं, स्व-यमाह्लादिकञ्च च ।
निधानं पशुशीर्षाणां, याज्या अर्था उदीरिताः ॥
तत्र प्रथमानुवाके आमन्द्यांम् उखाग्निस्थापनं प्रतिपाद्यते ।

* उखाग्नेश्चयनमिति कश्चित् पाठः साधुरिव प्रतिभाति ।

कल्पः, 'उपरि नाभेर्धारयमाणो विष्णोः क्रमोऽसीति चतुरो
विष्णुक्रमान् प्राचः क्रामति' इति । पाठस्तु,—“विष्णोः क्रमो-
ऽस्यभिमातिहा गायत्रं कन्द आरोह पृथिवीमनुविक्रमस्व निर्भक्तः
स यं द्विभो^(१) विष्णोः क्रमोऽस्यभिगस्तिहा त्रैष्टुभं कन्द
आरोहान्तरिचमनुविक्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विभो^(२) विष्णोः
क्रमोऽस्थरातीयतो हन्ता जागतं कन्द आरोह दिवमनुविक्रमस्व
निर्भक्तः स यं द्विभो^(३) विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता-
ऽनुष्टुभं कन्द आरोह दिशोऽनुविक्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विभो^(४)”
इति । यज्ञप्रयोगं कृत्वा व्याप्नोतीति 'विष्णुः' यजमानः, यदा
विष्णुना (परमेश्वरेण) अभेदोपचारं कृत्वा स विष्णुरित्युच्यते ।
हे प्रथमपादविन्यास, त्वं 'विष्णोः' 'अभिमातिहा' (पाप-
घाती) 'क्रमोऽसि', 'प्राप्ता वा अभिमातिः' इति श्रुत्य-
न्तरम् । तादृशस्त्वं 'गायत्रं कन्द' 'आरोह' (अनुयाहकत्वेन
स्वीकृत्) । ततः 'पृथिवीमनुविक्रमस्व' (भृदेवतारूपमिमं प्रदेशं
विशेषेण व्याप्नुहि) । 'यम्' (अभिमातिं), वयं 'द्विभोः',
सोऽयं 'निर्भक्तः' (अस्मात् प्रदेशान्निःसारितः) । एवमुत्तरेष्वपि
याच्यम् ।

'अभिगस्तिहा' मिथ्यापवादघाती । अरातिरवश्यंदातव्यस्य-
दानाभावः, तम् आत्मन इच्छतीति 'अरातीयन्', तस्य 'हन्ता'
विनाशकः । प्रहारेण हन्तृत्वं शत्रुत्वं तदिच्छतीति 'शत्रूयन्',
तस्य 'हन्ता' विनाशकः । अत्र सर्वत्र यजमानः स्वात्मानं विष्णुत्वेन
भावयेत् । चतुर्णां प्रकामाणां प्रदेशान् पृथिव्यादिलोकरूपत्वेन

भावयेत् । गायत्र्यादिच्छन्दोभिमानोदेवताः* तेषां प्रकमाणा-
मनुयाहिकाः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यान् विष्णुक्रमान् विधत्ते,—“विष्णुमखा वै
देवाश्छन्दोभिरिमास्त्रोकाननपजय्यमभ्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् क्रमते
विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमास्त्रोकाननपजय्यमभि-
जयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टु-
भम् अन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरिवेमास्त्रोकान्
यथापूर्वमभिजयति” (५।२।१२अ०) इति । ‘देवाः’ पूर्वं खेषु
विष्णुमेव मुख्यं कृत्वा छन्दोभिमानिदेवैः संहिताः ‘अनपजय्यम्’
(अन्यैर्जेतुं यथा न शक्यन्ते तथा) ‘इमान्’ ‘लोकान्’
‘अभ्यजयन्’, अतो ‘यजमानः’ अपि विष्णुक्रमैस्तथा ‘जयति’ ।
गायत्र्यादिच्छन्दोदेवानां पृथिव्यादिलोकस्वामित्वेन तैः सह
लोकानां जेतुं शक्यतया, मन्त्रेषु ‘गायत्रं छन्द आरोह’ इत्यादि
पठितमित्यभिप्रायः ।

कल्पः, ‘अक्रन्ददग्निरित्तेताम् अनूदृच्य’† इति । पाठस्तु,—
“अक्रन्ददग्निस्तनयस्त्रिव द्यौः क्षामा रेगिहदोरुधः समञ्चन् । सद्यो
जज्ञानो वि होमिद्धा अख्यदा रोदमी भानुना भात्यन्तः(५)”
इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘अक्रन्दत्’ (अस्मदरिष्टनिवारणार्थं गर्जतु) ।
किमिव?—‘स्तनयस्त्रिव’ ‘द्यौः’ (यथा द्युलोकस्थो मेघः सख-
शोषभीतिं निवारयति तदत्) ।* किं कुर्वन्?—‘क्षाम’ (दाहकम्,

* गायत्र्यादिच्छन्दोभिमानि-देवता इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अनूदृच्य किं वा अनूच्य इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अस्मद्विरुद्धं) 'ररिहत्' (ल्लिहानः) । 'वोधः' 'समन्तन्' (पृष्पफलसमृद्धलतावदस्मदनुकूलानि सम्यगभिव्यञ्जयन्) । 'हि' (यस्मात्) 'जज्ञानः' (उत्पद्यमानः) 'मद्यः' 'ई' (तदानीमेव) 'इद्धः' (दीप्तः) मन् जगत् 'वि' 'अख्यत्' (प्रकाशयति) । 'रोदमी' (द्यावापृथिव्योः) 'अन्तः' 'भानुना' (रश्मिना) ख्ययन् 'आ'-भाति' (समन्तात् प्रकाशते) ।

एतस्य मन्त्रस्यानुवचनं विधत्ते,—“प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽऽस्मात्सृष्टः पराडैतमेतयाऽख्येदकन्ददिति तथा वै सोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्ध यदेनामन्वाहाग्नेरेवैतया प्रियं धामावारुन्धे” (५। २।१ अ०) इति । 'सृष्टः' 'मः' (अग्निः) 'अस्मात्' (प्रजापतः) 'पराड्' (आवृत्तिरहितः) 'एत्' (अगच्छत्); 'अकन्ददिति' एतया च्छचा 'एतम्' (अग्निम्) 'अनु'-गम्य 'मः' (प्रजापतिः) 'तया' एव च्छचा 'अग्नेः' 'प्रियं' स्यात् प्राप्रवान् । अत एवास्या अनुवचनम् 'अग्नेः' प्रियस्य स्यात्स्य सत्यादनाय भवति ।

कल्पः, 'अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्निति चतसृभिः प्रदक्षिणमावर्त्तते' इति । तत्र प्रथमामाह,—“अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नभि न आवर्त्तस्वायुषा वर्चसा सन्या मेधया प्रजया धनेन^(१)” इति । आभिमुरखेन आवर्त्तितुं श्रीलमस्यास्तीति आवर्त्ती, तादृश हे अग्ने, आयुरादिभिः सह 'मः' (अस्मान्) 'अभि'-लक्ष्य 'आवर्त्तस्व' । 'आयुः' अपमृत्युरहितं* । 'वर्चः' कान्तिर्बलं वा । 'सनिः' धनदानं । 'मेधा' अतार्थ-

* रहितत्वम् इति राहित्यम् इति वा पाठो भवितुं युक्तः ।

धारणशक्तिः । 'प्रजा' पुत्रादिः । 'धनं' सुवर्णं । धनशब्देन
सम्यादयितव्यम् उच्यते । 'मनि'-शब्देन सम्यादितस्य बन्धुभ्यः
प्रदानशक्तिरुच्यते ।

अथ द्वितीयामाह,—“अग्ने अङ्गिरः शतं ते सन्वावृतः
सहस्रं त उपावृतः । तामां पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाकृधि
पुनर्नो रयिमाकृधि^(७)” इति । हे 'अङ्गिरः' (अङ्गमौष्टवयुक्त) 'अग्ने',
'ने' (तव) 'आवृतः' 'शतं' 'सन्तु' (आवृतिशक्तयः शतसङ्ख्याकाः
भवन्तु) । तथा 'ते' (तव) 'उपावृतः' (उपावृतिशक्तयः सहस्र-
सङ्ख्याका भवन्तु) । स्वस्वैवावर्त्तनम् आवृतत् । समीपवर्त्तिनां पुरुषाणां
द्रव्यविशेषाणाञ्चावर्त्तनम् उपावृतत् । अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि
पुनःपुनः आवर्त्तस्वः, त्वदीयाः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि
पुनःपुनः आवर्त्तन्तामित्यर्थः । 'तामां' आवृतिशक्तीनां शत-
सहस्रसङ्ख्याकानां यः पोषः (समृद्धिः), तस्यापि 'पोषस्य' अन्यः
पोषः (अयुतलक्षादिसङ्ख्याकाभिवृद्धिः), तादृशेन 'पोषेण' 'नः'
(अस्मदीयं) 'नष्टं' धनं 'पुनः' (भूयः) अपि 'आकृधि' (आवृत्तं
कुरु) । 'पुनः' (भूयः) अपि 'रयिं' (पूर्वसम्यादितं धनं) 'आकृधि'
(सर्वतः सम्यादितं कुरु) ।

अथ तृतीयामाह,—“पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषाऽऽयुषा ।
पुनर्नः पाहि विश्वतः^(८)” इति । हे 'अग्ने', त्वं 'ऊर्जा' (चोरादि-
रसेन सह) 'पुनः' 'निवर्त्तस्व' (अन्नागच्छ) । 'इषा' (अग्नेन)
'आयुषा' सह 'पुनः' आगच्छ । 'नः' (अस्मान्) 'पुनः'-पुनः
कृतात् 'विश्वतः' (सर्वस्मादपराधात्) 'पाहि' ।

अथ चतुर्थीमाह,—“सह रथ्या निवर्त्तन्वाग्ने पिम्बस्व धारया ।
विश्वप्निया विश्वतस्परि(८)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘रथ्या’ (धमेन)
‘सह’ ‘निवर्त्तस्व’ । ‘स्या भक्षणे’ इति धातुः, विश्वैः सर्वैः
स्यायते भक्ष्यते, पोयते इति ‘विश्वप्नो’, तादृश्या वृष्टि-‘धारया’
‘विश्वतस्परि’ (मर्वेषां हृणधान्यलतापादपानामुपरि) ‘पिम्बस्व’
(सिञ्च) ।

एतैर्मन्त्रैर्गावर्त्तनं विधत्ते,—“ईश्वरो वा एष पराङ् प्रदद्यौ
यो विष्णुक्रमान् क्रमते चतसृभिर्गावर्त्तते चत्वारि क्न्दाः ष
क्न्दाः षि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियामेवास्य तनुवमभि-
पर्यावर्त्तते” (५।२।१२ अ०) इति । ‘यः’ (यजमानः) ‘विष्णु-
क्रमान्’ आचरति, ‘एष’ ‘पराङ्’ (आवृत्तिरहितः), ‘प्रदद्यः’
‘ईश्वरः’ (प्रकर्षणं गन्तुं समर्थः) पुनरावृत्तिं न लभत इत्यर्थः ।
अत आवृत्तिलाभाय ‘चतसृभिः’ (‘अग्नेऽभ्यावर्त्तनं’ इत्यादिभिः
अग्निभिः) आवृत्तिं कुर्यात् । गायत्री-त्रिष्टुप्-जगत्यनुष्टुप्-बि-चतुर्णां
क्न्दमाम् अस्यादानादावुपात्तत्वादग्निशरीरत्वम् ।

आवृत्तौ प्रादक्षिण्यं विधत्ते,—“दक्षिणा पर्यावर्त्तते स्वमेव
वीर्यमनुपर्यावर्त्तते तन्मादक्षिणाङ्कं आत्मना वीर्यावर्त्तराऽथो
आदित्यस्त्रैवावृतमनुपर्यावर्त्तते” (५।२।१२ अ०) इति । ‘दक्षिणा’
प्रादक्षिण्येन, दक्षिणमवस्थाप्य वामभागस्य परिभ्रमणं प्रादक्षिण्यम् ।
पुरुषस्य दक्षिणे भागे सामर्थ्यातिशयसङ्गावात् तदेवानुसृत्यावृत्तिः

* अत्र J. पुस्तके ‘दक्षिणा पर्यावर्त्तते’ इत्युत्तरत्र उद्धृतांशोऽपि
विद्यते ।

कृता भवति । यस्मात् दक्षिणभागे 'वीर्ये' श्रुतेरभिप्रेतं, 'तस्मात्' लोकेऽपि सर्वेषु व्यापारेषु दक्षिणहस्तस्यैव वीर्यातिशय उपलभ्यते । किञ्च आदित्यो मेरुं प्रदक्षिणीकरोति, तदप्यत्रानुष्ठतं भवति ।

कल्पः, 'उदत्तममिति शिक्षपाशमन्त्रुच्य' इति । पाठस्तु,— उदत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमः अथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसे आदितये स्याम^(१०) इति । हे 'वरुण', 'उत्तमं' (उत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं) त्वदीय-पाशम् 'उत्'-कथ्य 'अथाय' (विनाशय) । अथभाङ्गे स्थापितं (पादप्रदेशे स्थापितं) 'पाशं' 'अव'-कथ्य विनाशय । 'मध्यम'-प्रदेशे स्थापितं पाशं 'वि'-च्छेदय । 'अथ' (पाशत्रयविनाशनन्तरम्) 'आदित्य' (सूर्यमदृश) वरुण, 'वयम्' 'अनागमः' (पापरहितः) मन्तः 'तव' 'व्रते' (त्वदीय कर्मणि) 'आदितये' (अखण्डितत्वाय) 'स्याम' (योग्या भवेम) ।

अनेन मन्त्रेण शिक्षपाशान्मोक्षमभिप्रेत्य मन्त्रगतस्य वरुणपाशस्य प्रसङ्गं दर्शयति,— "शूनःशेषमाजोर्गर्त्तिं वरुणा गृह्णात् स एतां शरुणीमपश्यत् तथा वे स आत्मानं वरुणपाशादमुञ्चद्वरुणो वा एतं गृह्णाति य उखां प्रतिमुञ्चत उदत्तमं वरुणपाशमसादित्याह प्रात्मानमेवैतया वरुणपाशान्वाञ्चति" (पृ०११।२३०) इति । शूनःशेषो नाम षष्ठिः, स चाजोर्गर्त्तस्य पुत्रः; तं कदाचित् वरुणः 'गृह्णात्' (गृह्णीतवान्), वरुणगृहीतत्वञ्च जलोदर-याधिना अभिव्यज्यते । 'स' च (शूनःशेषः) तत्परिहाराय 'उदत्तमम्'

इत्येतां वारुणीमृचम् 'अपश्यत्' । ततः 'तथा' एव ऋचा 'स' प्रुनःशेषः स्वात्मानं 'वरुणपाशात्' मोक्षितवान् । अतोऽत्रापि 'यः' (यजमानः) 'उखां' 'प्रतिमुञ्चते' सोऽयं वरुणगृहोतः सन् तत्परिहाराय 'उदत्तमम्'—इत्यनया शिष्यपाशमुवाच्य तन्मन्त्र-प्रसादेन वरुणपाशात् मुक्ता भवति ।

कल्पः, 'आ त्वा हार्धमित्याहृत्य' इति । पाठस्तु,—“आ त्वा हार्धमन्तरभ्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु अस्मिन् राद्रमधिश्य(११)” इति । हे अग्ने, त्वाम् 'आ'-'हार्धं' (आहृतवानस्मि) । त्वञ्च उखाया 'अन्तः' 'अभ्रुः' (अवस्थितोऽसि) ; 'अविचाचलिः' (अत्यन्तं चलनरहितः), 'भ्रुवस्तिष्ठ' (स्थिरस्तिष्ठ) । 'सर्वा' 'विशः' (प्रजाः) 'वाञ्छन्तु' त्वां । 'अस्मिन्' (यजमाने) 'राद्रम्' इदम् 'अधिश्य' (अधिकं स्थापय) ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे वज्रैराहरणं प्रसिद्धमेव प्रतीयते इति दर्शयति,—“आ त्वा हार्धमित्याहा ह्येनः हरति” (५।२।१अ०) इति ।

द्वितीयपादे अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिष्ठा मिथ्यतीत्याह,— “भ्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्ये” (५।२।१अ०) इति ।

तृतीयपादे प्रजामृद्धिं, चतुर्थपादे राज्यस्यैर्यञ्च क्रमेण दर्शयति,—“विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्वित्याह विशैवेनः समर्द्धय-त्यस्मिन् राद्रमधिश्येत्याह राद्रमेवास्मन् भ्रुवमकः” (५।२।१अ०) इति । 'विशः' (प्रजया) 'एनं' (यजमानम्) 'अस्मिन्' (यजमाने) 'अकः' (करोति) ।

चतुर्थपादपाठकाले यजमानविषयं काम्यं मनसा ध्यानं विधत्ते,—“यं कामयेत राष्ट्रं स्यादिति तं मनसा ध्यायेत् राष्ट्रमेव भवति” (५।२।१अ०) इति । ‘यं’ (यजमानम्) उद्दिश्य राज्यमस्त्विति ‘कामयेत’, अध्वर्युस्त्वं चतुर्थपादोच्चारणकाले ‘ध्यायेत्’ ।

कल्पः, ‘उपतिष्ठतेऽग्रे बृहन्नुषमामूर्द्धा अस्यात्’ इति । पाठस्तु,—
 अग्ने बृहन्नुषमामूर्द्धा अस्यान्निर्जग्मिवान् तमसो ज्योतिषाऽऽगात् ।
 अग्निर्भानुना रूगता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सद्भान्यप्राः(१९)” इति ।
 अयमग्निः ‘बृहन्’ ‘उपसाम्’ ‘अग्रे’ (उपसां मुखे) ‘ऊर्द्धा’
 ‘अस्यात्’ (अग्निहेत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति) । ‘ज्योतिषा’
 (स्वकीयेन तेजसा) ‘तमसः’ ‘निर्जग्मिवान्’ (निर्गतः सन्) ‘आगात्’ ।
 कीदृशोऽग्निः ?—‘रूगता’ (तमो द्धिमता) ‘भानुना’ रश्मिना
 ‘स्वङ्गः’ (शोभनशरीरः) । किञ्च ‘जातः’ (उत्पन्नमात्र एव) ‘विश्वा’
 ‘सद्भानि’ (सर्वाणि स्थानानि) ‘आ’-‘अप्राः’ (स्वकीयेन तेजसा
 सर्वत्र पूरितवान्) ।

• अस्य मन्त्रस्य प्रथमार्द्धे भागत्रयं क्रमेण व्याचष्टे,—“अग्रे
 बृहन्नुषमामूर्द्धा अस्यादित्याहायमेवैनं समानानां करोति
 निर्जग्मिवान् तमस इत्याह तम एवास्मादपहन्ति ज्योतिषाऽऽ-
 गादित्याह ज्योतिरेवास्मिन् दधाति” (५।२।१अ०) इति ।

कल्पः, ‘सीद त्वं मातुरस्या उपस्य इति तस्यां चतसृभि-

* बृहत् इति J. एवं व्यादर्श-मुक्तके पाठः ।

रख्यः सादयति' इति । औदुम्बर्यासन्ध्याः* प्रकृतत्वात् मैव 'तस्याम्' इति परामृश्यते । तत्र प्रथमामाह,—“मीद त्वं मातुरस्या उपस्ये विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान् । मैनामर्चिषा मा तपसा-भिर्गूगुचोऽन्तरस्याः गुरुकञ्चोतिर्विभाहि(१९)” इति । हे 'अग्ने', 'त्वं' माहममानाया आमन्ध्याः 'उपस्ये' (उत्सङ्गे) 'मीद' (उपविश) । कोदृशस्त्वं ?—'विश्वानि' 'वयुनानि' (सर्वान् ज्ञानोपायान्) 'विद्वान्' । 'पुंनं' (आमन्दोम्) 'अर्चिषा' (त्वदीयदीप्या) 'मी' 'गूगुचः' (अत्यन्तं मा दीपय), 'तपसा' (मन्तापेन) अपि 'मा' 'अभिर्गूगुचः' । अग्निः कारणं, तपः कार्यं, कारणेनैव तापो भवति, कार्येण तु भूयान्; तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः । 'अस्याम्' (उखायाम्) 'अन्तः' 'गुरुकञ्चोतिः' (निर्मलप्रकाशः सन्) 'विभाहि' (विशेषेण दीप्यस्व) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अन्तग्ने रूचा त्वमुखायै मदने स्वे । तस्यास्त्वः हरमा तपन् जातवेदः शिवो भव(२०)” इति । हे 'अग्ने', 'उखायै' (तस्या उखाया) 'अन्तः' (मध्ये) 'स्वे' 'मदने' (स्वकीये म्याने) 'रूचा' (दीप्या) युज्यस्व । हे 'जातवेदः', 'त्वं' 'तस्याः' (आमन्ध्याः) 'शिवो भव' (सुखप्रदो भव) । किं कुर्वन् ?—'हरमा' (तेजसा) 'तपन्' (ज्वलन्) ।

अथ तृतीयामाह,—“शिवो भूता मह्यमग्नेऽथो मीद शिवस्त्वं । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वीं योनिमिहामदः(२१)” इति ।

* औदुम्बरासन्ध्या इति पाठो भवितुं युक्तः ।

हे 'अग्ने', 'मह्यं' (मदर्थं) 'शिवः' (शान्तो) 'भृत्वा' 'अथो' (अनन्तरं) 'शिवः' 'सीद' (सर्वान् प्रति शान्तः सन्नपविश) । 'सर्वाः' 'दिशः' शान्ताः 'कृत्वा' 'इह' (अस्यामुखायाम्) 'स्वां योनिं' (स्वकीयं स्थानम्) 'आमदः' (आगत्योपविश) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“इहः सः शुचिषदसुरन्तरिचमद्धेता वेदिषदतिथिर्दुरोणमत् । नृषद्वरमदृतमद् योममदजा गोजा चतनजा अद्रिजा षतं वृहत्^(१)” इति । (हन्ति स्वयमाहवनीयादिदेशेषु गच्छतीति वा, वैरिणं हिनस्तीति वा) 'हंसः' अयमग्निः (शुचौ यजने सीदतीति) 'शुचिषत्', (यजमानं वामयतीति) 'वसुः', (अन्तरिक्षे भूमज्वालारूपेण सीदतीति) 'अन्तरिक्षमत्', 'हेता' (देवानामाज्ञाता), वेद्यां यज्ञमम्बन्धिन्यां सीदतीति 'वेदिषत्', 'अतिथिर्दुरोणमत्' (अतिथिममानः हन्, 'दुरोणेपु' यजमानगृहेषु सीदतीति 'दुरोणमत्'), ('नृषु' मनुष्येषु जठराग्निरूपेण सीदतीति) 'नृषत्', ('वरे' अष्टे, ओत्रियगृहे सीदतीति) 'वरमत्', ('ऋते' यज्ञे तन्निष्पादकत्वेन सीदतीति) 'ऋतमत्', ('योमनि' आकाशे सूर्यरूपेण सीदतीति) 'योममत्', ('अप्सु' वृष्टिधारारूपासु वैद्युतरूपेण जायते प्रादुर्भवतीति) 'अजाः', (गोकार्ये घृते ज्वालारूपेण जायते व्यज्यते इति) 'गोजाः', (ऋतार्थं यज्ञार्थमेव जातत्वात्) 'ऋतजाः', (अद्रौ पर्वते दावन्तलरूपेण जायते इति) 'अद्रिजाः';—ईदृशोऽग्निः 'वृहत्' 'ऋतं' (प्रौढमग्निचयनोपेतं यज्ञं) निष्पादयत्विति शेषः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमग्निस्थापनं विधत्ते,—“ऋतसृभिः सादयति

चत्वारि क्कन्दाऽसि क्कन्दोभिरेव" (५।२।१अ०) इति ।
 'सादयति' इत्यनुवर्तते । 'सोद त्वं मातुरस्या' इत्यादिभिः 'चत-
 सृभिः' औदस्वर्यामुख्याग्निं स्थापयत् । 'क्कन्दोभिरेव' स्थापि-
 तवान् भवति ।

'ह्रसः' इत्यादिकायामुत्तमायामृचि च्कन्दोविशेषं प्रशंसति,—
 "अतिकन्दसोत्तमया वर्षं वा एषा क्कन्दां यदतिकन्दा वर्षे-
 वैनऽ समानानां करोति" (५।२।१अ०) इति । अतिकन्दसि
 अन्यक्कन्दमामन्तर्भावात् सर्वेषामन्येषां च्कन्दमामियम् अतिकन्दो-
 युक्ता ऋक् 'अतिकन्दा' शरीरम् । अत ईदृश्यात्तमाया* साद-
 नेन 'एनं' (यजमानं) 'समानानाम्' अन्येषां पुरुषाणां शरीरस्या-
 नोयमेव करोति । तस्मादनया 'उत्तमया' सादयन्ति ।

अत्रोत्तमायां ये बहवः सक्कन्दा 'गृचिपत्' इत्यादयः,
 तान् प्रशंसति,— "सदती भवति मत्वमेवैनं गमयति" (५।२।१अ०)
 इति । 'हंसः' इत्यादिकाया ऋचो बह्वभिः सक्कन्दैरुपतत्वात्
 भैव 'सदती' । 'एनं' (यजमानं) 'मत्वं' (चिरकालावस्थायित्वं
 प्रापयति ॥

अत्र विनियोगमङ्गलः,—

'विष्णोः'—चतुर्भिराक्रामेत्, अक्कन्देत्यनुवक्तव्य ।

'अग्ने'—चतुर्भिरावृत्त उदु, पाशं विमुञ्चति ॥

* ईदृश्या उत्तमया इति ज. पु० पाठः । ईदृश्या उत्तमाया इति
 पाठो भवितुं युक्तः ।

आ त्वाख्यमाहरेदयेऽभ्युपस्थाय चतुष्टयात् ।

सोदेत्यादेस्तयामन्दां सादयेत् षोडशोदिताः ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दिवस्पतिं प्रथमं जज्ञे अग्निरसद्वितीयं परि
जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजसमिन्धानं एनं
जरते स्वाधीः^(१) । विद्महे ते अग्ने चेषा चयाणि विद्महे^१
ते सद्य विभृतं पुरुत्रा । विद्महे ते नाम परमं गुहा
यद्विद्महे तमुत्सं यत आजगन्त^(२) । समुद्रे त्वा नृमणा
अस्वन्तर्नृचक्षा इधे दिवो अग्न ऊधन् तृतीयं त्वा
॥ १ ॥

रजसि तस्थिवाः समृतस्य योनौ महिषा अहिन्वन्^(३) ।
अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्विरुधः सम-
ञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि हिमिदो अत्यदा रोदसी
भानुना भात्यन्तः^(४) । उशिक्रपावको अरतिः सुमधा
मर्तेष्वग्निरमृतो निधायि । इयति धूममरुपं भरिभृदु-
च्छक्रेण शोचिषा द्यामिनेष्टत्^(५) । विश्वस्य केतुर्भुवनस्य
गर्भं आ ॥ २ ॥

रोदसो अपृणाज्जायमानः । वीडुच्चिदद्रिमभि-
नत्परायन् जना यदग्निमयजन्त पञ्च^(१) । श्रीणामु-
दारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमं
गोपाः । वसोः सनुः सहसो अस्तु राजा विभात्यग्रं
उपसामिधानः^(२) । यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं
देव घृतवन्तमग्ने । प्र तं नय प्रतरां वस्यो अच्छाभि-
द्युम्नं देवभक्तं यविष्ट^(३) आ ॥ ३ ॥

तं भज सौश्रसेहम उवथ उक्थ आ भज शस्यमाने ।
प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भद्रात्युजातेन भिनददुज्ज-
नित्वेः^(४) । त्वामग्ने यजमाना अनुदृन्विश्या वसूनि
दधिरे वीर्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना वृजं
गोमन्तमुश्रिजो विवद्भुः^(५) । दृशा नो रुक्म उर्व्या
व्यहौद् दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृते
अभवद्वयोभिर्यदेन द्यौरजनयत्सुरेताः^(६) ॥ ४ ॥

तृतीयं त्वा । गर्भ आ । यविष्ट आ । यत् । चत्वारिं
च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमेऽनुवाके वज्जेरामन्त्यां म्यापनमुक्तम् । द्वितीये तस्याग्ने-
रुपस्थानमुच्यते । कल्पः, 'दिवस्परोत्तेका दशभर्द्वादश भन्तयो-

दशभिर्वा वात्सप्रेणोपतिष्ठते पूर्वद्युर्विष्णुक्रमान् कामद्युत्तरेद्युरूप-
तिष्ठते एव५ सदा क्रयाद्यदहः सोमं क्रोणीयात्तदहहभय५
समस्येत् प्रचक्रामेदुप च तिष्ठति" इति । तत्र प्रथमामाह,—
"दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्वितीयं परि जातवेदाः ।
द्वितीयमपु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः^(१)" इति ।
'अग्निः' 'प्रथमं' 'दिवस्परि' (द्युनोकस्योपरि) 'जज्ञे' (सूर्यरूपेणे-
त्यन्तः) 'अस्मत्'-'परि' (अस्मदोयस्य मनुष्यलोकस्योपरि)
'जातवेदाः' 'द्वितीयं' 'जज्ञे' (प्रसिद्धवक्त्ररूपेण द्वितीयं जन्म
प्राप्तवान्) । 'अपु' (मसुद्रे) 'द्वितीयं' 'जज्ञे' (वडवानलरूपेणोत्पन्नः)
'अजस्रं' (त्रिष्वपि जन्मसु) ('नृमणाः' नृपु यजमानेषु मनोऽनुग्रह-
बुद्धिर्यस्मात्) 'नृमणाः' अग्निः 'एनं' (ईदृशमग्निम्) 'इन्धानः'
(पुरोडाशादिभिर्दापयन्) 'स्वाधीः' (स्वायत्तचित्तः) 'जरते'
(जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः) ।

अथ द्वितीयामाह,—"विद्या ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्या ते
मद्ग विश्वतं पुरुत्रा । विद्या ते नाम परमं गुहा यद् विद्या तमुत्सं
यंत आजगन्वा^(२)" इति । हे 'अग्ने' यानि पूर्वस्मिन् मन्वे 'दिवस्परि'
इत्यादिना त्रेधास्वरूपाणि उक्तानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि,
तानि 'त्रयाणि' (त्रिलमङ्ख्याकानि रूपाणि) वयं 'विद्म' (ज्ञातु-
मिच्छाम) । किञ्च 'ते' (तव) 'पुरुत्रा' (पुरुषु प्रदेशेषु गार्ह-
पत्याहवनीयान्वाहार्यपचनाग्नीध्रीयशामित्ररूपेषु) 'मद्ग' 'विश्वतं'
(अवस्थापितं सम्पादितं), तदपि 'विद्म' । किञ्च 'ते' (तव) 'परमं'
(उत्कृष्टं) 'गुहा' (गुह्यं गायं) 'देवेदुमन्विद्' इत्यादिमन्त्रप्रतिपाद्यं

‘नाम’ ‘यत्’ अस्ति, तदपि ‘विद्म’ । देवेद्वादीनां नामत्वं मन्वान्तरे सम्बद्धिबलादवगम्यते,—‘अग्ने देवेद्भु मन्विद्भु मद्भुजिद्भु’ इति । किञ्च ‘यतः’ (उत्सात् वृष्टिरूपात् प्रस्रवणात्) ‘आजगन्थ’ (वैद्यतरूपेण त्वमागतोऽमि), ‘तम्’ अपि ‘उत्वं’ ‘विद्म’ । •

अथ तृतीया माह,—‘समुद्रे त्वा नृमणा अश्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन् । ततोये त्वा रजमि तस्मिवाऽमसृतस्य योनौ महिषा अहिन्वन्(१)’ इति । हे ‘अग्ने’, त्वाम् ‘ईधे’ यजमानोऽहं (दीपयामि) । कीदृशो यजमानः ?—‘नृमणाः’ (नृषु मनुष्येषु कर्मानुष्ठानपरेषु ऋत्विक्षु मनः अनुसन्धानकारि चित्तं यस्याभौ ‘नृमणाः’), ‘नृचक्षाः’ (नृषु पुरुषेषु वेदपारङ्गतेषु मध्ये चष्टे मन्वान् विस्पष्टं वक्तोति ‘नृचक्षाः’) । कीदृशं त्वाम् ?—‘समुद्रे’ ‘तस्मिवांसं’ (वड्वानलरूपेण अवस्थितम्), ‘अग्न’ वृष्टिरूपासु, ‘अन्तः’ वैद्यतरूपेण ‘तस्मिवांसम्’, तथा ‘दिवो’ (दुलोकस्य) ऊधस्यानीयं—समुद्रवृष्ट्यपेक्षया तृतीयस्थाने ‘रजमि’ (रञ्जनः त्मके तेजोमण्डले) सूर्यरूपेण ‘तस्मिवांसम्’ । ‘महिषाः’ (महान्तो) यजमानाः ‘ऋतस्य योनौ’ (यज्ञसम्बन्धिस्याने) ‘अहिन्वन्’ त्वां (प्रीणयन्ति) ।

अथ चतुर्थी माह,—‘अकन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अय्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः(४)’ इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘अकन्दत्’

* स्थानीये इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(अस्मदनिष्टनिवारणार्थं गर्जतु) । किमिव ?—‘स्नयन्निव द्याः’ (यथा द्युलोकस्थो मेघो गर्जन् मलयशोषभीतिं निवारयति तद्वत्) । किं कुर्वन् ?—‘क्षाम’ (दाहकमस्मद्विरुद्धं) ‘रेरिहत्’ (लेलिहानः), ‘वीरुधः’ ‘ममञ्चन्’ (पुष्पलतावदस्मदनुकूलानि मस्यगभिषिञ्चन्) । ‘द्वि’ (यस्मात्) ‘जज्ञानः’ (उत्पद्यमानः) ‘मद्यः’ ‘ईम्’ (तदानीमेव) ‘इद्भुः’ (दीप्तः) विविधं जगत् ‘अख्यत्’ (प्रख्यापयति) । ‘रोदमी’ (हावापृथिव्योः) ‘अन्तः’ ‘भानुना’ (रश्मिना) स्वयम् ‘आ-’ ‘भाति’ (समन्तात् प्रकाशते) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“उगिक् पावको अरतिः सुमेधा मर्त्ये-
व्यग्निरमृतो निधायि । इयर्त्ति धूममरुषं भरिभ्रदृक्कुकेण
शोचिषा श्यामिनक्षत्(१)” इति । ‘उगिक्’ (अनुग्रहपूर्वमस्मान्
कामयमानः), ‘पावकः’ (शोधकः), ‘अरतिः’ (यागरहितेषु प्रीति-
रहितः), ‘सुमेधाः’ (शोभना मेधा सेवकाभिप्रायधारणशक्ति-
र्यस्यामौ ‘सुमेधाः’), ‘अमृतः’ (मरणरहितः); तादृशः ‘अग्निः’
‘मर्त्येषु’ (मनुष्येषु) ‘निधायि’ (निहितः) । ‘अरुषम्’ (अरोषं
चक्रुराद्युपद्रवरहितं) ‘धूमं’ ‘भरिभ्रत्’ (अतिप्रथेन धारयन्)
‘उत्-’-‘इयर्त्ति’ (ऊर्द्धं प्रसारयति) । ‘शुक्रेण’ ‘शोचिषा’ (निर्मलेन
तेजसा प्रभाकरूपेण) ‘श्याम्’ ‘इनक्षत्’ (नक्षति, व्याप्नोति) ।

अथ षष्ठीमाह,—“विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भं आ रोदसी
अपृष्ठाज्जायमानः । वोडुच्चिदद्रिमभिनत् परायन् जना यदग्नि-
मयजन्त पञ्च(१)” इति । ‘विश्वस्य केतुः’ (जगतो ज्ञाता),
‘भुवनस्य गर्भः’ (गर्भवदन्तरवस्थितः) । ‘जायमानः’ (जातमाच

एव) मन् 'रोदधो' (द्यावापृथिव्यौ) 'आपृणात्' (सर्वतः स्तनेजसा पूरयति) । 'यत्' (युदा) 'पञ्च' यजमानसहिता ऋत्विगुपाः (पञ्चसङ्घाकाः) जनाः 'अग्निमयजन्त', तदानो 'परायन्' (आऊति-रूपेणादित्यसमीपं गच्छन्) 'वोडुञ्चित्' (अदृढमेव) 'अद्रिं' (पर्वतसमानं मेघम्) 'अभिनत्' (विदारितवान्) ।

अथ सप्तमीमाह,—“श्रीणामुदारो धरुणो रयीर्णामनोषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः । वसोः सनुः महसो असु राजा विभात्युष उषसामिधानः(९)” इति । 'श्रीर्णां' (गवाश्चादीनां सम्पदाम्) 'उदारः' (उत्कर्षेण प्रापयिता), 'रयीर्णां' (धनानां) 'धरुणो' (धारयिता), 'मनोषाणाम्' (अपेक्षितानां स्वर्गादिफलानां) 'प्रार्पणः' (प्रापयिता), 'सोमगोपाः' (यजमानेनानुष्ठेयस्य सोम-यागस्य रक्षिता), 'वसोः' (निव्वासहेतोः) 'महसः' (मयमवेगरूपस्य बलस्य) 'सनुः' (पुत्रः), 'असु' (दृष्टिरूपासु) 'राजा' (वैद्युतरूपेण दीप्यमानः), 'उषसाम्' 'अये' (उषसां प्रातःकाले) 'इधानः' (अग्निहोत्रिभिर्दीप्यमानः) 'विभाति' (विशेषेण भाषते) ।

अथाष्टमीमाह,—“यस्ते अथ कृणवद्भद्रगोचेऽपूपं देव घृत-वन्तमग्ने । प्र तं नय प्रतरां वस्यो अश्वाभियुक्तं देवभक्तं यविष्ठ(१०)” इति । हे 'भद्रगोचे' (कन्याणदीप्ते) 'अग्ने' 'देव', 'ते' (तव) 'अथ' (अस्मिन् दिने) 'घृतवन्तम्' 'अपूपम्' (उपस्तरणाभि-धारणोपेतं पुरोडाशं) 'यः' यजमानः 'कृणवत्' (करोति) । हे 'यविष्ठ' (युवतम), 'देवभक्तं' (देवेषु भक्तियुक्तं) 'तं' पुरो-डाशकारिणं यजमानम् 'अभियुक्तम्' 'अश्क' (अभिमतं धनं

प्राप्तुं) प्रकर्षेण 'नय' (प्रेरय) । कीदृशं युजं ?—'प्रतरां'
(प्रकृष्टतरां) 'वस्यः' (अतिशयेन निवासकारणम्) ।

अथ नवमीमाह,—“आ तं भज मौश्रवसेष्वग्न उक्थ-उक्थ
आभज शस्यमाने । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन
भिनदद्जनितैः(९)” इति । शोभनं श्रवः कीर्त्तिः सुश्रवः, तस्य
सम्बन्धीनि (तत्कारणानि) कर्माणि मौश्रवमानि, तेषु कर्मसु
'उक्थे' (निष्क्रेवल्यप्रउगादिरूपे तत्तच्छस्ते) 'शस्यमाने' सति 'तं'
(देवभक्तं यजमानम्) 'आ'-'भज' (सर्वतः सेवय, सम्प्रेरय) निर-
न्तरं कर्मानुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः । 'आभज' इतिद्विरुक्तैर्वाक्य-
द्वयमिदं कर्त्तव्यम्, मौश्रवसेषु कर्मसु प्रेरयेत्येकं वाक्यम्,
तत्तच्छस्ते प्रेरयेत्येकं, वाक्यम् । अयं यजमानः 'सूर्ये' 'प्रियः'
'भवाति' (भवतु), 'अग्ना' (वह्नावूपि) 'प्रियो' भवतु । तथा
'जातेन' (उत्पन्नेन) पुत्रेण 'उत्'-'भिनदत्' (उद्भेदमभिवृद्धिं
प्राप्नोतु); तथा 'जनितैः' (जनित्यमाणैः) पौत्रादिभिश्च 'उत्'-
'भिनदत्' ।

अथ दशमीमाह,—“त्वामग्ने यजमाना अनुद्युन् विश्वा वसुनि
दधिरे वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्त-
मुञ्चिजो विव्रुः(१०)” इति । हे 'अग्ने', 'यजमानाः' सर्वे 'अनुद्युन्'
(प्रतिदिनं) 'त्वाम्' 'अनु' (त्वामेवानुगच्छन्तः) 'वार्याणि'
(वरणीयानि) 'विश्वा' 'वसुनि' (सर्वाणि धनानि) 'दधिरे' (धत्-
वन्तः) । 'त्वया सह' श्राव्यतास्ते यजमानाः 'द्रविणमिच्छमानाः'
(पुनरप्यधिकं द्रव्यं कांचन्तः) उञ्चिजो, (धनसाध्यानि कर्माणि

कामयमानाः) 'गोमन्तं' (बहुभिर्गोभिर्युक्तं) 'व्रजं' (गोनिवास-
स्थानं) 'विवद्भुः' (विशेषेण वृतवन्तः) ।

अथ एकादशीमाह,—“दृशाना रुक्म उर्वी व्यसोदुर्मर्ष-
म-युः अत्रे रुचानः । अग्निरमृतो अभवदयोभिर्यदेनं सौर-
जनयत् सुरेताः(११)” इति । ‘दृशानः’ (दर्शनीयरूपः) ‘रुक्मः’
(सुवर्णसदृशरूपः) ‘उर्वी’ (महत्या) दीप्या ‘व्यसोत्’ (विद्योतते
स्म) । किं कुर्वन्?—‘दुर्मर्ष’ (इतरैरतिरस्कार्थं) ‘आयुः’
(जीवनं) ‘अत्रे’ (अत्रितुं) ‘रुचानः’ (वाञ्छन्) । तथाविधः
‘अग्निः’ ‘वयोभिः’ (अन्नैर्हविर्भिः) ‘अमृतो अभवत्’, ‘यत्’
(यस्मात्) ‘एनम्’ (अग्निं) ‘द्यौः’ (द्युलोकवासी देवगणः) ‘सुरेताः’
‘सन्’, ‘अजनयत्’, तस्मादमृतत्वं दुक्तम् । ।

तदेतदेकादशमन्वात्मकं सूक्तं विनियुक्ते,—“वात्सप्रेणेपतिष्ठत
एतेन वै वत्सप्रीर्भालन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावाहन्थाग्नेरेवेतेन प्रियं
धामावाहन्थ” (पु।२।२ अ०) इति । वत्सप्रीर्नामकेन महर्षिणा अधीतं
‘दिवस्परि’ इत्यादिकं सूक्तं वात्सप्रे, तेनाग्निम् उपतिष्ठत । भाल-
न्दनस्य पुत्रो वत्सप्री-नामको महर्षिः ‘एतेन’ (सूक्तेन) ‘अग्नेः’
‘प्रियं’ ‘धाम’ (स्थानं) प्राप्तवान्, ततो यजमानः अपि तथा
प्राप्नोति ।

तस्य सूक्तस्य एकादशमन्वमसूहात्मकत्वं विधत्ते,—“एकादशं

भवतीकधेव यजमाने वीर्यं दधाति” (पू।२।१।अ०) इति ।
‘एकधेव’ (युगपदेव) समूहस्य युगपत्प्रवृत्तत्वात् ।

तदिदं सूक्तं विष्णुकर्मांश्च लोकद्वयहेतुत्वेन प्रशंसति, “सोमेन
वै देवा अस्मिन् लोक आर्ध्वं च्छन्दोभिरमुष्मिन्त्सोमस्यैव खलु
वा एतद्रूपं यदात्सप्रं यदात्सप्रेणोपतिष्ठते इममेव तेन लोक-
मभिजयति यद्विष्णुकर्मान् क्रमतेऽमुमेव तैर्लोकमभिजयति”
(पू।२।१।अ०) इति । गीत्याश्रयाणाम् आवृत्तानामृचां समूहः
सोमः (स्तुतिहेतुर्मन्त्रसमूहः) एतन्नोकसमृद्धिप्राप्तिमाधनं; समू-
हाकारमन्त्रेण विशिष्टानि च्छन्दांभि स्वर्गसमृद्धिकारणानि ।
तथा सति वात्सप्रसूक्तं समूहरूपत्वात् एतन्नोकसमृद्धिकरं,
छन्दःशब्दापेता विष्णुकर्ममन्त्रान्त्व ब्रह्मत्वात् स्वर्गसमृद्धिहेतवः ।

उभयानुष्ठानस्य कालविशेषं विप्रूक्ते,—“पूर्वेद्युः प्रकामत्युत्तरे-
द्युरूपतिष्ठते तस्माद्योगे न्यामां प्रजानां मनः चेमे न्यामां तस्मा-
द्याथावरः चेम्यस्येति तस्माद्याथावरः चेममध्यवस्यति” (पू।२।१।अ०)
इति । अलभ्यस्य लाभो योगः, लभ्यस्य परिपालनं चेमः, अर्जन-
शोला ब्रह्मव्यथाः काश्चित् प्रजाः, योग एव श्रेयानिति मन्यन्ते,
अतः परमर्जयितुमशक्ता व्यथभीरवः काश्चित् प्रजाः, चेम एव
श्रेयानिति मन्यन्ते, तदिदं प्रजानां मनोवैलक्षण्यं क्रमेणोपस्थान-
कालहेतुकं । यस्मात् प्रयाणशीलस्य पुरुषस्त्वर्जयितुमवकाशो
नास्ति, ‘तस्मात्’ ‘याथावरः’ (प्रयाणशीलः) पुरुषः ‘चेम्यस्य ईशे’
(विद्यमानद्रव्यरक्षणस्यैव प्रभुर्भवति) । यस्मादेवं लोके दृष्टं, ‘तस्मात्’
अत्र द्रव्यजनदेशं प्रति ‘याथावरो’ (यजमानः) साधनान्तर-

सम्पादनेच्छां परित्यज्य विद्यमानान्येव उख्याम्यादिसाधनानि
उपस्थानादिध्यापारैः परोक्षितुमध्यवस्थति ।

सोमविकृतित्वं द्योतयितुं तदङ्गानुष्ठानकालविशेषं चावगम-
यितुं दीक्षाङ्गं किञ्चिद्विधत्ते,—“मुष्टीकरोति वाचं यच्छति
यज्ञस्य धृत्यै” (५।२।२३०) इति । ‘स्वाहा यज्ञं मनसा’
इत्यादिभिर्मन्त्रैर्हस्तयोरङ्गुल्याकुञ्चनं मुष्टीकरणं, मौनं वाग्यमः,
तदुभयं यज्ञस्य पालनदार्ढ्याय भवति ।

अत्र विधियोगसङ्ग्रहः,—*

दिव इत्यनुवाकेन वात्सप्रेषोपतिष्ठते ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्विष्टयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ • ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहान्मीवस्य शुष्मिणः । अ
प्रदातारं तारिषु ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे^(१) ।
उदु त्वा विश्वे देवाग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो भव
शिवतमः सुप्रतीको विभावसुः^(२) । प्रेदग्ने ज्योति-
ष्मान्याहि शिवेभिरर्चिभिस्त्वं बृहद्विभानुभिर्भासं

* अयं पाठ आदर्शपुस्तके नास्ति ।

मा हिःसीस्तनुवा प्रजाः^(२) । समिधामिं दुवस्यत
घृतैर्बोधयतातिथिं । आ ॥ १ ॥

अस्मिन् हव्या जुहोतन^(३) प्रप्रायमग्निर्भरतस्य
ऋत्वे वि यत् सुर्यो न रोचते बृहद्भाः । अभि यः
पूरु पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो
नः^(४) । आपो देवीः प्रति गृह्णीत भस्मैतत् स्योने
ङ्गुध्वः सुरभावं लोके तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीः
मातेव पुत्रं विभृता स्वेन^(५) । अपस्वमे स्वधिष्टवा
॥ २ ॥

सौषधीरनुहृद्यसे गर्भे संजायसे पुनः^(६) । गर्भो
अस्योपधीनां गर्भो वनस्पतीनां । गर्भो विश्वस्य भूत-
स्याग्ने गर्भो अपामसि^(७) । प्रसद्य भस्मना योनि-
मपश्च पृथिवीमग्ने । सःसृज्य मातृभिस्त्वं ज्योतिष्मान्
पुनरासदः^(८) । पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्ने ।
शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्थाः शिवतमः^(९) । पुनरूर्जा
॥ ३ ॥

निवर्तस्व पुनरग्ने इषाऽऽयुधा । पुनर्नः पाहि
विश्वतः^(१०) । सह रथ्या निवर्तस्वामे पिन्वस्व धारया
विम्पस्त्रिया विश्वतस्परि^(११) । पुनस्त्वादित्या रुद्रा
वसवः समिन्धन्तां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः घृतेन

त्वं तनुवो वर्धयस्व सत्या संन्तु यजमानस्य कामाः^(११) ।
 बोधा नो अस्य वचसो यविष्ठ मः^(१२) हिष्ठस्य प्रभृतस्य
 स्वधावः । पीयति त्वो अनु, त्वो यणाति वन्दारुस्ते
 तनुवं वन्दे अग्ने^(१३) । स बोधि सुरिर्मघषा वसुदावा
 वसुपतिः । युयोध्यस्मद्देषांसि^(१४) ॥ ४ ॥

आ । त्व । ऊर्जा । अनु । योङ् श च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
 प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीयेऽनुवाके वऋहख्यस्योपस्थानमुक्तम्; तृतीये चयनार्थस्य
 देवयजनस्य परिग्रहोऽभिधीयते । कल्पः, 'व्रतकालेऽन्नपतेऽन्नस्यं
 नो देहीत्यौदुंबरोऽसमिधं व्रतंत्काभ्यादधाति(?)' इति । व्रतार्थे
 चीरद्रव्ये । पाठस्त,—“अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यन्नमीवस्य शुष्मिणः ।
 प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जा नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे^(१)” इति ।
 हे 'अन्नपते' अग्ने, 'अन्नमीवस्य' (अरोगस्य) 'शुष्मिणः' (बलहेतोः),
 'अन्नस्य' प्राप्तिं 'नः' (अन्नभ्यं) 'देहि' । 'प्रदातारं' (प्रकर्षण
 हविषो दातारं) यजमानं, 'प्र'-'तारिषः' (प्रकर्षणं दुरितात् तारय)
 'नः' (अन्नाकं) 'द्विपदे चतुष्पदे' (मनुष्याय पशवे च) 'ऊर्जा'
 (बलं) 'धेहि' (संपादय) । अन्नं मन्त्रस्य प्रथमपादे अन्नपति-
 शब्दार्थं दर्शयति,—“अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याह्वाग्निर्वा अन्न-
 पतिः स एवास्मा अन्नं प्रयच्छति” (५।२।१३०) इति ।

द्वितीयपादे अनमीवशब्दार्थं दर्शयति,—“अनमीवस्य शुश्रिण इत्याहायच्छस्येति वावैतदाह” (५।१।२।अ०) इति ।

उत्तरार्द्धे ‘तारिषो, धेहि’ इति पदयोस्तात्पर्यं दर्शयति,—“प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जन्त्रो धेहि द्विपदे चतुष्पदे इत्याहा-
शिषमेवैतामाशास्ते” (५।१।२।अ०) इति ।

कल्पः, ‘उदु त्वा विश्वे देवा इत्युख्यमुद्यम्य’ इति । पाठस्तु,—
“उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो भव
शिवतमः सुप्रतीको विभावसुः^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘विश्वे’ (सर्वे)
अपि ‘देवाः’ प्राणरूपाः ‘चित्तिभिः’ (उद्यमनकुशलाभिः धी-
वृत्तिभिः) ‘उदु’ (ऊर्ध्वमेव) त्वां ‘भरन्तु’ । ‘स’ त्वं ‘नः’ (अस्माकं)
‘शिवतमः’ (शान्ततमः) ‘सुप्रतीकः’ (सुमुखः) ‘विभावसुः’ (प्रभया
वामयिता) ‘भव’ ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे देवशब्दार्थं दर्शयति,—“उदु त्वा विश्वे
देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणैरेवैनमुद्यच्छते” (५।१।
२।अ०) इति । दीव्यन्ति स्वस्वकार्येषु व्यवहरन्ति इति देवाः प्राणाः ।

द्वितीयपादे बुद्ध्यादिशब्दान् परित्यज्य चित्तिशब्दप्रयोगस्य
तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा एवैनं
चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं समर्धयति” (५।१।२।अ०) इति ।
चित्तिशब्देन* चित्ताभिप्रेतकार्यं सूच्यते, तथा षति यस्मै कार्याय
इदमुद्यमनं, तेनैव कार्येण एनमग्निं समृद्धं करेति ।

* चित्तशब्देन इति J. पु० पाठः ।

† समृद्धिमिति J. पु० पाठो न साधः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘सीद त्वं मातुरस्या उपस्य इति चतसृ-
भिर्दधि शकटे प्रउग उख्यमामादयति’ इति ; ईषाययोर्मेलन-
स्थानं प्रउगं; तदेतत् सूत्रकारोक्तमामादनं विधत्ते,—“चतसृ-
भिरामादयति चत्वारि कन्दाऽपि कन्दोभिरेवातिच्छन्दो-
त्तमया वर्षं वा एषा कन्दमां यदतिच्छन्दा वर्षमेव समागतां
करोति सदती भवति मत्वमेवेनं गमयति” (पू।२।२अ०) इति ।
सीद त्वमित्यादयश्चतस्रश्चस्तद्वाह्यं चेत्येतत् सर्वं प्रथमानुवाके
व्याख्यातम् ।

कल्पः, ‘प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहोति प्रयाति’ इति । पाठस्तु—
“प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहि शिवेभिरर्चिभिस्त्वं । छहङ्गिर्भानुभि-
र्भामन्ना हिऽभीस्तनुवा प्रजाः^(१)” इति । हे ‘अग्ने’; ‘शिवेभिरर्चिभिः’
(शान्ताभिर्ज्वालाभिः) ‘ज्योतिष्मान्’ (प्रकाशयुक्तः) ‘त्वं’ ‘प्रत्’-‘याहि’
(देवयजनप्रदेशं प्रति प्रयाह्येव) । ‘छहङ्गिर्भानुभिः’ प्रौढैः रग्निभिः
‘भामन्’ (जगद्वभामयन्) ‘तनुवा’ (स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण)
‘प्रजाः’ ‘मा हिंसोः’ ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे ज्योतिष्मच्छब्दस्य तात्पर्यं दर्श-
यति,—“प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहोत्याह ज्योतिरेवामिन्द्रधाति”
(पू।२।२अ०) इति ।

चतुर्थपादे हिंसां निषेद्धुं प्रसक्तिं दर्शयति,—“तनुवा वा एष
हिनस्ति यऽ हिनस्ति मा हिऽभीस्तनुवा प्रजा इत्याह प्रजाभ्य
एवेनऽ गमयति” (पू।२।२अ०) इति । अग्निः ‘यं’ पुरुषं
‘हिनस्ति’, न शक्त्वेण प्रहृत्य हन्ति, किन्तु ज्वालामयेन स्वशरीरेण

तं दग्ध्वा हन्ति; अतः 'तनुवा मा हिःषीः' इति प्रार्थ्यते ।

प्रयाणकाले शकटस्य ध्वनौ सति प्रायश्चित्तं विधत्ते,—
 "रक्षांसि वा एतद्यज्ञां सचन्ते यदन उत्सर्ज्यक्रन्ददित्यन्वाह
 रक्षसामपहत्यै" (५।२।२अ०) इति । 'यत्' 'अन.' (शकटम्) 'उत्सर्जति'
 (गमने ध्वनिं करोति), 'एतत्' (यज्ञमाधनं शकटं) 'रक्षांसि' 'सचन्ते'
 (समवयन्ति), अतस्तत्परिचाराय 'अक्रन्ददग्निः' इत्येकामृचमनु-
 ब्रूयात्; सा च पूर्वानुवाके समाह्वता व्याख्याता च ।

विधत्ते, "अनसा वहन्त्यपचितिमेवास्मिन्दधाति तस्मादनस्वी
 च रथो चातिथीनामपचिततमौ" (५।२।२अ०) इति । एत-
 मग्निं 'अनसा' (शकटेन) देवयजनप्रदेशं 'वहन्ति' (प्रापयेत्), तथा
 सति 'अस्मिन्' अग्नौ पूजां सम्यादितवान् भवति । यस्मादेवं, 'तस्मात्'
 लोकेऽपि प्रयाणकाले शकटारूढो रथारूढश्चातिथीनां मध्ये
 पूज्यतमौ; परिवृद्धो हि तथा गच्छति, न तु दरिद्रः ।

एतद्देदनं प्रशंसति,—“अपचितिमान् भवति य एवं वेद”
 (५।२।२अ०) इति ।

कल्पः, 'समिधाग्निं दुवस्यतेति घृतानुषिक्तामवभिते समिध-
 मादधाति' इति । पाठस्तु,—“समिधाग्निं दुवस्यत घृतेर्बोधयता-
 तिथिं । आऽऽस्मिन् हव्या जुष्टोतन^(४)” इति : हे ऋत्विग्यजमानाः,
 तम् 'अग्निं' 'समिधा' 'दुवस्यत' (परिचरत), घृतानुषिक्तयाऽनया
 परिचरतेत्यर्थः । 'घृतेः' एतस्तेष्टेः 'अतिथिम्' इव एनं 'बोधयत'
 (उद्दीपयत) । ततश्च 'अस्मिन्' हव्यानि (हवींसि) 'आ'-'जुष्टोतन'
 (साकश्येन जुष्टत) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“समिधाग्निं दुवस्यतेति घृतानुषिक्ता-
मवसिते समिधमादधाति यथा अतिथये आगताय सर्पिष्वदातिथ्यं
क्रियते तावृगेव तत्” (५।२।२अ०) इति । ‘अवसिते’ (प्रयाणे
समाप्ते सति) । ‘सर्पिष्वत्’ घृतयुक्तमन्नम् ।

कल्पः, ‘उत्तरया त्रिष्टुभा राजन्यस्य’ इति । ‘समिधमाद-
धाति’ इत्यनुवर्तते । पाठस्त,—“प्रप्रायमग्निर्भरतस्य गृण्वे वि यत्
सूर्या न रोचते वृहद्गाः । अभि यः पूरुं पृतनासु तस्यो दीदाय
दैव्यो अतिथिः शिवो नः^(१)” इति । ‘अयमग्निः’ ‘भरतस्य’
(हविर्भरणवतः) यजमानस्य आज्ञानं ‘प्रप्र’-‘गृण्वे’ (प्रकर्षण
गृणोतु) । ‘यत्’ (यः) अग्निः ‘सूर्यो न’ (सूर्य इव) भासमानः
सन् ‘बृहत्’ ‘वि’-‘रोचते’ (अत्यन्तं दीप्यते) । ‘यः’ अग्निः ‘पृतना-
सु’ (संगामेषु) ‘पूरुं’ (ज्यपूत्तिम्) ‘अभि’-‘तस्यो’ (सर्वतः
करोति) ; सोऽग्निः ‘नः’ (अस्माकम्) ‘अतिथिः’ ‘दीदाय’
(अतिथिरिवेहास्मासु आगच्छतु) । कीदृशोऽग्निः ?—‘दैव्यः’
(देवैर्भ्यो हितः) ‘शिवः’ (परममङ्गलरूपः) ।

“समिधाग्निं, प्रप्रायमग्निः” इत्यनयोः समिधाधानमन्त्रयो-
र्विषयव्यवस्थां विधत्ते,—“गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्री हि
ब्राह्मणस्त्रिष्टुभराजन्यस्य त्रैष्टुभे हि राजन्यः” (५।२।२अ०)
इति । समिधाग्निमिति गायत्री, प्रप्रायमग्निरिति त्रिष्टुप् ।

कल्पः, ‘आपो देवोः प्रतिगृह्णीत भस्मैतदिति तिसृभिरसु
भस्म प्रवेशयति’ इति ।

तत्र प्रथमामाह,—“आपो देवोः प्रतिगृह्णीत भस्मैतःस्थाने

क्षणध्वं सुरभावु लोके । तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीर्मातेव पुत्रं
 बिभ्रता स्नेनम्^(१)” इति । हे ‘आपो देवीः’ (देव्यः), ‘भस्म’
 (उख्याग्रेरुपरिमिञ्चितं भस्म) ‘प्रतिगृह्णीत’ । एतदेवाभिप्रेत्य
 सूत्रकारेणोक्तं—‘यद्युखां भस्माभिनिषोदेदुख्यमादायोदकान्तं
 गत्वा’ इति । ‘एतत्’ (प्रतिगृह्णीतं भस्म) ‘स्नेने’ (सुखकरे)
 ‘सुरभावु’ (सुगन्धयुक्ते एव) ‘लोके’ (स्थाने) ‘क्षणध्वं’ (स्थापयत) ।
 शोभनः पतिर्वरुणरूपो यामान्ताः) ‘सुपत्यः’ (‘आपो वरुणस्य
 पत्न्य आसन्’ इत्यन्यत्र श्रुतं) ‘जनयः’ (अग्नेर्जनन्यः) आपः
 (वाङ्म-वैद्युतरूपमग्निं प्रति अपाञ्जनयित्वत्) । ईदृश्य आपः ‘तस्मै’
 (अग्नये) ‘नमन्तां’ (प्रङ्गीभवन्तु), तमग्निं पालयितुं वश्याः साव-
 धाना भवन्त्वित्यर्थः । हे आपः, ‘माता’ ‘पुत्रं’ पालयति यदत्, तदत्
 ‘एनम्’ (अग्निं) सुष्टु ‘विभृतु’ (पोषयत दीपयत) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अप्स्वग्ने मधिष्टव मौषधीरनुरुध्यसे गर्भे
 सञ्जायसे पुनः^(२)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘तव’ ‘मधिः’ (महः बलं)
 भस्मरूपं ‘अप्सु’ ‘वर्त्तते’, ‘स’ त्वम् ‘आवधीरनुरुध्यसे’ (ब्रीहियवा-
 द्वावधीरनुसरमि); जाठराग्निरूपेण तत्स्वीकारात् अरण्योः
 ‘गर्भे’ स्थितः सन् ‘पुनः’-‘पुनः’ सम्यक् ‘जायसे’ ।

अथ तृतीयामाह,—“गर्भा अस्थोषधीनां गर्भा वनस्पतीनां ।
 गर्भा विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भा अपामसि^(३)” इति । भेषजकूपै-
 र्गृणविशेषैरुत्पद्यमानत्वात् त्वम् ‘ओषधीनाम्’ ‘गर्भाऽसि’ ।
 तथा अरणीभ्यामुत्पत्त्यमानत्वात् ‘वनस्पतीनां’ ‘गर्भः’ अग्निः । हे
 ‘अग्ने’, ‘विश्वस्य भूतस्य’ (सर्वस्य प्राणिजातस्य) जातस्य जठरे

वर्त्तमानतया 'गर्भः' अस्मि । तथा वाङ्मवैद्युतरूपेण 'अपां' 'गर्भः' 'अस्मि' ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं प्रवेशनं विधत्ते, "अप्सु भस्म प्रवेशयत्यप्सु-
योनिर्वा अग्निः स्वामेवैनं योनिं गमयति" (५।२।२अ०) इति ।

"आपो देवोः" इत्यादिकान् मन्त्रान् विनियुक्ते,— "तिसृभिः
प्रवेशयति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति" (५।२।२अ०)
इति । आहवनीयादिरूपेणाग्नेस्त्रिवृत्त्वम् ।

कल्पः,— 'भस्मनापादाय प्रपीद्य, 'प्रमद्य भस्मना' इति द्वाभ्या-
मुखायां प्रत्यवधाय' इति ।

तत्र प्रथमामाह,— "प्रमद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने ।
संसृज्य मातृभिस्त्वं ज्योतिष्मान् पुनरामदः" इति । हे 'अग्ने',
'भस्मना' मद्य 'योनिं' (काण्वभृतां) 'पृथिवीं' 'प्रमद्य' । किं पृथिवी-
मेव? 'न'-इत्याह,— 'अपश्च' योनिभृताः प्रतिपद्य । किंच 'मातृ-
भिः' अङ्गिः पृथिव्या च 'संसृज्य' (एकोभृय) 'त्वं ज्योतिष्मान्'
(भृशं ज्योतिःसम्पन्नः) 'पुनः' (पश्चात्) 'आमदः' (स्वीयमेव स्थान-
मुखाम् आमीद) ।

अथ द्वितीयामाह,— "पुनरामद्य मदनमपश्च पृथिवीमग्ने ।
शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्थां शिवतमः" इति । हे 'अग्ने',
'पुनः' अपि 'मदनं' (स्वस्थानं) 'अपः' 'पृथिवीं' 'च' 'आमद्य' (प्रतिपद्य)
पुनः 'अस्याम्' एवांवायाम् 'अन्तः' (मध्ये) 'शिवतमः' (शान्त-
तमः) 'शेषे' (शयनं करोषि) । 'यथा' 'मातुः' 'उपस्थे' (उत्सङ्गे)
सुतः सुखं शैते, तदत् ।

एतौ मन्त्रौ विनियुक्ते,—“परा वा एषोऽग्निं वपति योऽसु
भस्म प्रवेशयति ज्योतिष्मतीभ्यामवदधाति ज्योतिरेवास्मिन्दधाति”
(५।२।१अ०) इति । ‘यो’ यजमान उखाग्निमम्बद्धं ‘भस्म’ ‘असु’
‘प्रवेशयति’, ‘एषोऽग्निं’ ‘परा’-‘वपति’ (नाशयति) । अतो विनाश-
परिहाराय जलगतं भस्म निष्पीड्य ज्योतिष्मच्छब्दोपेताभ्या-
मृग्भ्याम् उखायामवदधात् । ‘त्वं ज्योतिष्मान् पुनरासदः’ इत्येवं
ज्योतिष्मच्छब्दोपेतत्वम् ।

मन्त्रद्वयं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।२।२अ०)
इति ।

कल्पः,—‘पुनरूर्जा सह रथ्येति पुनरुदैति’ इति । निष्पीडित-
भस्मोपेतायामुखायाम् अग्निं स्थापयतीत्यर्थः ।

तत्र प्रथमामाह,—“पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषाऽऽयुषा ।
पुनर्नः पाहि विश्वतः^(११)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘ऊर्जा’ (सौरादि-
रथेन) सह ‘पुनः’ ‘निवर्त्तस्व’ (अन्नागच्छ) । ‘इषा’ (अग्नेन) ‘आ-
युषा’ सह पुनरागच्छ । ‘नः’ (अस्मान्) ‘पुनः’-‘पुनः कृतात् ‘विश्वतः’
(सर्वस्मात्) अपराधात् ‘पाहि’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“सह रथ्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व
धारया । विश्वस्मिन्धया विश्वतस्परि^(१२)” इति । हे ‘अग्ने’,
‘रथ्या’ (धनेन) ‘सह’ ‘निवर्त्तस्व’ । ‘स्वा भक्षणे’ इति धातुः,
विश्वैः सर्वैः स्थायते भक्ष्यते पीथत इति विश्वस्त्री; तादृश्या
वृष्टिधारया ‘विश्वतस्परि’ (सर्वेषां दृष्टव्यस्यलतापादपादोनामुपरि)
(पिन्वस्व) सिद्धम् ।

मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“परा वा एष प्रजां पशून् वपति
 योऽस्य भस्म प्रवेशयति पुनरूर्जां सह रथ्येति पुनरुदैति प्रजामेव
 पशूनात्मन्वत्ते” (५।२।२अ०) इति । भस्मनाऽस्य प्रवेशनेन वि-
 नाशितायाः प्रजायाः पशूनाञ्च स्वात्मनि स्थापनाय ‘पुनरुदैति’
 (पूर्वमुखाया अपनीतमग्निं पुनरपि निष्पीडितभस्मसहितायाम्
 उखायां मन्त्रद्वयेन स्थापयेत्) । तत्र मन्त्रद्वयबलात् प्रजायाः
 पशूनाञ्च स्वात्मनि स्थापनं भवति ।

कल्पः,—‘पुनस्त्वादित्या रुद्रा वमवः समिन्धतामिति पुनरुख्य-
 मुपमिन्धे’ इति । पाठस्त,—“पुनस्त्वादित्या रुद्रा वमवः समि-
 न्धतां पुनर्ब्रह्माणा वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वं तनुवो वर्द्धयस्व
 मत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः^(१९)” इति । हे अग्ने, त्वाम्
 ‘आदित्या रुद्रा वमवः’ च ‘पुनः’ ‘समिन्धतां’ (उपशान्तं पुनः
 सन्दीपयन्तु) । हे ‘वसुनीथ’ (वसुनां धनानां नीथ प्रापयितः),
 ‘ब्रह्माणा’ (ब्राह्मणाः) अत्विजः ‘यज्ञैः’ निमित्तभूतैस्त्वां
 ‘पुनः’ ‘समिन्धतां’ । ‘त्वं’ ‘घृतेन तुष्टः सन्’ ‘तनुवो’ (अस्मदीय
 शरीराणि) ‘वर्द्धयस्व’, तत्त्वत्स्त्वयि तुष्टे सति ‘यजमानस्य’ ‘कामाः’
 ‘मत्याः सन्तु’ ।

अस्मिन् मन्त्रे रुद्राद्युक्तेस्तात्पर्यं दर्शयति,—“पुनस्त्वादित्या
 रुद्रा वमवः समिन्धतामित्याहैता वा एतं देवता अये” ममेन्धत
 ताभिरैवैनं समिन्धे” (५।२।२अ०) इति ।

कल्पः,—‘बोधो’ ‘स बोधि’ इतिबोधवतीभ्यामुपतिष्ठते’ इति ।
 तत्र प्रथमामाह,—‘बोधो नो अस्य वचसो यविष्ठ मद्द्विष्टस्य
 प्रभृतस्य स्वधावः । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारुस्ते
 तनुवं वन्दे अग्ने^(१३)’ इति । हे ‘स्वधावः’ (स्वधोपलक्षितान्नवान्*),
 ‘यविष्ठ’ (युवतम), ‘नः’ (अस्मदीयस्य) ‘वचमः’ (स्तुतिरूपस्य)
 ‘बोध’ (तात्पर्यं बुध्यस्व) । कीदृशस्य वचमः?—‘मद्द्विष्टस्य’ (अति-
 शयेनाभिवृद्धिहेतोः), ‘प्रभृतस्य’ (प्रकृष्टेन आदरेण सम्पादितस्य),
 ‘पीयति त्वः’ (ओप्यायो + वृद्धावित्यस्मात् धातोस्त्यन्नः पीयति-
 शब्दः, ‘त्वः’-शब्दः † एकशब्दार्थं वर्त्तते), भवदीयस्तुतिकारिणोर्हयो-
 र्यजमानयोर्मध्ये ‘त्वः’ (एकः) स्तोता यजमानः ‘पीयति’
 (वृद्धिमधिकं वक्ति, उचितताक्तिमुल्लङ्घ्य निन्दारूपेणातिप्रशंसा-
 रूपेण वा यत्किञ्चिद्वक्ति) । ‘त्वो’ ‘अनु’-‘गृणाति’,—‘त्वः’, (एकः)
 स्तोता अनुकूलम् (उचितमेव) वक्ति; अतोऽस्मदभिप्रायं बुध्यस्वेति
 प्रार्थते । अतो ‘वन्दारुः’ (अभिवन्दनपरः) अहं हे ‘अग्ने’, त्वदीयां
 तनुवं ‘वन्दे’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“स बोधि स्वरिर्मघवा वसुदावा वसु-
 पतिः । युयोध्यस्मद्देषास्मि^(१४)” इति । हे अग्ने, ‘स’ त्वं ‘बोधि’
 (अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व) । कीदृशस्त्वं?—‘स्वरिः’ (विद्वान्), ‘मघवा’

* स्वधोपलक्षितान्नवान् इति ज. पु० पाठः ।

† ओप्यायो वृद्धावित्यस्मात् इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

ओप्यायो वृद्धानित्यस्मात् इति ज. पु० पाठः ।

‡ त्वशब्दः इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(अस्त्रवान्), 'वसुदावा' (वसुप्रदः), 'वसुपतिः' (धनपतिः) । तादृशस्त्वं 'हेषांसि' (शुचिभिः कृतान् हेषान्) 'अस्मात्' 'युयोधि' (अस्माक-मपाकुरु) ।

तदेतत् मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“बोधा, स बोधीत्युपतिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात् सुभ्रा प्रजाः प्रबुध्यन्ते” (५।२।३अ०) इति । 'बोधा' इति मन्त्रेण, 'स बोधि' इति मन्त्रेण च एतमग्निं बोधयत्येव । यस्मादत्र शान्तमग्निं पुनरुद्बोधयति, तस्मात्सोकेऽपि प्रजाः स्नापं प्राप्य पुनः प्रबुध्यन्ते ।

उपस्थानदेशं विनियुक्ते,—“यथास्थानमुपतिष्ठते तस्माद् यथास्थानं पशवः पुनरेवोपतिष्ठन्ते” (५।२।३अ०) इति । आहवनीयस्य दक्षिणभागो यत्रमानस्योपस्थानदेशः, अतोऽत्रापि दक्षिणदेश एव स्थितोपतिष्ठते यस्मादेवं, तस्मात्सोकेऽपि पशवः प्रातःकाले शालाया निर्गत्यारण्ये गत्वा सायं पुनरागत्य स्नं स्नं स्थानमेव सेवन्ते ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

अन्ना, -ऽऽदधाति समिधमुद्यच्छेदुदृचाऽनलम् ।

प्रेतत्रयात्यथ समिधा, गम्यते समिधं क्षिपेत् ॥

राजन्यश्चेत् प्रेतिमन्त्रः, आपो, भस्मासु वेशयेत् ।

त्रिभिः, प्रसद्यतु-द्वाभ्यामुखायां स्नापयेदमुम् ॥

* पुनरेवोपतिष्ठते इति J. पु० पाठः ।

पुनर्दाभ्यामुदैत्यग्निं, पुनस्त्वेति समिन्धयेत् ।

बोध, द्वाभ्यामुपस्थानं मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽत्र स्थ पुराणा ये
च नूतनाः । अदादिदं यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रन्निमं
पितरो लोकमस्मै^(१) । अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि^(२)
सज्जानमसि कामधरणं मयि ते कामधरणं
भूयात्^(३) । सं या वः प्रियास्तनुवः सं प्रिया
हृदयानि वः । आत्मा वा अस्तु ॥ १ ॥

संप्रियः संप्रियास्तनुवो मम^(४) । अयं सो
अग्निर्यस्मिन्त्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।
सहस्रियं वाजमत्यं न सप्तिः ससवान्सन्स्तूयसे
जातवेदः^(५) । अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा
देवाः ऊचिषे धिष्णिषाये । याः परस्ताद्रोचने सूर्यस्य
याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः^(६) । अग्ने यत्ते । दिवि
वचः पृथिव्यां यदोषधिषु ॥ २ ॥

अप्सु वा यजत्र । येनान्तरिक्षमुवाततन्यं त्वेषः सं

भानुरण्वो नृचक्षाः^(९) । पुरीष्यासो अग्रयः प्रावणेभिः
सृजेषसः । जुषन्तां हव्यमाहुतमनमीवा ईषो
महीः^(१०) । इडामग्ने पुरुदसः सनिङ्गोः शश्वत्तमः
हवमानाय साध । स्यान्नः सनुस्तनयो विजावाम्ने सा
ते सुमतिर्भूत्वस्मे^(११) । अयं ते योनिर्कृत्यो यतो
जातो अरोचथाः । तं जानन् ॥ ३ ॥

अग्र आरोहाथा नो वर्धया रयिं^(१२) । चिदसि
तया देवतयाऽऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद^(१३) परिचिदसि तया
देवतयाऽऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद^(१४) लोकं पृण छिद्रं पृ-
णायौ सीद शिवा त्वं । इन्द्राग्नी त्वा वहस्पतिरस्मिन्
योनावसीपदन्^(१५) । ता अस्य सहदेहसः सोमः
श्रोणन्ति पृश्रयः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिषा रोचन्
दिवः^(१६) ॥ ४ ॥

अस्तु । ओषधिपु । जानन् । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीयेऽनुवाके वज्ररुख्यस्य चयनदेशं प्रति नयनमुक्तम्; अथ
चतुर्थे गार्हपत्यचयनमुच्यते । कल्पः, 'अपवृत्ते दीक्षापरिमाणे
अपेत वीतेति गार्हपत्यचितेरायतनं व्यायाममात्रं चतुरस्रं

परिमण्डलं बोद्धव्या' इति । पाठस्तु,—“अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽत्र स्य पुराणा ये च नूतनाः । अदादिदं यमोऽवमानं पृथिव्या अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै^(१)” इति । यमस्य सर्व-भूम्यधिपतित्वात् तद्भृत्याः पृथिव्यां सर्वत्र वर्तन्ते । हे यम-भृत्याः, ‘अत्र’ (देवयजनस्थाने) पुरातना ‘ये’ यूयं ‘स्य’ ‘नूतनाः’ ‘च’ ‘ये’ यूयं ‘स्य’, ते सर्वेऽपि ‘अपेत’ (अस्मात् स्थानादपगच्छत) । ‘वीत’ (अत्यन्तं विदूरं गच्छत) । ‘त्रि’-‘सर्पत’ ‘च’ ‘अतः’ (अस्मात् स्थानात् अपेत्य मान्निधं पणित्यज्य विविधं गच्छत) । ‘पृथिव्याः’ ‘इदम्’ ‘अवमानं’ (स्थानं) ‘यमः’ अस्मभ्यम् ‘अदात्’, ‘पितरः’ च ‘अस्मै’ (यजमानाय) ‘इमं’ ‘लोकम्’ ‘अक्रन्’ (एतच्चयनस्थानं हतवन्तः) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“यावती वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं परोयाय यो वै यमं देवयजनमस्या अनिर्याच्याग्निं चिनुते यमायै नः स चिनुतेऽपेतेत्यध्वसाययति यममेव देव-यजनमस्यै निर्याच्यात्मनेऽग्निं चिनुते” (५।२।३अ०) इति । सर्वस्याः पृथिव्या आधिपत्ये यमेन प्राप्ते मति ‘यः’ (यजमानः) ‘यमं’ प्रति ‘अस्याः’ (पृथिव्याः सम्बन्धि) ‘देवयजनम्’ अ-याचित्वा तत्र ‘अग्निं’ ‘चिनुते’, तच्चयनं यमार्थमेव भवति, न तु स्वयं तत्फलभागं भवति । अतः ‘यमं’ याचितुम् ‘अपेत’-इति-मन्त्रेण ‘अध्वसाययति’ (देवयजनं निश्चिनुयात्) । अतो याचि-त्वात् स्वार्थमेव तच्चयनं भवति ।

तमिमं मन्त्रं प्रशंसति,—“इत्येषेण वा अस्या अनामृतमि-

च्छन्तो नाविन्दन्ते देवा एतद्यजुरपश्यन्नपेतेति यदेतेनाध्वसा-
ययत्यनामृत एवाग्निं चिनुते” (५।२।३अ०) इति । मृतैः
प्राणिभिराक्रान्तमामृतं, तथा न भवतीति ‘अनामृतं’, तादृशम्
‘अस्याः’ (पृथिव्याः सम्बन्धि) स्यान्मन् ‘इच्छन्तः’ (अपेक्षमाणाः) ‘देवाः’
वाणाद्येण परिमितम् ईषदपि ‘नाविन्दन्’ (नालभन्त), सर्वमपि
भूमिस्यानं प्रेतैराक्रान्तमेवेत्यर्थः । यद्यत् स्यानमन्विष्यते तत्र तत्र
विचारणार्था बहवः प्रेता अतीता भवन्ति । एतदेवाभिप्रेत्यं
महाभारते स्मर्यते, “अत्र भीष्मशतं दग्धं द्रोणानाञ्च शतत्रयम्”
इति । एवं मति ‘देवाः’ तत्परिहागोपायं विचार्य ‘एतद्यजुः’
(यजुर्वेदस्यम्) ‘अपेत वीत’ इत्येतं मन्त्रम् ‘अपश्यन्’ । तस्मादनेन
मन्त्रेण प्रेतानां निःसारितत्वात् तैरनाक्रान्ते, ‘एव’ स्यान्ने ‘अग्निं
चिनुते’ ।

गार्हपत्यचितिस्यानस्योद्धननं विधत्ते,—“उद्धन्ति यदेवास्या
अमेध्यं तदपहन्ति” (५।२।३अ०) इति । ‘अस्याः’ (पृथिव्याः)
उपरि निष्ठीवनादिना यत् स्यानम् ‘अमेध्यं’ जातं, ‘तत्’
उद्धननेन विनिवार्यते ।

उद्धते प्रदेशे जलेनावोक्षणं विधत्ते,—“अपोऽवोक्षति शान्ते”
(५।२।३अ०) इति । उद्धननेन निष्पन्ना भूमिः जलेन शान्ता
भवति ।

कल्पः, ‘अग्नेर्भस्मासोति सिकता निवपति’ इति । पाठस्तु,—
“अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि(२)” इति । हे सिकतास्वरूप, त्वम्
‘अग्नेः’ ‘भस्म’ (भासकम्) ‘असि’ । सिकताधारो हि अग्निर-

‘तान्निवपन् यददश्चन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा ध्यायति’ इति ।

तदेतदिधत्ते,—“द्यावापृथिवी सहास्तां ते वियती अभूता-
मस्त्वेव नैा सह यज्जियमिति यदमुष्या यज्जियमामीत् तदस्या-
मदधात् ऊषा अभवन् यदस्या यज्जियमामीत् तदमुष्यामदधात्
तददश्चन्द्रमसि कृष्णमूषान्निवपन्नदेा ध्यायेद् द्यावापृथिव्योरेव
यज्जियेऽग्निं चिनुते” (प्रा०२।३।अ०) इति । पुरा सृष्टिकाले
प्रजापतिना सृष्टे द्यावापृथिव्यौ जतुकाष्ठवत् संसृष्टे तिष्ठतः, ते
यदा प्रजापतेरनुज्ञया वियुज्येते, तदानो परस्परानुगारेण एवं
भागं हतवत्यौ, ‘नैा’ (आवयोः) ‘यद्’ यज्ञयोग्यं सारं, ‘तत्’
‘सह’ ‘एव’ ‘अस्तु’ इति । ततः ‘अमुष्याः’ (द्विविः)* ‘यत्’
यज्ञयोग्यं सारम् ‘आमीत्’, ‘तत्’ ‘अस्यां’ (पृथिव्यां) सा द्यौः
स्थापितवती । तच्च द्युमारभृतं भूमाविदानो दृश्यमानाः ‘ते’
(प्रसिद्धाः) ‘ऊषाः’ आमन् । ‘यत्’ च ‘अस्याः’ (पृथिव्याः) यज्ञ-
योग्यं सारम् ‘आमीत्’, ‘तत्’ (सारम्) ‘अमुष्यां’ (द्विवि) सा
पृथिवी स्थापितवती । ‘तत्’ स्थापितं ‘अदः’ ‘चन्द्रमसि’ दृश्यमानं
‘कृष्णं’ रूपम् अभूत् । अत उभयोः सारयोरेकीभावाय ‘ऊषान्’
‘निवपन्’ ‘अदः’ चन्द्रमसि कृष्णरूपं ‘ध्यायेत्’, तेन ध्यातेन
‘द्यावापृथिव्योः’ सम्बन्धिनि यज्ञयोग्ये सारे अग्निं चितवान्
भवति ।

कल्पः, ‘मं या वः प्रियास्तनुव इत्युषान् मिकताश्च सःसृज्य’

* द्विवि इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

इति । पाठस्तु,—“सं या वः प्रियास्तनुवः सम्प्रिया हृदयानि वः ।
आत्मा वो अस्तु सम्प्रियः सम्प्रियास्तनुवो मम^(४)” इति । हे
सिकताः, ऊषाः, ‘वः’, (युष्माकं) ‘याः’, ‘प्रियास्तनुवः’ ताः
परस्परं ‘सं’-सृज्यन्तां । ‘वः’ (युष्माकं) ‘प्रियाः’ (प्रियाणि)
‘हृदयानि’ अपि ‘सं’-सृज्यन्तां । तथा ‘वः’ (युष्माकं) ‘आत्मा’ अपि
‘सम्प्रियः’ ‘अस्तु’ । अपि च ‘मम’ अपि ‘तनुवः’ ‘सम्प्रियाः’ सन्तु ।

कल्पः, ‘अयं सो अग्निरिति चतस्रो मध्ये प्राचोरिष्टका
गार्हपत्यचितावुपदधाति’ इति । ‘अयं सो अग्निः’ इत्येतस्मिन्
सूक्ते प्रथमामाह,—‘अयं सो अग्निर्यस्मिन् सोममिन्द्रः सुतं दधे
जठरे वावशानः । सहस्त्रियं वाजमत्यन्न सप्तिं समवान सन्स्त्रयमे
जातवेदः^(५)’ इति । ‘यस्मिन्’ गार्हपत्यचितिरूपेऽग्नौ ‘वावशानः’
(कामयमानः) ‘इन्द्रः’ ‘सुतं’ ‘सोमम्’ (अभिषुतं) ‘जठरे’ ‘दधे’
(स्त्रोदरे धारयति), ‘स’ (तादृशः) ‘अयम्’ ‘अग्निः’ इदानीम्
इष्टकाभिस्त्रोयते इति शेषः । हे ‘जातवेदः’, ‘अत्यं’ ‘सप्तिं’ ‘न’ (सत्वर-
गमनकुशलमश्रमिव) ‘सहस्त्रियं’ (सहस्रसङ्ख्याकेन धनेन सम्भितं)
‘वाजम्’ (अन्नं) ‘समवान्’ (दत्तवान्) ‘सन्’ यजमानैः ‘स्त्रयमे’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा
देवाः ऊचिषे धिष्ण्या ये । याः परस्ताद्देवो चने सूर्यस्य या-
श्चावस्तादुपतिष्ठन्त* आपः^(६)” इति । हे इष्टकारूप ‘अग्ने’, ‘दिवः’
(सकाशात्) ‘अर्णम्’ (उदकम्) ‘अच्छ’ (आभिमुख्येन) ‘जिगासि’

* याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त इति क्वचित् पाठः ।

(प्राग्नेषि), यागद्वारेण पुष्टिं सम्पादयमीत्यर्थः । 'ये' देवाः 'धिष्ण्याः' (धिष्ण्याधाराः) तान् देवान् 'अच्छ' (आभिमुख्येन) 'ऊचिषे' (हविः स्वीकुरुतेति ब्रूषे), त्वयि अत्रोपहिते त्वया समाहृता इव देवा आगत्य हविः स्वीकरिष्यन्तीत्यर्थः । 'सूर्यस्य' 'रोचने' (दोषिरूपे) च खले मन्ति 'याः' 'आपः', 'परस्तात्' (ऊर्द्धदिशि) 'उपतिष्ठन्ते' ; 'यास्यावस्तात्' (अधोभागे) वर्त्तन्ते, ताः सर्वाः त्वयि उपहिते दृष्टागमिष्यन्तीति शेषः ।

अथ तृतीयामाह,—“अग्ने यत्ने दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्सु वा यजत्र । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्व त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः^(१)” इति । हे 'यजत्र' (यागनिष्पादक) 'अग्ने', 'ते' (तव) 'यत्' 'वर्चः' 'दिवि' सूर्यरूपेण वर्त्तन्ते, 'पृथिव्यां' वज्रज्वालारूपेण वर्त्तन्ते । तथा 'यत्' तेज 'ओषधीषु' तत्फलपरिपाककालाकारेण वर्त्तन्ते । 'अप्सु' वड्वा मलरूपेण वर्त्तन्ते । 'येन' त्वदीयेन वर्चसा विद्युद्रूपेण 'उरु' (विस्तारणम्) 'अन्तरिक्षम्' 'आततन्व' (सर्वतो विस्तारितवानसि) प्रकाशितवानित्यर्थः । 'त्वेषः' (दोषिमान् सर्वदोषवर्चःसमूहः^२) 'भानुः' (भामकः), 'अर्णवः' (मरुद्रूपविस्तारणः), 'नृचक्षाः' (मनुष्यान् प्रख्यापयिता) । तथा-विधतेजोरूपामिष्टकामुपदधामीति शेषः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“पुरीय्यासो अग्रयः प्रावणेभिः सजोषसः । जुषन्ताः हव्यमाहुतमनमोवा इषो महीः^(३)” इति ।

* अत्र समूहति विसर्गयून्य एव सर्वत्र पाठो नास्मभ्यं रोचते ।

एते 'अग्नयः' इष्टकारूपाः 'आहुतं' 'हव' 'जुषन्ता' । कीदृशा
अग्नयः?—(पुरीषे पांसुरूपे भवाः) 'पुरीष्यासः', 'प्रावणेभिः'
(प्रकर्षेण सन्धजनशौलेर्मनोभिः) । 'सजोषसः' (परस्परं समान-
प्रोतयः) 'अनमीवाः' (रोगरहिताः), 'द्वषः' (अभीष्टप्राप्तिहेतवः),
'महीः' (प्रौढाः), तथाविधाग्निरूपाम् इष्टकामुपदधामीति शेषः ।

कल्पः, 'इडामग्नेऽयं ते योनिर्हृत्विय इति द्वे पुरस्तात्समीची'
इति । उपदधातीत्यनुवर्तते । तत्र प्रथमामाह,—“इडामग्ने पुरु-
द॥स॥ सनिं गोः शश्वत्तम॥ हवमानाय साध । स्यान्नः स्रनु-
स्नानयो विजावाग्न सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे^(८)” इति । हे 'अग्ने',
'हवमानाय' (हेतुं प्रवृत्ताय) यजमानाय 'गोः' 'सनिं' (गवादि-
पशूनां दातारं) 'साध' (सन्पादय) । कीदृशं सनिं?—'इडां'
(सर्वैरीशं प्रशंसनीयं), 'पुरुदमं' (बहुधा दर्शनीयं), 'शश्वत्तमं'
(अत्यन्तमविच्छेदेन वर्त्तमानं) । किञ्च त्वत्प्रसादात् 'नः' (अस्माकं)
'स्रनुः' 'स्यात्' (पुत्रोऽस्तु) । कीदृशः?—तनयः, श्रौरम इत्यर्थः ।
पुत्रसामान्यस्य 'स्रनु'-शब्देनोक्तत्वात् दत्तपुत्रादिव्यावृत्तये विशेष-
वाची तनयशब्दः प्रयुज्यते, 'विजावा' (विविधानां जनयिता) ।
हे 'अग्ने', 'ते' (तव) 'सा' 'सुमतिः' (तथाविधानुग्रहबुद्धिः)
'अस्मे' 'भूतु' (अस्मासु भवतु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अयं ते योनिर्हृत्वियो यतो जातो
अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वेर्द्ध्या रयिम्^(९)”
इति । हे 'अग्ने', 'अयम्' (इष्टकारूपः पदार्थः) 'ते' (तव)
'योनिः' (उत्पत्तिहेतुः) 'हृत्वियः' (हृत्तुकाशोनः स्तोपद्वय-

सङ्गमत्सुः) इति, 'यतः' (योनेः) 'जातः' (यत इष्टकारूपदुत्पन्नः) त्वम् 'अरोचथाः' (दोषिमानमि) । हे 'अग्ने', 'ते' (तथाविध-मिष्टकारूपयोनि) 'जानन्' (जायमानः) सन् 'आरोह' (प्राप्नुहि) । 'अथ' 'नः' (अस्माकं) 'रयिं' (धनं) 'वर्द्धय' ।

कल्पः, 'एवं पश्चाच्चिदमि परिचिदमि इति समीचीतिरस्यी वा हे' इति । उपदधातीत्यनुवर्त्तते । प्रथममन्त्रपाठस्तु,— "चिदमि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा मोद^(११)" इति । भोगान् चिनोति मय्यादयतीति 'चित्' । हे इष्टके, त्वं 'चिदमि' । यथा देवतया त्वमभिमन्यते*, 'तया' 'देवतया' अनुगृह्येतस्त्वं 'भुवा' (स्थिरा भूत्वा) 'मोद' (अवतिष्ठ) । तत्र दृष्टान्तः,— 'अङ्गिरस्वत्' (अङ्गिरो निरूपहितेष्टका यथा भुवा भवति तदत्) ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,— "परिचिदमि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद् भुवा मोद^(१२)" इति । 'परि' भोगांश्चिनोति मय्यादयतीति 'परि-चित्' । शेषं पूर्ववत् । 'तया देवतया' इत्यादिवाक्यं पूर्वेष्वप्युप-धानमन्त्रेषु प्रयोक्तव्यं । तथा च सूत्रकारेणोक्तं, 'तया देवतया अन्ततो दधाति' इति ॥ उक्तपूपधानमन्त्रेषु, 'अयः सो अग्निः' इत्यारभ्य 'अथा ना वर्द्धया रयिम्' इत्येतदन्तं षड्वचमेकं सूक्तम् ।

तदिदं प्रशंसति,— "अयः सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य सूक्तं भवत्येतेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धामावाहन्नाग्नेरैवेतेन प्रियं धामावहन्ने" (पू।१।३।अ०) इति ।

* अभिमन्यसे इति पाठो भवितुं युक्तः ।

तस्मिन् सृक्ते चतसृभिराद्याभिर्हृग्भिः साध्यमिष्टकोपधानं विधत्ते,—“कन्दोभिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् चतस्रः प्राची-
रुपदधाति चत्वारि कन्दाऽसि कन्दोभिरेव तद्यजमानः सुवर्गं
लोकमेति” (पू।२।३३०) इति । कन्दोयुक्ताभिश्चतसृभिर्हृग्भि-
रुपधाद्येव्याहारः । देववद् यजमानोऽपि कन्दोयुक्ताभिर्हृग्भि-
श्चतस्र इष्टकाः प्रागग्रा उपदध्यात् ।

अथ सृक्कगताभ्यां पञ्चम-षष्ठ-मन्वाभ्यामुपरितनयजुर्भ्याञ्च
साध्यमिष्टकोपधानं विधत्ते,—“तेषां सुवर्गं लोकं यतां दिशः
समन्वीयन्त ते दे पुरस्तात् समीची उपदधत दे पश्चात् समोचो
ताभिर्वै ते दिशो दृःहन् यद् दे पुरस्तात् समोचो उपदधाति
दे पश्चात् समीची दिशां विधृत्यै” (पू।२।३३०) इति । यदा
चतस्र इष्टका उपधाय ‘ते’ (देवाः)-स्वर्गं ‘लोकं’ गच्छन्ति, तदा
‘तेषां’ सम्बन्धिन्यो ‘दिशः’ पालकाभावात् ‘समन्वीयन्त’ (सम्यक्
विशीर्णा अभवन्), दिग्वर्त्तिन्यः प्रजाः विह्वला अभवन्निर्त्यर्थः;
तन्मा भृदिति देवाः ‘पुरस्तात्’ दिशि ष्टगभ्यां ‘दे’ इष्टके, ‘पश्चात्’
च यजुर्भ्यां ‘दे’ इष्टके ‘उपादधत’ । ‘ताभिः’ चतसृभिरिष्टकाभिः
‘ते’ (देवाः) ‘दिशः’ ‘दृःहन्’ (दृढीकृतवन्तः) । तथा यजमानो-
ऽप्युपदध्यात् ।

अथ पूर्वमुपहिताश्चतस्रश्च रदानोमुपहिताश्चतस्रश्च मिलित्वा
पुनः प्रशंसति,—“अथो पशवो वै कन्दाऽसि पशून्वास्मै समीचो
दधात्यष्टावुपदधात्यष्टाचरा गायत्री गायत्रीऽग्निर्वावानेवाग्निं
चिनुतेऽष्टावुपदधात्यष्टाचरा गायत्री गायत्री सुवर्गं लोकमञ्जसा

वेद सुवर्गस्य लोकस्य प्रजात्यै” (पू।२।३०) इति । दिग्धां विधारणाद्योपधानं पूर्वमुक्तम्, अपि च छन्दसां पशुप्राप्तिहेतुत्वेन पशुरुपत्वाच्छन्दोयुक्ताभिर्चर्गभिरुपधानेन ‘समोचः’ ‘पशून्’ सम्यादयति । उपरितनाभ्यां द्वाभ्यां सह अष्टत्वेन गायत्रीसाम्यं । मुखजत्वेन गायत्रीसम्बद्धः ‘अग्निर्थावान्’ अस्ति, ‘तं’ सर्वं ‘चिदुते’ । किञ्च गायत्र्याः स्वर्गलोकाभिज्ञत्वात् तत्साम्यं स्वर्गाभिज्ञानाय सम्यचते ।

कल्पः, ‘अवशिष्टं त्रयोदशभिर्लोकं पृष्ठाभिः प्रच्छादयति लोकं-पृष्ठा ता अस्य सूददोहस इति द्वाभ्यां-द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामेकैकां लोकं-पृष्ठा मुपदधाति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“लोकं पृष्ठा किद्रं पृष्ठाथो सोद शिवा त्वं । इन्द्राग्नी, त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन्^(१९)” इति । हे इष्टके, ‘लोकं’ (गार्हपत्यचयनार्थं देशे पूर्वाङ्गाभिरिष्टकाभिरनाक्रान्तमवशिष्टं स्थानं) ‘पृष्ठा’ (पूरय); तथा ‘किद्रं’ ‘पृष्ठा’ (द्वयोरिष्टकयोर्मध्ये किञ्चिदपि किद्रं यथा न दृश्यते, तथा ‘पृष्ठा’ (पूरय) अत्यन्तं श्लिष्टा भवेत्यर्थः । ‘अथो’ (अपि च) ‘त्वं’ ‘शिवा’ (शान्ता) मतो ‘सोद’ (तिष्ठ) । ‘इन्द्राग्नी’ ‘बृहस्पतिः’ चेत्येते देवा ‘अस्मिन्’ ‘योनाव’ (स्थाने) त्वा ‘असीषदन्’ (सादितवन्तः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“ता अस्य सूददोहसः सोमश्च श्रोणन्ति पृथग्यः । जन्मन् देवानां विशस्तिस्वा रोचने दिवः^(१७)” इति । ‘दिवः’ ‘रोचने’ (स्वर्गस्य प्रकाशके) ‘अस्य’ ‘जन्मन्’ (यजमानस्य जन्मनि निमित्तभूते) सति ‘देवानां’ सम्बन्धिनो

‘विश्वः’ (प्रजारूपाः) ‘पृश्नयः’ (अल्पगोमदृशाः) ‘सूददोहसः’ (सूदस्यान्नस्य दोहयिञ्यः) ‘ताः’ इष्टकाः ‘सोमं’ ‘अ्रीणन्ति’ (पक्वं कुर्वन्ति) । कदा?—‘आ’-‘त्रिषु’ (आ समन्तात् यानि प्रातःसवनादीनि, तेषु), निरन्तरं मोमैकहेतव एता इष्टका इत्यर्थः ।

एतन्मन्त्रद्वयमाध्यमपधानं विधत्ते,—“त्रयोदश लोकं-पृणा उपदधत्येकविंशतिः मम्यद्यन्ते प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठा गार्हपत्य एकविंशस्यैव प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रतितिष्ठति” (५।२।२ अ०) इति । लोकम् इष्टकानाक्रान्तमवशिष्टं देशं पूरयन्तीति ‘लोकं-पृणः’,—एतन्नामका इष्टकास्त्रयोदशमङ्ख्याका उपदध्यात् । एवं सति पूर्वाक्ताभिरष्टभिः सह ‘एकविंशतिः’ ‘मम्यद्यन्ते’ । तथा सति ‘एकविंशस्तोमेः’ सथा स्तोमान्तराणां त्रिष्टदादीनां ‘प्रतिष्ठा’, तथा नित्यंधार्यो ‘गार्हपत्यः’ अग्निं आहवनीयादीनां ‘प्रतिष्ठा’ । तदुभय-‘प्रतिष्ठाम्’ ‘अनु’ यजमानः ‘प्रतितिष्ठति’ इति ।

वेदनं प्रशंसति,—“प्रत्यग्निं चिक्यानस्तिष्ठति य एवं वेद” (५।२।२ अ०) इति । ‘चिक्यानः’ (चयनं कृतवान् भूत्वा) प्रति-तिष्ठतीत्यर्थः । एवं निरूपिता सेयमेका चितिः ।

ईदृशीनां चित्तानामुपर्यधोभावेन वर्त्तमानानां पञ्चमङ्ख्यां विधत्ते,—“पञ्चचित्तिकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवो यज्ञमेव पशूनवरुन्धे” (५।२।२ अ०) इति । ‘प्रथमं’ ‘चिन्वानः’ (प्रथमवारमग्निचयनं कुर्वन्) यजमानः ‘पञ्चचित्तिकं’ (पञ्चमङ्ख्याका अनन्तरोक्ताश्चित्तयो यस्याग्नेस्तादृशं) ‘चिन्वीत’ । धानादिपयस्यान्तैः पञ्चभिर्हविर्भिर्युक्तत्वात् ‘पाङ्क्तो यज्ञः’ ।

सपुच्छैश्चतुर्भिः पादैश्च 'पाङ्गाः पशवः'; एवं चयनं कृत्वा 'यज्ञं'
'पशून्' च प्राप्नोति ।

द्वितीयवारमग्निचयनं कुर्वतश्च सङ्ख्यां विधत्ते,—“त्रिचितीकं
चिन्वोत द्वितीयं चिन्वानस्तय इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रति-
तिष्ठति” (५।२।३अ०) इति । ‘द्वितीयं’ (द्वितीयवारम्) ।

तृतीयवारमग्निचयनं कुर्वतः सङ्ख्यां विधत्ते,—“एकचितीकं
चिन्वोत तृतीयं चिन्वान एकधा वै सुवर्गा लोक एकवृत्तैव सुकर्मा
लोकमेति” (५।२।३अ०) इति । ‘एकधाः’ (एकप्रकारः), सुखैक-
स्वाभावात्, स्वर्गं प्राप्तस्य तद्वेतुकर्ममन्त्रेः पूर्वं पुनरावृत्त्यभावाच्च ।
‘एकवृत्ता’ (एकगुणकया) चित्या, त्रिगुणत्व-पञ्चगुणत्ववर्जितया ।

पांसुप्रक्षेपं विधत्ते,—“पुरीषेणाभ्यूहति तस्मात् मांसेनास्थि
कृत्नम्” (५।२।३अ०) इति । यस्मादस्थिममाः कठिना इष्टकाः
मांसममेन मृदुना पांसुना ‘अभ्यूहति’ (कादयति) । ‘तस्मात्’
लोकेऽपि ‘मांसेन अस्थि कृत्नम्’ ।

वेदनं प्रशंसति,—“न दृश्यमा भवति य एवं वेद” (५।२।
३अ०) इति ।

चित्तिगतां पुरीषगताञ्च सङ्ख्यां मिलित्वा प्रशंसति,—“पञ्च
चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा
विराड्भ्रं विराड्विराज्येवास्त्राये प्रतितिष्ठति” (५।२।३अ०) इति ।
एकां चितिं कृत्वा पुरीषेणाच्छादयेत्, तस्मा उपरि द्वितीयां
चित्तिं कृत्वा तामप्याच्छादयेत्,—एवं चितिपञ्चकेन पुरीषपञ्चकेन
दशसङ्ख्यासम्पत्तेर्विराट्कन्दोदारेणाञ्च ‘प्रतितिष्ठति’ इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

अपोद्धन्ति चित्तिम्यानम्, अग्नेस्तु सिकतां वपेत् ।

सञ्ज्ञानमूर्षां निवपेत्, सं या, संसृजते द्वयम् ॥

अयं,—चतसृभिः प्राचीरिष्टका आदधाति हि ।

दडां,—द्वाभ्यां पुरस्तात् द्वे, चिद्वाभ्यां पश्चिमद्वयम् ॥

लोकं लोकं-पृष्ठा-द्वाभ्यां मन्वा अत्र चतुर्दश ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समित् सङ्कल्पेयाः सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्य-
मानौ । इषमूर्जमभिसंवसानौ सं वां मनांसि सं वृता
समु चित्तान्याकरं^(१) । अग्ने पुरीष्याधिपा भवा त्वन्नः
इषमूर्जं यजमानाय धेहि^(२) । पुरीष्यस्त्वमग्ने रयि-
मान् पुष्टिमांसि । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां
योनिमिहासदः^(३) । भवतं नः समनसौ समौकसौ ॥
॥ १ ॥

अरेपसौ मा यज्ञः हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जात-
वेदसौ शिवौ भवतमद्य नः^(४) । मातेव पुत्रं पृथिवी
परीष्यमग्निः स्वे योनावभारुखा । तां विश्वैर्देवैर्कृतु-

भिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु^(५) ।
 यदस्य पारे रजसः शुक्रं ज्योतिरजायत । तं नः
 पर्षदति द्विषोऽग्ने वैश्वानर स्वाहा^(६) । नमः सु ते नि-
 ष्कृते विश्वरूपे ॥ २ ॥

अयस्मयं विचृता बन्धमेतं यमेन त्वं यम्या संविदा-
 नोत्तमं नाकमधिरोहयेमं^(७) । यत्ते देवि निष्कृति-
 राबन्ध दामं ग्रीवास्वविचर्य^(८) । इदं ते तद्विष्याम्या-
 युषो न मध्यादथा जीवः पितुमङ्गि प्रमुक्तः^(९) । यस्या-
 स्ते अस्याः क्रूर आसं जुहोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय ।
 भूमिरिति त्वा जना विदुर्निष्कृतिः ॥ ३ ॥

इति त्वाहं परिवेद विश्वतः^(१०) । असुन्वन्तं यज-
 मानमिच्छ स्तेनस्येत्यां तस्करस्यान्वैपि । अन्यमस्म-
 दिच्छ सा त इत्या नमो देवि निष्कृते तुभ्यमस्तु^(११) ।
 देवीमहं निष्कृतिं वन्दमानः पितेव पुत्रं दसये वचो-
 भिः । विश्वस्य या जायमानस्य वेद शिरः-शिरः
 प्रति सूरि विचष्टे^(१२) । निवेशनः सङ्गमनो वसूनां
 विश्वा रूपाभिचष्टे ॥ ४ ॥

शचीभिः देव इव सविता सत्यधुर्मेन्द्रो न तस्थौ
 समरे पथीनां^(१३) । सं वरचा दधातन्य निराहावान्
 कृणोतन । सिञ्चामहा अवटमुद्रिणं वयं विश्वाहादस्त-

मक्षितं^(१२) । निष्कृताहावमवटः सुवरचः सुषेचनं ।
उद्विणः सिञ्चे अक्षितं^(१४) । सीरा युञ्जन्ति कवयौ युगा
वितन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुमया^(१५) । युनक्त-
सीरा वि युगा तनेत हते योनौ वपतेह ॥ ५ ॥

वीजं गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय
इत्सृण्या पक्कमायत्^(१६) । लाङ्गलं पवीरवः सुशेवः
सुमतिस्तरु । उदित्कृपति गामविं प्रफर्थश्च पीवरीं ।
प्रस्थाषद्रथवाहनं^(१७) । शुनं नः फाला वितुदन्तु भूमिः
शुनं कोनाशा अभियन्तु वाहान् । शुनं पर्जन्यो मधुना
पयैभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तं^(१८) । कामं
कामदुघे धुत्व मित्राय, वरुणाय च । इन्द्रायाग्रये
पूष्णे आपधीभ्यः प्रजाभ्यः^(१९) । घृतेन सीता मधुना
समक्ता विश्वेदेवैरनुमता मरुद्भिः । ऊर्जस्वती पयसा
पोष्यमानास्मान् सीते पयसाभ्यावदृत्स्व^(२०) ॥ ६ ॥

समोकसौ । विश्वरूपे । विदुर्निर्घृतिः । अभिचष्टे ।
इह । मित्राय । द्वाविंशतिश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थेऽनुवाके गार्हपत्यचयनमुक्तम् । अथ पञ्चमेऽनुवाके
 आहवनीयचयनार्थं भुवः कर्षणमुच्यते । कल्पः, 'समितमिति
 तस्यां चतसृभिरुख्यः सञ्चिवपति' इति । तत्र प्रथमामाह,—
 "समितः सङ्कल्पेथाः सन्धियौ रोचिष्णु सुमनस्यमानौ । इष-
 मूर्जमभिसंवसानौ सं वां मनाःसि सं व्रता समु चित्तान्याकरम्^(१)"
 इति । येयं गार्हपत्यचितिः पूर्वानुवाकेऽभिहिता, तस्याम् उख्या-
 ग्निसंनिवपनवेलायां दावग्नौ सम्पद्यते,—पूर्वसिद्धेऽग्निरकः, द्वितीया-
 सिद्धेऽग्निरपरः । तावुभौ सम्बोध्येदमुच्यते । हे अग्नी, युवामुभौ
 'समितं' (सङ्गतौ) भवतं, सङ्गत्य च 'सङ्कल्पेथां' (सम्यक् यज्ञस्य
 कल्पनं निष्पादनं कुरुतं) । कीदृशावग्नौ?—'सन्धियौ' (सम्यक्
 परस्परं प्रीतियुक्तौ), 'रोचिष्णु' (दीप्यमानौ), 'सुमनस्यमानौ'
 (परस्परं सौमनस्यं प्राप्नौ), 'इषम्' (अन्नम्) । 'जर्जं' (रसं) च
 'संवसानौ'* (सम्यक् सम्पादयन्तौ) । 'वां' (युवयोः) 'मनांसि'
 (मनोजन्यान् सङ्कल्पान्) 'सम्'-'आकरं' (सर्वतः सङ्गतानि करोमि) ।
 तथा व्रतानि (कर्माणि) 'सम्'-'आकरं' । तथा 'चित्तानि'
 (कर्मविषयज्ञानानि) 'सम्'-'आकरम्' ।

अथ द्वितीयामाह,—"अग्ने पुरीष्याधिपा भवा त्वं नः ।
 इषमूर्जे यजमानाय धेहि^(२)" इति । हे 'पुरीष्य' (पांसुयुक्त),
 'अग्ने' (मिलितोभयाग्निस्वरूप), 'त्वं' 'नः' (अस्माकम्) 'अधिपा'
 'भव' (अधिकं पालयिता भव) । तादृशस्त्वं यजमानायार्थं रसश्च
 सम्पादय ।

* अथ 'अभिसंवसानौ' इति षाठो भवितुं युक्तः ।

अथ तृतीयामाह,—“पुरीथ्यस्त्वमग्ने रयिमान् पुष्टिमाऽ अग्निः।
शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहासदः^(१)” इति । हे
‘अग्ने’ ह्यात्मकं, त्वं ‘पुरीथ्यः’ (पुरीषार्हः), ‘रयिमान्’ (धनवान्),
‘पुष्टिमान्’ अपि ‘अग्निः’ । ‘सर्वाः’ ‘दिशः’ ‘शिवाः’ (शान्ताः)
‘कृत्वा’ ‘इह’ (चित्तौ) ‘स्वां योनिं’ (स्वकीयं स्थानम्) ‘आसदः’
(प्राप्नुहि) ।

• अथ चतुर्थीमाह,—“भवतं नः समनमौ समोकसावरेपमौ ।
मा यज्ञऽ हिऽमिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदमौ शिवौ भवतमद्य
नः^(४)” इति । योऽग्निः पुरातनः, यश्च उख्यः, तौ युवां ‘नः’
(अस्मान्) प्रति ‘समनमौ’ (समानमनस्कौ त्रिप्रतिपत्तिरहितौ),
‘समोकसौ’ (समानज्ञतामस्थानौ), ‘अरेपमौ’ (पापचित्तरहितौ),
यज्ञस्य यज्ञपतेश्च हिंसां ‘मा’ कुरुतम् । ‘अद्य’ (अस्मिन् कर्मणि)
हे ‘जातवेदमौ’, ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘शिवौ’ (शान्तौ)
‘भवतम्’ ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“वि वा एतौ द्विषाते यश्च
पुराग्निर्यश्चोखायाऽ समितमिति चतसृभिः संनिवपति चत्वारि
कृन्दाऽसि कृन्दाऽसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियथैवैनौ
तनुवा सऽ शक्तिः” (५।२।४ अ०) इति । अग्निं चिकीर्षतः पुरुषस्य
‘यश्च’ पूर्वसिद्ध आहितः ‘अग्निः’, ‘यश्च’ ‘उखायां’ वर्त्तमान इदानी-
न्तनोऽग्निः, ‘एतौ’ उभौ परस्परं ‘वि-’द्विषाते’ (अहमेवाज्जत्या-
धारो भूयासं, न त्वमित्येवंरूपो विद्वेषः । अतो विद्वेषपरिहाराय
‘संनिवपति’ (तावुभौ मंयोजयेत्) । अग्न्यादानादिषु गायत्र्यादि-

ऋन्दसां साधनत्वात् 'ऋन्दांसि' 'अग्नेः' 'प्रिया तनूः', तथा सत्यत्र मन्त्रगतया चतुःमङ्गलया चतुर्णां गायत्र्यादीनां ऋन्दसां बुद्धिस्व-
त्वात् 'प्रिययैव' 'तनुवा' मङ्गतौ यथा भवतस्तथा 'सं'-शासनं
कृतवान् भवति ।

प्रथममन्त्रगतस्य समितमितिपदस्य तात्पर्यं दर्शयति,—
“समितमित्याह तस्माद्ब्रह्मणा चत्रं समिति” (५।१।४ अ०)
इति । यस्मादयं मन्त्रः मङ्गतौ भवतमिति ब्रूते, 'तस्मात्' लोकेऽपि
पुरोहितरूपेण ब्राह्मणेन चत्रियरूपो राजा मङ्गच्छते । अत
एवान्यत्र श्रुत्या उदाहृतं, 'तस्माद् ब्राह्मणो राजन्यवान् । तस्माद्
राजन्यो ब्राह्मणवान्' इति ।

तमेवाग्न्योः मङ्गलं पुनः प्रशंसति,—“अत् मनुष्य विहरति
तस्माद्ब्रह्मणा चत्रं व्येति” (५।१।४ अ०) इति । यस्मादग्निदयं
संयोज्य तस्मिन् संयुक्तेऽग्नौ विहरणम् (उत्तरकालीनं विविध-
मनुष्ठानं) करेति, 'तस्मात्' लोकेऽपि ब्राह्मणचत्रिययोः संयुक्तयोः
सतोः पश्चाद् ब्राह्मणेन नियमितः चत्रियो विविधं शास्त्रीयं
राज्यपरिपालनं प्राप्नोति ।

कल्पः, मातेव पुत्रमिति शिष्यादुखां निरूद्धा इति ।
पाठस्तु,—“मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निं स्वे योनावभास्वा ।
तां विश्वैर्देवैर्दत्तुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु^(५)”
इति । यथा लोके 'माता' 'पुत्रं' विभर्त्ति, तथा पृथिवीरूपा
इयम् 'उखा' 'स्वे योनौ' (स्वकीयगर्भस्थाने) 'पुरीष्यम्' एतम्

‘अग्निं’ ‘स्त्रे योनौ’* ‘अभाः’ (विभक्तिं) । ‘ताम्’ (उखां) ‘प्रजा-
पतिः’ ‘विमुञ्चतु’ (शिक्षपाशान्मुक्तां करोतु) । कीदृशः प्रजापतिः?—
‘विश्वेर्देवैर्हर्तुभिः’ च ‘संविदानः’ (एकमत्यङ्गतः), (विश्वं सृष्टि-
रूपं कर्म यस्यामौ) ‘विश्वकर्मा’ ।

अस्मिन्मन्त्रे ऋतुभिरितिपदस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“ऋतुभिर्वा
एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीत्य-
प्रित्याह ऋतुभिरेवेनं दीक्षयित्वा ऋतुभिर्विमुञ्चति” (५।२४ अ०)
इति । ‘एतं’ (यजमानम्) ‘ऋतुभिः’ पुरा संस्कुर्वन्ति, ‘षड्भि-
र्दीक्षयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवेनं दीक्षयति’ इत्युक्तत्वात् ।
अतस्तादृशयजमानसम्बन्धी । ‘स’ उख्योऽग्निरत्रापि ‘ऋतुभिरेव’
विमोचनीयो भवति । अतो विमोचनसाधनेऽस्मिन् मन्त्रे ऋतु-
प्रयोगाद्दीक्षाविमोचयारेकसाधनत्वं सम्पद्यते । यद्यपि दीक्षा
यजमानस्य, विमोचकस्यैव, तथाप्यभेदोपचारेण एकविषयत्वोप-
न्यासः ।

कल्पः, ‘यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्याग्निशिक्षमादत्ते’
इति । पाठस्तु,—“यदस्य पारे रजसः शुक्रं ज्योतिरजायत ।
तस्यः पर्षदति द्विषोऽग्ने वैश्वानर स्वाहा^(१)” इति । ‘रजसः’
(रजःसदृशस्य धूमस्य) ‘पारे’ (अवमाने) ‘अस्य’ (अग्नेः) ‘शुक्रं’
(निर्मलं) ‘यत्’ ‘ज्योतिरजायत’, ‘तत्’ (ज्योतिः) ‘द्विषः’ ‘अति’

* अथ “स्त्रे योनौ” इति पाठः पुनरुक्त इवाभाति ।

† सम्बन्धि इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

(द्वैष्टनतिक्रम्य) 'नः' (अस्मान्) 'पर्यत्' (प्रीणयत्) । हे वैश्वानरस्य
'अग्ने', तदीयं शिक्यं 'स्वाहा' (सुष्ठु आहुतम्) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“वैश्वानर्यां शिक्यमादत्ते स्वदद्यत्ये-
वैनत्” (५।२।४ अ०) इति । वैश्वानरशब्दो यस्यामृच्यस्ति, सेयं
'वैश्वानरी', “अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः” इति
स्यतेर्जाठराग्निरूपस्य वैश्वानरस्य स्वादुलकारित्वात् तदीयमन्त्रेण
उपात्तं शिक्यं स्वादूकृतं भवति ।

कल्पः, 'नैर्ऋतिरिष्टकाः कृष्णास्तिस्वस्तुषपक्वास्ताः शिक्यं
रुक्मस्तुषमामन्दीश्चादाय दक्षिणमपरमवान्तरदेशं गत्वा नमः सु
ते निर्वृत इति स्वकृत दरिणे प्रदरे वा शिक्यं निधाय इति ।
पाठस्तु,—“नमः सु ते निर्वृते विश्वरूपेऽयम्नायं विच्युता बन्धमेतं ।
यमेन त्वं यस्या संविदानेऽत्तमं नाकमधिरोहयेमम्^(१)” इति ।
हे 'निर्वृतं' (दक्षिण-पश्चिम-मध्यमस्थितावान्तरदिगभिमानिनि-
* देवते), 'विश्वरूपे' (बहुविधरूपयुक्ते), 'ते' (तुभ्यं) 'नमः' अस्तु ।
'अयम्नायं' (लोहनिर्मितं गृह्णन्त्वावदृढम्) 'एतं' 'बन्धं' (स्वर्ग-
प्राप्तिप्रतिबन्धकम्) 'इमं' (पाप्मानं) 'विच्युत' (विनाशय) । ततः
'त्वं' 'यमेन' (अग्निना) 'यस्या' (पृथिव्या) च 'संविदाना'
(ऐकमत्यं गता) सती इमं (यजमानम्) 'उत्तमं' 'नाकं',
(सर्वसुखोपेतं दुःस्वमाचरित्तं स्वर्गम्) 'अधिरोहय' (प्रापय) ।

अत्रोदाहृते सूत्रे या इष्टका अभिहितास्ता विधत्ते,—

* दिगभिमानिनि इति पाठो भवितुं युक्तः ।

“नैर्ऋतीः कृष्णास्त्रिंशत्सुषपक्का भवन्ति निर्ऋतौ वा एतद्भागधेयं
यत्तुषा निर्ऋतौ रूपं कृष्णं रूपेणैव निर्ऋतिं निरवदयते”
(५।२।४ अ०) इति । ‘निर्ऋतिः’ देवता यामामिष्टकानां ता
‘नैर्ऋत्यः’, ‘तुषा’ इति ‘यत्’ तत् ‘एतत्’ निर्ऋतेः (राक्षसदेवतायाः)
भागधेयम् । अत एवेष्टिप्रकरणे ‘रक्षसां भागोऽसि’ इति तुषोप-
वापमन्त्र आस्नातः । ‘रूपं’ च निर्ऋतिदेवतायाः ‘कृष्णं’, अतस्तदा-
नुकूल्याय इष्टकास्तुषपक्काः कृष्णवर्णाश्च कुर्युः, तथा सति अत्ररूपेणैव
भागेन ‘निर्ऋतिं’* ‘निरवदयते’ (निःसारितवान् भवति) ।

दक्षिणपश्चिमावान्तरदिशमङ्गुल्या निर्दिश्य विधत्ते,—“इमां
दिशं यन्लोषा वै निर्ऋतौ दिक् स्वायामेव दिशि निर्ऋतिं
निरवदयते” (५।२।४ अ०) इति ।

कल्पः, ‘यत्ते देवो निर्ऋतिर्भावन्थेति शिष्यजालेनेनाः
प्रच्छाद्य’ इति । ‘एनाः’ (वक्ष्यमाणमन्त्रैरुपधेया इष्टकाः) । अर्थ-
क्रमेणायं मन्त्रो वक्ष्यमाणेभ्यस्त्रिभ्य उत्तरभात्रो, पाठक्रमेण तु
पूर्वभात्रो । तत्पाठस्तु,—“यत्ते देवो निर्ऋतिरावन्थ दाम ग्रीवा-
स्त्रिविचर्त्य । इदं ते तद्विद्याम्यायुषो न मध्यादद्या जीवः पितु-
मद्धि प्रमुक्तः^(८)” इति । हे यजमान, ‘ते’ (तव) ‘ग्रीवासु’
(ग्रीवायाः सम्बन्धिषु प्रदेशविशेषेषु) ‘निर्ऋतिः’ ‘देवो’ ‘यत्’
‘दाम’ (स्वकीयं पाशम्) ‘त्रिविचर्त्य’ (विनाशयितुमशक्यम्)
‘आवन्थ’ (दृढं बबन्थ), ‘तत्’ ‘इदं’ ‘ते’ दाम (वदीयं

* मन्त्रेण पुस्तके निर्ऋतिरिति पाठो न युक्तः ।

योवायुषं पाशं) 'विद्यामि' (विमुञ्चामि) । तच्च विमोचनं लदोषस्य 'आयुषः' 'मध्यात्' आरभ्य 'न' भवति, किन्तु कृत्स्नेऽप्यायुषि; 'अथ' (पाशविमोकानन्तरं) त्वं 'जीवः' (चिरञ्जीवी) सन् 'प्रसक्तः' (सर्वैः प्रतिबन्धैर्विरहितः) 'पितुम्' (अन्नं) 'अद्धि' (भक्षय) ।

कल्पः, 'तस्येष्टकाभिः पाशमभ्युपदधाति यस्यास्ते अस्याः क्रूर आसन् जुहोमीत्येताभिस्तिष्ठभिः पराचोरसः स्पृष्टा दक्षिणापवर्गं तथा दैवतं करोति' इति । तस्य शिष्यस्य पाशमभिलक्ष्य कृष्णाभिरिष्टकाभिरुपधानं सम्पादयेदित्यर्थः । तिष्ठषु प्रथमामाह,— 'यस्यास्ते अस्याः क्रूर आसन् जुहोम्येषां बन्धानामवमर्जनाय । भूमिरिति त्वा जना विदुर्निर्ऋतिरिति त्वाहं परिवेद विश्वतः(९)' इति । हे निर्ऋते, 'यस्याः' 'ते' (तव) 'अस्याः', 'क्रूर आसन्' (उग्ररूपे आस्ते) 'जुहोमि' (आर्जितवदिष्टकामुपदधामि) । किमर्थं ?— 'एषां बन्धानाम्' 'अवमर्जनाय' (यजमानस्य परलोकप्राप्तिप्राप्त-बन्धकानाम् एषां पापानां विनाशाय); 'यस्याः' 'ते' (तव) मुखे प्रदररूप दरिणरूपे वा 'अहम्' इष्टकामुपदधामि । 'त्वा' (तादृशीं त्वां) 'जनाः' (जन्तुमात्ररूपाः, शास्त्रसंस्काररहिताः) 'भूमिरिति' 'विदुः' । निर्ऋतिदेवीति, *—'अहं' तु शास्त्राभिज्ञतया त्वां 'विश्वतः' (सर्वतः, सर्वथा) 'निर्ऋतिदेवी'—इत्येव 'परिवेद' (सम्यक् जानामि) । तत्र त्वन्निर्ऋतिरित्येतद्देवता-नामधेयम् ।

* अत्र संहितास्यपाठानुसारेण निर्ऋतिरिति पाठो धर्तुं युक्तः ।

अवयवार्थस्यैवं स्युत्पादनीयः,—सर्वदेवमाधारणाद्देवयजनात्त्रिष्कृत्य
स्वतन्त्रेण * प्रदरादौ ऋतिः प्राप्तिर्लक्षाः सा 'निर्ऋतिः' । तदिदं
प्रकारद्वयमभिप्रेत्य 'विश्वतः' इत्युक्तम् ।

अथ द्वितीयामाह,—“असुन्वन्तम् यजमानमिच्छ स्तेनस्येत्यां
तस्करस्यान्वेषि । अन्यमस्मादिच्छ सा त इत्या नमो देवि निर्ऋते
तुभ्यमस्तु^(१०)” इति । हे 'निर्ऋते', यः सोमयागं न करोति, यश्च
हविर्यज्ञं न करोति, तादृशम् 'असुन्वन्तम्' 'यजमानं' च 'इच्छ'
(यज्ञोत्तुमिच्छ) । किञ्च यः स्तेनः (प्रच्छन्नचोरः), यश्च तस्करः
(प्रकटचोरः) तयोः 'इत्यां' (गतिम्) 'अन्वेषि' (अनुगच्छ); गत्वा
तावपि गृहाणेत्यर्थः) । सर्वथापि सोमं सुन्वद्भ्यो हविर्यज्ञैश्च
यष्टृभ्यः 'अस्मत्' 'अन्यम्' 'इच्छ' (नास्मानिच्छ) । 'सा' दुष्टशिता
तव 'इत्या' (गतिश्चर्या) । हे 'निर्ऋते', 'देवि', 'तुभ्यं' 'नमः' 'अस्तु' ।

अथ तृतीयामाह,—“देवीमहं निर्ऋतिं वन्दमानः पितेव
पुत्रं दमये वचाभिः । विश्वस्य या जायमानस्य वेद शिरः-शिरः
प्रति स्रुरी विचष्टे^(११)” इति । 'देवीं' 'निर्ऋतिं' 'वन्दमानः' 'अहं'
'वचाभिः' (स्तुतिरूपैर्वाक्यैः) 'दमये' (उपचोर्णां स्वाधीनां करेर्ममि) ।
तत्र दृष्टान्तः,—यथा लोके 'पिता' 'पुत्रं' (दुःशीलं बालं), हे तात
हे वत्स—इत्यादिभिरुपलालनवचनैः स्वाधीनं करोति तदत् ।
'या' 'स्रुरी' (विदुषी) निर्ऋतिः 'जायमानस्य' 'विश्वस्य' (सर्वस्य
स्तेनतस्करादेः) 'शिरः-शिरः' 'प्रति' (हस्तेनैकैकं शिरः प्रतिगृह्य)

* लक्षते इति J. पु० पाठः ।

‘वेद’- (त्वदीय त्वदीयमपराधं जानामि)-इति ‘विचष्टे’ (विशेषेण कथयति) । तादृशीं निर्वर्तितदेवो वन्दमानः इति पूर्वत्राम्बयः ।

एतैर्मन्त्रैः माध्यमिष्टकोपधानं विधत्ते,—“स्वकृत इरिण उपदधाति प्रदरे वैतद्वै निर्वर्त्या आयतनं स्व एवायतने निर्वर्तिं निरवदयते” (५।२।४ अ०) इति । स्वकृतं (स्वयमेव निष्पन्नं), न तु देशान्तरादानीय चयनस्थान इव प्रलिप्तं, तादृशे ‘इरिणे’ (ऊषरे) वा, ‘प्रदरे’ (भृच्छिद्रे) वा, कृष्णास्त्रिंश इष्टका उपदधात् । एतदुभयमेव निर्वर्त्या ‘आयतनम्’ (स्थानम्), अति-स्यष्टमिति, तस्मिन्नष्टिकोपधानं यदि क्रियते, तदा ‘स्व एव’ स्थाने तां ‘निर्वर्तिं’ ‘निरवदयते’ (देवयजनान्निष्कृत्य इमामवस्थापयति) ।

शिक्यस्तेपरिजालमूलभागं परित्यज्य पशुरूपमग्नभागमभिलक्ष्यावस्थितो यो देशस्तं देशमिष्टकोपधानस्य विधत्ते,—“शिक्यमभ्युपदधाति नैर्वर्तो वै पाशः साचादेवैनं निर्वर्तिपाशात् मुञ्चति” (५।२।४ अ०) इति । ‘शिक्यम्’ ‘अभि’-लक्ष्य (तत्पाश-भागमभिलक्ष्य) अवस्थितो यो देशस्तत्रोपदध्यादित्यर्थः । ‘साचात्’ (विलम्बमन्तरेण) । ‘एनं’ (यजमानम्) ।

इष्टकानां सङ्ख्यां विधत्ते,—“तिस्र उपदधाति त्रेधा विहितो वै पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मान्निर्वर्तिमवयजते” (५।२।४ अ०) इति । शरीरस्य ऊर्द्धाधोमध्यमभागैः ‘पुरुषः’ ‘त्रेधाविहितः’, तादृशात् पुरुषादादाय त्रिसङ्ख्यां ‘निर्वर्तिम्’ ‘अवयजते’ (विनाशयति) । यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘पराचोरसः स्पृष्टा दक्षिणा-पवर्गम्’ इति ।

तदिदं विधत्ते,—“पराचीरूपदधाति पराचीमेवास्मान्निर्घृतिं प्रणुदते” (५।२।४ अ०) इति । दक्षिणमुखः पुरुष एकामुपधाय ततो दक्षिणतो द्वितीयां, ततोऽपि दक्षिणतस्तृतीयाम् ‘उपदधाति’ इति यत्, तदिदं पराङ्गम् । एवं सति ‘अस्मात्’ देवयजनाद् यजमानाद्वा पराङ्मुखं* कृत्वा ‘निर्घृतिं’ निःसारयति ।

उपधानादूर्द्ध्वं देवयजनं प्रति आगमनं विधत्ते,—“अप्रतीक्षमा-
यन्ति निर्घृत्या अन्तर्हित्यै” (५।२।४ अ०) इति । ‘अप्रतीक्षं’ (पृष्ठतो दृष्टिमहल्लेत्यर्थः) । तच्च ‘निर्घृत्या’ अन्तर्द्धानाय (दर्शना-
भावाय भवति) ।

कल्पः, ‘निवेशनः सङ्गमनो वसुनामित्याहवनीयं गार्हपत्यं चोपातिष्ठन्ते’ इति । पाठस्तु,—“निवेशनः सङ्गमनो वसुनां विश्वा रूपाभिच्छे शचीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मन्द्रो न तस्यौ समरे पथीनाम्^(१९)” इति । अयमग्निः, ‘निवेशनः’ (यजमानानां स्वस्वगृहे निवेशयिता), ‘वसुनां’ ‘सङ्गमनः’ (प्रजापशुरुपाणां द्रव्याणां प्रापकः) सन् ‘शचीभिः’ (स्वकीयाभिः शक्तिभिः) ‘विश्वा रूपा’ (सर्वाणि रूपाणि) ‘अभिच्छे’ (अभितः ख्यापयति) । तत्र दृष्टान्तः,—‘सविता’ ‘देवः’ ‘इव’ (यथा सूर्यः सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयति तद्वत्) ; तादृशोऽग्निः ‘सत्यधर्मा’ (‘सत्यो’ऽवश्यभावी-[†] फलोपेतो ‘धर्मा’ऽग्निहोत्रादिलक्षणे यस्यासौ ‘सत्यधर्मा’), ‘इन्द्रः’ परमैश्वर्यवान् ; अत एव ‘पथीनां’ ‘समरे’ ‘न तस्यौ’ (परि-

* पराङ्मुखोमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अवश्यभावि-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

पन्थिमां शत्रूणां समागमे पुरतः स्वयमागत्य न तिष्ठति, किन्तु स्वकीयनामग्रहणमात्रेण ते पलायन्त इत्यर्थः) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यमुपस्थानं विधत्ते,—“मार्जयित्वापतिष्ठन्ते मेधत्वाय” (५।२।४ अ०) इति । ‘शन्नो देवीः’ इति मन्त्रेण मार्जनं कृत्वा पश्चात् ‘निवेशनः’ इति मन्त्रेण ‘उपतिष्ठन्ते’ । अनेनोपस्थानेन यजमानो मेधो भवति ।

उपस्थेयं विधत्ते,—“गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते निर्घृतिलोक एव चरित्वा पूता देवलोकमुपावर्तन्ते” (५।२।४ अ०) इति । दक्षिण-पश्चिमावात्नरूपे ‘निर्घृति’-स्थाने चयनार्थं ‘चरित्वा’ ततो मार्जनन ‘पूताः’ सन्नो ‘गार्हपत्य’-समीपरूपं ‘देवलोकम्’ आगच्छन्ति ।

मन्त्रगतामेकत्वमङ्गां प्रशंसति,—“एकय्योपतिष्ठन्त एकधैव यजमाने वीर्यं दधति” (५।२।४ अ०) इति । ‘एकधा’ (युगपदित्यर्थः) ।

मन्त्रगतस्य वसुशब्दस्यार्थं दर्शयति,—“निवेशनः सङ्गमनो वसूनामित्याह प्रजा वै पशवो वसु प्रजायं वै नं पशुभिः समर्द्धयन्ति” (५।२।४ अ०) इति ।

अथाग्निचयनभूमेः परिमाणं विधत्ते,—“पुरुषमात्रेण विमिमोते यज्ञेन वै पुरुषः सश्वितो यज्ञपरुषैवैनं विमिमोते” (५।२।५ अ०) इति । पुरुषः प्रमाणं यस्य दण्डस्य सोऽयं ‘पुरुषमात्रः’, तेन दण्डेन भूमेः प्रमाणं कुर्यात् । यज्ञाभिमानी*देवेन समान-

* यज्ञाभिमानी-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

प्रमाणो लौकिकः 'पुरुषः', 'पुरुषमात्रेण' विमिमोते सति यज्ञस्य 'पुरुषा' (पर्वणा) प्रमाणेन 'एव' 'एनम्' (अग्निं) विमोतवान् भवति ।

पुरुषो हि द्विविधः, अवाग्वाङ्मूर्द्धवाङ्मयेति, अतो विशेषं विधत्ते,—“यावान् पुरुष ऊर्द्धवाङ्मस्तावान् भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्येणैवेनं विमिमोते” (५।२।५ अ०) इति । पुरुषोऽप्यूर्द्धं प्रसारितस्य बाहोरपरिस्थितं वस्तु स्पृष्टुं न शक्नोति, अतः पुरुष-वीर्यस्य तावन्मात्रत्वाद् वीर्येणैव मानसिद्धयर्थम् ऊर्द्धपुरुषप्रमाणं कुर्यात् ।

वामदक्षिणपार्श्वयोः पक्षस्थानं विधत्ते,—“पक्षी भवति न ह्यपक्षः पतितुमर्हति” (५।२।५ अ०) इति । पक्षभङ्गे मति अपक्षेण उत्पतितुमशक्यत्वात् पक्ष्याकारस्यैवत्यतः पक्षयुक्तत्वं कुर्यात् । यदुक्तं सूत्रकारेण, 'चतुर आत्मनि पुरुषान् विमिमोते पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरेऽरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं प्रवर्द्धयत्येवम् उत्तरत उत्तरम्' इति ।

तयोः परिमाणाधिक्यं विधत्ते,—“अरत्निना पक्षौ द्राघो-याऽभौ भवतस्तस्मात् पक्षप्रवयाऽपि वयाऽपि” (५।२।५ अ०) इति । चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽरत्निः, तेन 'अरत्निना' 'पक्षौ' पुरुषात् दीर्घतरौ कुर्यात् । यस्मादेवं, 'तस्मात्' लोके पक्षिणोऽपि पक्षयो-रभिवृद्धियुक्ता दृश्यन्ते ।

पक्षधेराधिक्यांश्च विधाय स्वरूपपरिमाणं विधत्ते,—“व्याम-माचो पक्षौ न पुच्छन् भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्यसम्पितः”

(५।१।५ अ०) इति । बाङ्गोः प्रसारणं 'व्यामः', तत्पक्षयाः पुच्छस्य च परिमाणं, पुरुषव्यवहारसामर्थ्यस्य च तावत्त्वादयमग्निर्वीर्येण सम्भूतो भवति ।

मानसाधनं विधत्ते,—“वेणुना विमिमोत आग्नेयो वै वेणुः भयोनित्वाय” (५।१।५ अ०) इति । अग्निना प्रविष्टत्वात् 'वेणुः' 'आग्नेयः'; तथा चान्नातम्,—‘अग्निर्देवेभ्योऽनित्वायत स वेणुं प्राविशत्’ इति । अतोऽग्नेः स्वकीयस्थानमहितत्वाय वेणुना विमानं कुर्यात् ।

कल्पः,—‘सं वरत्रा दधातनेति संप्रेष्यति’ इति । पाठस्तु,—“सं वरत्रा दधातन निराहावान् कृणोतन । विश्चामहा अत्रटमुद्रिणं वयं विश्चामहाऽदस्तमचितम्^(११)” इति । हे कर्षकाः पुरुषाः, ‘वरत्रा’ (चर्ममयी रज्जुः?) ‘सं’-‘दधातन’ (सम्यक् स्थापयत) । तत्र ‘आहावान्’ (बलीवर्दानामुदकपानार्थं द्रोणीविशेषान्) ‘निः’-‘कृणोतन’ (निष्पादयत) । ‘अत्रटम्’ (उदकोद्धारणाय सम्पादितं कृपं) ‘उद्रिणं’ (बहलोदकयुक्तं यथा भवति तथा) ‘विश्चामहे’ (भृतस्रगतपङ्कोद्धारणेन सेकयुक्तं प्रस्रवणापेतं अत्रटं कुर्मः) । कोदृशमवटं ?—‘विश्चामहा’ (सर्वेष्वप्यहःसु) ‘अदस्तं’ (कूलपातराहित्येनाहंसितम्), ‘अचितं’ (घर्मकालोऽपि भोषाभावसंज्ञणम्) ।

कल्पः,—‘निष्कृताहावमवटमित्यवटादुदकमाहावेषूत्थिञ्चति’ इति । पाठस्तु,—“निष्कृताहावमवटं सुवरत्रं सुषेचनम् । उद्रिणं मिञ्चे अचितम्^(१२)” इति । काष्ठपाषाणनिर्मितानां द्रोणीनामन्तःस्थितावकाशरूपो योऽयमवटः, तस् ‘अत्रटम्’ अहं

‘सिद्धे’ (तत्रोदकं चारयामि) । कीदृशमवटं?—‘निष्कृताहाव’ (पार्श्वेषु सञ्चिद्रत्नेन निष्कृता निष्पादिता आहावा द्रोणो यस्य अवटस्य सोऽयं निष्कृताहावः, तं); ‘सुवरत्रं’ (कृपादुदकमुद्भूतं शोभना दृढा वरत्रासुर्ममयरञ्जवो यस्यासौ सुवरत्रसं); ‘सुषेचनं’ (सुहु सेक्तुचोग्यानि उदकोद्भरणसाधनानि पात्राणि यस्यासौ सुषेचनसं); ‘उद्भिषं’ (उदकवन्तम्); ‘अचित्तम्’ (उदकस्य अगलितत्वेन अपचयरहितम्) ।

कल्पः, ‘सीरा युञ्जन्तीति द्वाभ्यां सीरं युनक्ति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुख्या^(१५)” इति । ‘कवयः’ (कृषिकर्माभिजाः) ‘सीरा’ (सीरं लाङ्गलं) ‘युञ्जन्ति’ (सञ्जीकुर्वन्तु) । तथा युगानि त्रिषु षट्सु वा कक्ष्याविशेषेषु अपेक्षितानि ‘पृथक्’ ‘वितन्वते’ (एकैकं विस्तारयन्तु) । कीदृशाः कवयः?—‘धीराः’ (धैर्ययुक्ताः) अनलसा इत्यर्थः; ‘देवेषु’ (देवताविशेषविषयेषु) ‘सुख्या’ (सुखं सुखमिच्छन्तीति सुखया (?)) ।

अथ द्वितीयामाह,—“युनक्त सीरा वि युगा तनेत कृते योनौ वपतेह बीजं । गिरा च शुष्टिः सभरा असं नो नेदोय इत्सृष्ट्या पक्कमाद्यत्^(१६)” इति । हे कर्षकाः, ‘सीरा’ ‘युनक्त’ (लाङ्गलं योजयत); ‘युगा’ ‘वि-‘तनेत’ (युगानि विस्तारयत); ‘कृते’* (कर्षणेन योगे) ‘इह’ ‘योनौ’ (अस्मिन् स्थाने) ‘बीजं’ ‘वपत’ । किञ्च तद्बीजं ‘गिरा’ (आग्नीर्वादारूपेण मङ्गलवाक्येन) युक्तमिति

* कृते इति आदर्शमुक्तकपाठो न सम्बन्धः ।

शेषः । 'सुष्टिः' (तत्र निष्पन्नः सन्धः) 'नः' (असदर्थी) 'सभरा' (असत्फलभारयुक्तः) अस्तु । 'पक्ष' फलं 'नो' 'नेदोय इत्' (अग्निक-
तममेव, (अस्पकालानिष्याद्यमेव असत्*) 'सृष्ट्या' (खवनसाधनेन
दात्रेण) लूनं सत् 'नः' 'आयत्' (अस्मात्समीपमागच्छतु) ।

कल्पः, 'लाङ्गलं पवीरवमितिद्वाभ्यां कृषति' इति । तत्र
प्रथमामाह,—'लाङ्गलं पवीरव सुशेव सुमतिस्वर । उदित्कृषति
गामविं प्रफर्ष्यन्तं पीवरीं । प्रस्थावद्रथवाहनम्^(१०)' इति । इदं
'लाङ्गलं' 'उदित्कृषति', (उद्धृतानि प्रौढलोष्टानि यथा भवन्ति,
तथैव कृषतु) । कीदृशं लाङ्गलं ?—'पवीरवं' (वज्रवदन्तिरीक्षणं),
'सुशेव', (कर्षकैः सुष्ठु सेवितुं(?) शक्यं), अतितोच्छ्रान्तेन सहसा भूमि-
भेदात् कर्षकाणां नास्ति प्रयास इत्यर्थः । 'सुमतिस्वर' (कर्षकैः शोभन-
मिदमिति मन्यमानः 'सु' 'मतिस्वर' भूमौ निष्चोन्नतत्वेन विशिष्ट-
गमनविशेषः यस्य, तत् सुमतिस्वर) । अनेन कर्षणेन फलाधिक्ये
सति गवादिकं यजमानः प्राप्नोतीति शेषः । तत्र गौः अविरित्युभयं
प्रसिद्धं, 'प्रफर्ष्या' (प्रथमवयस्का कन्या), 'पीवरी' (पुष्टा गौः), 'प्रस्था-
वत्' (प्रयाणसमर्थम्) 'रथवाहन' (रथं वोढुं योग्यमश्वादिकं) । यदा
हि कृषिः समृद्धा भवति, तदानीमेतत् सर्वं यजमानस्य सुलभम् ।

अथ द्वितीयामाह,—'शूनं नः फाला वितुदन्तु भूमिः
शूनं कीनाशा अभियन्तु वाहान् । शूनं पर्जन्यो मधुना पयोभिः

* 'अस्पकालानिष्याद्यमेव असत्' इत्ययमंशः '(असत्फलभारयुक्तः)
अस्तु' इत्यनन्तरं भवितुं युक्तः ।

† प्रफर्ष्यन् इति टीकानुसारी पाठः कल्पयितुं युक्तः ।

शुनाषीरा शुनमस्मासु धत्तम्^(१८) इति । 'नः' (अस्माकं) 'शुनं' (सुखं) यथा भवति, तथा 'फालाः' (लाङ्गलमुखानि) 'भूमिं' 'वितुदन्तु' (त्रिशेषेण कृषन्तु) । 'कीनाशाः' (कर्षकाः) 'वाहान्' (बलीवर्दान्) 'शुनं' यथा भवति, तथा 'अभियन्तु' (अभितः प्रेरयन्तु, अभितः प्रेरयन्तो गच्छन्तु) । 'पर्जन्यः' (मेघः) 'शुनं' यथा भवति, तथा 'मधुना' (मधुररसेन) युक्तैः 'पयोभिः' (षड्कैः) वृष्टिमतिस्तृजलिति शेषः । 'शुनाषीरा' (वाय्वादित्यौ), युवां 'शुनं' (सुखं) 'अस्मासु' 'धत्तम्' ।

'शीरा युञ्जन्ति' इतिमन्त्रद्वयेन साध्यं लाङ्गलयोगं, 'लाङ्गलं पवीरवम्' इतिमन्त्रद्वयेन साध्यं कर्षणञ्च क्रमेण विधत्ते,—“यजुषा युगन्ति यजुषा कृषति व्यावृत्त्यै” (५।२।५अ०) इति । 'यजुषा' मन्त्रेण । लौकिकन्तु कर्षणममन्त्रकमिति व्यावृत्तिः ।

बलीवर्दसङ्ख्यां विधत्ते,—“षड्गवेन कृषति षड्वा षटव ऋतुभिरैवैनं कृषति” (५।२।५अ०) इति । कक्ष्यात्रयरूपेणावस्थितेषु त्रिषु युगेषु वध्यमानाः षट्सङ्ख्याका गावो बलीवर्दा यस्य लाङ्गलस्य तत् 'षड्गवम्' ।

पञ्चान्तरं विधत्ते,—“यत् द्वादशगवेन संवत्सरेष्वैव” (५।२।५अ०) इति । कक्ष्याषड्गतेषु वध्यमाना द्वादशसङ्ख्याका गावो यस्य लाङ्गलस्य तत् 'द्वादशगवम्', तेन यदि कृषेत्, तदानो द्वादशमासात्मकेन 'संवत्सरेष्वैव' कर्षणं कृतं भवति ।

अथमस्थानस्य षाकस्थेन कर्षणप्राप्तौ तद्वारयितुं विधत्ते,—“इयं वा अग्नेरतिदाहाद्बिभेत्सैतद्भिर्गुणमपश्यत् कृष्टञ्चाकृष्टञ्च

ततो वा इमां नात्यदृश्यत्कृष्टञ्चाकृष्टञ्च भवत्यस्या अनतिदाहाय”
 (५।१।५ अ०) इति । साकल्येन कृष्टे स्थाने चीयमानोऽग्निर्भूमि-
 मत्यन्तं दहति, तस्मात् ‘अतिदाहात्’ विभेति; ‘सा’ (भूमिः)
 तमतिदाहं परिहर्तुमुपायं विचार्य कस्मिंश्चित्प्रदेशे ‘कृष्टं’
 कस्मिंश्चित् ‘अकृष्टं’ इत्येवमेतत् ‘द्विगुणम्’ (उभयविधस्थानम्) उपाय-
 त्वेन ‘अपश्यत्’ । लोकेऽपि प्रचारेण क्विन्नेऽवयवे अग्निषामीषेण
 यावान् सन्तापः, न तावानितरस्मिन्नवयवे दृश्यते । तस्मात्
 कृष्टाकृष्टभेदेन द्वैगुण्ये सति अग्निश्चितो भूमिं नात्यन्तं दहति ।
 तस्माद्भूमेः ‘अनतिदाहाय’ किञ्चित् ‘कृष्टं’, किञ्चित् ‘अकृष्टम्’
 इत्येवं ‘द्विगुणं’ कुर्यात् ।

तदेतद्द्वैगुण्यं प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“द्विगुणं वा अग्नि-
 मुद्यन्तुमर्हतीत्याहुर्दृश्यत्कृष्टञ्चाकृष्टञ्च भवत्यग्रेरुद्यते” (५।१।५ अ०)
 इति । गार्हपत्यादुत्तरवेदिं प्रत्यग्निप्रणयनकाले मिकताभिरेकं
 पात्रमापूर्य, तस्योपर पात्रान्तरे ‘अग्निं’ प्रक्षिप्य द्विगुणेन पात्रेणाग्ने-
 रुद्यमनं दृष्टं, तद्वदत्रापि कृष्टाकृष्टभेदेन ‘द्विगुणं’ स्थानम् अग्रेरुद्यम-
 नयोग्यमित्यभिज्ञा आहुः । तस्मादुद्यमनाय ‘द्विगुणं’ कर्त्तव्यम् ।

अथ कर्षणसमाप्तेरुद्धं यदा बलीवर्दानुत्सृजति तदानोमत्सृजनाय
 दिग्बिभ्रं विधत्ते,—“एतावन्तो वै पशवो दिपादश्च
 चतुष्पादश्च तान् यत् प्राच उत्सृजेद्द्रुद्रायापि दध्याद्यदक्षिणा
 पितृभ्यो निधुर्वद् यत् प्रतीचो रक्षाः सि हन्युर्दोष उत्सृजत्येषा
 वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक् तामेवैवाननुत्सृजत्येषा खस्विमां
 दिश्चमुत्सृजत्यसौ वा आदित्यः प्राणः प्राणस्त्वैवाननुत्सृजति”

(५।२।५ अ०) इति । बलीवर्दप्रेरकाः कर्षका 'द्विपादः', बलीवर्दाः 'चतुष्पादः', 'तान्' उदङ्मुखत्वेन निःसारयेत् । रुद्रः खदिक्रमामोष्यात् प्राच्यां दिशि आगत्य निर्गच्छते बलीवर्दान् यद्दीव्यामोष्यतिष्ठते, अतस्तत्र निर्गमने 'रुद्राय' दत्ता भवन्ति । दक्षिणस्यां दिशि पितरः स्वत एव तिष्ठन्ते, तत्र निर्गमने तेभ्यो 'निधुवेत्' (नितरामर्पयति) । प्रतीच्यां वरुणप्रेरितानि 'रक्षांसि' अतिष्ठन्ते, तानि च पशून् 'हृत्युः' । उदीची तु बाधकरहितत्वात् 'देवानां' 'मनुष्याणां' च 'शान्ता' । अतः 'तामेव' 'अनु' 'एनान्' (बलीवर्दान्) 'उत्सृजेत्' । 'अथो खलु' (अपि च) येयमुदीची, ताम् 'इमां' 'दिशं' प्रति यदा 'उत्सृजति', तदानो प्राणरूपम् आदित्यमनुसर्जनं कृतं भवति । आदित्यस्य प्राणरूपत्वं प्राण-स्वामित्वादवगन्तव्यम् । अत एवारण्यकाण्डे समाह्वयते,—"योऽसौ तदनुदेति, स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति" इति । आथर्वणिकास्वामनन्ति, 'आदित्यो ह वै वाह्यः प्राण उदयत्येव ह्येनं चालुषं प्राणमनुगृह्णातः' इति । तस्य चादित्यस्योत्तरदिग्वर्त्तित्वं पुरुषविशेषापेक्षया द्रष्टव्यं । मेरोः परितस्तत्तल्लोकेषु तत्तत्प्राणिना वर्त्तन्ते; तथा सति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् 'आदित्यः' अस्मदपेक्षया या उदीची, तस्यामप्यागच्छति । तदानो कस्मिंश्चिन्मरु-पार्श्वेऽवस्थितैरादित्यो विलोक्यते; सोऽयं तेषां प्रत्युदयः । एतत्सर्व-मभिप्रेत्य तस्योत्तरदिगुदयमङ्गीकृत्य सा दिक् प्रशंस्यते ।

कर्षणादूर्द्ध्वमुत्सर्जनप्रकार उक्तः । अथ कर्षणकाले कस्मिंश्चिद्विशेष उच्यते । कर्षण-पृष्ठाच्छिरोऽधिष्ठति कामं कामदुघे धुञ्चेति

प्रदक्षिणमावर्त्तयंस्त्रिस्त्रिस्त्रिः शीताः संहिताः कृषति मध्ये
 संभिन्ना भवन्ति दक्षिणात्पत्तादुत्तरस्माद्दक्षिणायै श्रोणेत्तरम्
 अस्समुत्तरायै दक्षिणम्' इति । पाठस्तु,—“कामं कामदुघे धुक्ल
 मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायान्नये पूष्णे श्रोषधीभ्यः प्रजाभ्यः(१९)”
 इति । काम्यन्त इति कामाः भोगाः, तान् दोग्धि सम्पादयतीति
 कामदुघा लाङ्गलपङ्कतिः । हे 'कामदुघे' (मित्रादीनां
 'कामम्' (अपेक्षितं भोगं) 'धुक्ल' (सम्पादय) ।

कर्षणकाले प्रादक्षिणेनावृत्तिं विधत्ते,—“दक्षिणा पर्यावर्त्तन्ते
 स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्त्तन्ते तस्माद्दक्षिणेऽर्द्धं आत्मनो वीर्यावर्त्तरो
 ऽथो आदित्यस्यैवावृत्तमनु पर्यावर्त्तन्ते तस्मात् पराश्वः पशवो
 वितिष्ठन्ते प्रत्यञ्च आवर्त्तन्त” (५।२।५अ०) इति । 'दक्षिणा'
 (प्रादक्षिणेन) दक्षिणभागमवगृह्याय वामभागस्य परिभ्रमणं प्रा-
 दक्षिणं; पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यवद्भावात् तदेवानुसृत्य पर्या-
 वृत्तिः कृता भवति । यस्माद्दक्षिणभागे वीर्यं श्रुत्यभिप्रेतं, 'तस्मात्'
 लोके सर्वव्यापारे दक्षिणहस्तस्यैव वीर्यातिशय उपलभ्यते ।
 किञ्चादित्यो मेरुं प्रदक्षिणीकुरुते तदप्यत्रानुसृतं भवति ।
 यस्मादत्रावृत्तिः कृता, 'तस्मात्' लोकेऽपि प्रातःकाले 'पशवः'
 'पराश्वः' श्ररुषे गत्वा विविधं सञ्चरन्ति, पुनः सायंकाले गृहं
 प्रत्यभिमुखो 'आवर्त्तन्ते' ।

कर्षणे प्रकारविशेषं विधत्ते,—“त्रिस्त्रिस्त्रिः शीताः कृषति
 त्रिवृत्तमेव यज्ञमुखे विपातयति” (५।२।५अ०) इति । लाङ्गल-
 पङ्कतिः 'शीता', पुच्छादारभ्य शिरःपर्यन्तं... 'त्रिस्त्रिः शीताः

कृषति' । तथा दक्षिणात्पचादारभ्य उत्तरपक्षपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । तथा दक्षिणस्याः श्रोणेरारभ्य उत्तरासपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । तथा उत्तरस्याः श्रोणेरारभ्य दक्षिणासपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । एवं द्वादश 'सीताः' सम्पद्यन्ते । एवमावृतया त्रिसङ्ख्याया चिद्वृत्स्तोममेव यज्ञप्रारम्भे विस्तारयति ।

कल्पः, 'घृतेन सीतेति सीतान्तरालान्यभिमृशति' इति । पृठस्तु,—'घृतेन सीता मधुना समक्ता विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः । ऊर्जस्वती पयसा पितृमानास्मान्सीते पयसाभ्याववृत्स्व^(१०)' इति । इयं 'सीता' 'मधुना' (मधुरेण) 'घृतेन' 'समक्ता' (सम्यगाद्रीकृता); अत एव 'विश्वैर्देवैः' 'मरुद्भिः' समीचीनेयमित्यङ्गीकृता । सा पुनः 'ऊर्जस्वती' 'पयसा पितृमाना' (जलेनाप्यायिता) वर्णसे । हे 'सीते', जलेनाप्यायित्वा त्वं 'अस्मान्' प्रति 'अभ्याववृत्स्व' (अभित आवृत्ता भव) ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

सं, गार्हपत्य उख्याग्निं चतुर्भिर्निवपेदमुम् ।
 माता, शिक्षादुखां मुञ्चेत्, यद्, शिक्षपरिग्रहः ॥
 नमो, नैर्ऋतदेशे तच्छिक्कं त्यज्यं, यदित्यतः ।
 शिक्षजालेन याः कृष्ण इष्टकांश्चादयेदमूः ॥
 यस्यास्त्रिभिस्त्रिस एताः कृष्णा उपदधाति हि ।
 निवे, ऽग्निमुपतिष्ठेत्, सं, व, सम्प्रेष्यतीतरान् ॥
 निष्कृताहा, ऽवटे सिद्धेत्सीरा,—द्वाभ्यां हृत्कार्पणम् ।
 साङ्ग,—द्वाभ्यां कृषेत्, काममावर्त्तत प्रदक्षिणम् ॥
 घृते, ऽन्तराले संस्पर्श इति मन्त्रास्तु विंशतिः ॥

अत्र मौर्मासा,—द्वतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् । (अ०२)

“ऐन्द्रग निवेशनेत्यग्निं गार्हपत्यं भजेदिति ।

प्रकाशो मुख्य इन्द्रो वा गौणो? मुख्यस्तु पूर्ववत् ॥

एकस्य गौणताप्रौद्ये मन्त्रस्यैवानुवादतः ।

गौणतातोऽभ्युपस्थाने मन्त्रः श्रुत्या नियुज्यते ॥

अग्निचयने ‘निवेशनः सङ्गमनः’ इत्यादिका काचिदैन्द्री षड्क
समाह्वाना; तस्या उत्तरार्द्धे ‘इन्द्रो न तस्यौ’ इति विद्यमानत्वात्
तन्मन्त्र इन्द्रविषयः । ब्राह्मणस्यैवमांशायते,—‘निवेशनः सङ्गमनो
वसुनामित्यैन्द्रग गार्हपत्यमुपतिष्ठते’ इति ; एतेन ब्राह्मणेन
गार्हपत्ये विनियुज्यमानोऽर्थे प्रकाशयन् मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति ।
मुख्येन्द्रः स्वर्गाधिपतिः सहस्राक्षः, तत्रैवेन्द्रशब्दस्य रूढत्वात् ।
गौणस्त्रिन्दो गार्हपत्यः, तस्यैश्वर्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन
मुख्येन्द्रसदृशत्वात् । तत्र पूर्वव्यायेन शीघ्रप्रतिपत्या मुख्येन्द्रे मन्त्रेण
प्रकाशिते मति मन्त्रब्राह्मणयोर्विसंवादं वारयितुं गार्हपत्यशब्देन
मुख्येन्द्रे गार्हपत्यदेशो वा लक्षणीयः । इति प्राप्ते ब्रूमः,—इन्द्र-
गार्हपत्ययोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यम्भाविनि मति ब्राह्मणवाक्यस्य
विधायकत्वात्प्राप्तार्थत्वेन, विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात् प्राप्तार्थ-
त्वेनानुवादको मन्त्र एव खण्डकेन्द्रशब्देन वर्जितं लक्षयति । ततो
गार्हपत्यप्रकाशने समर्थं मन्त्रम् ‘ऐन्द्रग’ इति द्वतीयाश्रुतिर्विशु-
पस्थाने विनियुक्ते” इति ।

इति भायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वाध्यायजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

या जाता औषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मन्दा-
मि बभ्रूणामहः शतं धामानि सप्त च^(१) । शतं वै
अम्ब धामानि सहस्रं मुत वो रुहः । अथा शतक्रत्वो यूय-
मिमं मे अगदं कृत^(२) । पुष्यावतीः प्रसूवतीः फलि-
नीरफला उत । अश्वा इव सजित्वरीवीरुधः पारयि-
ष्णावः^(३) । औषधीरिति मातरस्तद्वै देवीरुपं ब्रुवे ।
रपांसि विघ्नतीरित रपः ॥ १ ॥

चातर्यमानाः^(४) । अश्वत्ये वै निपदनं पर्ये वै वस-
तिः कृता । गोभाज इत् किलासथ यत् सनवथ
पूरुषं^(५) । यदहं वाजयन्निमा औषधीर्हस्त आद्धे ।
आत्मा यस्मस्य नश्यति पुग जीवगृभौ यथा^(६) ।
यदौषधयः सङ्गच्छन्ते राजानः समिताविव । विप्रः स
उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः^(७) । निष्कृतिनामं वो
माताया यूयः स्थ संकृतीः । सराः पतत्रिणीः ॥ २ ॥

स्थान् यदामयति निष्कृतं^(८) । अन्या वै अन्या-
मवत्वन्यान्यस्या उपावत । ताः सर्वा औषधयः
संविदाना इदं मे प्रावता वचः^(९) । उच्छुष्मा औष-
धीनां गावो गोष्ठादिवेरते । धनः सन्निप्यन्तीनामा-
त्मानं तव पूरुषं^(१०) । अति विश्वाः परिष्ठा स्तेन इव

वृजमक्रमुः । ओषधयः प्राचुच्यवुर्यत्किञ्च तनुषाः
रपः^(११) याः ॥ ३ ॥

त आतस्युरात्मानं या आविविशुः परुः-परुः ।
तास्ते यक्ष्मं विवाधन्तामृगो मध्यमशीरिव^(१२) । साकं
यक्ष्मं प्रपत श्येनेन किकिदीविना । साकं वातस्य
धाज्या साकं नश्य निहाकया^(१३) अश्रावतीः सोम-
वतीमूर्जर्यन्तीमुदोजसम् । आवित्ति सर्वा ओषधी-
रस्मा अरिष्टतातये^(१४) । याः फलिनीर्या अफला
अपुष्या याश्च पुष्पिणीः । वृहस्पतिप्रसूतास्ता नो
मुञ्चन्वःहसः^(१५) याः ॥ ४ ॥

ओषधयः सोमराज्ञीः प्रविष्टाः पृथिवीमनु । तासां
त्वमस्युत्तमा प्राणो जीवात्वे सुव^(१६) । अवपतन्तीरक्दं
दिव ओषधयः परि । यं जीवमश्रवामहै नसरिष्याति
पूरुपः^(१७) । याश्चेदमुपश्रुण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।
इह सङ्गत्य ताः सर्वा अस्मै सन्दत्त भेषजं^(१८) । मां
वो रिपत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः । द्विपच्चतु-
ष्यदस्माकः सर्वमस्त्वनातुरं^(१९) । ओषधयः संवदन्ते
सोमेन सह राज्ञा । यस्मै करोति ब्राह्मणस्तः राजन्
पारयामसि^(२०) ॥ ५ ॥

रपः । पत्चिणीः । याः । अ०ह०सोयाः । खनामि वः ।
अष्टादश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमेऽनुवाके अग्निचेचकषणमुक्तम् । अथ षष्ठे ओषधिवापो
विधीयते । कल्पः, 'या जाता ओषधय इति चतुर्दशभिरोषधी-
र्जिवपति' इति । तत्र प्रथमामाह,—“या जाता ओषधयो
देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मन्दामि बभ्रूणामहः शतं धामानि सप्त
च^(१)” इति । युगशब्दः कालवाची । 'त्रियुगम्' (वर्षाः, शरत्, वसन्तः—
इति कालत्रयम्) उद्दिश्य 'पुरा' (सृष्ट्यादौ) 'देवेभ्यः' सकाशात् 'याः'
'ओषधयः' उत्पन्नाः । 'बभ्रूणां' (प्राणिभरणसमर्थानां, परि-
पाकेन पिङ्गलवर्णानां वा) तासाम् ओषधीनां 'शतं धामानि'
(शतसङ्ख्याकान् जातिभेदान्) 'सप्त च' (विशेषाकारेण याम्यान्
आरण्यांश्च सप्तधाऽन्यभेदान्*) अवेक्ष्य 'मन्दामि' (हृष्यामि) ।

अथ द्वितीयामाह,—“शतं वो अन्नं धामानि सहस्रमुत वो
दहः । अथा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत^(२)” इति । हे
'अन्नं' (माहस्यानीया ओषधयः), 'वः' (युष्माकं) 'धामानि'
(जातिभेदाः क्षेपाणि वा) 'शतं' सन्ति, 'उत' (अपि च) 'वः' (युष्माकं)
'दहः' (प्ररोहा अङ्कुराश्च) 'सहस्रं' सन्ति; 'शतं'—'सहस्रम्'—

* सप्त धान्यभेदान् इत्यपि कश्चित् ।

इत्याभ्याम् अपरिमितत्वमुपलक्ष्यते । ‘अथ’ (एवंबहुविधोपेतत्वे सति) (शतसङ्ख्याकास्ताः क्रतवो याणि/र्युष्माभिर्निर्व्याद्यन्ते तादृश्याः) ‘शतक्रतो’ ‘यूयं’ ‘मे’ (मदोयम्) ‘इमं’ (यजमानम्) ‘अगदं कृत’ (क्षुत्पिपासादिरोगरहितं कुरुत) ।

अथ तृतीयामाह,—“पुष्यावतोः प्रस्रवतोः फलिनीरफला उत । अथा इव सजित्वरोर्वीरुधः पारयिष्णवः^(६)” इति । अत्र ओषधयो नानाविधैर्विशेषणैः प्रशस्यन्ते । ‘पुष्यावतोः’ काश्चित् ओषधयः (पुष्यमात्रपर्यवसायिन्यो न तु फलन्ति); ‘प्रस्रवतोः’ अन्या ओषधयः (पुष्यपूर्वकफलोत्पत्तिस्थायिन्यः); ‘फलिनीः’ पराः काश्चिदोषधयः (पुष्यं विना केवलम् फलन युक्ताः); ‘उत’ अपि च ‘अफलाः’ अन्याः काश्चिदोषधयः (फलेन तद्धेतुपुष्येण च विरहिताः); तदेतत् सर्वं लोकमिद्भानुमारणेणोदाहरणोयं; ‘वीरुधः’ काश्चिदोषधयो (लतारूपाः); ‘पारयिष्णवः’ (फलपाकान्तर्ग परिच्यज्य पारं बहुमवत्सरावमानं प्राप्तं शीलं यासां, तास्तथा-विधाः); तद्यथा नागवल्लोप्रभृतयः; ‘अथा इव सजित्वरोः’ (यथा अथा युद्धे बहवः सह शीघ्रं गत्वा जयशीला भवन्ति, एवमेओषधयोऽपि बहवः सहेत्यन्नाः फलपर्यन्तलक्षणजयशीला भवन्ति) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“ओषधीरिति मातरस्तदो देवीरुपब्रुवे । रपांसि विघ्नतोरित रपश्चातयमानाः^(७)” इति । हे ‘मातरः’ (मातृसमानाः); ‘देवीः’ (देव्यः); इतिशब्देऽत्र हेत्वर्थं, यस्मात् ‘ओषधीः’ द्युयम् (ओषधयः); ‘तत्’ (तस्मात्) ‘वः’ (युष्मान्) ‘उपब्रुवे’

(प्रार्थये) । 'ओषो' दाहः,—फलपाको धीयते स्थाप्यते यासु, ता ओषधयः, अतो युञ्जान् प्रति प्रार्थनमुचितमित्यर्थः । कथं प्रार्थनमिति ?—तदुच्यते—'रपांसि' 'विघ्नतीः' (पापानि विनाशयन्त्यः), 'रपश्चातयमानाः' (पापफलं दुःखमपि विनाशयन्त्यः), 'इत' (प्राप्नोते) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“अश्वत्ये वो निषदनं पर्णे वो वमतिः कृता । गोभाज इत् किलामय यत् मनवथ पूरुषम्^(५)” इति । हे ओषधिदेवताः, 'वः' (युञ्जाकम्) 'अश्वत्ये' 'निषदनं', 'पर्णे' (पलाशे वृक्षे) 'वः' (युञ्जाकं) 'वमतिः कृता' (निवामकारणं गृहं कृतम्) । देवताधिष्ठितत्वादेव लोकेऽश्वत्यवृक्षः प्रदक्षिणमस्कारादिभिः* पूज्यते । पलाशवृक्षश्लेष्मादिरूपेण कर्ममाधनमन्यन्नः । ईदृश्याऽपि यूयं 'गोभाज इत्' (भवदीयस्यावररूपेण भूमिभाज इव) भृत्वा 'अमथ' 'किल' (स्थिता इत्येतल्लोके प्रसिद्धम्) । तत्किमर्थमिति ?—तदुच्यते—'यत्' (यस्मात् कारणात्) 'पूरुषं' (मनुष्यं) 'मनवथ' (अन्नदानेन पोषयथ); तस्मादेवं स्यावररूपावस्थानमित्यर्थः ।

अथ षष्ठीमाह,—“यदहं वाजयन्निमा ओषधीर्हस्त आदधे । आत्मा यत्नस्य नश्यति पुरा जीवयुभो यथा^(६)” इति । 'यत्' (यथा) 'अहं' 'वाजयन्' (अन्नमिच्छन्) 'इमाः' 'ओषधीर्हस्ते' आदधामि । तदानोमेव 'यत्नस्य' (क्षुधादिरोगस्य) 'आत्मा'

* प्रदक्षिणामस्कारादिभिः इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† यदेति भवितुं युक्तः ।

(स्वरूपं) 'पुरा' 'नश्यति' (भोजनात्प्रागेव नष्टसदृशो भवति) । 'तत्र दृष्टान्तः, 'यथा' लोके 'जीवगृभः' (धीवरैर्जीवस्य शशादेर्यज्ञसात् पुरा भीतः शशः कर्णाभ्यां नेत्रे पिधाय भूमिर्माँकृष्टो मृत इव तिष्ठति तद्वत्) ।

अथ सप्तमीमाह,—“यदोषधयः सङ्गच्छन्ते राजानः समिता-
विव । विप्रः स उच्यते भिषगुचोहाऽमोवचातनः^(७)” इति । 'यत्'
(यदा) 'श्रोषधयः' सर्वाः 'सङ्गच्छन्ते' (फलदानाय चेतसङ्गता भवन्ति); तत्र दृष्टान्तः, 'राजानः समिताविव' (यथा युद्धे प्रतिपक्षिणः सेनां जेतुं परस्परमनुकूला राजानः सङ्गच्छन्ते, तद्वत्); तदानीं सङ्गतासु श्रोषधेषु 'विप्रः' (मेधावी रमवोर्य-
भावनाभिज्ञो यः पुरुषः), 'स' 'भिषक्' 'उच्यते' (क्षुधादिरोगस्य चिकित्सक इत्यभिधीयते) । कथं भिषक्त्वमिति?—तदुच्यते—
'रक्षाहा' (पक्वाभिः एताभिः पुरोडाशं रक्षोन्नं कृत्वा रक्षमां
हन्ता, तदपद्रवरूपं रोगं निवारयति) । 'अमोवचातनः'
(श्रोत्रधिजन्यपथ्यादिभिरमोवान् रोगांश्चातयति विनाशयतीति
अमोवचातनः) ।

अथाष्टमीमाह,—“निष्कृतिर्नाम वो माताया यूयं स्य
सङ्कतोः। सराः पतत्रिणीः स्य यदामयति निष्कृत^(८)” इति । हे
श्रोषधयः, 'वः' (युष्माकं) 'निष्कृतिर्नाम' (क्षुधादिविनाशनमेव)
'माता' (मातृवत् उत्पत्तिनिमित्तं क्षुधादिकं निवारयितुमेव भवती-
नानुत्पत्तिः) । 'अथ' (एवं सति) 'यूयं' 'सङ्कतोः' 'स्य' (सस्यक् स्वकार्ये
क्षमा भवत) । 'सराः' (क्षुधादिविनाशयित्रीः), 'पतत्रिणीः'

(पतत्रं पत्रं, तस्मात् प्रत्यागमनेनोपेताः) 'स्यन्' (भवत्) । 'यत्' (क्षुधादिकं) 'आमयति' (रोगवद्वाधेत) तत् 'निष्कृत' (विनाशयत्) ।

अथ नवमीमाह,—“अन्या वो अन्यामवलन्यान्यस्या उपावत । ताः सर्वा ओषधयः संविदाना इदं मे प्रावता वचः^(९)” इति । हे ओषधयः, 'वः' (युष्माकं) मध्ये 'अन्या' काचिदोषधी-व्यक्तिः 'अन्याम्' ओषधीव्यक्तिम् 'अवतु' (रक्षतु) । तथा रुक्षिता या 'अन्या' अपि 'अन्यस्या' रक्षिकाया 'उपावत' (समीपमागत्य तामपि 'अवतु' ; सन्भूयकारित्वात् परस्पररक्षित्वमुचितं) । तथाविधाः 'सर्वाः ओषधयः संविदानाः' (परस्पर-मैकमत्यं गताः) 'इदं' 'मे' (मदीयं) 'वचः' (वाक्यं) प्रार्थनारूपं 'प्रावत' (प्रकर्षेण रक्षत) ।

अथ दशमीमाह,—“उच्छुभा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवे-रते । धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष^(१०)” इति । 'ओषधीनां' 'शुभाः' (तदुपभोगजन्या बलविशेषाः) 'उत्'—'इरते' (उद्गच्छन्ति) । तत्र दृष्टान्तः, 'गावो गोष्ठादिव' (यथा गावो निवासस्थानाद् गृहादरण्यदेशं प्रत्युद्गच्छन्ति तद्वत्) । कीदृशीना-मोषधीनां ?—'पूरुष' 'तव' 'आत्मानं' 'धनं' 'सनिष्यन्तीनां' (हे यजमान, त्वदीयं शरीरं धनमिव दातुमिच्छन्तीनां), यथा धनं दास्यन्ति, एवमोषधयोऽपि त्वदीयशरीराकारेण परिणताः शरीरं दास्यन्तीत्यर्थः ।

अथैकादशीमाह,—“अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेन इव ब्रजमश्रुमः । ओषधयः प्राचुच्यवुर्यत्किञ्च तनुवा रपः^(११)” इति । 'परिष्ठाः'

(शरीरस्थोपरिस्थो उदरमध्ये प्रविष्टः) 'विश्राः' सर्वाः 'श्लोषधयः' 'अति' (अत्रोष्णदिदोषमतिलङ्गु) 'अक्रमः' (क्रान्ताः) देहे व्याप्ता इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः,—'स्तेन इव व्रजं' (यथा राज्ञो गुप्तचरो गोष्ठं प्रविश्य गामपहर्तुं सावधानो गोशालायी सर्वतो व्याप्नोति तदत्) । 'तनुवां' (शरीराणां सम्बन्धि) 'यत्किञ्च' 'रपः' (ज्वरगुल्मातीसारारिहूपं पापफलं यत्किञ्चित्) अस्ति, तत्सर्वम् 'श्लोषधयः' 'प्राचुच्युः*' (विनाशितवत्यः) ।

अथ द्वादशीमाह,—“यान्त आतसुरात्मानं या आविविष्टुः परः-परः । तास्ते यद्धं विवाधन्तामुयो मध्यमशीरिव^(१९)” इति । हे यजमान, 'ते' (तव) 'आत्मानं' (शरीरं) 'याः' (श्लोषधयः) 'आतस्युः' (आक्रम्य तिष्ठन्ति) । 'याः' (श्लोषधयः) 'परः-परः' 'आविविष्टुः' (रमरूपेण तत्तत्पर्यं प्रविष्टव्यः), 'ताः' सर्वाः 'ते' (तव) 'यद्धं' (रोगं) 'विवाधन्तां' (विशेषेण नाशयन्तु) । तत्र दृष्टान्तः,—'मध्यम-शीरिव',—मध्यमेन स्वकीय-परकीय-पक्षपात-रहितेन शास्त्रीयमार्गेण श्रुते वर्तते, इति 'मध्यमशोः', तादृशो राजा दुष्टान् प्रति 'उयो' भूत्वा यथा विनाशयति तदत् ।

अथ त्रयोदशीमाह,—“साकं यद्धं प्रपत श्येनेन किकिदीविना । साकं वातस्य प्राज्या साकं नश्य निहाकया^(१९)” इति । श्लेष्मा-वरुद्धकण्ठजन्यध्वनेः † अनुकरणार्थोऽयं 'किकि'-शब्दः, तेन किकिना ध्वनिविशेषेण दोष्यति व्यवहरतीति रोगविशेषः 'किकिदीविः',

* प्राचुच्युः इति J. पृ० पाठः ।

† श्लेष्मावरुद्धकण्ठजन्यध्वनेः इति द्वादशं पृक्तकपाठः ।

स च स्नेहजन्यः । श्येनवत् तीव्रतरत्वात् पित्तजन्यो रोगः 'श्येनः' ।
हे 'यक्ष्म'-राज (यक्ष्मादिरोग), त्वं पित्तजन्येन स्नेहजन्येन च रोगेण
'साकं' 'प्रपत' (प्रकर्षण नष्टो भव) । तथा 'वातस्य' 'भ्राज्या'
(वातरोगस्य गत्या व्याप्या) 'साकं' नष्टो भव । तथा यथा
पोड्या निहतोऽस्मि (हा कष्टमितिशब्दं करोमि), सा 'निहाका',
तथा सह नष्टो भव ।

• अथ चतुर्दशीमाह,—“अश्रावतीः सोमवतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।
आवित्ति सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये^(१४)” इति । काचिद्
ओषधीजातिः 'अश्रावती',—अश्रा अस्यां सन्तीति 'अश्रावती',
ओषधीसमृद्धौ* सत्यां धनद्वारेणाश्रा लभ्यन्त इत्यर्थः । अन्या
काचिदोषधीजातिः 'सोमवती',—सोमयागोऽस्यामस्तीति 'सोम-
वती', धान्यसमृद्धौ सत्यां सोमयागः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ।
अपरा 'ऊर्जयन्ती',—ऊर्जं बलं प्राणचेष्टां वा करोतीत्यर्थः ।
अन्या जातिः 'उदोजाः',—उत्कृष्टभोजोऽष्टमधातुरस्मिन् यस्याः,
सा 'उदोजाः', अन्नद्वारेण शरीरधातुन् पोषयतीत्यर्थः । ताः
'सर्वाः' 'ओषधीः'† 'आवित्ति' (लभ्यवानस्मि) । किमर्थम्?—
'अस्मा' 'अरिष्टतातये' (अरिष्टस्य तातिररिष्टतातिः), अस्य
यजमानस्य अहिंसारहित्वायेत्यर्थः‡ । तदेवमोषधिवापार्था
अस्यचतुर्दश आस्रताः ।

* ओषधीः समृद्धौ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† ओषधीम इति भाष्यस्थपाठो न संहितानुसारी ।

‡ 'अहिंसाराहित्वायेत्यर्थः' इति आदर्शपुस्तकपाठो न सम्यक् ।
तत्पाठपक्षे हिंसाराहित्वायेति पठितुं युक्तः ।

अथात्रैव विकल्पिताः षडृच आम्नायन्ते,—“याः फलिनोर्या
अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । वृहस्पतिप्रसूतास्ता नो
मुञ्चन्त्वहसः^(१५)” इति । ‘याः’ औषधयः फलयुक्ताः, ‘याः’
फलरहिताः, ‘याश्च’ पुष्परहिताः, ‘याश्च’ पुष्पयुक्ताः; ‘ताः’
सर्वा ‘वृहस्पतिप्रसूताः’ सत्यः ‘नः’ ‘अहसः’ (पापात्) मोक्षयन्तु ।

अथ द्वितीयामाह,—“या औषधयः सोमराज्ञोः प्रविष्टाः
पृथिवीमनु । तामां त्वमस्युत्तमा प्र णो जीवातवे सुव^(१६)” इति ।
सोमो राजा यामां ताः ‘सोमराज्ञोः?’ । तादृशो ‘या औषधयः’
‘पृथिवीमनु’ ‘प्रविष्टाः’, ‘तामां’ मध्ये इदानीम् उच्यमाने हे
औषधे, ‘त्वम्’ ‘उत्तमा’ ‘असि’ । अतः ‘नः’ (अस्मान्) ‘जीवातवे’
(जीवनौषधाय) ‘प्र’-‘सुव’ (प्रकर्षण प्रेरय) । ?

अथ तृतीयामाह,—“अत्रपतन्तीरवदन् दिव औषधयः
परि । यं जीवमश्रवामहै न स रिष्याति पूरुषः^(१७)” इति ।
शुलोकात् पतन्तो वृष्टिविन्दवः औषधीरूपेणोत्पद्यन्ते । तथा
चाग्निहेत्रत्राङ्गणे समाप्तायते, ‘यावन्तः स्तोका अत्रापद्यन्त ।
तावतीरोषधयो जायन्ते’ इति । अत्रापि ‘दिवः’ ‘परि’
(स्वर्गलोपरितनप्रदेशात्) ‘अत्रपतन्तोः’ (अधस्ताद्भूमौ पतन्त्यः)
‘औषधयः’ ‘अवदन्’ (वचनमुक्तवत्यः) । कीदृशं वचनम्?—इति
तदुच्यते,—“यं जीवम्” ‘अश्रवामहै’ (व्याप्तुमः), ‘स’ ‘पूरुषः’ ‘न’
‘रिष्याति’ (नैव विनश्यति) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परा-
गताः । इह सङ्गत्य ताः सर्वा असौ संदत्त भेषजम्^(१८)” इति ।

‘याश्च’ ओषधीदेवताः ‘इदं’ (मदीयं प्रार्थनम्) ‘उपशृण्वन्ति’,
 ‘याश्च’ अन्या ओषधीदेवताः ‘दूरं’ यथा भवति, तथा ‘परा-
 गताः’ सत्यः ईषत् शृण्वन्ति, ‘ताः’ ‘सर्वाः’ ओषधीदेवताः ‘इह’
 (कर्माणि) सङ्गता भूत्वा ‘अस्मै’ (यजमानाय) ‘भेषजं’ ‘संदत्तं’
 (क्षुधादिरोगचिकित्सां सम्यक् कुरुत) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“मा वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं
 खनामि वः । द्विपच्चतुष्यदस्माकं सर्वमस्वनातुरम्^(१९)” इति ।
 हे ओषधयः, ‘वः’ (युष्माकं) ‘खनिता’ (चिकित्सायै युष्मदीयं
 मूलं यहीतुं खननस्य कर्त्ता) ‘मा’ ‘रिषत्’ (मा विनश्यतु) ।
 ‘अहं’ ‘च’ ‘यस्मै’ (रुग्णाय) चिकित्सार्थं ‘खनामि’ (युष्मन्मूलं
 यहीतुं खननं कशेमि), सोऽपि मा विनश्यतु । किं बह्वना
 अस्माकं सम्बन्धि यत् ‘द्विपत् चतुष्यद्’ वा प्राणिजातं युष्मदुपजीवति,
 तत् ‘सर्वम्’ ‘अनातुरं’ (रोगरहितम्) ‘अस्तु’ ।

अथ षष्ठीमाह,—“ओषधयः संवदन्ते सोमेन सह राज्ञा ।
 यस्मै करोति ब्राह्मणस्तः राजन् पारयामसि^(२०)” इति ।
 ‘ओषधयः’ (ओषधिदेवताः) स्वकीयेन स्वामिना ‘सोमेन’ ‘राज्ञा’
 ‘सह’ संवादं कुर्वन्ति । कथं संवादः?—इति तदुच्यते,—‘यस्मै’
 (रुग्णाय) चिकित्साम् अस्मदीयमूलादिना ‘ब्राह्मणः’ ‘करोति’,
 हे ‘राजन्’, ‘तम्’ (आतुरं) वयं ‘पारयामसि’ (व्याधेरुत्तारयाम) ।

एतैर्भक्तैः साध्यमोषधिवापं विधत्ते,—“ओषधीर्वपति ब्रह्मणा-
 क्षमवहन्धेऽर्केऽर्कस्वीयते” (५।२।५ अ०) इति । ‘ब्रह्मणा’
 (ओषधिवापहेतुभूतमन्त्रसामर्थ्येन) ‘अन्नं’ व्याप्नोति । किञ्चैवं सति

‘अर्के’ (अर्चनीये स्थाने) ‘अर्कः’ (अर्चनीयः) अग्निस्थितो भवति ।

मन्त्रसङ्घां विधत्ते,—“चतुर्दशभिवपति सप्त याम्या ओषधयः सप्तारण्या उभयोपामवरुध्या अन्नस्यान्नस्य वपत्यन्नस्यान्नस्यावरुध्थे” (पू।२।५ अ०) इति । तिल-माष-ब्रीहि-यवाः ियङ्गणवो गोधूमा-श्वेति सप्त याम्या ओषधयः । वेणु-ग्यामाक-नीवार-जर्जिला-गवेधुका-मर्कटका-गार्मुताश्वेति सप्त आरण्या ओषधयः नानाविधस्य ‘अन्नस्य’ वीजावापेन नानाविधमन्नमाप्नोति । तदुक्तं सृचकारेण, ‘सप्त याम्याः कृष्टे सप्तारण्या अकृष्टे’ इति ।

तत्र याम्याणां देशविशेषं विधत्ते,—“कृष्टे वपति कृष्टे ह्योषधयः प्रतितिष्ठन्ति” (पू।२।५ अ०) इति । ‘कृष्टे’ देशे ‘वपति’ याम्या इति शेषः । मूलानां भवन्तः प्रमरणे दृढावस्थानं प्रतिष्ठा ।

एकैकस्यां सीतायां मूलमारभ्याद्यपर्यन्तमनुगतं वपनं विधत्ते,—“अनुसीतं वपति प्रजातौ” (पू।२।५ अ०) इति । प्रभूतत्वेनोत्पत्तिः ‘प्रजातिः’ ।

सर्वास्वपि सीतासु वीजावापं विधत्ते,—“द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मा अन्नं पचति” (पू।२।५ अ०) इति । यदुक्तं सृचकारेण, ‘याम्योपधिं नाधिगच्छंत तस्याः स्थाने यवान् मधुमिश्रान् वपेदुत्ता मऽसीति वा मनसा ध्यायेदधिगताया यः प्रथम इध्म’ आगच्छेत्, तस्मिन्नेनामुपसन्नस्य धे वनस्पतीनां फलयहयस्तानिध उपसन्नं प्रोचेत्’ इति ।

* इध्मा इति J. पु० पाठः ।

तदिदं वनस्पतिप्रोक्षणं विधत्ते,—“यदग्निचिदनवरुद्धस्याञ्जी-
यादवरुद्धेन वृथ्येत ये वनस्पतीनां फलयहयस्तानिभोऽपि प्रोक्ते-
दनवरुद्धस्यावरुद्धे” (पू।२।५।अ०) इति । यद्ययम् ‘अग्निचित्’
पुरुषः ‘अनवरुद्धस्य’ सोतास्त्रुप्तस्य द्रव्यस्यान्नम् ‘अञ्जीयात्’,
तदानोम् ‘अवरुद्धेन’ सोतास्त्रुप्तेन धान्येनापि विद्युक्तो भवेत् ।
अतोऽत्रानुप्रस्थाप्युत्तमिद्धये ‘वनस्पतीनां’ मध्ये ये पुष्पमन्तरेण
फलं गृह्णन्त्युदुम्बरादयः ‘तान्’ अयादाय इध्नेन सह सन्नञ्च प्रोक्षणं
कुर्यात् । ततः सर्वमपि भक्ष्यजातमस्यावरुद्धमेव भवति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

या जा, यास्यास्तयारण्याः कृष्टाकृष्टभुवोर्वपेत् ।

चतुर्दशभिरन्यास्तु षड्त्रैव विकल्पिताः ॥

अथ भीमांसा, दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम् । (अ० ५)

“धूनने वपने चाग्नौ सप्त चोक्ताश्चतुर्दश ।

किमाचारम्भनियमः किंवाऽऽरम्भो निजेच्छ्या ? ॥

कपालवत् क्रमः प्राप्तः, केचित् प्रकरणोदिताः ।

व्यर्थाः सुस्तेन मन्त्राणामारम्भोऽत्र विकल्पितः ॥

अग्निचयने मन्त्रा आधूननार्था आवपनार्थाश्च बहवः पठिताः,
प्रयोगे तु तदेकदेशमज्ञाऽभिहिता,—‘सप्तभिराधूनेति चतुर्दशभि-
र्वपति’ इति । तत्र प्रथमाधिकरणोक्तकपालसामिधेनोन्यायेन
प्रथमपठितस्यैव मन्त्रस्योपक्रमः प्राप्नोति । तदयुक्तं; कुतः ?
यथोक्तमज्ञातिरिक्तानां प्रकरणपठितानां मन्त्राणां वैथर्थ-

प्रसङ्गात् । तस्मात् प्रकरणेन क्रमं वाधित्वा निजेच्छेव प्रथमतो
मध्यमतोऽन्ततो वोपक्रम्य विहितमङ्गा पूरणीया ॥”

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

मा नो हिःसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवः
सत्यधर्मा जजान । यश्चापश्चन्द्रा हृहतीर्जजान कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(१) । अभ्यावर्त्स्व पृथिवि यज्ञेन
पयसा सह । वपां ते अग्निरिपितोऽवसर्पतु^(२) । अग्ने
यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत् पूतं यद्यज्ञियं । तद्देवेभ्यो
भरामसि^(३) । इपमूर्जमहमित आ ॥ १ ॥

दद कृतस्य धाम्ने अमृतस्य योनेः । आ नो गोपु
विश्रत्वौपधीषु जहामि सेदिमनिराममीवां^(४) । अग्ने
तव श्रवो वयो महि धाजन्त्यर्चयो विभावसो । हृह-
द्धानो शवसा वाजमुक्थं दधासि दाशुपे कवे^(५) ।
इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायो अमर्त्य । स
दर्शतस्य वपुषो विराजसि पृणश्चि सानसिः रयिं^(६) ।
ऊर्जोऽनपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व ॥ २ ॥

धीतिभिर्हितः । त्वे इषः सन्दधुर्भूरिरेतसः चिचो-
 तयो वामजाताः^(९) । पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनून-
 वर्चा उदियर्षि भानुना । पुत्रः पितरा विचरन्नुपा-
 वस्युभे पृणक्षि रोदसी^(१०) । ऋतावानं महिषं विश्व-
 चर्षणिमग्निः सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः । श्रुत्कर्णः
 सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा^(११) । निष्कर्तार-
 मध्वरस्य प्रचेतसं क्षयंतः राधसे महे । रातिं भृगू-
 णामुशिजं कविक्रतुं पृणक्षि सानसिं ॥ ३ ॥

रयिं^(१२) चितं स्थ परिचितं ऊङ्घ्रचितं अयध्वं तथा
 देवतयाऽऽङ्गिरस्वद्भुवाः सीदत^(१३) । आप्यायस्व समेतु
 ते विश्वतः सोमं वृष्णियं । भवा वाजस्य सङ्गथे^(१४) ।
 सन्ते पयाःसि समुयन्तु वाजाः सं वृष्णियान्यभिमा-
 तिपाहः । आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि
 अवाःस्युत्तमानि धिघ्न^(१५) ॥ ४ ॥

आ । मन्दस्व । सानसिं । एकोनचत्वारिंशच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
 सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

षष्ठेऽनुवाके ओषधिवापोऽभिहितः । अथ सप्तमे लोष्टचेपा-
दिकमभिधीयते । कल्पः, 'मा नो हि॒ष्मीञ्जनिता यः पृथिव्या
इति चतसृभिर्दिग्भ्यो लोष्टान् समस्यति येऽन्तर्विधाद्विध्विध-
मापन्ना भवन्ति' इति । कर्षणे ये लोष्टाः परिमितचेत्राद् वहिः
पतन्ति, तान् पुनरन्तःपातयेदित्यर्थः । तत्र प्रथमामाह,—“मा
नो हि॒ष्मीञ्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिव॑ सत्यधर्मा जजान ।
यस्यापस्यन्ना बृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम^(१)” इति ।
'यः' प्रजापतिः 'पृथिव्याः' 'जनिता' (उत्पादकः), 'यो वा'
प्रजापतिः 'सत्यधर्मा' (अवितथधारणशक्तिः* सन्) 'दिवं'
'जजान' (उत्पादयामास) । पुनरपि 'यः' प्रजापतिः 'स्यन्नाः'
(आह्लादकारिणोः) 'बृहतोः' (वज्रलाः) 'अपः' 'जजान' (उत्पा-
दयामास); तादृशः प्रजापतिः 'नः' (अस्मान्) 'मा' 'हिंषीत्';
तादृशाय 'कस्मै' (प्रजापतये) 'हविषा' 'विधेम' (परिचरेम) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अभ्यावर्त्सस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा
मह । वपां ते अग्निरिषितोऽवमर्षतु^(२)” इति । हे 'पृथिवि',
'यज्ञेन' अनुष्ठातव्येन, 'पयसा' च तत्फलभूतेन 'मह' 'अभ्यावर्त्सस्व'
(अस्मदाभिमुख्येनागच्छ) । 'इषितः' (इच्छावान्) 'अग्निः' 'ते'
'वपां' (त्वदीयवपामदृशम्) इमं प्रदेशम् 'अवमर्षतु' (प्राप्नोतु) ।

अथ तृतीयामाह,—“अग्ने यत्ते गुकं यच्चन्द्रं यत्पूतं यद्यज्ञियं ।
तद्देवेभ्यो भगममि^(३)” इति । हे 'अग्ने', 'ते' (त्वदीयं) 'यत्'
अङ्गं 'गुकं' (दोषिमत्), 'यत्' चान्यदङ्गं 'चन्द्रम्' (आह्लादकरं),

* अवितथं धारणशक्तिः इति सर्वत्र पाठेः न सम्यक् ।

‘यत्’ अप्यन्यदङ्गं ‘पूतं’ (शुद्धं), ‘यत्’ अप्यन्यदङ्गं ‘यज्ञियं’ (यज्ञार्हं), ‘तत्’ सर्वं लोट् रूपं ‘देवेभ्यः’ (देवानामर्थे) ‘भरामसि’ (सप्त्यादयामः) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“इषमूर्जमहमित आ दद ऋतस्य धान्नो अमृतस्य योनेः । आ नो गोषु विशतु आ ओषधीषु जहामि मेदिमनिरामभीवाम्^(४)” इति । ‘ऋतस्य’ (यज्ञस्य) ‘धान्नः’ (स्थानभृतात्) ‘अमृतस्य योनेः’ (कारणभृतात्) ‘इतः’ (देशात्) ‘इषम्’ (अन्नरूपम्) ‘ऊर्ज’ (रसरूपं) लोटम् ‘आददे’ (स्वीकरोमि) । स लोटः ‘नः’ (अस्मदीयेषु) ‘गोषु’ ‘आ-’ ‘विशतु’ (आगत्य प्रविशतु) । तथा ‘ओषधीषु’ ‘आ-’ ‘विशतु’, सोदन्यच्चेति मेदिर्भूमिः । ‘अनिरां’ (सस्वरहिताम्) ‘अमीवां’ (रोगयुक्तां) ‘मेदिं’ (भूमिं) परित्यजामि ।

एतैर्मन्त्रैः बाध्यं लोष्टानां क्षेत्रमध्ये स्थापनं विधत्ते,—“दिग्भ्या लोष्टान् समस्यति दिशामेव वीर्यमवरुध्य दिशां वीर्येऽग्निं चिनुते” (५।२।५ अ०) इति । कर्षणावसरे ये लोष्टा वेणुना विमितादग्निक्षेत्राद् वह्निर्दिक्षु पतिताः, ताभ्यः ‘दिग्भ्यः’ तान् ‘लोष्टान्’ आनीय क्षेत्रे मंथोजयेत् । तथा सति ‘दिशां’ सामर्थ्यम् अस्मिन् क्षेत्रे ‘अवरुध्य’ तस्मिन् सामर्थ्ये ‘अग्निं’ चितवान् भवति ।

चतुर्थमन्त्रे कश्चिद्विशेषं विधत्ते,—“यं दिव्याद्यत्र सः स्यात् तस्यै दिशो लोष्टमाहरेदिषमूर्जमहमित आदद इतीषमेवोर्जं तस्यै दिशावरुन्धे लोष्टुको भवति यस्तस्यां दिशि भवति” (५।२।५ अ०) इति । अयमग्निचित् ‘यं’ (पुरुषं) ‘दिव्यात्’, ‘सः’ (पुरुषः) यस्यां

‘दिशि’ भवतिष्ठेत्, तस्या ‘दिशो’ ‘लोष्टम्’ ‘इषमूर्जम्’—इतिमन्त्रेण
आहरेत्, तथा सति तदीयमन्नं रमञ्च स्वीकरोति । स्वीकृते सति
‘तस्यां दिशि’ ‘यो’ द्वेष्यः ‘भवति’ (वर्तते), स द्वेष्यः ‘जोधुकः’
(जुधां प्राप्तः) अन्नरहितो भवति ।

यद्द्रुक् सूचकारेण, ‘उत्तरवेदिम् उपवपति यावानग्नि-
र्याघारणान्तां कृत्वा’ इति । तदेतद्विधत्ते,—“उत्तरवेदिम् उपवप
त्युत्तरवेद्याः ह्यग्निश्चीयतेऽथो पशवो वा उत्तरवेदिः पशून्वेवात्र-
रन्ध्रेऽथो यज्ञपरुषोऽनन्तरित्वे” (५।२।५ अ०) इति । प्राकृतेन
प्रकारेण ‘उत्तरवेदिं’ कुर्यात् । तस्याम् ‘उत्तरवेद्यां’ पश्चात्
‘अग्निश्चीयते’ । अपि च उत्तरवेद्याः समीपगतेषु पशुबन्धात्
‘पशवः’ एव ‘उत्तरवेदिः’, उत्तरवेदिः पशून् प्राप्त्रये भवति ।
‘अथो’ (अपि च) प्रकृतावुत्तरवेदिरूपं यज्ञस्य ‘परुः’ (पर्व),
तस्यान्तरायो मा भूदित्युत्तरवेदिः कर्त्तव्या ।

कल्पः, ‘अग्ने तव अवा वय इति षड्भिः भिकतान्युप्रा’ इति ।
तत्र प्रथमामाह,—“अग्ने तव अवा वधा महि भ्राजन्यर्चया
विभावसो । बृहद्भानो शत्रमा वाजमुकथं दधामि दाशुधे
कवे^(५)” इति । वीद्यते प्राणिभिरग्यते इति वयोऽन्नं । हे ‘अग्ने’,
‘तव अवाः’ (त्वदीयत्वेन श्रूयमाणं) ‘वयः’ (अन्नं) ‘महि’ ‘महदस्ति’,
‘विभा’ (दीप्तिरेव) ‘वसु’ (धनं) यस्यामौ विभावसुः, हे
‘विभावसो’, ‘अर्चयः’ (तव दीपयः) ‘भ्राजन्ति’ (दीपन्ते) । बृहन्तो
भानुवो यस्यामौ बृहद्भानुः । कविः (विद्वान्) यजमानाभि-

* अत्र सर्वत्र कोष्ठस्य स्थाने कोष्ठ इति आदर्शपुस्तके एवं
J. पुस्तके पाठः ।

प्रायाभिज्ञः । तादृश हे 'अग्ने', 'दाशुषे' (हविर्दत्तवर्ते)
यजमानाय 'उक्थं' (शस्त्राद्युपेतं) यज्ञयोग्यं 'वाजम्' (अन्नं)
'शवसा' (त्वदीयेन बलेन) 'दधामि' ।

अथ द्वितीयामाह,—“इरज्यन्नमे प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे राधे
अमर्त्ये । स दर्शतस्य वपुषो विराजसि पृणक्षि मानसि॥ रथिम्(१)”
इति । हे 'अमर्त्ये' (मरणरहित) 'अग्ने', 'जन्तुभिः' (पुरोडाशादि-
हृविःप्रद्वैः प्राणिभिः) 'इरज्यन्' (दीप्यमानः) सन् 'अस्मे'
(अस्मासु) 'रायः' (धनानि) 'प्रथयस्व' (विस्तारय) । 'स' 'दर्शतस्य'
'वपुषः' (दर्शनीयस्य चित्याग्निरूपस्य शरीरस्य) मध्ये 'विराजसि'
(विशेषेण दीप्यसे), 'मानसि' (बद्धविधदानाहं) 'रथिं' (धनं)
'पृणक्षि' (अस्मदर्थं पूरय) ।

अथ तृतीयामाह,—“ऊर्जा नपाज्जातवेदः सुशस्तिभि-
र्मन्दस्व धीतिभिर्हितः । त्वे इषः सन्दधुर्भूरिरेतसस्त्रिनेतयो
वामजाताः(२)” इति । 'ऊर्जः' (अन्नस्य) 'नपात्' (अविनाशयिता),
तादृश हे 'जातवेदः', 'धीतिभिर्हितः' (दीप्तिभिर्युक्तः) सन्
'सुशस्तिभिः' (शोभनाभिः स्तुतिभिः) 'मन्दस्व' (हृष्यस्व) ।
'भूरिरेतसः' (प्रभूतसाराः) 'इषः' (अन्नरूपाः) आहुतीः 'त्वे'
(त्वयि) 'सन्दधुः' (यजमानाः सम्पादितवन्तः) । कीदृशा
यजमानाः?—'चित्रेतयः' (चित्रास्त्वया कृता ऊतयो रक्षा येषां
हे चित्रेतयः), 'वामजाताः' (वननीये* सम्मजनीये देशे कुक्षे
षोत्पन्नाः) ।

* वननीये इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा
उदियर्षिं भानुना । पुत्रः पितरा विचरन्नुपावस्युभे पृष्णि
रोदमी^(८)” इति । ‘पावकवर्चाः’ (शोधकदीप्तिः) ‘शुक्रवर्चाः’
(निर्मलदीप्तिः), ‘अनूनवर्चाः’ (सम्पूर्णदीप्तिः); ईदृशस्त्वं ‘भानुना’
(भासा) ‘उदियर्षिं’ (उत्कर्षं गच्छसि) । ‘उभे’ ‘रोदमी’ (द्यावा-
पृथिव्यौ) ‘विचरन्’ ‘उपावसि’ (समीपमागत्य रक्षसि), ‘पृष्णि’ च
(तयोः सम्पूर्णमपि करोषि) । परिचरणे दृष्टान्तः, ‘पुत्रः पितरा’,—
यथा लोके शास्त्रीयमार्गैणानुश्रितैः पुत्रः पितरौ परिचरति
तद्वत् ।

अथ पञ्चमीमाह,—“अतावानं महिषं विश्वर्षणिमग्निं
सुन्नाय दधिरे पुरो जनाः । अत्कर्णं मप्रथुस्तमं त्वा गिरा देव्यं
मानुषा युगा^(९)” इति । ‘मानुषा’ ‘जनाः’ (मनुष्यजातियुक्ताः
जन्तवः) अतिव्यजमाना ‘पुरः’ (पूर्वस्मिन् काले) ‘युगा’ ‘गिरा’
(योग्यया स्तितिरूपया वाचा) ‘सुन्नाय’ (सुखार्थं) ‘अग्निम्’ अत्र
‘दधिरे’ (स्थापितवन्तः) । कोदृशमग्निम् ?—‘अतावानं’ (सत्यवन्तं)
‘महिषं’ (महान्तं) विश्वर्षणयो (मनुष्याः) परिचारकत्वेन यद्य
सन्ति, मोऽयं ‘विश्वर्षणिः’ । ‘अत्कर्णं’ (शृण्वत्कर्णं),—यदि ज्ञायते,
तत्सद्य एव कर्णेन श्रुत्वा मम्यादयतोत्यर्थः । ‘मप्रथुस्तमं’ (अति-
शयेन प्रथासहितं, कीर्त्तितं), तम् ईदृशं त्वां ‘अग्निं’ ‘दैव्यं’
(देवैभ्यो हितं) ‘दधिरे’ इत्यन्वयः ।

अथ षष्ठीमाह,—“निष्कर्त्तारमध्वरस्य प्रचेतसं जयन्तं
राधसे महे । रातिं भृगूणामुश्रिजं कविकर्तं पृष्णि सानसिं

रधिम्^(१०)” इति । हे अग्ने, त्वं (यजमानं) ‘रधिं’ ‘पृणहिं’ (ममृक्तं करोषि) प्रापयमित्यर्थः । कीदृशं यजमानं ?—‘अध्वरस्य’ ‘निष्कर्त्तारं’ (यज्ञस्य निष्पादकं), ‘प्रचेतमं’ (प्रकृष्टचित्तयुक्तम्), अद्भ्युत्थितमित्यर्थः ; ‘महे’ ‘राधसे’ (महते राधसे हविर्लक्षणाय अन्नाय) ‘क्षयन्तं’ (हविर्दातुमिह निवमन्तमित्यर्थः) ; ‘रातिं’ (दातारं), ‘भृगूणां’ (महर्षीणां तपस्विनां) मध्ये ‘उशिजं’ (कुमनीयं) अत्यन्तं तपोयुक्तमित्यर्थः ; ‘कविक्रतुं’ (कवीनां विदुषामिव क्रतुः कर्मानुष्ठानं यस्यासौ कविक्रतुस्तं), सर्वमपि कर्त्तव्यं ममृक् जालैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । मानसिशब्दे यजमान-विशेषणं वा, यजमानपक्षे दानशीलमित्यर्थः । धनपक्षे सम्पन्नोयमित्यर्थः ।

एतान् मन्वान् विनियुक्ते,—“अग्ने तव अत्रो वय इति सिकता निवपत्येतद्वा अग्नौ वैश्वानरस्य सूक्तं सूक्तेनेव वैश्वानरमवरुन्धे” (पू।२।६ अ०) इति । एतत् षडृचात्मकं ‘वैश्वानरस्य’ (सर्वमनुष्य-प्रियस्य) अग्नेः सम्बन्धि सूक्तम्, अत एतेन सिकतावापे सति वैश्वानररूपमग्निं प्राप्नोति ।

सूक्तगतमन्त्रसङ्ख्यां विधत्ते,—“षड्भिर्निवपति षड्वा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमवरुन्धे” (पू। २।६ अ०) इति । ‘संवत्सरम् उख्यं भृत्वा’ इत्यादौ संवत्सरधारण-सम्बन्धात् अग्नेः संवत्सररूपत्वम् । ऋतुसंवत्सराव्यवधानेन वैश्वानरं साक्षादेव सर्वथैव प्राप्नोति ।

सूक्तगतासु ऋत्तु पुरस्वरविलक्षणं यच्छब्दस्तत् प्रशंसति,—“समुद्रं

वै नामैतच्छन्दः समुद्रमनु प्रजाः प्रजायन्ते यदेतेन सिकता
निवपति प्रजानां प्रजननाय” (५।२।६ अ०) इति । यथा
समुद्रो बहलस्तथा अत्रत्यच्छन्दोऽपि बह्वविधत्वात् समुद्रमित्युच्यते ।
तथा हि प्रथमा विष्टारपङ्क्तिः, मध्यमयोः पादयोरेकादशाचर-
त्वात्; द्वितीया पदपङ्क्तिः, आद्योत्तमपादयोः* द्वादशाचरत्वात् ।
यथा द्वितीया तथा तृतीया, यथा प्रथमा तथा चतुर्थी ।
उपरिष्ठाज्ज्योतिः पञ्चमी, चतुर्थपादस्याष्टाचरत्वात्, तथा षष्ठी ।
एवं बह्वविधत्वाच्छन्दसः समुद्रत्वं, लोके हि समुद्रमनुसृत्य प्रजा
उत्पाद्यन्ते-समुद्रो बहलः, तथा प्रजा अपि बह्वविधाः । तथा
सति समुद्रसदृशेन छन्दसा सिकतानिवापः प्रजानामुत्पत्त्यै
सम्यद्यते ।

कल्पः, 'चित्तं स्य परिचितं इत्यपरिमिताभिः शर्कराभि-

* आद्यतृतीयपादयोः इति J. प० पाठः ।

† यद्यच्च सन्दर्भो न पिङ्गलसूत्रतद्दृष्ट्याः संवादी, तत्र हि तृतीया-
ध्याये “विस्तारपङ्क्तिरन्तः । ४२ ।” “पदपाङ्क्तः पञ्च । ४६ ।” “उप-
रिष्ठाज्ज्योतिरन्तेन । ५४ ।” इति सूत्रत्रयेण, “यदा जागती (१२अ०)
पादौ मध्ये भवतः, आद्यन्तयोश्च गायत्रौ, (८अ०), तदा विस्तारपङ्क्ति-
र्नाम” । “पञ्चका इत्यनुवर्त्तते, यदा पञ्चाक्षरा पञ्च पादा भवन्ति,
तदा पदपङ्क्तिर्नाम छन्दः ।” “यदा चत्वारो गायत्राः पादा भवन्ति,
अन्ते च त्रैशुभः (११अ०) तदा उपरिष्ठाज्ज्योतिर्नाम त्रैशुभं भवति ।
तथा जागतीत्यनुवर्त्तनीर्यं, तेन, अन्तेन जागतेन शषैश्च गायत्रैश्चतुर्भिः
उपरिष्ठाज्ज्योतिर्नाम जागती भवति ।” इति तत्सूत्रत्रयेण तद्दृष्ट्या च
अन्येषु च लक्षणानि प्रदर्शितानि । एवं द्वितीया-तृतीययोः प्रथमा-
चतुर्थ्याः पञ्चमी-षष्ठीयाश्च परस्परं विन्यस्तान्तरसंज्ञाकृतया तुल्यता-
भिधानमपि न सम्यागव प्रतिभातीत्यवश्यम् ।

राह्वनीयचितेरायतनं परिअयति' इति । पाठस्तु,—“चित् स्त्र परिचितं ऊर्द्धचितः अयध्वं तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवाः सीदत^(११)” इति । चोयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्त इति चितः शर्कराः । हे शर्कराः, यूयं 'चितः स्त्र', (भूमौ प्रक्षिप्ताः स्त्र) ; 'परिचितः' (परितः प्रक्षिप्ताः) स्त्र । 'ऊर्द्धचितः' (उपरिप्रक्षिप्ताः) स्त्र । तादृश्यो यूयं 'अयध्वं' (इमां चितिं सेवध्वं) । युष्माकं मध्ये यस्याः शर्करायाः या देवता, 'तया' 'देवतया' साङ्गं यूयं 'भुवाः' (स्थिराः) सत्याः 'सीदत' (इह तिष्ठत) । तत्र दृष्टान्तः,—“अङ्गिरस्वत्' (यथा अङ्गिरसां चयने भुवाः सीदन्ति तदत्) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं शर्करास्थापनं विधत्ते,—“इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्मृतीयः रथस्मृतीयं यूप-स्मृतीयं येऽन्तःशर्करा अशोर्यन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः पशुरग्निर्घृच्छर्कराभिर्गग्निं परिमिनोति वज्रेणैवास्मै पशून् परिगृह्णाति तस्माद् वज्रेण पशवः परिगृह्येताः तस्मात् स्थेयानस्थेयसा नोपहरते” (५।२।६अ०) इति । इन्द्रेण प्रहितो वज्रोऽत्यन्तकठिनं वृत्रशरीरं प्राप्य त्रिधा भग्ना-ऽभवत् । तेषु त्रिषु भागेषु 'स्फ्यः' एको भागः, 'रथः' अपरो भागः, 'यूपः' अन्यः । तदा वज्रस्थान्तःशोर्णा अवयवाः भूमौ पतिताः, 'ताः' भूमिगताः 'शर्कराः' (अत्यन्तं दृढाः) चुद्रपाषाणा 'अभवन्' । शरैः क्रियन्ते निष्याद्यन्त इति व्युत्पत्त्यां शर्करा इति नाम सम्यक् ; अतो 'वज्रः' एव 'शर्कराः', अग्निस्तु पशु-साधनत्वात् पशुस्वरूपः । अतोऽग्निप्रदेशे शर्कराभिः परिअयेत् ।

तथा सति 'वज्रैरेव' साधनेन यजमानार्थं 'पशून्' 'परिगृह्णाति'। यस्मादेवं, 'तस्मात्' लोकेऽपि वज्रसमानेन करेण पाशादिना वा 'पशवः' 'परिगृह्णीता' भवन्ति । यस्माच्च अग्नेर्दाक्ष्याय शर्करा-पेक्षा न तु 'शर्कराणां' अग्न्यपेक्षा, 'तस्मात्' लोकेऽपि 'स्थेयान्' (स्थिरतरोऽतिप्रबलपुरुषः) कश्चिदपि 'अभ्येयमः' (अत्यन्तम् अस्थिरान् दुर्बलान्) 'नोपहरते' (नैवाश्रयति) ।

शर्करासु कार्म्यांश्च विधत्ते,—“त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य परि-
मिनूयात् सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवासौ
पशूनवरुन्धे” (५।२।६अ०) इति । त्रीणि सप्तकानि यासां
शर्कराणां तास्त्रिसप्ताः, ताभिरेकविंशतिमङ्गलाकाभिरित्यर्थः,
'परिमिनूयात्' (परितः स्यापथेत्) । सप्तमङ्गलया व्यवस्थिताः
शिरोगताः 'प्राणाः' स्मर्यन्ते, तैश्च 'प्राणैः' (तद्युक्ताः) 'प्राणाः' 'पशवः',
तथा सति सप्तमङ्गलया 'प्राणैरेव' युक्तान् 'पशून्' प्राप्नोति ।

अथान्यां कार्म्यां मङ्गलां विधत्ते,—“त्रिणवाभिर्भाहव्यत-
स्त्रिवृत्तमेव वज्रं समृत्य भ्राहव्याय प्रहरति स्तृत्यै” (५।२।६अ०)
इति । त्रीणि नवकानि यासां तास्त्रिणवाः सप्तविंशतिमङ्गलाकां
इत्यर्थः । त्रिणवमङ्गलोपेतस्त्रिवृत्स्तोमः स्मर्यते । तमेव त्रिवृत्स्तोमं
वज्रत्वेन सम्पाद्य भ्राहव्यहिंसा 'प्रहरति' ।

पचान्तरं विधत्ते,—“अपरिमिताभिः परिमिनूयात्परि-
मितस्यावरुन्धे” (५।२।६अ०) इति ।

अथाम्यव्यतिरेकाभ्यां परिश्रयणं दृढीकरोति,—“यं
कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत्

अपरिगृहीत एवास्य विषूचीनः रेतः परासिञ्चत्यपशुरेव भवति ।
 यं कामयेत पशुमान्ख्यादिति परिमित्य तस्य शर्कराः सिकता
 व्यूहेत् परिगृहीत एवास्मै समीचीनः रेतः सिञ्चति पशुमानेव
 भवति” (५।२।६अ०) इति । पूर्वन्मुक्तायाः सिकताया व्यूहनं
 विधास्यति । यजमानस्य पशुराहित्यं कामयमानोऽध्वर्युः परितः
 शर्करास्थापनमकृतैव सिकताप्रसारणं कुर्यात्, तथा सति
 परिश्रयणाभावात् ‘अपरिगृहीत एव’ स्थाने यजमानस्य ‘रेतः’
 विविधं यथा गच्छति, तथा विनाशयति, ततोऽयम् ‘अपशुरेव
 भवति’;—सोऽयं व्यतिरेकः; एतस्माद्विपरोतोऽन्वयः । तस्मात्
 पशुस्त्राभाय शर्करापरिश्रयणपूर्वकमेव सिकताव्यूहनं कर्त्तव्यमिति
 तात्पर्यार्थः । ०

कल्पः, ‘आप्यायस्य समेतु ते इति सिकता व्यूह्युत्तरया
 त्रिष्टुभा राजन्यस्य’ इति । तत्र प्रथममन्त्रमाह,—“आप्यायस्य
 समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णियं । भवा वाजस्य सङ्गथे^(१९)” इति । हे
 ‘सोम’, त्वम् ‘आप्यायस्य’ (सर्वतो वर्द्धयस्व(?)), ‘ते’ (तव) ‘वृष्णियं’
 (रेतः) ‘विश्वतः’ (सर्वस्मात् वृष्ण्यादाहारात्) ‘समेतु’ (सम्प्राप्नोतु) ।
 ‘वाजस्य’ (अन्नस्य) ‘सङ्गथे’ (सङ्गमने) त्वं निमित्तं ‘भव’ ।

अथोत्तरां त्रिष्टुभमाह,—“सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः
 सं वृष्णियान्यभिमातिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोम
 दिवि अवाऽस्युत्तमानि धिष्व^(१९)” इति । हे ‘सोम’, ‘ते’ (तव)
 ‘पयांसि’ (पातव्यानि क्षीरादीनि) ‘समु यन्तु*’ (सम्प्राप्तानि भवन्तु) ।

* अथ ‘सं-‘यन्तु’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

तथा 'वाजाः' (अन्नानि) अपि 'सं'-'यन्तु' । 'वृष्णियानि' (रेतांसि) अपि 'सं'-'यन्तु' । कीदृशस्य तव ?—'अभिमातिषाहः' ('अभिमाति' पाप्माने सङ्गते* तिरस्करोतीत्यभिमातिषाट्, तस्य) । चीरादिमप्यनौषध्यां त्वम् 'आप्यायमानः' (वर्द्धमानः) 'अमृताय' (यजमानस्यामृतलाय, देवभावाय) 'दिवि' (द्युल्लोके) 'अवांसि' (श्रोतुं प्रियाणि) 'उत्तमानि' (चित्राणि) अन्नानि 'धिव्' (धारय, सम्पादयेत्यर्थः) ।

तदेतदृग्दयं सामान्याकारेण विनियुक्ते, "सौम्या व्यूहति सोमो वै रेतोधा रेत एव तद्धाति" (५।१।६अ०) इति । सोमो देवता यस्यामृचि प्रतीयते सेचमृक्सौमो ; 'विश्वतः सोम' इत्याद्यायामृचि अमौ प्रतीयते, 'अमृताय सोम' इत्युत्तरस्यामृचि प्रतीयते । तथा 'सौम्या' पूर्वं न्युत्तः शिकताः विविधं प्रसारयेत् । तथा षति सोमस्य रेतोधारकत्वात् तन्मन्त्रनिष्पाद्यव्यूहनेन यजमानो 'रेतो' धारयति ।

मन्त्रद्वयस्य पुरुषभेदेन व्यवस्थां दर्शयति,—"गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्तिष्ठुभा राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यः" (५।२।६अ०) इति । 'आप्यायस्व' इति गायत्रो, 'सन्ते' इति त्रिष्टुप् ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

मा-सुतुभिः क्षिपेन्नोष्टात्, अग्ने-षट्केन षालुकाः ।

चित्त, आहवनीयस्य परिश्रयति शर्कराः ॥

* अत्र पाप्मानं सङ्गते इति पाठो भूविभुं युक्तः ।

आष्या, विप्रस्य सिकता व्यूहेत्, सन्ने पयेत्यथ ।
 चत्रियस्य भवेद् व्यूह इति मन्त्रास्तयोदत्र ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अभ्यस्याद्विश्वाः पृतना अरातीस्तदग्निराह तदु-
 सोमं आह । एहस्पतिः सविता तन्म आह पूषा
 माऽधात् सुहृतस्य लोके^(१) । यदक्रन्दः प्रथमं जायमान
 उच्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरि-
 णस्य बाहू उपस्तुतं जनिम तत्तं अर्वन्^(२) । अपां
 पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानं । वर्ध-
 मानं मृहः ॥ १ ॥

आ च पुष्करं दिवो माचया वरिणा प्रथस्व^(३) ।
 ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।
 सुबुधिया उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसंतश्च
 विवः^(४) । हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रै भूतस्य जातः
 पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं चामुतेमां

कस्मै देवाय हविषा विधेम^(१) । द्रुषश्चस्कन्द पृथिवी-
मनु ॥ २ ॥

द्यामिमञ्च योनिमनु यश्च पूर्वः । तृतीयं योनिमनु^१
सञ्चरन्तं द्रुषं जुहोम्यनु सप्त होत्राः^(१) । नमो अस्तु
सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि
तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः^(२) । येऽदौ रोचने दिवो ये वा
सूर्यस्य रश्मिषु । येषामप्सु मदः कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो
नमः^(३) । या इषवो यातुधानानां, ये वा वनस्पतोऽ-
रनु । ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः^(४) ॥ ३ ॥

महः । अनु । यातुधानानाम् । एकादश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

षष्ठमे लोष्टममसनादिकमुक्तम् । अथाष्टमे दृक्काद्युपधात्
वक्तव्यम्, तत्रादौ तावदश्याक्रमणमुच्यते । कल्पः, 'प्राञ्चमश्वम-
भ्यस्यादित्या' इत्यश्वस्य दक्षिणेन पदा दर्भस्तम्बमाक्रमय' इति ।
पाठस्तु,—“अभ्यस्यादित्याः पृतना अरातोस्तदग्निराह तदु सोम
आह । वृहस्पतिः सविता तन्मे आह पूषा मा धात् सुकृतस्य
लोके^(१)” इति । अयमश्वः, 'विश्याः' (सर्वाः) 'पृतनाः' (प्रतिपक्ष-

* अभ्यमस्याद् विश्या इति J, पु०, पाठः ।

केनाः) 'अरातीः' (दातव्यस्यादात्तरूपाः) 'अभ्यस्यात्' (पादेन अभि-
क्रम्य तिष्ठतु) । 'तत्' (अभिक्रमणम्) 'अग्निः' 'आह' (अनुमोदतां);
'भोमः' अपि 'तत्' 'आह' (तदनुमोदतां); 'वृहस्पतिः' 'मे' (मम)
'तत्' 'आह' (तदनुमोदतां); तथा 'सविता' अपि तदनुमोदतां;
'पूषा' 'सुकृतस्य' 'लोके' (फलभृते स्वर्गे) 'माऽधात्' (मां
स्थापयतु) ।

कल्पः, 'प्रदक्षिणमावर्त्तयित्वा यदक्रन्द इति पुनरेवाक्रमयति'
इति । पाठस्तु,—“यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत
वा पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुतं जनिम तत्ते
अर्वन्(१)” इति । हे 'अर्वन्', 'यत्' (यस्मात् कारणात्) 'जाय-
मानः' (उत्पद्यमानः) एव 'प्रथमम्' (आदौ) 'अक्रन्दः' (क्रन्दित-
वानसि), अहे अग्न्यादीनामहं साधनमिति महान्तं शब्दम्
अकरोः; 'तत्' (तस्मात् कारणात्) 'जनिम' 'उपस्तुतं' 'ते' (तव
जन्म समीचीनमिति सर्वैरपि स्तुतम्) आसीत् । जायमानत्वमेव
विशदोक्तिर्यते,—‘समुद्रात्' 'उद्यन्' (समुद्रोपलब्धितादुद्रकात् त्वमु-
त्पद्यमानः), 'अपुद्योनिर्वा अश्वः' इति श्रुतेः । 'उत वा पुरीषात्'
(पुंस्त्वशक्तिसम्यन्नात् महतोऽश्वादुत्पद्यमानः) । जन्मन उपस्तुतत्वे
दृष्टान्तोऽयमुच्यते,—‘श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू, उपस्तुतशब्दो-
ऽत्राधाहर्त्तव्यः; यथा श्येनाख्यस्य पाक्षिणः पक्षा शीघ्रोत्पतन-
हेतुत्वात् सर्वैरुपस्तुतौ, यथा वा 'हरिणस्य' (मृगस्य) 'बाहू'
(पादौ) शीघ्रगमनहेतुत्वादुपस्तुतौ, तद्वदित्यर्थः ।

उक्तमन्त्रमाध्यम्याक्रमणं विधत्ते,—“शंसुं बार्हस्पत्यं मेधो

नोपानमसोऽग्निं प्राविशत् सोऽग्नेः कृष्णो रूपं कृत्वोदायत सोऽश्वं प्राविशत् सोऽश्वस्यावान्तरशफोऽभवद्यदश्वमाक्रमयति य एव मेधोऽश्वं प्राविशत् तमेवावहन्वे” (५।२।६अ०) इति । पुरा कदाचित् शंयुनामानं वृहस्पतिपुत्रं केनापि निमित्तेन ‘मेधो’ (यज्ञपुरुषः) ‘नोपानमत्’ (न प्राप्तवान्) । स पुनः शंयुना अन्विष्य-माणोऽन्तर्धानात् ‘अग्निं’ ‘प्राविशत्’ । तत्राप्यन्वेषणाय शंयावागते सति ‘स’ यज्ञः कृष्णमृगो भूत्वा तदीयं ‘रूपं’ साकल्येन ‘कृत्वा’ ‘अग्नेः’ सकाशात् ‘उदायतं’ (उदगच्छत्); उद्गत्य च ‘सोऽश्वं प्राविशत्’, प्रविश्य चाश्वमन्वन्धिनः प्रौढशफस्य मध्ये योऽयम् ‘अवान्तरशफः’, तद्रूपः ‘अभवत्’ । ततः ‘अश्वम्’ आक्रमयत्; तथा सति ‘यः’ यज्ञः ‘अश्वं’ ‘प्राविशत्’, ‘तमेव’ प्राप्नोति ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“प्रजापतिनाग्निश्चेतव्य इत्याहुः प्राजापत्योऽश्वो यदश्वमाक्रमयति प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते” (५।२।६अ०) इति । अश्वम् ‘अग्निः’ ‘प्रजापतिना’ चेतुं योग्यः—‘इति’ अभिज्ञा ‘आहुः’ । अश्वस्य प्राजापत्यत्वात् तदाक्रमणे सति ‘प्रजापतिनैव’ चितो भवति ।

कल्पः, ‘अपां पृष्ठमसोत्यश्वस्य पदे पुष्करपर्णमुत्तानमुपदधाति’ इति । पाठस्तु,—“अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पितृमानं । वर्द्धमानं महः आ च पुष्करं दिवो मात्रया वरिणा प्रथस्व^(१)” इति । हे पुष्करपर्णः, त्वम् ‘अपां पृष्ठमसि’ (पृष्ठवत् उपरिभागवर्त्ति* असि) । तथा ‘अग्नेः’ ‘यानिः’ असि, ‘त्वाम् अग्ने

* अत्र उपरिभागवर्त्ति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

पुष्करादद्यथर्वा निरमन्यत' इति मन्त्रवर्णात् । तथा 'समुद्रमभितः'
 'पिन्वमानं' (समुद्रसमानस्य तटाकजलस्य प्रीतिकरं), 'वर्द्धमानं'
 (अभूत्पद्य दिने-दिने वृद्धियुक्तं), 'मघः' (निर्लेपत्वाद्युक्त्वा पूजनीयं),
 'पुष्करम्' (अग्निनिष्पादनद्वारा पुष्टिकरं) तादृशस्त्वं* 'मात्रेया'
 (परिमाणेन) 'दिवः' 'वरिणा' (आकाशादप्याधिक्येन) 'आ'
 (समन्तात्) 'प्रथस्व' (विस्तृतं भव) ।

• अनेन मन्त्रेण साध्यं पद्मपत्रोपधानं विधत्ते,—“पुष्करपर्ण-
 मुपदधाति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णः सद्योनिमेवाग्निं चिनुते”
 (५।२।६ अ०) इति ।

तत्र मन्त्रं विनियुक्ते,—“अर्पां वृष्टमसोत्युपदधात्यर्पां वा
 शतत् वृष्टं यत् पुष्करपर्णः रूपेणैवैनदुपदधाति” (५।२।६ अ०)
 इति । 'रूपेणैव' विद्यमानार्थवाचिन्वादनुरूपेणैव मन्त्रेण 'एनत्'
 पुष्करपर्णम् उपहितवान् भवति ।

कल्पः, ब्रह्म जज्ञानमिति पुष्करपर्णं उपरिष्ठान्निर्बाधः रूक्म-
 मुपधाय' इति । पाठस्तु,—“ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्दिशोमतः
 सुरूपो वेन आवः । स बुभ्रिया उपमा अस्य विष्टाः-सतस्य
 योनिमसतस्य विवः^(५)” इति । 'प्रथमं' 'जज्ञानं' (आदावुत्पन्नम्) इदं
 रूक्मस्वरूपं 'ब्रह्म' (परिवृष्टं अत्यन्तं महदित्यर्थः) । तस्य रूक्मस्य
 वृष्टान्तत्वेन सूर्यः प्रपद्यते । 'पुरस्तात्' (पूर्वस्थां दिशि) अवस्थितः
 'वेनः' (कमनीयः सूर्यः) 'शोमतः' (सर्वस्थां शोभि) 'सुरूपः'
 (शोभनरश्मिबिम्बेण) 'आवः' (आवृणोत्) । 'अस्य' (रूक्मस्य) उप-

* तादृशं त्वमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

मानभृताः) 'विष्टाः' (विशेषेणावस्थिताः) 'बुधियाः' (बुधे मूले पृथिवीरूपे भवाः पदार्थाः), तानपि स 'वेनः' 'विवः' (वितृप्तवान्, प्रकाशितवानित्यर्थः) । 'सतश्च' (विद्यमानस्य घटपटादेः) 'योगि' (कारणं मृदादिरूपं), 'असतश्च' (अविद्यमानस्य नरविषाणादेः) कारणं मनुष्यमूर्द्धादिकमपि वितृप्तवान्, तथाविधेन सूर्येण सदृशोऽयं रुक्मः प्रकाशत इति तात्पर्यार्थः ।

तमिमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप-
दधाति ब्रह्ममुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ब्रह्ममुखा एव
तत्प्रजा यजमानः सृजते” (५।२।७अ०) इति । 'ब्रह्म' (ब्राह्मण-
जातिः) 'मुखम्' (उपक्रमो) यासां, ताः 'ब्रह्ममुखाः' ।

अस्मिन् मन्त्रे ब्रह्मपदाभिधेयस्य प्रथमोत्पत्तिवर्णने तात्पर्यं दर्शयति,—“ब्रह्म जज्ञानमित्याह तस्माद् ब्राह्मणो मुखः” (५।
२।७अ०) इति । यस्मात् चित्रिादेर्जन्मप्राथम्यमनुपन्यस्य ब्रह्म-
शब्दार्थस्यैव प्रथमजन्म उपन्यस्यते, 'तस्मात्' लोकेऽपि ब्रह्मशब्दार्थो
'ब्राह्मणः' एव 'मुखः' ।

एतद्देदनं प्रशंसति,—“मुखो भवति य एवं वेद” (५।२।
७अ०) इति ।

रुक्मोपधानं प्रशंसति,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्यां
मान्तरिचे न दिव्यग्निश्चेतव्य इति यत् पृथिव्यां चिन्वोत् पृथिवीः
शुचार्पयेन्नैषधयो न वमस्यतयः प्रजायेरन् यदन्तरिचे चिन्वोता-
न्तरिचः शुचार्पयेन्न वयाःमि प्रजायेरन् यदिवि चिन्वोत् दिवः
शुचार्पयेन्न पर्जन्यो वर्षेद्रुक्ममुपदधात्यमृतं वै चिरण्ममृत एवाग्निं

चिन्ते प्रजात्ये” (५।२।७अ०) इति । ‘शुचापंयेत्’ (सन्तापेन योजयेत्), तस्मिन् सन्तापे सति लोकत्रये ये दोषास्तद्वावृत्तये वज्रेरधारत्वेन ह्क्कामुपदध्यात्; हिरण्यस्याग्निमर्कैऽपि विनाशाभावात् तस्मिन् ‘अमृते’ हिरण्ये ‘अग्निं चितवान् भवति । अयमेव ह्क्कोपधानं विदधातीति यदि स्वीक्रियते,* तदानोभेतदनुवादेन पूर्वा मन्मन्त्रविधिः; यदि तु स एव विशिष्टविधिः, तदानीम् अर्थवादमन्त्राद्य स एवानूद्यत इति द्रष्टव्यम् ।

कल्पः, ‘हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इति तस्मिन् हिरण्यस्य पुरुषं प्राचीनमुत्तानं दक्षिणेनाहर्षं प्राङ्मुख उपधाय’ इति । पाठस्तु,— “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम^(५)” इति । ‘हिरण्ये’ ब्रह्माण्डरूपे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिः ‘हिरण्यगर्भः’, स च ‘भूतस्य’ (प्राणिजातस्य) ‘अये’ ‘समवर्त्तत’,—प्राणिजातोत्पत्तेः पूर्वं स्वयं शरीरधारी बभूव, स च ‘जातः’ (उत्पन्नमात्रः) ‘एक’ एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः ‘पतिः’ ‘आसीत्’ । अत एव ‘पृथिवी’ ‘द्यां’ (विस्तीर्णां दिवं) ‘दाधार’ (धृतवान्) । ‘उत’ (अपि च) ‘इमां’ (भूमिं) ‘दाधार’ । तादृशाय ‘कस्मै’ (प्रजापति)–‘देवाय’ ‘हविषा’ ‘विधेम’ (परिचरेम) ।

एतन्मन्त्रसाध्यं हिरण्यस्यपुरुषोपधानं विधत्ते,—“हिरण्यस्य पुरुषमुपदधाति यजमानलोकस्य विधृत्यै” (५।२।७अ०) इति ।

* स्वीक्रियेत इति J. पु० पाठः ।

‘यजमानलोकस्य’ (लोकः स्थानं तस्य) धारणमनेनोपधानेन भवति ।

देशविशेषं विधत्ते,—“यदिष्टकाया आह्वयमनूपदध्यात् पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राणमपिदध्याद् दक्षिणतः प्राञ्चमुप-
दधाति दाधार यजमानलोकं न पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राणमपिदधात्यथो खल्विष्टकाया आह्वयमनूपदधाति प्राणानाम् उत्सृष्टौ” (५।२।७अ०) इति । इष्टका रक्तरूपा, तस्या ‘आह्वयं’ गलबन्धनसूत्रार्थं क्लिद्रं, यदि तच्छिद्रम् ‘अनूपदध्यात्’, अस्य क्लिद्रस्य पिधानेन ‘पशूनां’ ‘यजमानस्य’ ‘च’ प्राणः पिहितो भवेत्,—प्राणमञ्चारच्छिद्रस्य पिहितत्वेन आसो न निर्गच्छेदित्यर्थः । तस्मात् तद्दोषपरिहाराय पश्चिमदिग्भागे तच्छिद्रमुपेक्ष्य रक्तरूपाया इष्टकाया दक्षिणस्यां दिशि प्राक्शिरसं पुरुषम् अवस्थापयेत् । एवञ्च सति आह्वयनोयस्य दक्षिणदेशरूपो यो यजमानस्य लोकः, स विष्टतो भवति, तच्छिद्रस्यानाद्यतत्वात्, ‘यजमानस्य’ ‘पशूनाञ्च’ प्राणोऽप्यनाद्यतो भवति । ‘अथो’ ‘खलु’- इति पक्षान्तरोपन्यासः,—रक्तरूपाया ‘इष्टकायाः’ क्लिद्रमनुप-
लक्ष्यैव पुरुषमुपदध्यात् । सति हि क्लिद्रे ‘प्राणानाम्’ उत्सर्गः (सञ्चारो) भवति ।

कल्पः, ‘द्रुषश्चस्कन्देति पुरुषमभिमृष्य’ इति । पाठस्त,—
द्रुषश्चस्कन्दे पृथिवीमनु दामिमञ्च योनिमनु यस्य पूर्वः । ततोयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रुषं जुहोम्यनु सप्त होत्राः(१)” इति ।
द्रुष्यान्तरसङ्घटनेन स्फुटितो हिरण्यपुरुषस्यावयवस्यैव ‘द्रुषः’,

स च 'पृथिवीमनु' 'चस्कन्द' (पृथिव्यां पतित इत्यर्थः) । स च 'द्रुषः' ऊतः सन् स्थानत्रये 'अनु'-सञ्चरति,—द्युलोकेऽन्तरिक्ष-लोके भूलोके च । तदेतदभिप्रेत्य स्मर्यते,—

“अग्नौ प्रास्ताङ्गतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”॥ इति (मनु०) ।
 योऽयमर्थो 'द्याम्' इत्यादिनाऽभिधीयते,—'द्यामिमञ्च योनिमनु'
 (ऋत्तरिचरूपम् 'इमं' स्थानम् 'अनु'-सञ्चरति); 'यश्च पूर्वः' (यो हि
 'पृथिवीमनु चस्कन्द' इति पूर्वाक्तः स्थानविशेषः), तमपि 'अनु'-
 सञ्चरति; 'द्वतीयं योनिं' (द्युलोकमादित्यस्थानम्) 'अनु'-सञ्चरति,
 तम् इमं त्रिषु स्थानेषु 'अनु'-सञ्चरन्तं 'द्रुषं जुहोमि' (मनसा
 ऊतमिव भावयामि) । कुत्र होमः?—तदुच्यते,—'सप्त होत्राः'
 इति । यस्यां दिशि 'द्रुषः' पतितः, तद्भूतिरिक्ता होमयोग्याः
 याः सप्त दिशः सन्ति, ताभामनुक्रमेण 'जुहोमि' । यथाऽयं द्रुषः
 ऊत आदित्यादिस्थानत्रयेषु सञ्चरन्नुपकरोति, तथा भावया-
 भीत्यर्थः ।

तमिमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“द्रुषश्चस्कन्देत्यभिमृशति होत्रा-
 स्खेवैनं प्रतिष्ठापयति” (५।२।७अ०) इति । 'होत्रासु' (होत्र-
 मैत्रावरुणादिषु सप्तसु, अथवा द्रुषस्कन्दनदिग्व्यतिरिक्तासु
 होमयोग्यासु सप्तसु दिक्षु) ।

कल्पः, 'नमो अस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिरभिमन्त्र्य' इति ।
 तत्र प्रथमामाह,—“नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।
 ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः^(९)” इति । 'ये'

केचित् सर्पाः 'पृथिवीमनु'-गताः, 'तेभ्यः' 'सर्पेभ्यः' 'नमः' 'अस्तु' ।
 'अन्तरिक्षे' (यच्चगन्धर्वादिलोके) वर्त्तमाना 'ये' सर्पाः, 'ये' 'च'
 'दिवि' (द्युल्लोके) वर्त्तमाना राजप्रभृतयः, 'तेभ्यः' 'सर्पेभ्यः' 'नमः'
 'अस्तु' ।

अथ द्वितीयासाह,—“येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य
 रग्निषु । येषामप्सु सदः कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः^(८)” इति ।
 'दिवः' (अन्तरिक्षस्य) 'रोचने' (भामके) 'अदः' (अमुष्मिन्)
 'सूर्यस्य' मण्डले 'ये' सर्पा वसन्ति, 'ये' चान्ये 'सूर्यस्य रग्निषु'
 (अस्माभिरदृश्यमाना वर्त्तन्ते), 'येषाम्' (अन्येषां सर्पाणाम्)
 'अप्सु' (जलमध्ये) 'सदः' (स्थानं) 'कृतं', 'तेभ्यः सर्पेभ्यः' (कृत्तेभ्यः)
 'नमः' अस्तु ।

अथ तृतीयासाह,—“था इषवो यातुधानानां ये वा
 वनस्पतीरनु । ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः^(९)” इति ।
 'थाः' सर्पजातयः 'यातुधानानां' (रक्षसाम्) 'इषवः' (वाणरूपाः)
 वर्त्तन्ते, 'ये वा' अन्ये 'वनस्पतीन्' (चन्दनादिवृक्षान्) 'अनु'-
 वेष्ट्य अवस्थिताः, 'ये' चान्ये 'अवटेषु' (विलेषु) 'शेरते', 'तेभ्यः'
 'सर्पेभ्यः' 'नमः' अस्तु । एते मन्त्राः स्पष्टार्थत्वात् ब्राह्मणे
 उपेक्षिताः ।

यथा पुष्करपर्णरुक्महिरण्यपुरुषोखानाममृन्मयेष्टकानामुप-
 धानं विहितं, तथैव स्रुचोरमृन्मयेष्टकयोरुपधानं विधत्ते,—
 “स्रुचावुपदधाति” (पृ०१।१७अ०) इति ।

तयोः स्रुचयोर्विशेषणं दर्शयति,—“आज्यस्य पूर्णां कार्भर्य-

मयीं दध्नः पूर्णामौदुम्बरीम्” (५।२।७अ०) इति । श्रीपर्णाख्यो
वृत्तविशेषः कार्भर्यः, तेन निर्मिता काचित् सुक् कार्भर्यमयी ।
सा चाज्येन पूर्णा ; उदुम्बरेण निर्मिता काचित्, सा च दध्ना*
पूर्णा । एतद्गुणविशिष्टयोः सुचौरुपधानस्य विधानान्न वाक्यभेदः
शङ्कनीयः ।

ते च विशिष्टे सुचौ लोकाद्वयरूपेण प्रशंसति,—“इयं वै
कार्भर्यमय्यमावौदुम्बरीमे एवोपधत्ते” (५।२।७अ०) इति ।

इष्टकान्तरोपधानवत्समन्वयस्य शङ्कां लौकिकवाक्यं निवार-
यितुं विधत्ते,—“द्वृष्णीमुपदधाति न होमे यजुषामुमर्हति”
(५।२।७अ०) इति । यस्मादात्मानो मन्त्रो नास्ति, तस्माद्
‘यजुषा’ (मन्त्रेण) एते उपधातुं ‘न’ ‘अर्हति’ ।

तयोर्दिविशेषं विधत्ते,—“दक्षिणां कार्भर्यमयोमुत्तरामौदु-
म्बरीं तस्मादस्या अमावुत्तरा” (५।२।७अ०) इति । यस्माद्
द्युलोकरूपा उदुम्बरी सुगुत्तरस्यां दिश्युपदिता, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि
‘असौ’ (स्यैः) ‘अस्याः’ (पृथिव्याः) ‘उत्तरा’ (ऊर्द्धभाविनी) ।

स च दिग्विशेषः सूत्रकारेण स्पष्टमभिहितः, ‘आज्यस्य पूर्णां
कार्भर्यमयीं दक्षिणेन पुरुषमुपदधाति दध्नः पूर्णामौदुम्बरीमुत्तरेण
पुरुषम्’ इति ।

प्रकारान्तरेण सुग्विशेषं प्रशंसति,—“आज्यस्य पूर्णां कार्भर्य-
मयीं वज्रो वा आज्यं वज्रः कार्भर्यो वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो

* दध्नः इति षादशपुस्तकपाठः ।

† एवमेव सर्वत्र पाठः । अथवा इति तु भवितुं युक्तः ।

रक्षाऽस्यपहन्ति दध्नः पूर्णाभेदुम्बरो पशवो वै दधि उर्कुउदुम्बरः
पशुखेवोर्जे दधाति” (४।२।७अ०) इति ।

आज्यस्य वज्रत्वं तानूनप्रब्राह्मणे समाह्नातम्, 'घृतं खलु वै
देवा वज्रं हत्वा सोऽममन्नं' इति ।

कार्श्र्यस्य रक्षोपघाते(?) हेतुवादज्रत्वं, तदप्यातिथ्यब्राह्मणे
समाह्नातम्. 'ते कार्श्र्यमयान् परिधीनकुर्वत तैर्वैते रक्षाऽ-
स्यपान्न' इति ।

सुचोर्दध्याज्यपूर्णत्वं प्रशंसति,—“पूर्णे उपदधाति पूर्णे एवैमम्
अमुंश्लेक उपतिष्ठेते” (५।२।७अ०) इति ।

सुगुपधानं प्रशंसति,—“विराज्यग्निश्चेतव्य इत्याहुः सुखे
विराट् यत् सुचावुपदधाति विराज्येवाग्निं ज्विनते” (५।२।७अ०)
इति । विविधे राजमाने प्रदेशे चेतस्योऽग्निरित्यभिज्ञा 'आहुः' ।
'सुक' चाज्यादिपूर्णत्वात्* विशेषेण राजते, तस्मात् तत्र चयनाय
'सुचौ' उपदध्यात् ।

पाशुकोत्तरवेदिवद्रुक्कास्योपरि व्याघारणं विधत्ते,—“यज्ञमुखे
यज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञऽ रक्षाऽमि जिघाऽमन्ति यज्ञमुखऽ
हक्को यद्रुक्कं व्याघारयति यज्ञमुखादेव रक्षाऽस्यपहन्ति” (५।
२।७अ०) इति । यज्ञसम्बन्धिन एकैकस्याङ्गस्यानुष्ठानं 'यज्ञमुखम्'
अतो रुक्कोपधानस्यापि यज्ञमुखत्वात् तत्र प्राप्तानां रक्षसाम्
उपघाताय व्याघारयेत् ।

* पुरस्तात् इति आदर्शपुस्तकपाठो न सम्यक् ।

‘ऋणव्यपाज(?) इति पञ्चभिः’ इति सूत्रकारेण ये मन्त्रा उदाहृतास्तानत्र विनियुक्ते,—“पञ्चभिर्व्याघारयति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्माद्द्रक्षाः स्वपहन्ति” (पू।२।७अ०) इति । ‘धानाः करम्भः’ इत्यादिभिर्हविर्भिर्यः(?) ‘पञ्चभिः’ यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् ।

सूत्रकारेण, ‘दक्षिणमः समन्तराः श्रोणिं दक्षिणां श्रोणिम् उत्तरमंसं मध्यमिति’ इति पाण्डुकोत्तरवेदिव्याघारणे येयं वक्ररीतिरुक्ता, तामत्र विधत्ते,—“अत्र्णया व्याघारयति तस्मादत्र्णया पशवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठित्यै” (पू।२।७अ०) इति । ‘अत्र्णया’ (वक्ररोत्या) । अत्र एवाघारस्य विविधत्वात् व्याघारणमित्युच्यते, यस्माद्वाघारणे वक्रक्रमः, ‘तस्मात्’ ‘पशवः’ गमनकाले स्वकोययागाङ्गानि वक्ररोत्या-‘प्रहरन्ति’ (प्रवर्त्तयन्ति),—पुरोवर्त्तिनं दक्षिणं पादं पुरतः प्रक्षिप्य पाश्चात्यं वामपादं पुरतः प्रवर्त्तयन्ति । तस्मात् प्रतिष्ठायै तदिदं वक्रत्वं सम्पद्यते* ।

अत्र विनियोगसंयहः,—

अभ्यश्चं क्रमयेद्भूर्भुवः, यदावृत्तिः प्रदक्षिणम् ।

अर्पा, दध्यात् पद्मपत्रं, ब्रह्म, रक्तोपधानकम् ॥

हिर, खर्णमयं दध्यात्, द्रस्य,—स्तस्याभिमर्शनम् ।

नम,—स्त्रिभिर्भन्तयेत मन्त्रा अत्र नवेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* संपाद्यते इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

ध्रुवासि धरुणाऽस्तृता विश्वकर्मणा सुकृता । मा त्वा
समुद्र उदधीन्मा सुपणी व्यथमाना पृथिवीं ह॥ह^(१) ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे व्यचस्वतीं
प्रथस्वतीं प्रथोऽसि पृथिव्यसि भूरसि भूमिरस्यदिति-
रसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री पृथिवीं
यच्छ पृथिवीं ह॥ह पृथिवीं मा हि॥सीर्विश्वस्मै
प्राणायोपानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै ॥ १ ॥

चरिचायाग्निस्त्वाभिपातु मद्या स्वस्था छर्दिषा
शन्तमेन तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद^(२) । काण्डात्
काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि॥एवा नी दूर्वे
प्रतनु सहस्रेण शतेन च^(३) । या शतेन प्रतनाधि
सहस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवोष्टके विधेम हविषा
वयम^(४) । अषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सह-
स्वारातीयतः^(५) । सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः ।
सहस्रवीर्या ॥ २ ॥

असि सा मा जिन्व^(६) । मधु वाता ऋतायते मधु
क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्वोषधीः^(७) । मधु
नक्तमुतोपसि मधुमत् पार्थिवः रजः । मधु द्यौरस्तु
नः पिता^(८) । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाः अस्तु ह्ययः ।
माध्वोर्गावो भवन्तु नः^(९) । मही द्यौः पृथिवी च न

इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिपृतां नो भरीमभिः^(१०) ।
तद्विष्णो परमं ॥ ३ ॥

पदः सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततं^(११) ।
ध्रुवाऽसि पृथिवि सहस्र पृतन्यतः । स्यूता देवेभि-
रमृतेनाऽऽगाः^(१२) । यास्तं अग्ने सूर्यं रुचं उद्यतो दिव-
मातन्वति रश्मिभिः । ताभिः सर्वाभीरुचे जनाय नः
क्षधि^(१३) । या वो देवाः सूर्यं रुचो गोघ्नश्रेषु या रुचः ।
इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभीरुचं नो धत्त बृहस्पते^(१४) ।
विराट् ॥ ४ ॥

ज्योतिरधारयत् सम्राट् ज्योतिरधारयत् स्वराट्
ज्योतिरधारयत्^(१५) । अग्ने युक्त्वा हि ये तवाश्वासे
देव साधवः । अरं वहन्त्याशवः^(१६) । युक्त्वा हि देव
हृतमाः अश्वाः अग्ने रथीरिव । नि होता पूर्यः
सदः^(१७) । द्रुषश्चैकन्द पृथिवीमनु द्यामिमञ्च योनि-
मनु यश्च पूर्वः । तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रुषं
जुहेम्यनु सप्त ॥ ५ ॥

होत्राः^(१८) । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिन-
मग्नेवैश्वानरस्य च । अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान्
रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान^(१९) । ऋचे त्वा रुचे त्वा^(२०)
समित्सवन्ति सरितो न धेनाः । अन्तहृदा मनसा

पूयमानाः । घृतस्य धारा अभि चाक्षशीमि हिरण्ययो
 वेत्सो मध्यं आसां^(२१) । तस्मिन् सुपर्णो मधुकृत
 कुलायी भजन्नास्ते मधु देवताभ्यः । तस्यासते
 हरयः सप्त तीरे, स्वधां दुहाना अमृतस्य धारां^(२२) ॥
 ॥ ६ ॥

प्रतिष्ठायै । सहस्रवीर्या । परमं । विराट् । सप्त ।
 तीरे । चत्वारि च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
 नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अष्टमोऽनुवाके पुष्करपर्णाद्यमृत्प्लयैः कोपधानमुक्तम् । अथ
 नवमे स्वयमाह्लादीयकोपधानमुच्यते । कल्पः, 'ध्रुवामि धरुणा-
 स्तृतेति स्वयमाह्लादामभिमृश्याश्चेनोपचाप्य प्रजापतिस्त्वा सादयतु
 पृथिव्याः पृष्ठ इत्याविदुषा ब्राह्मणेन सह मध्येऽग्निरुपदधाति' इति ।
 तत्राभिमर्शनमन्त्रपाठस्तु,—'ध्रुवामि धरुणाऽस्तृता विश्वकर्मणा
 सुकृता । मा त्वा समुद्र उदधीन्मा सुपर्णोऽव्ययमाना पृथिवी
 दृष्टु^(१)' इति । हे स्वयमाह्ला, त्वं 'ध्रुवा' (स्मिन्ना) 'अमि' ।
 कीदृशी?—'धरुणा' (भूमिरूपेण विश्वस्य धारयित्रो), अत एव
 'अस्तृता' (केनार्थाश्चित्ता), 'विश्वकर्मणा' (जगत्कर्त्रा) 'सुकृता'
 (सुष्ठु निर्मिता) ; 'समुद्रः' त्वां 'मा' 'उदधीत्' (सोदरमध्ये

मज्जनलक्षणं बन्धं मा कार्षीत्); 'सुपर्णः' (पत्तिराजः) अपि
 सर्पोद्धरणवेलायां त्वामादाय 'मा' 'उद्धधीत्' (दूरे परित्याग-
 लक्षणं बन्धं मा कार्षीत्); एवं सति 'अव्ययमाना' (भयरहिता)
 त्वं 'पृथिवीम्' इमां 'दृह' (दृढीकुरु) ।

उपधानरुन्वपाठस्तु,—“प्रजापतिस्त्वा मादयतु पृथिव्याः पृष्ठे
 व्यचस्रतो प्रथस्रतो प्रथोऽसि पृथिव्यसि भूरसि भूमिरस्यदिति-
 रसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री पृथिवीं यच्छ पृथिवीं
 दृह पृथिवीं मा हिंसोर्विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय
 प्रतिष्ठायै । चरित्रायाम्निस्त्वाभिपातु मद्या स्वस्त्वा हृदिषा
 शन्तमेन तथा देवतयाऽङ्गिरस्यद्भ्रुवा मोद^(१)” इति । हे स्वयमाढ्ये,
 'प्रजापतिः' त्वाम् अस्मिन् प्रदेशे 'पृथिव्याः' उपरि 'मादयतु' ।
 कीदृशीं त्वां ?—'व्यचस्रतो' (विस्तारयुक्तां), 'प्रथस्रतो' (पृथुलां),
 'प्रथोऽसि' अस्थासितेः (प्रथनं विस्ताररूपमसि), तथा हि
 चित्तेर्विस्तारो भवति ; पृथिव्यामुत्पन्नत्वात् 'पृथिव्यसि' । 'भूरसि'
 सुखानां (भावयिव्यसि), 'भूमिरसि' (मृण्मयपृथिव्यभिमानो-
 भूमिदेवताऽसि), 'अदितिरसि' (अखण्डनीयाऽसि) । 'विश्वधायाः'
 (विश्वस्य पोषयित्रीसि), तथा 'विश्वस्य' 'भुवनस्य' (सर्वलोकस्य)
 'धर्त्री' (धारयित्री) असि । तादृशी त्वं 'पृथिवीं' 'यच्छ' (नियतां
 कुरु); 'पृथिवीं' 'दृह' (दृढीकुरु), 'पृथिवीं मा हिंसीः'

* मृण्मयपृथिव्यभिमानोऽसि इति J. पु० पाठः । मृण्मयपृथिव्यभि-
 मानि-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(पृथिव्या हिंसां मा कुह) । 'विश्वस्त्रे' (सर्वस्त्रे) प्राणापानव्यामो-
दानाख्यवायुवृत्तिलाभाय, 'प्रतिष्ठायै' (स्वगृहस्थितिलाभाय),
'चरित्राय' (शालीयाचरणलाभाय) । प्राणिनामेतस्य सर्वस्य
सिद्धार्थम् अयम् 'अग्निः' त्वामभितः 'पातु' । केन रक्षणम् इति?—
तदुच्यते,—'मन्त्रा स्वस्त्या' (महत्या योगक्षेमसम्पत्त्या) 'शक्तमेन'
'हृदिर्षा' (अत्यन्तसुखकारिणा दीप्तिप्रतिशेषेण) तव स्वामिभूता या
देवता, 'तया' अनुगृहीता त्वं 'ध्रुवा' (स्थिरा) सती 'स्योद'
(इष्टोपविश), 'अङ्गिरस्वत्' (अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं
ध्रुवा (स्थिरा), तदत्) ।

एतन्मन्त्रमाध्यमुपधानं विधत्ते,—“स्वयमाहृष्टामुपदधातीयं
वै स्वयमाहृष्टेमामेवोपधत्ते” (५।२।७अ०) इति । शर्करा-
खानां क्षुद्रपाषाणानां मध्ये पुरुषप्रयत्नमन्त्रेण या स्वत एव
क्षिद्रयुक्ता, सेयं शर्करा 'स्वयमाहृष्टा', तामेवोपदधात् । सा च
स्वयमाहृष्टा पृथिवीजन्यत्वात् पृथिव्येव, अतः पृथिवीमेवोपधत्ते ।

तस्याः स्वयमाहृष्टाया अग्नेोपघ्रापणं विधत्ते,—“अश्वम्
उपघ्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथै प्राजापत्यो वा अश्वः
प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते” (५।२।७अ०) इति ।

अन्तरस्था इष्टकायाः स्वतःसिद्धिच्छिद्रं प्रशंसति,—“प्रथमे-
ष्टकोपधीयमाना पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राणमपिदधाति
स्वयमाहृष्टा भवति प्राणानामृतृश्या अयो सुवर्गस्य लोकस्या-
नुख्यात्यै” (५।२।७अ०) इति । पुष्करपर्णादिषूपधेयत्वमात्मेन
इष्टकालमपचरितं । 'स्वयमाहृष्टा' तु यद्यपि पुरुषैरनिर्मिता,

तथापि तस्या इष्टकालं मुख्यमित्यभिप्रेत्य मुख्यास्त्रिष्टकास्त्रयाः
प्राथम्यमुच्यते । प्रथमा इष्टका उपधीयमाना सती पशूनां
यजमानस्य च श्वासं निरूध्यात्, अतः श्वासस्य निर्गमनाय
स्वतःसिद्धच्छिद्रयुक्ता कार्या । 'अथो' (अपि च) सच्छिद्रत्वे सति
आवरणाभावात् स्वर्गलोकोऽपि प्रकाशितो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'अविदुषा ब्राह्मणेन मह मध्येऽग्नेरुपदधाति'
इति । तदेतद्विधत्ते,—“अग्नावग्निश्चेतव्य इत्याहुरेष वै अग्निर्वैश्वानरो
यद्ब्राह्मणस्तस्मै प्रथमामिष्टकां यजुष्कृतां प्रयच्छेत्तां ब्राह्मणश्रो-
पदध्यात् तामग्नावेव तदग्निं चिनुते” (५।२।७अ०) इति ।
अग्निमेवाधारं कृत्वा तस्मिन् 'अग्नौ' एवायम् 'अग्निश्चेतव्य इति'
अभिज्ञा 'आहुः' । 'तस्य क उपायः इति ?—तदुच्यते,—योऽयं
ब्राह्मणः, स एवाधारभूतो वैश्वानरनामकोऽग्निः, अग्नेर्ब्राह्मणाभि-
मानिदेवत्वाद् ब्राह्मणस्याग्नित्वम् । अतोऽग्निरूपस्य ब्राह्मणस्य
हस्ते मन्त्रसंस्कृतां स्वयमाहृषां दद्यात् । ततः स ब्राह्मणो-
ऽध्वर्युश्च मिलित्वा 'ताम्' उपदध्यातां, तावता अग्निश्चितो
भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'अविद्वान् ब्राह्मणे वरं ददात्येकं द्वौ
चीन्वा' इति । तदेतद्विधत्ते,—“ईश्वरो वा एष आर्त्तिमार्त्तिं
योऽविद्वानिष्टकामुपदधाति चीन् वरान् दद्यात् त्रयो वै प्राणाः
प्राणानां स्वयै द्वावेव देयौ द्वौ हि प्राणावेक एव देय एको
हि प्राणः” (५।२।७अ०) इति । 'यः' स्वयम् 'अविद्वान्'
सन् स्वयमाहृषाम् 'इष्टकामुपदधाति', स 'एषः' 'आर्त्तिम्'

आप्तुं समर्थो भवति । अतस्तत्परिहारायाध्यर्थे वरदानं कुर्यात् । वरशब्देन श्रेष्ठत्वाद् गौरुच्यते । चोन्, दौ, एकः-इति पक्षा विकल्पिताः । प्राणोऽपानो व्यान इति त्रित्वं; व्यानमन्त-र्भाव्य प्राणांपानाविति द्वित्वम्; अपानमन्तर्भाव्य प्राण इत्येकत्वम् ।

कल्पः, 'काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्तीति द्वाभ्यां दूर्वेष्टकाम्' इति । 'उपदध्यात्' इत्यनुवर्त्तते' इति । तत्र प्रथमामाह,—“काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि । एवा नां दूर्वे प्रतनु महस्त्रेण शतेन च^(१)” इति । 'काण्ड'-शब्दः स्तम्बाची । 'परुः'-शब्दः (पर्ववाची) । यावन्तः काण्डाः (स्तम्बाः) मन्ति, तत्रैकैकस्मात् स्तम्बात् प्रकर्षेण दूर्वा उत्पद्यते; एकस्मिन्नपि स्तम्बे यावन्ति परुषि (पर्वणि) मन्ति, तेष्वेकैकस्य पर्वणः परितः प्रकर्षेण दूर्वा उत्पद्यते । हे 'दूर्वे', त्वं तत्तत्काण्डात्पत्न्यात् तत्तत्पर्वणि प्रकर्षेणात्पद्यमाना वर्त्तसे । 'एव' (एवमनेन) प्रकारेण 'नः' (अस्मदर्थं) शत-मह्य्याकेन महस्त्रमह्य्याकेन च त्वदीयभेदेन त्वत्स्वरूपं 'प्रतनु' (प्रकर्षेण विस्मृतं कुरु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“या शतेन प्रतनोपि महस्त्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम्^(२)” इति । हे 'दूर्वे', 'या' त्वं शतमह्य्याकेन स्वरूपेण 'प्रतनोषि' (अत्यन्तं विस्तारयसि) । तथा महस्त्रमह्य्याकेन आकारेण 'विरोहसि' (विविधमुत्पद्यते)* । हे 'इष्टके' 'देवि' 'तस्यास्ते' 'वयं' 'हविषा' 'विधेम' (परिचरेम) ।

* विविधमुत्पद्यसे इति भवितुं युक्तः ।

एतन्मन्त्रद्वयमाध्यमपधानं विधत्ते,—“पशुर्वा एष घदग्निर्न
खलु वै पशव आ-यवसे रमन्ते दूर्वेष्टकामुपदधाति पशूनां धृत्यै”
(५।२।७अ०) इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वादग्नेः पशुत्वम् । इषदर्थवाची
आङ् । यवशब्दो घामवाची । अल्पघामे प्रदेशे पशवो नैवं ‘रमन्ते’ ;
अतः पशूनां धारणाय घामरूपां दूर्वेष्टकामुपदध्यात् ।

तस्याश्च स्वरूपं सूत्रकारेणोक्तं, ‘सलोष्टश्चरितं दूर्वासम्बन्धम्
अप्रच्छिन्नायम्’ इति ।

मन्त्रद्वयं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।२।७अ०) इति ।

प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादार्थः प्रसिद्ध इति दर्शयति,—“काण्डात्
काण्डात् प्ररोहन्तीत्याह काण्डेन काण्डेन ह्येषा प्रतिष्ठित्यै”
(५।२।७अ०) इति ।^१

द्वितीयेऽर्द्धे सहस्रशब्दतात्पर्यं दर्शयति,—“एवा नो दूर्वे
प्रतनु सहस्रेण शतेन चेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेरास्यै”
(५।२।७अ०) इति । सहस्रसङ्ख्याकप्राणुत्पादकत्वात् प्रजापतेः
साहस्रत्वम् ।

कल्पः, ‘अषाढामीति द्वाभ्यामषाढामुपरिष्ठास्रक्षणाम्’ इति ।
उपदध्यादिति शेषः । तत्र प्रथमामाह,—“अषाढाऽसि सहमाना
सहस्रारानीः सहस्रारातोयतः^(५)” इति । उखानिर्माणकाल एव
येद्यमिष्टका निर्मिता, मेयम् ‘अषाढा’ ; तथा च सूत्रकारेणोक्तं,
‘य उखां करोति सोऽषाढामेतस्या एव सृदस्त्रुष्णीं चतुरश्रां
व्यालिखितामिष्टकाम्’ इति । हे इष्टके, त्वम् ‘अषाढा’ (केनापि
अपरिभ्रता), ‘सहमाना’ (विरोधिनिः परिभवन्ती) ‘असि’ ।

ये अस्मभं दातव्यं न प्रयच्छन्ति, तथात्रिधान् अरातीन् (शत्रून्) 'सहस्व' (परिभव) । ये तु पूर्वमरातयो न भवन्ति, इतः परम् अरातित्वमिच्छन्ति, तानपि अरातीन् (शत्रून्) 'सहस्व' (परिभव) ।

अथ द्वितीयामाह,—“सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः । सहस्ववीर्यासि मा मा जिन्व(१)” इति । हे इष्टके, 'पृतनाः' (वैरिसेनाः) 'सहस्व' (परिभव) । ये तु पूर्वं सेनारहिता अपि वैरिण इतः परं सेनामिच्छन्ति, तानपि 'पृतन्यतः' वैरिणः 'सहस्व' (परिभव) । (सहस्वमल्ल्याकं वीर्यं यस्याः सा) 'सहस्व-वीर्याऽसि' ; 'मा' (तादृशी) लं मां 'जिन्व' (प्रीणय) ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपादायाः स्यापनप्रकारविशेषं विधत्ते,—
 “देवलक्ष्मं वै त्र्यालिखिता तमुत्तरलक्ष्माणं देवा उपादधताधर-
 लक्ष्माणमसुरा यं कामयेत वसीयान्क्यादित्युत्तरलक्ष्माणं तस्योप-
 दध्यादधीयानेव भवति यं कामयेत पापीयान्क्यादित्यधरलक्ष्माणं
 तस्योपदध्यादसुरयोनिमेवैनमनु पराभावपति पापीयान् भवति”
 (५।२।८३) इति । यस्याम् आर्द्रायाम् इष्टकायां त्रिपुण्ड्रवद्वेखात्रयं,
 त्रयं 'त्र्यालिखिता', तत् त्र्यालिखितं देवानां चिह्नं । ततो
 देवास्त्र्यालिखिताम् ऊर्ध्वदेशवर्त्तिचिह्नयुक्ताम् 'उपादधत' । 'असुराः'
 तु अधोदेशवर्त्तिचिह्नयुक्ताम् 'उपादधत' । तस्माद् देववत्
 धनसमृद्ध्यर्थमूर्ध्वभाविचिह्नयुक्तामेव 'उपादधत्' ; सोऽयमन्वयः ।
 असुरवत् अधोमुखचिह्नत्वे मति 'एनं' (यजमानम्) असुरजात्यनु-
 सारिणं कृत्वा पराभूतं करोति ।

अथ देवचिह्नं विधत्ते,—“त्र्यालिखिता भवतीमे वै लोका-
स्त्यालिखितेभ्य एव लोकेभ्यो भ्राह्मण्यमन्तरिति” (५।२।८३०)
इति । तिसृभिरङ्गुलिभिर्लिखिता ‘त्र्यालिखिता’, तथाविधां
कुर्यात्; तथा मति त्रिलसाम्याल्लोकत्रयरूपा भवति । तेन
लोकत्रयाद् भ्राह्मण्यः निःसारितो भवति ।

कल्पः, ‘मधु वाता ष्टतायते इति तिसृभिर्दध्ना मधुमिश्रेण
कूर्ममभ्यज्य’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“मधु वाता ष्टतायते मधु
क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्वोषधीः^(७)” इति । ष्टतं (यज्ञं)
आत्मन इच्छतीति ‘ष्टतायत्’, तस्मै (यजमानाय) ‘वाताः’
(वायवः) ‘मधु क्षरन्ति’ (मधुरं रसं स्नावयन्ति) । ‘सिन्धवः’
(ममुद्राः) च मधुरं रसं स्नावयन्ति । ‘ओषधीः’ (ओषधयः) अपि
‘नः’ (अस्मदर्थं) ‘माध्वीः’ (मधुररसोपेताः) ‘सन्वुः’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“मधु नक्तमुतोषसि मधुमत् पार्थिवः
रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता^(८)” इति । ‘नक्तं’ (रात्रौ) ‘मधु’
अस्माकम् ‘अस्तु’ । ‘उत’ (अपि च) ‘उषसि’ (प्रभाते) ‘मधु’
‘अस्तु’ । तथा यत् ‘पार्थिवं रजः’, तत्सर्वं ‘मधुमत्’ (माधुर्य-
रसोपेतम्) ‘अस्तु’ । ‘नः’ (अस्माकं) ‘पिता’ (पितृस्थानीया)
‘द्यौः’ ‘मध्वस्तु’ (मधुररसोपेताऽस्तु) ।

अथ तृतीयामाह,—“मधुमान्नो वनस्यतिर्मधुमाः अस्तु
सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः^(९)” इति । ‘वनस्यतिः’ (अश्व-
त्यादिः) ‘नः’ (अस्मदर्थं) ‘मधुमान्’ ‘अस्तु’ (माधुर्यरसोपेताऽस्तु) ।
‘सूर्यः’ अपि ‘मधुमान्’ (सन्नापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेता-

ऽसु) । तथा 'गावः' 'नः' (अस्मदर्थे) 'माध्वीः' (मधुरशीरोपेताः) 'भवन्तु' ।

कल्पः, 'मही द्यौः पृथिवी च न इति पुरस्तात् स्वयमाह्लायाः प्रत्यञ्चं जीवन्तं कूर्मं प्राङ्मुख उपदधाति' इति । पाठसु,— "मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिपृतां नो भरीमभिः^(१०)" इति । 'मही द्यौः' येयं (महती द्यौः) 'पृथिवी' 'च' (द्यावापृथिवी), ते उभे 'नः' (अस्मदीयम्) 'इमं' 'यज्ञं' 'मिमिक्षतां' (फलवृष्ट्यादि (?) मेकृमिच्छतां); ततः 'भरीमभिः' (भरणशक्तिभिः) 'नः' (अस्मान्) 'पिपृतां' (पूरयन्ताम्) ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,— "अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कूर्मा भूत्वाऽनु प्रासर्पद् यत् कूर्ममुपदधाति यथा चेत्रविदञ्जसा नयत्येवमेवैनं कूर्मः सुवर्गं लोकमञ्जसा नयति" (५। २।८३०) इति । 'अङ्गिरसः' महर्षयो यदा स्वर्गं 'लोकं' गताः, तदा तान् 'अनु' 'कूर्मः' अपि अन्वगच्छत् । अतः स्वर्गमार्गभिन्नः 'कूर्मः' चेत्रञ्च इव सम्यक् नेतुं शक्त इति तमत्रोपदधात् ।

प्रकारान्तरेण कूर्मोपधानं प्रशंसति,— "मेधो वा एष पशूनां यत् कूर्मो यत् कूर्ममुपदधाति स्वमेव मेधं पश्यन्तः पशव उपतिष्ठन्ते" (५।२।८३०) इति । योऽयं 'कूर्मः', स एव 'पशूनां' 'मेधः' (यज्ञवत्प्राप्तिहेतुः), अतः कूर्मोपधानेन 'पशवः' तं 'कूर्मं' स्वहेतुभृतयज्ञत्वेन 'पश्यन्तः' यजमानगृहे प्राप्ता भवन्ति ।

उपधेयस्य कूर्मस्य जीवनोपेतत्वगुणं विधत्ते,— "शशानं वा एतत् क्रियते यन्मृतानां पशूनां शीर्षाण्युपधोयन्ते यज्जीवन्तं

कूर्ममुपदधाति तेनाग्निज्ञानचिदास्तयो वा एष यत् कूर्मः” (५।२।८३) इति । ‘मृतानां’ ‘पशूनां’ (अश्वर्षभवृष्णिवस्तानां) शिरांसि उपधेयानीत्युपरिष्ठाद्गच्छति, ततः ‘एतत्’ स्थानं ‘अग्निज्ञानं’ एव कृतं भवति । जीवन्कूर्मोपधाननायं यजमानः ‘अग्निज्ञानचित्’ न भवति । किञ्च यः कूर्मोऽस्ति, स एव ‘वास्तव्यः’ (निवासयोग्यः), कूर्मपृष्ठे भूमेरवस्थितत्वात्, ततोऽपि कूर्मोपधानमित्यर्थः ।

उपधानात् पूर्वमभ्यञ्जनं विधत्ते,—“मधु वाता ऋतायत इति दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति खदयत्येवैनम्” (५।२।८३) इति । अभ्यञ्जनेनैव कूर्मं खादूकरोति ।

अभ्यञ्जनसाधनद्रव्यद्वयं प्रशंसति,—“ग्राम्यं वा एतदन्नं यद् दधारण्यं मधु यद् दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्तुमयस्यावरुध्मै” (५।२।८३) इति । ‘उभयस्य’ ग्राम्यदधारण्यस्य च भोग्यजातस्य ।

कूर्मोपधानमन्त्रे द्यौः पृथिवी चेति शब्दद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“महो द्यौः पृथिवी च न इत्याहाभ्यामेवेनमुभयतः परिगृह्णाति” (५।२।८३) इति ।

स्वयमाहवायाः पूर्वदेशं कूर्मस्य विधत्ते,—“प्राञ्चमुपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समञ्चै” (५।२।८३) इति । ‘प्राञ्चं’ प्राग्देशवर्तिनं; स्वर्गलोकोऽपि प्राग्देशवर्ती ।

तस्मिन् प्राग्देशे कूर्मस्य प्रत्यङ्मुखत्वं विधत्ते,—“पुरस्तात्प्रत्यङ्गमुपदधाति तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यङ्गः पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते” (५।२।८३) इति । स्वयमाहवायाः पुरस्तात् उपधेयः कूर्मः, तं कूर्मं प्रत्यङ्मुखमुपदधात्; यस्मादेवं, ‘तस्मात्’ आहवनीयस्य

‘पुरस्तात्’ यूपे बद्धाः ‘पशवः’ प्रत्यङ्मुखा यज्ञं सेवन्ते । यदन्तं सूत्रकारेण, ‘प्रादेशमात्रं चतुश्र- (?) -मौदुम्बरमुलूखलमुत्तरेऽऽसे प्रयुनक्ति सर्वाषधस्य पूरयित्वावहत्य परा यूपेदं विष्णुर्विचक्रम इति मध्येऽग्निरूपदधाति’ इति ।

तदेतद्विधत्ते,—“यो वा अपनाभिमग्निं चिनुते यजमानस्य नाभिमनुप्रविशति स एनमीश्वरो हिंसितोरूलूखलमुपदधात्येषा वा अग्नेर्नाभिः स नाभिमेवाग्निं चिनुते हिंसायाः” (५।२।८२०) इति । नाभिरहितत्वेन चीयमानोऽग्निः ‘यजमानस्य’ ‘नाभिं’ प्रविश्य हिंसितुं प्रभवति, अतो नाभिस्थानीयम् ‘उलूखलम्’ उपदधात् । तथा मति मनाभित्वेनाद्य हिंसा न भवति ।

उलूखलस्य प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते,—“औदुम्ब्रं भवत्पूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवावरुन्धे” (५।२।८२०) इति ।

देशविशेषं विधत्ते,—“मध्यत उपदधाति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जते” (५।२।८२०) इति ।

हस्तेनाभिनीय उलूखलस्य प्रादेशपरिमाणं विधत्ते,—“इयङ्गवति प्रजापतिना यज्ञमुखेन मस्मितम्” (५।२।८२०) इति ।

उपधानात् पूर्वभाविनं सर्वाषधावघातं विधत्ते,—“श्रव- हन्त्यन्नमेवाकरोत्” (५।२।८२०) इति ।

अन्यचान्नातम् ‘इदं विष्णुः’ इति मन्त्रमुलूखलोपधाने विनियुक्ते,—“वैष्णव्या ष्टचा उपदधाति विष्णुर्वं यज्ञो वैष्णवा वनस्यतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयति” (५।२।८२०) इति ।

कल्पः, ‘तद्विष्णोः परमं पदमिति मुमक्षम्’ इति । पाठस्य,—

“तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिविव चक्षु-
राततम्^(१९)” इति । ‘सूरयः’ (विद्वांसः, वेदान्तपारंगताः);
‘विष्णोः’ ‘तत्’ ‘परमं पदं सदा पश्यन्ति’ । कोदृशं?—‘दिवि’
(आकाशे, निरावरणे) ‘चक्षुः’ ‘दिव’ ‘आततं’ (व्याप्तं) । तादृशस्य
विष्णोरनुग्रहाद्द्वेषववनस्पतिकार्यं मुमुक्षुमुपदधातीत्यर्थः । एत-
न्मन्त्रमाध्यमुसलोपधानविधित्वेनापि पूर्वादाद्धतं ‘विष्णव्या च्छचा’
इत्यादि ब्राह्मणं योजनीयम् ।

कल्पः, ‘भ्रुवासि पृथिवीति मध्येऽग्रेरुपदधाति’ इति । तत्र
प्रकृतत्वात् उखामित्यनुवर्त्तते । पाठस्तु,—“भ्रुवासि पृथिवि सहस्र
पृतन्यतः । सूता देवेभिरमृतेनागाः^(२०)” इति । हे ‘पृथिवि’
(कार्यतया तत्स्वरूपं), हे उखे, त्वं ‘भ्रुवासि’, ‘पृतन्यतः’ (सङ्गमं
कर्तुमिच्छतः) शत्रून् ‘सहस्र’ (अभिभव) । ‘देवेभिः’ (देवैः)
‘अमृतेन’ ‘सूता’ (अमृतसमानेन घृतेन पूरिता) सती ‘आगाः’
(आगच्छ) ।

एतन्मन्त्रमाध्यम् उखोपधानं विधत्ते,—“एषां वा एतल्लोकानां
ज्योतिः समभृतं यदुखा यदुखामुपदधात्येभ्य एव लोकेभ्यो ज्योति-
रवरुन्धे” (५।२।६ अ०) इति । उखारूपं ‘यत्’ वस्तु, तद्विदम्
‘एषां’ (पृथिव्यादीनां) ‘लोकानां’ ज्योतिःसम्पादनाय* ‘उखाम्’
उपदधात् ।

देशविशेषं विधत्ते,—“मध्यत उपदधाति मध्यत एवासौ
ज्योतिर्दधाति तस्मान्मध्यतो ज्योतिरूपास्महे” (५।२।६ अ०) इति ।

* अत्र ‘ज्योतिः’, ज्योतिःसम्पादनाय इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘मध्यतः’ (उदरमध्ये) जठराग्निरूपं ‘ज्योतिः’ ‘उपास्महे’ (प्रति-
दिनमनुभवामः) ।

उपधेयायाः उखायाः मिकतापूरणं विधत्ते,—“मिकताभिः
पूरयत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपं रूपेणैव वैश्वानरमवहन्धे”
(५।१।८ अ०) इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूरणं प्रशंसति,—“यं कामयेत क्षोधुकः
स्यादित्यूनां तस्योपदध्यात् क्षोधुक एव भवति यं कामयेतानु-
पदस्यदन्नमद्यादिति पूर्णां तस्योपदध्यादनुपदस्यदेवान्नमन्ति” (५।
१।८ अ०) इति । मिकताभिः पूरिताया ईषन्नूनाया उखाया
उपधाने सति ‘क्षोधुकः’ (अन्नरहितः क्षुधालीनः) भवेत्; सोऽयं
व्यतिरेकः । मिकतापूर्णाया उपधाने तु ‘अनुपदस्यदेव’ (अनीय-
माणम् एव) ‘अन्नमन्ति’; सोऽयमन्वयः ।

कल्पः,—‘प्रवाङ्गिष्टकायाः चिरण्यशकलावधूना यास्ते अग्ने
या वो देवाः सूर्ये रुच इति द्वाभ्यां वाममृतम्’ इति । तत्र
प्रथमामाह,—“यास्ते अग्ने सूर्ये रुच उद्यतो दिवमातस्वन्ति
रग्निभिः । ताभिः सर्वाभो रुचे जनाय नः हृधि(११)” इति ।
हे ‘अग्ने’, ‘सूर्ये’ (सूर्यमण्डले) ‘उद्यतः’ (उदयं गच्छतः) ‘ते’
(तव) ‘रुचः’ (दोऽप्रयः) ‘रग्निभिः’ (रग्निस्वरूपेण) ‘दिवमातस्वन्ति’
(सर्वतो व्याप्नुवन्ति), रात्रौ या अग्नेर्दोऽप्रयः ता एव सूर्योदय-
काले सूर्यरग्नेभ्यो भवन्ति । एतच्चा अग्निहात्राह्मणे ममान्नातम्,
‘उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनु समारोहति’ इति । ‘ताभिः’ ‘सर्वाभिः’
दीप्तिभिः ‘नः’ (अस्मादीयाय) ‘जनाय’ (यजमानाय) प्रकाशं कुरु ।

अथ द्वितीयामाह,—या वो देवाः सूर्ये रूचो गोवृक्षेषु या रूचः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभीरूचनो धत्त वृहस्यते^(१४) इति । हे 'देवाः', 'वः' (युष्माकं) सम्बन्धिन्यः सूर्यमण्डले वर्त्तमाना या 'रूचः' (दीपयः) सन्ति, तथा 'गोषु अश्वेषु' च या दीपयः सन्ति । हे 'इन्द्राग्नी', हे 'वृहस्यते', त्रयोऽपि यूयं, 'नः' (अस्मदर्थं) 'रूचं' 'धत्त' (प्रकाशं सम्यादयत) । एतन्मन्त्रमार्थं वामभृदाख्याया रूप्यकाया उपधानमौपानवाक्यकाण्डे द्रष्टव्यम् ।

कल्पः, 'विराड्ज्योतिरिति तिस्रो रेतःभिचः' इति । पाठस्त,—'विराड्ज्योतिरधारयत् मन्त्राड्ज्योतिरधारयत् स्वराड्ज्योतिरधारयत्^{(१५)१६(१७)}' इति । विशेषेण राजत इति 'विराट्,— एवंविधा रेतःसिगाख्या प्रथमेष्टका अस्मदनुग्रहार्थं 'ज्योतिरधारयत्' । सम्यक् राजत इति 'मन्त्राट्', तादृशी द्वितीया रेतःसिगिष्टका । स्वयमेव राजत इति 'स्वराट्', तादृशी तृतीया रेतःसिगिष्टका ।

कल्पः, 'अग्ने युच्वा हि ये तव युच्वा हि देवहृतमानिति द्वाभ्यामुखायाः ज्वा' इति । तत्र प्रथमामाह,—'अग्ने युच्वा हि ये तवाश्यासो देव साधवः । अरं वहन्त्याशवः^(१८)' इति । हे 'अग्ने', देवसम्बन्धिनः 'अश्यासो' ये केचिद् (अश्याः) 'साधवः' (दान्ताः) सन्तः 'आशवः' (शीघ्रगामिनो) भूत्वा 'अरं' (अलं) 'वहन्ति', सुष्ठु वहन्तीत्यर्थः ; तान् अश्वान् 'युच्व' (योजय) ।

अथ द्वितीयामाह,—'युच्वा हि देवहृतमाः अश्याः अग्ने रथीरिव । निहोता पूर्व्यः सद्ः^(१९)' इति । हे 'अग्ने', त्वं 'देवहृतमान्' (देवानामतिशयेन आह्लातन्) 'युच्व' (योजय) ।

‘हि’-शब्दः प्रसिद्धवाची । प्रसिद्धेऽस्मिन् कर्मणीत्यर्थः । योजने दृष्टान्तः,—‘रथी’ ‘अश्वान्’ ‘इव’ इति, (रथी खामी यथा अश्वान् योजयति तद्वत्) । किञ्च त्वं ‘पूर्वः’ (पुरातनः) ; ‘ज्ञेता’ (ज्ञेतामोत्यादको) भूत्वा ‘नि’-‘षदः’ (अस्मिन् यागस्थाने निषीद) । वामभृन्मन्त्रयोरिव रेतःसिद्धमन्त्राणां ज्ञेत्रमन्त्रयोश्च ब्राह्मणमौपानुवाक्यकाण्डे द्रष्टव्यम् ।

कल्पः, ‘पुरुषशिरसि हिरण्यशकलान् प्रत्यस्यति द्रुषश्चस्कन्दे-
त्यास्येऽभृदिदं विश्वस्य भुवनस्येति वर्षे त्वेति दक्षिणाक्षिगोलके
रुचे त्वेति मध्ये द्युते त्वेति कर्णयोर्भासे त्वेति दक्षिणस्यां नासिकायां
ज्योतिषे त्वेत्यन्तरस्याम्’ इति । उदाहृतेषु मन्त्रेषु प्रथमाष्टकमाह,
—“द्रुषश्चस्कन्दं पृथिवीमनु द्यामिमस्र योनिमनु यश्च पूर्वः ।
दतीयं योनिमनु मञ्चरन्तं द्रुषं जुहोम्यनु मत्त होत्रा(१०)” इति ।
द्रुष्यान्तरमङ्गद्वेनेन स्फुटितो हिरण्यशकलो ‘द्रुषः’, ‘पृथिवी’
‘अनु’ ‘चस्कन्द’, पृथिव्यां पूरित इत्यर्थः । म च द्रुषो ङतः
सन् स्थानत्रये ‘ऽनु’-मञ्चरति (द्युलोके अन्तरिक्षलोके भूलोके च) ।
तदतदभिप्रेत्य स्मरन्ते,

“अग्नौ प्रास्ताङ्गतिः मय्यगादिद्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” इति (मनु०) ।

सोऽथमर्थो द्यामित्यादिनाऽभिधीयते । ‘द्यामिमस्र योनि-
मनु’ (अन्तरिक्षरूपमिदं स्थानमनु मञ्चरति) । ‘यश्च पूर्वः’
(योऽपि पृथिवीमनु चस्कन्देति पूर्वाक्तस्यागविशेषः), तमयनु-
मञ्चरति । ‘दतीयं योनिं’ (द्युलोकं रूपमादित्यस्थानम्) अनु-

सञ्चरति । तमिमं त्रिषु स्थानेषु 'अनु सञ्चरन्तं' 'द्रुषं' 'जुहोमि' (मनसा ऊतमिव भावयामि) । कुत्र होमः ?—इति—तदुच्यते—
'अनु सप्त होत्रा' इति । यस्यां दिशि द्रुषः पतितः, तद्भक्ति-
रिक्ता होमयोग्याः सप्त दिशो याः सन्ति, तासु अनुक्रमेण
जुहोमि । यथा द्रुषो ऊत आदित्यादिस्थानत्रयेषु सञ्चरन्नुप-
करोति, तथा भावयामीत्यर्थः ।

अथ विकल्पितां द्वितीयामृचमाह,—“अभृदिदं त्रिशस्य
भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च । अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान्
रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान्^(११)” इति । 'इदं' (हिरण्यं) 'विशस्य'
'भुवनस्य' (भूतजातस्य) 'वाजिनम्' (अन्नम्) अभृत् । तथा
'वैश्वानरस्य' 'च' (विशेषां नराणां स्वामिनः) 'अग्नेः' 'च'
अन्नमभृत् । अथम् 'अग्निः' हिरण्येन 'ज्योतिषा' स्वयं* 'ज्योति-
ष्मान्' अभृत्, तथा 'रुक्मः' (रोचमानोऽग्निः) 'वर्चसा'
(हिरण्यकान्या) 'वर्चस्वान्' (स्वयमपि कान्तिमान्) अभृत् ।
षाङ्गतप्रभा ज्योतिः, शरीरगतकान्तिर्वर्च इति ।

“अच्चे त्वा, रुचे त्वा^(१२, १३)” इति यजुर्द्वयं । हे हिरण्यशकल,
येथम् अच् स्तोत्ररूपा, तदर्थं त्वां दक्षिणाक्षिगोलके प्रत्यस्यामि ।
तथा हे हिरण्यशकल, याऽमौ रुक् (दीप्तिः), तदर्थं त्वां वामा-
क्षिगोलके प्रत्यस्यामि ।

एतेर्मन्त्रैर्यस्यावयवेषु हिरण्यशकलानि प्रत्यस्यन्ते तस्य पुरुष-
शीर्षस्थोपधानं विधत्ते,—“सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छति

* वयमिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

सहस्रमन्ये पशवो मध्ये पुरुषशीर्षमुपदधाति सवीर्यत्वाय” (५।१।
८ अ०) इति । अत्र हि पुरुषशीर्षाश्वभट्टिणिवस्तानां शिरा-
स्युपधेयानि । तेषां ‘मध्ये’ यः ‘पुरुषः’ स एक एव ‘पशूनां’
‘सहस्रं’ यजमानाय ‘प्रयच्छति’ । ‘अन्ये’ तु अश्वभट्टिणिवस्ता-
स्यत्वारः ‘पशवः’ मिलित्वा ‘पशूनां’ ‘सहस्रं’ प्रयच्छन्ति । तथा सति
अश्वदिभ्यः पुरुषस्यातिप्रशस्तत्वात् तदीयं शिरो मध्ये उप-
दधात् । तच्चापधानं वीर्यमाहित्याय सम्यद्यते ।

तस्य पुरुषशीर्षस्योखाममोपदेशं विधत्ते,—“उखायामपिदधाति
प्रतिष्ठामेवैनङ्गमयति” (५।२।८ अ०) इति । ‘उखायां’ उखाममोपे ।

तस्य पुरुषशीर्षस्य आस्यादिच्छिद्रेषु हिरण्यशकलप्रक्षेपं विधत्ते,
—“वृद्धं वा एतत् प्राणैरमेधं यत् पुरुषशीर्षम् अदृतं खलु वै
प्राणा अमृतं हिरण्यं प्राणेषु हिरण्यशकलान् प्रत्यस्यति
प्रतिष्ठामेवैनङ्गमयित्वा प्राणैः समर्द्धयति” (५।१।८ अ०) इति ।
तदेतत् पुरुषस्य शिरः ‘प्राणैः’ वियुक्तवाद्यज्ञानहं; प्राणास्तु
मरणहीनत्वात् ‘अमृतम्’ इत्युच्यन्ते; लोके हि, प्राणवियोगे
सति शरीरस्यैव मरणं, न तु प्राणानां । ‘हिरण्यं’ चाग्नि-
संयोगे सति विनाशाभावात् ‘अमृतम्’; अतः प्राणमस्यारम्यानेषु
आस्यादिषु हिरण्यशकलान् प्रक्षिपेत्, तथा सति उखायां प्रति-
ष्ठापितं शिरः ‘प्राणैः’ समर्द्धं भवति ।

कल्पः, ‘समित्स्ववन्तीति श्रुतातस्त्वेन दत्ता मधुमिश्रेण पुरुष-
शिरः पूरयति’ इति । पाठस्तु,—“समित्स्ववन्ति सरितो न
धेनाः । अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः । घृतस्य धारा अभि-

चाकशीमि । हिरण्ययो वेतसो मध्य आमाम्^(१४)” इति ।
 ‘धेनाः’ (पानयोग्याः) दधिमध्वयवाः ‘समित्स्रवन्ति’ (सम्यक्
 प्रवहन्त्येव) । तत्र दृष्टान्तः,—‘सरितो न’ (सरित इव), यथा
 नद्यः प्रवहन्ति, तदत् । ते च ‘अन्तः’ (शरीरस्थाभ्यन्तरे) ‘हृदा’
 ‘मनसा’ (हृदयपुण्डरीकवर्तिनाऽन्तःकरणेन) ‘पूयमानाः’ (शोध्य-
 मानाः) दधिमध्वयवाः ‘घृतस्य धाराः’ मस्यद्यन्ते । ताश्च ‘धाराः’
 ‘अभिचाकशीमि’ (अभितः प्रकाशयामि) अनुभवामीत्यर्थः ।
 ‘आमां’ घृतधाराणां ‘मध्ये’ ‘हिरण्ययः’ (सुवर्णमय इव तेजोरूपः)
 पुरुषस्य मूर्द्ध्ना ‘वेतसः’ (जलप्रवाहमध्यगतवेतमवृत्त इव) अवभासते ।
 एतन्मन्त्रमाद्यं पूरणं विधत्ते,—“दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति
 मध्व्योऽमानोति” (५।२।६अ०) इति । अहं ‘मध्व्योऽमानि’—(मधुर-
 रसभोगयोग्यो भवानि)—इत्यभिप्रायेण तत्पुरुषशिरो मधुमसृक्तेन
 ‘दध्ना’ पूरयेत् ।

तस्य दध्ना गुणविशेषं विधत्ते,—“प्रटतातङ्घ्नेन मेध्वत्वाय”
 (५।२।६अ०) इति । द्विविधं दधि तच्चैकं रजतप्रक्षेपादिना
 स्वयमेव घनीभवति, अन्यत्तु पक्कचीराद्यातञ्जनेन निष्पद्यते ;
 तत्र पक्कचीरातञ्जनाभ्यां निष्पन्नं यागयोग्यं, तस्मात् तादृशेनैव
 पूरयेत् ।

तदिदं दधिमधुद्वयं प्रशंसति,—“याम्यं वा एतदन्नं यत्
 दधि आरुष्यं मधु यद्दध्ना मधुमिश्रेण पूरयत्युभयस्यावर्द्धे”
 (५।२।६अ०) इति ।

कल्पः, ‘तस्मिन् सुपर्णे मधुक्तं कुलायीति पुरुषशिर आदाय’

इति । पाठस्तु,—“तस्मिन्सुपर्णे मधुहृत् कुलायी भजन्नास्ते मधु देवताभ्यः । तस्यासते हरयः सप्त तोरे स्वधां दृहाना अमृतस्य धाराम्(१५)” इति । ‘तस्मिन्’ (वेतमस्यानीये) पुरुषशिरसि ‘मधुहृत्’ कश्चित् (मधुकरः) ‘आस्ते’। को दृशः?—‘सुपर्णः’ (शोभन-पक्षोपेतः); ‘कुलायी’ (कुलाये मधुकराणां निवामस्यानं, सो-ऽस्यास्तीति कुलायी) । किं कुर्वन्?—‘देवताभ्यः’ (देवतार्थं) ‘मधु’ ‘भजन्’ (सम्पादयन्), ‘तस्य’ (पुरुषशिरसः) ‘तोरे’ (समोर्पे) ‘हरयः’ (मधुहरणशीलाः) सप्तच्छिद्रवर्त्तित्वेन सप्तमङ्गलाका मधु-करा ‘आसते’ । किं कुर्वन्तः?—‘स्वधा’ (स्वधाकारोपसृत्तित-भोग्यवस्तुरूपम्*) ‘अमृतस्य’ (मधुनः) ‘धारां’ ‘दृहानाः’ (स्त्राव-यन्तः) ते । पुरुषशिरसि प्राणसमृद्धिमस्यादनाय हिरण्यशकलप्रक्षेपः पूर्वमभिहितः, प्राणेषु समृद्धेषु मत्सु चेतनं जीवात्मानमामाद्य मधुकररूपत्वं सम्पाद्य तेन पुरुषशिरः प्रशस्यते । यथा लोके, मधुकरः कस्मिंश्चिद् वृत्ते खनिवामाय कुलायं कृत्वा मधु स-म्पादयति, तत्र मध्वर्थं यदपूर्वं कुलायं कृतं, तस्य किद्रूपासु नाड्येषु जुद्रा मधुकराः स्वस्वशक्तनुसारेण मधु सम्पादयन्तो वर्त्तन्ते, तदन्तः । तदेतत्कर्त्तव्यं रूपकल्पनया सम्पादितम्, इत्थं प्रशस्तमिदं पुरुषशिरोऽनेन मन्त्रेण स्वीकुर्यात् । यत् पूर्वं विहितं पुरुषशीर्षमुपदधातीति, तदेतदुपधानं कर्त्तुमिदं पुरुषशीर्षदानं द्रष्टव्यम् ।

* रूपामिति पाठो भवितुं युक्तः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

ध्रुवेति स्वयमादृष्टां स्पृशेत्, प्रेति दधाति तां ।
 काण्डाद्, दूर्व्वेष्टकां, द्वाभ्यामघाढां, मधुमत्तिभिः ॥
 अनक्ति मधुमित्रेण दध्ना कूर्मं, महीति च ।
 कूर्मं दधोत, तद्विष्णोर्मुमखं हि, ध्रुवेत्युखाम् ॥
 यास्ते वाममृतं द्वाभ्यां, विराड्, रेतःसिचस्तिभिः ।
 अग्ने-द्वाभ्यामुखाहेमो द्रुषः पुरुषशीर्षके ॥
 आस्ये स्वर्णं क्षिपेत्तत्र, मन्त्रोऽभृदिति वा भवेत् ।
 ऋचे रुचे द्वयोरक्ष्णोः सुवर्णशकले क्षिपेत् ॥
 समिद्दध्ना च मधुना पूरयेन्नरशीर्षकम् ।
 तस्मिन्, तच्छिर आदत्ते, पञ्चविंशतिरीरिताः ॥

अथ मीमांसा,—तृतीयाध्यायस्याष्टमे पादे द्वितीयाधिकरणे
 चिन्तितम्,—

“इष्टका वरदानं किं स्वामिनः स्यादुतर्विजः ।

स्वामिनः पूर्ववन्नेवमध्वर्योर्वचनादिति ॥

‘य एतामिष्टकामुपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यात्’ इत्यात्रा-
 ध्याध्वर्योर्गा-त्रयदानं वाचनिकं, न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः ॥”

इति भायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आदित्यं गर्भं पर्यसा समञ्जन्त्सहस्रस्य प्रतिमां
 विश्वरूपं । परिष्टंधि हरसा माभिमृक्षः शतायुषं
 छणुहि चीयमानः^(१) । इमं मा हिःसीर्हिपादं पशूनाः
 सहस्राक्ष मेध आचीयमानः । मयुमारण्यमनु ते दि-
 शामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(२) । वातस्य भ्राजिं
 वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञानः सरिरस्य मध्ये । शिशुं
 नदीनाः हरिमद्रिबुद्धमग्ने मा हिःसीः ॥ १ ॥

परमे व्योमन्^(३) । इमं मा हिःसीरेकशफं पशूनां
 कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु । गौरमारण्यमनु ते
 दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(४) । अजस्र-
 मिन्दुमरुषं भुरण्यमग्निमीडे पूर्वाचितौ नमोभिः । स
 पर्वभिर्चर्तुशः कल्पमानो गां मा हिःसीरदितिं वि-
 राजं^(५) । इमः समुद्रः शतधारमुत्सं व्यच्यमानं
 भुवनस्य मध्ये । घृतं दुहानामदितिं जनायाम्ने मा ॥
 ॥ २ ॥

हिःसीः परमे व्योमन् । गवयमारण्यमनु ते दि-
 शामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(६) । वरुञ्चिं त्वष्टु-
 र्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानाः रजसः परस्मात् ।
 महीः साहस्वीमसुरस्य मायामग्ने मा हिःसीः परमे
 व्योमन्^(७) । इमामृणीयुं वरुणस्य मायां त्वचं पशूनां

द्विपदां चतुष्पदां । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनिचमग्ने
मा हिंसीः परमे व्योमन् । उष्ट्रमारण्यमनु ॥ ३ ॥

ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो निपीद^(८) । यो
अग्निरग्नेस्तपसोऽधिजातः शोचात् पृथिव्या उत वा
दिवस्पतिं येन प्रजा विश्वकर्मा व्यानट् तमग्ने हेडः
परि ते वृणक्तु^(९) । अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गभात् सा वा
अपश्यज्जनितारमग्रै । तथा रोहमायन्नुप मेध्यास्तया
देवा देवतामग्र आयन् । शरभ-मारण्यमनु ते दि-
शामि तेन चिन्वानस्तनुवो निपीद^(१०) ॥ ४ ॥

अग्ने मा हिंसीः । अग्ने मा । उष्ट्रमारण्यमनु ।
शरभं । नव च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नवमेऽनुवाके स्वयमावृणादुपधानमुक्तम् । दशमे पशुशीर्षो-
पधानं वक्तव्यम् । कल्पः, 'आदित्यं गर्भमित्युखायां पुरस्ता-'
शुवुकं प्राचीनमुत्तानं प्राङ्मुख उपधाय' इति । पुरुषगिर
इत्यनुवर्तते । पाठस्त-—'आदित्यं गर्भं पयसा समञ्जसहस्रस्य
प्रतिमां विश्वरूपं । परिवृद्धिं हरसा माभिमृत्तः शतायुषं कृणुहि
चीयमानः^(१)' इति । हे अग्ने, त्वं 'चीयमानः' सन् 'आदित्यं'

‘गर्भम्’ (अदितिदेवतायाः सम्बन्धि तत्कार्यरूपं गर्भसदृशम्) इदं पुरुषशोषं ‘परिवृधि’ (परितो वर्जितं कुरु) । ‘हरसा’ (तेजसा) त्वदीयज्वालारूपेण ‘माऽभिमृत्तः’ (अभिमर्शनं स्वर्गं मा कुरु), ज्वालया सर्वं दहन्त्येतत्पुरुषशोषं मा दहेत्यर्थः । अनेन दाहाभावेन तं गर्भं यजमानं वा ‘शतपुषं’ ‘कृणुहि’ (कुरु) । कीदृशं गर्भं ?—‘सहस्रस्य’ ‘प्रतिमां’ (पशुसहस्रेण तुल्यं, सदृशम्) ; अत एव ब्राह्मणेऽभिहितम्, ‘सहस्रं वै प्रतिपुरुषः पशूनां यच्छति सहस्रमन्ये पशूनां मध्ये पुरुषशोषमुंपदधाति सर्वोर्यत्वाय’ इति ।

कल्पः, ‘पशुशोषाण्युपदधाति यं कामयेतापशुः स्यादिति विषूचोनानि तस्येत्युक्तं, वातस्य धाजिमिति पुरस्तात् प्रतोचोगम् अशस्य, अजस्रमिन्दुमिति पश्चात् प्राचीनमृषभस्य, वदन्ति तदुत्तरिति दक्षिणत उदोचोनं वृणोः, यो अग्निरग्नेरित्युत्तरतो दक्षिणं बसस्य तान्यस्यवायेनोत्सर्गैरुपतिष्ठते इमं मा हिः सोर्दिपादमिति पुरुषस्य इमं मा हिः सोरेकशफमित्यस्य, इमं समुद्रमितृषभस्य, इमासूर्णायुमिति वृणोः, अजा स्रग इति बसस्य इति । तत्तन्मूर्ध्नापधानमन्त्रेभ्योऽनन्तरमेवाजातास्तत्तदपस्थानमन्त्राः, ‘अनु ते दिशामि’ इत्युत्सर्गस्रकृत्वादुत्सर्गा इत्युच्यन्ते । तैस्त्रैस्त्रैस्तत्तत्स्वरस उपस्थानं कुर्यात् ।

तत्र पुरुषशोषस्यापस्थानमन्त्रमाह,—“इमं मा हिः सोर्दिपादं पशूनां सहस्रात् मध आचोयमानः । मयुमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवा निषोद^(१)” इति । हे ‘सहस्रात्’ (सहस्र-सङ्गाकज्वालारूपसुर्युक्तः); हे ‘मेध’ (यज्ञनिष्पादक), ‘आ-

‘वीथानः’ (सर्वतः पशुमूर्द्धाभिरुपचयं प्राप्तवानः), ‘पशूनां’ (याम्याणामारण्यानाञ्च) मध्ये ‘दमं’ (पुरुषशीर्ष-भूर्द्धरूपं) ‘दि-पादं’ (याम्यपशुं) ‘मा हिंसोः’ (दाहरूपां हिंसां मा कार्षीः) । यदि तव भक्ष्यापेक्षा, तर्हि ‘ते’ (तव) भक्षणाय ‘दमं’ ‘आरण्यं’ ‘मयुं’ (कृष्णमृगं) ‘अनु-’-दिशामि’ (पुरुषशीर्षमनु तद्गच्छत्येनानु-स्रजामि) । ‘तेन’ (मयुभक्षणेन) ज्वालारूपाः ‘तनुवः’ (त्वदीय-तनूः) ‘चिन्वानः’ (पोषयन्) ‘निषीद’ ।

अथाश्वशिरस उपधानमन्त्रमाह,—“वातस्य भ्राजं वरुणस्य नाभिमशं जज्ञानः सरिरस्य मध्ये । शिशुं नदीनाः हरि-मद्भिर्बुद्धमग्ने मा हिंसोः परमे व्यामन्(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘अश्वं’ ‘मा हिंसोः’ (डवालया मा दह), (विविधरोगरक्षणमदाहः), सहस्रमश्वस्य रोगाः सन्ति, तेभ्यः सर्वेभ्यः पालनमित्यर्थः । तच्च परमम् (उत्कृष्टं), रक्षितस्याश्वस्य पुनरुपद्रवकदा* यथा न जायते तथा रक्षणं, रक्षणस्य परमत्वं ; तादृशस्यां परमे व्यामन् एनम् अश्वं स्थापयेति शेषः । कीदृशमश्वं ?—‘वातस्य’ ‘भ्राजं’ (वायो-र्गतिस्वरूपं) वायुवष्कीर्णगतिमित्यर्थः । तथा ‘वरुणस्य’ ‘नाभिं’ (अपारुधिपतेर्वरुणस्य नाभिस्यानीयं), यथा स्त्रोदरमध्यवर्तिनी नाभिर्वस्त्रप्रावरणादिना पाल्यते, तददत्यन्तप्रियत्वाद् वरुणेन पालनीयमित्यर्थः । अत एव प्रियत्वमभिप्रेत्य, ‘प्रजापतिर्वरुणाया-श्मनयत्’ इत्याश्वायते । अश्वमेधकाण्डेऽपि, ‘वारुणो वा अश्वः’

* पुनरुपद्रवः कदापि इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† तादृशे इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इत्याश्नातम् । 'सरिरस्य' 'मध्ये' 'जज्ञानं' (समद्रजलस्य मध्ये वड्वारूपेणोत्पन्नम्), अत एव 'अपयोनिरिवा अश्वः' इत्यन्यत्र श्रुतं । 'नदीनां' 'त्रिंशुं' (यथा नदीनां पतिः समद्रः पूर्वोक्तन्यायेन पिता, तथा नदीनां मादृत्वादयं तच्छिष्टः); 'हरिं' (उपर्याकृतस्य पुरुषस्य हर्तागं नेतारम्); 'अद्रिबुद्धं' (मार्गमध्ये खुरैस्सुषुण्णिकता ये अद्रयः क्षुद्रपाषाणाः, तैर्बुद्धं तादृशान् पाषाणान् दृष्ट्वा मार्गैस्मिन् अशो गत इति बोद्धुं शक्यते) ।

अथाश्वशिरस उपस्थानमन्त्रमाह,—“इमं मा हिंसीरेकशफं पशूनां कनिकदं वाजिनं वाजिनेषु । गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(४)” इति । 'पशूनां' (चतुष्पदा) मध्ये 'एकशफं' 'इमम्' अश्वं 'मा हिंसीः' । कीदृशमश्वं?—'कनिकदं' (श्लेषास्वरूपेणात्यन्तक्रन्दनेनोपैतं) । 'वाजिनेषु' 'वाजिनं' (शोघ्र-गतियुक्तेषु प्राणिषु अच्यन्तशोघ्रगतियुक्तं) । 'गौरः' सिंहः । शेषं पूर्ववत् ।

अथ षष्ठशिरस उपस्थानमन्त्रमाह,—“अजस्रमिन्दुमर्षं भुरष्टुमग्निमोडे पूर्वचितौ नमोभिः । स पर्वभिर्चतुशः कल्पमानो गां मा हिंसीरदिति विराजम्^(५)” इति । पूर्वेषां महर्षीणां चितिर्बुद्धिः, 'पूर्वचितिः'; पूज्यमानमिति शेषः; तैर्धेयम् एतम् 'अग्निं' 'नमोभिः' (नमस्कारैः) युक्तः अहं 'ईडे' (सौमि) । कीदृशमग्निं?—'अजस्रमिन्दु' (निरन्तरं परमैश्वर्योपेतम्) । 'अरः'—अश्वे मर्मवाची, मर्मसङ्घातं* 'भुरष्टु' (भुरन्तं पोषयन्तं),—

* मर्मसङ्घातमिति J. पु० पाठः ।

यथा यजमानस्य मर्माणि वैरिणो नोद्घाटयन्ति तथा कुर्वन्त-
मित्यः । 'सः' (अग्निः) आदित्यरूपेण स्थित्वा 'पर्वभिः' (अमा-
वास्यादिभिस्त्रिभिः) 'ऋतुशः' (तस्मिन् तस्मिन् ऋते) 'कल्पमानः'
(कर्माणि सम्पादयन् वर्तते); तादृश हे अग्ने, 'गां' (ऋषभ-
मूर्द्धानम्) एतं 'मा हिंसोः' । कीदृशमग्निं?—'अदिति' (अखण्ड-
नीयं) 'विराजं' (विशेषेण राजमानम्) ।

अथ ऋषभशिरस उपस्थानमन्त्रमाह,—“इमं समुद्रं
शतधारमुत्सं व्यच्यमानं भुवनस्य मध्ये । घृतं दुहनामदितिं
जनायाम्ने मा हिंसोः परमे व्योमन् । गवयमारण्यमनु ते
दिशामि तेन चिन्वानस्तनवे निषोद^(१)” इति । 'जनाय'
(यजमानार्थम्) 'इमं' (गाम् ऋषभमूर्द्धानं) 'मा हिंसोः', किन्तु
'परमे व्योमन्' (उत्तमे विविधरक्षणे) स्थितं कुरु । कीदृशं?—
'इमं' 'समुद्रं' (सम्यगुन्नतं) 'शतधारं' च (स्वजातीयधेनुद्वारा
शतसङ्ख्याकचौरधारोपत); अत एव 'उत्सं' (जलप्रवाहमदृशं) ।
'भुवनस्य मध्ये' 'व्यच्यमानं' ('विद्यमानं', 'सेव्यमानं वा); 'घृतं
दुहानां' (स्वजातीयधेनुचौरादिद्वारा घृतशोहनयुक्तां), 'अदिति'
(अखण्डनीयां?) । 'गवयो' गोसदृश आरण्यमृगविशेषः । शेषं
पूर्ववत् ।

अथ वृष्याशिरस उपधानमन्त्रमाह,—“वह्निं त्वष्ट्रंरुणस्य
नाभिमविं जज्ञानां रजसः परस्मात् । महोऽ वाह्वामसुरस्य
नायामग्ने मा हिंसोः परमे व्योमन्^(२)” इति । हे 'अग्ने', 'अविं'

* वाचमानं इति J. पु० पाठः ।

(वृष्णिशिरः) 'मा हिंमीः' । कीदृशीमविं ?—'त्वष्टुः' 'वरुचिं'
(रूपाणां निर्माता यस्त्वष्टा, तथा यहाद्वरणोरूपयुक्ता) । 'वरुचस्त्व
नाभिं' (अनिष्टनिवारकस्याग्नेनाभिव्यानीया), 'परस्मात्' 'रजसः'
'जज्ञानी' (उल्लेख्यजगद्भ्रानात् प्रजापत्युरसः 'जज्ञानाम्'
उत्पत्त्या) । सप्रमकाण्डे, 'परमे वाङ्मयाम्' इत्यादिवाक्ये 'अविः
पशूनाम्' इति श्रुतं । 'मही' (महती) महत्त्वमूर्त्या 'असुरस्य मायी'
(सुवर्भानोरसुरस्य सम्बन्धितेन निर्मिता) । अत एव द्वितीयकाण्डे
'सुवर्भानुः' इत्यादिवाक्येनाभिहिता ।

वृष्णिशिरस उपस्थानमन्त्रमाह,—“इमामूर्णांयुं वरुणस्य मायी
त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदां । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनिच-
मग्ने मा हिंमीः परमे व्योमन् । उद्गमारण्यमनु ते दिशामि
तेन चिन्वानस्तनुवो निषीदन्ति” इति । हे 'अग्ने', 'इमामूर्णांयुम्',
(अविं) वृष्णिशिरोरूपाम् 'मा हिंमीः' । कीदृशीः ?—'वरुणस्य'
'मायी' (अनिष्टनिवारकस्याग्नेः सम्बन्धितेन निर्मिता) ; 'द्विपदां'
(मनुष्याणां) 'चतुष्पदां' (गवादीनां) च 'त्वचं' (त्वक्मदृशीं), यथा
त्वचा शरीरमावृतं, तथा द्विपादे । मनुष्याः शीतनिवारणाय
अविजन्तेन कम्बलेनाच्छादिता भवन्ति ; चतुष्पादेऽप्यथा
बन्धोवर्दास्य भारवाहने मार्दवाय पृष्ठे कम्बलेनाच्छादिता भवन्ति ।
तथा 'त्वष्टुः' (प्रजापतेः) सकाशादुत्पद्यमानानां 'प्रजानां' मध्ये
'प्रथमं' 'जनिचं' (प्रधानत्वनात्पत्रं), प्राधान्यस्य वीर्यवत्त्वात् ;
वीर्यवत्त्वस्य वाङ्मयानां सर्वेषामास्त्रात्, 'तस्मात् ते वीर्यावन्ता
वीर्याधस्यन्त' इति । 'उद्गः' प्रसिद्धः ।

अथ बस्तशिरस उपधानमन्त्रमाह,—“यो अग्निरेक्षपयो-
ऽधिजातः शोचात् पृथिव्या उत वा दिवस्पति । येन प्रजा
विश्वकर्मा व्यानट् तमग्ने हेडुः परि ते वृणक्तु^(६)” इति । अत्र
पञ्चम्यन्तोऽग्निशब्दोऽपणीत्वयोगेन प्रजापतिवाचो । तस्य च सृष्टि-
शब्दस्वरूपं यत् तपः, तस्मात् ‘तपसः’ ‘यः’ अयम् ‘अग्निः’
व्यवहारहेतुर्जातः, तपोयुक्तादग्निर्जातः—इत्येतद्देहात्प्राज्ञाने समा-
क्षातं,—‘तद्भूयोऽतप्यत, तस्मात् तेऽपानादग्निरजायत’ इति ।
प्रजापतेः ‘तपसः’ ‘अधिजातः’ ‘यः’ ‘अग्निः’ ‘पृथिव्याः’ ‘परि’
(भूमेरुपरि) ‘शोचात्’ (शोचति, तपतीत्यर्थः) । ‘उत वा दिवस्पति’
(अपि च स्वर्गस्थोपरि) शोचति । किञ्च ‘येन’ (बस्तस्वरूपेण) ‘विश्व-
कर्मा’ (जगत्सृष्टौ प्रजापतिः) ‘व्यानट्’ (विविधाः प्रजाः, पशून्
व्याप्तवान्) । बस्तस्य प्रजापशुसृष्टिसाधनत्वं काम्यपशुकाण्डे
समाक्षातं,—‘ततोऽजस्तपरः समभवत् * स्वायै देवतायै आलभत
ततो वै स प्रजाः पशून्सृजत’ इति । हे ‘अग्ने’, तपसा यः
अधिजातः तथाविधे, † ‘हेडुः’ (कोपः), ‘येन’ (बस्तेन) ‘विश्वकर्मा’
ससर्ज, ‘तं’ बस्तं ‘परि’-‘वृणक्तु’ (परिवर्जितं करोतु), मा वि-
नाशयत्वित्यर्थः ।

तस्यैव बस्तशिरस उपस्थानमन्त्रमाह,—“अजा ह्यग्नेरजनिष्ट
गर्भात् सा वा अपश्यञ्जनितारमगे । तथा रोहमासन्नप
केध्यासस्तथा देवा देवतामय आयन् । शरभमारण्यमनु ते दिशामि

* समभवतुः J. पु० पाठः ।

† तथाविध, इति पाठो भविष्युं युक्तः ।

तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(१०)” इति । ‘हि’ (यस्मात्) इत्थम्
 ‘अजा’ ‘अग्नेः’ ‘गर्भात्’ (उदरात्) ‘अजनिष्ट’ । अत एव आत्मात्,
 ‘स आत्मनो वपामुदक्विदत् तामग्नौ प्रागृह्णात् ततोऽजस्तूपरः
 समभवत्’ इति । ‘सा’ एव अग्नेः प्रजापतेस्तोत्पन्न(?)—‘जनितारं’
 (स्तोत्पादकं) प्रजापतिम् ‘अपश्यत्’ (उत्पत्त्यनन्तरमेव दृष्टवती);
 यस्माद्देवम् अजा प्रशस्ता, तस्मात् ‘तया’ (अजया) ‘मेध्यासः’
 (यागयोग्याः) यजमाना ‘रोहं’ (स्वर्गम्) ‘उपायन्’ (सामीप्येनैव
 प्राप्ताः) विलम्बमन्तरेण प्राप्ता इत्यर्थः । किञ्च इदानीं वर्तमाना
 ‘देवाः’ अग्नेः पूर्वस्मिन् जन्मनि ‘तया’ एव (अजया) कर्माण्यनुष्ठाय
 ‘देवताम्’ ‘आयन्’ (देवलं प्राप्ताः) । ईदृशस्य बक्षश्चिरसो
 महिमेति तात्पर्यार्थः । ‘शरभः’ सिंहघातो क्रूरऋतुः ।

उक्तैर्मन्त्रैः साध्यं शीर्षापधानं विधत्ते,—“पशुशीर्षाणासुप-
 दधाति पशवो वै पशुशीर्षाणि पशूनेवावहन्ते” (४।२।८अ०)
 इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पशुशीर्षाणां पशुशीर्षाभिमुखं विधत्ते,—
 “यं कामयेतापशुः स्यादिति विषूचीनानि तस्योपदध्याद्विषूची
 एवास्मात् पशून् दधात्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्स्था-
 दिति समीचीनानि तस्योपदध्यात् समीच एवास्मै पशून् दधाति
 पशुमानेव भवति” (५।२।८अ०) इति । ‘विषूचीनानि’ (बज्र-
 मुखानि, पुरुषश्चिरः प्रति विमुखांनोत्यर्थः), सोऽयं व्यतिरेकः ।
 ‘समीचीनानि’ (पुरुषश्चिरः प्रत्यभिमुखानोत्यर्थः), सोऽयमन्वयः ।

शामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते,—पुरस्तात्

प्रतीचीन्मः श्लोपदधाति पश्चात् प्राचीनमृषभस्यापशवो वा अन्वे
 गोश्वश्रेभ्यः पशवो गोश्वश्रानेवास्मै समीचो दधाति" (५।२।
 ८ अ०) इति । अश्वश्रिणः पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुख उपदध्यात्,
 श्वभश्रिणः प्रतीच्यां दिशि प्राङ्मुख उपदध्यात् । 'गोश्वश्रेभ्यः'
 च ये 'पशवः', ते जातितः पशुन्त्वं तु अश्वस्तत्वात् 'अपशवः' एव ;
 तस्मात् पशुस्योर्गवाश्वश्रिमोराभिमुख्योपधानेन यजमानार्थं
 सर्वान् 'पशून्' अभिमुखान् 'एव' करोति ।

अथोपस्थानमन्वेक्षणारण्यानामनुदेशनयुतात्पथं दर्शयति,—
 "एतावन्तो वै पशवो द्विपादस्तुष्यादश्च तान् वा एतदग्नौ
 प्रदधाति यत् पशुश्रीर्षाण्युपदधात्यमुमारण्यमनु ते दिशामोत्याह
 याम्येभ्य एव पशुभ्य आरण्यान् पशून्क्वचमनूत्सृजति तस्मात्
 समावत् पशूनां प्रजायमानानाभारण्याः पशवः कनीयांसः
 श्रुचा हृताः" (५।२।८ अ०) इति । ये 'द्विपादः' (मनुष्यादयः),
 येषां 'चतुष्यादः' (गवादयः), 'एतावन्तः' एव लोके विद्यमानाः
 'पशवः', एवं सति पुरुषश्रीर्षस्य पशुश्रीर्षाणाञ्चोपधानेन 'तान्'
 सर्वान् 'अग्नौ' प्रक्षिपति । अतस्तत्परिहारायारण्यपशूनामनुदेशनं ।
 तेन चानुदेशनेन 'याम्येभ्यः' 'पशुभ्यः' अपहृत्य 'आरण्यान्'
 'पशून्' प्रति 'श्रुचं' (वह्नितापं) प्रेरयति । 'हि' (यस्मात्)
 'आरण्याः' 'श्रुचा' (वह्नितापेन) 'हृताः' (प्राप्ताः), 'तस्मात्
 याम्येः' पशुभिरुत्पत्तिसाम्येऽपि ते 'कनीयांसः' (मूल्यानर्हाः) ।
 यदुक्तं सूत्रकारेण, 'नमो अस्तु सर्वेभ्य इति दक्षिणेऽश्वे सपेश्रि
 उपदध्याद्विषूचीनं पशुश्रीर्षैरपि वा यजुरेव वदशोपदध्यात्' इति ।

तत्रोपधानं विधत्ते,—“सर्पञ्जीर्षमुपदधाति यैव सर्पे लिषि-
स्त्रामेवावरुन्धे” (५।२।८ अ०) इति । लिषिर्दीप्तिः ।

मन्त्रपाठमात्रं विधत्ते,—“यत् समोक्षीनं पशुञ्जीर्षैरुपदध्याद्
याम्यान् पशून् वृ२शुकाः स्तुर्यदिषूक्षीनमारण्यान् यजुरेव
वदेदवतां लिषि२ रुन्धे या सर्पेन याम्यान् पशून् हिनस्ति
मारण्यान्” (५।२।८ अ०) इति । सर्पञ्जीर्षस्य सम्मुखविमुखत्वे च
बाधकसङ्गात् प्रकृष्टान्तरसम्भवाच्च तदुपधानं परित्यज्य मन्त्रमेव
पठेत्, तदा मन्त्रपाठेन सर्पलिषिरपि प्राप्यते; सम्मुखविमुखयो-
रभावात् दोषद्वयमपि नास्ति ।

तस्मिन् केवलमन्त्रपक्षमुपेक्ष्य उपधानपक्षश्चैव प्राप्तिप्रतिप्रसवं
विधत्ते,—“अथो खलूपधेयमेव यदुपदधाति तेन तां लिषि-
मवरुन्धे या सर्पे यद्यजुर्वदति तेन ज्ञान्तम्” (५।२।८ अ०) इति ।
‘सर्पे’ ‘या’ ‘लिषिः’ ‘ताम्’ उपधानेन लभते; मन्त्रपाठेन
सर्पश्चिरसः ज्ञान्तत्वात् दंष्ट्रनमपि न भवति ।

अत्र विनियोगसंयत्तः,—

आद्युखायां शिरो धत्ते, इममित्युपनिष्ठते ।

वाताश्वस्य शिरः प्राच्यां रथ्यादिमं, जपेत्तथा ॥

अज-र्षभशिरः पश्चादिममित्यभिमन्त्रणम् ।

वद, दक्षिणतो वृष्णिशिरस्तन्मन्त्रणं त्विमां ॥

यो, उदीच्यां वसुशिरस्तन्मन्त्रणमवेत्यतः ।

दशमे लगुवाकेऽस्मिन् दश मन्त्रा उदीरिताः ॥

अथ मीमांसा,—प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे षोडशाधिकरणे चिन्तितम् ।

“पशवोऽन्ये गवाश्चेभ्योऽपशवो वा इति श्रुतम् ।

अजादिष्वपशुत्वं हि गुणवादेऽथ वा श्रुतः ? ॥

स्तुत्यभावाद्गुणस्तेषु पशुकार्यनिषेधनम् ।

अशक्यत्वान्निषेधस्य घटाद्यर्थाभिधायिना ॥

पशवोऽपशुशब्देन प्राशस्त्याभावसाम्यतः ।

लक्ष्यास्तत्र निमित्तन्तु प्रशंसैव गवाश्चयोः ॥

इदमाम्नायते, ‘अपशवो वा अन्ये गोश्चेभ्यः पशवः’ इति । तत्राजादिषु श्रूयमाणं यदपशुत्वं, तस्यार्थवादत्वं न सम्भवति; पशुत्वमात्रनिषेधेन स्तरेरप्रतिभानात्; ततः पशुकार्यनिषेधरूपो गुणोऽभिधीयते इति चेत् । मैवं; अजादिपशुविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गेन निषेद्धुमशक्यत्वात् । अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं घटादिपदार्थम् अभिदधाति, तस्मिन् घटादौ गवाश्चवत् प्राशस्त्यं नास्ति, सोऽयं प्राशस्त्याभावोऽजादिषु पशुष्वस्तीति,—अनेनाभिप्रायेण पशव एव सन्तोऽप्यजादयो घटादिसाम्यादपशुशब्देन लक्ष्यन्ते । पूर्वञ्च यजमानकार्यमिद्धिराम्ये मुखजत्वमादित्यतेजस्त्वित्ययजमानादि-शब्दानां प्रस्तराद्यर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तं, तत्प्रवृत्तिफलं प्रस्तरादि-प्रशंसा; इह तु अपशुशब्दस्याजादिषु प्रवृत्तो गवाश्चयोः प्रशंसैव निमित्तं फलञ्च । द्विप्रकारा हि प्रशंसा,—वस्तुनि विद्यमान-गुणोत्कर्ष एकः प्रकारः, स्तावकेन शब्देन सम्पादितो गुणोत्कर्षो-ऽपरः प्रकारः । गवाश्चयोरजादिभ्यः उत्कर्षो लोकसिद्धो यः

सोऽत्र निमित्तं । अजादयः पशवोऽपि सन्तो गवाश्वेभ्यः पशवः*
 सम्यग्नाः, ईदृशो गवाश्वयोर्भक्षिमेति स्तुतिः फलं । तस्मात् 'अ-
 पशवो वा अन्ये' इत्ययमर्थवादः । अयमेव न्याय उदाहरणान्तरे
 योजनीयः;—'अयज्ञो वा एष योऽसामा' इत्येकमुदाहरणम् 'अमत्रं
 वा एतद्यदच्छन्दोमम्' इत्यपरमुदाहरणम् । अग्निहोत्रदर्शपूर्ण-
 मासादिर्यज्ञोऽपि सामहीनत्वादयज्ञा भवति, ईदृशः मान्त्रो
 महिमा । कन्दाशब्देन चतुर्विंशत्युत्तराग्निहोत्राचत्वारिंश
 इत्येते त्रयस्त्रिंशो उच्यन्ते, अक्षरमङ्गलान्तेन गायत्री-त्रिष्टुप्-
 जगतोश्चकन्दाभिर्भियमानत्वात् । तेषाञ्च विष्टुतिः सामब्राह्मणे
 ब्रह्म्या । स्वतःमत्रमपि चतुर्दशरात्रादिकं कन्दाभिरहितत्वादसत्रं
 भवतीत्येवं स्तावकवादार्थवादत्वम् ॥

इति भायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूपथः । तद्वा
 चेति प्रवीथि^(१) । अथद्वृत्रमुत सन्नाति वाजमिन्द्रा यो
 अग्नी सहुरी सपर्यात् । इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरोः

* अपशवः इति पाठो भवितुं युक्तः ।

सहस्तमा सहसा वाजयन्ता^(१) । प्र चर्षणिभ्यः पृतना-
हवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च । प्र सिन्युभ्यः प्र
गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या^(२) ।
मरुतो यस्य हि ॥ १ ॥

क्षयै पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमे
जनः^(३) । यज्ञैवा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनां ।
मरुतः शृणुता हव^(४) । श्रियसे कं भानुभिः संमिमिक्षिरे
ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः । ते वाशीमन्तो
इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः^(५) ।
अवते हेड उदुत्तमं^(६) कया नश्चिच आभुवदूती
सदा वृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता^(७) ॥ २ ॥

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भा-
मिनो दुर्हणायून आसन्निषन् हृत्वसो मयोभून्य
वृषा मृत्यामृणधत्स जीवात्^(१०) । अग्ने नयाऽऽ देवानाः
^(११,१२)शन्नो भवन्तु वाजे वाजे^(१२,१४) । अस्वमे सधिष्टव
सौषधीरनुवृथसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः^(१५) । वृषा
सोम द्युमाः असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि
दधिषे^(१६) । इमं मे, वरुण तत्त्वा यामि^(१०,१८) त्वन्नो अग्ने
स त्वन्नो अग्ने^(१६,१९) ॥ ३ ॥

हि । वृता । मे । एकादश च ॥ ११ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि । दिवस्परि । अन्नपते । अपेत ।
समितं । या जाता । मा नो हिःसीत् । अभ्यस्थात् ।
ध्रुवासि धरुणा । आदित्यं गर्भम् । इन्द्राग्नी रोचना ।
एकादश ॥ ११ ॥

विष्णोः (१अ०) । अस्मिन् हव्या इअ०) । इति
त्वाहं (५अ०) । धीतिभिः (७) । होत्रा (९अ०) । अष्टा-
चत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

॥ * ॥ हरिः आम्र ॥ * ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थऋण्डे द्वितीय-
प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

॥ ० ॥ समाप्तश्च द्वितीयः प्रपाठकः ॥ ० ॥

दशमेऽनुवाके पशुशिरमामुपधानमुक्तम् । अथैकादशे याज्यां-
नुवाक्या उच्यन्ते । चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासाख्यं चद्वितीयं पर्व,
तस्मिन् हवींषि चत्वार्यान्नातानि । 'ऐन्द्राग्नेकादशकपालं, मारुतो-
मामिचां, वारुणीमामिचां कायमंककपालम्' इति । तत्रैन्द्राग्नेश्च
पुरोऽनुवाक्यामाह,—“इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु
भ्रूषथः । तदा चेति प्र वीर्यम्^(१)” इति । 'दिवः' (द्युलोकश्च)
'रोचना' (भासकौ) हे 'इन्द्राग्नी', 'वाजेषु' (हविर्लक्षणेऽप्येषु)

‘परि’-‘भूषयः’ (परितः प्राप्नुतः) भागमिति शेषः । ‘तत्’ (तस्मात् कारणात्) ‘वां’ (युवयोः) ‘वीर्यं’ (सामर्थ्यं) ‘प्र’-‘चेति’ (प्रकर्षणाच्चायि) लोके सर्वैर्जातमित्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह,—“अथद्वृत्रमुत मनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी मङ्गरी सपर्यात् । इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्रमा सहसा वाजयन्ता^(१)” इति । ‘यः’ (यजमानः) ‘इन्द्रा’-‘अग्नी’ ‘सपर्यात्’ (परिचरति) । कीदृशाविन्द्राग्नी ?—‘मङ्गरी’ (समानाङ्गानौ) । स यजमानः ‘वृत्रं’ (वैरिणं) ‘अयत्’ (विनाशयति) । ‘उत’ (अपि च) ‘वाजम्’ (अन्नं) ‘मनोति’ (सर्वेभ्यः प्रयच्छति) । पुनरपि ‘भूरेः’ (बहुलस्य) ‘वसव्यस्य’ ‘इरज्यन्ता’ (ईश्वरत्वं प्राप्तवन्तौ) । ‘सहसा’ (स्वकीयेन बलेन) ‘सहस्रमा’ (अतिशयेन सोढारौ) परबलस्य अभिभवितारावित्यर्थः । ‘वाजयन्ता’ (वाजमन्नमात्मन इच्छन्तौ) ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह,—“प्र चर्षणिभ्यः पृतनाह्वेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च । प्र सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या^(१)” इति । हे ‘इन्द्राग्नी’, ‘पृतना’ (सङ्ग्रामेषु) ‘आह्वेषु’ (हविःस्वीकारार्थेषु आङ्गानेषु) च ‘चर्षणिभ्यः’ (मनुष्येभ्यः) ‘प्र’-‘रिरिचाथे’ (प्ररिक्तौ अतिरिक्तौ भवथः) सर्वानपि मनुष्यान्तिरिच्य वर्त्तये इत्यर्थः । तथा ‘पृथिव्या’ ‘दिवश्च’ ‘प्र’-‘रिरिचाथे’ (तदुभयमतिरिच्य वर्त्तये) । तथा ‘सिन्धुभ्यः’ ‘प्र’-‘रिरिचाथे’ । तथा ‘गिरिभ्यः’ (पर्वतेभ्यः) ‘प्र’-‘रिरिचाथे’ । किम्बहुना ?—‘अत्यन्या’ (अत्यन्तमितराणि) ‘विश्वा’ ‘भुवना’

(सर्वाणि भुवनानि) 'महिता' (स्वकीयेन महिम्ना) युवां अति*—
'प्र'रिश्वाये' (अतिरिच्य वर्त्तये) ।

अथ मारुत्या आमिचायाः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“मरुतो
यस्य हि चये पाथा दिवो विमहमः । स सुगोपातमो जनः^(१)”
इति । हे 'मरुतः', 'दिवः' (दुलोकात्) आगता यूयं 'यस्य'
(यजमानस्य) 'चये' (गृहे) 'पाथ' (रक्षां कुरुथ) । कीदृशा
मरुतः?—'विमहमः' (विशिष्टं महस्तेजो येषां ते) 'विमहसः' ।
'स' 'जनः' (तादृशो यजमानः) 'सुगोपातमः' (अतिशयेन रक्षको
भवति) ।

तत्रैव विकल्पितामनुवाक्यामाह,—“यज्ञैर्वा यज्ञवाहसे
विप्रस्य वा मतीनां । मरुतः गृणुता हवम्^(२)” इति । 'यज्ञ-
वाहसः' (यज्ञस्य वादारः) *हे 'मरुतः', 'यज्ञैर्वा' निमित्तभूतैः
'हवं' (मदीयाङ्गानं) 'गृणुत' । अथ वा 'विप्रस्य' (यजमानस्य)
'मतीनां' (चित्तवृत्तीनां) अनुग्रहाय 'हवं' (मदीयाङ्गानं)
'गृणुत' ।

तत्रैव याज्यामाह,—“अयसे कं भानुभिः सस्मिन्निरे ते
रश्मिभिस्ते ष्टकभिः सुखादयः । ते वाशोमन्त इन्निणो अभी-
रवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धासः^(३)” इति । हे मरुतः,†
पुरोवातस्वरूपाः मन्तः 'कं' 'अयसे' (प्राणिभिराश्रयितुं)
'भानुभिः' (भांसुरैः) 'रश्मिभिः' (सूर्यरश्मिभिः) सहिताः

* अयम 'अति'शब्दाऽधिक इव प्रतिभाति ।

† अत्र 'त' (मरुतः) इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘मन्त्रिमिच्छिरे’ (मेघवृष्ट्या भूमिं सम्यक् सेक्तुमिच्छन्ति) । ‘ते’ (मरुतः) ‘ऋक्भिः’ (याज्यापुरोऽनुवाक्यारूपाभिः ऋग्भिः) स्तुताः सन्तः ‘सुखादयः’ (शोभनं हविः खादितवन्तः) । ततः ‘ते’ मरुतः, ‘वाशीमन्तः’ (उत्साहप्रयुक्तघोषरूपबद्धविधशब्दवन्तः), ‘दक्षिणः’ (स्वगृहान्प्रति गमितवन्तः), ‘अभीरवः’ (स्वकार्यस्य निष्यन्नत्वेन विघ्नकारिभ्यः असुरेभ्यो भयरहिताः), ‘प्रियस्य’ ‘मौरतस्य’ ‘धान्नः’ (मरुतां सम्बन्धि यत् प्रियं स्थानं तत्) ‘विद्रे’ (लभ्यवन्तः) ।

अथ वारुणोमामिचामित्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“अवते हेडो, उदुत्तमम्^(०-८)” इति । ‘अवते हेडः’ इति पुरोऽनुवाक्यो; ‘उदुत्तमम्’ इति याज्या । एतद्योभयं “वैश्वानरो न जत्या” इत्यस्मिन्ननुवाके (१।५।११ अ०) व्याख्यातम् ।

अथ कायमेककपालमित्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“कया नश्चित्र आभुवदूती सदा वृधः सखा । कया श्चिष्ठया वृता^(९)” इति । कस्य (प्रजापतेः) सम्बन्धिनीत्यस्मिन्नर्थे स्तोलिङ्गः केतिशब्दो वर्त्तते । ‘जति’-शब्दो रक्षणवाची । ‘कया’ जत्या (प्रजापति-सम्बन्धिना रक्षणेन) ‘चित्र’ ‘आभुवत्’ (विचित्रोऽयं यज्ञः) ‘नः’ (अस्मान् प्रति) आगतः । कीदृशो यज्ञः?—‘सदा वृधः’ (सदा वर्द्धमानः); ‘सखा’ (सखिवत् प्रियतमः) । स च यज्ञः ‘कया’ (प्रजापतिसम्बन्धिना) ‘श्चिष्ठया’ (अतिश्रयितया ब्रह्मा) ‘वृता’ (युक्त इत्यर्थः) ।

अत्रैव याज्यामाह,—“को अद्य युक्ते धुरि गा इत्स्वस्र
शिमोवतो भामिनो दर्शणायुन् । आसन्निषून् इत्स्वस्रो मयो-
भून् य एषां मृत्यामृषधत् स जीवात्^(१०)” इति । ‘कः’ (प्रजा-
पतिः) ‘अद्य’ (अस्मिन् दिने) ‘इत्स्वस्र’ ‘धुरि’ (यज्ञस्य भारे)
यज्ञप्रवृत्तिवैलायामित्यर्थः । ‘गाः’ (वाग्निशेषान् अन्नदीयस्तुति-
रूपान्) ‘युक्ते’ (स्वस्त्रिभे योजयति) । कीदृशान् वाग्निशेषान् ?—
‘शिमोवतः’ (शर्मयुक्तान्) एतत्कर्मयोग्यामित्यर्थः । ‘भामिनः’
(स्वार्थावभामकान्) ‘दर्शणायुन्’ (दुःखहरणशौलान्) ‘आसन्निषून्’
(अन्नदीयमास्यं मुखम् इत्यस्मि गच्छन्तोत्यामसिषवः तान्);
‘इत्स्वस्रः’ (इत्सु स्तुत्यानां हृदयेषु तिष्ठन्तीति इत्स्वस्रः तान्)
हृदयङ्गमान् अतिप्रियानित्यर्थः । ‘मयोभून्’ (मुखस्य भावयित्वा) ।
‘यः’ (यजमानः) ‘एषां’ (वाग्निशेषाणां) ‘मृत्यां’ (भरणक्रिया)
‘अणधत्’ (वर्द्धयति) पुनःपुनः क्षौतोत्यर्थः । ‘स’ (यजमानः)
‘जीवात्’ (चिरं जीवति) ।

अथ खिद्युक्तो याज्यानुवाकयोः प्रतीके दर्शयति,—“अग्ने
नद्याऽऽ देवानाम्^(११-१२)” इति । ‘अग्ने नद्य सुपथा’ इति
पुरोऽनुवाक्या । ‘आ देवानामपि पन्था’ इति याज्या ।
एतच्चोभयम् “उभा वाग्निहोत्रो” इत्यनुवाके (१।१।१४अ०)
व्याख्यातम् ।

आमिचानुनिष्यादिनो वाजिनहविषो याज्यानुवाकयोः
प्रतीके दर्शयति,—“अन्नो भवन्तु वाजे वाजे^(१३-१४)” इति ।
‘अन्नो भवन्तु वाजिनो हवेषु’ इति पुरोऽनुवाक्या । ‘वाजे वाजे

ऽवत वाजिनः' इति याज्या । एतच्चोभयं 'देवस्याहः सवितुः प्रमवे' इत्यनुवाके (१।७।८अ०) व्याख्यातम् ।

अथावमृथे प्रथमाज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“अश्वमे सधिष्टव सौषधीरनुरुध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः^(१५)” इति । हे 'अग्ने', ते (तव) 'सधिः' (महेा बलम्) 'अश्व' वर्त्तते । 'स' लम् 'सौषधीरनुरुध्यसे' (त्रीह्रियवाद्यौषधीरनुमरति*), जाठराग्नि-रूपेण तत्स्वोकारात् । अरण्योः 'गर्भे' स्थितः सन् 'पुनः'-पुन-र्जायसे ।

अथ द्वितीयाज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“वृषा सोम द्युमाः अमि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे^(१६)” इति । हे 'सोम', त्वं 'वृषा' (कामानां वर्षयिता) 'अमि' । 'द्युमान्' (दीप्तिमान्) च 'अमि' । हे 'देव', यस्मात् त्वं 'वृषा' (वर्षयिता) तस्मात् त्वं 'वृषव्रतः' (वर्षणनिमित्तं व्रतं कर्म यस्य अग्रे वृषव्रतः) । किञ्च यस्मात् त्वं 'वृषा' (वर्षयिता), तस्मात् 'धर्माणि' (पुण्यानि) 'दधिषे' हे सोम (धारयिता अमि) ।

अथ वारुणस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“इमं मे वरुण तत्त्वा यामि^(१७-१८)” इति । 'इमं मे वरुण श्रुधि' इति पुरोऽनुवाक्या, 'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः' इति याज्या । एतच्चोभयम् “इन्द्रं वो विश्वतस्परोन्द्रं नरः” इत्यनुवाके (१।१।११अ०) व्याख्यातम् ।

* सरसि इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथाग्निवारुणस्त्रियुक्तः संयाज्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“त्वन्नो अग्ने स तन्नो अग्ने(१९-२०)” इति । ‘त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्’ इति पुरोऽनुवाक्या, स तन्नो अग्नेऽवमो भवति’ इति याज्या । एतच्चोभयम् “आयुष्ट आयुर्दा अग्ने” इत्यस्मिन्ननुवाके (२।५। १२अ०) व्याख्यातम् ॥

अत्र विनियोगमंग्रहः,—

वारुणाख्यप्रघामेषु याज्या अन्याननुवाकगाः ।
इन्द्राग्नी तिस्र ऐन्द्राग्नीर्माहूते तु भरुद्वयम्* ॥
अवेद, वारुणे यागे; कया, कायाख्ययागको ।
अग्ने, आ देव, संयाज्य; शन्नो वाजेति वाजिने ॥
अग्ने, द्वसं चावभृथेऽनुवाक्ये आज्यभागयाः ।
इमं, तत्त्वा, प्रधानस्य प्राक्ते, त्वं स त्वमित्यमू ॥
संयाज्ये इति मन्वास्तु विंशतिः समुदीरिताः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमां हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुर्णां देयाद्विद्यातीर्थमद्वयम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशाऽनुवाकः ॥ ० ॥

* अत्र ‘अयम्’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र ‘कया का कायायागके’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-
 भृपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये
 वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयः
 प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥०॥

॥०॥ ॐ तत्सत् ॥०॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

अपां त्वेमन्त्सादयाम्यपां त्वाद्मन्त्सादयाम्यपां त्वा
भस्मन्त्सादयाम्यपां त्वा ज्योतिपि सादयाम्यपां त्वा-
ऽयने सादयामि^(१५) अणवे सद्ने सीद् समुद्रे सद्ने
सीद् सलिले सद्ने सीदापां ह्यये सीदापाः सधिषि
सीद्^(१६) अपां त्वा सद्ने सादयाम्यपां त्वा सधस्थे
सादयाम्यपां त्वा पुरीषे सादयाम्यपां त्वा योनौ,
सादयाम्यपां त्वा पाथसि सादयामि^(१७) गायत्रीछ-
न्दस्त्रिष्टुप्छन्दो जगतीछन्दोऽनुष्टुप्छन्दः पंक्तिछन्दः
(१९-२०) ॥ १ ॥

योनौ । पञ्चदश च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
प्रपाठके द्वितीये हि चित्तिचेत्रं निरूपितम् ।
वाच्यास्तृतीयके पञ्च चित्तयोऽत्र त्रयोदश ॥
अनुवाकान्तिभिर्द्वाभ्यां तथा द्वाभ्यां चतुष्टयात् ।
एकेन चित्तयो याज्या इत्यर्था अनुवाकगाः ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रथमचित्तिगता अपस्याभिधाना दृष्टका
उच्यन्ते । कल्पः, 'अपस्या उपदधात्यर्षां लेमन्त्सादयामीति पञ्च
पुरस्तात् प्रतीचोरर्णवे सद्ने मोदेति पञ्च दक्षिणत उदीचोरर्षां
त्वा सद्ने सादयामीति पञ्च पश्चात् प्राचीर्गायत्रीच्छन्द इति
पञ्चोत्तरतो दक्षिणा' इति । तत्र प्रथमपञ्चकमन्त्रानाह,—“अर्षां
लेमन्त्सादयाम्यर्षां त्वाद्गन्त्सादयाम्यर्षां त्वा भस्मन्त्सादयाम्यर्षां त्वा
ज्योतिषि सादयाम्यर्षां त्वाऽयने सादयामि^(१-२)” । हे इष्टक, त्वाम्
'अर्षाम्' 'इमन्' (जलसम्बन्धिप्रवाहादिगमनप्रकारे) 'सादयामि'
(स्थापयामि) । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । 'ओद्गन्' (वोची-
तरङ्गादिरूपे उदके), 'भस्मन्' (भामके शुक्लरूपे), 'ज्योतिषि'
(प्रकाशनैर्भस्त्रे इत्यर्थः) । 'अयने' (नदीकूपाद्याधारे) ।

अथ द्वितीयेष्टकापञ्चकमन्त्रानाह,—“अर्णवे सद्ने सोद समुद्रे
सद्ने सोद सलिले सद्ने सोदापां क्षये सोदापाः सभिषि

सोद^(१९०)” इति । अर्णवशब्देन सादृश्यात् प्रौढतटाकाद्युपलक्ष्यते । तच्च ‘अपां’ सदनं । तस्मिन् स्थाने हे इष्टके, ‘सोद’ (उपविश) । ‘समुद्रः’ प्रसिद्धः । मल्लिशब्देन अनिर्द्धारितविशेषा जलमात्रा-धारो लक्षितः । चीयन्ते गृह्यन्यापोऽचेति गृह्यतटाकादिः चयः । जलेन सह मंघे धीयते स्याप्यत इति मधोर्वर्षापलादिः ।

अथ तृतीयपञ्चकमन्त्रानाह,—“अपां ता सद्ने सादयम्यपां ता मधस्ये सादयाम्यपां ता पुरोधे सादयाम्यपां ता यामौ सादयाम्यपां ता पाथमि सादयामि^(११-१५)” । हे इष्टके, ताम् ‘अपां’ ‘सद्ने’ (नद्यादौ) ‘सादयामि’ (स्यापयामि) । अङ्गिः सह विद्युदादयो यत्र मंघे तिष्ठन्ति, सोऽयं मंघः ‘मधस्यः’ । पुरीषशब्देन नद्यादिगताः सिकृता उच्यन्ते । यानिशब्देन जल-कारणभूतोऽस्मिरुच्यते । ‘अग्नेरापः’ इति श्रुतेः । पोयते जलं मेघैरत्रेति पाथः समुद्रः ।

अथ चतुर्थपञ्चकमन्त्रानाह,—“गायत्रीकन्दस्त्रिष्टुक्कन्दो जगतीकन्दोऽनुष्टुप्कन्दः पङ्क्तिश्चन्दः^(१६-१९)” इति । हे इष्टके, त्वं गायत्र्याख्यच्छन्दोरूपामि । एवमितरत्रापि ।

एतैर्मन्त्रैः माध्यमुपधानं विधत्ते,—“पग्गुर्वा एष यदग्निर्योनिः खलु वा एषा पशोर्विक्रियत यत् प्राचानमेष्टकाद्यजुः क्रियते रेतोऽ-पस्या अपस्या उपदधाति यानावेव रेतो दधाति” (५।१।१०३०) इति । योऽयम् ‘अग्निः’, स ‘एष’ पग्गुप्राप्तिहेतुत्वात् ‘पग्गुः’ एव । इष्टकोपधानात् पूर्वं यदङ्गजातमनुष्ठायते, तेन पशोरेषा योनिरेव विकृता भवति । यथा लोके चतुकाले विकृता योनिः रेतो-

धारणमपेक्षते' तददित्यर्थः । अङ्गिङ्गते *र्मन्वैरुपधेया इष्टका
'अपस्याः' ताञ्च रेतस्यानीयाः, अतस्ता उपदध्यात् । तदुपधानेन
'योनावेव' 'रेतो' धारितं भवति ।

सामान्येन विहितं विशेषाकारेण पुनर्विधत्ते,—“पञ्चोपदधाति
पाङ्गाः पशवः पशूनामेवास्मै प्रजनयति” (५।२।१०अ०) इति ।
अत्र पुरस्तादित्यध्याहर्त्तव्यं । पूर्वस्यां दिशि पञ्चेष्टका उपदध्यात् ।
सपुच्छैः पादैः पञ्चभिर्योगात् 'पशवः' 'पाङ्गाः' ।

अथ द्वितीयपञ्चकस्य देशं विधत्ते,—“पञ्च दक्षिणतो वज्रो
वा अपस्या वज्रोणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाः स्युपहन्ति” (५।२।
१०अ०) इति । वज्रवद्वैरिनिवारणममर्थत्वादपस्यानां वज्रत्वम् ।

अथ तृतीयपञ्चकस्य देशं विधत्ते,—“पञ्च पश्चात् प्राचीरुप-
दधाति पश्चाद् वै प्राचीनः रेतो धीयत पश्चादेवास्मै प्राचीनः
रेतो दधाति” (५।२।१०अ०) इति । 'प्राचीः' (प्राङ्मुखाः) ।
लोके पश्चिमस्यां दिशि अवस्थितेन प्राङ्मुखेन पुरुषेण 'रेतः'
'प्राचीन' मङ्गलमेव गर्भाशये स्याप्यते । अतो यजमानार्थमपि
तथा कृतं भवति ।

पूर्वपश्चिमयोरिष्टकाः सह प्रशंसति,—“पञ्च पुरस्तात् प्राची-
रुपदधाति पञ्च पश्चात् प्राचीस्तस्मात् प्राचीनः रेतो धीयते
प्रतोचीः प्रजा जायन्ते” (५।२।१०अ०) इति । 'प्रतोचीः'
प्रत्यगपवर्गाः । प्राच्यां प्रथमा माधाय ततः पश्चिमायां द्वितीयां

* अङ्गिङ्गतेः इति क्वचित् पाठः साञ्चुद्वि प्रतिभाति ।

ततोऽपि पश्चिमायां ढतीयेति* एषा रीतिः । प्राचीरित्यत्र तद्विपरीता रीतिः ; लोकेऽपि पुरोऽभिमुखत्वेन रेतःस्त्रापनं, तद्विपर्येण प्रजननम् ।

चतुर्थपञ्चकस्य देशं विधत्ते,—“पश्चोत्तरतः क्वन्दस्याः पश्चो वै क्वन्दस्याः पशूनेव प्रजातान्स्वमायतनमभिपर्युहते” (५।१।१००अ०) इति । पूर्वापधानेन ‘प्रजातान्’ ‘पशून्’ अनेनोपधानेन स्वस्थानं प्रापयति ।

देशविशेषान् विधाय समुदायांकारेण प्रशंसति,—“इयं वै अग्नेरतिदाहादविभेत् क्तिता अपस्या अपश्रुता उपाधत्त ततो वा इमां नात्यदहद्यदपस्या उपदधात्यस्या अनतिदाहाय” (५।१।१००अ०) इति । अपां शान्तत्वादपस्याभिरतिदाहस्य परिहारः ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“उवाच हेयमददित्स्व ब्रह्मणा-
ऽन्नं यस्मैता उपधीयान्ते य उ चैना एवं वेददिति” (५।१।१००अ०)
इति । ‘यस्य’ (यजमानस्य) ‘एताः’ अपस्या उपधीयन्ते, ‘यः’
‘उच’ विद्वान् एता अपस्या उक्तप्रकारेण जानाति, ‘स्व’
(यजमानः) स च वेदिता ‘ब्रह्मणा’ (मुख्यया वृत्त्या) ‘अन्नम्’
‘अददित्’ (अन्नमत्ति), ‘एवं’ इदं वाक्यम् ‘इयं’ पृथिवी ‘उवाच’
‘ह’ । तस्मात् अपस्याः प्रशस्ता इति तात्पर्यार्थः ॥

ढतीयामिति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अत्र विनियोगमंगलः—

अपामपस्या दिच्छेता उपधेयास्तु विंशतिः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः
प्राणायनो गायत्री वासन्ती गायत्रीयै गायत्रं गाय-
चादुपांशुरुपांशोस्त्रिष्टुत् त्रिष्टुतो रथन्तरं रथन्त-
राद्वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिश्चहीतया त्वया प्राणं
सृष्ट्वाभि प्रजाभ्यः^(१) अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो
वैश्वकमणं ग्रीष्मो मानसस्त्रिष्टुग्रीष्मी त्रिष्टुभ एङ्मी-
ङ्गादन्तर्यामोऽन्तर्यामात् पञ्चदशः पञ्चदशाद् वृहद्
वृहतो भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिश्चहीतया त्वया मनः॥
॥ १ ॥

सृष्ट्वाभि प्रजाभ्यः^(१) अयं पञ्चाद्विश्वव्यचास्तस्य
चक्षुर्वैश्वव्यचसं वर्षाणि चाक्षषाणि जगती वर्षी

जगत्या ऋक्षमृक्षमाच्छ्रकः शुक्रात् सप्तदशः सप्त-
दशाहैरूपं वैरूपादिश्वामिच ऋषिः प्रजापतिगृही-
तया त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः^(२) इदमुत्तरात्
सुवस्तस्य ओचः सौवः शरश्चौत्यनुष्टुप्छारद्यनुष्टुभः
स्वारः स्वारान्मन्थी मन्थिन एकविंश एकविंशद्
वैराजं वैराजाज्जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया ॥ २ ॥

त्वया ओचं गृह्णामि प्रजाभ्यः^(३) इयमुपरि मतिः ।
तस्यै वाद्वाती हेमन्तो वाच्यायनः पंक्तिर्हेमन्ती पंक्तैश्च
निधनवन्निधनवत आग्रयण आग्रयणाक्षिणवचय-
स्त्रिंशौ क्षिणवचयस्त्रिंशोभ्याः शाकररैवते शाकर-
रैवताभ्यां विश्वकर्माः^(४) । प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं
गृह्णामि प्रजाभ्यः^(५) ॥ ३ ॥

त्वया मनः । जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया ।
त्रिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमोऽनुवाके अपस्या उक्ताः । अथ द्वितीये प्राणभृत
उच्यन्ते । कल्पः, 'अयं पुरो भुव इति पञ्चाशत् प्राणभृतो द्वा

दश प्रतिदिशमन्त्राया दश मध्येऽन्तरामुपधाय' इति । तत्र पूर्वस्थां दिग्शुपधेयानां दशेष्टकानां मन्त्रमाह,—“अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः प्राणायनो गायत्री वामन्ती गायत्रियै गायत्रं गायत्रादपाङ्गुरूपाङ्गोन्तिवृत् त्रिवृतो रथन्तरं रथन्तराद् वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिगृहीतया प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः^(१)” इति । भवत्यस्माज्जगदिति 'भुवः', भुवःशब्दः* प्रजापतिमाचष्टे । 'पुरः' (पूर्वस्थां) दिशि 'अयं' 'भुवः' वर्तते इति शेषः; हे इष्टके, तद्रूपाऽमीत्यभिप्रायः । एवम् उत्तरेष्वपि वाक्येषु योज्यं । 'तस्य' (भुवःशब्दाभिधेयस्य) प्रजापतेः सम्बन्धो 'प्राणः', अत एवापत्यत्वमुपचर्य 'भौवायनः' इत्युच्यते । तस्य च प्राणस्य श्वासवृत्तिरूपस्यापत्यत्वेनोपचरितः 'प्राणायनो' वसन्तर्तुः । तस्य च सम्बन्धिनी 'वामन्ती' 'गायत्री' । तस्या- ष्कन्दोरूपाया गायत्र्याः सम्बन्धि 'गायत्रं' साम । तस्माच्च गायत्रसाम्न उत्पन्न इव 'उपाङ्गु'-यज्ञः । तस्माच्चोपाङ्गुयज्ञादुत्पन्न इव 'त्रिवृत्' स्तोमः । तस्मात् त्रिवृत्स्तोमादुत्पन्नमिव 'रथन्तरं' साम । तस्माद्रथन्तरसाम्न उत्पन्न इव वसिष्ठाव्य 'ऋषिः' । हे इष्टके, यथोक्तप्रकारेण प्रजापति-प्राण-वसन्तादिरूपोपचारेण 'प्रजापतिगृहीतया' 'तया' 'प्रजाभ्यः' (सर्वानां प्रजानां) 'प्राणं' 'गृह्णामि' (प्रजानां प्राणमिद्वये त्वाम् उपधामीत्यर्थः) । यद्यप्ययमेकवाक्यत्वादेक एव मन्त्रः, तथापि प्रतोष्टकावृत्त्या इष्ट मन्त्राः सम्पद्यन्ते ।

* भुवःशब्द इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ दक्षिणस्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“अथं
दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो वैश्वकर्माणं योषो मानसस्त्रिष्टुग्-
पैषो चिष्टुभ ऐड्मैडादन्तर्यामोऽन्तर्यामात् पञ्चदशः पञ्चदशाद्
बृहद्बृहतो भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया मनो
गृह्णामि प्रजाभ्यः^(९)” इति । त्रिंशानि कर्माणि जगद्ध्यापाररूपाणि
यस्य, अमो ‘विश्वकर्मा’ (प्रजापतिः) । ‘दक्षिणा’ (दक्षिणस्यां)
दिशि यः ‘अथं’ विश्वकर्मा, हे इष्टके, तद्रूपा त्वमसि । प्राण-
वमन्तादिपरम्परेव मनोयोषादिपरम्परा न्याख्येया । ‘ऐड्म्’-इति
सामविशेषः ।

अथ पश्चिमायां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“अथं
पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचमं वर्षाणि चाक्षुषाणि जगतो
वार्षी जगत्या ऋक्षममृक्षमञ्चुकः शुक्रात् सप्तदशः सप्तदशाद्
वैरूपं वैरूपाद्विश्वामित्र ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षु-
गृह्णामि प्रजाभ्यः^(१०)” इति । विश्वं (सर्वं जगत्) व्यचति व्याप्नोति
इति ‘विश्वव्यचाः’ प्रजापतिः । शयं पूर्वमद्द्योजनीयम् । ‘वर्षाणि’
वर्षर्तुः । ‘ऋक्षमम्’ इति सामविशेषः ।

अथोत्तरस्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“इदम्
उत्तरात्सुवस्तस्य श्रोत्रं मौवः शरत् श्रौती अनुष्टुप् शारदो
अनुष्टुभः स्वारः स्वारान्मन्थो मन्थिन एकविंश एकविंशाद्देराजं
वैराजामदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया श्रोत्रं गृह्णामि
प्रजाभ्यः^(११)” इति । श्रौतिं सर्वं जगत् प्रेरयतीति सुवस्त्रः
प्रजापतिवाची । उत्तरस्यां दिशि यदिदं ‘सुवः’ (प्रजापतिश्चरीरं),

हे इष्टके, त्वं तद्रूपाऽसीति योज्यम् । स्वारमिति सामविशेषः ।
शेषं पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ मध्यमदेशे उपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“इयम्
उपरि मतिः तस्यै वाङ्मातो हेमन्तो वाच्यायनः पङ्क्तिर्हेमन्तो
प्रक्षीर जिधनवन्निधनवत् आग्रयण आग्रयणात्त्रिणवचयस्त्रिंशो
त्रिणवचयस्त्रिंशोभ्याः शाकररैवते शाकररैवताभ्यां विश्वकर्मर्षिः
प्रजापतिगृहीतया तया वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यः^(५)” इति ।
मन्वते ह्यत्तं जगज्जामातीति ‘मतिः’ प्रजापतिः । ऊर्द्धायां
दिशि येयं ‘मतिः’ (प्रजापतिर्मतिः), हे इष्टके, तद्रूपा त्वमसि ।
मतिनाम्नः प्रजापतेस्त्यपत्यरूपा या इयं ‘वाक् मातो’ । वाचोऽपत्
‘वाच्यायनः’ । ‘जिधनवत्’ इति सामविशेषः । तत्रैकेकस्मिन् मन्त्र
प्रजापतिः इन्द्रियम् ऋतुः क्रन्दः सामविशेषयज्ञः सोमः पृष्ठसोत्रं
साम ऋषिरिति नवानामेतेषां पदार्थानां यद्यपि लोकप्रसिद्धो
जन्यजनकभावो नास्ति, तथापि मन्त्रार्थत्वेन मतसा भावयितु-
मिदमुक्तमित्यविरोधः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधामं विधन्ते,—“प्राणभृत उपदधाति
रेतस्येव प्राणान् दधाति तस्माद्ददन् प्राणं पश्यन्कृण्वन् पशु-
जायते” (५।१।१० अ०) इति । पूर्वं रेतोरूपा अपस्था उपरहिताः,
तत ऊर्द्धं प्राणभृतामुपधानेन ‘रेतसि’ प्राणं स्थापयति । यस्मात्
एवं गर्भाशये षिक्रे ‘रेतसि’ प्राणाः स्थाप्यन्ते, तस्मात् रेतः-
कार्यपशुर्वदनादिभिर्वागादिव्यापारैर्युक्तो जायते ।

सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधन्ते,—“अयं पुने

भुव इति पुरस्तादुपदधाति प्राणमेवैताभिर्दाधार, अयं दक्षिणा विश्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभिर्दाधार, अयं पश्चादिदृश्यत्वा इति पश्चाच्चक्षुरेवैताभिर्दाधार, इदमुत्तरात् सुवरित्युत्तरतः श्रोत्रमेवैताभिर्दाधार इत्यमुपरि मतिरित्युपरिष्ठाद् वाचमेवैताभिर्दाधार” (५।१।१० अ०) इति । तत्तदिष्टकोपधानेन चित्त्यस्माद्ग्रेथैजमानस्य वा प्राणादयो धृता भवन्ति ।

एकैकस्यां दिशुपधेयानामिष्टकानां सङ्ख्यां विधत्ते,—“दश-दशोपदधाति सवीर्यलास्य” (५।१।१० अ०) इति । एकैकं मन्त्रं दशशतम् आवृत्यं दशोष्टका उपदध्यात् । तथा सति चित्तेः सवीर्यलदाह्यं भवति ।

तत्रोपधाने वक्रत्वं विधत्ते,—“अक्ष्णयोपदधाति तस्मादक्ष्णया पञ्चवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठित्यै” (५।१।१० अ०) इति । प्रतीच्यामुपक्रम्य प्राच्यामवसाने सति आर्जवं भवति । नैर्ऋत्यामुपक्रम्य शैशान्यां समापनं वक्रत्वम्; एवमितरत्रापि; तदिदं ‘अक्ष्णया’ इत्यनेनोच्यते । पञ्चवोऽपि दक्षिणं पुरोवर्त्तिपादं प्रचास्य वामापवर्त्तिपादं प्रचास्यन्ति, एवं पञ्चूर्णा पादचालने वक्रत्वम् ।

तत्तद्विध्विष्टा इष्टकास्तत्तन्मलगतान् वसिष्ठादीनृषोश्च प्रशंसति,—“याः प्राचीस्ताभिर्वसिष्ठ* आर्भ्रात्, या दक्षिणा ताभिर्भरद्वाजा, याः प्रतीचीस्ताभिर्वशामित्रो, या उदीचीस्ताभि-

* वसिष्ठ इति आदर्शसंज्ञितामुक्त्वा पाठः ।

जंमदग्निर्थां कूर्द्धान्ताभिर्विश्वकर्मा” (५।२।१०अ०) इति ।
स्यष्टम् ।

एतद्देदनं प्रशंसति,—“य एवमेतामामृद्धिं वेद च्छ्रोत्रेणैव, य
आसामेवं बन्धुतां वेद बन्धुमान् भवति, य आसामेवं कृत्तिं वेद
कल्पते अस्त्रे, य आसामेवमायतनं वेद आयतनवान् भवति, य
आसामेवं प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति” (५।२।१०अ०) इति ।
‘मृद्धिः’ (समृद्धिहेतुत्वम्) । बन्धुनां समूहे ‘बन्धुता’, दशानां
समूहाकीर इत्यर्थः । ‘कृत्तिः’ वक्रकल्पना । ‘आयतनं’ प्रागादि-
देशविशेषः । ‘प्रतिष्ठा’ तत्र स्थापनम् ॥

७ अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अयं प्राणभृतो दध्यात् पञ्चाशत् पञ्चमन्त्रकेः ।

अथ मीमांसा, प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे अष्टादशाधिकरणे
चिन्तितम् ।

“सृष्टिवत् प्राणभृत् तत्र सादृश्यं लिङ्गभूमतः ।

अत्रैकमन्त्रगो लिङ्गसमुदायो विशेयते ।

‘प्राणभृत् उपदधाति’ इत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति
पूर्वः पक्षः । लिङ्गप्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादेन इष्टकोपधाने विधिः ।
‘रितस्यैव प्राणान् दधाति’ इत्यस्य वक्ष्यमाणस्यार्थवादस्योपपत्तये
प्राणसृष्ट्येन मन्त्रानुवादः । पूर्वत्र द्वितीयादिमन्त्रेषु सृष्टिनिज्ञानां
बाह्यत्वम्, इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणसृष्टिज्ञानमात्रायते,—‘अयं
पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनः’ इति । एकस्यैव मन्त्रस्य प्राण-

सृच्छेऽपि 'हृत्रिणो गच्छन्ति' इतिवत् तस्य हृच्छ्रिताः सर्वेऽपि
मन्त्राः प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
मंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयेऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्राचीं दिशां वसन्त ऋतूनामग्निर्देवता ब्रह्म द्रविणं
त्रिवृत्स्तोमः स उ पञ्चदशवर्त्तनिस्त्यविर्वयः कृतम-
यानां पुरोवातो वातः सानग ऋषिः^(१) दक्षिणा दिशां
ग्रीष्म ऋतूनामिन्द्रो देवता श्वं द्रविणं पञ्चदशः
स्तोमः स उ सप्तदशवर्त्तनिर्दित्यवाङ्वयस्त्रेताऽयानां
दक्षिणाहातो वातः सनातन ऋषिः^(२) प्रतीचीं दिशां
वर्षा ऋतूनां विश्वे देवा देवता विट् ॥ १ ॥

द्रविणः सप्तदशः स्तोमः स उ वेकविंशवर्त्तनि-
स्त्रिवृत्स्तो वयो द्वापरोऽयानां पश्चाद्वातो वातोऽहभून्
ऋषिः^(३) उदीचीं दिशाः शरदृतूनां मित्रावरुणौ
देवता पुष्टं द्रविणमेकविंशः स्तोमः स उ त्रिणव-
वर्त्तनिस्त्यवाङ्वय आस्कन्दाऽयानामुत्तराहातो वातः
प्रत्न ऋषिः^(४) ऊर्द्धी दिशाः हेमन्तशिशिरादृतूनां
वृहस्पतिर्देवता वचा द्रविणं त्रिणवः स्तोमः स उ

त्रयस्त्रिंशवर्त्तनिः पष्टवाहयौ, ऽभिभूरयानां विष्टग्वातो
 वातः सुपर्ण षष्टिः^(५) पितरः पितामहाः परेऽवरे ते
 नः पान्तु ते नोऽवन्वस्मिन् ब्रह्मन्वस्मिन् सृचेऽस्यामा-
 शिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मन्वस्यां देवहृत्याम्^(६) ॥

॥ २ ॥

विट् । पष्टवाहयो । अष्टाविंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयेऽनुवाके प्राणभृत इष्टका उक्ताः । अथ तृतीये अपान-
 भृत उच्यन्ते । कल्पः, 'वाक्षां प्राची दिशामिति पञ्चाशतमपान-
 भृते यथा प्राणभृतः' इति । प्राच्यां दिशुपधेयानामिष्टकानां
 मन्त्रमाह,—'प्राची दिशां वसन्त षट्ठनामग्निर्देवता ब्रह्म द्रविणं
 चिदृत्स्लोमः स उ पञ्चदशवर्त्तनिम्यविर्वयः कृतमथानां पुरो-
 वातो वातः सानग षष्टिः^(१)' इति । हे इष्टके, 'दिशां' मध्ये
 या 'प्राची', सा त्वमसि । 'षट्ठनां' मध्ये या 'वसन्तः', तद्रूपाऽसि ।
 देवतानां मध्ये यः 'अग्निः', तद्रूपाऽसि । स्वकीयत्वेन सप्तादनी-
 यानां द्रविणानां मध्ये विशिष्टब्रह्मण्यरूपं यद्भूतं, तद्रूपा त्वमसि ।
 स्लोमानां मध्ये चिदृत्स्लोमको यः 'स्लोमः', तद्रूपा त्वमसि ।
 'स उ' (सोऽपि, चिदृत्स्लोमः) 'पञ्चदशवर्त्तनिः' (पञ्चदशस्लोमश्च

प्रवर्त्तकः), बहिष्यवमानस्तोत्रे चिद्वृत्सोमप्रवृत्तौ सत्यां तत् ऊर्ध्वभाविषु श्राज्यस्तोत्रेषु पञ्चदश स्तोमाः प्रवर्त्तन्ते, तत्रप्रवर्त्तन-शक्तिरूपा त्वमसि । वयसां मध्ये मारुद्धं संवत्सररूपं यद् 'वयः', तद्रूपा त्वमसि । 'अविः'-शब्दः मारुद्धं संवत्सरमुपलक्षयति ; तथाहि अविजातौ प्रायेण गर्भधारणमारभ्य षष्ठे मास्येव शिशुर्जायते ; त्रिमह्याका अविजन्मकाला यस्य वयसः, तत् वयः अविशब्देनो-च्यते । 'अयानां' मध्ये यत् हतयुगं, तद्रूपा त्वमसि । वायूनीं मध्ये पुगेवातास्थो यो वायुः, तद्रूपा त्वमसि । षड्वीणां मध्ये यः मानगाख्य 'षड्विः', तद्रूपा त्वमसि ।

अथ दक्षिणस्यां दिश्युपधेयानां मन्त्रमाह,—“दक्षिणा दिग्वां योश्च षट्ठनामिन्द्रो देवता चत्रं द्रविणं पञ्चदशः स्तोमः स उ सप्तदशवर्त्तनदित्यवाङ् वयस्तेतौऽयानां दक्षिणाद्वातो वातः मना-तन ऋषिः^(१)” इति । माध्यन्दिनमवने पञ्चदशस्तोममनुष्ठाय तत् ऊर्ध्वभाविषु षष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमांऽनुष्ठायतव्यः, तथा च स एव पञ्चदशस्तोमः सप्तदशस्तोमं प्रवर्त्तयति ; तत्र या प्रवर्त्तनशक्तिः, सा त्वमसि । वयसां मध्ये द्विसंवत्सरवयोरूपाऽसि ; 'दित्यवाट्'-शब्देन संवत्सरद्वयमुपलक्ष्यते, तथाहि 'दित्यं' (पुरुषं बालं) वहतीति 'दित्यवाट्', अजादिभेदेषु कस्मिदवान्तरजातिरङ्कः, स च संवत्सरद्वयेन बालं वहतीति दित्यवाट्शब्दः संवत्सरद्वयौपलक्षकः । दितिः खण्डनं भाण्डभङ्गादिचापलं, तदर्हतीति 'दित्यः' पुंवाच

* बालमित्येतन्मात्रे का० ह० पु० पाठः । एवं परत्र ।

इत्यर्थः । दक्षिणादित्यव्ययं, तत् दक्षिणस्यां दिशोत्यमुमर्थं ब्रूते ।
यो वायुर्दक्षिणस्यां वाति, स 'दक्षिणाद्वातः', तेन वातविशेषणेन
विशेष्यो यो वायुः, तद्रूपा लमसि । शेषं पूर्ववत् ।

प्रतीच्यां दिग्शुपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“प्रतीची
दिशां वर्षा ऋतूनां विश्वे देवा देवता विद्भ्रविणः सप्रदक्षः
सोमः स उ वेकविःश्ववर्त्तनिस्त्रिवत्सो वयो द्वापरोऽयानां
पश्चाद्वातो वातोऽहभून ऋषिः^(१)” इति । त्रयो वत्साः वत्सरा
यस्याभौ त्रिवत्सः, वर्षत्रयं, तत्परिमितं यद्वयः, तद्रूपा लमसि ।
अयन्ति गच्छन्ति तत्तत्कालानुसारेण वर्त्तन्ते प्राणिनोऽत्रेति,
अथा* युगविशेषः । तेषां मध्ये यः 'द्वापरः', तद्रूपा लमसि ।
पश्चिमायां दिशि यो वायुर्वाति, तस्य 'पश्चाद्वातः' इति सञ्ज्ञा,
एतत्सञ्ज्ञको यो वातविशेषः, तद्रूपा लमसि । 'अहभून' इति
कस्यचिद्दृषेर्नामधेयम् ।

उदीच्यां दिग्शुपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“उदीची
दिशाः अरदृत्तनां मित्रावरुणौ देवता पुष्टं द्रविणमेकविःशः
सोमः स उ त्रिणववर्त्तनिस्त्रयवाड्वय आस्कन्दोऽयानामुत्तरा-
द्वातो वातः प्रक्ष ऋषिः^(२)” इति । पुष्टशब्दः परिचर्यया वर्ष-
त्रयपोषकत्वाच्छूद्रजातिमाचष्टे । अत एव वाजसनेयिनः समा-
मनन्ति, 'स शौद्रां वर्षमसृजत् पूषणम्' इति । तुर्यं चतुर्थं

* एवमेव सर्वत्र पाठः, किन्तु 'अयः' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† दौप्रमिति का० ४० पु० पाठः ।

चतुर्थसंवत्सरोपक्रमं वहतीति 'तुर्यवाट्', सार्द्धत्रिसंवत्सररूपं यत् 'वयः', तद्रूपा त्वमसि । 'आ, (समन्तात्) स्कन्दनं (धर्मस्य शोषणं) यस्मिन् कलौ*, सोऽयम् 'आस्कन्दः' । 'प्रत्न' इति कस्यचिद्दृषे-
नाम ।

मध्यदेश उपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“ऊर्ध्वा दिशाऽ
हेमन्तशिशिरावृत्तनां बृहस्पतिर्देवता वर्चा द्रविणं त्रिणवः स्रोमः
स उ त्रयस्त्रिंशत्तर्त्तनिः पष्ठवाद्योऽभिभूरयानां विष्वग्वाता
वातः सुपर्ण ऋषिः^(५)” इति । 'वचेः' वचस्वान् चतुर्ष्वपि वर्षेषु यो
बलवान्, तद्रूपं धनं त्वमसि । 'पष्ठ' (पृष्ठे) भारं वहतीति 'पष्ठवाट्'
स एवां दकारान्ताशब्देनाच्यते । चतुर्थवर्षं सम्पूर्णं मति प्रायेण
बलीवर्दी भारं वहति, अतो वर्षचतुष्टयरूपं यद् 'वयः', तद्रूपा
त्वमसि । कृत्स्नं धर्ममभिभवतीति 'अभिभूः',-कलियुगावमानकालः,
तद्रूपा त्वमसि । नानादिक्षु माङ्कर्येण सञ्चरन् वायुः विष्वग्वात-
सञ्जकः, तथाविधो यो वायुः, तद्रूपा त्वमसि । 'सुपर्ण' इति
कस्यचिद्दृषेर्नामधेयम् ।

सर्वेष्वेतेषु पञ्चसु मन्त्रेषु अनुषञ्जनीयशेषमन्त्रमाह,—“पितरंः
पितामहाः परेऽवरे ते नः पान्तु ते नाऽवन्त्वस्मिन् ब्रह्मन्वस्मिन्
चत्रेऽस्थामाश्रियस्यां पुणेधायामस्मिन् कर्मन्त्रस्यां देवहृत्याम्^(६)”
इति । हे 'पितरः', हे 'पितामहाः', हे 'परे' (प्रपितामहादयः),

* कालो इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् । काले इत्यपि भवितुमर्हति ।

† एवमेव सर्वत्र पाठः, एव इति पाठो भवितुं युक्तः ।

हे 'अत्रे' (भ्रातृपुत्रादयः) । ईदृशा ये भवन्तः सन्ति, 'ते' (भवन्तः) 'नः' (अस्मान्) कर्मानुष्ठानाय 'पान्नु' (पालयन्तु) । किञ्च 'ते' (भवन्तः) 'नः' (अस्मान्) पालनसिद्ध्यर्थं 'अवन्तु' । 'अस्मिन्' 'ब्रह्मन्' (अस्यां ब्राह्मणजातौ) 'अस्मिन्' 'चत्रे' (अस्यां ऋषियजातौ) 'अस्याम् आशिषि' (एतस्यां कामनायाम्) 'अस्यां' 'पुरोधायाम्' (एतस्यां राजपौरहित्यवृत्तौ) 'अस्मिन् कर्मन्' (अस्मिन्श्चयनरूपे कर्मणि) 'अस्यां देवहृत्याम्' (एतस्यां देवता-ज्ञानरूपायां) क्रियायाञ्च निमित्तभूतायां सत्यां हे इष्टके त्वामुपदधामीति शेषः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“प्राणभृत उपधाय संयत उपदधाति प्राणानेवास्मिन् धित्वा संयद्भिः संयच्छति तत् संयताः संयत्वमथो प्राणे एवापानं दधाति तस्मात् प्राणापानौ सञ्चरतः” (५।२।१० अ०) इति । अन्तर्दशे प्राणभृदाख्याः पूर्वोक्ता इष्टका 'उपधाय' बहिर्दशे संयदाख्या इमा अपानभृत उप-दधात् । तथा सति अग्नौ प्राणान् स्थापयित्वा संयदाख्याभिरिष्टका-भिः 'संयच्छति' (दृढीकरेति) । अतः संयच्छत्येताभिरिति श्रुत्यस्या संयत्नाम सप्तत्रयम् । अपि च बहिःसञ्चाररूपे 'प्राणे' पुनरन्तःसञ्चाररूपम् 'अपानं' स्थापयति । तस्मात्सोक्तेऽपि 'प्राणा-पानौ' सन्भूय 'सञ्चरतः' ।

प्राणभृद्भ्यो विपरीतप्रकारं विधत्ते,—“विषूचीरुपदधाति त-स्माद्विष्वङ्मौ प्राणापानौ” (५।२।१० अ०) इति । यस्मात् प्राण-भृत्प्राणभृताश्च अन्योन्यविपर्ययक्रमः, तस्मात्सोक्तेऽपि प्राणा-

पानौ अन्योन्यविपरीतस्वरूपौ । बहिर्गतिः प्राणः, अन्तर्गतिरपान इति विपर्ययः ।

मंयतामामुपधानं प्रशंसति,—“यदा अग्नेरमंयत-मसुवर्ग्य-मस्य तत् सुवर्ग्याऽग्निर्यत् मंयत उपदधाति ममेवैनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाकरः” (पू।२।१० अ०) इति । अग्नेः मन्त्रं यदङ्गं सम्यङ्निर्यामतं न भवति, तदङ्गं स्वर्गहितं न भवति, अग्निस्तु स्वर्गहितोऽस्माकमपेक्षितः, तस्मादाग्निं स्वर्ग्यं कर्तुं मंयत उप-दधात् ।

प्रथममन्त्रे कस्यचिदंशस्य तात्पर्यमाह,—“अविर्वयः कृत-मयानामित्याह वयोभिरेवायानवदन्धे यैर्वयाऽमि” (पू।२।१० अ०) इति । सार्द्धमंत्ररादिरूपैर्वयोविशेषैरयाभिधेयानि कृतादियुगानि प्राप्नोति, तैश्च युगैस्तान् वयोविशेषान् प्राप्नोति,— न हि वयोविशेषमन्तरेण जन्महीनस्य कृतादियुगैः सम्बन्धोऽस्ति, नापि कृतादियुगरूपस्य कालस्याभावे कस्यचिदयोविशेषः सम्भवति । महाप्रलये युगराहितेन जन्मरहितानां वयोविशेषाद्यदर्शनात् । तस्मादन्योन्यमापेक्षयौर्वयोयुगयोर्हभयोरप्यत्रोपादानम् ।

पञ्चस्वपि मन्त्रेषु पुगेवातो दक्षिणाद्वात इत्यादौन् वायु-विशेषान् प्रशंसति,—“सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति तस्मादद्यः सर्वतः पवते” (पू।२।१० अ०) इति । यस्मादेता इष्टकाः सर्वा अपि वायुशब्देऽपेतमन्त्रैरुपधेयाः, ‘तस्मादद्य’ लोकेऽपि वायुः सर्वासु दिक्षु सञ्चरति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

प्राचोत्यपानमृत्संयदिति-नामदयान्विताः ।

पञ्चाशत् पूर्ववद्विदु मध्ये चोपदधाति ताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ०॥

भ्रुवक्षितिर्भ्रुवयोनिभ्रुवासि भ्रुवां योनिमासाद
साध्या । उख्यस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादश्विनाध्वर्युं सा-
दयतामिह त्वा^(१) । स्वे दक्षे दक्षपितेह सीद देवचा
पृथिवी वृहती रराणा । स्वासस्था तनुवा सं विश्व
पितेवैधि सूनव आ सुशेवाश्विनाध्वर्युं सादयतामिह
त्वा^(२) । कुलायिनी वसुमती वयोधा रयिन्नेो वर्द्ध
बहुलः सुवीरं ॥ १ ॥

अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना रायस्पोषे यज्ञपति-
माभजन्ती सुवर्धेहि यजमानाय पोषमश्विनाध्वर्युं सा-
दयतामिह त्वा^(३) । अग्नेः पुरीषमसि देव्यानी तां
त्वा विश्वे अभिर्यन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा धृतवतीह
सीद प्रजावदस्मे द्रविणाऽऽयजस्वाश्विनाध्वर्युं सादयता-

मिह त्वा^(४) । दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिविष्टम्भनी
दिशामधिपत्नी भुवनानां ॥ २ ॥

जमिर्द्रप्सो अपामसि विश्वकर्मा ते ऋषिरश्विना-
ध्वर्युं सादयतामिह त्वा^(५) । सजूर्चतुभिः सजूर्वि-
धाभिः सजूर्वसुभिः सजूरुद्रैः सजूरादित्यै सजूर्विश्वै-
र्देवैः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वियेनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरा-
याश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा^(६) । प्राणं मे
पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्म उर्व्या, वि
भाहि श्रोत्रं मे श्लोक्य^(७-८) अपस्पिन्वौपधीर्जिन्व
द्विपात् पाहि चतुष्पादव दिवो वृष्टिमेरय^(९-१०) ॥ ३ ॥

सुवीरं । भुवनानाम् । उर्व्या । सप्तदश च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयेऽनुवाके अपानभृदाख्या इष्टका उक्ताः । तावता प्रथमा
चितिः समाप्ता । अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयस्यां चितौ आश्विन्याख्या
इष्टका अभिधीयन्ते । कल्पः—‘श्वोभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रचये
द्वितीयां चितिं चिनोति भुवन्तिभ्रुवयोजिरिति पञ्चाश्विनीरप-

इधाति' इति । तत्र प्रथमामाह,—“भ्रुवक्षितिर्भ्रुवयोर्निर्भ्रुवाधि
 भ्रुवां योनिमासीद साध्या । उख्यस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्नि-
 नाध्वर्युं सादयतामिह त्वा^(१)” इति । ‘भ्रुवा’ (स्थिरा) ‘क्षितिः’
 (निवासभूमिः) यस्या इष्टकायाः, सा ‘भ्रुवक्षितिः’; यस्यां भूमा-
 विष्टका निवसन्ति तस्या भूमेऽज्ञास्यत्याभावात् स्त्रैर्यं द्रष्टव्यम् ।
 ‘भ्रुवा’ (नाशरहिता) ‘योनिः’ (उत्पत्तिहेतुर्दृष्टूपा) यस्या इष्ट-
 कायाः, सा ‘भ्रुवयोनिः’ । हे इष्टके तादृशे, त्वं स्वरूपतोऽपि
 ‘भ्रुवाधि,’ अर्मकपालादिभिः संयोज्य निर्मितत्वात् भ्रुवत्वं । ‘साध्या’
 अस्माभिः (साधनीया, उपधातव्या) त्वं ‘भ्रुवां योनिं’ (भ्रुवं अग्नि-
 ज्ञेयरूपं स्थानं), आसीद, (आगत्योपविश) । तदेव स्थानं वि-
 क्षिप्यते,—‘उख्यस्य’ (उखायां स्थितस्य) ‘अग्नेः’ (केतुं) (ज्ञापकं) ‘प्रथमं’
 (इष्टकोपधानात् पूर्वमेव निष्पन्नं), अतो हे इष्टके, ‘इह’ (अस्मिन्)
 अग्निज्ञेये ‘पुरस्तात्’ (पूर्वस्थां) दिशि देवताम् ‘अध्वर्युं’ उभौ
 अग्निभौ त्वां ‘सादयतां इह’ (अस्मिन् स्थाने स्थापयतम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“स्त्रे दक्षे दक्षपितेह सीद देवता पृथिवी
 दृहती रराणा । स्वामस्या तनुवा संविशस्य पितेवैधि सूनव
 आ-सुशेवाग्निनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा^(१)” इति । हे इष्टके,
 स्वस्थाने निषीद । तत्र दृष्टान्तः,—‘दक्षपिता’ इति, सुशेपमा,—
 यथा ‘दक्षपिता’, दक्षाणां व्यवहारकृत्स्नानां पुत्राणां गृहे पिता
 निषीदति तद्वत् । ‘देवता’ (देवेषु मध्ये) ‘तनुवा’ (स्वकीयेन
 शरीरेण) ‘संविशस्य’ (सम्यगवस्थिता भव) । कीदृशी?—‘पृथिवी,’
 (मृत्कार्थत्वेन भूमिस्वरूपा) ‘दृहती’ (प्रीहति); ‘रराणा’ (निष्पद्रव-

त्वाद्ममाहा); 'स्वासस्त्रा' (सुखकरेऽस्मिन् स्थाने स्थिता) हे इष्टके,
'स्वा-सुमेवा' (सर्वतः सुखेन सेवितुं शक्या) 'एधि' (भव); क इव,
'सुनवे' 'पितेव' (यथा पुत्रार्थं पिता सुखेन सेव्यो भवति,
तद्वत्) । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयमाह.—“कुलायिनो वसुमती वयोधा रथिको
मर्द्धं बज्रलं सुवीरं । अपामतिं दुर्मतिं वाधमाना रायस्योषे
यज्ञपतिमाभजन्तो सुवर्धेहि यजमानाय पोषमश्विनाध्वर्यु माद-
धतामिह त्वा(१)” इति । हे इष्टके, लं 'कुलायिनो' (निवास-
स्थानवती); 'वसुमती' (धनवती) धनप्रदेत्यर्थः । 'वयोधाः' (दीर्घा-
द्युष्यस्य सम्पादिका) सती 'नः' (अस्मदर्थं) 'बज्रलं' 'रथिं' (प्रभूतं
धनं) 'सुवीरं' (शोभनपुत्रत्वं) च 'वर्ध' (सम्पादय) । 'अमतिं'
(प्रज्ञामान्द्यं) 'दुर्मतिं' (पापबुद्धिं) 'अप'-'वाधमाना' (निःशेषेण
त्रिनाशयन्तो) 'रायस्योषे' (धनपुष्टौ) 'यज्ञपतिं' 'आभजन्तो' (सर्वतः
प्रापयन्तो) 'सुवः' (स्वर्गलोके) 'यजमानाय' (यजमानार्थं) 'पोषं'
(पुष्टिं) 'धेहि' (सम्पादय) । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थीमाह.—“अग्नेः पुरीषमसि देवयानो तां त्वा
विश्वे अभिष्टणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सोद प्रजावदश्वे
ऋविणाऽऽयजन्नाश्विनाध्वर्यु मादधतामिह त्वा(२)” इति । हे इष्टके,
'देवयानो' (देवान् प्राप्नुवतो) त्वम् 'अग्नेः पुरीषमसि' (चित्त-
व्याग्नेः पूरकं वक्षसि); 'तां' (तादृशीं) तां 'विश्वे' 'देवाः' (सर्वे-
ऽपि देवाः) 'अभिष्टणन्तु' (सर्वतः कीर्णयन्तु) । 'स्तोमपृष्ठा' (सर्व-
स्तोमैर्युक्तानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्याः वा स्तोमपृष्ठा), 'पृष्ठैरपलिङ्गते'

इति वक्ष्यति । 'घृतवती' (होष्यमाणघृतसंयुक्ता) सती 'इष्ट' (अस्मिन्) सधस्ये 'सीद' (तिष्ठ) । 'अस्मे' (अस्माभ्यं) 'प्रजावत्' (पुत्रपौत्रादियुक्तं) 'द्रविणा' (धनम्) 'आयत्रस्व' (सर्वतो देहि) । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमीमाह,—“दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिर्विष्टम्भनी दिशामधिपत्नी भुवनानां । जर्मिर्द्रप्सो अपामसि विश्वकर्मा ते ऋषिरश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा^(५)” इति । हे इष्टके, त्वं सर्वात्मिका असि, कथम्?—इति, तदुच्यते,—‘दिवो मूर्धासि’ (शुलोकस्य शिरस्यानोय आदित्योऽसि); ‘पृथिव्या नाभिः’ (भूमेर्नाभिस्त्वानोया, भूमेर्गिरसि)* । ‘दिशां’ ‘विष्टम्भनी’ (प्राच्यादीनां दिशां विविधसाङ्ख्येण संस्तम्भयन्ती व्यवस्थापयन्ती); तथा ‘भुवनानां’ सर्वेषाम् ‘अधिपत्नी’ (आधिक्येन पालयित्री) । ‘अपां’ य ‘जर्मिः’ ‘द्रप्सः’ च तदुभयरूपाऽसि; ‘विश्वकर्मा’ (प्रजापतिः) एव तव ‘ऋषिः’ (द्रष्टा) । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निः किं वाहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वै यज्ञस्य क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति पूयति वा अस्य तदाश्विनोरुपदधाति अश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति (५।३।१२०)” इति । योऽयं चोय-मानोऽग्निः, स ‘एष’ ‘उत्सन्नयज्ञः’ एव—अस्मिन्नग्नावगुष्टेयानां अतिबहुसत्वात् सर्वथापि प्रमादादिना क्वचित् किञ्चिदङ्गम् उत्सन्नं भवत्येव, एतस्याग्नेः सम्बन्धिं किं नाम अङ्गमनष्टतमिति को

* यवमेव सर्वत्र पाठः । भूमेरगिरसि इति पाठो भवितुं शक्नोति ।

ज्ञातुं शक्नोति, (अहश्चब्दे निषेधार्थः) सर्वथा ज्ञातुं न शक्नोत्येव ;
तथा सत्यनुष्ठीयमानस्य 'यज्ञस्य' 'यत्' अगम् 'अन्तर्यन्ति' (अन्त-
रितं कुर्वन्ति) 'अस्य' (यज्ञस्य) एतत् अङ्गं 'पूयति' एव (नश्च-
त्येव) । 'तत्' (तस्मात्) अन्तरायदोषपरिहारार्थम् 'आश्विनीः'
इष्टका उपदध्यात् । अश्विदेवयुक्तेर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका आश्विन्यः ।
तदुपधानेन देवभिषग्भ्याम् 'अस्मै' (यज्ञाय) शौषधं 'करोति' ।

सङ्घां विधत्ते,—“पञ्चोपदधाति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञ-
स्तस्मै भेषजं करोति” (५।३।१२ अ०) इति ।

कल्पः, 'सजूर्चतुभिरिति पञ्चतर्व्या आश्विनोरनूपधाथ'
इति । पाठस्तु,—“सजूर्चतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजूरुद्रै
सजूरादित्यैः सजूर्विश्वेदेवैः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा
वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा(१०)” इति । हे इष्टके,
त्वं 'श्चतुभिः' (वसन्तादिभिः) 'सजूः' (समानप्रीतिः) असि; वस-
न्तादीनां यादृशी प्रीतिः, तादृशी तवेत्यर्थः । एवमुत्तरचापि
सजूःशब्दे योज्यः । (विविधं जगद्दधति पोषयन्ति इति) ऋक्षादयो
'विधाः'; एतैः 'विधाभिः'; वसवो, रुद्राः, आदित्याः, विश्वे देवाः,
देवास्य प्रसिद्धाः । तैरेतैः पञ्चविधैः पञ्चधा मन्त्रभेदः ।
पूर्वोत्तरभागौ सर्वचानुषज्येते । 'विधाभिः' इत्यन्तः पूर्वा भागः;
'सजूर्देवैर्वयोनाधैः' इत्याद्युत्तरो भागः । एतस्मिन् भागे पूर्वोक्ताः
सर्वेऽपि समानदेवशब्दाभिधेयाः; ते च सर्वे 'वयोनाधाः,' आद्युः-
प्रदा इत्यर्थः । तादृशैः 'देवैः' समानप्रीतिस्त्वं 'वैश्वानराथ'
'अग्नये' (सर्वपुरुषाणां हितकारि-वस्तुर्थं) तामुपदधामि इति

शेषः । मयोपहितां तां देवानाम् 'अध्वर्युं' आश्विनौ* 'इह' शेषे
व्यापयताम् ।

एतेर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“अतथा उपदधाति
अद्वर्णां क्लृष्टौ” (५।३।१अ०) इति । वसन्तादीनाम् अद्वर्णां
स्वस्वव्यापारसामर्थ्याय एतदुपधानम् ।

इष्टकासङ्ख्यां विधत्ते,—“पञ्चोपदधाति पञ्च वा अतवो यावन्त
एवर्त्तवस्तान् कल्पयति” (५।३।१अ०) इति । हेमन्तशिशिरयोः
समासेन अद्वर्णां पञ्चत्वं । 'कल्पयति' (स्वस्वोचितव्यवहारसमानं
करोति) ।

मन्त्राणामाद्यन्तानुषङ्गौ विधत्ते,—“समानप्रभृतयो भवन्ति
समानोदर्कास्तस्मात् समाना अतवः” (५।३।१अ०) इति ।
'सजूर्त्तुभिः सजूर्विधाभिः' इत्यथमुपक्रमो भागः 'प्रभृतिः' ।
समानप्रभृतयश्च समानधर्माः, नोपक्रमाः सर्वे मन्त्रा इत्यर्थः ।
'सजूर्देवैर्व्योनाधैः' इत्याद्यवसानम् 'उदर्कः'; सोऽपि सर्वेषां मन्त्रानां
समानः । यस्मात् मन्त्राः समानाः, 'तस्मात्' लोकेऽपि मास-
द्वयात्मकत्वेन सर्वेऽपि अतवः समानाः ।

मन्त्रेषु समानमंशमुक्त्वा भेदकमंशं दर्शयति,—“एकेन पदेन
व्यावर्त्तन्ते तस्माद्दृतवो व्यावर्त्तन्ते” (५।३।१अ०) इति ।
'वसुभिः' इत्येकं पदं, तेनेतरभ्यो मन्त्रेभ्य आद्यमन्त्रो व्यावर्त्तते ।
एवं इन्द्रादित्यादिभिर्व्यावर्त्तितर्योऽजगोथा । यस्मादनेोपक्रमाव-

* 'अश्विनौ' इति पाठो भविष्युं बुद्धः ।

शानशास्त्रे पदभाषेण व्यावृत्तिः, तस्मान्नोक्ते मासदद्यात्प्रकल-
शास्येऽपि वसन्तयोश्चादिपदभेदेन ऋतूनां परस्परं व्यावृत्तिः ।

कल्पः,—‘प्राणं मे पाहीति पञ्च प्राणभृत ऋतव्या अनूपधाय’
इति । पाठस्तु,—“प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि
चक्षुर्मे उर्वा विभाहि ओचं मे सोकय (११-१५)” इति । हे
इष्टके, ‘मे’ (मदीयं) ‘प्राणं’ ‘पाहि*’ (पालय), एवमुत्तरत्रापि ;
‘उर्वा’ (विशालया दृष्ट्या) ‘वि-’ ‘भाहि’ (विशेषेण प्रकाशय) दर्शन-
समर्थं कुर्वित्यर्थः ; ‘सोकय’ (शब्दसङ्घाते शक्तं कुरु) ब्रह्मवेदशास्त्र-
अवणसमर्थं कुर्वित्यर्थः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“प्राणभृत उपदधाति
ऋतुश्चैव प्राणान् दधाति तस्मात् समानाः सन्त ऋतवो न
जीर्यन्ति अथो प्रजनयति एवैमान्” (५।३।१२०) इति । ऋत-
व्योपधानादूर्द्ध्वं प्राणभृत उपधाने मति ‘ऋतुश्चैव प्राणान्’
स्वापयति । यस्मादेषु स्थापिताः प्राणाः, ‘तस्मात्’ पुनःपुनरा-
वृत्तावपि ‘ऋतवः’ ‘समाना’ एव दृश्यन्ते, न तु जीर्णा भवन्ति ।
अपिच प्राणस्यापनादेतानृत्तम् पुनरुत्पादयत्येव ।

* अत्र “भं दे नं ऋं तूं नां पं रं स्यं रं हिं” इत्यधिकः
पाठः सर्वत्रैवास्ति अतः सम्भाव्यते,—यत्, एकस्मिन् पुस्तके प्रथमं,
कर्मनिचिद्रेण प्रत्यक्षरमपितेनानुस्कारेण अयं पाठाऽधरोक्तः, ततश्च,
यथादृष्टं तथा लिखितमिति न्यायेन सर्वत्रैव प्रतिनिपिच्छित्तथैवा-
वेतीति अस्माभिरधिगतानां पुस्तकानामेकमेव मूलपुस्तकमासीदिति ।

ऋतव्याभ्य उत्तरभाविनीः प्राणभृतः प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—
 “एष वै वायुः यत् प्राणो यत् ऋतव्या उपधाय प्राणभृत उप-
 दधाति तस्मात् सर्वानृत्नानु वायुरात्रोवर्त्ति” (५।३।१ अ०)
 इति । योऽयं ‘प्राणः’, स ‘एष’ ‘वायुः’ एव । तथा सति
 ऋतव्यानामूर्द्धं प्राणभृतमुपधानेन ‘सर्वान्’ अपि ‘ऋत्नन्’ ‘अनु-
 द्द्यत्य वायुः पुनरावर्त्तते ।

‘कल्पः’, ‘अपस्विन्वेति पञ्चापस्या अनुपरिहारम्’ इति ।
 पाठस्तु,—“अपस्विन्वैषधीर्जिन्व द्विपात्पाहि चतुष्पादव दिवो
 वृष्टिमेरय(१११०)” इति । हे दृष्टके, त्वं ‘अपो’ (जलानि) ‘पिन्व’
 (प्रीणय) ; ‘ओषधीः’ अपि ‘जिन्व’ (प्रीणय) ; ‘द्विपात्’ (मनुष्य-
 शरीरं) ‘पाहि’ (पालय) ; ‘चतुष्पात्’ (पशुशरीरम्) ‘अव’
 (रक्ष) ; ‘दिवः’ सकाशात् ‘वृष्टिम्’ ‘आ-ईरय’ (आ समन्तात्
 प्रवर्त्तय) ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“वृष्टिसनोरुपदधाति
 वृष्टिमेवावहन्ते” (५।३।१ अ०) इति । ‘वृष्टिसनीः’ वृष्टिप्रदानेन
 एतन्नामका दृष्टकाः ।

तच्च प्रकारविशेषं विधत्ते,—“यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनु-
 परिहारः सादयति तस्मात् सर्वानृत्नान् वर्षति” (५।३।१ अ०)
 इति । पञ्चानामेकप्रयत्नोपधाने सति एकस्मिन् एव ऋतौ वृष्टि-
 भवेत्, नेतरेष्वप्यृतुषु, अतस्तत्परिहाराय अनुक्रमेण परितो
 हत्वा स्थापयेत्,—प्राचीमुपधाय प्रदक्षिणमिष्टकामावर्त्तं दक्षिण-
 मुपदध्यात् ; पुनरपि दृष्टकाहस्तः प्रदक्षिणीकृत्य पश्चिमास्य-

इध्यादित्येवं योजनीयं । तथा सति सर्वानप्युत्कृन् प्रति वृष्टि-
र्भवति ।

प्राणभृतां वृष्टिसनीनां च पूर्वोत्तरभावं प्रशंसति,—“यत्
प्राणभृत उपधाय वृष्टिसनीरुपदधाति तस्माद् वायुप्रच्युता दिवो
वृष्टिरोर्त्ते” (५।३।१३०) इति । यस्मात् प्राणभृतः पूर्वभाविन्यः,
वृष्टिसनयः पश्चाद्भाविन्यः, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि ‘दिवः’ सकाशात्
पूर्वं वायुना प्रेरिता ‘वृष्टिः’ पश्चात् प्रवर्त्तते ॥

अत्र विनियोगसंघट्टः,—

द्वितीयस्यां चितौ पञ्च भ्रुवेत्याद्याश्विनीऽन्त्या* ।

पञ्चतन्त्याः मजूर्मन्त्रैराद्यन्तावनुवङ्गकौ ॥

वसुवृद्धादित्यविश्वेदेवैर्मन्त्रभिदा भवेत् । .

प्राणं, प्राणभृतः पञ्च ह्यपोऽपम्यास्य पञ्च हि ॥

ता एव वृष्टिसन्याख्याः प्रोक्ता मन्त्रान्तु विंशतिः ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

* तथा इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् । तथा इति तु भविष्यु वृक्षः ।
इत्वं ‘आश्विनीः’ इति द्वितीयान्तः पाठोऽपि न समीचीनः ।

अथर्विर्वयस्त्रिष्टुप्लन्दो दित्यवाङ् वयो विराट्-
 छन्दः पञ्चाविर्वयो गायत्री छन्दस्त्रिवत्सो वय उष्णिहा
 छन्दस्तुर्यवाङ् वयोऽनष्टुप्लन्दः षष्ठवाङ् वयो वृहती
 छन्द उक्षा वयः सतो वृहती छन्द ऋषभो वयः ककु-
 ष्छन्दो धेनुर्वयो जगती छन्दोऽनङ्गान् वयः पङ्क्ति-
 ष्छन्दो वस्तो वयो, विवस्त्रं छन्दो दृष्णर्वयो विशालं
 छन्दः पुरुषो वयः, तन्द्रं छन्दो व्याघ्रो वयोऽनाष्टुष्टं
 छन्दः सिङ्घो वयश्छदिच्छन्दो विष्टभो वयोऽधिपति-
 ष्छन्दः । छत्रं वयो मयन्दं छन्दो विश्वकर्मा वयः
 परमेष्ठी छन्दो मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः^(१३९) ॥ १ ॥

पुरुषो वयः । षड्विंशतिश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थानुवाके आश्रय्यादोष्टका उक्ताः । अथ पञ्चमे वयस्या-
 ख्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'अर्विर्वय इति पञ्च दक्षिणस्याः
 ओष्ठा, षष्ठवादय इति पञ्चाक्षरस्याः, वस्तो वय इति दक्षिणेऽङ्गे,
 दृष्णर्वय इत्यक्षरेऽङ्गे, व्याघ्रो वय इति दक्षिणे पक्षे, सिङ्घो
 वय इत्यक्षरे, एतदा विपरीतं; पुरुषो वय इति मध्ये, विष्टभो
 वय इति चतस्रो वयस्याः पुरस्तात् प्रतीचोः' इति । पाठस्तु,—
 "अर्विर्वयस्त्रिष्टुप्लन्दो^(१) दित्यवाङ् वयो विराट्छन्दः^(२) पञ्चा-

विवयो गायत्री कन्दः^(१) चिवत्सो वय उष्णिहा कन्दः^(२)
तुर्थवाङ्मवयोऽनुष्टुप्कन्दः^(३) पष्ठवाङ्मवयो लृहती कन्दः^(४) उक्षा
वयः सतोऽलृहती कन्दः^(५) षष्ठभो वयः ककुष्कन्दः^(६) धेनुर्वयो
जगती कन्दः^(७) अगङ्गान् वयः पङ्क्तिष्कन्दः^(८) बसो वयो
विवलं कन्दः^(९) लृष्णिवयो विशालं कन्दः^(१०) पुत्रो वयः
तश्च कन्दः^(११) व्याघ्रो वयोऽनाष्टुष्टं कन्दः^(१२) मिश्रो वयः
कदिष्कन्दः^(१३) विष्टभो वयोऽधिपतिष्कन्दः^(१४) क्षत्रं वयो मथन्दं
कन्दः^(१५) विश्वकर्मा वयः परमेष्ठो कन्दः^(१६) मूर्धा वयः
प्रजापतिष्कन्दः^(१७) इति । 'अवि'-शब्दः पूर्वोक्तरीत्या मास-
षट्कमुपलक्षयति । ततः सार्द्धसंवत्सरपरिमितः कालुः 'अविः'
इत्युच्यते । हे इष्टके, तथाविधं यत् 'वयः' तद्रूपाऽमि ।
'त्रिष्टुप्' चतुष्ट्वारिंशदक्षरा, तादृशं 'कन्दः' त्वममि । एवं
सर्वत्र योज्यं । 'दित्यवाट्' (द्विसंवत्सरपरिमितं) । 'पञ्चाविः'
(सार्द्धद्विसंवत्सरपरिमितं) । 'त्रिवसः' (संवत्सरत्रयपरिमितं) ।
'तुर्वाट्' (सार्द्धसंवत्सरत्रयपरिमितं) । 'पष्टवाट्' (संवत्सरचतु-
ष्टयपरिमितं) । 'उक्षा' (सार्द्धसंवत्सरचतुष्टयपरिमितं) । तावति
हि काले गौः भोक्ता भवति* । एवम् षष्ठभादिशब्दाः
तत्र तत्र प्रसिद्धार्थद्वारेण तत्तदर्थसम्बन्धिवयोविशेषणैः श्रुताः ।
विवलविशालादिशब्दा लोकाप्रसिद्धैश्च कन्दांसि अनभिदधाना
अपि षतपथनाम्नादिप्रसिद्धैश्च कन्दांस्त्रिविधेषुवाचिन इति द्रष्टव्यं ।
'विश्वकर्मा'-शब्दः प्रजापतिवाचो ; तत्माश्रित्याद् 'विष्टभ-च-'

* सोक्षा भवति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

मूर्द्ध'-शब्दाच्च तदीयमेकदेशविशेषमाचक्षते । तत्र विश्वकर्म-
शब्देन प्रजापत्यायुःपरिमितः काल उपलक्ष्यते; 'विष्टम्'-
शब्देन जगद्धारणवाचिना एकस्याः सृष्टेः स्थितिकाल उपलक्ष्यते ।
'चत्र'शब्दे बलवाची, ततः यावता कालेनोत्पन्नं ब्राह्मण्यं प्रबलं
भवति, तावान् कालः चत्रशब्देनोपलक्ष्यते, 'मूर्द्ध'-शब्दे शुलोक-
रूपं विराजो मूर्द्धानमाचष्टे, तेन शुलोकस्य यावान् कालः,
तावान् कालो लक्ष्यते । नानाविधवयरूपा, नानाविधच्छन्दो-
रूपा च त्वमधीति तात्पर्यार्थः ।

एतैर्मन्त्रैरुपधेया वयस्याख्या दृष्टकाः; तामां पूर्वानुवाकावसाने
पठिताभिरुपस्थाभिः सह पौर्वापर्यं निश्चेतुं प्रसूति,—"पशवो
वै वयस्या नानामनसः खलु वै पशवो नानाव्रतास्तेऽप एवाभि
समनसः" (५। १। १ अ०) इति । 'वयस्यानां पशुप्राप्तिहेतुत्वात्
तद्रूपत्वं, पशवस्य नानाविधरुचियुक्ताः,—यस्मै* पशवे यादृशं
दृणादिकं रोचते, तादृशमेवान्यस्यापि रोचते इति नास्ति
नियमः; एकेनाघ्राय परित्यक्तस्यापि दृणस्यान्येन भक्षणदर्शनात्;
अतो नानामनस्कत्वं । ततो 'नानाव्रताः' (भिन्नकर्माणः),—एकः
पशुर्लोकं वहति, अपरः शकटं, अन्यस्तु पृष्ठभारम्,—एवं
विविधरुचयो विविधव्यापारा अपि पशवः 'अपः' अभिलक्ष्य
शर्वेऽपि समानमनस्का एव, मध्याह्नकाले युगपदुदकपानदर्श-
नात् ।

* अत्र यस्मै इत्यस्य स्थाने एकस्मै इति पाठो भवितुं युक्तः, अन्यथा
साक्षात्कृता स्यात् ।

तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां वयस्यानामुत्तरभाषित्वं विधत्ते,—यं कामयेतापशुः स्यादिति वयस्यास्तस्योपधायापस्या उपदध्याद-
सञ्ज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोत्यपशुरेव भवति; यं कामयेत
पशुमान्त्यादित्यपस्यास्तस्योपधाय वयस्या उपदध्यात् सञ्ज्ञान-
मेवास्मै पशुभिः करोति पशुमानेव भवति” (५।१।१अ०)
इति । वयःशब्दोपेतैः “अविर्वयस्त्रिष्टुप्कृन्दः” इत्यादिभिर्मन्त्रै-
रुपधेया इष्टका वयस्याः* । अपशब्दोपेतैः “अपस्त्रिम्ब” इत्या-
दिभिर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपस्याः; तत्रापस्यानामुत्तरभाषित्वे
ताभिरितरासां पशुरूपाणामभिभूतत्वात् अस्य यजमानस्य
‘पशुभिः’ ‘असञ्ज्ञानं’ ‘करोति’,—पशुनिमित्तकं सञ्ज्ञानमकृतं
भवति; अतः पशूनामवज्ञातत्वात् पशुरहितो भवति । पशु-
रूपाणां वयस्यानामुत्तरभाषित्वं पुनः अभिभूतत्वात् अस्य यज-
मानस्य ‘पशुभिः’ ‘सञ्ज्ञानं’ ‘करोति’,—पशुनिमित्तकं ‘सञ्ज्ञानं’
कृतं भवति? अवज्ञाविपरोत आदरः सञ्ज्ञानं । तेनायं ‘पशुमान्’
भवति ‘एव’ । तस्मादपस्याः पूर्वभाषिन्यः, वयस्या उत्तरभाषिन्य
इत्यर्थः ।

‘विष्टम्भो वयः’ इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपधेयानां प्रदेशं विधत्ते,—

* ‘वस्याः’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† असञ्ज्ञानमकृतं भवति इति आदर्शपुस्तके का० ह० पुस्तके च
पाठो न सम्यक् । असञ्ज्ञानं कृतं भवति इति का० सं० पुस्तकपाठः
सञ्ज्ञानमकृतं भवति इति पुस्तकान्तरपाठो वा साधुः ।

‡ गुह्यानिभिभूतत्वादिति पुस्तकान्तरपाठः ।

§ असञ्ज्ञानमकृतं भवति इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

“चतस्रः पुरस्तादुपदधाति तस्माच्चत्वारि चक्षुषो रूपाणि द्वे शुक्ले द्वे कृष्णे” (५।३।१२।५०) इति ।

चक्षुरिन्द्रियमन्विनोर्द्वयोर्गोलकयोर्मध्ये प्रौढे द्वे शुक्लमण्डले, तयोर्मध्ये द्वे कृष्णमण्डले,—इत्येवंरूपचतुष्टयं । तेषु चतुर्षु मन्त्रेषु अन्तिममन्त्रे यो मूर्द्धशब्दस्तं प्रशंसति,—“मूर्द्धन्वतीर्भवन्ति तस्मात् पुरस्तान्मूर्द्धा” (५।३।१।५०) इति । मूर्द्धन्शब्देऽप्येतेर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका मूर्ध्वन्वत्यः । यस्मात् पूर्वस्थां दिश्युपधेया मूर्द्धन्शब्देऽप्येतमन्त्रमाधाः, ‘तस्मात्’ प्रकृत्याकारेण चोयमानस्याग्नेरपि ‘मूर्द्धा’ पूर्वस्थां दिशि भवति ।

‘अथर्विष्यः’ इत्यादिमन्त्रपञ्चकेन, ‘पष्ठवाद्दयः’ इत्यादिमन्त्रपञ्चकेन च उपधेयानामिष्टकानां देशविशेषं विधत्ते,—“पञ्च दक्षिणायाः ऋण्णामुपदधाति पञ्चोत्तरस्थां, तस्मात् पञ्चादध्यायान् पुरस्तात् प्रवणः पशुः” (५।३।१२।५०) इति । यस्मादच आष्टोर्बहव इष्टकाः । ‘तस्मात्’ पश्चोरपि श्रेणीतः पूर्वभागो निम्नः ।

अथ मन्त्रद्वयेनोपधेययोर्दशविशेषो विधत्ते,—“वस्तो वय इति दक्षिणेऽऽम उपदधाति वृष्णवय इत्युत्तरेऽऽमावेव प्रतिदधाति” इति । ‘उत्तरे’ ‘अग्ने उपदधाति’ इत्यनुवर्त्तते । तेनोपधानद्वयेनाग्नेरमावेव सन्पादयति ।

अन्येन मन्त्रद्वयेनोपधेययोर्दशविशेषो विधत्ते,—“ध्यात्रो वय इति दक्षिणे पञ्च उपदधाति सिद्धो वय इत्युत्तरे पञ्चयोरेव वीर्यं दधाति” (५।३।१२।५०) इति । ‘उत्तरे’ ‘पञ्च उपदधाति’

इत्यनुवर्त्तते । व्याघ्रसिंहयोरधिकवीर्योपेतत्वादेतेनोपधानद्वयेन पक्षयोर्वीर्यं स्थापयत्येव ।

अन्येन मन्त्रेणोपधेयाया स्यात् विधत्ते,—“पुरुषो वय इति मध्ये तस्मात् पुरुषः पशूनामधिपतिः” (पू।३।१अ०) इति । यस्मान्नाथदेश उपधानमन्त्रे पुरुषशब्दोऽस्ति, ‘तस्मात्’ लोके ‘पुरुषः’ ‘पशूनां’ स्त्री भवति; इतरास्तु वयस्याः पशव इति श्लुक्तम् ।

अत्र विनियोगमंग्रहः,—

तं* अविस्तु वयस्यास्तु दध्यादेकोनविंशतिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दंहतं युवं । पृष्ठेन
द्यावापृथिवी अन्तरिक्षञ्च विवाधतां^{१)} । विश्वकर्मा
त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं
भास्वतीं* हरिमतीमा या द्यां भास्या पृथिदीमा-
र्वन्तरिक्षमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं हृहान्तरिक्षं मा
हिंसोर्विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानार्योदानाय
प्रतिष्ठायै चरित्राय वायुस्त्वाऽभिपातु मद्द्या स्वस्त्या
हृदिषां ॥ १ ॥

* तमिति पदं आदर्शपुस्तके गान्ति ।

शन्तमेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद^(२)
 राक्षसि प्राची दिग्^(३) विराडसि दक्षिणा दिक्^(४)
 सम्राडसि प्रतीची दिक्^(५) स्वराडस्युदीची दिग्^(६)
 अधिपव्यसि वृहती दिक्^(७) आयुर्मे पाहि^(८) प्राणं
 मे पाहि^(९) अपानं मे पाहि^(१०) व्यानं मे पाहि^(११)
 चक्षुर्मे पाहि^(१२) श्रोत्रं मे पाहि^(१३) मनो मे जिन्व^(१४)
 वाचं मे पिन्व^(१५) आत्मानं मे पाहि^(१६) ज्योतिर्मे
 यच्छ^(१७) ॥ २ ॥

हृदिपा । पिन्व । पट च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

षष्ठमेऽनुवाके वयस्याख्या इष्टका उक्ताः । तावता द्वितीया
 चितिः समाप्ता । अथ षष्ठे तृतीयस्यां चितौ स्वयमाह्वयाद्या
 उच्यन्ते । कल्पः,—‘श्रोभृते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य तृतीयां चितिं
 चिनोतीन्द्राग्नी अव्ययमानामिति स्वयमाह्वयामभिमृष्टाश्वेनोप-
 प्राय्य’ इति । पाठस्तु,—‘इन्द्राग्नी अव्ययमानामिष्टकां दृष्टतं
 युवं । पृष्टेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षञ्च विवाधताम्^(१)’ इति ।
 हे ‘इन्द्राग्नी’, ‘युवं’ (युवां) ‘अव्ययमानां’ (भङ्गरहितां) स्वय-
 माह्वयाख्याम् ‘इष्टकां’ ‘दृष्टतं’ (दृढीकृतं) । इत्यष्टेष्टका

स्वकीयेनोपरिभागेन लोकत्रयं 'विबाधतां' (बाधमानेव) व्याप्नो-
लित्यर्थः ।

कल्पः, 'विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठ इत्यविदुषा
ब्राह्मणेन सह मध्येऽग्निरुपदधाति' इति । पाठस्तु,—“विश्वकर्मा
त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं भास्वतोऽसुरि-
मतीम् आ या द्यां भासि आ पृथिवीम् आ उरु अन्तरिच-
मन्तरिचं यच्छान्तरिचं दृष्ट्वान्तरिचं मा हिंसोर्विश्वस्यै
प्राणायानाय व्यानायादानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय वायुस्वा-
ऽभिपातु मद्वा स्वस्था कर्दपा शन्तमेन तथा देवतयाऽङ्गिर-
सद्भुवा मोद^(१)” इति । (विश्वानि कर्माणि यस्यामौ 'विश्वकर्मा'
प्रजापतिः) हे स्वयमादृषे, प्रजापतिः, त्वाम् 'अन्तरिक्षस्य' 'पृष्ठे'
(उपरि) 'सादयतु' । कौदृशी?—'व्यचस्वतीं' (व्यक्तियुक्तां),
'प्रथस्वतीं' (विस्तारयुक्तां), 'भास्वतीं' (भायुक्तां), 'सुरिमतीं'
(विदङ्गिर्त्वात्पर्युक्तां), तां; 'या' इयं स्वयमादृषा, मा त्वं द्युलोकम्
'आ'-'भासि' (सर्वतः प्रकाशयसि) । तथा 'पृथिवीम्' 'आ'-
'भासि' । 'उरु' (विस्तीर्णम्) 'अन्तरिचं' त्वम् 'आ'-'भासि' ।
तादृशी त्वम् 'अन्तरिचं' इदं 'यच्छ' (गन्धर्वाप्सरोगणादि-
धारकतया निरुमय) । तथा 'अन्तरिचं' 'दृष्ट्व' (परोपद्रवराहित्येन
दृढीकुरु) । त्वमपि तत् 'अन्तरिचं' 'मा हिंसोः' । 'विश्वस्यै'
(सर्वस्यै) प्राणायानव्यानादानाख्यवायुवृत्तिलाभाय, 'प्रतिष्ठायै'
(स्वयं हे प्रतिष्ठालाभाय), 'चरित्राय' (शास्तीयाचरणाय), प्राणि-
नामेतस्य सर्वस्य सिद्धर्थं अयं 'वायुः' त्वाम् 'अभितः' 'पातु' ।

केन रक्षणमिति? तदुच्यते,—‘मद्या स्वस्या’ (महत्या योगक्षेम-
सम्यन्त्या) ‘शन्तमेन’ ‘कर्दिषा’ (सुखकारिणा दीप्तिविशेषेण)
तव स्वामिभृता या देवता, ‘तया’ अनुगृह्यता, ‘तया’ ‘ध्रुवा’
(स्थिरा) सती ‘मीद’ (इहोपविश) । ‘अङ्गिरस्वत्’ अङ्गिरसां
चयनानुष्ठाने यथा ध्रुवा (स्थिरा) तदत् ।

एतन्मन्त्रद्वयमाध्यमभिमर्शनपूर्वकमुपधानं विधत्ते,—“इन्द्राग्नी
अव्ययमानामिति स्वयमाहृष्टामुपदधातीन्द्राग्निभ्यां वा इमौ लोकौ
विधृतावनयोर्लोकयोर्विधृत्यै” (५।३।२अ०) इति । यस्मा-
दिन्द्राग्निभ्यां लोकद्वयं विधृतं, तस्मादत्रापि लोकद्वयधारणाय
‘इन्द्राग्नी’ इति मन्त्रः प्रयुज्यते ।

प्रकारान्तरेणेन्द्राग्नी मन्त्रगतौः प्रशंसति,—“अष्टतेव वा एषा
यन्मध्यमा चितिरन्तरिक्षमिव वा ‘एषेन्द्राग्नी इत्याहेन्द्राग्नी वै
देवानामोजोभृतावोजमैवैनामन्तरिक्षे चिनुते धृत्यै” (५।३।
२अ०) इति । अधस्ताच्चितिद्वयं पूर्वमुक्तं, उपरितनक्तु चितिद्वयं
वक्ष्यते, तस्मात् इयं तृतीया चितिर्मध्यगा । सा च भूमि-
स्पर्शाभावात् केनापि ‘अष्टता’ वर्त्तते, अतोऽन्तरिक्षमदृशो,
अतस्तस्याश्चित्तर्धृतिमिध्यर्थमिन्द्राग्नी इति मन्त्रं पठेत् । देवानां
मध्ये ताविन्द्राग्नी बलधारिणौ, तद्वलेनैवैनामन्तरिक्षे भूमिस्पर्श-
मन्त्रेण ‘चिनुते’ । भूमिस्पर्शाभावेऽपि तद्वलेन चित्तत्वात् धृता
भवति ।

पूर्वं विहितान् स्वयमाहृष्टामनूद्य प्रशंसति,—“स्वयमाहृष्टामुप-
दधात्यन्तरिक्षं वै स्वयमाहृष्टाऽन्तरिक्षमेदोपधत्ते” (५।३।२अ०)

इति । भूमिस्पर्शाभावादन्तरिक्षमादृश्यं । यदा तु अयम् उपधान-
विधिः, तदानीमेव तदनुवादेन पूर्वाक्तो मन्त्रविनियोगो द्रष्टव्यः ।

उपधानात् प्राचीनमश्रापन्नपणं विधत्ते,—“अश्वमुपन्नापयति
प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिर्नैवान्निं
चिनुते” (५।३।२२०) इति ।

इष्टकागतच्छिद्रं प्रशंसति,—“स्वयमाह्ला भवति प्राणानाम्
उत्सृज्या अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्ते” (५।३।२२०) इति ।
सति हि किद्रे आसोऽनुपरुद्धः मन् निर्गच्छति, आवरणाभावात्,
स्वर्गाऽपि द्रष्टुं शक्यते ।

कल्पः,—“राजप्रमि प्राची दिगिति पञ्च दिश्याः प्रतिदिशमेकां
मध्ये” इति । पाठस्तु,—“राजप्रमि प्राची दिक्^(१) विराड्मि दक्षिणा
दिक्^(२) मस्राड्मि प्रतीची दिक्^(३) स्वराड्मिदीची दिक्^(४)
अधिपत्यमि वृहती दिक्^(५)” इति । हे इष्टके, त्वं राजमाना
दीप्यमाना सती ‘प्राची दिक्’ ‘अमि’ (पूर्वदिगूपाऽमि) । ‘विराट्’
(विविधं राजमाना) ‘दक्षिणा’ ‘दिक्’ ‘अमि’ । ‘मस्राट्’ (मस्यक्
राजमाना) ‘प्रतीची’ ‘दिक्’ ‘अमि’ ‘स्वराट्’ (स्वयमेव राजमाना)
‘उदीची’ ‘दिक्’ ‘अमि’ । (अधिकं पातीति) ‘अधिपत्यो’, तादृशी
त्वं, ‘वृहती’ (प्रौढा) ‘जड्वा’ ‘दिक्’ ‘अमि’ ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“देवानां वै सुवर्गं लोकं
यतां दिशः समस्वीयन्त त एतां दिश्या अपश्यन् ता उपादधत
ताभिर्वेते दिशो दृष्ट्वन् यद्दिश्या उपदधाति दिशां विधृत्यै”
(५।३।२२०) इति । देवाः पुनः भूमौ स्थिताः, कदाचित्

स्वर्गं 'लोकं' गताः, तच्च गच्छतां 'देवानां' सम्बन्धिन्यो या भृयिष्ठा 'दिशः', 'ताः' 'समन्वीयन्त' (रचकाभावात् सम्यक् विशेषाः) । दिग्दर्शनां प्राणिनां अस्मात्प्रमेव दिशां विशरणम् । 'ते' तदा विचार्य, दिशां धारणसमर्था 'एता दिश्या' नामेष्टका 'अपश्यन्' । 'दिक्'-शब्दोपेतैर्भन्वैरुपधेया इष्टका 'दिश्याः' । तदुपधानात् 'देवानां' इव यजमानस्यापि दिशो दृढा भवन्ति ।

कल्पः, 'आयुर्मे पाद्मिती दश प्राणभृतः पुरस्तादुपधाय' इति । पाठस्तु,—“आयुर्मे पाद्मि(८) प्राणं मे पाद्मि(९) अपानं मे पाद्मि(१०) ध्यानं मे पाद्मि(११) चक्षुर्मे पाद्मि(१२) श्रोत्रं मे पाद्मि(१३) मनो मे जिह्व(१४) वाचं मे पिम्ब(१५) आत्मानं मे पाद्मि(१६) ज्योतिर्मे यच्छ(१७)” इति । हे इष्टके, मदीयम् 'आयुः' 'पाद्मि' (रच) । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । 'जिह्व' (प्रीणय) । 'आत्मानं' (जीवस्वरूपं) । 'ज्योतिः' आभिः 'यच्छ' (देहि) ।

एतैर्भन्वैः माध्यमुपधानं विधत्ते,—“दश प्राणभृतः पुरस्ताद् उपदधाति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणानेव पुरस्ताद्भक्ते तस्मात् पुरस्तात् प्राणाः” (५। ३। २ अ०) इति । प्राणशब्दोपेतान् मन्वान् उपधानकाले विभ्रतीति 'प्राणभृतः' । शिरमि सप्त श्विद्राणि, अधस्तादभि, तेषु किद्रेषु सञ्चरन्तः 'प्राणा' 'नव'-सञ्ज्ञाकाः, 'नाभिर्दशमी' (किद्रूपा), अतस्तत्रत्यागणेन सह 'दश' प्राणान् पूर्वस्थां दिश्युपदिताः, 'तस्मात्' लोके प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य श्वासदृष्टिप्रसारदयः पूर्वस्थामेव दिशि भवन्ति ।

चरममन्वे ज्योतिःशब्दं प्रशंसति,—“ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप-

दधाति तस्मात् प्राणानां वा ज्योतिरुत्तमा” (५।३।२अ०)
इति । ज्योतिःशब्दयुक्तेन मन्त्रेणोपधातव्या इष्टका ‘ज्योतिष्मती’ ।
यस्मात् मा चरमा, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि स्वार्थप्रकाशकत्वेन ज्योतीरूपा
वाक् सर्वेषामिन्द्रियाणाम् ‘उत्तमा’ भवति ।

सङ्ख्यां प्रश्नमति,—“दशोपदधाति दशाक्षरा विराट् विराट्
कृन्दमां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुरस्ताद्भुक्ते तस्मात् पुरस्ताज्ज्योति-
रूपाम्महे” (५।३।२अ०) इति । दीप्तिवाचिना राज्ञि-
धातुजन्येन निर्दिश्यमानत्वादियं ‘विराट्’ कृन्दमां मध्ये ‘ज्योतिः’ ।
तथा मति तादृग्दशानां पूर्वदिग्युपधानेन ज्योतिरेव तत्र धारितं
भवति । यस्मात् पूर्वस्यां दिशि ज्योतिर्धृतं, ‘तस्मात्’ वयं प्रातः-
सन्ध्याकाले पूर्वस्यां दिशि ज्योतिर्मण्डलम् ‘उपाम्महे’ ।

अत्र विनियोगसंयहः,—

दतीदस्यां चिताविन्द्रा, स्वयमादृष्टकां स्पृशेत् ।

विश्वेत्युपधात्वेनां, राज्ञि* दिश्यास्तु पञ्चभिः ।

आयुर्दश प्राणभृतो मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे दतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* एवमेव सर्वत्र पाठः, ‘राज्ञी’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

मा छन्दः प्रमा छन्दः प्रतिमा छन्दोऽस्त्रीविम्बन्दः
 पंक्तिम्बन्द उस्मिहा छन्दो वृहती छन्दोऽनुष्टुप्छन्दो
 विराट्छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप्छन्दो जगती छन्दः
 पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षं छन्दो द्यौम्बन्दः समाम्बन्दो
 नक्षत्राणि छन्दो मनम्बन्दो वाक् छन्दः कृपिम्बन्दो
 हिरण्यं छन्दो गौम्बन्दोऽजा छन्दोऽश्वम्बन्दः । अग्नि-
 देवता ॥ १ ॥

वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो
 देवता रुद्रा देवताऽऽदित्या देवता विश्वे देवा देवता
 मरुतो देवता वृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो
 देवता^(१-११) मूर्धासि राट् भ्रुवासि धरुणा यन्वसि
 यमित्रीषे त्वोर्जे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा^(१०-४२) यन्त्री
 राट् भ्रुवासि धरणी धर्त्यसि धरित्वाऽऽयुपे त्वा,
 वचसे त्वौजसे त्वा बलाय त्वा^{४४-५०} ॥ २ ॥

देवता । आयुषे त्वा । षट् च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

षष्ठेऽनुवाके स्वयमावृषाद्या इष्टका उक्ताः । अथ सप्तमे
 वृहत्याख्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'षट्त्रिंशत् वृहतीर्मा छन्द

इति द्वादश दक्षिणतः पृथिवी कन्द इति द्वादश पश्चाद्भिर्देवतेति
 द्वादशोत्तरतः' इति । पाठस्तु,—“मा कन्दः^(१) प्रमा कन्दः^(२)
 प्रतिमा कन्दः^(३) अस्त्रीविष्कन्दः^(४) पङ्क्तः^(५) उष्णः^(६)
 कन्दः^(७) वृहती कन्दः^(८) अनुष्टुप्कन्दः^(९) विराट्कन्दः^(१०)
 गायत्री कन्दः^(११) त्रिष्टुप्कन्दः^(१२) जगतो कन्दः^(१३) पृथिवी
 कन्दः^(१४) अन्तरिक्षं कन्दः^(१५) द्यौःकन्दः^(१६) समाकन्दः^(१७)
 मन्त्राणि कन्दः^(१८) मनस्कन्दः^(१९) वाक्कन्दः^(२०) कृषिकन्दः^(२१)
 हिरण्यं कन्दः^(२२) गौकन्दः^(२३) अजा कन्दः^(२४) अश्वकन्दः^(२५) ।
 अग्निदेवता^(२६) वातो देवता^(२७) सूर्यो देवता^(२८) चन्द्रमा
 देवता^(२९) वसवो देवता^(३०) रुद्रा देवता^(३१) आदित्या देवता^(३२)
 विश्वेदेवा देवता^(३३) मरुतो देवता^(३४) वृहस्पतिर्देवता^(३५) इन्द्रो
 देवता^(३६) वरुणो देवता^(३७) इति । अत्र 'मा'-‘प्रमा’-‘प्रतिमा’-
 ‘ऽस्त्रीवि’-शब्दादयस्कन्दोविभेदाः, केचिद् वेदे प्रमिद्धाः, केचि-
 क्षोकेष्वपि प्रमिद्धाः । हे इष्टके, लं ‘मा’-नामस्कन्दोरूपाऽपि ।
 एवं सर्वत्र योज्यम् । अन्यादीनां देवतालं तु प्रमिद्धं । हे
 इष्टके, लम् अग्निदेवतारूपाऽपि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।

एतैर्मन्त्रैरिष्टकोपधानं विधातुं प्रसौति,—“कन्दाऽपि पशु-
 खाजिमयुस्तान् वृहत्सुदजयत् । तस्माद्दार्ढताः पशव उच्यन्ते”
 (५।३।२अ०) इति । पुरा कदाचित् गायत्र्यादिस्कन्दोदेवताः
 परस्परं मात्सर्देण कञ्चित् ‘आजि’ (मर्यादां) प्राप्ता । अहमेव
 पशून् स्त्रीकरिष्यामीति प्रतिज्ञा मर्यादा । तदानीं वृहत्याख्या
 कन्दोदेवता देवतान्तराणि उल्लङ्घ्य स्वयमेव ‘अजयत्’ । अतःसादोच-

मात्मा 'पशवः' 'वार्हताः' इत्येवं प्रमिद्धं गताः । यथा वृहती कृन्दमां मध्ये प्रशस्ता, एवं वृहत्याख्या इष्टका अपि प्रशस्ता इति तात्पर्यार्थः ।

तत एता इष्टका देशविशेषेषु विधत्ते.—“मा कृन्द इति दक्षिणत उपदधात् तस्माद्दक्षिणावृते मामाः, पृथिवी कृन्द इति पश्चात् प्रतिष्ठित्यै, अग्निर्दवतेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एवात्तरतो धत्ते तस्मादत्तरतोऽभिप्रयायो जयति” (५।३।२ अ०) इति । ‘मा’-शब्देन ‘मामाः’ उच्यन्ते । दक्षिणदिग्-विधानेन दक्षिणादिर्दत्तः, सूर्यस्य गोलकप्रदक्षिणावृत्त्या निष्पाद्यमानत्वाच्चैत्रादिमामा ‘दक्षिणावृतः’ । पश्चिमदिग्शुपधेयानाम् इष्टकानां मन्त्रेष्वादौ ‘पृथिवी’-शब्दः पठितः, पृथिवी च सर्वस्य जगतः प्रतिष्ठा; तस्मात् तदुपधानं ‘प्रतिष्ठित्यै’ भवति । उदीच्यां दिशि उपधेयानामिष्टकानां मन्त्रादौ ‘अग्नि’-शब्दः पठितः, अग्निश्च दाहकशक्तिरुक्त्वात् ‘ओजः’ इत्युच्यते, तस्मात् ‘ओजः’ ‘एव’ उदीच्यामुपहितं भवति । यस्मात् उदीच्यामग्न्यादि-देवताशक्तिरूपं ‘ओजः’ तिष्ठति, ‘तस्मात्’ उत्तराभिमुखत्वेन प्रयाणं कुर्वन् तीर्थयात्रादिजन्यपुण्योपेतत्वात् परलोकं ‘जयति’ ।

मन्त्रपाठप्राप्तामिष्टकां प्रशंसति.—“षट्त्रिंशत् मन्त्रद्यन्ते षट्-त्रिंशदक्षरा वृहती वार्हताः पशवो वृहत्यैवास्मै पशूनवरन्ध्रे वृहती कृन्दमां स्वाराज्यं परीयाय यस्मैता उपधीयन्ते गच्छति स्वाराज्यम्” (५।३।२ अ०) इति । वृहत्या जितत्वात् पशूनां वार्हतत्वं । जेतत्वादेव वृहत्याः स्वाराज्यमपि ।

कल्पः, 'मूर्द्धासि राङिति सप्त बाह्वस्त्रिणाः पुरस्तात् प्रतीची-
र्यन्ती राङिति सप्त पश्चात् प्राचीः' इति । पाठस्तु,—“मूर्द्धासि
राट्^(१०) भ्रुवासि धरणा^(१८) यन्त्वसि यमिची^(१९) इषे ता^(२०)
ज्जे ता^(२१) ह्यै ता^(२२) जेमाय ता^(२३) यन्ती राट्^(२४)
भ्रुवासि धरणी^(२५) धर्यसि धरिची^(२६) आयुषे ता^(२७) वर्चसे
ता^(२८) भोजसे ता^(२९) बलाय ता^(३०)” इति । हे इष्टके, त्वं
मूर्द्धवदन्तमा 'राट्' (राजमाना) च 'असि' । हे इष्टके, त्वं 'भ्रुवा'
(स्त्रिरा) 'धरणा' (धारणश्चेतुः) च 'असि' । हे इष्टके, त्वं 'यन्ती'
(स्त्र्यमपि नियता), 'यमिची' (सर्वेषां नियमनकारिणी) च
'असि' । हे इष्टके, 'इषे' (अन्नाय) त्वां उपदधामोति श्रेयः ।
'ज्जे' (बलाय) त्वां उपदधामि, 'ह्यै' (सत्यनिव्यक्तये) त्वां
उपदधामि, 'जेमाय' (सन्नादितस्य धनस्य रक्षणाय) त्वां उप-
दधामि । एतैः सप्तभिर्मन्त्रैः पुरस्तादुपधेयाः । हे इष्टके, त्वं
'यन्ती' (नियमोपेता) 'राट्' (राजमाना) च 'असि'; तथा
'भ्रुवा' (स्त्रिरा), 'धरणी' (धारणश्चेतुः) च 'असि' । 'धरिची'
(धारणं कुर्वन्ती), 'धरिची' (भूमिरूपा) च 'असि' । 'आयुषे'
(आयुष्टं ह्यर्थं), 'वर्चसे' (काम्यर्थं), 'भोजसे' (अष्टमधातुह्यर्थं),
'बलाय' इति प्रत्येकमन्त्रयि; (कार्यार्थं) त्वां उपदधामि । एतेर्मन्त्रैः
वसिमाद्यां दिशुपधानम् ।

तेरेतैरुभयार्थैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“सप्त बाह्वस्त्रिणाः

* अत्र धरिची इति सर्वत्र पाठो न सम्भवः ।

पुरस्तादुपदधाति सप्त पश्चात् सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वावास्यौ प्राणानां सर्वोर्यत्वाय” (५।३।२अ०) इति । बालखिल्यनामकैर्मुनिभिरादौ दृष्टत्वात् दृष्टका अपि बालखिल्याख्याः । दृष्टकागतया सप्तमङ्गया शीर्षण्यच्छिद्रसाम्यं; पुरस्तात् एकं सप्तकं, पश्चात् एकं सप्तकमिति सप्तकयोर्द्वित्वादघोदेशवर्त्तिच्छिद्रदयसाम्यम्, अतः सर्वेषां ‘प्राणानां’ ‘सर्वोर्यत्वाय’ इदमुपधानम् ।

सप्तकद्वये मन्त्रविभागं विधत्ते,—“मूर्द्धामि राडिति पुरस्ताद् उपदधाति, यन्त्रो राडिति पश्चात्, प्राणानेवास्मै समीचो दधाति” (५।३।२अ०) इति । सप्तकद्वयस्यानां प्राणानां परस्परभिमुख्ये सम्यक्त्वं सम्यद्यते । सम्यक्त्वं नाम स्वस्वव्यापार-क्षमत्वम् ॥

अत्र त्रिनियोगसंयहः,—

मा, दक्षिणम्यां वृहतीः, षष्ठि, पश्चादथोत्तरा ।

अग्निरित्यादिकाः सर्वा द्वादश द्वादशोदिताः ॥

मूर्द्धा, यन्त्रो, बालखिल्याः पुरः पश्चाच्च सप्तभिः ।

सप्तमे त्वनुवाकेऽस्मिन् मन्त्राः पञ्चाशदोरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लक्षणयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आशुः, चिष्टद्भान्तः पञ्चदशो व्योम सप्तदशः प्रतूर्ति-
 रष्टादशस्तपो नवदशोऽभिवर्त्तः सविश्रो धरुण एक-
 विश्रो वर्चो द्वाविश्रः सम्भरणस्त्रयोविश्रो योनि-
 श्चतुर्विश्रो गर्भाः पञ्चविश्र औजस्त्रिणवः क्रतुरेक-
 चिश्रः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिशो ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिशो
 नाकः षट्चिश्रो विवर्तोऽष्टाचत्वारिश्रो धर्षश्चतु-
 ष्टोमः^(१-१८) ॥ १ ॥

आशुः । सप्तचिशत् ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सप्तमोऽनुवाके वृहत्याद्या इष्टका अभिहितः । तावता तृतीया
 चितिः समाप्ता । अथाष्टमे चतुर्थीं चितौ अक्षयान्तोमीयास्त्रे-
 ष्टकासु काश्चिदच्यन्ते । कल्पः, 'आभृते पौर्वाङ्गिकीभ्यां प्रचर्य
 चतुर्थीं चितिं चिनोत्याशुस्त्रिष्टदग्नेर्भागोऽमीत्येताभ्यामनुवाकाभ्यां
 यथा ब्राह्मणमुपधास' इति । तत्रानुवाकपाठस्त,—"आशु-
 स्त्रिष्टत्^(१) भान्तः पञ्चदशो^(२) व्योम सप्तदशः^(३) प्रतूर्तिरष्टादशः^(४)
 तपो नवदशः^(५) अभिवर्त्तः सविश्रो^(६) धरुण एकविश्रो^(७)
 वर्चो द्वाविश्रः^(८) सम्भरणस्त्रयोविश्रः^(९) योनिश्चतुर्विश्रः^(१०)

गर्भाः पञ्चविंशः^(११) श्रोत्रस्त्रिंशः^(१२) श्वातुरेकविंशः^(१३) प्रतिष्ठा
चयस्त्रिंशः^(१४) ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशः^(१५) नाकाः षड्-
विंशः^(१६) विवर्त्तोऽष्टाचत्वारिंशः^(१७) धर्त्तस्यतुष्टोमः^(१८) इति ।
अत्र चिष्टत्पञ्चदशसप्तदशाष्टादशनवदशदिशब्दा स्तोमविशेष-
वाचिनः । स्तोमाश्च दृचनिष्ठस्य साक्ष आटुत्तिभेदान्निष्पद्यन्ते ।
आटुत्तिप्रकारस्तु चिष्टत्पञ्चदशसप्तदशानां 'समिधमातिष्ठति'
इत्यस्मिन्ननुवाके सामब्राह्मणोदाहरणेनास्माभिर्व्याख्यातः ; एक-
विंश-त्रिणव-चयस्त्रिंशःशाख्या अपि स्तोमाः सामब्राह्मणे
निरूपिताः ; अष्टादश-नवदशादयस्तु न्यायेनोक्तेषाः उपस्तोमाः,
ते तु ब्राह्मणे आस्ताः ; तदुन्नयनार्थस्त्वाटुत्तिप्रकारः साम-
सुखादवगम्यः ; अत्र चिष्टदादयस्तुष्टोमान्ता अष्टादशसङ्ख्याका-
स्तोमविशेषा आस्ताः । 'आशुः' 'भान्तः'—इत्यादीनि स्तोम-
विशेषाणि, तत्र कानिचिद्गुणवाचीनि कानिचिद्द्रव्यवाचीनि,
तथा सति गुणसम्बन्धद्रव्यतादात्म्यं स्तोमेषूपचर्यं तत्तत्स्तोमरूपत्वं
तत्तदिष्टकायाः प्रशंसार्थमुपन्यस्यते । तत्रैवमक्षरयोजना,—'आशुः'
(श्रीगुणोपेतः) 'चिष्टत्'-स्तोमः ; हे इष्टके, तद्रूपा त्वमसि ।
एवमुत्तरचापि घोष्यं । 'भान्तः' (भासमानः), 'व्योम' (प्रसिद्धं
द्रव्यं) । (प्रकृष्टा त्वर्त्तिः [त्तरा] यस्यासौ) 'प्रत्वर्त्तिः' शीघ्रकारिणीत्यर्थः ।
'तपः' प्रसिद्धं, 'अभिवर्त्तः' सामविशेषः । (सह विंशत्या
सङ्ख्याया वर्त्तते इति) 'सविंशः' स्तोमविशेषः । 'धरक्षः' धारकः ।
'वर्चः' बलहेतुः । 'सम्भरणः' सम्बन्ध् पोषकः । 'घोनिः' ।
'प्रथोत्पादकः । 'गर्भाः' प्रसिद्धाः । 'श्रोत्रः' श्रुतौ धातुः ।

‘कतुः’ ज्योतिष्टोमादिः । ‘प्रतिष्ठा’ स्थितिहेतुः । ‘ब्रध्नस्य’ आदित्य-
स्य; ‘विष्टपं’ निवासस्थानं ‘अमौ वा आदित्यो ब्रध्नः’ इति
श्रुत्यन्तरात् । ‘नाकः’ स्वर्गाख्या भोगभूमिः । विपरीतत्वेन वर्तनं
यस्यासौ ‘विवर्त्तः’ । त्रिवृत्य सप्तदश-सप्तदशैकविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंश
अनेनैवास्मात्कर्मण क्वचिदनुष्ठेयम्, क्वचित्तु विपरीतकर्मण;
अत एव सूत्रकारेण क्वचिदुक्तं,—‘त्रयस्त्रिंशारम्भणास्त्रिवृत्कृत्तमाः’
इति । ‘धर्षः’ धारकः । ‘चतुष्टोमः’ त्रिवृत्य सप्तदशसप्तदशैकविंशानां
ममूहः । एतैः क्षोमवाचिभिरष्टादशभिर्मन्त्रैः क्षोमरूपत्वमापा-
दिता अष्टादशेष्टका षडपदध्यात् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“देवा वै यद्यज्ञे अकुर्वन्
तदसुरा अकुर्वन् ते देवा एता अक्ष्णयास्त्रोमीया अपश्यन् ता
अन्यथाऽनूच्यान्यथोपादधत् तदसुरा नाम्वायन् ततो देवा
अभवन् परासुरा यदक्ष्णयास्त्रोमीया अन्यथाऽनूच्यान्यथोपरधत्ति
भ्रातृव्याभिभृत्यै भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति” (५।१।
१अ०) इति । पुरा कदाचित् देवसाम्यं प्राप्तुं ‘असुरा’
देवसमीपे गूढचारिणं पुरुषमवस्थाप्य तन्मुखेनावगत्य ‘देवा’ यज्ञैः
‘यत्’ (यत् अङ्गम्) अकुर्वन्, ‘तत्’ सर्वं स्वयमपि तथैवानुष्ठित-
वन्तः । ततोऽसुरान् वदन् चित्तुं ‘देवा’ ‘अक्ष्णयास्त्रोमीयास्वा
‘एता’ इष्टका ‘अपश्यन्’ । क्षोमवाचिभिरष्टोपेतेर्मन्त्रैरुपधेयत्वात्
‘क्षोमीयाः’, तत्रापि मन्त्रपाठक्रममुक्त्वा वक्तृत्वेनानुष्ठेयत्वात्
‘अक्ष्णयास्त्रोमीयाः’ । कथं वक्तव्यमिति ?—तदुच्यते,—‘अन्यथा’
मन्त्रानुवचनम्, ‘अन्यथा’ इष्टकोपधानमिति वक्तव्यं । ‘भान्तः

पञ्चदशः' इत्ययम् अनुवचने द्वितीयो मन्त्रः ; उपधाने तुरीयः ।
 'व्योम सप्तदशः' इत्यनुवचने तृतीयो मन्त्रः, उपधाने तु द्वितीयः ।
 एवं सर्वत्र वक्रत्वं द्रष्टव्यं । तदानीं गूढचारी विभ्रान्तः, तन्मुखा-
 दनवगतशब्दा 'असुरा' अपि देवान् अनुगन्तुं नाशकृवन् । ततो-
 ऽसुराणां पराभवो देवानां जयश्चाभोत् । तस्मात् यजमानोऽपि
 तथैव उपदध्यात्, तदुपधानं भ्रातृथस्याभिभृत्यै स्वस्य जथाय च
 सम्पद्यते ।

तदेवं सामान्याकारेण विधाय विशेषाकारेण प्रथमं मन्त्रं
 विनियुक्ते,—“आग्निवृष्टिदिति पुरस्तादुपदधाति यज्ञमुखं वै
 चिच्छिद् यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वियातयति” (५।३।३३०) इति ।
 सोमानां मध्ये प्रथमभावित्वात् चिच्छितो यज्ञमुखत्वं । तन्मन्त्रो-
 पधानेन पूर्वस्थां दिशि यज्ञमुखं प्रसारयति ।

अथानुवचने तृतीयं मन्त्रं विनियुक्ते,—“व्योम सप्तदश इति
 दक्षिणतोऽन्नं वै व्योमान् सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्
 दक्षिणेनान्नमद्यते” (५।३।३३०) इति । व्योमवदाकाशबल्लजे
 ऋते बलधान्यनिष्पत्तेर्व्योमोऽन्नत्वं । सप्तदशस्तोमस्यान्नसम्पादकै-
 र्वैश्वीः सप्त प्रजापतेर्मध्यदेशादुत्पन्नत्वादन्नत्वं । यस्मादोदृशेन मन्त्रेण
 दक्षिणस्थां दिश्युपधानं तद्दिशि अन्नोपधानतुल्यं, 'तस्मात्'
 लोकोऽपि दक्षिणेन हस्तोन्नतं भुज्यते ।

अथ सप्तमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“धरुण एकविंश इति पश्चात्
 प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठित्यै” (५।३।३३०) इति । सामि-
 धेनोप्रकरणे एकदिग्गोमानां प्रतिष्ठेत्याद्यातत्वादस्य प्रतिष्ठात्वम् ।

अथ द्वितीयं मन्त्रं विनियुक्ते,—“भान्तः पञ्चदश इत्युत्तरत
ओजो वै भान्त ओजः पञ्चदश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मात्
उत्तरतोऽभिप्रयायो जयति” (५।३।३अ०) इति । भासनस्य
ओजःकार्यत्वादेजस्त्वम् । अन्यत्र ‘पञ्चदशो वज्रः’ इत्यान्नातत्वात्
ओजोवद्बलहेतुत्वादेजस्त्वं ।

अथ चतुर्थं मन्त्रं विनियुक्ते,—“प्रवृत्तिरष्टादश इति पुर-
स्तादुपदधाति द्वौ चिह्नतावभिपूर्वं यज्ञमुखे वियातयति” (५।
३।३अ०) इति । अष्टादशस्तोमस्य पूर्वात्तरभागयान्वमङ्घ्रोपेत-
त्वात् द्वौ चिह्नता मस्येते । तौ च ‘अभिपूर्वम्’ (अनुक्रमेण)
‘यज्ञमुखे’ प्रमारयति ।

अथ षष्ठं मन्त्रं विनियुक्ते,—“अभिवर्त्तः मविःश इति दक्षि-
णतोऽन्नं वा अभिवर्त्तोऽन्नं मविःशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मात्
दक्षिणेनान्नमद्यते” (५।३।३अ०) इति । अभिवर्त्तमाघोऽन्न-
माधनत्वादन्नत्वं । विःशस्तोमस्य दशमङ्घ्राकदयोपेतस्य विराड्द्वारा
अन्नत्वम् ।

अथाष्टमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“वर्चो द्वाविःश इति पश्चाद्
चद्विःशतिर्दे तेन विराजौ यद् दे प्रतिष्ठा तेन विराजोरेवाभि-
पूर्वमन्नाद्ये प्रतिष्ठति” (५।३।३अ०) इति । द्वाविंशति-
सङ्ख्यामध्ये या ‘विंशतिः’, ‘तेन’ (विंशतिसङ्ख्याविशेषेण) दशमङ्घ्रोपेते
‘दे’ ‘विराजौ’ सम्पद्येते । विंशतेरुपरि ‘यत्’ ‘दे’ (या द्विसङ्ख्या-
विशेषेण) पादयोरिव प्रतिष्ठाहेतुत्वात्, ‘प्रतिष्ठा’, ‘तेन’ (तादृश-
द्विसङ्ख्याविशेषेण) तथा सति ‘विराजोः’ सम्बन्धिन्येव अन्नाद्ये क्रमेण
प्रतिष्ठितो भवति ।

अथ नवमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“तपो नवदश इत्युत्तरतस्मात्
सव्यो हस्तयोस्तपस्वितरः” (५।३।३५०) इति । यस्मात् उदीर्घां
दिशि ‘तपः’ इति मन्त्रः प्रवर्त्तते,* ‘तस्मात्’ उत्तरदिमर्त्ती
वामहस्तो द्योर्हस्तयोर्मध्ये अतिशयेन तपस्वी, दक्षिणहस्तवङ्गो जग-
शक्त्यभावात्, अनशनस्य तपोरूपत्वात् ।

अथ दशमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“योनिस्तुर्विष्णु इति पुर-
स्तादुपदधाति चतुर्विष्णुत्तरा गायत्री गायत्री यज्ञमुखं यज्ञ-
मुखमेव पुरस्ताद्वियातयति” (५।३।३५०) इति । प्रातःसवने
प्रवृत्ते यज्ञायच्या यज्ञमुखत्वम् ।

अथैकादशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“गर्भाः पञ्चविष्णु इति
दक्षिणतोऽङ्गं वै गर्भा अन्नं पञ्चविष्णोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते
तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते” (५।३।३५०) इति । गर्भाणामन्नकार्यत्वा-
दन्नं, पञ्चविष्णुस्यान्नहेतुत्वादन्नम् ।

अथ द्वादशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“भोजस्तिणव इति पश्चादिमे
वै लोकास्तिणव एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति” (५।३।३५०) इति ।
त्रिणवे त्रिसङ्ख्याया विद्यमानत्वात् लोकत्रयरूपत्वम् ।

अथ नवमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“सम्भरणस्तथोविष्णु इत्युत्तरत-
स्मात् सव्यो हस्तयोः सम्भार्यतरः” (५।३।३५०) इति । सम्यग्-
भरणीयं भिक्षापात्रादिकं येन वामहस्तेन, सोऽयं ‘सम्भार्यतरः’,
य च अतिशयेन हस्तयोर्हस्तयोर्मध्ये धार्यं धारयति ।

अथ त्रयोदशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“कतुरेकविष्णु इति

* प्रवर्त्तते इति सर्व्वम् पाठो न सम्यक् ।

पुरस्तादुपदधाति वाग् वै क्रतुर्यज्ञमुखं वाक् यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्
वियातयति" (५।३।१२०) इति । मन्त्रनिष्पाद्यत्वात् क्रतोर्वाग्-
रूपत्वं, मा च 'वाक्' यज्ञस्य 'मुखं', प्रथमं मन्त्रमुच्चार्य पश्चा-
दनष्टेयत्वात् ।

अथ पञ्चदशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्ति॒श्र
इति दक्षिणताऽभौ वा आदित्यो ब्रध्नस्य विष्टपं ब्रह्मवर्चममेव
दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्द्धो ब्रह्मवर्चमितरः” (५।१।१२०)
इति । यद्यप्यादित्य एव 'ब्रध्नः', 'विष्टपं' तु तस्य निवामन्यान्,
तथाप्यत्राभेद उपचर्यते । दक्षिणस्याम् आदित्यमन्त्रेणापधानात्
दक्षिणहस्तो ब्रह्मवर्चऽमाधिकः । यदैदिकहोमपूजादिकं धारयति,
'तस्मात्' दक्षिणभाग एवातिशयं ब्रह्मवर्चमयुक्तः; अत एव
आशीर्वादादौ स एव प्रमत्तः ।

अथ चतुर्दशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“प्रतिष्ठा चयस्ति॒श्र इति
पश्चात् प्रतिष्ठित्यै” (५।३।१२०) इति । मन्त्रगतेनैव प्रतिष्ठा-
शब्देन प्रतिष्ठा सूचिता ।

अथ षोडशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“नाकः षट्त्रि॒श्र इत्युत्तरतः
सुवर्गो वै लोको नाकः सुवर्गस्य लोकस्य समथौ” (५।३।१२०)
इति । नाकशब्दार्थः प्रसिद्ध एव ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

आगुरष्टादशाद्दध्यादक्ष्णयान्तोममंयुता इति ।

इति माध्वनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लक्षण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके अष्टमाऽनुवाकः ॥०॥

अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म स्पृतं चि-
 वत्स्तोमः^(१) इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं क्षत्रं
 स्पृतं पञ्चदशः स्तोमः^(२) नृचक्षसां भागोऽसि धातु-
 राधिपत्यं जनित्रं स्पृतं सप्तदशः स्तोमः^(३) मित्रस्य
 भागोऽसि वरुणस्याधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वाता स्पृता
 एकविंशः स्तोमः^(४) अदित्यै भागोऽसि पूष्ण आधि-
 पत्यमेजः स्पृतं त्रिणवः स्तोमः^(५) वसूनां भागोऽसि ॥
 ॥ १ ॥

रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पात्स्पृतं चतुर्विंशः स्तोमः^(६)
 आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं गर्भाः स्पृताः
 पञ्चविंशः स्तोमः^(७) देवस्य सवितुर्भागोऽसि वृहस्पते-
 राधिपत्यं समीचीर्दिशं स्पृताश्चतुष्टोमः स्तोमः^(८)
 यावानां भागोऽस्ययावानामाधिपत्यं प्रजा स्पृता-
 श्चतुश्चत्वारिंशः स्तोमः^(९) ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां
 देवानामाधिपत्यं भूतं निशान्तं स्पृतं त्रयस्त्रिंशः
 स्तोमः^(१०) ॥ २ ॥

वसूनां भागोऽसि । षट्चत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 नवमोऽनुवाकः ॥०॥

अष्टमेऽनुवाके काश्चिदक्षयास्तोमीयाख्या इष्टका उक्ताः ।
अथ नवमेऽवशिष्टास्ता उच्यन्ते । तामामवशिष्टानामिष्टकानां
मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रमाह,—“अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं
ब्रह्म स्पृतं त्रिवृत्स्तोमः^(१)” इति । हे इष्टके, योऽयम् ‘अग्नेर्भागः’
(हविर्लक्षणः), यच्च ‘दीक्षाया’ ‘आधिपत्यं’ (स्वामित्वं), ‘स्पृतं’
‘ब्रह्म’ (देवानां प्रीतिकरं मन्त्रजातं ब्राह्मणजातिर्वा), योऽपि
त्रिवृदाख्यः स्तोमविशेषः; तत्सर्वं त्वम् ‘असि’ ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह,—“इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधि-
पत्यं चत्रं स्पृतं पञ्चदशः स्तोमः^(२)” इति । हे इष्टके, योऽयम्
‘इन्द्रस्य भागः’ (हविर्विशेषः), यच्च ‘विष्णोः’ (परमेश्वरस्य)
‘आधिपत्यं’, यदपि ‘स्पृतं’ (प्रीतिहेतुं) ‘चत्रं’ (बलं त्रिविद्यजाति-
र्वा), योऽपि पञ्चदशाख्यः ‘स्तोमः’; तत्सर्वं त्वम् ‘असि’ ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह,—“नृचक्षमां भागोऽसि प्रातुराधिपत्यं
जनित्रं स्पृतं सप्तदशः स्तोमः^(३)” इति । ये मनुष्याः सन्तः
चक्षते (वेदं व्यक्तमुच्चारयन्ति), ते ‘नृचक्षमः’ (ष्टत्विगादयः);
तेषां ‘भागः’ दक्षिणारूपो गवादिः, ‘धातुः’ प्रजापतेर्यत् ‘आधि-
पत्यं’, यच्च ‘स्पृतं’ (प्रीतिकरं) ‘जनित्रं’ (जननशीलम् अन्नं) यो
हि सप्तदशाख्यः स्तोमविशेषः; तत् सर्वं त्वम् ‘असि’ ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह,—“मित्रस्य भागोऽसि वरुणस्याधि-
पत्यं दिवेः वृष्टिर्वाताः स्पृता एकविंशः स्तोमः^(४)” इति ।
प्रीतिहेतवः ‘वाताः’ (वायुविशेषाः) ‘दिवः’ सकाशादागताः;
‘वृष्टिः’ च ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह,—“अदित्यै भागोऽग्नि पृष्ण आधि-
पत्यमोजः स्यूतं त्रिणवः स्तोमः^(५)” इति । ‘ओजः’ (बलम्
अष्टमधातुर्वा) ।

अथ षष्ठं मन्त्रमाह,—“वसुनां भागोऽग्नि रुद्राणामाधिपत्यं
चतुष्पात् स्यूतं चतुर्विंशः स्तोमः^(६)” इति । ‘चतुष्पात्’ (गवा-
श्वादिः) ।

अथ सप्तमं मन्त्रमाह,—“आदित्यानां भागोऽग्नि मरुता-
माधिपत्यं गर्भा स्यूताः पञ्चाविंशः स्तोमः^(७)” इति । ‘गर्भाः’
द्विपदां चतुष्पदां चोदरगताः ।

अथाष्टमं मन्त्रमाह,—“देवस्य सवितुर्भागोऽग्नि वृहस्पतेराधि-
पत्यं समीचोर्दिशः स्यूताश्चतुष्टोमः स्तोमः^(८)” इति । यासु दिक्ख-
वस्यताः प्राणिनोऽनकृत्वाः ता ‘दिशः’ समीच्यः ता एव ‘स्यूताः’ ।

अथ नवमं मन्त्रमाह,—“यावानां भागोऽस्ययावानामाधि-
पत्यं प्रजाः स्यूताश्चतुस्रत्वारिंशः स्तोमः^(९)” इति । युतेा
(मिश्रीभवतः) शुक्रलक्षणापत्नौ अत्रेति ‘यावाः’ मामाः । अतथा-
विधत्वात् ‘अयावाः’ अर्द्धमामाः ।

अथ दशमं मन्त्रमाह,—“ऋभृणां भागोऽग्नि विष्टेषां देवा-
नामाधिपत्यं भूतं निशान्तं स्यूतं त्रयस्त्रिंशः स्तोमः^(१०)”
इति । ऋभुशब्दा देवमामान्यवाचो । गणविशेषोविष्टे-देवाः ।
‘भूतं’ निष्पन्नं । ‘निशान्तं’ गृहं ।

एतैर्मन्त्रैरुपधेयासु अक्षणास्तोमीयासु इष्टकासु मन्त्रविशेषेषु
देशविशेषेषु च सहापधानं विधीयते ।

तत्र प्रथममन्त्रं विनियुक्ते,—“अग्नेर्भागोऽमीति पुरस्तादुप-
दधाति यज्ञमुखं वा अग्निर्यज्ञमुखं दीक्षा यज्ञमुखं ब्रह्म यज्ञ-
मुखं त्रिवृद् यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्विधातयति” (५।३।३अ०)
इति । प्रथमम् आहितेऽग्नौ पश्चाद्यज्ञस्य प्रवृत्तेरग्निः ‘यज्ञमुखं’ ।
सोमयागस्य दीक्षोपक्रमत्वाद् दीक्षाया यज्ञमुखत्वं । यज्ञस्य
अखिलवरणपूर्वकत्वात् आखिल्यस्य च ब्राह्मणधर्मात् ब्राह्मण-
जातिः ‘यज्ञमुखं’ । स्तोत्राणां मध्ये प्रथमस्तोत्रस्य वहिष्यवमानस्य
त्रिवृत्स्तोत्रेण निष्यादमानत्वात् ‘त्रिवृतो यज्ञमुखत्वं । अनेन
मन्त्रेणोपधाने ‘यज्ञमुखं’ सर्वं ‘पुरस्तात्’ प्रसारयति ।

अथ तृतीयं मन्त्रं विनियुक्ते,—“नृचक्षसां भागोऽमीति
दक्षिणतः शुश्रुवांसो वै नृचक्षसाऽन्नं धाता जातायेवास्मै
अन्नमपि दधाति तस्माज्जातोऽन्नमन्ति जनित्रं स्पृतं सप्रदशः
स्तास इत्याह्वानं वै जनित्रमन्नं सप्रदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्तं
तस्मात् दक्षिणोन्नमद्यते” (५।३।३अ०) इति । वेदशास्त्रपारं-
गताः ‘शुश्रुवांसः’ एव ‘नृचक्षाः’-शब्देनाभिधीयन्ते, चक्षते व्यक्तं
ब्रुवते इति ‘चक्षमः’, नश्यते चक्षम इति ‘नृचक्षमः’; यद्वा
रूपं मनुष्येषु मध्ये चक्षसा (व्यक्तं वक्त्रः) । धातुरन्तोत्पादकत्वा-
दन्नत्वं, अतो मन्त्रे धातुशब्दपाठेनोत्पन्नाय यज्ञमानाय ‘अन्नं’
सम्पादयति । तस्मिन् मन्त्रे ‘जनित्रम्’ इत्याद्युत्तरभागमपि
ब्रूयात् । जायत इति व्युत्पत्त्यां जनित्रशब्देऽन्नवाचो । सप्रदश-
स्तामस्य अन्नकारणत्वादन्नत्वं । एवं सति कृत्स्नमपि ‘अन्नं’ दक्षिणस्यां

दिशि सम्पादयति । यस्मात् दक्षिणदिशोऽन्नभागित्वं, 'तस्मात्' दक्षिणहस्तेनान्नं भुङ्क्ते ।

अथ चतुर्थं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—“मित्रस्य भागोऽमीति पश्चात् प्राणा वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणापानावेवास्मिन् दधाति दिवो वृष्टिर्वाताः स्पृता एकविंशस्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठित्यै” (५।३।३अ०) इति । मित्रावरुणयोः प्राणापानाभिमानित्वात् तद्रूपत्वं । तस्य मन्त्रस्योत्तरभागे सर्वस्तोमप्रतिष्ठा-रूपस्य एकविंशस्याभिधानं 'प्रतिष्ठित्यै' सम्यद्यते ।

अथ द्वितीयं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—“इन्द्रस्य भागोऽमीत्युत्तरतश्चो जो वा इन्द्रश्चो जो विष्णुरोजः क्षत्रभोजः पञ्चदशश्चो जो एवोत्तरतो धत्ते तस्मादत्तरतोऽभिप्रयायी यजति” (५।३।३अ०) इति । इन्द्रादीनां बलवत्त्वात् अजरूपत्वं । ततः सर्वमपि 'अजः' उदीच्यां दिशि स्थापितं भवति । अजोयुक्त्वादेव उत्तरदिग्गामी तीर्थयात्रादिपुण्येन स्वर्गं 'जयति' ।

अथ षष्ठं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—“वसुनां भागोऽमीति पुरस्ताद्दुपदधाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञमुखं चतुर्विंशो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वियातयति” (५।३।३अ०) इति । 'वसुनां' प्रातःसवनाभिमानित्वात् यज्ञमुखत्वं । प्रातःसवनाभिमानित्वञ्च कन्दोगा आमनन्ति, 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद् वसुनां प्रातःसवनम्' इति । 'रुतं' (शब्दं मन्त्ररूपं) द्रवयन्ति* ।

* द्रावयन्ति इति का० ह० पु० पाठः ।

इति 'रुद्राः', तथा सति रुद्रप्रवर्तितमन्त्रपूर्वकत्वात् यज्ञस्येति रुद्राणां यज्ञमुखलोपचारः । 'चतुर्विंशः'* चतुस्त्वारिंशाष्टा-
चत्वारिंशरूपेषु स्तोत्रेषु प्रथमत्वाच्चतुर्विंशस्य यज्ञस्य यज्ञमुखत्वम् ।

अथ सप्तमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“आदित्यानां भागोऽभीति दक्षिणतोऽन्नं वा आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भा अन्नं पञ्च-
विंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मात् दक्षिणेनान्नमद्यते” (५।
३।३अ०) इति ।

“आदित्याञ्जायते वृष्टिर्वृष्टरन्नं ततः प्रजाः” । (मनु०)
इत्यन्नहेतुत्वादादित्यानामन्नत्वं । मरुतां वैश्वरूपत्वेनान्नसम्पादक-
त्वादन्नत्वं । गर्भाणामन्नकार्यत्वादन्नत्वं । पञ्चविंशस्तोमस्य शास्त्र-
मिद्धान्नहेतुत्वादन्नत्वम् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“अदित्यै भागोऽभीति पञ्चात् प्रतिष्ठा वा अदितिः प्रतिष्ठा पूषा प्रतिष्ठा त्रिणवः
प्रतिष्ठितै” (५।३।३अ०) इति । 'अदितिः' भूमिः, सा च
निवासहेतुत्वात् 'प्रतिष्ठा' । पूषणः पोषकत्वेन प्रतिष्ठात्वं । त्रिणव-
स्तोमस्य शास्त्रमिदं प्रतिष्ठात्वम् ।

अथाष्टमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“देवस्य सवितुर्भागोऽभीत्युत्तरतो
ब्रह्म वै देवः सविता ब्रह्म वृष्टस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो ब्रह्मवर्चस-
मेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽर्द्धो ब्रह्मवर्चसितरः सावित्रवती
भवति प्रसृत्यै तस्माद् ब्राह्मणानामुदीची मनिः प्रसृता” (५।३।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । चतुर्विंश-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

३ अ०) इति । प्रातःसन्ध्यादौ ब्राह्मणैरुपाख्यत्वात् सवितुः ब्रह्मत्वं । वृहस्पतेर्ब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद् ब्रह्मत्वं । तच्च, 'ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः' इति श्रुत्यन्तरादवगम्यते । चतुष्टोमस्य शास्त्रमिदं ब्रह्मत्वं । सवित्वप्रतिपादको मन्त्रः सवित्रः, तेन मन्त्रेणोपहितेष्टका 'सवित्रवती', अतः सा प्रमवाय सन्पद्यते । यस्माद् ब्रह्मरूपसवित्वप्रतिपादकमन्त्रेण माध्या इष्टका उत्तरस्यां दिशि उपहिता, 'तस्मात्' 'ब्राह्मणानां' 'उदीची' 'मनिः' 'प्रसृता' (उत्तरस्यां दिशि यज्ञभित्तादिरूपा याच्ञा शास्त्रेणाभ्यनुज्ञाता) । विन्ध्यस्योत्तरभागे हि पुण्यभूमौ शुद्धा ब्राह्मणा वर्तन्ते, तस्मात् तत्र प्रतिग्रहः प्रशस्तः ।

पूर्वानुवाकाच्चतौ सप्तदशाष्टादशमन्त्रावितः पूर्वं न विनियुक्तौ । तत्राष्टादशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“धर्वश्चतुष्टोम इति पुरस्तादपदधाति यज्ञमुखं वै धर्वा यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुखमेव पुरस्तादियातयति” (५।३।३ अ०) इति । 'धर्वः' (धारयिता) 'अग्रष्टोमः', स च सोमयागानां प्रथमभावित्वात् 'यज्ञमुखं' । 'चतुष्टोमः' तस्य यज्ञभूतत्रिवृदाद्यात्मकत्वात् 'यज्ञ-मुखलम्' ।

अथ प्रकृतानुवाकगतं नवमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“यावानां भागोऽभीति दक्षिणतो मासा वै यावा अर्द्धमासा अयावाः तस्माद्दक्षिणावृता मासा अन्नं वै यावा अन्नं प्रजा अन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मात् दक्षिणेनान्नमद्यते” (५।३।३ अ०) इति । गोसोकस्य प्रादक्षिण्येण सञ्चरता आदित्येन सन्पाद्यत्वान्मासानां

दक्षिणावृत्त्वं । यावच्छब्दवाच्यानां मासानां कालरूपाणामन्नपाक-
हेतुत्वादन्नत्वं । प्रजानामन्नभोग्नुत्वादन्नत्वम् ।

अथ दशमं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—“अभृणां भागोऽधीति पश्यान्
प्रतिष्ठित्यै” (५।३।३अ०) इति । देवानामनयाद्दकत्वेन प्रतिष्ठा-
हेतुत्वम् ।

अथ पूर्वानुवाकगतं सप्तदशं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—“विवर्त्ता-
ऽष्टाचत्वारिंश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयोः सर्वोर्यत्वाय तस्मादिमौ
लोकौ समावदीर्या” (५।३।३अ०) इति । सोमानां मध्ये
‘अष्टाचत्वारिंशः’ स्तोमः सर्वोत्तमः, ततोऽभ्यधिकस्तोमस्याभावात्,
मनुष्यलोके दिशां मध्ये विन्ध्यादुत्तरा दिक् उत्तमा ; अत
उत्तमद्वयमेलनेन मनुष्यलोको वीर्यवान् सम्पन्नः । स्वर्गस्य
लोकस्य देवाधिष्ठितत्वात् वीर्यवत्त्वं प्रसिद्धम् । एवञ्च सति उभयोः
‘लोकयोः’ समानवीर्यत्वं भवति । यस्मादेवं मनुष्यलोकस्य वीर्यवत्त्वं
सम्पादितं, ‘तस्मात्’ ‘इमौ’ ‘लोकौ’ ‘समावदीर्या’ ; मनुष्यलोकः
पुण्यानुष्ठाननिष्पादनेन वीर्यवानिति समत्वम् ।

अनुवाकद्वयेन वक्रत्वेनोपहितानाम् दृष्टकानां मध्ये एकैकस्यां
दिशि या उपहितास्ताः सर्वा दिग्बिधेषोपाधिना संगृह्य
प्रशंसति,—“यस्य मुख्यवतोः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव भवति आ
अस्य मुखो जायते यस्यान्नवतीर्दक्षिणतोऽन्ति अन्नम् आ अस्या-
न्नादेो जायते यस्य प्रतिष्ठावतोः पश्यान् प्रचेव तिष्ठति यस्थौ-
जस्यतीरुत्तरत ओजस्येव भवति आ अस्थौजस्वी जायते”
(५।३।३अ०) इति । मुख्यत्वेन पूर्वोक्तेषु अर्थवादिषु स्यता दृष्टका

‘मुख्यवत्यः’ । तामां पूर्वस्यां दिश्युपधानेन स्वयं ‘मुख्यो’ भवति, स्वपुत्रश्च ‘मुख्यो’ ‘जायते’ । अन्नत्वेन स्तुता इष्टका अन्नवत्यः । तस्मात् दक्षिणस्यां दिश्युपधानेन स्वयं पुत्रश्चान्नवन्नौ सम्पद्येते । प्रतिष्ठात्वेन स्तुता इष्टकाः प्रतिष्ठावत्यः । तामां पश्चिमाध्यां दिश्युपधानेन प्रतिष्ठितो भवति । ओजस्त्वेन स्तुता इष्टका ओजस्वत्यः । तामामुत्तरस्यां दिश्युपधानेन स्वयं पुत्रश्चौजस्विनौ भवतः ।

वक्रत्वेन योऽयमुपधानप्रकारोऽभिहितः तमेतं स्तोत्रशस्त्ररूपत्वेन प्रशंसति,—“अर्का वा एष यदग्निस्तस्यैतदेव स्तोत्रमेतच्छस्त्रं यदेषा विधा विधीयतेऽर्कं एव तदर्कमनुविधीयते” (५।३।३२०) इति । यः ‘अग्निः’ अस्ति, स ‘एष’ ‘अर्कः’ (अर्चनीयः), तस्य अर्चनाङ्गत्वेन स्तोत्रशस्त्रे अपेक्षिते, तथा मति योऽयं वक्रत्वेनोपधानप्रकारोऽभिहितः, तत्रैकेनानुवाकेनोक्तं ‘स्तोत्रम्,’ इतरेणानुवाकेनोक्तं ‘शस्त्रं’ । एवं मति अर्चनीये वक्तौ एवार्चनयोग्यमनुष्ठानं क्रमेण सम्पादितं भवति ।

एतदनुष्ठानं तद्देदनञ्च प्रशंसति,—“अत्यन्नम् आ अस्यान्नादो जायते यस्यैषा विधा विधीयते य उ चेनामेवं वेद” (५।३।३२०) इति । ‘एनां’ विधाम् ।

अत्र त्रिनित्योगसंयद्,—

अग्ने, श्रिष्टा दशादध्यादक्षणास्तोममञ्जका इति ।

इति ऋचनाचार्यत्रिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयज्ञः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एकयाऽस्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपति-
 रासीत्^(१) तिस्रभिरस्तुवत ब्रह्माऽस्त्यजत ब्रह्मणस्पति-
 रधिपतिरासीत्^(२) पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यस्त्यजन्त
 भूतानां पतिरधिपतिरासीत्^(३) सप्तभिरस्तुवत सप्तर्षि-
 योऽस्त्यजन्त धाताऽधिपतिरासीत्^(४) नवभिरस्तुवत
 पितरौऽस्त्यजन्तादितिरधिपत्यासीत्^(५) एकादशभिर-
 स्तुवतर्तवोऽस्त्यजन्तार्तवोऽधिपतिरासीत्^(६) त्रयोदश-
 भिरस्तुवत मासा अस्त्यजन्त संवत्सरोऽधिपतिः ॥ १ ॥

आसीत्^(७) पञ्चदशभिरस्तुवत षड्दशभिरस्त्यजन्तेन्द्रो-
 ऽधिपतिरासीत्^(८) सप्तदशभिरस्तुवत पशवोऽस्त्यजन्त
 वृहस्पतिरधिपतिरासीत्^(९) नवदशभिरस्तुवत शूद्रा-
 र्यावस्त्यजेतामहेरात्रे अधिपत्नी आस्ताम्^(१०) एकविं-
 शत्यास्तुवतैकशपाः पशवोऽस्त्यजन्त वरुणोऽधिपति-
 रासीत्^(११) त्रयोविंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽस्त्यजन्त
 पूषाधिपतिरासीत्^(१२) पञ्चविंशत्यास्तुवतारुण्याः पश-
 वोऽस्त्यजन्त वायुरधिपतिरासीत्^(१३) सप्तविंशत्यास्तुवत
 द्यावापृथिवी वि ॥ २ ॥

एतां वसवो रुद्रा आदित्या अनु व्यायन्तेपामा-
 धिपत्यमासीत्^(१४) नवविंशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽस्त्य-
 जन्त सोमोऽधिपतिरासीत्^(१५) एकविंशत्यास्तुवत प्रजा

अस्त्यन्त यावानाञ्चायावानाञ्चाधिपत्यमासीत्^(१६)
 चयस्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमे-
 ष्यधिपतिरासीत्^(१७) ॥ ३ ॥

संवत्सरोऽधिपतिः । वि । पञ्चत्रिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 दशमोऽनुवाकः ॥०॥

नवमेऽनुवाके अत्रशिष्टा अक्षयास्तोमीया उक्ताः । अथ
 दशमे सृष्टिशब्दाभिधेया इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'एकयाऽस्तुवतेति
 सप्तदश सृष्टोः' इति । पाठस्तु,—“एकयाऽस्तुवत प्रजा अधीयन्त
 प्रजापतिरधिपतिरासीत् तिस्रभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्मणस्पति-
 रधिपतिरासीत् पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यसृज्यन्त भूतानां पति
 रधिपतिरासीत् सप्तभिरस्तुवत सप्तर्षयोऽसृज्यन्त धाताऽधिपति-
 रासीन्नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्यासोदेकादश-
 भिरस्तुवत ऋतवोऽसृज्यन्तार्तवोऽधिपतिरासीत् त्रयोदशभिरस्तुवत
 माषा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत् पञ्चदशभिरस्तुवत
 षण्णमसृज्यन्तेऽधिपतिरासीत् सप्तदशभिरस्तुवत पञ्चवोऽसृज्यन्त
 वृहस्पतिरधिपतिरासीन्नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्या असृज्येतामहे-
 रात्रे अधिपत्नी आस्तामेकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पञ्चवोऽसृज्यन्त
 षड्विंशोऽधिपतिरासीत् त्रयोविंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पञ्चवोऽसृज्यन्त

पूषाऽधिपतिरासीत् पञ्चविंशत्यास्तुवत् आरण्याः पशवोऽसृज्यन्त
वायुरधिपतिरासीत् सप्तविंशत्यास्तुवत् द्यावापृथिवी वि एतां
वषवो रुद्रा आदित्या अनु वि आयन् तेषामाधिपत्यमामोन्नव-
विंशत्या अस्तुवत् वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीदेक-
त्रिंशतास्तुवत् प्रजा असृज्यन्त यावानाञ्जायावानाञ्चाधिपत्यमा-
सीत् त्र्यस्त्रिंशतास्तुवत् भूतान्यशास्यन् प्रजापतिः परमेष्ठो अधि-
पतिरासीत्^(११०) इति। पूर्वं महर्षयः कदाचित् यागकाले 'एकया'
सोत्रियया षष्ठा स्तुतिमकुर्वन्, तंत्सामर्थ्यात् 'प्रजाः' 'अधीयन्'
(तैः महर्षिभिः उदपाद्यन्त); तदानीं 'प्रजापतिः' तामां, प्रजानां
'अधिपतिरासीत्'। अथ कदाचित् 'तिसृभिः' सोत्रियाभिः
'अस्तुवत्', तंत्सामर्थ्यात् 'ब्रह्म' (ब्राह्मणजातिः) तैः 'असृज्यत';
'ब्रह्मणस्पतिः' इति प्रसिद्धो देवः, स ब्राह्मणजातेः 'अधिपति-
रासीत्'। एवं सर्वत्र योज्यम् । 'भूतानां पतिः' कश्चिद्देवविशेषः ।
अत एवान्यत्रास्मात्, 'भूतानां पतये स्वाहा' इति । सोऽयमत्र
'भूतानां पतिः' 'अधिपतिः' (स्वामो) 'आसीत्' । 'धाता' जगत्-
स्रष्टा । 'अदितिः' भूमिः । 'आत्तवः' ऋतुपालकः कश्चिद्देव-
विशेषः । 'चत्रं' चत्रियजातिः । शूद्रः वैश्यश्चेति जातिद्वयम् ।
असृर्देवता रात्रिदेवता चेत्यंते जातिद्वयस्य 'अधिपत्नी' (स्वामि-
रूपे) 'आस्तां' । सप्तविंशतिस्तोत्रसामर्थ्यात् पूर्वमेकीभूते 'द्यावा-
पृथिव्यौ' परस्परं वियुक्ते अभूतां । तयोर्वियोगम् 'अनु' वस्त्रा-
द्यस्तयो गणाः परस्परं वियुक्ता अभवन् । 'तेषां' (वस्त्रादीनां)
द्यावापृथिव्यौ प्रति 'आधिपत्यम्' 'आसीत्' । 'यावाः' (मास-

देवताः) । ‘अयावाः’ (अर्द्धमासदेवताः), उभयविधदेवतानां प्रजाः प्रति ‘आधिपत्यमासीत्’ । ‘भूतान्यशाम्यन्’ (प्राणिनः शान्तान् उपद्रवरहितान् अकुर्वत्) । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति ‘परमेष्ठी’ तादृशः प्रजापतिः स्वामी अभूत् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“सृष्टीरुपदधाति यथा-
सृष्टमेवावर्त्थे” (पू।३।२अ०) इति ।

अत्र विनियोगमंग्रहः,—

एक, सप्तदशादध्यादिष्टकाः सृष्टिमञ्जिकाः ।

अथ मीमांसा, प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् (अ०१७) ।

“सृष्टीरुपदधातीति ये मन्त्राः सृष्टिलिङ्गिकाः ।

विधेयास्तं गुणत्वेन वादो वात्र गुणो विधिः ॥

आख्यातेनाभिमम्भ्वादविध्यन्तरयोगतः ।

लिङ्गप्रकरणप्राप्तेर्मन्त्राणां विध्यमम्भवात् ॥

ताननूयेष्टकाधानं विदध्यात् स्तोयते यतः ।

यथासृष्टेत्यनेनातः सृष्टीरित्यत्र वादगोः ॥

एकयाऽस्तुवतत्यादौ मन्त्रमङ्गः क्वचिन्नहि ।

सृष्टिशब्दस्तथाप्युक्तिः सृष्टिशब्देन भूमतः ॥

अग्निचयने श्रूयते, ‘सृष्टीरुपदधाति’ इति । सृष्टिशब्दोपेता मन्त्रा यासामिष्टकानाम् उपधाने विधत्ते, ता इष्टकाः सृष्टय इत्युच्यन्ते, सृष्टिमान् आसामुपधानो मन्त्रः, इति विग्रह्य “तद्वान्

आमामुपधानः" (४।४।१२५ सू०) इत्यादिव्याकरणमिदुप्रक्रियया तन्निष्पादनात् । सृष्टिशब्दोपेतासोपधानमन्त्रा "एकयाऽमुवत" इत्यस्मिन्ननुवाके समाह्वानाः, अह्नासृज्यत भृतान्यसृज्यन्त इत्यादिना सृजतिधातोस्तेषु मन्त्रेषु प्रयुक्त्वात् । ते च मन्त्रा अप्र सृष्टिशब्देन उपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते । कुतः ? । उपदधातो-त्यनेनाख्यातेन सम्बन्धात् । न चार्थवादत्वमस्य सम्भवति, विध्य-न्तेन मर्हेकवाक्यत्वाभावात् ।

इति प्राप्ते ब्रूमः,—अग्निचयनप्रकरणे पठितत्वात् तेषां मन्त्राणां मामान्यतश्च्यवनसम्बन्धो गम्यते; विशेषसम्बन्धस्तु सृजति-ल्लिङ्गादत्रगन्तव्यः । तथा भूति प्राप्त्वाच्च ते मन्त्रा अप्र विधीयन्ते, किन्तु तान् मन्त्राननूद्य इष्टकोपधानं विधीयते । सृष्टिशब्देभानुवादस्तु वक्ष्यमाणार्थवादोपपत्त्यर्थः । यथा 'सृष्ट-भेवावर्त्तन्ते' इति हि वक्ष्यमाणाऽर्थवादः । याद विधिवाक्ये मन्त्राणामनुवादः सृष्टिशब्देन स्यात्, तटानीमर्थवादे सृष्टिशब्द-प्रयोगाद् विध्यर्थवादयोर्विध्यधिकरणभ्रमः* स्यात् । तस्मान्मन्त्रानु-वादी सृष्टिशब्दो न गुणविधायकः किन्त्वर्थवादः । ननु प्रथममन्त्रे सृजतिधातुर्न प्रयुक्तः, 'एकयाऽमुवत प्रजा अधीयन्त' इति पाठात् । वादं । तथापि द्वितीयद्वितीयः द्विषु सृजतिधातुप्रयोगात् भ्रमरूप-सावृक्षमस्ति,—यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिशब्दोपेतानि तत्र

* वैयधिकरण इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् । वैयधिकरणभ्रम इत्यत्र वैयधिकरणमेव स्यात् इति का० ४० पु० पाठः ।

यथा सृष्टिभ्रमात्, तथात्रापि भ्रमगुणयोगेन सृष्ट्यसृष्टिसङ्घे सृष्टि-
शब्दप्रयोगः ॥”

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

द्वयमेव सा या प्रथमा व्योच्छदन्तरस्यां चरति
प्रविष्टा । वधूर्जजान नवगज्जनिची त्रय एनां महि-
मानः सचन्ते^(१) । छन्दस्वती उपसा पेपिशाने समानं
योनिमनु सच्चरन्ती । सूर्यपत्नी विचरतः प्रजानती
केतुं कृत्वाने अजरे भूरिरेतसा^(२) । ऋतस्य पन्था-
मनु तिस्र आगुस्त्रयो घर्मासो अनु ज्योतिषागुः ।
प्रजामेका रक्षत्युजमेका ॥ १ ॥

व्रतमेका रक्षति देवयूनां^(३) । चतुष्टोमो अभवद्या
तुरीया यज्ञस्य पक्षाष्टपयो भवन्ती । गायत्रीं चिष्टुभं
जगतीमनुष्टुभं वृहदकीं युञ्जानाः सुवराभरन्निदं^(४) ।
पञ्चभिधाता विदधाविदं यत्तासाः स्वस्वरजनयत
पञ्च पञ्च । तासामु यन्ति प्रयवेण पञ्च नानारूपारि
कृतवो वसानाः^(५) । त्रिःशत्स्वसार उपयन्ति निष्कृतः
समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः ॥ २ ॥

कृतंस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये हृन्दसुः परि
यन्ति भास्वतीः^(१) । ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नभो
राची देवो सूर्यस्य वतानि । वि पश्यन्ति पशवो जाय-
माना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे^(२) । एकाष्टका
तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रं । तेन
दस्यन् व्यसहन्त देवा हन्ताऽसुराणामभवच्छचीभिः^(३) ।
अनानुजामनुजां मामकर्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत्
भयासं ॥ ३ ॥

अस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वै अन्यामति मा
प्रयुक्त^(४) । अभून्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्टं प्रतिष्ठा-
मविदद्वि गाधं । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या
वै अन्यामति मा प्रयुक्त^(५) । पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहा
गां पञ्चनाम्नीमृतवोऽनु पञ्च । पञ्च दिशः पञ्चदुग्धेन
क्लृप्ताः समानमूर्ध्वीरभिलोकमेकं^(६) ॥ ४ ॥

कृतस्य गर्भेः प्रथमा व्युपुष्यपामेका महिमानं वि-
भर्ति । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवि-
तैका नियच्छति^(७) । या प्रथमा व्यौच्छत् सा धनुर
भवद्यमे । सा नः पर्यस्वतो धृत्वोत्तरामुत्तराः समां^(८) ।
शुक्लर्षभा नभसा ज्योतिषाऽऽगाद् विश्वरूपा श्वस्त्री-
रग्निकेतुः । समानमर्थः स्वपस्यमाना विभ्रती जरा-

मंजर उष आगाः^(१४) । ऋतूनां पत्नी, प्रथमेयमागा-
दह्नां नेत्रो जनित्रो प्रजानां । एका सती बहुधोषो
व्युच्छस्यजीणा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्^(१५) ॥ ५ ॥

उर्जमेका । प्रतिमुञ्चमाना । भूयासम् । एकं ।
पत्नी । एकोनविंशतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दशमेऽनुवाके सृष्टिनामका दृष्टका मन्त्राः उक्ताः । अथैका-
दशे व्युष्टिनामका उच्यन्ते । कल्पः, 'दयमेव मा या प्रथमा
व्यौच्छदिति षोडश व्युष्टोः' इति । तत्र प्रथमामाह,—“दयमेव
मा या प्रथमा व्यौच्छदन्तरस्यां चरति प्रविष्टा । वधूर्जजान
नवगञ्जनित्रो त्रय एनां महिमानः सचन्ते^(१)” इति । अत्रोप-
धीयमाना 'या' दृष्टकास्ति, 'दयमेव' 'मा' (तथाविधव्युष्टिरूपा,
तच्छब्देन परामृश्यमाना पुनर्विविच्यते), सेयं व्युष्टिरूपा कालानां
प्रथमभूता सती 'व्यौच्छत्' (विशेषेण प्रकाशरूपाऽभूत्) ।
आदिसृष्टिकाले प्रथमो यः प्रभातकालः तद्रूपेयमिष्टकेत्यर्थः ।
'षा' (सृष्टिकालीना) 'प्रथमा' व्युष्टिरादित्येनानु'प्रविष्टा' सती
'गञ्जां' (पृथिव्यां) दैनन्दिनप्रभातरूपेण 'चरति' । तत्र दृष्टाकाः,
'वधूर्जजान नवगञ्जनित्रो' (नवं वरं गच्छतीति) 'नवमन्' (नूतन-

विवाहवती) 'वधूः' 'जनित्री' (उत्तरोत्तरप्रजोत्पादिका) 'जज्ञान' (जाता), तद्वदियमपि व्यष्टिरुत्तरोत्तरप्रभातनिष्पादिकेत्यर्थः । 'त्रयः' (त्रिसङ्ख्याकाः) 'महिमानः' (महिमोपेताः) अग्निस्वर्यचन्द्ररूपा देवता 'एनां' (व्युष्टिं) 'मचन्ते' (ममवयन्ति) । देवतात्रयप्रकाशकानुग्रहादस्याः प्रभातरूपत्वमित्यर्थः । एवंविधां* व्यष्टिरूपा-मिष्टकामुपदधाभीत्यभिप्रायः ।

अथ द्वितीयमाह,—'कन्दस्वती उपमा पेपिशाने समानं योनिं नुमश्चरन्ती । स्वर्यपत्नी विचरतः प्रज्ञानती केतुं कृषाणे अजरे भृगिरेतमा' इति । द्वे चोभौ,—एका सृष्टिकालीना, 'प्रथमा' इति पूर्वमन्ताका; अग्रा प्रतिदिनमञ्चारिणी; सापि 'अस्यां चरति प्रविष्टा' इति पूर्वमन्ताका । एवं मतो 'उपमा' 'विचरतः' (द्वे अण्युपमौ विधिधं चरतः); रात्रावपि प्रलयकाले तिरोहितजगत आविर्भावलक्षणसृष्टिरूपा मतो दिवसमादृश्य-सापादयति, तदिदमेकस्यां चरणम्, शार्वरतमोनिवर्त्तकत्वमपरस्यां चरणं । कीदृशौ उपमौ ?—'कन्दस्वती' (कन्दोयुक्तेर्मन्त्रैः सूर्य-मानतया कन्दस्वत्यौ); 'पेपिशानं' (भृशं प्रकाशयन्त्यौ); 'समानं' 'योनिं' 'अनुमश्चरन्ती', उभयोः कालविशेषत्वात् कालमाभान्यम्बेव योनिः (हेतुः), स चोभयोः समानः,—महाप्रभातं सृष्टिरूपं कल्पप्रभातं दैनन्दिनं चेत्युभौ कालविशेषौ, तौ च स्वकीयं

* एवंविधमिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† 'सहप्रभातं सृष्टिरूपकल्पप्रभातम्' इति का० ह० पु० एवं B. पु० पाठः । वस्तुतः 'महाप्रभातं सृष्टिरूपम्, कल्पप्रभातम्' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

कालशामान्यम् 'अनु'-सृत्य वर्त्तते इति 'अनु'-सञ्चरन्त्वौ उषसौ ;
ते च 'सूर्यपत्नी' (सूर्यस्य जाये) ; 'प्रजानती' (स्वयं देवता-
रूपत्वेन प्रज्ञानवत्यौ) ; 'केतुं' 'दृष्टाने' (ज्ञानं कुर्वन्त्यौ),
प्रकाशप्रदानेन हि प्राणिनां रूपज्ञानं जनयन्तः) ; 'अजरे'
(कदाचिदपि जरारहिते) ; 'भूरिरेतसा' (प्रभूतरेतस्के) बह्व-
व्यापारकारणभूते इत्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह,—“चतस्र पन्थामनु तिस्र आऽगुस्त्वयो
घर्मासो अनु ज्योतिषाऽऽगुः । प्रजामेका रचत्यूर्जमेका व्रतमेका
रचति देवयूनाम्^(१)” इति । 'तिस्रः' उषसः 'चतस्र' (यज्ञस्य)
'पन्थां' (मार्गम्) 'अनु'-'आ'-'अगु' (अनुप्राप्ताः) यज्ञरचकत्वेन
थक्ता व्यवस्थिता इत्यर्थः । 'त्रयो घर्मासः' (दीप्तिरूपाः) अग्नि-
चन्द्रादित्याः 'ज्योतिषा' (प्रकाशदानेन यज्ञमार्गम्) 'अनु'-'आ'-
'अगुः' (अनुप्राप्ताः) । तिस्रणामुषसां देवीनां मध्ये यजमानस्य
'प्रजामेका' 'रचति' ; यजमानस्य 'ऊर्ज' (बलम्) 'एका'
'रचति' ; देवान् आत्मन दृष्ट्वा यजमानानां 'व्रतं' (कर्मानुष्ठानम्)
'एका' 'रचति' ।

अथ चतुर्थीमाह,—“चतुष्टोमो अभवद् या तुरीया यज्ञस्य
यष्टावृषयो भवन्ती । गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीमनुष्टुभं वृहदकीं
थुञ्जानाः सुवराभरन्निदम्^(२)” इति । यद्यथेकैव उषा, तथापि
जगद्रक्षणाय योगैश्वर्यादानेकशरीरस्वीकारे सति बहव उषसा
भवंति । तत्र 'या' 'तुरीया' (चतुर्थी), सा च उषा 'चतुष्टोमः'
(त्रिष्टुदादिहोमचतुष्टययुक्ताग्निष्टोमकतुरूपः) 'अभवत्' । कीदृशी?—

‘सञ्जल्य’ ‘पक्षौ’ (प्राच्यप्रतीच्याङ्गरूपौ पक्षमदृशौ द्वाववक्ष्यौ)
 ‘भवन्ती’ (भावयन्ती) सम्भावयन्तीत्यर्थः, तथा ‘उषयः’ (उषीन्
 यज्ञनिष्यादकान् उषतिजः) जनयन्ती; तथा ‘दृष्टदर्क’ (प्रौढ-
 मर्चनारूपं श्लोचं) ‘युञ्जानाः’ (सम्पादयन्ती); गायत्र्यादिदेवता-
 स्तत्तः, ‘सुवः’ (फलभूतं स्वर्गम्), ‘ददं’ कर्म च ‘आभरन्’ (सर्वतो
 हरन्ती) पोषयन्तीत्यर्थः ।

अथ पञ्चमीमाह,—“पञ्चभिर्धाता विद्भाविदं यन्तामांऽ
 स्वदृरजनयत् पञ्च-पञ्च । तासामुं यन्ति प्रयवेण पञ्च नाना-
 रूपाणि क्रतवो वसानाः^(१)” इति । ‘यत्’ ‘ददं’ अस्ति तत्सर्वं ‘धाता’
 (स्रष्टा प्रजापतिः) ‘पञ्चभिः’ उषोभिर्देवोभिः ‘विद्भो’ (निर्मित-
 वान्) । ‘तामां’ (पञ्चानामुषसां) प्रत्येकं ‘पञ्च’-‘पञ्च’ ‘स्वदृ-
 रजनयत्’ । एवञ्च सति पञ्चमङ्गाका ज्येष्ठा उषसः, तामां स्वसारः
 पञ्चविंशतिसङ्गाका इत्येकस्मिन् मामि प्रतिपदादिरूपास्त्रिंशदुषसः
 सम्पद्यन्ते । ‘तासामुं’ (तासामपि) उषसां ‘प्रयवेण’ (प्रकृष्टरूपेण
 मिश्रणेन) ‘पञ्च’ मुख्या उषसः ‘क्रतवः’ (क्रतुनिष्यादिकाः),
 ‘वसानाः’ (आच्छादयन्त्यः, क्रत्वङ्गानि सर्वाणि व्याप्तवन्त्यः),
 ‘नानारूपाणि’ (वज्रविधस्वरूपाणि) ‘यन्ति’ (प्राप्नुवन्ति) । तत्रैका
 दिनं दिनम् अग्निहेत्रं निष्यादयति; ततो द्वे दर्गपूर्णमासौ
 निष्यादयतः; त्रौपवमथ्यदिनकृत्यम् एका निष्यादयति; सुत्या-
 दिनकृत्ये केत्येवं पञ्चानामुपयोगात् प्रकृष्टमिश्रणानां* प्रकृष्टोप-
 कारित्वं, क्रत्वान्तरभेदनिष्यादकत्वेनानां नानारूपत्वम् ।

* प्रकृष्टमित्यंशानामिति क्वचित् पाठः ।

† वान्तरनिष्यादकत्वेन इति B. एवं का० ह० पु० पाठः ।

अथ षष्ठीमाह,—“त्रिंशत् स्वमार उपयन्ति निष्कृतः समानं
केतुं प्रतिमुञ्चमानाः । ऋतुं स्वते कवयः प्रजानतीर्मध्येऽह्नुदसः
परि यन्ति भास्वतीः^(१)” इति । ‘त्रिंशत्’ (मासतिथिरूपेषु
त्रिंशत्सङ्ख्याकाः) ‘स्वमारः’ (भगिन्यः) उपसो देव्यो ‘निष्कृतम्’
(अजस्रं कृतम्*) अग्निहोत्रादिकर्म ‘उपयन्ति’ (प्राप्नुवन्ति) ।
कीदृशः ?—‘समानं केतुं’ (सदृशं चिह्नं) प्रकाशरूपं ‘प्रति-
मुञ्चमानाः’ (कञ्चुक्वद्धारयन्त्यः); ताश्च ‘कवयः’ (विद्वत्समानाः);
‘प्रजानतीः’ (तत्तद्दिनमम्यादनीयं प्रजानन्त्यः); ‘ऋतुं स्वते’
(स्वयमेव पुनःपुनरावर्त्तनेन वमन्तादीन् ऋतुन् मम्यादयन्ति);
ऋन्दां वेदानां मध्ये तिष्ठतीति ‘मध्येऽह्नुदः’ सूर्यः; तथा
शान्यत्रासाद्यते, ‘ऋग्भिः पूर्वाङ्गे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे
तिष्ठति मध्येऽङ्गः । सामवेदेनास्तमथे महीयते । वेदैरशून्य-
स्त्विभरेति सूर्यः’ इति । तस्य ‘मध्येऽह्नुदः’ (सूर्यस्य) ‘परि’
(पार्श्वेषु) ‘भास्वतीः’ (भास्वत्यः प्रकाशमानाः) ‘यन्ति’ (गच्छन्ति)
वर्त्तन्ते इत्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह,—“ज्योतिषतो प्रतिमुञ्चते नभो रात्रो देवी
सूर्यस्य व्रतानि । विपश्यन्ति पशवो जायमाना नानारूपा मातु-
रस्या उपस्ये^(२)” इति । सेयमुषा ‘ज्योतिषतो’ (ज्योतीरूपैर्नक्षत्रै-
र्युक्त्वात्); ‘रात्रो’ चैयं, सूर्योदयात् पूर्वभावितात्; ‘देवी’
दीप्यमाना; तादृगुषा ‘नभः’ (नभस्[?]) ‘सूर्यस्य’ ‘व्रतानि’
(सूर्यसम्बन्धित्वेन व्रतवस्त्रियतानि) रश्मिजालानि ‘प्रति’-‘मुञ्चते’

* अजस्रं कृतमिति पाठः आ० ६० पुस्तके नास्ति ।

(कञ्चुकमिव स्वीकरोति) । तस्यामुषधि 'नानारूपाः' (गोमहिषादि-
जातिभेदभिन्नाः) 'पशवः' 'जायमानाः' (जन्ममदृशं निद्रायाः
प्रबोधं प्राप्नुवन्तः) ; 'मातुः' (मातृसमानायाः) 'अस्याः' भृश्या
'उपस्थे' (उत्सृजे) पश्यन्ति* (विविधमरण्यगमनादिव्यवहारमव-
लोकयन्ति) ।

अथाष्टमोमाह,—“एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं
महिमानमिन्द्रं । तेन दस्यून् व्यसहन्त देवाः हन्ताऽसुराणामभवं-
च्छचीभिः^(८)” इति । 'एकाष्टका' इति माघकृष्णाष्टमो कथ्यते,
तथा चापस्तम्बः, 'या माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्टात् द्वाष्टका
तस्यामष्टमी ज्येष्ठया सम्यच्यते तामेवेष्टकेत्याचक्षते' इति । सेधम्
'एकाष्टका' 'तपसा तप्यमानाः' (पुत्रार्थं तपस्वरन्ती) 'महिमानं'
(महिमोपेतं) 'गर्भं' (स्वादेरवर्त्तनं) 'इन्द्रं' 'जजान' (उत्पाद-
यामास), 'तेन' (इन्द्रेण) 'देवाः' सर्वे 'दस्यून्' (तस्कररूपान्
राक्षसान्) 'व्यसहन्त' (विशेषेणाभिभूतवन्तः) । स चेन्द्रः 'शचीभिः'
(स्वकीयशक्तिभिः) 'असुराणां' 'हन्ता' 'अभवत्' ।

अथ नवमोमाह,—“अनानुजामनुजां सामकर्त्तं सत्यं वद-
न्त्यन्विच्छ एतत् । भूयामस्य सुमतेो यथा यूथमन्या वे
अन्यामति मा प्रयुक्तं^(९)” इति । हे एकाष्टका देव्यो, 'मां'
यजमानं पूर्वम् 'अनानुजां' सन्तम् इदानीं 'अनुजां' 'अकर्त्तं'
(कृतवत्यः) । 'आ (समन्तात्) कर्मानुष्ठानस्यानुकूलत्वेन जायत इति
'अनुजा', तदिपरोतस्तु 'अनानुजाः'; अनुष्ठानरहितं 'मां' अनु-

* एवमेव सर्वत्र पाठः । वि-पश्यन्ति इति पाठस्तु भविर्गुं युक्तः ।

ष्टानोपेतं हतवत्य इत्यर्थः । कीदृश्य एकाष्टकाः?—‘सत्यं वदन्तीः’
 (अवितथं धर्मं वदन्त्यः) हे यजमान, एवमेतं धर्ममनुतिष्ठेत्येवं
 बोधयन्त्य इत्यर्थः । अतस्त्वत्प्रसादात् सन्मार्गवृत्तिरहम् ‘एतत्’
 ‘अन्विच्छे’ (वक्ष्यमाणमेतत् अपेक्षितं प्रार्थये) । किन्तदपेक्षितमिति?—
 तदुच्यते, हे एकाष्टकाः, ‘यूयम्’ ‘अस्य’ (युष्मत्पुत्रस्य) इन्द्रस्य
 ‘सुमती’ (कल्याणबुद्धौ) ‘यथा’ स्थिताः, एवमहमपि ‘अस्य’
 (इन्द्रस्य) ‘सुमती’ अत्रुग्रहचित्ते ‘भूयासं’ । ‘वः’ (युष्माकं) मध्ये
 ‘अन्यां’ (इतरां) ‘अति’-लङ्गु ‘मा प्रयुक्त’ (प्रयोगव्यवहारं न करोति)
 किन्तु परस्परानुकूल्येनैव व्यवहरन्ति* ; तददहमप्यृत्विजामनुकूल-
 व्यवहारयुक्तो ‘भूयासम्’ ।

अथ दशमीमाह,—‘अभ्रान्मम सुमती विश्ववेदा आष्ट
 प्रतिष्ठामविदद्धि गाधं । भूयासमस्य सुमती यथा यूयमन्या बो
 अन्यामति मा प्रयुक्त(१०)’ इति । ‘मम’ यजमानस्य ‘सुमती’
 (भक्तियुक्तायां बुद्धौ) ‘विश्ववेदाः’ (सर्वजगदभिज्ञा) इयमुषा ‘अभ्रूत्’
 (स्थितवती) । सा च ‘प्रतिष्ठां’ ‘आष्ट’ (अस्मदनुग्रहे स्त्रैर्यं व्याप्त-
 वती ; ‘हि’ (यस्मात्) इयमुषा ‘गाधं’ (प्रतिष्ठानिमित्तभूतं)
 यजमानम् ‘अविदत्’ (लभ्यवती), तस्मान्मदनुग्रहे स्त्रैर्यवतीत्यर्थः ।
 भूयासमित्यादि पूर्ववत् ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । वक्तुतः—‘अन्या’ (इतरा) ‘अन्वाम्’
 (इतराम्) ‘अति’-लङ्गु ‘यथा’ ‘मा प्रयुक्त’ (प्रयोगव्यवहारं न
 करोति) किन्तु परस्परानुकूल्येनैव व्यवहरन्ति इति पाठो भवितुं
 युक्तः ।

अथैकादशीमाह,—“पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहा गां पञ्च-
नास्वीमृतवोऽनु पञ्च । पञ्च दिशः पञ्चदशेन कृप्राः समान-
मूर्द्धारिभि लोकमेकम्^(११)” इति । अग्निहोच-दर्शपूर्णमासौपवसथ्य-
सुत्याख्यकर्मनिष्पादिकाः पञ्च मुख्याः उषसो याः पूर्वमुक्ताः,
तान्(?)‘पञ्च व्युष्टीरनु’पञ्चात्मकं सर्वमिदमुत्पन्नमिति । तदुच्यते—
‘पञ्च दोहा’ उत्पन्नाः,-तमिस्रा ज्योत्स्ना सन्ध्याद्वयम् अहरित्येते
पञ्च दोहाः । ते च होत्रब्राह्मणे, ‘इदं वा अग्ने नैव किञ्चन
आसीत्’ इत्यनुवाके, ‘यास्य सा तनूरासीत् । तामपाहत् । सा
तमिस्राऽभवत्’ इत्यादिना समाह्वताः । तत्रैव, ‘तेभ्यो मृण्मथे
पात्रेऽन्नमुदहत्’ इत्यादिना दोहा आह्वताः । आह्वाय चान्ने
तदुपमं हतम्,—‘एते वै प्रजापतेर्दोहाः’ इति । एते ‘पञ्च दोहाः’
‘पञ्च व्युष्टीरनु’ उत्पन्नाः । येषं गौः (पृथिवी), ‘पञ्चनाम्नी’ (पञ्च-
विधनामोपेताम्) अपि पञ्च व्युष्टीरनुत्पन्नां विद्यात्,—वसन्तर्त्तौ
पुष्यवतीति नाम, शीर्षर्त्तौ तापवतीति नाम, वर्षर्त्तौ वृष्टिवतीति
नाम, शरदर्त्तौ* जलप्रसादवतीति नाम, हेमन्तशिशिरयोः शैत्य-
वतीति नाम, सैव पञ्चनाम्नी व्युष्टीरनुत्पन्ना । तथा हेमन्त-
शिशिरयोरैक्येन ‘पञ्च’ ‘स्यतवो’ व्युष्टीः ‘अनु’ उत्पन्नाः । तथा
प्राच्यादयः सहोर्द्ध्या‘पञ्च’‘दिशो’ व्युष्टीरनुत्पन्नाः । पञ्चदशाख्य-
सोमेन ‘कृप्राः’ (सन्धादिताः), पञ्चविधवृत्त्युपेताः शोचियाः पञ्च

* शरदर्त्तौ इति सर्वत्र पाठः, शारदर्त्तौ इति शरदृता इति वा पाठो
भवितुं युक्तः । एवं वृष्टिवतीत्यत्र वृष्टिमतीति पाठो भवितुं युक्तः ।

† व्युष्टीरनुत्पन्नाः इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

व्युष्टीरनुपपन्नाः । तस्य सोमस्य विधायके ब्राह्मणे 'पञ्चभ्यो
 विष्करोति' इत्येवं चिवारमाह्नातं । ता एताः पञ्च व्युष्टयः । 'एकं'
 'लोकम्' 'अभि' 'समानमूर्द्धीः',—'लोकः' आलोकः प्रकाशः,
 तमेकं प्रति समानस्वभावाः । मूर्द्धंशब्द उत्तमाङ्गवाचो सन् मुख्यं
 स्वभावमुपलक्षयति । मुख्यस्वभावस्य व्युष्टीनां प्रकाशत्वं । एवं-
 विधुष्टिरूपेयमित्येकेति स्वरयते ।

अथ द्वादशीमाह,—'अतस्य गर्भः प्रथमा व्युष्टयपामेका
 महिमानं विभर्त्ति । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका
 सवितैकां नियच्छति^(११)' इति । या एताः पूर्वाक्ताः पञ्चोषयो
 मुख्याः, तासां मध्ये 'प्रथमा' या व्युष्टिरुषःकालरूपाऽस्ति, सा
 'अतस्य' (सत्यस्य) 'गर्भः' (गर्भस्यदृशी) तेन आदित्येन संज्ञैव
 वर्त्तते । 'एका' काचिदुषाः रश्मिसहकारिणी 'अपां' 'महिमानं'
 'विभर्त्ति' (घर्मकाले रश्मिद्वारा जलमानोय मेघोदरे गर्भ-
 रूपत्वं महत्त्वं पोषयति) । 'एका' काचिदन्या उषाः 'सूर्यस्य'
 सम्बन्धिषु 'निष्कृतेषु' प्रदेशेषु 'चरति' (प्रकाशं कुर्वती वर्त्तते) ।
 'एका' काचिदन्योषाः 'घर्मस्य' (दीप्यमानस्य) अग्नेः सम्बन्धिषु
 'चरति' (प्रकाशं करोति) । 'एकां' काचिदन्यामुषसं 'सविता'
 'नियच्छति' (दैनन्दिनं प्रकाशकारित्वेन नियतां करोति) ।

अथ त्रयोदशीमाह,—'या प्रथमा व्यौच्छत् सा धेनुरभवद्
 यमे । सा नः पयस्वती धुच्छेत्तरामुत्तराऽऽ समा^(१२)' इति ।
 मुख्यासु पञ्चसु उषःसु 'या' 'प्रथमा' उषा 'व्यौच्छत्' (तमो
 व्यवाहयत्) प्रकाशेऽप्यादनेन तमो निराकरोतीत्यर्थः । 'सा'

(तादृग्गुणाः) 'धमे' 'धेनुरभवत्' (धमस्त्रामिके लोके प्रकाश-
प्रदानेन धेनुवत् प्रीतिहेतुरभवत्) । तथाविधे उषः, 'मा' त्वं
'पयस्वती' (युष्मदकयुक्ता सती) 'नः' (अस्माकं) उत्तरोत्तरेषु
सर्वेष्वपि संवत्सरेषु निरन्तरं 'धुस्व' (दोहनं कुरु) । यथा धेनुः
क्षीरं प्रयच्छति, तद्वत् त्वं व्युष्टिं प्रकाशश्च* प्रयच्छेत्यर्थः ।

अथ चतुर्दशीमाह,—“शुक्रर्षभा नभसा ज्योतिषाऽऽगाद्विश्व-
रूपा श्वलीरग्निकेतुः । समानमर्थः स्वपस्यमाना बिभ्रती
जरामजर उष आगाः^(१४)” इति । 'येयन्नुषा 'शुक्रर्षभा' (शुक्रेषु
प्रकाशरूपेषु नक्षत्रादिषु मध्ये श्रेष्ठा), 'सेयमुषाः 'नभसा' 'ज्योतिषा'
(आकाशवर्त्मप्रकाशेन युक्ता) 'आगात्' (इह समागता) ।
कीदृशी?—'विश्वरूपा' (सर्वाणि प्रकाशानि यस्याः सा 'विश्वरूपा'),
'श्वलीः' (सूर्यादयात्पूर्वम् अन्धकारलेशानुवृत्तेर्मिश्रणा); 'अग्नि-
केतुः' (अग्निहोत्रिभिरुषःकाले विद्वत्य प्रज्वलितः येऽग्नयस्ते
केतवो ध्वजस्थानीया यस्याः सा 'अग्निकेतुः' । 'समानमर्थः'
'बिभ्रती',—सूर्यस्य यत्प्रयोजनम् अन्धकारनिवारणरूपं,—तदेवो-
षसोऽपि प्रयोजनं, अतः सूर्येण सह समानप्रयोजनोपेताः
'स्वपस्यमाना' (शोभनान्यथासि कर्माणि तानि आत्मन इच्छतीति
'स्वपस्यमाना' । हे 'अजरे' 'उषः', त्वं 'जराम्' 'आगाः' (बली-
पक्षितादिरूपजरारहितापि सृश्यादिमारभ्य प्रवृत्तत्वात् चिर-
काललक्षणं जरं प्राप्ताऽसि । तादृग्गुणरूपा इयमित्येत्यर्थः ।

* व्युष्टिः प्रकाशश्च इति सर्वत्र प्रयमान्तापाठा न सन्त्यन् ।

† अतप्रयोजनम् इति का० ४० पृ० पाठः ।

अथ पञ्चदशीमाह,—“ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादृक्तां
नेत्रो जनित्रो प्रजानां । एका सती बह्वधोषा व्युच्छस्यजोषा त्वं
जरयसि सर्वमन्यत्^(१५)” इति । ‘इयं’ ‘प्रथमा’ उषा ‘आगात्’
(इह कर्मणागता) । कीदृशी ?—‘ऋतूनां’ (वसन्तादीनां) ‘पत्नी’
(पालयित्री), उषःकालस्यासक्तदातृत्या ऋतवः सम्यद्यन्ते । ‘ऋतां’
‘नेत्रो’ (मयनस्य हेतुः, प्रकाशप्रदानेन निव्यादिकेत्यर्थः) । ‘प्रजानां’
‘जनित्रो’ (उत्पादयित्री) उषःकालवृत्त्या हि नवमासगर्भ-
धारणादिना प्रजा उत्पद्यते । हे ‘उषः’, ‘त्वं’ स्वरूपेण ‘एका’
‘सती’ ‘बह्वधा’ (दिनभेदेन बहुप्रकारा) भूत्वा ‘व्युच्छसि’
(तमो वासयसि) निष्कासयसीत्यर्थः । कीदृशी त्वं ?—‘अजोषा’
(बलीपलितादिजरारहिता) । ‘सर्वम् अन्यत्’ (मनुष्यशरीरादिकं)
‘जरयसि’ (जीर्णं करोमि) । इत्थं पञ्चदशाज्ञाताः, षोडशी
त्यन्यत्र द्रष्टव्या ।

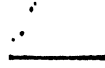
एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“न वा इदं दिवा न
नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता व्युष्टीरपश्यन् ता उपादधत
ततो वा इदं व्यौच्छस्यस्यैताः उपधीयन्ते येवास्मा उच्छत्यथोत्तम
एवापश्यते” (५।३।४अ०) इति । ‘इदं’ कालस्वरूपं यत्
दिवारात्रयोर्वावृत्तिकया उषसा रहितत्वात् ‘अव्यावृत्तं’ ‘आसीत्’,
तथा सति ‘दिवा’ अपि ‘न’ ‘आसीत्’, ‘नक्तम्’ अपि ‘न’ ‘आसीत्’
व्यावृत्तस्वरूपस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्, तदानीं ‘देवाः’ व्यावृत्ति-
कारिणीर्युष्टिसञ्ज्ञका ‘एता’ इष्टका ‘अपश्यन्’ । (विशेषेण) ‘उच्छति’
तमो विनाशयतीति ‘व्युष्टिः’ उषःकालः, तदाचकन्नब्देनोपेतैर्मन्त्रैरुप-

धेया इष्टका व्युत्पद्यः । 'ताः' व्युष्टोरिच्छो* 'उपादधत' । 'ततः' ऊर्द्धम् 'इदं' कालस्वरूपं 'व्युच्छत्' (व्यावृत्तिकया व्युष्ट्या दिवा-
नक्तभेदेन व्यावृत्तमासीत्) । तस्मात् व्युष्टोरुपदध्यात् । तदुपधाने
हि यजमानार्थं 'व्युच्छति' एव । अपि च बुद्धिगतभ्रान्तिरूपं
'तमो' विनाशयति ।

अत्र विनियोगमंथहः,—

इयं व्युष्टिरुपादध्यात् मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे लक्षणयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्नें जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातां जात-
वेदो नुदस्व । अस्मे दीदिहि सुमना अहेडन्तव स्याः
शर्म चिवरूथ उद्भित्^(१) । सहसा जातान् प्रणुदा नः
सपत्नान् प्रत्यजातां जातवेदो नुदस्व । अधि नो ब्रूहि
सुमनस्यमानो वयः स्याम प्रणुदा नः सपत्नान्^(२) ।
चतुश्चत्वारिंशः स्तोमो वर्चो द्रविणः^(३) षोडशः स्तोम
आजो द्रविणं^(४) पृथिव्याः पुरीषमसि ॥ १ ॥

* व्युष्टीदृष्ट्या इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

असो नाम^(५) । एवञ्छन्दो वरिवञ्छन्दः शम्भूञ्छन्दः
परिभूञ्छन्द आच्छञ्छन्दो मनञ्छन्दो व्यञ्छन्दः सिन्धु-
ञ्छन्दः समद्रं छन्दः सलिलं छन्दः संयञ्छन्दो विय-
ञ्छन्दो वृहञ्छन्दो रथन्तरं छन्दो निकायञ्छन्दो विवध-
ञ्छन्दो गिरञ्छन्दो भ्रजञ्छन्दः सष्टुपञ्छन्दोऽनुष्टुपञ्छन्दः
ककुञ्छन्दस्त्रिककुञ्छन्दः काव्यं छन्दोऽंकुपं छन्दः ॥ २ ॥

पदपंक्तिञ्छन्दोऽक्षरपंक्तिञ्छन्दो विष्टारपंक्तिञ्छन्दः
क्षुरोभृज्वां छन्द प्रञ्छन्दः पञ्चछन्दः एवञ्छन्दो
वरिवञ्छन्दो वयञ्छन्दो वयस्कृञ्छन्दो विशालं छन्दो
विष्यञ्छन्दोऽद्विञ्छन्दो दूरोहणं छन्दस्तन्द्रं छन्दो-
ऽकांकं छन्दः^(६-४५) ॥ ३ ॥

असि । अंकुपं छन्दः । त्रयस्त्रिंशच्च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एकादशानुवाके व्युत्थाख्या दृष्टका अभिहिताः, तावता
चतुर्थचितिः समाप्ता । अथ द्वादशे पञ्चम्यां चित्यामसपत्नाख्या
उच्यन्ते । कल्पः, 'श्रो भूते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य्य पञ्चमीं चितिं
चिनेत्यग्ने जातान् प्रणुदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुपदधाति'
इति । पाठस्तु,—“अग्ने जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातान्

जातवेदो नुदस् । अस्मे दीदिहि सुमना अहेङ्माव स्याः शर्मन्
 चिवरूच्य उद्भित्^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘नः’ (अस्माकं) ‘जातान्’
 ‘सपत्नान्’ (ये पूर्वमुत्पन्नाः शत्रवः तान्) ‘प्रणुद’ (प्रकर्षेण नाशय) ।
 हे ‘जातवेदः’, ये पूर्वमुत्पन्ना इतः परमुत्पन्निप्रसक्तियुक्तास्तान्
 ‘अजातान्’ शत्रून् ‘प्रति’-‘नुदस्’ (उत्पत्तिप्रतिबन्धेन निराकुरु) ।
 ‘सुमनाः’ (सानुयहचित्तः) तं ‘अहेङ्म्’ (अकुर्वन्) ‘चिवरूच्यः’
 (त्रिवरूच्यः प्राग्भ्रंश-सदो-हविर्द्धानरूपगृहचयोपेतः) ‘उद्भित्’
 (अनुष्ठेयकर्मोत्पादकः) सन् ‘अस्मे दीदिहि’ (अस्मदादीन् प्रकाशय) ।
 ‘तव’ प्रसादात् ‘शर्मन्’ ‘स्याम्’ आसुखवान् भवेयम् ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“अग्ने जातान् प्रणुदा नः
 सपत्नानिति पुरस्तादुपदधाति जातानेव धात्व्यान् प्रणुदते”
 (५।३।५अ०) इति ।

कल्पः, * “सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातां
 जातवेदो नुदस् । अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयः स्याम
 प्रणुदा नः सपत्नान्^(२)” इति । ‘सहसा’ (बलेन) ‘जातान्’ इति
 पूर्ववत् । ‘सुमनस्यमानः’ (मौमनस्यं प्राप्तः) सन् ‘नः’ (अस्मान्)
 ‘अधि’-‘ब्रूहि’, ‘वयम्’ अपि त्वदनुग्रहादधिकाः ‘स्याम्’, ‘नः’
 (अस्मदीयान्) ‘सपत्नान्’ (शत्रून्) ‘प्रणुद’ ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—“सहसा जातानिति पश्चा-
 ज्ञनियमाशानेव प्रणुदते” † (५।३।५अ०) इति । ‘पश्चात्’ ‘उप-
 * अत्र तु ‘सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नानिति पश्चादुपदधाति
 इति । पाठस्तु इत्यधिकः पाठा भवितुं युक्तः ।

† ‘प्रतिनुदते’ इति आदर्शं पुस्तकपाठः ।

दधाति' इत्यनुवर्त्तते । पूर्वमन्त्रे उत्पन्नविनाशप्राधान्यम् इह तु उत्पत्त्यमानप्रतिबन्धप्राधान्यम्,—अनेनाभिप्रायेणोभयत्र एवकार-प्रयोगः ।

कल्पः, 'चतुश्चत्वारिंश इति दक्षिणतः' इति । पाठस्तु,—
"चतुश्चत्वारिंशः स्तोमो वर्चा द्रविणम्^(१)" इति । योऽयं 'स्तोमः'
चतुश्चत्वारिंशदावृत्त्या सम्यन्ः, 'वर्चः' (बलरूपं धनं); हे इष्टके
तदुभयरूपा त्वमसि ।

एतन्मन्त्रं विनियुक्ते,—“चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिणतः,
ब्रह्मवर्चसं वै चतुश्चत्वारिंशो ब्रह्मवर्चममेव दक्षिणतो धत्ते
तस्माद्दक्षिणोऽर्द्धो ब्रह्मवर्चमितरः” (५।३।५।अ०) इति ।
ब्राह्मणानामार्विज्यात्, तैर्निष्पाद्यस्य स्तोमस्य ब्रह्मवर्चःस्वरूपत्वम् ।

कल्पः, 'षोडशः स्तोम इत्युत्तरतः' इति । पाठस्तु,—“षोडशः
स्तोम ओजो द्रविणम्^(२)” इति । षोडशभिरावृत्तिभिर्निष्पाद्यः
'षोडशः', यस्माद्दृशः 'स्तोमः', यश्चाष्टमधातुरूपं धनं वा, हे इष्टके
तदुभयरूपा त्वमसि ।

एतन्मन्त्रं विनियुक्ते,—“षोडशः स्तोम इत्युत्तरत ओजो वै
षोडश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायो जयति”
(५।३।५।अ०) इति । षोडशस्तोमस्य ओजोवृद्धिचेतुत्वात्
ओजस्त्वम् ।

अष्टेष्टकादयं सद्यः प्रशंसति,—“वज्रो वै चतुश्चत्वारिंशो वज्रः
षोडशो यदेते इष्टके उपदधाति जाताश्चैव जनिष्यमाणाश्च
भ्रातृभ्यान् प्रणुद्य वज्रमनुप्रहरति स्तूत्यै” (५।३।५।अ०) इति ।

सोमयोरनिष्टनिवारकत्वेन वज्रत्वं । 'प्रणोदनम्' अस्मात् स्वाना-
निवारणं । ततो वज्रस्थानुप्रहारः 'स्तृत्यै' (हिंसायै) सम्पद्यते ।

कल्पः, 'दृष्टकायां पुरीषमध्वृक्ष्य पृथिव्याः पुरीषममीति
मध्येऽग्नेः पुरीषवतीम्' इति । पाठस्तु,—“पृथिव्याः पुरीषमन्वसो
नाम^(५)” इति । हे दृष्टकास्वरूप, त्वं 'पृथिव्याः' (चित्तिरूपायाः)
'पुरीषं' (पूरकम्) 'अग्नि' । स्मृति भक्षयति विनाशयतीति अग्निः,
न स्मृतीत्यसः । हे दृष्टके त्वम् 'असः' 'नाम' 'अग्नि' ।

एतन्मन्त्रमाध्यमुपधानं विधत्ते,—“पुरीषवतीं मध्य उपदधाति
पुरीषं वै मध्यमात्मनः सात्मानमेवाग्निं चिनुते” (५।३।५ अ०) इति ।
पुरीषमध्वृक्ष्य तस्योपर्युपधीयमानत्वात् पुरीषवती । 'पुरीषं वै'
'आत्मानः' (गवादिशरीरस्य) 'मध्यं' उदरमध्ये वर्त्तमानत्वात् ।
अतः पुरीषत्वेन 'सात्मानं' (शरीरमहितम्) 'एव' 'अग्निं' 'चिनुते' ।

एतद्देदनं प्रशंसति,—“सात्मानाऽमुग्निं शोके भवति य एवं वेद”
(५।३।५ अ०) इति । नामकरणं पूर्वमुक्तम् ।

दृष्टकापञ्चकं प्रशंसति,—“एता वा असपत्ना नामैष्टका यस्यैता
उपधीयन्ते नास्य सपत्नो भवति” (५।३।५ अ०) इति । सपत्नानां
ब्रह्मणा विनाशकत्वात् 'असपत्ना' इत्येतासामिष्टकानां नाम ध्येयम् ।

कल्पः, 'एवम्बुन्दो वरिवम्बुन्द इति चत्वारिंशत् विराजो
दश दश प्रतिदशमरूणाय' इति । पाठस्तु,—“एवम्बुन्दो^(६) वरि-
वम्बुन्दः^(७) ब्रह्मम्बुन्दः^(८) परिवम्बुन्द^(९) अम्बुम्बुन्दो^(१०)

* मन्त्रादिशरीरस्य इति आदर्शमुक्तकपाठः ।

† नामधेयमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

मनश्कन्दो^(११) व्यसश्कन्दः^(१२) सिन्धुश्कन्दः^(१३) समुद्रं कन्दः^(१४)
 मलिसं कन्दः^(१५) मंथश्कन्दो^(१६) विद्यश्कन्दो^(१७) वृहश्कन्दो^(१८)
 रथन्तरं कन्दो^(१९) निकायश्कन्दो^(२०) विवधश्कन्दो^(२१) गिर-
 श्कन्दो^(२२) भ्रजश्कन्दः^(२३) मणुपकन्दः^(२४) अनुष्टुपकन्दः^(२५)
 ककुश्कन्द^(२६) स्त्रिककुश्कन्दः^(२७) काव्यं कन्दः^(२८) अङ्गुपं
 कन्दः^(२९) । पङ्क्तिश्कन्दो^(३०) रत्नपङ्क्तिश्कन्दो^(३१) विष्टारपङ्क्ति-
 श्कन्दः^(३२) चुरोभृज्वां कन्दः^(३३) प्रश्कश्कन्दः^(३४) पत्तश्कन्द^(३५)
 एवश्कन्दो^(३६) वरिवश्कन्दो^(३७) वयश्कन्दो^(३८) वयस्त्राश्कन्दो^(३९)
 विशालं कन्दो^(४०) विष्यङ्गाश्कन्दः^(४१) कदिश्कन्दो^(४२) दूरोहणं
 कन्दः^(४३) तक्कं कन्दः^(४४) अङ्गाङ्कं कन्दः^(४५)” इति । ‘एवः’
 ‘वरिवः’ इत्याद्याः शब्दाः स्वर्गलोकवर्तिनां कन्दोविशेषाणां
 नामधेयानि । ष्टे इष्टके, लम् ‘एवंश्कन्दो’ यत्, तद्रूपसि ।
 एवं सर्वत्र ऊहनीयम् ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“पशुर्वी एष यदग्निर्विराज
 उक्तमाद्यां चित्यामुपदधाति विराजमेवोक्तमां पशुषु दधाति
 तस्मात् पशुमानुक्तमां वाचं वदति” (५।३।५।अ०) इति ।
 पशुर्प्राप्तहेतुत्वाद्ग्नैः पशुत्वम् । अतः ‘पशुषु’ ‘उक्तमां’ ‘विराजं’
 (वीरध्यादिरूपमन्त्रं) स्थापयितुम् अस्मिन् पशुरूपेऽग्नौ ‘उक्तमाद्यां’
 पञ्चम्यां ‘चित्यां’ विराडाख्या इष्टका उपदधात् । विराड्रूपत्वं
 तु वक्ष्यमाणदशमज्ज्ञया सम्यद्यते । यस्मात् पशुरूपेऽग्नावन्नरूपं
 ‘विराजं’ ‘उपदधाति’, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि बह्वपशुयुक्तः पुरुषः
 समागतान् अतिथीन् प्रति ‘उक्तमां’ ‘वाचं’ ‘वदति,—आन्ता

यूयं मद्गृहे समागच्छत, भुज्यताम्* इति । सेयं उक्तमा वाक् ।

एकैकस्यां दिशोऽष्टकामङ्गां विधत्ते,—“दश दशोपदधाति सवीर्यत्वाय” (५।३।५ अ०) इति । ‘सवीर्यत्वं’ (दाङ्ङापितत्वं) । तच्च वङ्गभिरिष्टकाभिः सम्यच्यते ।

सम्यक्पङ्क्तिरूपत्वं वारयित्वां वक्रत्वं विधत्ते,—“अत्त्रणयोप-
दधाति तस्मादत्त्रणया पञ्चवेऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठयै” (५।३।
५ अ०) इति ।

उक्ता विराजः प्रशंसति,—“यानि वै कृन्दांसि सुवर्ग्याणा-
सन् तैर्देवाः सुवर्गे लोकमायन् तेनर्षयोऽत्राम्यन् ते तपोऽतप्यन्त
तानि तपसा अपश्यन् तेभ्य एता इष्टका निरमिमतेवस्कन्दो वरिव-
स्कन्द इति ता उपादधतं ताभिर्वेते सुवर्गे लोकमायन् यदेता
इष्टका उपदधाति यान्येव कृन्दांसि सुवर्ग्याणि तैरेव यजमानः
सुवर्गे लोकमेति” (५।३।५ अ०) इति । स्वर्गम् अर्षन्त्विति
‘सुवर्ग्याणि’, तादृशानि ‘यानि’ आम्नातानि ‘कृन्दांसि’ स्वर्गलोके
स्थितानि, तैस्कन्देभिः ‘देवाः’ स्वर्गे प्राप्ताः,—तत्पाठस्तथा स्वर्ग-
प्राप्तिसाधनं । ‘अष्टयः’ च ‘तेन’ (स्वर्गप्राप्तिनिमित्तेन) ‘अत्राम्यन्’
(उपायमन्विष्यालभमानाः स्वित्ना आमन्) ‘ते’ पुनर्विचार्य
स्वर्गप्राप्त्यर्थं ‘तपः’ कृतवन्तः, ततोऽनुष्ठितेन ‘तपसा’ ‘तानि’

* भुज्यताम् इति तु कश्चित् पाठः ।

† अत्र वारयितुमिति पाठा भवितुं युक्तः ।

‘हृन्दांसि’ स्वर्गसाधनानि ‘अपश्यन्’, ‘तेभ्यः’ (हृन्दाभ्यः) ‘एता’ (विराडाख्या) ‘इष्टका’ निर्मितवन्तः, निर्माय च ‘एवम्हृन्दो’ ‘वरिवम्हृन्दः’ इति मन्त्रैः ‘ता’ (विराजः) ‘उपादधत’ ‘ताभिः’ (इष्टकाभिः) तद्विषयं प्राप्ताः । अतो यजमानोऽपि तदुपधानेन स्वर्गस्यैवम्हृन्दोभिः स्वर्गं प्राप्नोत्येव ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

पञ्चम्यान्तु चितावग्निर्ह्यमपन्नास्तु पञ्च च ।

एवंश्चत्वारिंशदुक्ता विराजो दिक्षु वक्रगाः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निर्हृन्दांसि जह्वन्द् द्रविणस्युर्विपन्थया । समिद्धः
शुक्र आहुतः^(१) । त्वः सौमासि सत्यतिस्वः राजोत
हृन्दा । त्वं भद्रो असि क्रतुः^(२) । भद्रा ते अग्ने
स्वनीक संहृगोरस्य सतो विषुणस्य चारुः । न यत्ते
शोचिस्तमसा वरन्त न धस्मानस्तनुवि रेप आ धुः^(३) ।
भद्रं ते अग्ने सहसिस्वनीकमुपाक आ रोचते स्वर्यस्य ॥
॥ १ ॥

रुशद्दृष्टे दृष्टे नक्तया चिदरूक्षितं दृश आ रूपे
 अक्षं^(४) । सैनानीकेन सुविद्वौ अस्मे यष्टा देवाः
 आर्यजिष्ठः स्वस्ति । अद्व्यो गोपा उत नः परस्या
 अग्ने द्युमदत रेवद्दिदीहि^(५) । स्वस्ति नो दिवो अग्ने
 पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव । यत् सीमहि
 दिविजात प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चिचं^(६) ।
 यथा होतर्मनुषः ॥ २ ॥

देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि एवा नो
 अद्य समना समानानुशन्नम उशतो र्यक्ष देवान्^(७) ।
 अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारः
 रत्नधातमं^(८) । वृषा सोमं द्युमाः असि वृषा देव वृष-
 व्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे^(९) । सान्तपना इदः
 हविर्मरुतस्तज्जुष्टन । यष्माकोतो रिशादसः^(१०) । यो
 नो मर्तो वसवो दुर्हणायुस्तिरः सत्यानि मरुतः ॥ ३ ॥

जिघाःसात् । द्रुहः पाशं प्रति स मुचीष्ट तपिष्टेन
 तपसा हन्तना तं^(११) । संवत्सरीणा मरुतः स्वर्का उरु-
 क्षयाः सगणा मानुषेपु । तैस्सत् पाशान् प्रमुञ्चन्वः-
 हसः सान्तपना मदिराः मादयिष्णवः^(१२) । पिप्रीहि
 देवाः उशतो र्यविष्ट विद्वाः ऋतुः ऋतुपते यजेह ।
 ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वः होतृणामस्यार्यजि-

ष्टः^(११) । अग्ने यदद्य विप्रो अध्वरस्य होतः पावक ॥
॥ ४ ॥

शोचे वेस्त्वꣳ हि यज्वा । ऋता यजासि महिना
वि यद्गृह्व्या वह यविष्ट या ते अद्य^(१४) । अग्निना रयि-
मश्रवत् पोषमेव दिवे-दिवे । यशसं वीरवत्तमं^(१५) ।
मयस्फानो अमीवहा वसुवित् पृष्टिवद्भिनः । सुमिचः
सोम नो भव^(१६) । गृहभेधास आगत मरुतो माप-
भूतन । प्रमुञ्चन्तो नो अꣳहसः^(१७) पूर्वीभिर्हि दंदा-
शिम शरद्धिर्मरुतो वयं । महोभिः ॥ ५ ॥

चर्षणीनां^(१८) । प्र बुभ्रिया ईरते वो महाꣳसि
प्र णामानि प्र यज्जवस्तिरध्वं । सहस्त्रियं दम्यं भागमेतं
गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वं^(१९) । उप यमेति युवतिः सु-
दक्षं दोषावस्तोर्हविष्मती घृताची । उप स्वैनमरमति-
र्वसूयुः^(२०) । इमे अग्ने वीततमानि हव्याजसो वक्षि
देवतातिमच्छ । प्रति न ई सुरभीणि वियन्तु^(२१) ।
क्रीडं वः शर्ङ्गा मारुतमनर्वाणꣳ रथेशुभं ॥ ६ ॥

कक्षा अभि प्रगायत^(२२) । अत्यासो न ये मरुत
स्वच्चा यक्षहशो न शुभयन्तु मर्याः । ते हर्म्येष्टाः शिशवे
न शुधा वत्सासो न प्रक्रीडिनः पयोधाः^(२३) । प्रैषा
मज्मेषु विद्युरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्द युञ्जते शुभे ।

ते क्रीडयो धुनयो आजहृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्
धूतयः^(१७) । उपह्वरेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः
केन ॥ ७ ॥

चित् पथा । श्वातन्ति कोशा उप वो रथेषा घृत-
मुक्षता मधुवर्णमर्चते^(१४) । अग्निमग्निं हवीमभिः सदा
हवन्त विप्रपतिं । हव्यवाहं पुरुप्रियं^(१९) । तं हि शश्वन्त
ईडंते सूचा देवं घृतश्रुता । अग्निं हव्याय वोडुवे^(२०) ।
इन्द्राग्नी रोचना दिवः अथदृचम्^(२५-२६) इन्द्रं वो
विश्वतस्परिन्द्रं नरो^(२०-२२) विश्वकर्मन् हविषा वाह-
धानो विश्वकर्मन् हविषा वङ्गिनेन^(२१-२२) ॥ ८ ॥

स्वयंस्य । मनुषः । मरुतः । पावकः । महोभिः ।
रथेषुभं । केन । पटचत्वारिंशच्च ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
चयोदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अपां त्वेमन् । अयं पुरः । प्राची । भुवश्चितिः ।
त्यविः । इन्द्राग्नी । मा छन्दः । आशुस्त्रिहत् । अग्ने-
र्भागोऽसि । एकया । इयमेव सा या । अग्नें जातान् ।
अग्निर्वृचाणि जह्वन्त् । चयोदश ॥ १३ ॥

अपां त्वा (१।१) । इन्द्राग्नी (६।१) । इयमेव
सा (११।१) देवताता (१३।३) । षट्त्रिंशत् ॥ ३६ ॥

हरिः आम्र ॥

॥०॥ समाप्तश्च तृतीयप्रपाठकः ॥०॥

द्वादशेऽनुवाके असपत्ना विराजस्योक्ताः । अथ त्रयोदशस्य
अन्यानुवाकलात् तत्र याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । चातुर्मास्ये साक-
नेधाख्ये हतीये पर्वणि 'अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपति साकः सूर्येणाद्यता' इत्यादिहवीषि* आघ्रातानि । तत्र
प्रथमस्याज्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्
द्रविणः स्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक आहुतः^(१)” इति । अथम्
'अग्निः' अस्माननुगृह्णात्विति शेषः । कीदृशः अग्निः?—‘वृत्राणि’
'जङ्घनत्' (कर्मानुष्ठाननिवारकाणि पापान्यतिशयेन हतवान्) ;
'विपन्यया' (अस्मत्कृतया स्युत्या) 'द्रविणस्युः' (अस्मदर्थं
द्रविणेष्कुः); 'समिद्धः' (सम्यक् प्रज्वालितः); 'शुकः' (शोचमानः);
'आहुतः' ('आ' समन्तात् अस्माभिराकारितः, अनेनाज्येनाहुतो
वा)† ।

अथ द्वितीयाज्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“त्वः सोमासि
सत्यतिस्त्रराजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः^(२)” इति ।

* इत्यादीनि हवीषि इति, इत्यादिना हवीषि इति वा पाठो
भवितुं युक्तः ।

† अनेनाज्ये ऊतो वा इति क्वचित् पाठः ।

हे 'सोम', 'त्वं' सती (सम्यगनुष्ठितानां) कर्मणां 'पतिः' 'अग्निः'; किञ्च 'त्वं' 'राजा' (दीप्तिमान्); अपि च 'त्वं' 'वृषहा' (पापघातो); किञ्च 'त्वं' 'भद्रः' (फलप्रदत्वेन मङ्गलः); 'क्रतुः' 'अग्नि' (तस्य क्रतोर्निष्पादकत्वात्) । यद्यप्येतन्मन्त्रद्वयस्रोतकप्राप्तं, तथाप्यमावास्याविक्रतिलप्रयुक्तं वृधन्वयोः प्राप्तिं वारयितुं पुनः-पाठः ।

अथ प्रधानम्याग्नेरनीकवतो हविषः पुरोनुवाक्यामाह,—
 "भद्रा ते अग्ने स्वनोक मद्गृधोरस्य सती विषुणस्य चारुः ।
 न यत्ते शोचिस्तममा वरन्त न ध्वम्मानस्तनुवि रेप आधुः^(१)"
 इति । शोभनमनोकं मेत्यं यस्यामौ स्वनोकः, तादृश हे 'अग्ने',
 'ते' (त्वदीयानि) च गात्राणि 'भद्रा' (भद्राणि मङ्गलानि) ।
 कथं भद्रत्वमिति ?—तदुच्यते,—त्वं 'मद्गृक्' (यजमानान् पश्यमि,
 यजमानादिभिर्वा सम्यक् दृश्यसे) । तथा त्वं 'घोरस्य' (उपस्य),
 'सतः' (सर्वथा विद्यमानस्य), 'विषुणस्य' (वज्रज्वालारूपेण विश्वग्-
 व्याप्तस्य) 'चारुः' (चरणहेतुः), अग्निष्टनिवारकस्य गिरन्तस्य
 ज्वालामूहस्य प्रवर्त्तक इत्यर्थः । 'यत्' 'ते' (तव) 'शोचिः'
 (प्रकाशनं), तत् कदाचिदपि 'तममा' 'न' 'वरन्त' (नात्रियन्ते) ।
 'ध्वम्मानः' (ध्वंसहेतवः) राक्षसाः 'तनुवि' (शरीरे) त्वदीये 'रेपः'
 (प्रहाररूपं पापं) 'न' 'आधुः' (नेव सम्पादितवन्तः) ।

अथ तत्रैव याज्यामाह,—“भद्रं ते अग्ने महसिस्त्रनीकमुपाक
 आ-रोचते सूर्यस्य । हृशद् दृशे ददृशे नक्तया चिदरुचिर्त्तं दृश
 आ रूपे इन्नम्^(४)” इति । 'सहे' (बलम्) अस्मास्तीति सहवी,

तादृशं हे 'अग्ने', 'सूर्यस्य' 'ते' (सूर्यसदृशस्य तव) 'भद्रं' (कल्याणं) 'अनीकं' ज्वालारूपं (सैन्यं) 'उपाके' (उपान्तिके समीपे) 'आ-
रोचते' (सर्वतो दीप्यते) । तादृशं ज्वालारूपं त्वदीयम् अनीकं
नक्तम् अपि गाढान्धकारावृतायां रात्रावपि 'ददृशे' (विस्फुटं
प्राणिभिरुद्दिश्यते) । किमर्थं रात्रौ तज्ज्वालार्दनमिति ?-तदुच्यते,—
'दृशत्' (द्विसकं सर्वाधिकं) 'दृशे' (मार्गे द्रष्टुं), तथा रात्रौ
भोजनवेलायां 'आ*' 'रूपे' (पुरतो निरूपिते पात्रे) 'अरूक्षितं'
(रूक्षोपलक्षितं मत्तिकाद्युपद्रवम्) अभितम्(?)† 'अन्नम्' 'आ-
'दृशे' (सर्वतो द्रष्टुम्) ।

अथ तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह,—“मैनानीकेन सुविदत्रे
अस्मे यथा देवाः आयजिष्ठः स्वस्ति । अदश्चो गोपा उत नः
परस्या अग्ने द्युमदुत रेवद्दिदीहि^(*)” इति । हे 'अग्ने', 'स' त्वं
'द्युमत्' (दीप्यमानः); 'उत' (अपि च) 'रेवत्' (बद्धधनयुक्तं
गृहक्षेत्रादिकं) 'दिदीहि' (प्रकाशय) । कीदृशस्त्वं ?—“एनानी-
केन' (एतेन ज्वालासमूहेन), 'सुविदत्रः' (सुष्ठु वेदिता) 'अस्मे'
(अस्मदर्थं) 'देवान्' 'यथा' (देवान् उद्दिश्य यागनिष्पादकः)
'स्वस्ति' (विघ्नराहितं) यथा भवति, तथा 'आयजिष्ठः' (अति-
शयेन ह्यत्तं यागसमाप्तिकारी); 'अदश्चः' (केनाप्यर्क्षितः);
'गोपाः' (यज्ञस्य गोप्याः) 'उत' (अपि च) 'नः' (अस्माकं) 'परस्या'
(अतिशयेन पालयिता) ।

* 'आ' इति पाठो का० ४० पुस्तके नास्ति ।

† रूक्षोपलक्षितमत्तिकाद्युपद्रवराहितम् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ गोपा इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ स्त्रियुक्तः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“स्वस्ति नो दिवो अग्ने
पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव । यत् सीमहि द्विविजात
प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम्^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘नः’
(अस्माभ्यं) ‘स्वस्ति’ (निर्विघ्नं) ‘विश्वायुः’ (सम्पूर्णमायुः) ‘धेहि’ (सम्पा-
दय) । किमर्थं?—‘यजथाय’ (यागानुष्ठानार्थं) । कुत्र?—‘दिवः’
(द्युलोके), ‘पृथिव्या’ (भृलोके) । हे ‘देव’, यथा द्युलोके भृलोके
तिष्ठामः, तथा सर्वसम्पूर्णमायुः प्रयच्छेत्यर्थः । हे ‘द्विविजात’
(स्वर्गसमुत्पन्न) अग्ने, ‘यत्’ ‘द्रविणं’ ‘सीमहि’ (वयं सेवेम), ‘तत्’
‘द्रविणम्’ ‘अस्मासु’ ‘धेहि’ (सम्पादय) । कीदृशं द्रविणं?—
‘प्रशस्तं’ (विद्यमानश्रेष्ठं); ‘चित्रं’ (मणिमुक्तादिजात्युपेतम्) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः
सूनो महसो यजामि । एवा नो अद्य समना ममानानुश्रव्य
उद्यतो यच्च देवान्^(२)” इति । ‘महसो’ (मद्यनरूपस्य बलस्य)
‘सूनुः’ (पुत्रः) अग्निः, स च देवानामाङ्गता, हे ‘महसः’ ‘सूनो’
‘होतः’, अग्ने, ‘यथा’ ‘मनुषो’ (मनुष्यान्) अनुगृहेण पालयसि,
‘देवताता’ (देवान्) अपि यज्ञैः ‘यजामि’ (पूजयामि) । ताति-
प्रत्ययस्य स्वार्थे विहितत्वाद् देवा एव देवतातयः; ‘देवताता’
(देवतातिन्*) । इतरग्रजमानानां पालनं तदीयदेवयजनस्य दृष्टान्तः,
दार्ष्टान्तिकत्वात् स्वकीयदेवयजनमुच्यते । ‘एवा’ (एवमेव) हे ‘अग्ने’,
‘नः’ (अस्माकं) ‘अद्य’ (अस्मिन् कर्मणि) ‘देवान्’ ‘यसि’ (त्वं
यज) । कीदृशस्त्वं?—‘समना’ (निर्देवैः सह समानमनस्काः), यदा

* ‘देवतातिन्’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

समानसौर्देवैस्तुल्य इत्यर्थः; 'उग्रन्' (कामयमानः) आस्थायुक्त इत्यर्थः । कीदृशान् देवान्?—'समानान्' (त्वया तुष्यान्) । 'उग्रतः' (कामयमानान्) त्वयि प्रीतियुक्तानित्यर्थः ।

अथ मरुद्भ्यः मान्तपतेभ्यो मध्यन्दिने चामित्यत्र प्रथमाज्य-
भागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देव-
मृत्वलिजं । ज्ञेयतारं रत्नधातमम्^(८)” इति । इमम् 'अग्निम्'
अहम् 'ईडे' (सौमि) । कीदृशं?—पुरोदेशे आहवनीये
स्थापितं; 'यज्ञस्य' (अनुष्ठेयमानस्य कर्मणः) 'मृत्वलिजं' (मृत्वलिङ्-
निष्पादकं*); 'देवं' (द्योतमानं); 'ज्ञेयतारं' (देवतानामाङ्गातारं);
'रत्नधातमं' (मणिमुक्ताप्रभृतीनां सन्पादकम्) ।

अथ द्वितीयाज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“वृषा सोम
द्युमां अषि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिष^(९)”
इति । हे 'सोम', त्वं कामानां वर्षयिता । 'द्युमां' (दीप्तिमान्)
'अषि' । यस्मात् त्वं 'वृषव्रतः' (वृषनिमित्तं कर्म यस्यासौ
वृषव्रतः) । किञ्च यस्मात् त्वं वर्षयिता, तस्मात् पुण्यानि 'दधिषे'
(धारयमि) ।

अथ प्रधानस्य हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“सान्तपना
इदं हविर्मरुतस्तज्जुजुष्टन । युष्माकोतो रिशादस^(१०)” इति ।
सम्यक् तप्यन्ते शत्रव एभिरिति 'सान्तपनाः', तादृशा हे 'मरुतः',
अस्माभिर्दायमानं यत् 'इदं' 'हविः' अस्ति, 'तत्' 'जुजुष्टन'
(सेवध्वं) । 'युष्माकोतो' (युष्माकमृतये क्षुद्धाधातो रक्षणाय) ।

* निष्पादक इति पाठो भवितुं युक्तः ।

कीदृशा मरुतः?—‘रिशादसः’ रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः,
तान् अदन्ति भक्षयन्ति विनाशयन्तीति ‘रिशादसः’ ।

अथ तत्रैव याज्यामाह,—“द्यो नो मर्त्ता वमवो दूर्हणायु-
स्त्रिरः सत्यानि मरुतो जिघांसात् । द्रुहः पाशं प्रति स मुचीष्ट
तपिष्ठेन तपसा हन्तना तम्^(११)” इति । ‘वमवः’ (वामहेतवः) हे
‘मरुतः’, ‘यः’ ‘मर्त्तः’ (मनुष्यः) ‘दूर्हणायुः’ (दुष्टक्रोधाऽत्यन्तं-पाप-
युक्तबुद्धिः) सन् ‘सत्यानि’ ‘तिरः’ अस्मान् प्रतिहतान् सर्वथा
नानिष्टं करिष्यामीत्येवंरूपं शपथां* तिरस्कृत्य ‘नः’ (अस्मान्)
‘जिघांसात्’ (हन्तुमिच्छेत्), स ‘द्रुहः’ (द्रोही) ‘पाशं’ (भवदीयं
बन्धनरज्जुं) ‘प्रति’-‘मुचीष्ट’ (प्रतिमुञ्चतु) स्वगले बध्नात्स्वित्यर्थः ।
‘तं’ द्रोहिणं ‘तपिष्ठेन’ ‘तपसु’ (अत्यधिकेन सन्तापेन) ‘हन्तना’
(मारयत) ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह,—“संवत्सरीणां मरुतः स्वर्का
उरुक्षयाः सगणा मानुषेषु । तेऽस्मत् पाशान् प्रमुञ्चन्स्वहमः
सान्तपना मदिरा मादधिष्णवः^(१२)” इति । ये ‘मरुतः’ सन्ति,
‘ते’ ‘पाशान्’ (स्वकीयबन्धनरज्जुं) ‘अस्मत्’ (अस्मत्तः) अपनीय
‘मानुषेषु’ विरोधिजनेषु ‘प्रमुञ्चन्’ (गल बध्नन्) । कीदृशान्?—
‘अहसः’ (पापिष्ठान् अत्यन्तनोचहेत्स्वित्यर्थः) । कीदृशा मरुतः?—
‘संवत्सरीणाः’ (सकृद्यागेनाराधिताः संवत्सरपर्यन्तं रचकाः);
‘स्वर्का’ (मृष्ट अर्चनोद्याः); ‘उरुक्षयाः’ (विस्तीर्णगृहाः); ‘सगणाः’
(सप्तभिर्गणैः रुचिताः), ‘सप्तगणा वै मरुतः’ इति श्रुत्यन्तरात् ।

* एवंप्रकारं शपथान् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘सान्नापनाः’ (सम्यक् शत्रुतापकारिणः); ‘मदिराः’ (स्वयं हृष्टाः);
‘मादयिष्णवः’ (अस्मानपि हर्षयन्तः) ।

तत्रैव स्खिष्टकृतः पुनोऽनुवाक्यामाह,—“पिप्रोहि देवाः उग्रतो
यविष्ठ विद्वाः ष्टवः ऋतुपते यजेह । ये दैव्या ऋत्विजस्तेभि-
रग्ने लः होहृणामस्या यजिष्ठः^(१९)” इति । हे ‘यविष्ठ’ (युवतम)
‘अग्ने’, ‘उग्रतः’ (कामयमानान्) ‘देवान्’ ‘पिप्रोहि’ (अतिशयेन
प्रीणय) । हे ‘ऋतुपते’ (सूर्यात्मना कालपरिपालक), ‘त्वं’ ‘ऋतुन्’
(कालविशेषान्) ‘विद्वान्’ (जानन्) वर्त्तमे । तस्मात् ‘इह’
(उचितकाले) ‘यज’ । देवेषु भवा ‘दैव्या’ ‘ये’ ‘ऋत्विजः’ सन्ति,—
‘अग्निर्होता अश्विनाध्वर्यू लघ्नाग्नीत्’ इत्यादिना आम्नाताः; ‘तेभिः’
(तैः) दैवैः सह ‘त्वं’ यजमानस्य सम्बन्धिनां ‘होहृणां’ ऋत्विजां
मध्ये ‘आ यजिष्ठः’ (सर्वतो यष्टुतमः) ‘असि’ ।

तत्रैव याज्यामाह,—“अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः
पावक शोचे वेस्वः हि यज्वा । ष्टता यजासि महिना वि
यङ्गुह्व्या वह यविष्ठ या ते अद्य^(२४)” इति । हे स्खिष्टकृत ‘अग्ने’,
‘विशः’ (प्रविष्टस्थानुष्ठितस्य) ‘अध्वरस्य’ सम्बन्धि ‘यत्’ हविरस्ति तत्
‘अद्य’ ‘वेः’ (अज्ञान भक्षय) । ‘होतः’ (होमकर्त्तः) ‘पावक’ (शोधक),
‘शोचे’ (दीप्यमान) ; तान्येतानि अग्निविशेषणानि । ‘हि’ (यस्मात्)
‘त्वं’ ‘यज्वा’ (यागस्य कर्त्ता) ; तस्मात् ष्टते अस्मदीय-‘महिना’
(महिम्ना), ‘यजासि’ (देवान् प्रीणयसि) । ‘यत्’ (यस्मात्
कारणात्) ‘वि’-‘भूः’ (विशिष्टो भवसि), तत् (तस्मात् कारणात्)

* व्यापक इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

हे 'यविष्ठ' (युवतम्), 'अद्य' 'ते' (तव) 'या' (यानि) हव्यानि
अस्माभिर्दीयन्ते, तानि स्वीकुरु* । यद्यप्येतन्मन्त्रद्वयं दार्शनिके षोड-
काण्डे समाम्नातत्वात् चोदकादेव प्राप्तं, तथापि विस्पष्टार्थं पुन-
र्वचनमिति द्रष्टव्यम् ।

अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे मायं चक्षमित्यत्र
प्रथमस्याज्जभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“अग्निना रयिमश्रवत्
पोषमेव दिवे-दिवे । यशसं वीरवत्तमम्^(१५)” इति । अग्नेन
'अग्निना' 'रयिं' (धनम्) 'अश्रवत्' (सर्वा जनः प्राप्नोति) । न
केवलं धनस्य स्वरूपमात्रं, किन्तु दिने-दिने तस्य धनस्य पुष्टिमेव
प्राप्नोति न तु ह्यसं । 'यशसं' (कीर्तिकरं), 'वीरवत्तमं' (वीरा
अस्मदीयाः पुत्रा अस्वेति वीरवान् अतिशयेन तथाविधम्) ।

अथ द्वितीयाज्जभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“गयस्फानो
अमोवहा वसवित् पुष्टिवर्द्धनः । सुमित्रः सोम नो भव^(१६)” इति ।
हे 'सोम', 'नः' (अस्मान्) उच्यमानविशेषणविशिष्टो 'भव' ।
कानि तानि विशेषणानि? इति, तान्युच्यन्ते,—‘गयस्फानः’ (गृहाणां
वर्द्धयिता); ‘अमोवहा’ (रोगाणां हन्ता), ‘वसवित्’ (धनस्य
सम्पत्तिता); ‘पुष्टिवर्द्धनः’ (गवादिपुष्टिवर्द्धयिता); ‘सुमित्रः’
(शोभनं यजमानरूपं मित्रं यस्याभौ सुमित्रः) ।

अथ प्रधानस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“गृहमेधाम आगत
मरुतो मांऽपभृतन प्रमुञ्चन्तो नो अ॒हमः^(१७)” इति । गृहे
क्रियमाणे मेधो यज्ञो येषां ते 'गृहमेधामः', तादृशा हे

* अत्र 'वह' (स्वीकुरु) इति पाठो भावतुं युक्तः ।

‘मरुतः’, ‘आगत’ (आगच्छत) । ‘माऽप भूतन’ (कदाचिदपि मा गच्छत*) । किं कुर्वतः ?—‘अंरुषः’ (पापात्) ‘नः’ (अस्मान्) ‘प्रमुञ्चन्तः’ (प्रकर्षेण मोचयन्तः) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरङ्गिर्मरुती वयं । महोभिश्चर्षणीनाम्^(१८)” इति । हे ‘मरुतः’, ‘वयं’ (यजमानाः†) ‘पूर्वीभिः’ (अनादिकालप्रवृत्ताभिः) ब्रौह्म्यादि-सम्पूर्णतया महनोद्याभिः ‘शरङ्गिः’ (संवत्सरैः) ‘चर्षणीनां’ (मनु-ख्याणां ऋत्विजां) मध्ये स्याद्योभिः यस्मात् ‘ददाशिम’ (हविर्ददेम), तस्माद् यूयम् इह आगच्छत ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह,—“प्र बुभ्रिया ईरते वो महांसि प्र णामानि प्र यज्जवस्तिरध्वं । सहस्त्रियं दस्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम्^(१९)” इति । हे ‘मरुतः’, ‘बुभ्रिया’ (बुभ्रे मूले भवानि बुभ्रियानि कालप्रवृत्तानीत्यर्थः), ‘वो महांसि’ (युष्माकं तेजांसि) ‘प्र-‘ईरते’ (प्रकर्षेण गच्छन्ति) प्रवृत्तानीत्यर्थः । ‘प्र-‘यज्जवः’ (प्रकृष्टयागयुक्ताः) यूयं ‘नामानि’ (गृहमेधिनः मरुतो वयमित्या-दीनि भवदीयनामधेयानि) ‘प्र-‘तिरध्वं’ (प्रकर्षेण लोके ख्यायत) । ‘सहस्त्रियं’ (सहस्रसमर्हं) ‘गृहमेधीयं’ (गृहमेधिना युष्मानुद्दिश्य दीयमानमेतं भागं पुरोडाशरूपं) ‘जुषध्वं’ (सेवध्वम्) ।

अथ तत्रैव स्विष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“उप यमेति युवतिः सुदत्तं दोषा वरुोर्हविभती घृताचो । उप स्वेनमरमति-

* मा गच्छतः इति का० ह० पु० पाठः ।

† यजमान इति सर्वत्र एकवचनान्तः पाठो न सम्यक् ।

र्वस्युः^(१०)” इति । ‘युवतिः’ (मन्त्रेण मिश्रीभूता) ‘हविष्मती’ (सम्पूर्णहविर्युक्ता) ‘घृताची’ (घृते पुष्टा) इयमाहुतिः ‘दोषा’ (राशौ) दिवसे च ‘दक्षं’ (कुशलं) ‘यं’ (स्विष्टकृतमग्निम्) ‘उप’-‘एति’ (प्राप्नोति) । येन स्विष्टकृतमग्निम् ‘अरमतिः’ (कदाचिदप्युपरमतिरहितः), ‘वस्युः’ (धनमिच्छन्) यजमानः, ‘स्वा’ (स्वकीयेन) हविषा ‘उप’-‘एति’ (प्राप्नोति), सेवत इत्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह,—“इमो अग्ने वीततमानि हव्याऽजसो वचि दवतातिमच्छ । प्रति न ईः सुरभीणि वियन्तु^(११)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘इमो’ (इमानि), ‘वीततमानि’ (अतिशयेन कान्तानि), ‘हव्या’ (हवींषि) ‘देवतातिमच्छ’ (देवानभिप्राप्तुम्) ‘अजसः’ (अनुपरतः), ‘वचि’ (वहनात्मसम्बन्धिनि), ‘सुरभीणि’ (सुगन्धीनि) हवींषि ‘प्रति न ईः’ (प्रत्येकमेव) ‘वियन्तु’ (भक्षयन्तु) ।

अथ ‘मरुद्भ्यः कीडिभ्यः पुरोडाशः सप्तकपालं निर्वपति साकः सूर्येणोद्यत’ इत्यस्य हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“कीडं वः शर्धो मारुतमनर्वाणः रथेऽभं कणा अभिप्रगायत^(१२)” इति । हे ‘कणाः’ (कणप्रभृतयो वेदाचार्याः), ‘शर्धः’ (बलम्) ‘अभि-प्रगायत’ (अभितो वैदिकैः स्तोत्रैः प्रकर्षणं गानं कुरुत) । कीडं बलं?—‘वः’ ‘कीडं’ (युष्माकं-कीडाकारणं), ‘मारुतं’ (मरुतां सम्बन्धि), ‘अनर्वाणं’ (भ्रातृव्यैरतिरस्कृतं), ‘भ्रातृव्यो वा अर्वा’ इति श्रुत्यन्तरात् । ‘रथेऽभं’ (रथप्रकरणे समर्थम्) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“अत्यागो न ये मरुत स्वसो यच्चक्षुषो

* ‘सुदक्षं’ इति पाठो भावतुं युक्तः ।

न शुभयन्त मर्याः । ते हर्म्येष्टाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो
 न प्रक्रीडिनः पयोधाः^(१९)” इति । हे ‘मरुतः’, ‘शुभयन्त’
 (शोभयन्ते) स्वसञ्चारेण सर्वे जगदलंकुर्वन्तीत्यर्थः । ततोऽस्मान्
 अमुदृष्ट्वन्विति शेषः । कीदृशा मरुतः?—‘अत्यासो न’ (सतत-
 गमनशीला अस्यादय इव), ‘स्वञ्चः’ (शोभनगतयः), ‘यच्चदृशा न’
 ‘मर्याः’ (यागदर्शनार्थिनो मर्या इव) चैत्सुक्येनात्र समागता
 इति शेषः । हे ‘हर्म्येष्टाः शिशवो न शुभ्राः’ (प्रासादमारूढा
 राजबालका इव पर्वतेषु शुभ्राः) सञ्चरन्तीति शेषः । ‘वत्सासो
 न प्रक्रीडिनः’ (यथा अत्यन्तबालवत्साः शोभमितस्ततः पलायमानाः
 प्रकर्षेण क्रीडन्ति, तथा अत्र सञ्चरन्तः क्रीडापराः), ‘पयोधाः’
 (मैघानुत्पाद्य जलधारिणः) ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोऽनुवाक्यामाह,—“प्रैषामज्मेषु
 विद्युरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्भु युञ्जते शुभे । ते क्रीडयो
 धुनयो भाजदृष्टयः स्वयं महिलं पनयन्त धूतयः^(२०)” इति ।
 ‘एषां’ (मरुतां) ‘अज्मेषु’ (गमनेषु) ‘भूमिः’ प्रकर्षेण ‘रेजते’
 (कल्पते), भृशं भृकल्पजनकानि मरुतां गमनातीत्यर्थः । तत्र
 दृष्टान्तः,—‘विद्युरेव’ (यथा भर्तृरहिता योषित्पालकाभावाद-
 त्यन्तं कल्पते तदत्) । यदा येभिर्मरुतः* ‘यामेषु’ (जलस्य
 नियामकेषु भेषेषु) ‘युञ्जते’ (जलं योजयन्ति), ‘ते’ (मरुतः)
 ‘महिलं’ (स्वकीयं महिमानं) ‘स्वयं’ ‘पनयन्त’ (स्वमेव व्यव-
 हरन्ति सुवन्ति वा) । कीदृशास्ते?—‘क्रीडयः’ (क्रीडापराः),

* येऽमी मरुतः इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

'धूनयः' (कम्पयन्ताः सर्वदा बलवन्त इत्यर्थः), 'भ्राजद्दृष्टयः' 'भ्राजो दीप्तिर्विशुद्धूपा येषां ते भ्राजद्दृष्टयः)। 'धूतयः' (ब्रह्मणा कम्पहेतवः) ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह,—“उपङ्करेषु यदचिध्वं ययिं वयः इव मरुतः केनचित् पथा । स्रोतन्ति कोशा उप वो रथेष्वा घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते^(१५)” इति । हे 'मरुतः', 'यत्' (यदा) वयं 'केनचित् पथा' (केनापि मार्गेण) 'उपङ्करेषु' (उपेत्य अर्तयेषु ताडनयेषु मेघेषु) 'ययिम्' 'अचिध्वं' (गतिं सम्पादितवन्तः), यथा जलपूर्णमेघमास्फालयन्ति भवन्त इत्यर्थः । तदानीं 'कोशाः' (धनपूर्णगृहसदृशाः जलपूर्णमेघाः*) 'वः' (युष्माकं) 'रथेषु' 'उप' (समीपम्) आगन्तेषु सत्सु 'स्रोतन्ति' (स्वावयन्ति) । यूयमपि 'अर्चते' (यजमानार्थ) 'मधुवर्णं' (मधुररसोपेतं) 'घृतं' (घृतसमानमुदकम्) 'आ' (समन्तात्) 'श्चत' (सिञ्चत) ।

अथ तत्रैव खिष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिं । हव्यवाहं पुरुप्रियम्^(१६)” इति 'अग्निमग्निं' (तत्तद्यागगतखिष्टकृतं) 'हवीमभिः' (आ-^१ङ्गानपरैः) 'सदा हवन्त' (सर्वदा यजमाना आह्वयन्ति) । कीदृशमग्निं ?—'विश्वतिं' (प्रजानां पालकं), 'हव्यवाहं' (देवान् प्रति हविषो वोढारं), 'पुरुप्रियं' (पुरूषां बहूनां यजमानानां प्रीतिहेतुम्) ।

* मेघ इति सर्वत्र पाठो न सप्यम् ।

तत्रैव याज्यामाह,—“तः हि शश्वन्त ईडते सुचा देवं घृत-
सुता । अग्निं हव्याय वोढवे(१०)” इति । ‘शश्वन्तः’ (निरन्तर-
मनुतिष्ठन्तः) षत्वलिजः ‘घृतसुता’ (घृतं रचता) ‘सुचा’ युक्ताः ‘तं’
‘अग्निं’ ‘देवम्’ ‘ईडते’ (स्तुवते) । किमर्थं?—‘हव्याय वोढवे’
(हविर्वोढुम्) ।

अथ यान्यन्यानि त्रीणि हवींष्यान्नातानि, ‘इन्द्राग्नमेका-
दंशकपालमेन्द्रं चरं वैश्वकर्मणमेककपालम्’ इति । तत्रैन्द्राग्नस्य
याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“इन्द्राग्नी रोचना दिवः
अथदृत्रम्(१८-१९)” इति । ‘इन्द्राग्नी रोचना दिवः’ इति
पुरोऽनुवाक्या । ‘अथदृत्रम्’ इति याज्या । एतच्चोभयं पूर्व-
प्रपाठकस्यान्यानुवाके व्याख्यातम् ।

अथैन्द्रस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“इन्द्रं वो
विश्वतस्परिन्द्रं नरः(१०-११)” इति । ‘इन्द्रं वो विश्वतस्परि’
इति पुरोऽनुवाक्या ; ‘इन्द्रं नरः’ इति याज्या । एतच्चोभयम्
‘इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः’ (१।६।१२अ०) इत्यनु-
वाके व्याख्यातम् ।

अथ वैश्वकर्मणस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—
“विश्वकर्मन् हविषा वाटधानो विश्वकर्मन् हविषा वड्डनेन(११-१२)”
इति । तत्र ‘विश्वकर्मन् हविषा वाटधानः’ इति पुरोऽनुवाक्या,
‘विश्वकर्मन् हविषा वड्डनेन’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘इमा*
विश्वा भुवनानि जुह्वत्’ इत्यनुवाके (४।६।१२अ०) व्याख्यास्यते ॥

* अत्र ‘य इमा’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अथ याज्या साकसेधेऽग्न्यनीक इति यागके ।
 आज्यभागानुवाक्ये द्वे अग्निर्वृत्तेति वर्णिते ॥
 भद्रा,—तिस्रः प्रधाने स्युः, स्वस्ति, स्विष्टकृति द्वयम् ।
 अग्निं, सान्तपनीयाज्यभागयोर्द्वे, प्रधानके ॥
 सान्तेति तिस्रः, पिप्रीह्—द्वयं स्विष्टकृतोरितम् ।
 अग्निना, गृहमेधीये द्वे स्यातामाज्यभागयोः ॥
 गृह, प्रधाने तिस्रः स्युरूप, स्विष्टकृति द्वयम् ।
 क्रीडं,—चतुष्टयं क्रीडे, क्रीयाग्निं वमिति* द्वयम् ॥
 संयाज्ये स्तामथेन्द्राग्नी, अथचैन्द्राग्नेयागके ।
 इन्द्रमग्निं[†] चैन्द्रयागे, विश्व—द्वे वैश्वकर्मणि ॥
 चयस्तिंशदृचः प्रोक्ता अनुवाक इहान्तिमे ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमे हार्दं निवारयन् ॥
 पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमद्देश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्ध-
 भूपालसाम्राज्यभुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये
 वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयः
 प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

* अत्र “तमिति” इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र ‘इन्द्रमिन्द्र’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

रश्मिरसि श्चयाय त्वा श्चयं जिन्व प्रेतिरसि धमीय
त्वा धमं जिन्वान्दितिरसि दिवे त्वा दिवं जिन्व
सन्धिरस्यन्तरिक्षाय त्वान्तरिक्षं जिन्व प्रतिधिरसि
पृथिव्यै त्वा पृथिवीं जिन्व विष्टम्भोऽसि वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं
जिन्व प्रवास्यह्ने त्वाहर्जिन्व^(१-२) अनुवासि रात्रियै त्वा
रात्रिं जिन्वोशिगसि ॥ १ ॥

वसुभ्यस्त्वा वसूं जिन्व प्रकृतौऽसि रुद्रेभ्यस्त्वा रुद्रां
जिन्व सुदीतिरस्यादित्येभ्यस्त्वाऽऽदित्यां जिन्वैजोऽसि
पितृभ्यस्त्वा पितॄं जिन्व तनुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा
जिन्व पृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वा पशूं जिन्व^(५-१४) रेव-
दस्योषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वाभिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय
त्वेन्द्रं जिन्वाधिपतिरसि प्राणाय ॥ २ ॥

त्वा प्राणं जिन्व यन्तास्यपानाय त्वापानं जिन्व
 सःसर्पोऽसि चक्षुषे त्वा चक्षुर्जिन्व वयोधा असि
 श्रोत्राय त्वा श्रोत्रं जिन्व त्रिवृद्दसि^(१५-१९) प्रवृद्दसि
 संवृद्दसि विवृद्दसि सःरोहोऽसि नीरोहोऽसि प्ररो-
 होऽस्यनुरोहोऽसि^(१९ २०) वसुकोऽसि वेपथ्रिरसि वस्य-
 छिरसि^(२०-२१) ॥ ३ ॥

उश्रिगसि । प्राणाय । त्रिचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके द्वितीये हि चितयः पञ्च वर्णिताः ।

चतुर्थे पञ्चमचितेः शेषः संवा विधीयते ॥

तत्र प्रथमानुवाके स्तोमभागा उच्यन्ते । कल्पः, 'रश्मिरसि
 क्षयाय त्वा चयं जिन्वेति स्तोमभागाः सप्त सप्त प्रतिदिशमवशिष्टा
 मध्ये' इति । तत्र पूर्वस्थां दिश्वुपधेयानामिष्टकार्णां सप्त मन्त्रा-
 नाह,—“रश्मिरसि क्षयाय त्वा चयं जिन्व^(१) प्रैतिरसि धर्माय त्वा

धर्मं जिन्व^(१) अन्वितरसि दिवे त्वा दिवं जिन्व^(२) सन्धिरस्यन्त-
रिन्नाय त्वाऽन्तरिचं जिन्व^(३) प्रतिधिरसि पृथिव्यै त्वा पृथिवीं
जिन्व^(४) विष्टम्भोऽसि वृक्ष्यै त्वा वृष्टिं जिन्व^(५) प्रवास्यङ्गे त्वाह-
जिन्व^(६) इति । हे इष्टके, त्वमादित्यरश्मिरूपासि । अतः
'क्षयाय' (निवासमिच्छर्थं) त्वाम् उपदधामि, त्वं च अस्माकं
'क्षयं' (निवासं) 'जिन्व' (प्रीणय, सम्पादयेत्यर्थः) । एवं सर्वत्र
योजनीयं । प्रकृष्टा गतिर्यस्याः सा 'प्रेतिः' । 'धर्मः' विहित-
कर्मानुष्ठानं । अनुकूला गतिर्यस्यासौ 'अन्वितिः' । द्यौः स्वर्गः ।
द्यावापृथिव्योर्मध्यवर्त्तिदेशः 'सन्धिः' । 'अन्तरिचं' गन्धर्वादिलोक-
भागः, अन्तरिक्षशब्देन भूलोकभाग उपलक्ष्यते । * विशेषेण
स्तभ्यते जलमत्र वार्यते इति 'विष्टम्भः' मेघः । प्रथमं वाति
गच्छति, प्रवर्त्तत इत्युषःकालः, † उषा हि सूर्यादयात् पूर्वं
प्रवर्त्तते, अतोऽसिध्यर्थं † त्वाम् उपदधामि ।

अथ दक्षिणस्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्वानाह,—
“अनुवाऽसि रात्रियै त्वां रात्रिं जिन्व^(७) उग्निगसि वसुभ्यस्त्वा
वसूं जिन्व^(८) प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यस्त्वा रुद्रां जिन्व^(९) सुदीति-
रस्यादित्येभ्यस्त्वादित्यां जिन्व^(१०) अजोऽसि पितृभ्यस्त्वा पितृं
जिन्व^(११) तन्नुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा जिन्व^(१२) पृतनाषाडसि
पशुभ्यस्त्वा पशूं जिन्व^(१३) इति । 'अनु' सूर्यास्तगयात् पश्चाद्
वाति चरति प्रयातीति 'अनुवा' सायंसन्ध्या । 'उग्निगसि'

* अत्र प्रतिशिशब्दार्थं काशकोऽंशः पतित इव प्रतिभाति ।

† अत्र 'अत उषासिध्यर्थम्' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(काम्यमानासि), अतः 'वसुभ्यः' (वसुनां प्रीत्यर्थं) त्वाम् उप-
दधामि, त्वं 'वसुं' 'जिम्ब' (प्रीणय) । एवमुत्तरच योज्यं ।
प्रकृष्टः केतः प्रकेतः, रुद्राणां यः 'प्रकेतः', तद्रूपा त्वम् 'असि' ।
शोभना दितिर्दीप्तिः* 'सुदीतिः', सा त्वम् 'असि' । 'श्राजः'
बलं, पितृणां यद्बलमनुग्रहसमर्थं तद्रूपा त्वम् 'असि' । 'तक्तुः'
पुत्रपौत्रादिसान्त्वयं । स्वकीयान् गवादिपशून् अपहर्तुम् आगत-
या परकीयसेना सा घृतना, तां सहते अभिभवतीति
'घृतनाषाट्' ।

अथ पश्चिमायां दिग्ग्रुपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रानाह,—
"रेवदश्लोषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिम्ब^(१५), अभिजिदसि युक्तयावेन्द्राय
लेन्द्रं जिम्ब^(१६), अधिपतिरभि प्राणाय त्वा प्राणं जिम्ब^(१७),
यन्नास्यपानाय त्वापानं जिम्ब^(१८), संसर्पासि चक्षुषे त्वा
चक्षुर्जिम्ब^(१९), वयोधा अभि श्रोत्राय त्वा श्रोत्रं जिम्ब^(२०),
अष्टदसि^(२१)" इति । रा अस्यास्तीति 'रेवत्' श्लोषधिसाध्यं
यद्भुजं तदत् जोवनं, तद्रूपा त्वम् 'असि' । अभितो जयसि ब्रह्मन्,
अभिभवसीति 'अभिजित्' । पाषाणसदृशो वज्रमिव 'युक्तः' (इत्ये-
स्लोहनः) 'धावा' यस्यामौ 'युक्तयावा' । 'इन्द्रः' चक्षुरादौन्द्रिया-
स्यधिष्ठाय पालयिता । यः श्वासरूपो वायुः स 'अधिपतिः',
तद्रूपा त्वम् 'असि' । बहिर्निर्गतवतः श्वासस्य पुनरप्यन्तःप्रवेशाय
नियामको यो वायुविशेषः स 'यन्ता', तद्रूपा त्वम् 'असि' ।
सम्यक् सर्पयति बलेनेति 'संसर्पो' अहो धनदृष्टिप्रभारणया धनम्

* अत्र दीतिर्दीप्तिरिति पाठो भवितुं युक्तः ।

अवति एवं मामवतुं धने दृष्टिं प्रसारय* । 'वयः' पक्षी तद्वत्
 दधातीति 'वयोधाः' पक्षी, तत्र तत्र गत्वा स्वकार्यं साधयति,
 तथा ओत्रेन्द्रियशक्तिः तत्र शब्दं प्राप्य निश्चिनोति, तच्छक्तिरूपा
 त्वम् 'असि' । तिस्रः 'आवृतः' (अवयवविशेषाः) यस्य मिथुनो-
 भावस्य सोऽयं 'विवृतः',—पुमान् योषित् सङ्गश्चेत्यवयवत्रयं, तथा-
 विधमिथुनीभावरूपा त्वम् 'असि' ।

अथोदीच्यां दिशि उपधेयानामिष्टकानां सप्त मत्वानाह,—
 "प्रवृदसि(११), संवृदसि(१२), विवृदसि(१३), म॒र्रोहोऽसि(१४),
 नीरोहोऽसि(१५), प्ररोहोऽसि(१६), अनुरोहोऽसि(१७)" इति ।
 स्त्रीपुरुषयोः संमर्गानन्तरभावो या प्रवृत्तिः सा 'प्रवृत्', तद्रूपा
 त्वम् 'असि' । प्रवृत्त्यनन्तरभावो यः सम्यग्व्यापारः सोऽयं 'संवृत्',
 तद्रूपा त्वम् 'असि' । सञ्ज्ञापारदूर्द्धं या निवृत्तिः सा 'विवृत्',
 तद्रूपा त्वम् 'असि' । सम्भोगादूर्द्धं वीजस्य चेत्रे यः समारोपः
 सोऽयं 'मरोहः', तद्रूपा त्वम् 'असि' । चेत्रे चिप्रस्य वीजस्य
 निःशेषेण गर्भाशयव्याप्तिः 'नीरोहः', तद्रूपा त्वम् 'असि' । गर्भा-
 शये व्याप्तस्य शरीराकारः परिणामः 'प्ररोहः', तद्रूपा त्वम् 'असि' ।
 तस्य च परिणतस्य शरीरस्थानुकूलः पुत्रादिरूपेण प्रादुर्भावः
 'अनुरोहः', तद्रूपा त्वम् 'असि' ।

* अत्र 'अहो' इत्यत्र अहिरिति एवं 'मामवतुं' इत्यत्र मामवितु-
 मिति पाठो भवितुं युक्तः । सम्यक् सर्पयति बन्धेनानिवाहोति अणु
 मां वति धनदृष्टिप्रसादणाय दृष्टि इति का० ह० पु० एवं B. पु०
 पाठः ।

† तद्वत् धावतीति आदर्शपु० पाठः ।

‡ तत्तत् इति आदर्शपु० पाठः ।

अथ मध्यदेशे उपधेयानामिष्टकानां चीन् मन्वानाह,—
 'वसुकोऽग्नि(१८), वेषश्चिरसि(१९), वस्यष्टिरसि(२०)' इति । 'वसु'
 (धनम्) अस्यास्तीति 'वसुकः' (धनीपुत्रः*) तद्रूपा लम् 'अग्नि' ।
 'वेषः' व्याप्तं धनं, वेषं अयति सेवत इति 'वेषश्चिः' (प्राप्तस्याभिवृद्धि-
 कारीत्यर्थः); तद्रूपा लम् 'अग्नि' । 'वसुनः' (अभिवृद्धस्य धनस्य)
 'अष्टिः' (भोजनं) यस्यामौ 'वस्यष्टिः'† (धनं सम्याद्य तदभिवृद्धिश्च,
 कृत्वा तथाऽभिवृद्ध्या जीवतीत्यर्थः); तद्रूपा लम् 'अग्नि' ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा
 असृजत ता स्तोमभागैरेवासृजत यत्स्तोमभागा उपदधाति प्रजा
 एव तद् यजमानः सृजते” (५।३।६ अ०) इति । 'प्रजापतिः'
 यदा 'यज्ञेन' 'प्रजा' 'असृजत', तदानीं यज्ञमध्यवर्त्तिनः स्तोम-
 भागमन्वा एव वृद्धिचेतवः, चिददादिस्तोमयुक्तानि यानि
 वहिव्यवमानादिस्तोत्राणि, तानि भजन्ते इति । रश्मिरित्यादयो
 मन्वा स्तोमभागाः । ब्रह्मा तु स्तोत्राण्यभ्यनुज्जाते रश्मिरित्या-
 दिकसेकैकं मन्त्रमुर्चय्य अभ्यनुज्जाति । एतच्च अस्माभिः पूर्वम्
 “षष्ठयो वा इन्द्रं प्रत्युचम्” (३।५।१) इत्यनुवाके स्पष्टमुक्तम् ।
 अतो रश्मिरित्यादयो मन्वाः स्तोमभागाः । तदुपधानेन 'यज-
 मानः' 'प्रजाः' 'सृजते' 'एव' ।

ता एता स्तोमभागाख्या इष्टका यज्ञप्रतिष्ठात्वेन च क्रमेण
 प्रस्रंसति,—“वृहस्पतिर्वा एतद् यज्ञस्य तेजः समभरद् यत्स्तोम

* धनीपुत्रः किंवा धनी पुत्र इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† वकारस्थाने यकारः कथमिति चिन्तनीयम् ।

भागा यत्सोमभागा उपदधाति सतेजसमेवाग्निं चिन्तते वृह-
स्यतिर्वा एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यत् यत्सोमभागा यत्सोम-
भागा उपदधाति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्ये” (५।३।६अ०) इति ।

सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण प्रशंसति,—“सप्त सप्तोप-
दधाति सर्वोर्यत्वाय तिस्रो मध्ये प्रतिष्ठित्ये” (५।३।६अ०)
इति । एकैकस्यां दिशि सप्त सप्तोपधानेन सर्वोर्यत्वं* दाक्ष्यं भवति ।
'मध्ये' तिस्रणामुपधानेन प्रतिष्ठास्त्वैर्यं भवति ।

प्रजापतिः सोमभागैरेव प्रजा असृजत इति सामान्यत उक्तं,
तच्च कैः सोमभागैः किमसृजत ?—इति एकैकमिष्टकामन्त्रं विभजते,
—“रश्मिरित्येवादित्यमसृजत, प्रेतिरिति धर्मम्, अन्वितिरिति
दिवश्च, सन्धिरित्यन्तरिचं, प्रतिधिरिति पृथिवीं, विष्टम् इति
वृष्टिं, प्रवेत्यहः, अनुवेति रात्रिम्, उश्रिगिति वसून्, प्रकेत इति
रुद्रान्, सुदीतिरित्यादित्यान्, श्राज इति पितृन्, तन्तुरिति
प्रजाः, पृतनाषाडिति पशून्, रेवदित्योषधीः” (५।३।६अ०)
इति । अत्र रश्मिरित्यादयो मन्त्रास्तत्तत्सृज्यपदार्थसम्बन्धित्वेन
पूर्वे व्याख्याताः । अतस्तेन तेन मन्त्रेण तत्तत्पदार्थमसृजतेत्युपपन्नम् ।
एवं पञ्चदशभिर्मन्त्रैः सृष्टिरभिहित्वा ।

अथ सृष्टस्य जगतो रचाहेतुत्वं षोडशमन्त्रस्य दर्शयति,—
“अभिजिदसि युक्थावा इन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वेत्येव दक्षिणतो वज्रं
पर्धौहदभिजित्ये” (५।३।६अ०) इति । अस्मिन् मन्त्रे वज्र एव
सम्बोध्यते । हे वज्र, त्वं 'अभिजित्' (जयहेतुः†), 'युक्थावा'

* सर्वार्थत्वस्य इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सर्वस्मिन् पुस्तके जयहेतु इति निर्विसर्गः पाठो न सम्यज्जिवाभाति ।

(स्थापितपाषाण इव दृढः) च 'असि' । अत इन्द्रप्रोत्यर्थं तां पर्यूहामि, तेन 'इन्द्र' प्रीणय इति मन्त्रार्थः । प्रजापतिरेतन्मन्त्र-मुच्चारयन् दक्षिणहस्तेन सृष्टस्य जगतः प्रेरितवान्, तेन बाधक-विनाशे सति सृष्ट्याऽभिजयोऽभूत् ।

याः सृष्टाः प्रजा वज्रेणाभिरक्षितास्तासु शरीररूपासु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेन इन्द्रियस्थापनं दर्शयति,—“ताः प्रजा अपप्राणा असृजत तास्रधिपतिरसीत्येव प्राणमदधाद्, यन्तेत्यपानः, सःसर्ष इति चक्षुः, वयोधा इति श्रोत्रम्” (५।२।६अ०) इति ।

एवमिन्द्रिययुक्तैः शरीरैर्व्यवहरन्तीषु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेन मिथुनीभावसम्पत्तिं दर्शयति,—“ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः पश्यन्तीः शृण्वन्तीर्न मिथुनी अभवन् तासु त्रिवृदसीत्येव मिथुनमदधात्” (५।२।६अ०) इति ।

मिथुनीभृतासु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेन प्रजोत्पादनसामर्थ्यं दर्शयति,—“ताः प्रजा मिथुनीभवन्तीर्न प्राजायन्त ताः सः-रोहोऽसि नोरोहोऽसीत्येव प्राजनयत्” (५।२।६अ०) इति ।

अपत्योपेतानां प्रजानां प्रतिष्ठा भवतीत्येतद्दर्शयति,—“ताः प्रजाः प्रजाता न प्रत्यतिष्ठन् ता वसुकोऽसि, वेषश्चरसि, वस्त्र-ष्टिरभीत्येवैषु लोकेषु प्रत्यस्यापयद् यदाह वसुकोऽसि वेषश्चरसि वस्यष्टिरसीति प्रजा एव प्रजाता एषु लोकेषु प्रतिष्ठापयति” (५।२।६अ०) इति ।

एतदेतन् प्रशंसति,—“सात्मान्तरिक्षः रोहति स प्राणोऽ-मृच्छन्लोके प्रतितिष्ठत्यव्यर्धकः प्राणःपानाभ्यां भवति य एवं

वेद' (पू। ३। ६ अ०) इति । 'सात्मा' (सशरीरः) 'अन्तरिच' गत्वा
 यच्चगन्धर्वादिलोकेषु भोगान् भुङ्क्ते, स्वर्गलोकेऽपि प्राणशरीरयुक्त
 एव 'प्रतिष्ठति', 'प्राणापानाभ्यां' कदाचिदपि न वियुक्तो
 'भवति' ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

इष्टका रश्मिरत्येकत्रिंशन्तु स्तोमभागका । इति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयज्ञः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

राक्षसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतयोऽग्नि-
 हेतीनां प्रतिधर्त्ता चिष्टत् त्वा स्तोमः पृथिव्याः
 अयत्वाज्यमुक्थमव्यथयत् स्तम्भातु रथन्तरः साम्
 प्रतिष्ठित्यै^(१) विराडसि दक्षिणा दिगुद्रास्ते देवा अधि-
 पतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्त्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः
 पृथिव्याः अयत्तु प्रउगमुक्थमव्यथयत् स्तम्भातु वृहत्
 साम् प्रतिष्ठित्यै^(२) सम्राडसि प्रतीची दिक् ॥ १ ॥

आदित्यास्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रति-
 धर्त्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याः अयत्तु मरुत्वतीय-
 मुक्थमव्यथयत् स्तम्भातु वैरूपः साम् प्रतिष्ठित्यै^(३)

खराडस्युदीची दिक् विश्वं ते देवा अधिपतयो वरुणो
हेतीनां प्रतिधर्तैकविंशत्वा स्तोमः पृथिव्याः अयत्तु
निष्कैवल्यमुक्थमव्यथयत् स्तम्भातु वैराजः साम प्रति-
ष्ठित्यै ^{१)} अधिपत्यसि वृहती दिङ् मरुतस्ते देवा अधि-
पतयः ॥ २ ॥

वृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्ता विणवचयस्त्रिंशौ त्वा
स्तौमौ पृथिव्याः अयतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे
अव्यथयन्ती स्तम्भोताः शाकररैवते सामनी प्रति-
ष्ठित्यै ^{१)} अन्तरिक्षायपीयत्वा प्रथमजा देवेषु दिवो
मात्रया वरिणा प्रथन्तु, विधर्ता चायमधिपतिश्च ते
त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे श्लोके यज-
मानञ्च सादयन्तु ^(१) ॥ ३ ॥

प्रतीची दिक् । मरुतस्ते देवा अधिपतयः । चत्वा-
रिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकारण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमोऽनुवाके स्तोमभागख्या इष्टका उक्ताः । अथ द्वितीये
नाकसदाख्या इष्टका अभिधीयन्ते । कल्पः, 'राक्षसि प्राची दिगिति
पञ्च नाकसदः प्रतिदिशमेकां मध्ये' इति । पाठस्तु,—तत्र

प्रथमामाह,—“राज्ञसि प्राची दिग्बसवस्ते देवा अधिपतयो-
ऽग्निहेतीनां प्रतिधर्त्ता त्रिवृत्त्वा स्तोमः पृथिव्याः अथलाज्य-
मुक्यमव्यथयत् स्तभ्रातु रथन्तरः साम प्रतिष्ठित्यै^(१)” इति ।
हे इष्टके, त्वं ‘राज्ञी’ (राजमाना) ‘प्राची दिक्’, तद्रूपा त्वम्
‘असि’ । ‘ते’ (तव) ‘वसवः’ अष्टसङ्ख्याका ‘अधिपतयः’ (अधिकं
पालयितारः); ‘अग्निः’ तवोपद्रवकराणां ‘हेतीनां’ (परकीयायु-
धानां) ‘प्रतिधर्त्ता’ (निराकर्त्ता); योऽयं त्रिवृदाख्य-स्तोमः, स
त्वां ‘पृथिव्यां’ स्थापयतु । यत् ‘आज्यमुक्यम्’ (आज्यनामकं,
‘प्र वो देवायाम्नये’ इत्यादिकं शस्त्रम् अवास्थितं, त्वाम् ‘अव्यथयत्’
(व्यथारहितां कुर्वन्*) ‘स्तभ्रातु’ (दृढीकरोतु) । यत् ‘रथन्तर’
‘साम’ तत्, ‘प्रतिष्ठित्यै’ (तव चिरादस्थानाय) भवतु । एवमुत्तरे-
ष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह,—“विराडसि दक्षिणा दिग्द्रास्ते
देवा अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्त्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः
पृथिव्याः अथतु प्र उगमुक्यमव्यथयत् स्तभ्रातु वृहत्साम प्रति-
ष्ठित्यै^(१)” इति । तत्तत्सम्बन्धिनस्त्रिवृदादयांस्तोमास्ते च “समिध-
मातिष्ठ” (१।८।१३) इत्यत्रैव व्याख्याताः । “वायुरथे गाः”
इत्यादिकं शस्त्रं ‘प्र उगम्’ ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह,—“ससाडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते
देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्त्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः

* कुर्वन् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† तत्तत्सम्बन्धिनस्त्रिवृदादय इत्यंशः का० ह० पुस्तके नास्ति ।

पृथिव्याः अयत् मरुत्वतीयमुक्थमव्यययत् स्तम्भात् वैरूपः साम प्रतिष्ठित्यै^(२)” इति । “आ त्वा रथं यथोतथः” इत्यादिकं ‘मरुत्वतीयं’ शक्तम् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह,—“स्वराडस्यदीची दिक् विश्वे ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतोर्ना प्रतिधर्त्तैकविंशत्स्वा स्रोमः पृथिव्याः अयत् निष्केवल्यमुक्थमव्यययत् स्तम्भात् वैराजः साम प्रतिष्ठित्यै^(३)” इति । “अभि त्वा प्रूरो नानुम” इत्यादिकं ‘निष्केवल्यम्’ ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह,—“अधिपत्यमि वृहतो दिक्प्रसूतसो देवा अधिपतयो वृहस्यतिर्हेतोर्ना प्रतिधर्त्ता त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्वा स्रोमौ पृथिव्याः अयतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यययन्तो स्तम्भोताः शाक्करैवते सामनो प्रतिष्ठित्यै^(४)” इति । अधिकं पालयित्री ‘अधिपत्नी’ । ‘वृहतो दिक्’ (प्रौढा जृढा दिक्) । “तत्सवितुर्वृणीमहे” इत्यादिकं शक्तं वैश्वदेवम् । “वैश्वानराय पृथुपाजस” इत्यादिकं शक्तम् आग्निमारुतम् ।

अथ सर्वेष्वपि मन्त्रेष्वनुषञ्जनीयं शेषमाह,—“अन्तरिक्षाय-
र्षथस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिणा प्रथन्तु विधर्त्तां
चाथमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोके
यजमानश्च सादयन्तु^(५)” इति । ‘देवेषु’ मध्ये याः* ‘प्रथमजा’
‘ऋषयः’ (नारदाद्याः), अत एव स्मर्यते, ‘देवर्षिर्नारदस्यथा’
इति, ‘ते’ (महर्षयः) त्वां (दृष्ट्वा) ‘दिवो’ ‘मात्रया’ (आकाशस्य
यत् परिमाणं, तेन परिमाणेन) ‘प्रथन्तु’ (विस्तारयन्तु) ।

* ये इति पाठो भवितुं युक्तः ।

किमर्थे ? अन्तरिक्षार्थे—अन्तरिक्षं व्याप्तमित्यर्थः । कीदृशेन प्रमाणेन ?—‘वरिणा’ (वरणीयेन) । न केवलमृषयः प्रथन्तु, किन्तु ‘विधन्ता चायमधिपतिश्च’ (योऽयमिष्टकानां निष्यादयिता यश्च पालकः) तावपि प्रथतां । तेन* महर्षयः विधन्ता अधिपतिश्च ‘सर्वे’ ‘संविदानाः’ (परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः) ‘नाकस्य’ ‘पृष्ठे’ (स्वर्गसदृशस्यास्य चेतस्योपरि) ‘त्वा’-‘सादयन्तु’, ‘यजमानश्च’ ‘स्वर्गे’ ‘लोके’ ‘सादयन्तु’ ।

अत्र यान्युदाहृतानि शस्त्राणि तान्याश्रयायनो दर्शयति,—
 “प्र वो देवायेत्याज्यमुपसन्तनुयादिति । वायुरग्रे गा यज्ञप्रोरिति सप्तानां पुरोरुचां तस्यास्तस्याः उपरिष्ठानृचस्तृचं शंसेद्वायवा-
 याहि दर्शतेति सप्तह्रचा द्वितीयां; प्र उगं त्रिः इति । मरुत्वतीयं शस्तं शंसेत् अर्ध्वर्यां शौ सावोमिति माध्यन्दिने शस्त्रादिश्वाहाव
 आ त्वा रथं यथोतय इदं वसो सुतमंध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचराविति । निष्केवस्यस्त्राभि त्वा शूर नो नुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्त्रोत्रियानुरूपौ यदि रथन्तरपृष्ठमिति । तत्सवितुर्वृणोमहे धानो देवसवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरावि-
 ति । स्वभ्ययमाग्निमारुतं तस्यां पच्छः ऋगावानं पच्छः शस्या चेदर्धर्वश्च इतरां सन्तानमुत्तमेनां वचनेन वैश्वानराय पृथुपाजसे” इति ।

राश्वरसीत्यादिभिर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“नाकसद्भि-
 र्वै देवाः सुवर्गे लोकमायन्तं नाकसदां नाकसत्त्वं यत् नाकसद

* ‘ते’ च इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† उत्तमे ये इति ह० पु० पाठः ।

उपदधाति नाकसङ्घिरेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति" (५।३।
७अ०) इति । 'नाकः' (स्वर्गः) सद्यते प्राप्यते यैर्मन्त्रैर्नाकः* ते
'नाकसदः', तथा च मन्त्रलिङ्गं 'नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोकं यजमानश्च
षादयन्तु' इति, तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि 'नाकसदः' । यस्मात्
ताभिः 'देवाः' स्वर्गे गताः, तस्मात् 'नाकसत्' इति नाम मन्त्रं,
तदुपधानेन यजमानः स्वर्गं लोकं प्राप्नोति ।

दुःखनिवारकत्वेन तदुपधानं प्रशंसति,—“सुवर्गो वै लोको
नाको धस्येता उपधीयन्ते नास्मा अकं भवति" (५।३।७अ०)
इति । कं सुखं 'अकं' दुःखं, न विद्यते तद्दुःखं यत्र सोऽयं
'नाकः'; स्वर्गश्च तादृशः । ततो नाकसदामुपधाने यजमानस्य
दुःखं न भवति ।

पुनरपि स्थानमस्यादकत्वेन प्रशंसति,—“यजमानायतनं वै
नाकसदो यन्नाकसद उपदधात्यायतनमेव तद्यजमानः कुरुते"
(५।३।७अ०) इति ।

पृष्ठस्तीत्रमन्त्रितेजोरूपत्वेन पुनः प्रशंसति,—“पृष्ठानां वा
एतन्तेजः सम्भृतं यन्नाकसदो यन्नाकसद उपदधाति पृष्ठानामेव
तेजोऽवबन्धे" (५।३।७अ०) इति ॥

अत्र विनियोगसंयच्छः,—

राज्ञिः,—नाकसदः पञ्च, सर्वशेषोऽन्तर्गित्ययम् ।

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* अत्र 'नाकः' इति शब्दः अधिष्ठ इव प्रतिभाति ।

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च
 रथौजाश्च सेनानिग्रामण्यौ पुञ्जकस्थला च द्रतस्थला
 चाप्सरसौ यातुधाना हेतो रक्षासि प्रहेतिः^(१) अयं
 दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथेचिचश्च
 सेनानिग्रामण्यौ मेनका च सहजन्था चाप्सरसौ
 दंष्ट्रावः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिः^(२) अयं
 पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानिग्रा-
 मण्यौ प्रम्होचन्ती च ॥ १ ॥

अनुम्होचन्ती चाप्सरसौ सर्पा हेतिर्व्याघ्राः प्रहेतिः^(३)
 अयमुत्तरात् संयदसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानि-
 ग्रामण्यौ विश्वाची च घृताची चाप्सरसावापौ हेति-
 र्वातः प्रहेतिः^(४) अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्ट-
 नेमिश्च सेनानिग्रामण्यावुर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसौ
 विद्युद्देतिरवस्फूर्जन् प्रहेतिः^(५) तेभ्यो नमस्ते नो
 मृडयन्तु ते यं ॥ २ ॥

द्विष्णो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जभे दधामि^(६) आयोस्त्वा
 सद्ने सादयाम्यवतश्छायायां नमः समुद्राय नमः
 समुद्रस्य चक्षसे^(७) परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे
 व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं विभूमतीं प्रभूमतीं परिभूमतीं

दिवं यच्छ दिवं ह२ह दिवं मा हि२सीर्विश्वस्मै प्राणा-
यापानाय व्यानार्योदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय सूर्य-
स्त्वाभिपातु म॒ह्या स्व॒स्था, च्छर्दि॒पा शन्त॑मेन॒ तथा
देव॑तयाऽङ्गिर॒स्वद्भु॒वा सी॑द^(९) । प्रो॒द्यद्श्चो॒ न यव॑से
अ॒वि॒ष्यन् य॒दा म॒हः स॒वर॑णाद् व्य॒स्यात् । आ॒द॑स्य
वा॒तो अनु॑ वाति शो॒चिर॑ध॒स्म ते॒ व्रज॑नं कृ॒ष्णम॑स्ति^(८) ॥
॥ ३ ॥

प्र॒म्नो च॑न्ती च । य॒ । स्व॒स्था । अ॒ष्टावि॑शतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयेऽनुवाके नाकसदाख्या इष्टका उक्ताः । अथ तृतीये
चोडाख्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'तासु पुरीषमध्वृद्ध, 'अयं पुरः'
इति पञ्चचोडा अभ्युपदधाति, देव्यं मनसा ध्यायन् पश्चात्
प्राचीमुत्तमाम्' इति । तत्र प्रथममाह,—“अयं पुरो हरिकेशः
सूर्यरश्मिस्तस्य रथगत्स्य रथैर्जस्य सेनानिग्रामण्यौ पुञ्जिक-
स्यला च कृतस्यला चापरमौ यातुधाना हेतो रक्षाऽपि प्र-
हेतिः^(९)” इति । 'अयम्' (अग्निः) 'पुरः' (पूर्वस्थां दिग्नि)
'हरिकेशः' (हिरण्यवर्णकेशसमाना ज्वाला यस्यासौ हरिकेशः),
'तस्य' (तादृशस्याग्नेः) परिचारकौ द्वौ 'सेनानि—ग्रामण्यौ',—

एकः सेनां परराज्येषु गच्छति, अपरः खराज्ये ग्रामं नयति । तत्र 'रथगृह्यः' इति सेनान्यो नामधेयं । गृह्यो गर्धवान्*, यस्य रथे मङ्गती दृष्ट्या सोऽयं 'रथगृह्यः' । 'रथौजाः' इति ग्रामण्यो नामधेयम् । श्रेजो बलं, यस्य रथारोहणे बलाधिक्यं, स 'रथौजाः' । यथैतौ मुखौ परिचारकौ, तथा द्वे 'अप्सरसौ' परिचारिके, तत्र 'पुञ्जिकस्यला' इत्येकस्या नामधेयं, 'हृतस्यला' इत्यपरस्या नामधेयं । 'यातुधाना' 'रक्षांसि' 'च' इत्यवान्तरजातिभेदोऽवगम्यः । 'हेति—प्रहेती' अप्यायुधविशेषो,—तत्र यातुधाना क्रूरास्त्रीहृण्हेतिस्वरूपाः; 'रक्षांसि' अतिकूराः तीक्ष्णप्रहेतिस्वरूपाणि । यस्याग्नेरिदं सर्वं, हे इष्टके, तदग्निस्वरूपाऽसौत्यभिप्रायः । एवं सर्वत्र योज्यम् ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह,—“अयं दक्षिण विश्वकर्मा तस्य रथस्वनस्य रथेचित्रस्य सेनानिग्रामण्यो मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ दक्षिणवः पश्यवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिः(१)” इति । विश्वानि कर्माण्यग्निश्चोत्रादीनि यस्याग्नेः, सोऽयं 'विश्वकर्मा' दक्षिणस्यां दिशि स्थितः । 'तस्य' 'रथस्वनः' 'सेनानीः' । 'रथेचित्रः' 'ग्रामणीः' । 'मेनका' इति 'सहजन्या' इति चाप्सरसोः नामधेयं । 'दक्षिणवः' (दंशनशीला व्याघ्रादयः) 'हेतिः' । सङ्ग्रामेषु पुरुषसम्बन्धी यो 'वधः' स 'प्रहेतिः' ।

अथ तृतीयमाह,—“अयं पश्चाद्विश्वव्यासस्य रथप्रोतश्या-
वमरथस्य सेनानिग्रामण्यो प्रक्षोचन्ती चानुक्षोचन्ती चाप्सरसौ

* गृह्यो मन्वर्वाङ् इति ऋ० पु० पाठः ।

सर्पा हेतिर्थाघ्नाः प्रहेतिः^(१)” इति । विश्वं व्यचति प्राप्नोतीति
‘विश्वव्यचाः’ । सर्वमन्यत् पूर्ववज्ञाख्येयम् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह,—“अथमुत्तरात् संयदसुस्तस्य सेनजिञ्च
सुषेणश्च सेनानियामण्यौ विश्वाची च घृताची चाप्सरसावापो •
हेतिर्वातः प्रहेतिः^(२)” इति । ‘संयत्’ (प्राप्तं) ‘वसु’ (धनं) यस्याग्नेः,
सोऽयं ‘संयदसुः’, सोऽग्निः ‘उत्तरात्’ (उत्तरस्यां दिशि) वर्त्तते ।
शेषं पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह,—“अथमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य तार्क्ष्यश्वा-
रिष्टनेमिश्च सेनानियामण्यावुर्वशी च पूर्वचितिश्चाप्सरसो विद्यु-
द्धेतिरवस्फूर्जन् प्रहेतिः^(३)” इति । ‘अर्वाग्वसुः’ (अधोमुखत्वेन)
‘वसुनो’ (मेघात्) भूमौ पतनात् वैद्युतोऽग्निस्तथोच्यते, स च
‘उपरि’ (ऊर्द्धायां दिशि) प्रवर्त्तते । भयहेतुः प्रकाशा (?) ‘विद्युत्’ ।
मारको शनिः ‘अवस्फूर्जन्’ ।

एतेषु पञ्चस्वपि मन्त्रेष्वनुषङ्गनीयं शेषमाह,—“तेभ्यो नमस्ते
नो मृडयन्तु ते चं दिशो यश्च नो देष्टि तं वो जम्भे दधामि^(४)”
इति । योऽयमग्निः, यो च ‘सेनानियामण्यौ’, ये च ‘अप्सरसो’
यो च ‘हेतिप्रहेती’, ‘तेभ्यः’ सर्वेभ्यः ‘नमः’ अस्तु ‘ते’ सर्वे ‘नः’
(अस्मान्) ‘मृडयन्तु’ (सुखयन्ति*) । ‘चं’ वैरिणं ‘ते’ वयं
‘दिशः’, ‘यश्च’ वैरी ‘नः’ (अस्मान्) ‘देष्टि’, ‘तं’ वैरिणं
युष्माभिरनुमृहीतोऽहं ‘वः’ (युष्माकं) ‘जम्भे’ (विदारिताख्ये)
‘दधामि’ (स्वापयामि) ।

* सुखयन्तु इति पाठो भवितुं युक्तः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“पञ्चचोडा उपदधाति
अप्सरस एवैनमेता भूता अमुष्मिन्नेक उपशेरतेऽथो तनूपानोरेवैता
यजमानस्य” (५।३।७अ०) इति । ‘गूह संवरणे’ इत्यस्माद्वातो-
रुत्पन्नस्योडाशब्दः; नाकसदामुपरि च्छिद्रावरणार्थत्वात् ‘चोडाः’
इत्युच्यन्ते । पञ्चमङ्गलाकास्योडाः ‘पञ्चचोडाः’; तामामुपधाने
षति ‘एता’ इत्युक्ताः ‘अप्सरसः’ ‘एव’ ‘भूताः’ स्वर्गलोके ‘एन’
(यजमानम्) ‘उपशेरते’ । अपि च ‘एता’ ‘अप्सरसः’ ‘यजमानस्य’
‘तनूपानोरेव’ (शरीरपालनपरा एव) ।

उपधानकाले ध्यानविशेषं विधत्ते,—“यं द्विव्याक्तमुपदधद्
ध्यायेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आट्टस्यति ताजगार्त्तिमार्च्छति” (५।
३।७अ०) इति । अयं यजमानः, ‘धं’ पुरुषं ‘द्विव्यात्’ ‘तं’ (द्वयम्)
अध्वर्युरुपधानं कुर्वन् ‘ध्यायेत्’ । तेन ध्यानेन ‘एताभ्यः’ ‘एव’
(अग्निसेनान्यादिभ्यः) ‘देवताभ्यः’ ‘एन’ द्वयम् ‘आट्टस्यति’ (सर्वतो
विच्छिन्नं करोति) ‘ताजक् आर्त्तिमार्च्छति’ (तदानोमेव मरणं
प्राप्नोति) ।

नाकसदामुपरि पञ्चचोडोपधानं विधत्ते,—“उत्तरा नाकसद्वा
उपदधाति यथा जायामानोय गृहेषु निषादयति तादृगेव तत्”
(५।३।७अ०) इति । गृहस्थानीया नाकसदः, जायास्थानीयाः
पञ्चचोडाः ।

तत्र ‘अयं पश्चात्’ इति हतीयमन्त्रेणोपधेया येयमिष्टका,
तस्यास्वरमत्वं विधत्ते,—“पश्चात् प्राचीमुत्तमामुपदधाति तस्मात्
पश्चात् प्राची पत्यन्वाले” (५।३।७अ०) इति । यस्मात्

पश्चिमायां दिशि प्राक्मुखत्वेनोपधेया इष्टका चरमत्वेनोपधत्ते,
'तस्मात्' पश्चिमायां दिश्ववस्थाय प्राक्मुखी पत्नी गार्हपत्यमुपविशति ।

कचः, 'आयोस्त्वा सद्ने सादयामीति स्वयमादृष्टामभि-
ष्टशान्तेनोपध्राय परमेष्ठी त्वा सादयत्वित्यविदुषा ब्राह्मणेन सप्त
मध्येऽग्नेरुपधाति' इति । अभिमर्शनमन्त्रपाठस्तु,—“आयोस्त्वा
सद्ने सादयाम्यवतश्चायायां नमः समुद्राय नमः समुद्रस्य
चक्षमे^(१)” इति । एति निरन्तरं गच्छतीति 'आयुः' आदित्यः, स
च सर्वं जगद् भवति, तस्मात् 'भवतः' 'आयोः' 'हायायां' सत्यां,
सन्नापपरिहारेण शैत्ये कृते सतीत्यर्थः । 'सद्ने' (अस्मिन्
स्थाने) हे इष्टके, 'त्वां' 'सादयामि' । 'समुद्राय' (समुद्रसदृश-
दित्याय) 'नमः' अस्तु । 'समुद्रस्य' 'चक्षमे' (प्रकाशकाय) 'नमः'
अस्तु ।

उपधानमन्त्रपाठस्तु,—“परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे
व्यचक्षतीं प्रथस्वतीं विभूमतीं प्रभूमतीं परिभूमतीं दिवं यच्छ
दिवं दृष्टुं दिवं मा हिष्ठीर्विश्वस्यै प्राणायामानाय व्यानाथो-
दानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय सूर्यस्वाभिपातु मद्या स्वस्त्या हृदिषां
शन्तमेन तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सोद^(२)” इति । 'परमे' (उत्कृष्टे
सत्यलोके) तिष्ठतीति 'परमेष्ठी' (ब्रह्मा) । स 'त्वा' 'दिवः' 'पृष्ठे'
(स्वर्गस्योपरि) 'सादयतु' । कीदृशीं त्वां ?—'व्यचक्षतीं' (अभि-
व्यक्तिमतीं), 'प्रथस्वतीं' (विस्तारवतीं), 'विभूमतीं' (विविधवर्त्मने-
त्पादनशक्तिमतीं), 'प्रभूमतीं' (प्रभुत्वशक्तिमतीं), 'परिभूमतीं' (पर-
सैन्यपराभवशक्तिमतीं), 'दिवं' 'यच्छ' (स्वर्गभागं यजमानाधीनतया

नियतं कुरु । 'दिवं' 'दृ॒ह' (द्युलोके भोगं दृढीकुरु) । 'दिवं'
'मा ह्रि॒षीः' (दिवं द्युलोकभोगं, मा ह्रिंसोर्मा विनाशय) ।
'विश्वस्मै' (सर्वस्मै) प्राणापानव्यानादानाख्यत्रायुष्टितिलाभाय, 'प्रति-
ष्ठायै' (स्वगृहे स्थितिलाभाय), 'चरित्राय' (शास्त्रीयाचरणाय);—
प्राणिनाम् एतस्य सर्वस्य मिद्ध्यै अयं 'सूर्यः' 'त्वाम्' अभितः
'पातु' । केन रक्षणमिति?—तदुच्यते, 'मच्चा' 'स्वस्त्या' (महत्या
योगक्षेममपत्त्या), 'शन्तमेन' 'कर्दिषा' (अत्यन्तसुखकारिणा
दीप्तिविशेषेण), तव स्वामिभूतया 'देवतया' अनुगृहीता स्थिरा
सती 'सीद' (इहोपविश) । 'अङ्गिरस्वत्' (अङ्गिरसा चयनानुष्ठाने
यथा त्वं 'भ्रुवा' स्थिता, तद्वत्) ।

कल्पः, 'प्रोथदश्च इत्युत्तरेऽऽसे विकर्णाम्' इति । पाठस्तु,—
"प्रोथदश्चो न यवमे अविष्यन् यदा महः संवरेणाद् व्यस्यात् ।
आदस्य वातो अनु वाति शोचिरध स ते व्रजनं कृष्णमस्ति^(८)" इति ।
अयमग्निः, 'अश्वो न' (अश्व इव) 'प्रोथत्' (प्रोथति, जाज्वल्यमानः
शब्दं करोति) । दृष्टान्तभूतोऽश्वः कथं शब्दं करोति?—इति,
तदुच्यते, 'यदा' 'महः' (महतः) 'संवरेणात्' (अश्वशालारूपात्
संवृतस्थानात्) 'व्यस्यात्' (विनिर्गच्छति), तदानीम् अरण्ये 'यवसे'
'अविष्यन्' (घासार्थं गमिष्यन्) शब्दं करोति । 'आत्' (अतः)
अनन्तरं 'अस्य' (शब्दं कुर्वतोऽग्नेः) 'शोचिः' 'अनु' (दीप्तिमनु)
'वातो' 'वाति' (वायुः प्रवर्त्तते),—अग्निज्वालाशब्दसमनन्तरमेव
वायोरवश्यं प्रवृत्तैरयमग्निर्वायुसख इति लोकेऽभिधीयते । 'अध'-
शब्दे वर्गचतुर्थयुक्तोऽप्यानन्तर्धमेवाचष्टे । हे अग्ने, तव ज्वालाया

वायुसंयोगानन्तरं 'व्रजनम्' (अरण्यागमनस्थानं) 'कृष्णमस्ति' (दाहेन कृष्णमस्ति, दाहेन कृष्णवर्णमेवावभासते) ।

आयोस्वेत्यादिमन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“स्वयमादृषाञ्च विकर्णञ्चोत्तम उपदधाति प्राणो वै स्वयमादृषायुर्विकर्णी, प्राण-
ञ्चैवायुश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते, तस्मात् प्राणश्चायुश्च प्राणाना-
मुत्तमौ” (५।३।७अ०) इति । 'स्वयमादृषा' (स्वतश्चिद्रेष्टका) पूर्वमप्युक्ता ; उत्तरेऽंभे संस्पृष्टा मती, वामभागे विभक्तः कर्ण इवावभासमानत्वात् इयमित्येका 'विकर्णी' इत्युच्यते । या 'स्वय-
मादृषा' या च 'विकर्णी' ते उभे अपि 'उत्तमे' उपदध्यात् ; सर्वासाम् इष्टकानामवसाने तयोरुपधानमित्यर्थः । स्वयमादृषायाः प्राणरूपत्वात् विकर्णाश्चायुःस्वरूपत्वात् तयोरुत्तमत्वे सति चक्षु-
रादीनां प्राणानां मध्ये श्वार्त्तरूपमायुश्चोत्तमत्वेन धृतवान् भवति, तस्मान्नोकेऽपि श्वासायुषि* सर्वेषां 'प्राणानां' इतरेषां मध्ये उत्तमे, तयो स्थितयोश्चक्षुरादीन्द्रियवैकल्यमपि सहन्ते ।

अन्यासामिष्टकानामुपरि यथेते इष्टके उपचिते, तथा तयो-
रुपरि अन्येष्टकोपाधानप्रसक्तिं वारयितुं निषेधति,—“नान्यामुत्त-
रामिष्टकामुपदध्यात् यदन्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात् पशूनाञ्च
यजमानश्च च प्राणश्चायुश्चापि द्रध्यात् तस्मान्नान्योत्तरेष्टकोपधेया”
(५।३।७अ०) इति । एतयोरुपरि अन्येष्टकोपाधाने श्वासायुषी
ष्वादिभे भवतः, 'तस्मात्' 'अन्यां' न 'उपदध्यात्' ।

* अत्र श्वासायुषी इति पाठो भवितुं युक्तः ।

प्रथमचितौ या खयमादृशा, सा भूमिलेन स्तुता ; मध्यम-
चितौ अन्तरिक्षलेन । इदानो पञ्चमचितौ द्युलोकलेन सौति,—
“खयमादृशामुपदधात्यसौ वै खयमादृशाऽमूमेवोपधत्ते” (५।३।
७अ०) इति ।

उपधानात् प्रागश्वोपघ्रापणं विधत्ते,—“अश्वमुपघ्रापयति
प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिर्नैवाग्निं
चिनुते खयमादृशा भवति प्राणानामुत्सृष्टौ अथो सुवर्गस्य लोक-
स्थानुख्यात्यै एषा वै देवानां विक्रान्तिर्यद्विकर्णा यद्विकर्णमुप-
दधाति देवानामेव विक्रान्तिमनु विक्रमते” (५।३।७अ०) इति ।
विकर्णा एव पराक्रमरूपत्वात् तदुपधानेन यजमानोऽपि देववत्
पराक्रमवान् भवति ।

उत्तरामरूपदेशं विधत्ते,—“उत्तरत उपदधाति तस्माद्
उत्तरत उपचारोऽग्निः” (५।३।७अ०) इति । येषु उपचारेषु
देशविशेषो न विहितस्तो सर्वेऽपि वज्रेः ‘उत्तरतः’ स्थित्वा कर्त्तव्याः,
तद्यथा ब्रह्मवरणात्वाधानजपादयः ।

अथैतस्या उपधाने ‘आदस्य वातो अनुवाति शोचिः’ इति
वायुवाचिशब्दामृचं विनियुक्ते,—“वायुमती भवति समिधे”
(५।३।७अ०) इति । सति हि वायावग्निः समिधते ।

अथ विनियोगसंयहः,—

अयं पुरः, पञ्चचोडास्तेभ्य, इत्यनुषज्यते ।

आ, स्पृशेत् खयमादृशां, परमेष्ठीति सादयेत् ।

प्राथद्, विकर्णीमादध्यान्मन्त्रा वष्टाविहेरिताः* ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निमूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं । अपाः
रेताःसि जिन्वति^(१) । त्वामग्ने पुष्करादध्यथवा निर-
मन्यत । मूर्ध्ना विश्वस्य वाघतः^(२) । अयमग्निः सह-
स्रिणो वाजस्य श्तिनस्पतिः । मूर्द्धा कवीरयीणां^(३) ।
भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यंचानियद्भिः सचसे शि-
वाभिः । दिवि मूर्द्धानं दधिषे सुवर्षां जिह्वामग्ने
चक्षुषे हव्यवाहं^(४) । अर्वाध्मिः समिधां जनानां ॥
॥ १ ॥

प्रति धेनुमिवायतोमपासं । यद्वा इव प्रवयामुज्जि-
ह्वानाः प्रभानवः सिंसते नाकमच्छं^(५) । अर्वाचामं
कवये मेधाय वचो वन्दारु वृषभाय वृषो । गवि-
ष्ठिरो नमसा स्तोममग्नां दिवोव रुक्ममूर्ध्वमश्नेत्^(६) ।
जनस्य गोपा अजनिष्ठ जायुविरग्निः सुदक्षः सुविताय

* अष्टाविहेरिता इति पाठो भवितुं युक्तः ।

नव्यसे । घृतप्रतीको वृहता दिविस्पृशा द्युमद्विभाति
भर तेभ्यः शुचिः^(९) । त्वामग्ने अङ्गिरसः ॥ २ ॥

गुहाहितमन्वविन्दञ्छिअियाणं वने-वने । स जायसे
मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः^(९)
यज्ञस्ये केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निन्नरस्त्रिपथस्थे समि-
न्धते । इन्द्रेण देवैः सरथः स वर्हपि सोदनिहेता
यजथाय सुक्रतुः^(९) । त्वां चिचश्रवस्तम हवन्ते विष्टु
जन्तवः । शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे^(९) ।
सखायः सं वः सम्यञ्चमिपं ॥ ३ ॥

स्तोमश्चाग्नेये । वर्षिष्ठाय द्वितीनामूर्जो नमः स-
हस्वते^(११) सः समिद् युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ ।
इडस्पदे समिध्यसे स ना वसून्याभर^(१२) । एना वै
अग्निं नमसेर्जो नपातमाहुवे प्रियं चेतिष्ठमरतिः
स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतं^(१३) । स योजते अरुषो
विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः
सुशमी ॥ ४ ॥

वसूनां देवः राधो जनानां^(१४) । उदस्य शोचिर-
स्थादाजुह्वानस्य मीढुषः । उद्भूमासो अरुषासो दिवि-
स्पृशः समग्निमिन्धते नरः^(१५) । अग्ने वाजस्य गोमत्
ईशानः सहसो यज्ञो । अस्मे धेहि जातवेदो महि-

अवः^(१९) । स इधानो वसुष्कविरग्निरीडेन्यो गिरा ।
रेवदस्मभ्यं पूर्वणीक दीदिहि^(२०) । क्षपो राजन्नुत
त्मनामे वस्तोरुतोषसः स तिग्मजम्भ ॥ ५ ॥

रक्षसो दह प्रति^(१८) । आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं
देवाऽजरं । यज्ञ स्या ते पनीयसी समिहीदर्यति द्यवी-
षः स्तोतृभ्य आभर^(१९) । आ ते अग्न ऋचा हविः
शुक्रस्य ज्योतिपस्यते । सुश्वन्द्र दस्म विशपते हव्यवाद्
तुभ्यः ह्वयत इषः स्तोतृभ्य आभर^(२०) । उभे सुश्वन्द्र
सर्पिपो दवी श्रीणीप आमनि । उतो न्.उत्पुपूर्याः ॥
॥ ६ ॥

उच्येपु शवसस्यत इषः स्तोतृभ्य आभर^(२१) । अग्ने
तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुन्न भद्रः हृदिस्पृशं । ऋध्याम ते
श्रीहैः^(२२) । अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः ।
रथीर्ऋतस्य वृहतो बभूयः^(२३) । आभिष्टे अद्य गीर्भि-
र्युणन्तोऽग्ने दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः^(२४) ।
एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ् ॥ ७ ॥

सुवर्न ज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः^(२५) ।
अग्निः होतारं मन्ये दास्वन्तं वसोः सूनुः सहसो
जातवेदसं । विप्रञ्ज जातवेदसं । य ऊर्द्धया स्वध्वरो
देवो देवाच्या कृपा । घृतस्य विश्वाष्टिमनु शुक्रशोचिघ

आजुह्वानस्य सर्पिषः^(१९) । अग्ने त्वन्नो अन्तमः । उत
 चातो शिवो भव वरुथ्यः^(२०) । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः ।
 सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः^(२१) । वसुरग्निर्वसुश्रवाः ।
 अच्छा नश्च द्युमत्तमो रयिं दाः^(२२) ॥ ८ ॥

जनानाम् । अङ्गिरसः । इषः । सुशर्मो । तिग्म-
 जम्भ । पुपूर्या । अर्वाङ् । वसुश्रवाः । पञ्च च ॥
 ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ तृतीयेऽनुवाके पञ्चचोड़ादय इष्टका उक्ताः । अथ
 चतुर्थेऽनुवाके कन्दाभिधा इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'अग्निमूर्द्धंति
 तिस्रो गायत्रीः पुरस्तादुपदधात्येवमुत्तराणि त्रीणि चिद्युभो
 दक्षिणतो जगतीः पश्चादनुष्टुभ उत्तरतो वृहतीः षण्णिहाः पङ्क्तौ-
 रचरपङ्क्तोरिति विषुरूपाणि कन्दाऽसि यथावकाशमतिकन्दां
 मध्ये द्विपदा अन्ततः' इति । तत्र तिसृषु गायत्रीषु प्रथमां
 गायत्रीमाह,—“अग्निमूर्द्धंति दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं । अपाऽ
 रेताऽसि जिवन्ति^(१)” इति । 'अयम्' 'अग्निः' आदित्यरूपेण 'दिवः'
 (शुलोक्तस्य) 'ककुत्' (उच्छ्रितः) 'मूर्द्धंति' (गिरस्थानीयः) । 'पृथिव्याः'
 'पतिः' (दाहपाकादिकारित्वेन पालकोऽपि) 'अयं' । किञ्च

‘अपां’ ‘रैतांसि’ (उदककार्याणि स्त्रावरजङ्गमशरीराणि) जाठराग्नि-
रूपेण ‘जिन्वति’ (प्रीणयति) ।

अथ द्वितीयामाह,—“त्वामग्ने पुष्करादध्यथवां निरमन्यत ।
मूर्द्ध्ना विश्वस्य वाघतः^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, अथवांख्य ऋषिः
‘पुष्करपर्णादधि’ (पद्मपत्रस्योपरि) ‘त्वां’ ‘निरमन्यत’ (निःशेषेण
मथितवान्) । अत एव पञ्चमकाण्डे ब्राह्मणमाहान्तं, “पुष्करे पर्णे
ह्येनमुपश्रितमविन्दत्” इति । कीदृशात् पुष्करपर्णात्?—‘मूर्द्ध्नाः’
(उत्तमाङ्गवत् प्रशस्तात्), ‘विश्वस्य’ ‘वाघतः’ (सर्वस्य जगतो वाह-
कात्) । इदं हि पुष्करपर्णम् अग्निमन्यनयन्ननिष्यादनादिद्वारा
सर्वं जगन्निर्वहति ।

अथ तृतीयामाह,—“अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिन-
स्यतिः । मूर्द्ध्ना कवी रथीणाम्^(२)” इति । ‘अयं’ समिध्यमानः
‘अग्निः’ सहस्रमञ्ज्वावतः शतमञ्ज्वावतस्य अन्नस्य ‘पतिः’ । अत
एत ‘मूर्द्ध्ना’ (शिरोवदत्तमः), ‘कविः’ (विद्वान्), तादृशो ‘रथीणां’
(धनानां) दाता भवतु ।

अथ तिस्र्यु त्रिष्टुप्सु प्रथमां त्रिष्टुभमाह,—“भुवो यज्ञस्य
रजसस्य नेता यचानियुङ्गिः सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्द्ध्नां दधिषे
सुवर्षां जिङ्गामग्ने चक्षुषे ह्य्यवाहम्^(३)” इति । अयमग्निः,
भूलोकस्य (तत्रानुष्ठेयस्य) ‘यज्ञस्य’ तस्मिन् यज्ञे प्रवर्त्तकस्य ‘रजसः’
(गुणस्य) ‘च’ ‘नेता’ (निर्वाहकः) । तादृश हे ‘अग्ने’, ‘यत्र’ (यस्यां
दिशि) सूर्यरूपो भूत्वा ‘नियुङ्गिः’ (रथे नितरां याज्यमानाभिः)
‘शिवाभिः’ (उत्तमाभिरश्वजातिभिः) ‘सचसे’ (समवैषि), तस्यां

‘दिवि’ ‘मूर्द्धान’ (शिरोवदन्नतस्थितिं) ‘दधिषे’ (धारयसि) ।
कीदृशं मूर्द्धानं?—‘सुवर्षा’ (सुवः स्वर्गं स्थिति सर्वदा तिष्ठतीति
सुवर्षास्तां) । सोमपाशब्दवत् पुल्लिङ्गाऽयं । हे ‘अग्ने’, त्वम् अस्मिन्
यज्ञे ह्यव्याहृ’ (हविःप्रापिकां) ‘जिह्वां’ (ज्वालां) ‘चक्षुषे’ (करोषि) ।

अथ द्वितीयां त्रिष्टुभमाह,—“अबोध्याग्निः समिधा जनानां
प्रति धेनुमिवायतीमुषासं यज्ञा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः
मिस्सते नाकमच्छ^(५)” इति । ‘जनानाम्’ ऋत्विजां सम्बन्धिना
‘समिधा’ अयम् ‘अग्निः’ ‘अबोधि’ (प्रबोधितः, प्रज्वलितोऽभूत्) ।
तत्र दृष्टान्तः,—‘आयतीमुषासं’ ‘प्रति’ ‘धेनुं’ उषःकाले समागते
मति दोहनाय शयनाद्धेनुं यथा उत्थापयति, तद्वत् । बुध्यमानस्य
अग्नेः ‘भानवः’ (रश्मयः) ‘प्र’-‘उज्जिहानाः’ (प्रकर्षणोद्गच्छन्तः),
अपि एधि प्रबोधितः(?) । ‘नाकमच्छ’ (स्वर्गमभिप्राप्तुं) ‘प्र’-‘मिस्सते’
(अतिशयेन प्रमरन्ति) । तत्र दृष्टान्तः,—‘वयां’ ‘यज्ञा’ ‘इव’—
‘वयां’ (वीनां, पक्षिणां) मध्ये ‘यज्ञा’ (महान्तः) पक्षिणो यथा
प्रकर्षणोत्पतन्ति तद्वत् ।

अथ तृतीयां त्रिष्टुभमाह,—“अबोचाम कवये मेध्याय वचो
वन्दारु वृषभाय वृष्णे । गविष्ठिरो नमसा सोममग्नौ दिवोव
रुक्कामुर्व्यक्ष्मश्रेत्^(६)” इति । वयं ‘कवये’ (विदुषे) वरुण्ये ‘वचो’
(वाक्यम्) ‘अबोचाम’ । कीदृशाय कवये?—‘मेध्याय’ (यज्ञ-
योग्याय), ‘वृषभाय’ (श्रेष्ठाय), ‘वृष्णे’ (कामानां वर्षयित्रे), ‘गविष्ठिरः’-
गविष्ठिराय (भूमौ स्थिरत्वेनावस्थिताय) । कीदृशं वचः*?—‘अग्ने’

* अत्र वर्षः इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् । *

‘नमसा’ ‘स्त्रोमं’ (अग्निविषये नमस्कारेण युक्तं, स्त्रोचरूपं), अत एव ‘वन्दार’ (वन्दनशीलं) । तत्र दृष्टान्तः—यथा ‘दिवि’ (द्युल्लोके) ‘इव’ ‘रुक्मं’ (रोचमानं), ‘उर्व्यस्रं’ (विस्तीर्णगतिम्), आदित्यं मन्ध्यावन्दनादिषु ब्राह्मणैः प्रयुक्तं वाक्यम् ‘अश्रेत्’ (आश्रयति) तदत् अस्मदचोऽपि वक्तिमाश्रयतु ।

अथ तिसृषु जगतीषु प्रथमां जगतीमाह,—“जनस्य गोपा अजनष्ट जागृविरग्निः सुदत्तः सुविताय नव्यसे । घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमदिभाति भरं तेभ्यः शुचिः^(७)” इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘अजनष्ट’ (उत्पन्नः) । किमर्थं ?—‘सुविताय’ ‘नव्यसे’ (सुष्टु दीप्ताय स्तितियुक्ताय कर्मणे), एतत्कर्मसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । कीदृशस्य ?—‘जनस्य’ ‘गोपाः’ (प्राणिनो रक्षकः), ‘सुदत्तः’ (अत्यन्तकुशलः), ‘जागृविः’ (कर्मणि सावधानः), (घृतं प्रतीकं मुखे यस्यामौ) ‘घृतप्रतीकः’; तादृशोऽयम् ‘अग्निः’ ‘बृहता’ (प्राहेन) ‘दिविस्पृशा’ (द्युल्लोकस्पर्शना) ज्वालामूहेन ‘द्युमत्’ (दीप्यमानः) ‘शुचिः’ (शुद्धः सन्) ‘भरं’, ‘तेभ्यः’ (भरणकुशल-यजमानाद्यर्थं) ‘विभाति’ (विशेषेण भासते) ।

अथ द्वितीयां जगतीमाह,—“त्वामग्ने अङ्गिरसा गुहाहित-मन्वविन्दच्छिःत्रियाणं वने-वने । स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाङ्गः सहसस्युत्रमङ्गिरः^(८)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘त्वाम्’ ‘अङ्गिरसः’ महर्षयः ‘अन्वविन्दन्’ (अन्वित्य लब्धवन्तः) । कीदृशं

* * * अत्र कीदृशः स ? इति पाठो भवितुं युक्तः ।

त्वां ?—गुहाहितं?—(अरणीप्रभृतीषु गोप्यस्थानेष्ववस्थितं), 'वने-
वने' 'शिश्रियाणं' (तस्मिन् तस्मिन् वने दावाग्निरूपेणाश्रितं) ।
'स' त्वं 'महत्' 'सहः' (प्रौढं बलं) वि-'मथ्यमानः' 'जायसे' । हे
'अङ्गिरः' (अङ्गमौष्ट्वयुक्त अग्ने), 'त्वां' 'सहसस्युत्रं' (बलस्य पुत्रम्)
'आहुः', महता बलेन मन्यने सति जायमानत्वात् ।

अथ द्वतीयां जगतोमाह,—“यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहित-
मग्निन्नरस्त्रिषधस्ये समिन्धते । इन्द्रेण देवैः सरथं स बर्हिषि
षोदं नि हेता यजथाय सुक्रतुः^(९)” इति । सह-स्थितानि स्थानानि
सधस्थानि, त्रीणि सधस्थानि यस्मिन् देवयजन तत् 'त्रिषधस्ये',
तस्मिन् 'नरः' (अद्विजः) 'अग्निं' 'समिन्धते' (दीपयन्ति) ।
कीदृशं ?—'यज्ञस्य' 'केतुं' (ज्ञातारं), 'प्रथमं' (यागोपक्रम एव
सम्पन्नं), 'पुरोहितं' (पुरोदेशवर्त्तिः) । 'सुक्रतुः' (शोभनक्रतु-
निष्पादकः), 'स' अग्निः 'यजथाय' (यागमिथ्यर्थे) 'हेता'
(देवानामाहुता) सन् 'इन्द्रेण' 'देवैः' च सह 'सरथं' (रथ-
संहृतो यथा भवति, तथा 'बर्हिषि' अस्मिन् यज्ञे 'निषीदत्'
(उपविष्टवान्) ।

अथ त्रिध्वनुष्टुप् प्रथमामाह,—“त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते
विशु जन्तवः । शोचिष्कशं पुरप्रियाग्ने हव्याय वोढवे^(१०)” इति ।
'चित्रश्रवो' (विचित्रा कीर्त्तिर्यस्यासौ चित्रश्रवाः) अतिशयेन चित्र-
श्रवाः 'चित्रश्रवस्तमः' । 'पुरूणां' (यजमानानां) 'प्रिय', तथाविध
हे 'अग्ने', 'विशु' (प्रजासु) मध्ये 'जन्तवः' (जन्तव इव जनाः) 'त्वां'
'हवन्ते' (आहुयन्ति) । किमर्थं ?—'हव्याय' 'वोढवे' (हवि-

वोढुम्) । कोदृशं त्वां ?—‘शोचिष्केभः’ (शोचोषि ज्वाला एव
केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केभः तं) ।

अथ द्वितीयामनुष्टुभमाह,—“सखाय सं वः संम्यञ्चमिषः
स्तोमश्चाग्नये । वर्षिष्ठाय चितीनामूर्जा नग्ने सहस्वते^(११)” इति ।
हे ‘सखायः’ (परस्परसख्ययुक्ता ऋत्विग्यजमानाः), ‘वः’ (युष्माकं)
‘संम्यञ्चमिषं’ (समोचीनमभीष्टान्नं) सम्यादयतु । समित्यस्योपसर्ग-
स्यापेक्षितः शेषोऽध्याहृतः । यूयं च ‘अग्नये’ ‘स्तोमं’ (स्तोत्रं)-
सम्यादयत । कोदृशयाग्नये ?—‘चितीनः’ मध्ये (रक्षकाणां मध्ये)
‘वर्षिष्ठाय’ (दृढतमाय) । ‘ऊर्जा’ ‘नग्ने’ (बलस्य न पातयिच्च,
विनाशमकुर्वते)* स्वयमतिशयेन बलवते ।

अथ तृतीयामनुष्टुभमाह,—“सः समिद् युवसे वृषन्नग्ने
विश्वान्यर्थ आ । इडस्पदे समिध्यसे स नो वसुन्वाभर^(११)” इति ।
हे ‘वृषन्’ (कामानां वर्षकं) ‘अग्ने’, ‘विश्वानि’ (सर्वाणि) फलानि
‘सं-समिद्’ (सम्याद्य सम्याद्य) एवं ‘युवसे’ (यजमाने) संमिअयसि ।
‘अर्थे’ ‘आ’ (ईश्वरस्वमागत्य) ‘इडस्पदे’ (पृथिवीरूपाया वेश्याः
स्थाने) ‘समिध्यसे’ (सम्यक् ज्वात्यसे) । एतादृशो महानुभावस्त्वं
‘नः’ (अस्मभ्यं) ‘वसुनि’ (धनानि) ‘सम्’-‘आभर’ (सम्यगाहृत्य
प्रयच्छ) ।

अथ तिसृषु बृहतीषु प्रथमामाह,—“एना वो अग्निं नम-
वोर्जा नपातमाज्जवे । दिव्यं चेतिष्ठमरतिः स्वध्वरं विश्वस्य दूत-
मसूतम्^(११)” इति । हे ऋत्विग्यजमानाः, ‘वः’ (युष्माकं) सम्यन्धिनम्

* अत्र ‘सहस्वते’ इति शब्दः पतित इवाभाति ।

‘अग्निम्’ ‘एना’ ‘नमसा’ (एतेन नमस्कारेण युक्तः) अहम् ‘आऊवे’ (आऊयामि) । कीदृशमग्निं ?—‘ऊर्जा’ (अन्नस्य) ‘नपातं’ (अविनाशयितारं), ‘प्रियं’ (यजमानानां प्रीतिचेतुं), ‘चेतिष्ठ’ (अतिशयेन चेतयितारं, ज्ञातारं) ‘अरति’ (रतिः रूक् तद्रहितं) सर्वदेहाद्युक्तमित्यर्थः । ‘स्वध्वरं’ (शोभनस्य क्रतोर्निष्पादकं), ‘विश्वस्य दूतं’ (सर्वस्य जगतो दूतवत् कार्यकर्तारं), सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्थं करोति । ‘अमृतं’ (मरणरहितं) ; न हि मनुष्यवद्देवानां मृत्सा मरणमस्ति ।

अथ द्वितीयां बृहतीमाह,—“स योजते अरूषा विश्वभोजसा स दद्रवत् स्त्राऊतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवः राधो जनानाम्^(१४)” इति । ‘स’ (अग्निः) ‘योजते’ (प्रस्तुतं कर्म योजयतीत्यर्थः) । ‘अरूषः’ (रोषरहितः) यजमाने स्निग्ध इत्यर्थः । ‘विश्वभोजसा’ (विश्वं जगद्भोजनीयं दाह्यत्वेन यस्यासौ विश्वभोजसः, ‘स’ अग्निः ‘राधः’ (अन्नं) ‘दद्रवत्’ (द्रवयतु) मयादयतु इत्यर्थः । कीदृशं ‘राधः’ ?—‘वसूनां’ ‘जनानां’ (निवासार्थिनां प्राणिनां व्यवहारकारणं) । कीदृशः सोऽग्निः ?—‘स्त्राऊतः’ (ऋत्विग्निः सुष्टु कर्मण्याहृतः), ‘सुब्रह्मा’ (शोभन ऋत्विगूपो ब्रह्मा यस्यासौ सुब्रह्मा, शोभनमन्त्रो वा), ‘यज्ञः’ (यजनीयः), ‘सुशमी’ (पापं सुष्टु शमयतीति सुशमी) ।

अथ तृतीयां बृहतीमाह,—“उदस्य शोचिरस्यादाजुङ्गानस्य मोढुषः । उङ्गमासो अरूषासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धते नरः^(१५)” इति । ‘अस्य’ (अग्नेः) ‘शोचिः’ (दोषिः) ‘उत्’-‘अस्यात्’

(उत्थितं)। कोदृशस्याग्नेः ?—‘आजुङ्गानस्य’ (सर्वतो होमनिष्पादकस्य), ‘मीदुषः’ (आऊतिद्वारा वृष्टिसेचनसमर्थस्य), ‘उङ्गुमासः’ (धूमाञ्जोत्थिताः)। ‘अरुषासः’ (रोषरहिताः), चक्षुराद्युपद्रवमकुर्वन्त* इत्यर्थः। ‘दिविसृष्टः’ (आकाशस्यर्गिनः) अत्युन्नता इत्यर्थः। अथैतत्सर्वं भवति। तथा ‘नरः’ (ऋत्विग्यजमानाः) ‘अग्निमिन्धते’ (दीपयन्ति)।

अथ तिसृषुंशिलु प्रथमामुष्णिहमाह,—“अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यज्ञे। अस्मे धेहि जातवेदो महिश्रवः^(११)” इति। ‘सहसः’ (बलस्य) ‘यज्ञः’ (सुनो), ‘जातवेदः’ (उत्पन्नजगदभिज्ञ) ‘अग्ने’, ‘गोमतः’ (गोभिर्युक्त्य) ‘वाजस्य’ (अन्नस्य) ‘ईशानः’ त्वं ‘अस्मे’ (अस्मासु) ‘महिश्रवः’ (महतीं कीर्त्तिं) ‘धेहि’ (सम्पादये)।

अथ द्वितीयामुष्णिहमाह,—“म इधानो वसुष्कविरग्निरडेन्यो गिरा। रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि^(१२)” इति। पुर बज्र अनीकं सैन्यं यस्य अस्मै ‘पुर्वणीकः’। तादृश हे अग्ने, ‘म’ त्वम् ‘अस्मभ्यं’ ‘रेवत्’ (धनयुक्तं, गृहचक्रादिकं) ‘दीदिहि’ (प्रयच्छ)। कोदृशस्त्वं ?—‘इधानः’ (दीप्यमानः), ‘वसुः’ (निवामहेतुः), ‘कविः’ (विद्वान्), ‘अग्निः’ (अग्नोः), प्रथमं यज्ञप्रवर्त्तक इत्यर्थः। ‘गिरा’ (मन्त्ररूपया वाचा) ‘ईडेन्यः’ (स्तुत्यः)।

अथ तृतीयामुष्णिहमाह,—“क्षपो राजन्त त्मनाग्ने वक्षो-
हतोषसः। स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति^(१३)” इति। हे ‘अग्ने’,

* अथ ‘उङ्गुमासः’ (धूमाञ्जोत्थिता यस्मात् तस्य), ‘अरुषासः’ (रोषरहितस्य) चक्षुराद्युपद्रवमकुर्वन्त इति पाठो भवितुं युक्तः।

‘वस्तुः’ (अहानि) ‘क्षपः’ (क्षपय) । ‘उत’ (अपि च) ‘उषः’ (उषः-कालान्) अपि क्षपय । द्वितीयाया अत्यन्तसंयोगवाचिनात् सर्वेष्वप्युषःकालेषु राक्षमान् विनाशयेत्यर्थः । हे ‘राजन्’ (दीप्यमान) ‘अग्ने’, न केवलं स्वकीयसेनामुखेन रक्षसां क्षपणं, ‘तमना’ अपि (स्वयमपि) क्षपयेति मुखविदारणवाचिना जम्भशब्देन ज्वाला उपलक्ष्यन्ते । तिग्मास्तोत्रेण जम्भा यस्यासौ ‘तिग्मजम्भः’, ‘स’ त्वं ‘रक्षसे’ (राक्षमान) ‘दह’ (भस्मीकुर्व) ।

अथ तिसृषु पङ्क्तिषु प्रथमामाह,—“आ ते अग्न इधोमहि द्युमन्तं देवाऽजरं । यद्द स्या ते पनीयसो समिद्धीदयति द्यवोषः स्तोत्रभ्य आभर^(१९)” इति । हे ‘अग्ने’ ‘देव’, ‘अजरं’ (जरारहितं) ‘ते’ (त्वां) ‘द्युमन्तं’ (दीप्तिमन्तं) ‘इधोमहि’ (सर्वतः प्रज्वालयामः) । ‘यत्’ (यस्मात् कारणात्) ‘पनीयसो’ (अतिशयेन स्तुतियुक्ता) सा* ‘ह’ ‘समित्’ (अचेतरूपा सा समिदपि) द्यवि-द्यवि (प्रतिदिनं) ‘दोदयति’ (त्वां प्रकाशयति), तस्माच्चेतना वयं दीपयाम इति किमु वक्तव्यं । लक्ष्म ‘इषम्’ (अन्नं) ‘स्तोत्रभ्यः’ ऋत्विग्भ्यः ‘आभर’ (सम्पादय) ।

अथ द्वितीयां पङ्क्तिमाह,—“आ ते अग्न च्चचा इविः शुक्रस्य ज्योतिषस्यते । सुसुन्द्र दस्य विशते हव्यवाट् तुभ्यः ह्यत इषः स्तोत्रभ्य आभर^(२०)” इति । ‘शुक्रस्य’ (शुद्धस्य) ‘ज्योतिषः’ ‘पते’ (पालक), (सुष्टु आङ्गादकारिन्) ‘सुसुन्द्र’, (पापस्योपक्षपयिता) ‘दस्य’, (प्रजानां पालक) ‘विशते’, (हविषो वोढा) ‘हव्यवाट्’ ;

* अत्र ‘स्या’ इति पाठो भेषिभुं युक्तः । एवं उत्तरत्र द्यवि द्यवि इत्यत्र ‘द्यवि’ इति ।

तथाविध हे 'अग्ने', 'ते' 'अचा' (त्वस्वन्निना मन्त्रेण) 'तुभ्यं'
'हविः' 'आ' (समन्तात्) 'ह्वयते' । 'इषम्' इत्यादि गतम् ।

अथ द्वितीयां पङ्क्तिमाह,—“उभे सुसुन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणोष
आमनि । उतो न उत्पूर्याः । उक्येषु श्रवमस्यत इषः स्तोत्रभ्य
आभर^(११)” इति । हे 'सुसुन्द्र' (सुष्टु आह्लादकर), 'आमनि'
(त्वदीयास्ते) 'सर्पिषः' मन्त्रिन्या 'उभे' 'दर्वी' सदृशे हनू
'श्रीणोषे' हनूपूरणपर्यन्त* सर्पिस्त्वया पीतमित्यर्थः । 'उतः'
(अपि च) हे 'श्रवमस्यते' (वनस्याधिपते) 'उक्येषु' (शस्त्रवत्सु)
यज्ञेषु 'नः' (अस्मान्) 'पुपूर्याः'† (उत्कर्षण पूरय) प्रापयेत्यर्थः ।
'स्तोत्रभ्यः' (यजमानेभ्यः) 'इषम्' (अन्नम्) 'आभर' (मस्यादय) ।

अचरपङ्क्तौ चतुर्थं प्रथमाभाह,—“अग्ने त्वमद्यत्वं न स्तोमैः
क्रतुन्न भद्रं हृदिस्पृशं । अंध्याम ते औचैः^(१२)” इति । हे
'अग्ने', 'हृदिस्पृशं' (हृद्यम्, अन्तःप्रियं) तं त्वाम् 'अद्य' (अस्मिन्
कर्माणि) 'औचैः' (समूहरूपैः) 'स्तोमैः' (त्वदीयैः स्तोत्रैः) 'अंध्याम'
(समृद्धं करवाम) । तत्रैको दृष्टान्तः,—“अशं न”,—यथा अशं
घासादिप्रदानेन समर्थयन्ति तदत् । अथापरो दृष्टान्तः,—“क्रतुं
न भद्रं” यथा समीचीनं ज्योतिष्टोमादिक्रतुं सर्वयागानुष्ठानेन
समर्थयन्ति तदत् । 'भद्रं' (कन्याणम्) इत्यग्निविशेषणं वा ।

अथ द्वितीयामचरपङ्क्तिमाह,—“अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्ष

* अत्र हनूपूरणपर्यन्तमिति पाठो भवितुं युक्तः । अन्यथा प्रक्रम-
भङ्गदोषः स्यात् ।

† 'उत्'—'पुपूर्याः' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

साधोः । रथीच्छंतस्य बृहतो बभूथ^(१३)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘अथ (अस्रदीयस्तोत्रानन्तरं) ‘क्रतोः’ (अनुष्ठेयमानस्य कर्मणः) ‘रथीः’ ‘बभूथ’ ‘हि’ (रथोऽस्यास्तीति रथी सारथिर्निर्वाहकः, तथा तं निर्वाहको बभूथ खलु) । कीदृशस्य ‘क्रतोः’ ?—‘भद्रस्य’ (कल्याणरूपस्य), ‘दत्तस्य’ (स्वपदप्रधानसमर्थस्य *) ‘साधोः’ (रश्मिभिः साध्यस्य) ‘च्छतस्य’ (सत्यस्य, अमोघवलस्य) ‘बृहतः’ (प्रौढस्य) ।

अथ तृतीयामचरपङ्क्तिमाह,—“अभिष्टे अथ गीर्भिर्गणन्तोऽग्ने दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुश्राः^(१४)” इति । हे ‘अग्ने’ ‘अथ’ (अस्मिन् कर्मणि) आभिः ‘गीर्भिः’ (मन्त्ररूपाभिः) ‘गणन्तः’ (स्तवन्तः) त्वयं ‘दाशेम’ (हविर्दध्मः) । ‘ते’ (त्वदीयाः) ‘शुश्राः’ (प्रबला ज्वालाः) त्वां प्रकर्षणं ‘स्तनयन्ति’ (शब्दयन्ति) । तत्र दृष्टान्तः,—‘दिवो न’ (द्युत्या-मेघा इव) ।

अथ चतुर्थीमचरपङ्क्तिमाह,—“एभिर्नो अकैर्भवा नो अर्वाह सुवर्न ज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनोकैः^(१५)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘विश्वेभिः’ ‘अनोकैः’ (सर्वसैन्यैः) सहितः ‘सुमनाः’ (सौमनस्यं प्राप्तः) ‘एभिः’ (इदानीं क्रियमाणैः) ‘नः’ (अस्मत्-सम्बन्धिभिः) ‘अकैः’ (अर्चनीयैः) ‘नः’ (अस्मान् प्रति) ‘अर्वाहः’ ‘भव’ (समीपस्थो भव), समीपदेशमभिगच्छतीति अर्वाहः । तत्र दृष्टान्तः,—‘सुवर्न’ (स्वर्गलोकप्रकाशरूप आदित्यो यथा समीपवर्ती भवति तदन्तः) ।

* स्वपदप्रदानसमर्थस्य इति पाठोऽत्र भवितुं युक्तः ।

† रथिभिरिति रश्मिभिरिति च पाठान्तरम् ।

अथातिच्छन्दसमाह,—“अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वषोः
 सनुं सहस्रो जातवेदमं । विप्रं जातवेदमं । य ऊर्द्धया स्वध्वरो
 देवो देवाच्या कृपा । घृतस्य विभ्राष्टिमनु शुक्रशोचिष आजुङ्गानस्य
 सर्पिषः(१६)” इति । इमम् ‘अग्निं’ ‘होतारं’ (देवानामाङ्गातारं)
 अहं ‘मन्ये’ । कीदृशमग्निं?—‘वषोः’ ‘दास्वन्तं’ (धनस्य दातारं),
 ‘सहस्रः’ ‘सनुं’ (बलस्य पुत्रं) ‘जातवेदमं’ (उत्पन्नजगदभिज्ञं) ।
 तत्र दृष्टान्तः,—‘विप्रं न जातवेदमं’ (यथा ब्राह्मणकुलीनमुत्पन्न-
 पुत्राद्यभिज्ञं मन्यन्ते तद्वत्) । ‘यः’ अग्निः ‘देवः’ ‘ऊर्द्धया’
 (अत्युन्नतया) ‘देवाच्या’ (देवान् प्रति गच्छन्त्या), कृपया
 (ज्वालयया) ‘स्वध्वरः’ (सुष्ठु यागनिष्पादको भवति) । सोऽग्निः
 ‘घृतस्य’ ‘विभ्राष्टिं’ (विशेषेण क्षीप्तिम्) ‘अनु’हाय दीप्यत इति
 शेषः । कीदृशस्य घृतस्य?—‘शुक्रशोचिषः’ (शुद्धदोषित्युक्तस्य),
 ‘आजुङ्गानस्य’, (सर्वतो ह्यमानस्य) ‘सर्पिषः’ (सर्पणशीलस्य) ।

अथ तिसृषु द्विपदासु प्रथमामाह,—“अग्ने त्वन्नो अन्तमः ।
 उत त्रातो शिवो भव । वरूय्यः(१७)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘त्वं’
 ‘नः’ (अस्माकं) ‘अन्तमः’ (अन्तिकृतमो भव) । ‘वरूय्यः’ (वरूये
 गृहे नित्यमन्निहितो भव) ।

अथ द्वितीयां द्विपदामाह,—“तं त्वा शोचिष्ठ दोदिवः ।
 सुन्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः(१८)” इति । हे ‘शोचिष्ठ’ ‘दोदिवः’
 (शुद्धतम दीप्यमान), ‘सखिभ्यः’ (सखीनामस्माकं) ‘सुन्नाय’
 (सुखाय) ‘नूनं’ (पूर्वोक्तगुणयुक्तं) त्वाम् ‘ईमहे’ (प्राप्नुमः) ।

अथ तृतीयां द्विपदामाह,—“वसुरग्निर्वसुश्रवाः । अश्वा

नच्च द्युमत्तमो रथिं दाः^(१९)” इति । ‘वसुः’ (वसुमान्) अयम् ‘अग्निः’, वसुरुद्रादिदेवैरादरेण श्रूयत इति ‘वसुश्रवाः’, हे तादृशाग्ने, स्वाभिमुखो ‘नच्चि’ (प्राप्नुहि) ।

एतैरग्निर्मूर्धत्यादिभिः* साध्यमुपधानं विधत्ते,—“कन्दाःस्युप-
दधाति पशवो वै कन्दाःसि पशूनेवावरुन्धे कन्दाःसि वै देवानां
वामं पशवो वाममेव पशूनवरुन्धे एताः ह वै यज्ञमेन-
स्यैत्रियायणश्चितिं विदाञ्चकार तथा वै स पशूनवारुन्ध यदेतामुप-
दधाति पशूनेवावरुन्धे” (५।३।८३०) इति । गायत्र्यादिच्छन्दो-
युक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि ‘कन्दांसि’ इत्युच्यन्ते, तदुपधाने सति
कन्दसां पशूरेतुत्वाद्यजमानः ‘पशून्’ प्राप्नोति । किञ्च ‘कन्दांसि’
‘एव’ ‘देवानां’ वननीयधनरूपाणि, अतस्तादृशान् ‘पशून्’ अयं
प्राप्नोति । किञ्च चित्रनामकस्य चित्युत्पत्तयस्य वंशे समुत्पन्नो यज्ञ-
सेननामकः कश्चित् पुरुष एताभ्यश्चन्दोभिर्गिरिष्टकाभिः
सम्पादितां चितिं विदित्वा स्थितवान्, ततस्तथैव चित्या पशून्
प्राप्नोत्, एवमन्योऽपि प्राप्नोति ।

सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते,—“गायत्रोः
पुरस्तादुपदधाति तेजो वै गायत्रो तेज एव मुखतो धत्ते” (५।
३।८३०) इति । अग्निर्मूर्धत्यादिभिर्गायत्रोच्छन्दोभिर्युक्तैर्मन्त्रैरुप-
धेया इष्टका गायत्र्यः ।

मन्त्रेषु मूर्धच्छब्दस्य तात्पर्यमाह,—“मूर्धन्वतीर्भवन्ति मूर्धा-
न्मवैनः समानानां करोति” (५।३।८३०) इति । मूर्धच्छब्द-

* अग्निर्मूर्धत्यादिभिरिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

युक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका मूर्धन्वत्यः । समानानां मध्ये यजमानस्य
मूर्धलं शिरोवदत्कण्डलम् ।

भुवो यज्ञस्येत्यादिभिस्त्रिष्टुप्कन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकान्*
विधत्ते,—“त्रिष्टुभ उपदधातीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियमेव मध्यतो
धत्ते” (५।३।८२०) इति ।

जनस्य गोपा इत्यादिभिर्जगतोः कन्दोभिर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका
विधत्ते,—“जगतीरुपदधाति जागता वै पशवः पशूनेवावरुन्धे”
(५।३।८२०) इति ।

त्वां चित्रश्रवेत्यादिभिरनुष्टुप्कन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका
विधत्ते,—“अनुष्टुभ उपदधाति प्राणा वा अनुष्टुप् प्राणानाम्
उत्सृष्ट्यै” (५।३।८२०) इति ।

‘एना वो अग्निम्’ इत्यादिभिः, ‘अग्ने वाजस्य’ इत्यादिभिः,
‘आ ते अग्न इधीमहि’ इत्यादिभिः, ‘अग्ने तमग्न’ इत्यादिभिश्चोप-
धेया विधत्ते,—“बृहतीरुष्णिहाः पङ्कीरचरपङ्कीरिति विपु-
रूपाणि कन्दाः स्युपदधाति विपुरूपा वै पशवः पशवः कन्दाः सि
विपुरूपानेव पशूनवरुन्धे” (५।३।८२०) इति । पूर्वोक्तेषु कन्दः सुं
समानाचराः सर्वे पादाः, बृहत्यादिषु विषमाचराः, अतो विपु-
रूपत्वं । ‘पशवः’ अपि गोमहिषादयः परस्परविलक्षणत्वाद्द्विषु-
रूपाः कन्दाश्च पशुहेतुत्वात् पशुत्वं । तथा सति एतदुपधानेन
वज्रविधान् पशूनाप्नोति ।

अथोपधानेन वेदनञ्च प्रशंसति,—“विषुरूपमस्य गृहे दृश्यते

* अत्र उपधेया इष्टका इति पाठो भवितुं युक्तः ।

यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैनाः एवं वेद” (५।३।८३०)
इति । ‘विषरूपं’ (बहुविधं धनं) ।

अग्निं होतारमिति मन्त्रेणोपधेयां विधत्ते,—“अतिच्छन्दस-
मुपदधात्यतिच्छन्दा वै सर्वाणि क्न्दाऽग्निं सर्वभिरैवेनं क्न्दा-
भिस्त्रिनुते वषै वा एषा क्न्दमां यदतिच्छन्दा यदतिच्छन्दसमुप-
दधाति वषैवेनऽ समानानां करोति” (५।३।८३०) इति ।
गायत्र्यादीनां सर्वच्छन्दसां येयमन्तरसङ्ख्या तस्या अतिच्छन्दस्त्वा-
भावात् सर्वच्छन्दारूपत्वं । किञ्च सर्वेषामन्तर्भावादेवेतदोद्येष्टका
अतिच्छन्देऽभिधानादन्यासां क्न्दाभिधानानां इष्टकानां शरीरम् ।
अत एतदुपधानेन यजमानं समानानां पुरुषाणां शरीरस्थानं
करोति, सर्वेऽप्येनमुपजीवन्तीत्यर्थः ।-

‘अग्ने त्वन्नः’ इत्यादिभिरुपधेया इष्टका विधत्ते,—“द्विपदा
उपदधाति द्विपाद् यजमानः प्रतिष्ठितै” (५।३।८३०) इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अग्निं,—स्तिस्वस्तु गायत्र्यो, भुवस्तु, त्रिष्टुभा त्रयं ।

जन, तिस्रो जगत्यः स्युस्तां चित्रानुष्टुभा त्रयं ॥

एमा, तिस्रो बृहत्यः स्युरग्र इत्युष्णिहा त्रयं ।

आ ते, पंक्तित्रयं, ह्यग्नेऽचरंपंक्तिचतुष्टयं ॥

अग्निमेका ह्यतिच्छन्दा, अग्ने त्वं, द्विपदात्रयं ।

एकेनत्रिंशदेतानि क्न्दांसुपदधाति हि ॥

इति माथनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ • ॥

इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा युजा युनज्म्याघाराभ्यां
तेजसा वर्चसोक्थेभिः स्तोमैभिश्चन्द्रोभी रथ्यै पोषाय
सजातानां मध्यमस्थेयाय मया त्वा सयुजा युजा
युनजिम^(१८) अम्बा दुला नितन्निरभ्रयन्ती मेघयन्ती
वर्षयन्ती चुपुणीका नामासि प्रजापतिना त्वा विश्वा-
भिधींभिरुपदधामि^(१९) पृथिव्युदपुरमन्त्रेण विष्टा
मनुष्यास्ते गोप्तारोऽग्निर्वियत्तोऽस्यां तामहं प्रपद्ये
सा ॥ १ ॥

मे शर्म च वर्म चास्तु^(२०) अधि द्यौरन्तरिक्षं ब्रह्मणा
विष्टा मरुतस्ते गोप्तारो वायुर्वियत्तोऽस्यां तामहं प्रपद्ये
सा मे शर्म च वर्म चास्तु^(२१) द्यौरपराजिताऽमृतेन
विष्टादित्यास्ते गोप्तारः सूर्या वियत्तोऽस्यां तामहं
प्रपद्ये सा मे शर्म च वर्म चास्तु^(२२) ॥ २ ॥

सा । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थेऽनुवाके इन्द्रोभिधाना इष्टका उक्ताः । अथ पञ्चमे
मंयुगादय इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा
युजा युनज्मीत्तशै सयुजः' इति । पाठस्तु,—“इन्द्राग्निभ्यां त्वा

सयुजा युजा युनज्जगधाराभ्यां तेजसा वर्चसोक्थेभिः स्तोमेभि-
 ष्कन्दोभी रथ्यै पोषाय सजातानां मध्यमस्येयाय मया त्वा
 सयुजा युजा युनज्जि^(१-८) इति। सह योजयतीति सयुक्, उत्तरेण
 युक्शब्देन सम्बन्धोऽभिधीयते । हे इष्टके, 'इन्द्राग्निभ्यां' सह
 योजयिता यः सम्बन्धः, तेन सम्बन्धेनाहं त्वां 'युनज्जि' (इह
 चेत्त्रे युक्तां करोमि) । 'आघाराभ्याम्' इत्यादिभिः सप्तभिस्तृ-
 तीयान्तैः सह-प्रत्येकं 'त्वा सयुजा' इत्यादिशेषस्थानुषङ्गे सति
 षण्मन्त्राः सम्पद्यन्ते । 'आघारौ' (आहुती), 'तेजः' (कान्तिः),
 'वर्चः' (धनं), 'उक्थानि' (शस्त्राणि), 'स्तोमानि' (स्तोत्राणि),
 'कन्दांसि' (गायत्र्यादीनि) । 'रथ्या' इत्यादिरष्टमो मन्त्रः । 'रथ्यै'
 (धनार्थं), 'पोषाय' (पुत्रार्थं) । 'सजातानां मध्यमस्येयाय' (ज्ञातीनां
 मध्ये मुख्यत्वेनावस्थानार्थं, हे इष्टके, 'मया' सह तव योजना यः
 सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन त्वां इह चेत्त्रे युक्तां करोमि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“सर्वाभ्यो वै देवताभ्यो-
 ऽग्निश्चीयते यत् सयुजो नोपदध्याद्देवता अस्याग्निं वृञ्चीरन्
 यत्सयुज उपदधात्यात्मनैवैनं सयुजं चिनुते नाग्निना कृधतेऽथो
 यथा पुरुषः स्त्रावभिः सन्तत एवमेवैताभिरग्निः सन्ततः” (५।३।
 ६ अ०) इति । योऽयं चोद्यमानः 'अग्निः' स सर्वदेवतार्थः । तथा
 सति सयुगाख्यानामिष्टकानामनुपधाने सति 'अस्याग्निं' इन्द्रा-
 न्याघारादिदेवताः परित्यजेयुः । देवताभिः सहाग्निं योजय-
 न्तीति सयुजो मन्त्राः । तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि 'सयुजः' ।
 तासामुपधाने सति यजमानः स्तेन सह योजयित्वाऽग्निं चितवान्

भवति । ततो नाग्निना वियुक्तो भवति । अपि च यथा लोके पुरुषः स्त्रावभिः शरीरे सर्वतो व्याप्तः तद्भदेताभिरिष्टकाभिरग्निः सर्वतो व्याप्तो भवति, तस्मादेता उपदध्यात् ।

- कल्पः, 'अम्बा नामासीति सप्त कृत्तिका' इति । पाठस्तु,—
 "अम्बा दुला नितन्निरभयन्ती मेघयन्ती वर्षयन्ती चुपुणोक्ता
 नामासि प्रजापतिना त्वा विश्वाभिर्धीभिरुपदधामि(९-१५)" इति ।
 • अम्बादिचुपुणीकान्तानि सप्त पदानि सप्तानां कृत्तिकादेवीनां
 नामानि । 'नामासि' इत्यादिशेषः सर्वेष्वपि पदेष्वनुषज्यते, ततः
 सप्तैते मन्त्राः । हे इष्टके, या इष्टका 'अम्बा'नामा तद्रूपा
 त्वम् 'असि', तादृशी त्वं 'प्रजापतिना' देवेन प्रेरित्य, या अस्माद्-
 बुद्धयः ताभिः सर्वाभिः 'उपदधामि', (सावधानोऽहं बुद्धि-
 वैचित्र्येण सम्यगुपदधामीत्यर्थः) । एवं 'दुला' 'नामासि' इत्यादिकं
 धोजनीघम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यप्रधानं विधत्ते,—“अग्निना वै देवाः सुवर्गं
 लोकमायन् ता अमूः कृत्तिका अभवन् यस्मैता उपधीयन्ते
 सुवर्गमेव लोकमेति गच्छति प्रकाशं चित्रमेव भवति” (५।१।८)
 इति । पूर्वमेताभिरिष्टकाभिस्त्रितेन 'अग्निना' 'देवाः' स्वर्गं प्राप्ताः,
 'ताः' च इष्टकाः तैः सह गत्वा तत्र 'अमूः' (दृश्यमानाः कृत्तिकाः),
 'अभवन्' अतस्तदुपधानेन स्वर्गप्राप्तिः भवति । किञ्च अनेन
 स्वर्गं 'प्रकाशं' प्राप्नोति, 'चित्रम्' (आभरणादिकं) च अस्मै
 'भवति' ।

कल्पः, 'ष्टथिव्युदपुरमन्त्रेनेति मण्डलेष्टकाम्' इति । पाठस्तु,—

“पृथिव्युदपुरमन्नेन विष्टा मनुष्यास्ते गोप्नारोऽग्निर्वियत्तोऽस्यां तामहं
 प्रपद्ये सा मे शर्म च वर्म चास्तु^(११)” इति । ‘अन्नेन’ ‘विष्टा’
 (अन्नेन सम्पूर्णा) या पृथिवी, हे इष्टके, सा ‘पृथिवी’ ‘उदपुरं’
 (उदसम्पूर्णं?) । ‘मनुष्याः’ ‘ते’ (तव) ‘गोप्नारः’ (रक्षितारः),
 ‘अस्त्रां’ (पृथिव्याम्) ‘अग्निर्वियत्तः’ (रक्षणाय विशेषेण प्रयत्नवान्),
 तादृशीं पृथिवीरूपां ‘तां’ (इष्टकाम्) ‘अहं’ ‘प्रपद्ये’ (प्राप्नोमि) ।
 ‘सा’ (तथाविधेष्टका) ‘मे’ (मम) यजमानस्य ‘शर्म’ (शरणं,
 गृहस्थान्) ‘अस्तु’, ‘वर्म’ ‘च’ रक्षणाय (कवचस्थानीयम्) अपि
 ‘अस्तु’ ।

कल्पः, ‘अधिद्यौरिति मण्डलेष्टकाम्’ इति । पाठस्तु,—
 “अधिद्यौरन्तरिचं ब्रह्मण विष्टा मरुतस्ते गोप्नारो वायुर्वियत्तो-
 ऽस्यां तामहं प्रपद्ये सा मे शर्म च वर्म चास्तु^(१२)” इति । ‘ब्रह्मण
 विष्टा’ (प्रौढेन जनेन विष्टा युक्ता) ‘अधिद्यौरः’ दिवोऽप्यधिका
 या* पूः, सा ‘अन्तरिचं’ (अन्तरिचनामकं) हे इष्टके, तव पुरं
 ‘मरुतः’ (वायवः), तेष्वेको मुखो वायुः । शेषं पूर्ववत् ।

कल्पः, ‘द्यौरपराजितेति मण्डलेष्टकाम्’ इति । पाठस्तु,—
 “द्यौरपराजितामृतेन विष्टादित्यास्ते गोप्नारः सूर्यो वियत्तोऽस्यां
 तामहं प्रपद्ये सा मे शर्म च वर्म चास्तु^(१३)” इति । ‘अमृतेन
 विष्टा’ (पीयूषेण पूर्णा) ‘द्यौरः’ (द्युलोकाख्या) हे इष्टके, तव पूः,
 ‘तेनापि ‘अपराजिता’ । ‘आदित्या’ ऋदशशङ्खाकाः तेष्वेको
 मुखः सूर्यः । शेषं पूर्ववत् ।

* अधिद्यायाः इति सर्वत्र पाठो न सम्भवः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“मण्डलेष्टका उपदधाति इमे वै लोका मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका देवपुरा देवपुरा एव प्रविशति नार्त्तिमार्च्छत्यग्निं चिक्यागः” (५।३।८-अ०) इति । मण्डलाख्या इष्टकास्त्रिस्तः प्रथममध्यमेत्तमचितिषूपदध्यात् । तासां चैष्टकानां लोकत्रयरूपत्वात् लोकत्रयस्य देवपुरत्वात् ‘देवपुरा एव’ अग्निचित् ‘प्रविशति’ ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

इन्द्रेति मयुजस्त्वष्ट, आघारादिपदेष्वपि ।

अनुषङ्गस्त्वेति तथा ‘रथ्या’ इत्यष्टमो मतः ॥

अस्मेति कृत्तिकाः मयु, नामासीत्यनुषज्यते ।

पृथि,—त्रिभिर्मण्डलाख्या मन्त्रा अष्टादशेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोय वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

दृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्मतीं
विश्वस्मै प्राणायानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छामिस्तेऽधि-
पतिः^(१) विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योति-
ष्मतीं विश्वस्मै प्राणायानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ
वायुस्तेऽधिपतिः^(२) प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिक् पृष्ठे

ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायानाय विश्वं ज्योति-
र्थं परमेष्ठी तेऽधिपतिः^(१) पुरोवात्सनिरस्यभ्रसनि-
रसि विद्युत्सनिः ॥ १ ॥

असि स्तनयिन्नुसनिरसि वृष्टिसनिरसि^(४-८) अग्ने-
र्यान्धसि देवानामग्नेयान्धसि^(९-१०) वायोर्यान्धसि देवा-
नां वायोयान्धसि^(११-१२) अन्तरिक्षस्य यान्धसि दे-
वानामन्तरिक्षयान्धसि^(१३-१४) अन्तरिक्षमस्यन्तरिक्षाय
त्वा^(१५-१६) सलिलाय त्वा सर्णीकाय त्वा सतीकाय त्वा
केताय त्वा प्रचेतसे त्वा विवस्वते त्वा दिवस्त्वा ज्योतिष
आदित्येभ्यस्त्वा^(१७-१८) अर्चे त्वा रुचे त्वा द्युते त्वा,
भासे त्वा ज्योतिषे त्वा^(१९-२०) यज्ञोदां त्वा यज्ञसि
तेजोदां त्वा तेजसि पयोदां त्वा पर्यसि वर्चोदां त्वा
वर्चसि द्रविणोदां त्वा द्रविणे सादयामि तेनर्षिणा
तेन ब्रह्मणा तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीद^(२०-२१) ॥२॥
विद्युत्सनिः । द्युते त्वा । एकान्नत्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठे
षष्ठाऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमेऽनुवाके सयुजाद्या इष्टका उक्ताः । अथ षष्ठे विज
ज्योतिरस्या इष्टका, उच्यन्ते । कल्पः, 'दृहस्यतिस्त्वा सादय

पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्योतिषाम्* इति । पाठस्तु,—
 “दृहस्यतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै
 प्राणायापानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ्वाग्निस्तेऽधिपतिः^(१)” इति । हे
 दृष्टके, त्वां ‘दृहस्यतिः’ ‘पृथिव्याः’ ‘पृष्ठे’ (उपरि) स्थापयतु ।
 कीदृशीं त्वां ?—‘ज्योतिष्मतीं’ (प्रकाशवतीं) । किमर्थं ?—‘विश्वस्मै
 ‘प्राणायापानाय’ ।

कल्पः, ‘विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिचस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति
 विश्वज्योतिष्मतीमिति विश्वज्योतिषम्’ इति । पाठस्तु,—“विश्व-
 कर्मा त्वा सादयत्वन्तरिचस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणाया-
 पानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ्वायुस्तेऽधिपतिः^(२)” इति । पूर्ववद्
 व्याख्येयम् ।

कल्पः, ‘प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति
 विश्वज्योतिषम्’ इति । पाठस्तु,—“प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः
 पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायापानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ्वा
 परमेष्ठी† तेऽधिपतिः^(३)” इति । एतदपि पूर्ववद्वाख्येयम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“विश्वज्योतिष उपदधात्मी-
 मानेवैताभिर्लोकान् ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो प्राणानेवैता यजमानस्य
 दाभ्रत्येता वै देवताः सुवर्ग्यास्ता एवात्वारभ्य सुवर्गं लोकमैति”
 (१।३।८ अ०) इति । विश्वशब्दोपेतैस्त्व मन्त्रैरुपधेया ‘विश्वज्योतिषः’

* एवमेव सर्वत्र पाठः । विश्वज्योतिषमिति पाठो भविष्युं बुद्धः ।

† अधिक इव पाठः प्रतिभाति ।

‡ अत्र परमेष्ठीति टकारयुक्तः सर्वेषु भाष्येषु पाठो न मिलति ।

ताश्च तिस्रः प्रथममध्यमोत्तमचित्तियु उपदध्यात्, तदुपधानेन लोकान् प्रकाश्रवतः करोति । किञ्च एता इष्टका 'यजमानस्य' प्राणान् वृद्धं धारयन्ति । एतेषु मन्त्रेषु प्रतीयमाना वृहस्पत्यादयः 'एता' 'देवताः' स्वर्गयोग्याः 'ता' 'एव' अनुसृत्येष्टका उपधाय स्वर्गं प्राप्नोति ।

कल्पः, 'पुरोवातसनिरसोति पञ्च वृष्टिमनोरनुपरिहारम्' इति । पाठस्तु,—“पुरोवातसनिरस्यभ्रसनिरसि विद्युत्सनिरसि स्नानयिक्तुसनिरसि वृष्टिसनिरसि^(४-८)” इति । पुरो वातं सनेति ददातीति 'पुरोवातसनिः', हे इष्टके तथाविधा त्वम् 'असि' । एवमभादिषु योज्यम् ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं* विधत्ते,—“वृष्टिमनोरुपदधाति वृष्टिमेवावरुन्धे” (५।३।१० अ०) इति । 'वृष्टिमनिशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका वृष्टिसनयः । तदुपधानेन वृष्टिं प्राप्नोति ।

एकप्रयत्नोपधानं वारयितुमनुक्रमेण परितो हत्वा हत्वा तदुपधानं विधत्ते,—“यदेकधोपदध्यादेकमृत्तुं वर्षेदनुपरिहारः सादयति तस्मात् सर्वान् ऋतून् वर्षति” (५।३।१० अ०) इति । एकामिष्टकां हस्ते धत्वा अयनक्षेत्रं प्रदक्षिणीकृत्योपदध्यात् । एकमनुक्रमेणोपधाने सति सर्वेष्वप्यृतुषु वृष्टिर्भवति ।

मन्त्रेषु पुरोवातादिशब्दानां तात्पर्यं दर्शयति,—“पुरोवातसनिरसोत्याहैतदे वृष्ट्यै रूपः रूपेणैव वृष्टिमवरुन्धे” (५।३।

* 'विधानं' इत्यधिकः पाठः का० ह० पुस्तकेऽस्ति ।

† एष इष्टकाः असि निरनुसारः पाठो न सम्यक् ।

१००) इति । पुरोवाताभ्रविद्युत्स्तनयिऋवर्षणानि मिलित्वा पञ्च दृष्टेः स्वरूपम्, अतो दृष्टिवाचिना मन्त्रेणैव दृष्टिं प्राप्नोति ।

कल्पः, 'अग्नेर्यान्वमीति द्वे संयान्यौ' इति । पाठस्तु,— 'अग्नेर्यान्वमि देवानामग्नेर्यान्वमि(९-१०)" इति । हे इष्टके, त्वम् 'अग्नेः' (चीयमानस्य वक्त्रेः) 'यानी' (प्रापिका) 'असि' । अग्नेन मन्त्रेण यजमानस्यापि प्राप्तिरुक्ता । द्वितीये देवानामग्निप्राप्ति- इत्यते । हे 'अग्ने' (त्वं) 'यानी' (प्राप्नोतीत्येतादृग्गुच्चारणं) यस्याम् इष्टकायां सेधम् 'अग्नेयानी' । इष्टके देवानां सम्बन्धिनी तथाविधा त्वम् 'असि' ।

कल्पः, 'वायोर्यान्यमीति द्वे संयान्यौ' इति । पाठस्तु,— "वायो- र्यान्वमि देवानां वायोयान्यमि(११-१२)" इति । पूर्ववद्वाख्येयं ।

कल्पः, 'अन्तरिक्षस्य यान्यमीति द्वे संयान्यौ' इति । पाठस्तु,— "अन्तरिक्षस्य यान्यमि देवानामन्तरिक्षयान्यमि(१२-१४)" इति । एतदपि पूर्ववद्वाख्येयं ।

कल्पः, 'अन्तरिक्षमस्यन्तरिक्षाय त्वेति द्वे संयान्यौ' इति । पाठस्तु,— "अन्तरिक्षमस्यन्तरिक्षाय त्वा(१५-१६)" इति । हे इष्टके, त्वं अन्तरिक्षरूपासि । हे द्वितीयेष्टके, अन्तरिक्षप्रोत्यर्थं त्वाम् उपदधामीति शेषः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,— "संयानीभिर्वै देवा इमाः" श्लोकान्समयुक्तसंयानीनाः संयानीत्वं यत्संयानीरूपदधाति यथासु नावा संयात्येवमेवैताभिर्यजमान इमाः श्लोकान्संयानी" (५।१। १० अ०) इति । संयानीब्रह्मदेपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः संयान्यः ।

ताभिः 'देवाः' 'इमान्' 'लोकान्' सम्यक् प्राप्ताः । ततः सम्यक्
यान्ति लोकानाभिरिति संयानोशब्दे व्युत्पन्नः, तदुपधाने सति
यथा लोके नद्यादिजलेषु नावा परतीरं सम्यग् याति, एवम्
'एताभिः' 'लोकान्' सम्यक् प्राप्ताति ।

पूर्वं नौदृष्टान्तेन प्रशंसा कृता, अथ स्रवरूपत्वमारोष्य
प्रशंसति,—“स्रवो वा एषोऽग्नेर्यत्संयानोर्यत्संयानोरूपदधाति स्रव-
मेवैतमग्नय उपदधाति” (५।३।१०।अ०) इति । चीयमानस्याग्नि-
समुद्रस्य संयानोसमूहोऽयं स्रवरूपः, अतस्तदुपधानेनाग्न्यर्थं
स्रवरूपमेवोपदधाति ।

प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति,—“उत यस्मैतास्रपहितास्वापो-
ऽग्निः हरत्यहृत एवास्याग्निः” (५।३।१०।अ०) इति । अपि च
तदुपधानाद्दूर्द्धां यदि कथञ्चित् बडलवृष्टिं सम्पादितप्रवाहेण*
चीयमानो हृतो भवेत् तथापि 'अस्र' (यजमानस्य) 'अग्निः'
'अहृतः' 'एव' भवति ।

कल्पः, 'सलिलाय त्वेत्यष्टावादित्येष्टका' इति । पाठस्तु,—
•“सलिलाय त्वा सर्षीकाय त्वा सतीकाय त्वा केताय त्वा प्रचेतसे
त्वा विवस्वते त्वा दिवस्वा ज्योतिष आदित्येभ्यस्त्वा^(१०-१४)” इति ।
सलिल-सर्षीक-सतीकशब्दा जलावान्तरविशेषवाचिनः,—यस्मिन्
बडले जले पतितं वस्तु लीनं भवति, तद्बडलजलं 'सलिलं' । हे
इष्टके, तथाविधजलसिद्धार्थं त्वाम् उपदधाति । एवमुत्तरत्रापि

* एवमेव सर्वत्र पाठः । तदुपधानाद्दूर्द्धं यदि कथञ्चित् बडल-
वृष्टिसम्पादितप्रवाहेण इति पाठस्तु भवितुं युक्तः ।

द्योत्थं । प्रवाहरूपेण सरणशीलं जलं 'सर्षिकं' । तत्रैव सङ्गावमापन्नं जलं 'सतीकं' । 'केतो' ज्ञानमात्रं । 'प्रचेतः' प्रकृतज्ञानं । विभ्रवेण वासहेतुः* सूर्यप्रकाशो हि 'विवस्वान्' । द्युलोकवर्त्ता नक्षत्रादि-प्रकाशो 'दिवो' 'ज्योतिः' । आदित्याः प्रसिद्धाः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“आदित्येष्टका उपदधा-
त्यादित्या वा एतं भृत्यै प्रतिनुदन्ते योऽलं भृत्यै सन् भृतिं न
प्राप्नोत्यादित्या एवैनं भृतिं गमयन्त्येषा वा एतस्यादित्यो हृच-
मादत्ते योऽग्निं चित्वा न रोचते यदादित्येष्टका उपदधात्यमा-
वेवास्मिन्नादित्यो हृचं दधाति यथासौ देवानां रोचत एवमेवैव
मनुष्याणां रोचते” (५।३।१००अ०) इति । आदित्यशब्दोपेतै-
र्मन्त्रैरुपधेया 'आदित्येष्टकाः' । 'यः' राजा अमात्यादिपुत्रत्वेन भृत्यार्थं
समर्थोऽपि 'भृतिं न प्राप्नोति', 'एनम्' 'आदित्य' एव भूतेर-
पनयन्ति, अतस्तस्यादित्येष्टकोपधानेन आदित्या एव भूतेः प्राप-
यितारो भवन्ति । 'यः' (यजमानः) उक्तक्रमेण 'अग्निं चित्वा'
अपि मनुष्येभ्यो न 'रोचते' । अयमग्निचिदित्येवं मनुष्या वक्तव्यं
न कुर्वन्ति, तदानीमस्माग्निचितो 'हृचं' (प्रीतिम्) 'आदित्य' उप-
'आदत्ते' । तस्यादित्येष्टकोपधाने सति आदित्य एव तस्मिन् स्थाप-
यति । ततः शास्त्रीयवचनेन यथा देवानां प्रियः 'एवमेव'
'मनुष्याणां' प्रियो भवति । ततः—

“अग्निचित् कपिला सञ्जी राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

* वासहेतुरिति आ० स० पु० ।

दृष्टमात्राः पुनन्धेते तस्मात् पश्येत नित्यशः” ॥

इत्यादिस्यतिविषयत्वेनैव मनुष्या गणयन्ति ॥

कल्पः, ‘अचे त्वा रुचे त्वेति पञ्च घृतेष्टकाः’ इति । पाठस्तु,—
“अचे त्वा रुचे त्वा द्युते त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा(१५-१९)”
इति । हे इष्टके, पादबद्धं* मन्त्रमाध्यस्त्यर्थं त्वाम् उपदधामि ।
एवमुत्तरत्रापि योज्यं । प्रकाशवाचिनो ‘रूक्’ । ‘द्युत्’-‘भा’-
‘ज्योतिः’-शब्दा आदित्यचन्द्राग्निचक्रदोषविषयतया क्रमेण
व्याख्येयाः ।

एतन्मन्त्रमाध्यमुपधानं विधत्ते,—“घृतेष्टका उपदधात्येतद्वा
अग्नेः प्रियं धाम यद्वृतं प्रियेषैवैनं धाम्ना समर्द्धयत्यथो तेजसा”
(५।१।१०।अ०) इति । घृतपिण्डा एव ‘घृतेष्टकाः’ । अमृतमयीषु
इष्टकासु सूत्रकारेण परिगणितत्वात् घृतस्याग्निप्रियद्रव्यत्वात्
तेनाग्निः समृद्धो भवति । किञ्च ‘तेजसा’ अपि युक्तो भवति ।

तत्रापि पूर्ववदेकैकस्या इष्टकायाः प्रदक्षिणावृत्तिपूर्वकत्वं वि-
धत्ते,—“अनुपरिहारः सादयत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो दधाति”
(५।१।१०।अ०) इति । परितः क्वापि वर्जनं कृत्वा सर्वतो
यजमाने ‘तेजः’ स्यापयति ।

कल्पः, ‘यज्ञोदां त्वेति पञ्च यज्ञोदा’ इति । पाठस्तु,—
यज्ञोदां त्वा यज्ञसि तेजोदां त्वा तेजसि पयोदां त्वा पयसि वर्चोदां
त्वा वर्चसि द्रविणोदां त्वा द्रविणे सादयामि तेनर्षिणा तेन

* पादबद्ध-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अकृत्वा इति पाठो भवितुं युक्तः ।

ब्रह्मणा तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीद(१०-१७)" इति । 'यशः' कीर्तिः । 'तेजः' कान्तिः । 'वर्चः' बलं । 'पयः' क्षीरं । 'द्रविणं' धनं । हे इष्टके, यशःप्रदां तां यशोनिमित्तं 'सादयामि' । केन सह?—यस्त्वदभिन्न ऋषिः, यच्च ब्रह्मत्वप्रतिपादकं मन्त्रवाक्यं, या च त्वदभिमानिनी देवता; तैः सर्वैः सह त्वाम् अहं 'सादयामि' । यथा अङ्गिरसः सादयन्ति तद्वत् । एवं 'तेजोदां ता' इत्यादिषु चतुर्षु मन्त्रेषु सादयामीत्यादिकं सर्वमनुषज्य व्याख्येयम् ।

एतैर्मन्त्रैः माध्यमुपधानं विधत्ते,—“प्रजापतिरग्निमचिनुत स यशसा व्यार्थत स एता यशोदा अपश्यत् ता उपधत्त ताभिर्वै स यश आत्मन्नधत्त यद्यशोदा उपदधाति यश एव ताभिर्यजमान आत्मन्धत्ते” (५।३।१० अ०). इति । अग्निं चित्वाप्येतामामनुपधानात् 'प्रजापतिः' यशसां वियुक्त आसीत् । तत एता दृष्ट्वा ता उपधाय यशो लब्धवान् । एवं यजमानोऽपि तदुपधानेन यशो लभते ।

इष्टकामह्यां विधत्ते,—“पञ्चोपदधाति पाङ्कः पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मिन् यशो दधाति” (५।३।१० अ०) इति । इस्त-पादशिरोभिः पञ्चभिरवयवैः पुरुषस्य पाङ्कत्वम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

दृष्ट,—विश्व,—प्रजेत्येता विश्वोऽतिष ईरिताः ।

पुरो,—दृष्टिमनोः पञ्च, द्यमेः, संथानिकाष्टकम् ॥

सख्यादित्येष्टका अष्टादशं पञ्च घृतेष्टकाः ।

यज्ञः,—पञ्च यज्ञोदाः स्युः सादयाम्यनुषज्यते ।

षष्ठानुवाके संप्रोक्तास्तुस्त्रिंशत्तु मन्त्रकाः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे दृष्टयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

भूयस्कृदसि वरिवस्कृदसि प्राच्यस्यूद्धास्यन्तरिक्ष-
सदस्यन्तरिक्षे सीद^(१-५) असुषदसि श्येनसदसि गृध्रस-
दसि सुपर्णसदसि नाकसदसि^(६-१०) पृथिव्यास्त्वा द्रविणे
सादयाम्यन्तरिक्षस्य त्वा द्रविणे सादयामि दिवस्त्वा
द्रविणे सादयामि दिशां त्वा द्रविणे सादयामि द्रवि-
णोदां त्वा द्रविणे सादयामि^(११-१५) प्राणं मे पाक्षपानं
मे पाहि व्यानं मे ॥ १ ॥

पाक्षायुर्मे पाहि विश्वायुर्मे पाहि सर्वायुर्मे पाहि^(१६-२१)
अग्ने यत्ते परं हन्नाम तावेहि सः रभावहै पाञ्च-
जन्येष्वयैधमे^(२२) यावा अयावा एवा जमा सन्नः सगरः
सुमेकः^(२२-२६) ॥ २ ॥

व्यानं मे । द्वात्रिंशच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

षष्टेऽनुवाके विश्वज्योतिरादय इष्टका उक्ताः । अथ सप्तमे
द्वयस्त्रिंशदादय इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'भूयस्त्रिंशदसीति पञ्च
द्वयस्त्रिंशत्' इति । पाठस्तु,—“भूयस्त्रिंशदसि वरिवस्त्रिंशदसि प्राच्य-
स्रुद्धास्यन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे षोड(१-५)” इति । हे इष्टके, त्वं, 'भूयो'
(बाहुल्यं) करोतीति 'भूयस्त्रिंशत्', तथाविधा 'असि' । एवमुत्तरत्रापि
षोडशं । 'वरिवो' (भूमेः पूज्यत्वं) करोतीति 'वरिवस्त्रिंशत्' ।
सष्टमन्यत् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“देवासुराः संयत्ता आसन्,
कनीयाः सो देवा आसन्, भूयाः सोऽसुरास्ते देवा एता इष्टका
अपश्यन्, ता उपादधत भूयस्त्रिंशदसीत्येव भूयाः सोऽभवन्, वन-
स्पतिभिरोषधीभिर्वरिवस्त्रिंशदसीतीमामजयन्, प्राच्यसीति प्राचीं
दिशमजयन्स्रुद्धासीत्यमूमजयन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे षोडेत्यन्तरिक्ष-
मजयन् ततो देवा अभवन्, पराऽसुरा यस्तेता उपधीयन्ते भूयानेव
भवत्यभीमाँल्लोकान् जयति भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति”
(५।३।११ अ०) इति । देवाश्च असुराश्च यदा युद्धायोद्युक्ताः,
तदा देवाः पुरुषसङ्ख्याया द्रव्यसम्यक्त्या* च अत्या भूत्वा तत्परि-
हाराय 'एता इष्टका' दृष्ट्वा 'ता' उपधाय प्रथममन्त्रेण वनस्पत्यो-
षधिद्रव्यसम्यक्त्या तदुपलक्षितपुरुषसम्यक्त्या च अतिबहुला अभवन् ।
उपरितनैर्मन्त्रैर्भूम्यादिजयं प्राप्ताः, ततो देवा विजयिनोऽभवन्,
असुराश्च पराभूताः । यजमानोऽप्येतासामुपधानेन तथा भवति* ।
कल्पः, 'असुषदसीति पञ्चान्निरूपाणि' इति । पाठस्तु,—

* द्रव्यसङ्ख्याया चेति क० ह० पु० पाठः ।

“अप्सुषदसि श्येनसदसि गृध्रसदसि सुपर्णसदसि नाकसदसि(१-१०)” इति । योऽग्निरप्सु षीदति, हे इष्टके, तद्रूपां त्वम् ‘असि’ । आरुणकेतुकचयने, जानुदध्रीमुत्तरवेदिमद्भिः पूरयित्वा तास्वग्नि-
स्वीयते । श्येनगृध्रसुपर्णाः पक्षिविशेषाः, तत्तदाकारेण स्थितोऽग्निः
श्येनसदादिशब्दैश्च्यते । नाके (स्वर्गे) वर्त्तमानोऽग्निः ‘नाकसत्’ ;
तदाग्निरूपा इष्टके त्वम् ‘असि’ इति योज्यम् ।

मन्त्रेष्वप्सुषदादिपदानामग्न्याकारवत्त्वं दर्शयति,—“अप्सुषदसि
श्येनसदसीत्याहैतदा अग्निरूपं रूपेणैवाग्निमवस्थे” (५।३।
११अ०) इति । अग्न्याकारवाचिनां पदानां पाठेन योग्यरूपेण
युक्तमग्निमेव प्राप्नोति । अग्निरूपवाचिभिर्मन्त्रैरुपधेयत्वाद्विष्टका
अप्यग्निरूपाणीत्येवाच्यन्ते ।

कल्पः, ‘पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीति पञ्च द्रविणेदा’
इति । पाठस्तु,—“पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयाम्यन्तरिक्षं त्वा
द्रविणे सादयामि दिवस्त्वा द्रविणे सादयामि दिशां त्वा द्रविणे
सादयामि द्रविणेदां त्वा द्रविणे सादयामि(११-१५)” इति ।
‘पृथिव्याः’ सम्बन्धि यत् द्रविणं (धनं), तस्मिन् ‘द्रविणे’ ‘त्वां’
‘सादयामि’ । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । द्रविणप्रदां त्वाम् अनुक्त-
विशेषेऽपि सर्वस्मिन् ‘द्रविणे’ ‘सादयामि’ ।

मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति,—“पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादया-
मीत्याहैतानेवैताभिर्लोकान् द्रविणावतः कुरुते” (५।३।११अ०)
इति ‘एताभिः’ एतन्मन्त्रसाध्याभिः, द्रविणेदाख्याभिर्द्रविणेदा-
शब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेयत्वात् ‘द्रविणेदा’ इत्यासां नाम । .

कल्पः, 'प्राणं मे पाहीति षडायुष्याः' इति । पाठस्तु,—“प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाह्यायुर्मे पाहि विश्वायुर्मे पाहि सर्वायुर्मे पाहि^(१६२१)” इति । हे इष्टके, मदीयां प्राणवृत्तिं पालय । एवं सर्वत्र । स्वकीयायुषः साकल्यं विश्वशब्देनोच्यते । स्वसम्बन्धिषु पुत्राद्यायुष्यं* सर्वशब्देनोच्यते ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“आयुष्या उपदधात्यायु-
रेवास्मिन् दधाति” (५।३।११अ०) इति । आयुःशब्देऽपेतैर्मन्त्रै-
रुपधेयत्वादेता इष्टका 'आयुष्याः' ।

कल्पः, 'अग्ने यत्ते परं हन्नामेत्यग्नेर्हृदयम्' इति । पाठस्तु,
—“अग्ने यत्ते परं हन्नाम तावेहि संरम्भावहै पाञ्चजन्येष्वप्ये-
ध्मग्ने^(१९)” इति । हे 'अग्ने', 'हत्' इति 'यत्ते' 'परम्' (उल्लेखं)
'नाम', अनिष्टपापं हरतीति 'हत्' तेन नाम्ना युक्तञ्चम् 'एहि'
(मत्समीपमागच्छ) । 'तौ' (लञ्च अहञ्च इत्युभौ) आवां 'संरभावहै'
(सङ्गतौ कुर्मः† कुर्वः) । पञ्चजनशब्दः सञ्जायां समस्तत्वात्
चित्तपञ्चकमाचष्टे । हे 'अग्ने', त्वं 'पाञ्चजन्येष्वपि' (पञ्चचिति-
सम्बन्धेषु सर्वेष्वपि स्थानेषु) 'एधि' (अवस्थितो भव) ।

मन्त्रस्य प्रथमपादे हृच्छब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्ने यत्ते
परं हन्नामेत्याहैतद्वा अग्नेः प्रियं धाम प्रियमेवास्य धामो—
पाप्नोति” (५।३।११अ०) इति । हृच्छब्दवाच्यं पापहारिस्वरूपं
'यत्', तदेव 'अग्नेः' 'प्रियं' स्थानम् ।

मध्यभागे संरभावहै इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“तावेहि

* स्वसम्बन्धिषु पुत्राद्यायुष्यमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† “कुर्मः” इति व्यधिक इव प्रतिभाति ।

स्रग्भावद्वा इत्याह खेवैनेन परिधत्ते” (५।३।११अ०) इति ।
सहानुष्ठानप्रार्थने सति ‘अनेन’ अग्निना स्वस्य परिधानं प्रावरणं
विशेषेण कृतं भवति ।

द्वितीयभागे पाञ्चजन्यशब्दार्थं दर्शयति,—“पाञ्चजन्येष्वप्येधग्ने
इत्याहैष वा अग्निः पाञ्चजन्यो यः पञ्चचितिकस्तस्मादेवमाह”
(५।३।११अ०) इति ।

कल्पः, ‘यावा अयावा इति सप्तन्तव्याः’ इति । पाठस्तु,—
“यावा अयावा एवा ऊमाः सन्नः सगरः सुमेकः(१२-१९)” इति ।
यावाद्याः षट् शब्दा वसन्ताद्युतुवाचिनः । सुमेकशब्दः संवत्सरो-
वाची । हे इष्टके त्वं तद्रूपासीति धेज्यम् ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“ऋतव्या उपदधात्येतद्वा
ऋतूनां प्रियं धाम यदृतव्या ऋतूनामेव प्रियं धामावरुन्धे ।
सुमेक इत्याह संवत्सरो वै सुमेकः संवत्सरस्यैव प्रियं धामो-
पाप्नोति” (५।३।११अ०) इति । एतद्व्यावादिशब्दानामृतु-
सम्बन्धित्वात् तैरुपधेया इष्टका अपि ‘ऋतव्या’ इत्युच्यन्ते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

भूयो,—भूयस्कृतः पञ्च, पञ्चाप्सित्यग्निरूपकाः ।

वृथि,—पञ्च द्रविणोदाः, प्राणमायुष्यकास्तु षट् ॥

अग्ने,—ऽग्नेर्हृदयं प्रोक्तं, यावाः सप्त ऋतव्यकाः ।

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नेकोनत्रिंशदीरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

अग्निना, विश्वाषाट्^(१) सूर्येण स्वराट्^(२) क्रत्वा
 शचीपतिः^(३) ऋषभेण त्वष्टा^(४) यज्ञेन मघवान्^(५)
 दक्षिणया सुवर्गो^(६) मन्युना वृत्रहा^(७) सौहार्द्येन
 तनूधा^(८) अन्नेन गयः^(९) पृथिव्यासनोद्^(१०) ऋग्मि-
 रन्नादो^(११) वषट्कारेणर्धः^(१२) साम्ना तनूपा^(१३) विराजा
 ज्योतिष्मान्^(१४) ब्रह्मणा सोमपा^(१५) गोभिर्यज्ञं दा-
 धार^(१६) क्षत्रेण मनुष्यान्^(१७) अश्वेन च रथेन च
 वज्री^(१८) ऋतुभिः प्रभुः^(१९) संवत्सरेण परिभुः^(२०)
 तपसानाधृष्टः^(२१) सूर्यः संतनूभिः^(२२) ॥ १ ॥

अग्निना । एकान्नपञ्चाशत् ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

सप्तमोऽनुवाके भूयस्त्रिंशदाद्या इष्टका उक्ताः । अथाष्टमे इन्द्र-
 तन्वाख्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'अग्निना विश्वाषाडिति
 द्वाविंशतिमिन्द्रतनूः' इति । पाठस्तु,—“अग्निना विश्वाषाट्^(१)
 सूर्येण स्वराट्^(२) क्रत्वा शचीपतिः^(३) ऋषभेण त्वष्टा^(४) यज्ञेन
 मघवान्^(५) दक्षिणया सुवर्गो^(६) मन्युना वृत्रहा^(७) सौहार्द्येन
 तनूधा^(८) अन्नेन गयः^(९) पृथिव्याऽसनोद्^(१०) ऋग्मिरन्नादो^(११)

वषट्कारेणर्धः^(१९) साम्ना तनूपा^(१९) विराजा ज्योतिष्मान्^(१४)
 ब्रह्मणा सोमपा^(१५) गोभिर्यज्ञं दाधार^(१६) चक्षेण मनुष्यान्^(१७)
 अश्वेन च रथेन च वज्री^(१८) ऋतुभिः प्रभुः^(१९) संवत्सरेण
 परिभूः^(२०) तपसाऽनाष्टष्टः^(२१) सूर्यः सन् तनूभिः^(२२) इति । विश्वं
 सहते तत्पालनप्रयासमङ्गीकरोतीति 'विश्याषाट्' । 'अग्निना'
 सह 'विश्याषाड्' य इन्द्रः, हे इष्टके तद्रूपा त्वम् अग्नि । एवं
 सर्वत्र योज्यं । 'सूर्येण' सह स्वतो राजत इति 'स्वराट्'
 इन्द्रः । 'क्रत्वा' (ज्योतिष्टोमादिप्रौढकर्मणा) सहितः । श्रच्याः
 देव्याः 'पतिः' इन्द्रः । 'ऋषभेण' (वर्षिना धर्मेण) सह 'त्वष्टा'
 (रूपकृत्) इन्द्रः । 'यज्ञेन' (अश्वेन पाकयज्ञेन) सहितो 'मघवान्'
 (अन्नवान्) इन्द्रः । 'दक्षिणया' (गवादिरूपया) 'सुवर्गः'
 (स्वर्गलोकात्मको यः) इन्द्रः । 'मन्युना' (क्रोधेन सह) 'वृत्रहा'
 (अनुघाती) इन्द्रः । सुहृदो भावः 'सौहाय्यं' स्नेहातिशयः, तेन
 सहितः 'तनूधाः' (शरीरधारी) इन्द्रः । 'अश्वेन' सहितः 'गघः'
 (गृहविशेषरूपः) इन्द्रः । 'पृथिव्या' सह 'असनोत्' (द्रव्यादिदानं
 कृतवान्) इन्द्रः । 'ऋग्भिः' मन्त्रविशेषैः सहितः, 'अन्नादो'
 (विवर्लक्षणस्यान्नस्य भोक्ता) इन्द्रः । 'वषट्कारेण' (हविःप्रदानहेतुना)
 सह 'ऋद्धः' (समृद्धः) इन्द्रः । 'साम्ना' (गीयमानमन्त्रेण) सह
 'तनूपाः' (शरीरपालकः) इन्द्रः । 'विराजा' (दशाक्षरश्चन्द्रसा)
 सह 'ज्योतिष्मान्' (प्रकाशवान्) इन्द्रः । 'ब्रह्मणा' (मुख्येन
 ऋत्विजा, मन्त्रेण वा) सह 'सोमपाः' (सोमपानस्य कर्त्ता) इन्द्रः ।
 'गोभिः' (दक्षिणारूपाभिः) सह 'यज्ञं दाधार' (यज्ञधारकः)

इन्द्रः । 'क्षत्रेण' (राज्ञा) सह 'मनुष्यान्' दाधारेत्यनुवर्त्तते* ।
योऽयम् अश्वः यश्च रथः, ताभ्यामुभाभ्यां सह 'वज्री' (वज्रयुक्तः)
इन्द्रः । 'स्रुतिभिः' (वसन्तादिभिः) सह 'प्रभुः' (फलदानसमर्थः)
इन्द्रः । 'संवत्सरेण' (कालरूपेण) सह 'परिभूः' (परितो
व्याप्तवान्) इन्द्रः । 'तपसा' (अग्निवर्जनधनदानादिरूपेण)
'अनाष्टयः' (केनाप्यतिरस्कृतः) इन्द्रः । 'तनूभिः' (दादशमूर्त्तिभिः)
सह 'सूर्यः सन्' (सूर्यरूपो भूत्वा) इन्द्रेण वर्त्तते । हे इष्टके
तद्रूपा त्वमसि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“देवासुराः संयत्ता आसन्
ते न व्यजयन्त स एता इन्द्रस्तनूरपश्यत् ता उपाधत्त ताभिर्वै
स तनुवमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्त ततो देवा अभवन् पराऽसुरा
यदिन्द्रतनूरुपदधाति तनुवमेव ताभिरिन्द्रियं वीर्यं यजमान
आत्मन्धत्तेऽथो सेन्द्रमेवाग्निं सतनुं चिनुते भवत्यात्मना परास्य
भ्राह्मव्यो भवति” (५।४।१अ०) इति । देवानामसुराणाञ्च
संयामे प्राप्ते दुर्बला देवा विजयं न प्राप्ताः, तदानीं विजयाय
‘स’ ‘इन्द्रः’ ‘एताः’ ‘तनू-’नामिका इष्टका दृष्ट्वा तदुपधानेन
शरीरपुष्टिम् इन्द्रियपाटवं शौर्यपाटवञ्च धृतवान् । ततो देवानां
जयोऽसुराणां पराभवश्चासीत् । ततो यजमानोऽपि इन्द्रतनूनाम्
उपधानेन तथाविधो भवति । विश्वाषाडित्यादिशब्दा इन्द्रतनू-
विशेषवाचकाः । तद्युक्तेर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका इन्द्रतन्वाः ॥

* “तथा मनुष्यधारक इन्द्रः” इत्यधिकः पाठ आदर्शपुस्तक एवास्ति ।

† तनुव इति का० ख० पु० पाठः । तनुव इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अग्नीन्द्रतनुनामानो द्वाविंशतिरितीरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

प्रजापतिर्मनसान्धोऽच्छेतो^(१) धाता दीक्षाया^(२)
सविता मृत्यां^(३) पूषा सोमक्रयण्यां^(४) वरुण उपनद्धो^(५)
असुरः ॥ क्रीयमाणो^(६) मित्रः क्रीतः^(७) शिपिविष्ट आ-
सादितो^(८) नरंधिषः प्रोह्यमाणो^(९) अधिपतिरागतः^(१०)
प्रजापतिः प्रणीयमानो^(११) अग्निराग्नीध्रे^(१२) वृहस्पति-
रग्नीध्रात् प्रणीयमान^(१३) इन्द्रो हविर्दाने^(१४) अदिति-
रासादितो^(१५) विष्णुरुपावह्रियमाणो^(१६) ऽथर्वोपोत्तो^(१७)
यमोभिषुतो^(१८) अपूतपा आधूयमानो^(१९) वायुः पूय-
मानो^(२०) मित्रः क्षीरश्रीः^(२१) मन्यी संक्तुश्रीः^(२२) वैश्वदेव
उक्नीतो^(२३) रुद्रः, आहुतो^(२४) क्या रावृतो^(२५) नृचक्षाः
प्रतिख्यातो^(२६) भक्ष आगतः^(२७) पितृणां नाराशंसो^(२८)
ऽसुरात्तः^(२९) सिन्धुरवमृथमवप्रयन्^(३०) संसुद्रोऽवगतः^(३१)
सलिलः प्रभुतः^(३२) सुवृद्धचं गतः^(३३) ॥ १ ॥

रुद्रः । एकविंशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥७॥

अष्टमेऽनुवाके इन्द्रतन्वाख्या इष्टका उक्ताः । अथ नवमे यज्ञ-
तन्वाख्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'प्रजापतिर्मनसान्धोऽश्केत इति
चथस्त्रिंशत्तं यज्ञतनूः' इति । पाठस्तु,—“प्रजापतिर्मनसान्धो-
ऽश्केतो^(१) धाता दीक्षाया^(२) सविता मृत्यां^(३) पूषा सोम-
क्रयण्यां^(४) वरुण उपनद्धः^(५) असुरः क्रीयमाणो^(६) मित्रः
क्रोतः^(७) शिपिविष्ट आसादितो^(८) नरंधिषः प्रोह्यमाणः^(९)
अधिपतिरागतः^(१०) प्रजापतिः प्रणीयमानः^(११) अग्निराग्नीध्रे^(१२)
वृहस्पतिराग्नीध्रात् प्रणीयमानः^(१३) इन्द्रो हविर्द्धाने^(१४) अदिति-
रासादितो^(१५) विष्णुरुपावद्द्वियमाणः^(१६) अथर्वोपोत्तो^(१७) यमो-
भिषुतः^(१८) अपूतपा आधूयमानो^(१९) वायुः पूयमानो^(२०)
मित्रः क्षीरश्रोः^(२१) मन्यो मक्तुश्रोः^(२२) वैश्वदेव उन्नीतो^(२३)
रुद्र आजतो^(२४) वायुरावृतो^(२५) नृचक्षाः प्रतिख्यातो^(२६) भञ्ज
आगतः^(२७) पिहृणां नाराश्रमः^(२८) असुरान्तः^(२९) सिन्धुरवमृथ-
मवप्रयन्^(३०) समुद्रोऽवगतः^(३१) सलिलः प्रभ्रुतः^(३२) सुवरुदृचं
गतः^(३३) इति । अत्र सङ्कल्पमारभ्य समाप्तिपर्यन्तं ये सोम-
यागाः, ते यज्ञपुरुषस्य तनुविशेषाः । तद्रूपत्वमिष्टकानामुच्यते ।
यो यजमानोऽस्ति असौ, 'मनसा', 'अन्धः' (अन्धं) तेन तद्धेतुर्यज्ञ
उपलक्ष्यते, यज्ञं 'अश्केतः' (प्राप्तुं गतः); मनसा यज्ञं करिष्यामि

इति सङ्कल्पितवानित्यर्थः । सोऽयं सङ्कल्पदशामापन्नो यज्ञस्य
विग्रहः 'प्रजापति'-नामकः । हे इष्टके, तद्रूपा त्वमसि । 'दोचायां'
योऽयं विग्रहो यज्ञसम्बन्धो, स 'धाता' (धःइसदृशमूर्त्तिः) । हे
इष्टके, तद्रूपा त्वमसि । एवं सर्वत्र योज्यं । 'भृतिः' यज्ञभिक्षा,
तस्यां सविद्वसमानमूर्त्तिर्यज्ञतनुः । 'सोमक्रयणी' (एकहायनो
गोः), तस्यां पूषसमानो* यज्ञविग्रहः । 'उपनद्धः' (वस्त्रेण बद्धः)
यः सोमः, स वरुणसमानशरीरो यज्ञपुरुषः । 'क्रीयमाणः' यः,
सोऽयम् 'असुरः' इन्द्रसमानविग्रहः । शन्नस्यति क्षिपतीति
असुरः, असृन् (प्राणान्) राति (ददाति) इति वा असुरः । यः
'क्रीतः' सोमः, सोऽयं मित्रसमानविग्रहो यज्ञः । 'आसादितः'
वज्रमानस्य ऋरौ यः स्थापितः सोमः, सोऽयं 'शिपिविष्टः'
(विष्णुसमानविग्रहो) यज्ञः । 'प्रोह्यमाणः' शकटेन प्राम्वंशं प्रति
नीयमानो यः सोमः, सोऽयं 'नरंघिषः' (अग्निमानविग्रहो)
वज्रः । नरैर्यजमानैर्धीयते आधीयते इति 'नरंघिषः' (अग्निः) ।
'आगतः' प्राम्वंशे आसन्दीं प्रति समागतो यः सोमः, सोऽयम्
'अधिपतिः' (अधिकं पालकः) य आहवनीयः, तत्समान-
विग्रहः । 'प्रणीयमानः' प्राम्वंशादाग्नीधीयं प्रति नीयमानो यः
सोमः, सोऽयं प्रजापतिसमानविग्रहः । 'आग्नीध्रे' अवस्थितो
यः सोमः, सोऽयमग्निसमानविग्रहः । 'आग्नीध्रात्' हविर्धानं
प्रति नीयमानो यः सोमः, सः वृहस्यतिसमानविग्रहः । 'हविर्धाने'

* पूषं समान इति सर्वत्र पाठो न सप्यक् ।

प्रविष्टः 'रुद्र'-समानविद्यहः । 'आमादितः' (आसन्धां स्थापितः) सोमः 'अदिति'-समानविद्यहः । 'उपावद्धियमाणः' (शकटा-दधिष्ववणफलकखयावखवरोपयमाणः) सोमः 'विष्णु'-समान-विद्यहः । 'उपोत्तः' (वसतीवरोभिरङ्गिः क्लेदितः) सोमः 'अथर्वा' (अथर्वमहर्षिसमानविद्यहः) । 'आधूयमानः' (अदाभ्यगहे सोमां-शुभिश्चाख्यमानः) । अपूतं मूत्राद्युपहतं भूपदेशं पाति शोषयतीति* विशेषेण शुद्धं करोतीति 'अपूतपाः' (आदित्यः) । 'पूयमानः' (दशापवित्रेण शोध्यमानः) सोमः 'वायु'-समानविद्यहः । 'चोरश्रीः' (मैत्रावरुणगहे पयसा मिश्रितः) सोमः 'मित्र'-समानविद्यहः । 'सक्तुश्रीः' (मन्थियहे सक्तुभिर्मिश्रितः) सोमो 'मन्थी' (मन्थि-यहदेवतारूपेऽसमानविद्यहः) । 'उन्नीतः' (चमसेषु पूरितः सोमः) 'वैश्वदेवः' (विश्वेदेवैः समानविद्यहः) । 'अरुतः' (वज्रैः प्रक्षिप्तः) सोमः 'रुद्र'-समानविद्यहः । 'आवृतः' (भक्षार्थं सदसि आनेतुं प्रतिनिवृतः) सोमः 'वायु'-समानविद्यहः । 'प्रतिख्यातः' (भक्षार्थमपेक्षितः) सोमः 'नृचक्षाः' (मनुष्यदृष्टिसमानविद्यहः) । 'आगतः' (आस्ये प्रवेशितः) सोमः 'भक्षः' (वैश्वानरसमानविद्यहः) । भक्षयन्तीति व्युत्पत्त्या भक्षशब्दस्तदाचो । 'नाराशंसः' (भक्षितशेषः सन् पुनर्वसतीवरीभिराप्यायितः) सोमः पितृसमानविद्यहः । 'अन्तः' (अवभृथगमनार्थं स्वीकृतः) सोमः, 'असुः' प्राणदेवतासमानविद्यहः ।

* "शोषयतीति" इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† 'आन्तः' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘अवष्टयमवप्रयन्’ (अवष्टयकर्मार्थं मार्गं गच्छन्) सोमः ‘सिन्धुः’
नदीदेवतासमानवियहः । ‘अवगतः’ (अवष्टयप्रदेशं प्राप्तः) सोमः
समुद्रदेवतासमानवियहः । ‘प्रसृतः’ (जले प्रचिप्तः) सोमो जल-
देवतासमानवियहः । ‘उदृचम्’ (उत्तमामृचं समाप्तिरूपं गतः)
सोमः स्वर्गनिवासिदेवतासमानवियहः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“यज्ञो देवेभ्योपाक्रमत्
तमवरुन्धं नाशक्नुवन् त एता यज्ञतनूरुपश्चन् ता उपदधत्
ताभिर्वै ते यज्ञमवारुन्धत् यद्यज्ञतनूरुपदधाति यज्ञमेव ताभि-
र्यजमानोऽवरुन्धे” (५।४।१अ०) इति । केनापि निमित्तेन
‘देवेभ्यः’ अग्ररक्तो यज्ञोऽन्यत्रापगच्छत् । ‘तं’ (यज्ञं) देवा अप-
रोद्धुं ‘नाशक्नुवन्’, तदवरोधोपायत्वेन यज्ञतन्वाख्या दृष्टका
दृष्ट्वा ता उपधाय ‘यज्ञमवारुन्धत्’ । ततो यजमानोऽपि यज्ञ-
तनूभिर्यज्ञं प्राप्नोति । यज्ञतनुप्रतिपादकशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया
दृष्टका यज्ञतनवः ।

दृष्टकासङ्घां विधत्ते,—“त्रयस्त्रिंशत्तमुपदधाति त्रयस्त्रिंशद्दे
देवता देवता एवावरुन्धेऽथो सात्मानमेवाग्निं सतनुं चितुते”
(५।४।१अ०) इति । हविर्भाजां देवतानामियं सङ्घा त्रिंश-
त्त्रयश्चेति मन्त्रे समाह्वता । अतः सङ्घाया तावती देवताः
प्राप्नोति । अपि च तनूपधानेन सशरीरमेवाग्निं चितवान्
भवति ।

एतद्देदमं प्रशंसति,—“सात्मानुभिर्लोकै भवति य एवं वेद”
(५।४।१अ०) इति ।

घदुक्तं सूत्रकारेण, 'ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामीति द्वादश
ज्योतिष्मतीः' इति ।

तदिदं विधत्ते,—“ज्योतिष्मतीरुपदधाति ज्योतिरेवास्मिन्
दधात्येताभिर्वा अग्निस्त्रितो ज्वलति ताभिरेवैनम् समिन्ध उभयो-
रस्मै लोकयोर्ज्योतिर्भवति” (५।४।१ अ०) इति । ज्योतिष्मती-
शब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका ज्योतिष्मत्यः । ते च मन्त्रा आरण्य-
काण्डे समान्नाताः । तदुपधानेन ज्योतिः स्थापयतीति । किञ्च
एताभिः 'चितः' 'अग्निः' प्र-'ज्वलति', अतः 'ताभिरेवैनम्' अग्निं
दीपितवान् भवति । ततः 'अस्मै' यजमानाय 'उभयोः' 'लोकयोः'
'ज्योतिः' सम्पद्यते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

प्रजेति यज्ञतनवस्त्वयस्त्रिंशतमीरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे छण्डयज्ञः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

इति क्वा नक्षत्रमग्निर्देवताग्नेरुचः स्य प्रजापतेर्धातुः
सोमस्यर्चे त्वा रुचे त्वा द्युते त्वा भासे त्वा ज्योतिषे
त्वा^(१) रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिर्देवता मृगशीर्षं नक्षत्रम्
सोमो देवतार्द्रा नक्षत्रम् रुद्रो देवता पुनर्वसू नक्षत्रम्-

मदितिर्देवता तिष्यो नक्षत्रं बृहस्पतिर्देवताश्लेषा नक्ष-
त्रं सर्पा देवता मघा नक्षत्रं पितरो देवता फल्गुनी
नक्षत्रं ॥ १ ॥

अयमा देवता फल्गुनी नक्षत्रं भगो देवता हस्तो
नक्षत्रं सविता देवता चित्रा नक्षत्रमिन्द्रो देवता
स्वाती नक्षत्रं वायुर्देवता विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देव-
तानूराधा नक्षत्रं मित्रो देवता रोहिणी नक्षत्रमिन्द्रो
देवता विचृतौ नक्षत्रं पितरो देवता अषढा नक्षत्रमापो
देवताऽषाढा नक्षत्रं विश्वेदेवा देवता आणा नक्षत्रं
विष्णुर्देवता अविष्ठा नक्षत्रं वसवः ॥ २ ॥

देवता शतभिषङ्गक्षत्रमिन्द्रो देवता प्रोष्ठपदा नक्ष-
त्रमज एकपादेवता प्रोष्ठपदा नक्षत्रमहिर्बुध्नियो देव-
ता रेवती नक्षत्रं पूषा देवताश्वयुजौ नक्षत्रमश्विनौ
देवतापभरणीर्नक्षत्रं यमो देवता ^(२-२०) पूर्णा पश्चात्^(१)
यत्ते देवा अर्द्धुः^(२) ॥ ३ ॥

फल्गुनी नक्षत्रं । वसवः । त्रयस्त्रिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥०॥

नवमेऽनुवाके यज्ञतन्वाख्या इष्टका उक्ताः । अथ दशमे नक्षत्रे-
 ष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'पूर्णा पश्चादिति पूर्णमासीं पुरस्तादुपधा य
 क्तिका नक्षत्रमिति नक्षत्रेष्टकाः पुरस्तात् प्रतीचीरसः सृष्टाः पूर्वा
 पूर्वामुपधायापरामपरामाविशाखाभ्यां दक्षिणेन स्वयमाहणाः
 रीतिं प्रतिपादयति यत्ते देवा अदधुरित्यमावास्यां पश्चादुपधाया-
 वशिष्ठानां पूर्वामापभरणीभ्य उत्तरेण स्वयमाहणाः रीतिं
 प्रतिपादयति पौर्णमासीमन्ततः । ऋचे त्वा रूचे त्वेति सर्वासु
 नक्षत्रेष्टकास्वनुषजति' इति । येषां स्वयमाहणेष्टका तस्याः पूर्वस्यां*
 दिशमारभ्य प्रदक्षिणावृत्त्येष्टका उपदध्यात् । तत्र या इष्टका
 पौर्णमास्याख्या पूर्वस्यां दिशुपधेया, तां सर्वामाम् 'अन्ततः'
 उपदध्यात् । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु,—“कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवताग्ने-
 रूचः स्य प्रजापतेर्धातुः सोमस्यर्चे त्वा रूचे त्वा हृते त्वा भासे
 त्वा ज्योतिषे त्वा(१)” इति । अम्बाङ्गला-(?)† नितन्निरित्यादिका
 ज्योतिरूपा या देवता दिव्या भासन्ते ताः कृत्तिकाः । तासां
 समुदायरूपमेकं नक्षत्रं, तस्य च नक्षत्रस्याग्निर्देवता स्वाभिलेन
 वक्तंते । हे कृत्तिकाः, यूयम् 'अग्नेः' 'प्रजापतेः' 'धातुः' 'सोमस्य'
 च सम्बन्धिनो ये! 'रूचः' (दीप्तयः) 'स्य' । प्रजापतेर्धातुश्च पाल-
 कत्वोत्पादकत्वाकारेण भेदः । उक्तदेवतारूपे हे इष्टके, 'ऋचे'
 (स्तुतिरूपमन्त्रमिधर्थ) त्वाम् उपदधामि । तथा 'रूचे' (शारीर-

* पूर्वामिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अम्बाङ्गला इति का० ह० पु० पाठः ।

‡ सम्बन्धिनो या इति पाठो भवितुं युक्तः ।

काम्निस्त्रिभ्यर्थं) त्वाम् उपदधामि । द्युतिभाज्योतिःशब्दा
अग्निस्त्र्यर्चन्द्राणां दीप्तिवाचकाः; तस्त्रिभ्यर्थं त्वाम् उपदधामि ।
एवमुक्त्वापि नक्षत्रेषु योजनीयम् ।

द्वितीयनक्षत्रमन्त्रमारभ्य षड्विंशतिनक्षत्रमन्त्राणां पाठस्तु,—
“रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिर्देवता^(१) मृगशीर्षं नक्षत्रं सोमो
देवता^(२) आर्द्रा नक्षत्रं रुद्रो देवता^(३) पुनर्वसु नक्षत्रमदिति-
र्देवता^(४) तिष्यो नक्षत्रं बृहस्पतिर्देवता^(५) अश्लेषा नक्षत्रं सर्पा
देवता^(६) मघा नक्षत्रं पितरो देवता^(७) फल्गुनी नक्षत्रम् अर्यमा
देवता^(८) फल्गुनी नक्षत्रं भगो देवता^(९) हस्तो नक्षत्रं सविता
देवता^(१०) चित्रा नक्षत्रमिन्द्रो देवता^(११) स्वाती नक्षत्रं वायु-
र्देवता^(१२) विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नीदेवता^(१३) अनूराधा नक्षत्रं
मित्रो देवता^(१४) रोहिणी नक्षत्रमिन्द्रो देवता^(१५) विचृतौ नक्षत्रं
पितरो देवता^(१६) अषाढा नक्षत्रमापो देवता^(१७) अषाढा नक्षत्रं
विश्वेदेवा देवता^(१८) ओषा नक्षत्रं विष्णुर्देवता^(१९) अविष्ठा नक्षत्रं
वसवो देवता^(२०) शतभिषङ्ग नक्षत्रमिन्द्रो देवता^(२१) प्रोष्ठपदा
नक्षत्रमजएकपाद्देवता^(२२) प्रोष्ठपदा नक्षत्रमर्चिर्बुध्नियो देवता^(२३)
रेवती नक्षत्रं पूषा देवता^(२४) अश्वयुजौ नक्षत्रमश्विनौ देवता^(२५)
अपभरणी नक्षत्रं यमो देवता^(२६)” इति । अत्र रोहिण्यादयो
नक्षत्रविशेषा ज्योतिःशास्त्राभिज्ञेषु तदीयव्यवहाराभिज्ञेषु च
प्रसिद्धाः । ‘तिष्यः’ पुष्यः । द्वितीया रोहिणी ज्येष्ठा । विचृत-
शब्दे मूलवाची, ज्योतिर्मण्डलद्विरूपतो द्विवचनं । पिष्टशब्दोऽत्र
निर्घृतिवाची । आधानेन पाकनात् पिष्टत्वम् । ओषाशब्दः

अवणवाची । अविष्टाशब्दे धनिष्ठावाची । शतभिषज्जन्तवस्त्र
वरुणो देवता, स च परमैश्वर्ययोगादिन्द्र इत्युच्यते । 'प्रोष्ठपदाः'
भाद्रपदाः ।

अथ पौर्णमास्यमावास्याभिधेययोरिष्टकर्यैर्यौ मन्त्रौ तयोः
प्रतीके दर्शयति,—“पूर्णा पश्चात्^(१) यत्ते देवा अद्धुः^(२)” इति ।
एतच्चोभयं तृतीयकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठकादौ व्याख्यातम् ।

एतेर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“नक्षत्रेष्टका उपदध्यात्ते-
तानि वै दिवो ज्योतिषि तान्येवावरुन्धे” (५।४।१अ०) इति ।
नक्षत्रशब्देऽप्येतेर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका 'नक्षत्रेष्टकाः' । यानि कृत्तिका-
दीनि द्युलोकसम्बन्धीनि 'ज्योतीषि', अतः* उपधानेन 'तान्येव'
प्राप्नोति ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“सुहृतां वा एतानि ज्योतीषि
यश्चक्षत्राणि तान्येवाप्नोत्यथो अनूकाशमेवैतानि ज्योतीषि कुरुते
सुवर्गस्य लोकस्थानुख्यात्ते” (५।४।२अ०) इति । ये शोभनं
शास्त्रविहितं पुण्यं कर्म कुर्वन्ति ते सुहृतिनः, तेषाम् 'एतानि'
दिवि दृश्यमानानि नक्षत्ररूपाणि 'ज्योतीषि' । ते हि पुण्यकृतः
स्वर्गं गत्वा भासमानविग्रहाः तान्याप्नुवन्ति । अत एव तदुपधानेन
तदीयानि 'ज्योतीषि' प्राप्नुवन्ति । अपि च 'एतानि' नक्षत्र-
ज्योतीषि 'अनु' तेनोपधानेन किञ्चित्प्रकाशं करोति । स च प्रकाशः
स्वर्गलोकाविर्भावाय सस्यद्यते ।

अथोपधाने किञ्चिद्विशेषं विधत्ते,—“यत् सः स्पृष्टा उपदध्याद्

* अनेन इति पाठो भवितुं युक्तः ।

वृष्टौ लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्यः स्यादमः सृष्ट्या उपदधाति
वृष्ट्या एव लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो भवति” (५।४।१३०)
इति । इष्टकानां परस्परमस्यर्षं सति वृष्टेः स्थानस्याच्छादितत्वात्
‘पर्जन्यो’ वृष्टिरहितो भवति । अस्यस्यर्षं तु तच्छिद्रस्य वृष्टिस्थान-
त्वात् मेघो वर्षणशीलो भवति ।

उपधाने विशेषान्तरं विधत्ते,—“पुरस्तादन्याः प्रतोचोरूप-
दधाति पश्चादन्याः प्राचोस्तस्मात् प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च
नचत्राण्यावर्त्तन्ते” (५।४।१३०) इति । स्वयमाहणाया दक्षिण-
भागे पूर्वा दिशमारभ्य प्रत्यगवसानाः कृत्तिकादिविशाखान्ता
इष्टका उपदध्यात् । अनूराधा आरभ्य भरण्यन्ता इष्टकाः
स्वयमाहणाया उत्तरभागे प्रतीचीं दिशमारभ्य प्रागवसाना
उपदध्यात् । स्वयमाहणाया दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः पंक्त्योर्मध्ये
पश्चिमायां दिशि समरूपेण अमावास्यामिष्टकामुपदध्यात् ।
स्वयमाहणाया दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः पंक्त्योर्मध्ये पूर्वस्यां दिशि
समरूपेण पौर्णमास्याख्यामिष्टकामुपदध्यात् । यस्मादेवं, तस्मा-
ल्लोकेऽपि नचत्राणि गोलकस्यापि दक्षिणभागे पश्चिमाभिमुखानि,
उत्तरभागे तु प्राङ्मुखानोत्थेवमावर्त्तन्ते ॥

अत्र विनियोगमंग्रहः,—

कृत्तिकामचत्रेष्टकाः स्युः (?) सप्तविंशतिरीरिताः ।

अचे त्वा सर्वशेषः स्यात् पूर्णा, यत्ते, इति द्वयम् ॥

इति षायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदाद्येप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत्^(१-२) शुक्रश्च शुचिश्च
 ग्रैष्मावृत्^(३-४) नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृत्^(५-६) इष-
 श्वार्जश्च शारदावृत्^(७-८) सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिका-
 वृत्^(९-१०) तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृत्^(११-१२) अग्नेरन्त-
 श्चैषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधीः
 कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सर्वता ॥ १ ॥

यैऽग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी शैशिरावृत्
 अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवता अभिसंविशन्तु^(०)
 संयच्च प्रचेताश्चाग्नेः सोमस्य सूर्यस्य^(१) उग्रा च भीमा
 च पितृणां यमस्येन्द्रस्य^(२) ध्रुवा च पृथिवी देवस्य
 सवितुर्मरुतां वरुणस्य^(३) धर्ची च धरिची च मित्रा-
 वरुणयोर्मित्रस्य धातुः^(४) प्राची च प्रतीची च वसूनां
 रुद्राणां ॥ २ ॥

आदित्यानां^(५) ते तेऽधिपतयस्तेभ्यो नमस्ते नो
 मृडयन्तु ते यं हिष्मो यश्च नो हेष्टि तं वो जभे
 दधामि^(०) सहस्रस्य प्रमा असि सहस्रस्य प्रतिमा
 असि सहस्रस्य विमा असि सहस्रस्योन्मा असि
 साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा^(१-५) इमा मे अग्र इष्टका
 धेनवः सन्वेका च शतं च सहस्रं चायुतं च ॥ ३ ॥

नियुतञ्च प्रयुतञ्चावुदञ्च न्यवुदञ्च समुद्रश्च मध्यं

चान्तश्च परार्धश्चेमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तु षष्टिः
 सहस्रमयुतमक्षीयमाणा ऋतस्थाः स्थीतावधो घृतश्रुतो
 मधुश्चुत ऊर्जस्वती स्वधाविनीस्ता मे अग्न इष्टका
 धेनवः सन्तु विराजो नाम कामदुघा अमुचामुष्मि-
 स्त्रोके^(१) ॥ ४ ॥

सर्वता । रुद्राणाम् । अयुतश्च । पञ्चचत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 एकदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दशमोऽनुवाके नचनेष्टका उक्ताः । अथैकादशे ऋतव्याख्या
 इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'मधुश्च माधवश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया
 देवते' इति । पाठस्तु,—“मधुश्च माधवश्च वाचन्तिकावृत्^(१-२)”
 इति । 'मधुः' चैवमासः, 'माधवः' वैशाखमासः, तावुभौ
 वसन्तसम्बन्धिना वृत्त्वयवौ । यद्यथेतौ द्वौ मन्त्रौ, तथापि सहपठित-
 त्वात् तथा देवतयेति शेषं सहदेव उच्चार्यं द्वे इष्टके प्रथमचिता-
 नुपदध्यात् ।

कल्पः, 'शुकश्च शुचिश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया देवते' इति ।
 पाठस्तु,—“शुकश्च शुचिश्च यैसावृत्^(१-४)” इति । 'शुकः' (ज्येष्ठः),
 'शुचिः' (आषाढः) । तावुभौ यौगसम्बन्धिना वृत्त्वयवौ । एतेन
 मन्त्रेण द्वितीयस्यां चितौ द्वे उपदध्यात् ।

कल्पः, 'नभस्य नभस्यस्येति चतस्रश्चतव्या दे दे समानतया देवते' इति । पाठस्तु,—“नभस्य नभस्यस्य वार्षिकाष्टत्वं^(५-१) इषस्योर्जस्य शारदाष्टत्वं^(०-८)” इति । 'नभः' आवणः, 'नभस्यः' भाद्रपदः, तावुभौ वर्षाणां सम्बन्धिनौ चत्ववयवौ । 'इषः' आश्वयुजः । 'ऊर्जः' कार्तिकः, तावुभौ शरत्सम्बन्धिनौ चत्ववयवौ । एतन्मन्त्रसाध्याश्चतस्र इष्टका मध्यमचितावुपदध्यात् ।

कल्पः, 'सहस्य सहस्यस्येति द्वे चतव्ये समानतया देवते' इति । पाठस्तु,—“सहस्य सहस्यस्य हेमन्तिकाष्टत्वं^(८-१०)” इति । 'सहः' मार्गशीर्षः, 'सहस्यः' पौषः, तावुभौ हेमन्तसम्बन्धिनौ चत्ववयवौ । एतन्मन्त्रसाध्ये द्वे इष्टके चतुर्थ्यां चितावुपदध्यात् ।

कल्पः, 'तपस्य तपस्यस्येति-द्वे चतव्ये समानतया देवते' इति । पाठस्तु,—“तपस्य तपस्यस्य शैशिराष्टत्वं^(११-१२)” इति । 'तपः' माघः, 'तपस्यः' फाल्गुनः, एतावुभौ शिशिरसम्बन्धिनौ चत्ववयवौ । एतन्मन्त्रसाध्ये द्वे इष्टके पञ्चम्यां चितावुपदध्यात् ।

अथ सर्वेष्वप्यनुषञ्चनीयं मन्त्रशेषमाह,—“अग्नेरन्तःशेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप आषधीः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठाय सन्नता येऽग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी शैशिराष्टत्वं अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु^(०)” इति । हे चतुर्विधेषु, त्वं चोद्यमानस्य 'अग्नेरन्तःशेषोऽसि', यथा कुश्यान्तर्दाढ्यां काष्ठपाषाणादयः श्लिष्यन्ते तद्वत् 'मम' (अग्निं चिन्वतो यजमानस्य) 'ज्यैष्ठाय' उत्कर्षार्थं इमे द्यावापृथिव्यौ 'कल्पेतां' (स्त्रोषितमपकारं सम्यादयतां) । समानं 'न्नतं' (कर्म) येषां

ते 'सन्नताः', एकस्मिन् कर्मण्यवस्थिता आहवनीयाद्यग्नयोऽपि 'पृथक्' 'कल्पन्तां' (स्वस्त्रोचितव्यापारं सम्पादयन्तु) । किञ्च 'द्यावापृथिवी' 'अन्तरा' (द्यावापृथिव्योर्मध्ये) वर्त्तमानाः 'समनसः' (एकमनस्काः) 'येऽग्नयः', ते सर्वेऽपि शिशिरसम्बन्धिनो ऋत्नवयवौ 'अभिकल्पमानाः' (सर्वतः सम्पादयन्तः) एतत् कर्म 'अभिसंविशन्तु' । 'इन्द्रमिव देवाः',—यथा अन्ये सर्वे देवा इन्द्रमभितः सेवन्ते, तदत्ता हे इष्टके, ईदृशतुस्वरूपां त्वामुपदधातीति तात्पर्यार्थः । यदा वसन्ताद्यृतमन्त्रविशेषत्वेनायं पद्यते, तदानीं 'शैशिरावृत्त' शैशिरसमानौ वासन्तिकावृत्त इत्याद्यर्थो व्याख्येयः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“ऋतव्या उपदधात्पृथुनां कृत्यै इन्द्रमुपदधाति तस्माद् इन्द्रमृतवः” (५।४।२३०) इति । यस्मादिष्टकयोर्इन्द्रमुपधीयते, तस्मान्मासयोर्द्वयमृतुस्वरूपं भवति ।

मध्यमचितौ चतुष्टयोपधानं विधत्ते,—“अष्टतेव वा एषा यन्मध्यमा चितिरन्तरिक्षमिव वा एष इन्द्रमन्यासु चित्तौषुप-
दधाति चतस्रो मध्ये पृथ्वी” (५।४।२३०) इति । येषा मध्यमा चितिः, सेयं भूमिं न स्पृशति नापि दिवं, तस्माद् इयम् 'अष्टतेव' (आधाररहितेव) तिष्ठति, अत एवान्तरिक्ष-
समाना । तस्मात् 'अन्यासु' 'चित्तिसु' इन्द्रमात्रोपधानेऽप्यस्यौ चित्तौ धारणार्थं 'चतस्रः' उपदध्यात् ।

अथ सर्वा ऋतव्याः सामान्येन प्रशंसति,—“अन्तःश्लेषणं वा एतास्त्रितीनां यदृतव्या यदृतव्या उपदधाति चित्तौनां विधत्ते”

(५।४।२अ०) इति । यथा कुद्यादेर्दृढधारणाय पाषाणाद्यन्तः-
क्षेपणं, तथा चित्तीर्णां दृढधारणाय 'स्रतव्याः' उपदध्यात् ।

एतासामृतव्यानामुपरि श्रैवालस्थोपनिधानं विधत्ते,—“श्रव-
कामनूपदधात्येषा वा अग्नेर्यानिः । सद्योनिमेवाग्निं चिनुते”
(५।४।२अ०) इति । उदकजन्यां श्रैवालापरपर्यायां 'श्रवकाम्'
उपरि उपदध्यात् । आपो हि अग्नेः स्थानं, 'स' निलायत सोऽपः
प्राविशत्' इति श्रुत्यन्तरात् । श्रवका च जलस्य कार्यत्वाज्जलव-
द्ग्नैर्यानिः । अतस्तदुपधानेन सद्योनिमेवाग्निं चितवान् भवति ।

प्रकारान्तरेणावकासहिता स्रतव्यास्तदेदनञ्च प्रशंसति,—
“उवाच ह विश्वामित्रोऽददित् स ब्रह्मणान्नं यस्येता उपधीयन्ते
य उ चैना एवं वेदत्” (५।४।२अ०) इति । 'यस्य' (यजमानस्य)
श्रवकायुक्ता स्रतव्या 'उपधीयन्ते', योऽप्येता ज्ञानाति, 'स'
(उपधाता ज्ञाता च) 'ब्रह्मणा' (मुख्यया ब्राह्मणवृत्त्या) 'अन्नम्'
'आदत् इत्' (सर्वथापन्नं भक्षयत्येव) इति 'विश्वामित्रः' 'स' 'ह'
अयम् 'उवाच' । तस्मादेताः स्तुत्या इत्यर्थः ।

कल्पः, 'अथ यो न प्रतितिष्ठेत् स क्रतुमारभमाण
एकचित्तिकमेव चिन्वोत संयच्च प्रचेताश्चेति पञ्च ज्ञानामन्त्रा
उत्तरवेद्यामुपदध्यात्' इति । तत्र प्रथमेष्टकामन्त्रमाह,—“संयच्च
प्रचेताश्चाग्नेः सोमस्य सूर्यस्य^(१)” इति । अग्निसोमसूर्याणां 'संयत्'
(संयमनकारणं) यदस्ति, 'प्रचेताः' (प्रकाशज्ञानहेतुः) च योऽर्षिः,
हे इष्टके, तदुभयरूपा त्वमसि ।

अथ द्वितीयेष्टकामन्त्रमाह,—“उया च भीमा च पितृषां

यमस्त्रेन्द्रस्य^(१)” इति । पित्रादीनां यथम् ‘उया’ (ताडनादिशक्तिः), या च ‘भीमा’ (भयङ्करो शक्तिः) तदुभयरूपा त्वमसि ।

अथ हतीयेष्टकामन्त्रमाह,—“भ्रुवा च पृथिवी च देवस्य सवितुर्महतां वरुणस्य^(२)” इति । सवित्रादीनां या ‘भ्रुवा’ (स्थिरा शक्तिः), या च ‘पृथिवी’ (विस्तीर्णा शक्तिः) तदुभयरूपा त्वमसि ।

अथ चतुर्थेष्टकामन्त्रमाह,—“धर्त्री च धरित्री च मित्रावरुणयोर्मित्रस्य धातुः^(३)” इति । मित्रावरुणादीनां या धारणशक्तिः, या च परंप्रेरणारूपा धारयिहलशक्तिः, तदुभयरूपा त्वमसि ।

अथ पञ्चमेष्टकामन्त्रमाह,—“प्राची च प्रतीची च वसूनां वृद्राणाम् आदित्यानाम्^(४)” इति । वसूनादीनां प्राम्वर्त्तिनी या शक्तिः, या च प्रतीचीदिम्बर्त्तिनी, तयोर्हि दिशोः सर्वे प्राणिनः एतदाज्ञामनुसृत्यैव वर्त्तन्ते, हे इष्टके तथाविधशक्तिरूपा त्वमसि ।

अथ सर्वेभ्यःपुनश्चनोयं मन्त्रशेषमाह,—“ते तेऽधिपतयस्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं द्विभ्यो यस्य नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि^(५)” इति । ‘ते’ अग्निषोमादयः तत्तन्मन्त्रोक्ता देवाः, हे इष्टके ‘ते’ (तव) अधिकं पालयितारः, तेभ्यो नम इत्यादिकं तु पञ्चशोडशमन्त्रवशाच्छेयम् ।

ता एता इष्टकाः षष्ठ्यन्तौ विधातुमादौ षष्ठीं चितिं विधत्ते,—“संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठाये नुदते योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुते

षड् वा ऋतवः संवत्सर ऋतुश्चैव संवत्सरे प्रतितिष्ठति" (५।४। २अ०) इति । यो यजमानः पूर्वोक्तप्रकारेण पञ्चचित्तिकमग्निं चित्वापि उत्तरक्रत्वनुष्ठानाय द्रव्यादिसम्पत्तिरूपां प्रतिष्ठां न प्राप्नोति, एतं यजमानं संवत्सराभिमानी देवः 'प्रतिष्ठायै' अप-
नुदति, तथा सति याः पूर्वाः पञ्च चित्तय आसन्, ताभिः प्रतिष्ठाया
अलाभात् तदपेक्षया येयं चितिः षष्ठी, तां चिनुयात्, षट्सङ्ख्या
बुद्धिस्या 'ऋतवः' तद्वारा 'संवत्सरे' 'प्रतितिष्ठति' ।

षष्ठीं चितिं विधाय तत्र संयच्छेत्यादिमन्त्रसाध्यमुपधानं
विधत्ते,—“एता वा अधिपत्नीर्नामेष्टका यश्चेता उपधीयते-
ऽधिपतिरेव समानानां भवति" (५।४।२अ०) इति । अधिपति-
शब्दयुक्तेर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अधिपत्यः । तदुपधानेन स्वसमानानां
पुरुषाणां स्वयमधिपतिर्भवति ।

उपधानकाले ध्यानविशेषं विधत्ते,—यं दिव्यात्तमुपदधद्
ध्यायेदेताभ्य एवेनं देवताभ्य आवृश्चति ताजगर्त्तिमाच्छति" (५।
४।२अ०) इति । एतद्वाक्यं पञ्चचोदात्राङ्गणवद्वाख्येयम् ।

कल्पः, 'सहस्रस्य प्रमा असीति सहस्रेण चिरण्यशक्नौरुद्धं-
स्त्रिष्टन्* प्रतिदिशमग्निं प्रोचति' इति । पाठस्तु,—“सहस्रस्य प्रमा
असि सहस्रस्य प्रतिमा असि सहस्रस्य विमा असि सहस्रस्योन्मा
असि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा^(१-५)” इति । हे इष्टके, प्राच्यां
दिशि इष्टका 'सहस्रस्य, प्रमातुष्या 'असि' । एवं दक्षिणस्थां

* ऊर्द्धं त्रिष्टन् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दिशि 'सहस्रस्य, प्रतिमातुष्या 'असि' । तथा पश्चिमायां दिशि 'सहस्रस्य, विमातुष्या 'असि' । तथोत्तरस्यां दिशि 'सहस्रस्य, उन्मातुष्या 'असि' । हे चित्वाग्ने, त्वं ऊर्द्धायां दिशि साहस्र-मन्मध्यसि । अतः 'सहस्राय' (सहस्रसङ्ख्याकफलसिद्धयर्थं) त्वां प्रोचामि ।

एतन्मन्त्रसाध्यं प्रोचणं विधत्ते,—“अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तो या यज्ञस्य निष्कृतिरासीत् तामृषिभ्यः प्रत्यौहन् तद्द्विरण्य-मभवद् यद्द्विरण्यश्लैः प्रोचति यज्ञस्य निष्कृत्या अयो भेषज-मेवास्मै करोत्यथो रूपेणैवैनं समर्धयत्यथो हिरण्यज्योतिषैव सुवर्गं लोकमेति” (५।४।१२अ०) इति । 'अङ्गिरसो' महर्षयः कर्मानुष्ठायिनो यदा स्वर्गं गतः, तदानीं 'यज्ञस्य' यन्मूल्यं स्वाधीनत्वकारणसाधनद्रव्यं, तदप्येभ्य ऋषिभ्यः प्रददुः । 'तत्' च द्रव्यं 'हिरण्यमभवत्' ततो 'हिरण्यश्लैः' हस्तोद्भूतैः सह प्रोचणं यत्, तन्मूल्यदानेन यज्ञनिष्क्रयार्थं सम्पद्यते । अपि च वैकल्पपरि-हाररूपं 'भेषजम्' अन्यर्थं सम्पादयति । अपि च हिरण्यसम्भवात् 'एनम्' अग्निं रूपसमृद्धं करोति । अत एवान्यत्राज्ञातं, 'यथा ह वै घोषं सुवर्णं हिरण्यं पेशलं विभ्रतो रूपाणास्ते' इति । अपि चायं यजमानो हिरण्यरूपेणैव ज्योतिषा मार्गं दृष्ट्वा स्वर्गं प्राप्नोति ।

तस्मिन् प्रोचणे सहस्रस्य प्रमेत्यादिमन्त्रं विनियुक्ते, “साहस्र-वता प्रोचति साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेरास्यै” (५।४।१२अ०) इति । साहस्रोऽसौत्येवं साहस्रशब्दो यस्मिन् प्रोचणमन्त्रसङ्घेऽस्ति

सोऽयं साहस्रवान् । प्रजापतिश्च सहस्रसङ्खाकजगदुत्पादकत्वात्
साहस्रः, अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतिप्राप्तये भवति ।

कल्पः, 'इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्वितोष्टका धेनू-
र्यजमानः कुरुते' इति । पाठस्तु, "इमा मे अग्न इष्टका धेनवः
सन्वेका च शतं च सहस्रं चाद्युतं च नियुतं च प्रयुतं चार्वुदं
च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मधुं चान्तश्च परार्धश्चेमा मे अग्न इष्टका
धेनवः सन्तु षष्टिः सहस्रमयुतमचीयमाणा षतस्याः स्यर्त्तावृधो
घृतस्युतो मधुस्युत ऊर्जस्वतोः स्वधाविनीस्ता मे अग्न इष्टका धेनवः
सन्तु विराजो नाम कामदुघा अमुचामुष्णोके^(१)" इति । हे
अग्ने, 'इमा' उपहिता 'इष्टकाः' 'मे' (मम) 'धेनवः' (धेनुवत्
प्रीतिहेतवः) 'सन्तु' । शतादयः परार्धान्ता दशोत्तराः सङ्खा-
विशेषा एकशतसहस्रादिमङ्गलमङ्गल्ययोः सत्याः सः प्रीणयन्तु ।
यदा ममैकया प्रीतिः तदा 'शतं' भूत्वेत्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यं । उत्तर-
वाक्यसम्बन्धार्थम् 'इमा मे अग्न' इत्यादेः पुनर्वचनम् । हे
'इष्टकाः', षष्ठादिमङ्गलमङ्गल्ययोः सत्यः 'अचीयमाणाः (चय-
रहिताः) 'षतस्याः' (यज्ञवर्त्तिन्यस्याः), 'षतावृधः' (यज्ञ-
वर्धयित्रीः) भवत । 'घृतस्युतः' (घृतचरणशीलाः), 'मधुस्युतः'
(मधुररसचरणशीलाः), 'ऊर्जस्वतोः' (बलवत्यः), 'स्वधाविनीः'
(अन्नवत्यश्च) 'स्य' (भवत) । 'ता मे अग्न' इत्यादि वक्ष्यमाण-
वाक्यसम्बन्धार्थम् । 'विराजः' (विविधराजमानाः), 'कामदुघाः'
(कामानां दोग्धः), 'अमुच' (सामान्येन स्वर्गमात्रे), 'अमुष्णोके'
(विशेषतः इन्द्रादिलोके) कामं धेनवः 'सन्तु' इत्यन्वयः ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“इमा मे अग्ने इष्टका धेनवः
सन्वित्याह धेनुरेवैनाः कुरुते ता एनं कामदुघा अमुत्रामुष्मिँक्षोक
उपतिष्ठन्ते” (५।४।२अ०) इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

मधुस्र द्वादशर्त्तव्याः, अग्नेरित्यनुषज्यते ।
संयज्ञोद्या भुवा धर्त्री प्राची पञ्चेष्टका इमाः ॥
षष्ठां चितौ सर्वशेषः ते त इत्यादिको मतः ।
सहस्रं पञ्चभिर्मन्त्रैर्दिचु मध्ये च तां चितिं ॥
सहस्रस्वर्णशकलैः प्रोचे तत इमामिति ।
स्वामीधेनूः करोत्येतास्त्वयोविंशतिमन्त्रकाः ॥

अथ भीमांसा,—चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे (१अ०) चिन्तितम् ।

नित्या षष्ठी चितिर्नी वा पञ्चापूर्वत्वतोऽयिमः ।
अपटन्तावप्रतिष्ठान्निमित्तोक्तव्य नोऽयिमः ॥

अग्नौ श्रूयते, ‘योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाञ्चितयोः
भवन्मय षष्ठीं चितिं चिनुते’ इति । लाङ्गलेन कृष्टभूम्यां याम-
मात्रे भूपदेशे नानाविधाभिरिष्टकाभिः पट्याकारेण स्थाण्डलं
निष्पाद्यते सेयं चितिः । तादृश्यः पञ्च चितयः पूर्वाः क्रियन्ते ।
तत्र षष्ठी चितिः, तत्र षष्ठां पूरणी षष्ठीति व्युत्पत्तौ पूर्वाः पञ्च
चितयोऽपेक्ष्यन्ते, अन्यथा षट्शक्यापूरकत्वासम्भवात् । तस्मादेक-
प्रयोगान्मयमादितरचितिवत् नित्येति चेत् । मैवं, अग्निं चित्वेति
पूर्वाभिरेव पञ्चभिर्ज्ञातिभिर्नित्यस्वामिचयनस्य समानौ सत्यां

पश्चात् यो न प्रतिष्ठति, अथैष षष्ठीं चितिं चिनुत इति कर्तव्यमानाधिकृतेन यच्छब्देन अप्रतिष्ठां निमित्तोक्त्य विधानात् षष्ठी नैमित्तिकी । ततः पञ्चचितिको नित्योऽग्निः, नैमित्तिक-स्लेकचितोक इति न प्रयोगैक्यं, पूरणप्रत्ययस्तु अभिधानापेक्षया उपपद्यते । पूर्वाः पञ्चचितयोऽभिहितः, अभिधास्यमानानां* षष्ठीं चितिं चिनुत इति वचनव्यक्तिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

समिद्दिशामाशया नः सुवर्निन्मधोरतो माधवः
पात्वस्मान् । अग्निर्देवो दुष्टरीतुरदाभ्य इदं क्षत्रं
रक्षतु पात्वस्मान्^(१) । रथन्तरं सामभिः पात्वस्मान्
गायत्री च्छन्दसां विश्वरूपा । त्रिवृत्तो विष्टया स्तोमो
अह्नां समुद्रो वात इदमेजः पिपतुं^(२) । उग्रा दिशा-
मभिभूतिर्वयोधाः शुचिः शुक्रे अहन्योजसीना । इन्द्रा-
धिपतिः पिष्टतादतो नो मद्दि ॥ १ ॥

* अभिधास्यमानानां इति पाठो भवितुं युक्तः ।

स्रुचं विश्वतो धारयेदं^(१) । बृहत्सामं स्रुचभृद्बृह-
 वृष्णियं चिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरं । इन्द्र स्तोमं
 एष्वदशेन मध्यमिदं वातेन सगरेण रश्न^(२) । प्राचीं
 दिशः सहयशा यशस्वती विश्वे देवाः प्रावृषाहाः
 सुवर्वती । इदं स्रुचं दृष्टरमस्त्वोजोऽनाधृष्टः सहस्रि-
 यः सष्टपत्^(३) । वैरूपे सामन्निह तच्छक्रेम जगत्यैनं
 विष्टवावैश्यामः । विश्वे देवाः सप्तदशेन ॥ २ ॥

वचं इदं स्रुचः संलिलवातमुग्रं^(१) । धर्चीं दिशां
 स्रुचमिदं दाधारोपस्थाशानां मिचवदस्त्वोजः । मिचा-
 वरुणा शरदाहां चिकित्वा असौ राध्राय महि शर्म
 दच्छतं^(२) वैराजे सामन्नि मे मनीषानुष्टुभा सम्भृतं
 वीयेः सहः । इदं स्रुचं मिचवदार्रदानु मिचावरुणा
 रश्नतमाधिपत्यैः^(३) । सम्राट् दिशाः सहस्रास्मी सह-
 स्वत्तुहैमन्तो विष्टया नः पिपर्तु । अवस्युवाताः ॥
 ३ ॥

बृहतीर्नु शकरीरिमं यज्ञमदन्तु नो घृताचीः^(१)
 सुवर्वती सदुघा नः पर्यस्वती दिशां देव्यवतु नो
 घृताची । त्वं गोपाः पुर एतोत पश्चाद् बृहस्पते
 याम्यां युद्धधि वाचं^(२) । ऊर्द्धा दिशाः रन्त्राशौष-
 धीनाः संवत्सरेण सविता नो अहां । रेवत् सामाति-

च्छन्दा उ च्छन्दो जातश्चः स्योना नो अस्तु^(११) । स्तोम-
चयस्त्रिंशे भुवनस्य पत्नि विवस्वद्वाते अभि नः ॥

॥ ४ ॥

गृणाहि घृतवती सवितराधिपत्यैः पयस्वती रन्तिगशा
नो अस्तु^(१२) । ध्रुवा दिशां विष्णुपत्न्यधैरास्येशाना
सहसो या मनोता । बृहस्पतिर्मातरिश्रोत वायुः
सन्धुवाना वाता अभि नो गृणन्तु^(१३) । विष्टम्भो दिवो
धरुणः पृथिव्या अस्येशाना जगो विष्णुपत्नी । विश्व-
व्यचा इपयन्ती सुभूतिः शिवा नो अस्त्वदितिहृपस्ये^(१४) ।
वैश्वानरो न जत्या^(१५) पृष्टो दिवि^(१६) अनु नो ऽद्यानु-
मतिः^(१७) अन्विदनुमते त्वं^(१८) कया नश्चिच आ भवत्^(१९) ।

को अद्य युङ्क्ते^(२०) ॥ ५ ॥

महि । सप्तदशेन । अवस्यवाता । अभि नः । अनु
नः । चतुर्दश च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

राश्मरमि । राज्ञसि । अयं पुरे हरिकेशः ।
अग्निर्मूर्धा । इन्द्राग्निभ्यां । बृहस्पतिः । भूयस्कृदसि ।
अग्निना विश्वाषाट् । प्रजापतिर्मनसा । कृत्तिका ।
मधुश्च । समिद्दिशां । द्वादश ॥ १२ ॥

रश्मिरसि (१अ०१) । प्रति धेनुम् (४अ०२) । अस्मि
स्तनयित्सुसनिरसि (६अ०२) । आदित्यानाम् (११अ०३) ।
सप्तचिंशत्* ॥ ३७ ॥

॥०॥ हरिः आम ॥०॥

॥०॥ समाप्तश्च चतुर्थप्रपाठकः ॥०॥

एकादशेऽनुवाके षट्पद्याद्या इष्टका उक्ताः, तावता चितयः
समाप्ताः । अथान्तिमे द्वादशे याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । अथमेध-
प्रकरणे कल्पः पद्यते,—‘अग्नये गायत्रायेति दश हविषाः सर्व-
पृष्ठां निर्वपति समिद्दिशामाशया न इति यथानिङ्गं याज्यानु-
वाक्याः’ इति । तत्र ‘अग्नये गायत्राय त्रिवृते गायन्तराय वामन्ता-
याष्टाकपालः’ इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—‘समिद्दिशामाशया नः
सुवर्विन्मधोरतो माधवः पालस्मान् । अग्निर्देवा दुष्टरीतुरदाभ्य
इदं चत्रं रचतु पालस्मान्^(१)’ इति । ‘दिशां’ मध्ये या दिक्
‘समित्’ (समिन्धनहेतुः) । तदेव कथम्? इति । तदुच्यते, ‘सुवर्वित्’
स्वर्गस्थमादित्यं विन्दते लभते इति सुवर्वित् । आदित्यादय-
स्थानत्वात् प्राच्या दिशः समिन्धनहेतुत्वं । तादृशी दिक् ‘नः’
(अस्मान्) ‘आशया’ ‘पातु’, (अस्माकं धनादिविषया या काचिद्
आशा वर्त्तते, तस्याः पूरणेन ‘नः’ [अस्मान्] रचतु) । मधुः
चैत्रमामः, ‘माधवः’ वैशाखमामः, तावुभावपि पूर्वदिग्वात्
समिन्धनहेतुः, तयोर्मासयोरदित्यप्रकाशस्थानितोत्पत्त्यात् । तत्रापि

* प्रथमेऽनुवाके ३, द्वितीये ३, तृतीये ३, चतुर्थे ८, पञ्चमे २, षष्ठे
२, सप्तमे २, अष्टमे १, नवमे १, दशमे १, एकादशे ४, एव द्वादशे
५ इति सप्तचिंशत् ।

‘अतः’ (अस्मात्) ‘मधोः’ (चित्रमासात्) अधिकप्रकाशो यो ‘माधवः’ (वैशाखमासः), सः ‘अस्मान्’ सन्तापभयात् ‘पातु’ । दुःखेन स्तरीता (आच्छादयिता) ‘दृष्टरीता’, यो वैरो प्रावरणवस्त्रेणैव दुःखेन आच्छादयति, तस्यापि दुःखकारिणो वैरिणः ‘अदाभ्यः’ दम्भितुं हिंसितुमशक्यो यः ‘अग्निर्देवः’, सोऽयम् ‘इदं चत्रं’ (अस्मदीयमदं बलं), अस्मांश्च ‘रक्षतु’ ।

तत्रैव याज्यामाह—“रथन्तरं मामभिः पालस्मान् गायत्री च्छन्दमां विश्वरूपा । त्रिवृन्ने विष्टया स्तोमो अङ्गाम् समुद्रो वात इदमोजः पिपर्तुं^(२)” इति । यत् ‘रथन्तरं’ माम, तदन्यैः ‘मामभिः’ सह ‘अस्मान्’ ‘पातु’ । ‘छन्दमां’ मध्य ‘गायत्री’ ‘विश्वरूपा’ यवमर्थापिपीकामध्यादिभेदेर्वज्ररूपा, सा ‘अस्मान्’ रक्षतु । त्रिवृदाख्यो यः ‘स्तोमः’ ‘अङ्गाम्’ एकाहादिसम्बन्धि-न्या ‘विष्टया’ (विविधया स्यत्या) युक्तः, अहःसु विविधं प्रयुज्यत इत्यर्थः, तादृशः ‘अस्मान्’ ‘पातु’ । समुद्राख्यो यः ‘वातः’ अस्ति,—‘समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । समुद्रेऽमि नभस्वान्’ इत्यादावाच्चातः, तादृशो वायुः ‘इदमोजः’ (अस्मदीयं बलं) ‘पिपर्तुं’ (पालयतु पूरयतु वा) ।

अथ ‘इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय वार्हताय यैश्चाथैकादश-कपालः’ इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“उया दिशामभिभूति-र्वयोधाः शुचिः शुके अहन्योजमोना । इन्द्राधिरतिः पिपृतादतो नो महि चत्रं विश्वतो धारयेदम्^(२)” इति । ‘दिशां’ मध्ये ययं ‘उया’ (दक्षिणा दिक्), उयले हेतुः,—‘अभिभूतिः’, पापानामभि-भवहेतुत्वादुयलं । सा ‘वयोधाः’ (वय आयुष्यं, तस्मिन्नतीते सति

मृगान् पुरुषान् यमलोके दधाति स्थापयतीति वयोधाः) ।
 वयसोऽन्ते दधातीति मध्यमपदलोपो द्रष्टव्यः । 'शुचिः' आषाढ-
 मासः, 'शुकः' ज्येष्ठः, तयोः सन्धिनि दिवसे यदौष्यमस्ति,
 ततोऽपि 'शुचिः' 'श्राजसोना' (अतिशयेनौष्यरूपौजायुक्तः) ।
 हे 'इन्द्र' (परमेश्वर्ययुक्त), त्वम् 'अधिपतिः' (तस्या उपाया दिशः,
 तयो रत्युष्णयोश्च स्वामी । तादृशस्त्वं 'अनः' (उभयस्मात्) 'नः'
 (अस्मान्) 'पिपृतात्' (पालय) । किञ्च 'विश्वतः' 'महि' (सर्व-
 स्मात् महत्) 'इदं' 'रक्ष' (बलं) 'धारय' (सम्पादय) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“बृहत् स म चत्रभृद्बृहदृषिण्यं त्रिष्टु-
 भोजः शुभितमुयवीरं । इन्द्र सोमेन पञ्चदशेन मध्यमिदं
 वातेन सगरेण रक्ष^(४)” इति । बृहदृषिण्यं यत् 'साम', तत् 'त्रिष्टुभा'
 ह्यन्द्मा सह, पिपृत्स्वित्यनुवर्त्तते, अस्मान् पालयत्वित्यर्थः । कोदृशं
 साम?—'चत्रभृत्' (बलस्य धारयित्), 'बृहदृषिण्यं' (उत्पिनपुंस्कं),
 'श्राजः' (बलप्रदं), 'शुभितं' (शोभमानं), 'उयवीरं' (तोत्रपुत्र-
 प्रदं) । हे 'इन्द्र', पञ्चदशाखेन 'सोमेन' सगराखेन 'वातेन'
 सहितः सन् 'इदं' 'मध्यं' 'रक्ष' (अतोतानागतयोर्मध्ये स्थितं
 इदमस्मदीयं शरीरं पालय) ।

अथ 'विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्रदशेभ्यो वैरूपेभ्यो
 वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“प्राचो
 दिशाः सहयशा यशस्वतो विश्वे देवाः प्रावृषाक्लाः सुवर्तते । इदं
 रक्षं दुष्टरमस्त्रौजाऽनाष्टष्टः सहस्त्रियः सहस्त्रत्^(५)” इति । अत्र
 प्रशब्दः प्रतिशब्दार्थे वर्त्तते । तथा सति 'दिशा' मध्ये या 'प्राचो'

पश्चिमा दिगित्यर्थः, सा च 'सहस्रधाः' (अस्मासु सव्याद्यमानेन यज्ञसा सहिता), स्वयमपि 'यज्ञस्वती,' सा च 'सुवर्वती' (स्वर्ग-निवासिनी) सूर्येणास्तमयकालभाविना युक्ता; तथाविधा दिक् अस्मान् पालिति शेषः । तथा 'विश्वे देवाः' 'प्रावृषा' (वर्षर्तुना) तदोद्यानाम् 'अङ्गा' समूहेन सहिता अस्मान् पालयति शेषः । 'इदं चक्रं' (अस्मत्परिपालकं राजशरीरं) केनाप्यन्येन वैरिणा तरितुं लङ्घयितुमशक्यम् 'अस्तु' । 'श्रीजो' (मदीयं बलं) 'अना-ष्टु' (केनाप्यतिरस्कृतम्) अस्तु । तथा 'सहस्रयं' (सहस्रसङ्ख्या-योग्यं) 'सहस्रत्' (प्रबलं धाम) अस्तु ।

तत्रैव याज्यामाह,—“वैरूपे सामस्त्रिह तच्छक्रेम जगद्यैनं विष्वावेश्यामः । विश्वे देवाः सप्तदशेन वर्च इदं चक्रं सलिला-वात्मुयम्^(१)” इति । वैरूपाख्यं यत् सामान्ति, तस्मिन्नाश्रित-वयम् 'इह' (कर्मणि) यत् फलमपेक्षितं, 'तत्' 'शक्रेम' (सम्यादयितुं शक्ताः स्मः) । तथा जगत्याख्यया कन्दोदेवतया अनुगृहीता वयं 'एनं' (यजमानं) 'विक्षु' (प्रजासु) 'आवेश्यामः' (प्रजानां स्वामिनं कुर्म इत्यर्थः) । हे 'विश्वे देवाः' सप्तदशाख्येन स्तोत्रेण युष्माभिस्तु अनुगृहीतं 'इदं चक्रम्' (अस्मत्पालकं राजशरीरं) 'वर्चः' (तेजोयुक्तं) सलिलाख्येन वायुविशेषेणानुगृहीतं,—‘सलिलाय ता वाताय ता’ इति । 'उयं' (वैरितिरस्काररूपम्) अस्तु ।

अथ 'मिचावहणाभ्यामनुष्टुभाभ्यामेकविंशत्याभ्यां वैराजाभ्यां ब्रह्मदाभ्यां पयसा' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“धर्चो दिर्वा चच-मिदं दाधारोपसाधानां मिचवदस्त्रोजः । मिचावहणा ब्रह्मदाङ्गा

चिकिन्नु अस्मै राद्वाय महि शर्म यच्छतम्^(७)” इति । ‘दिशां’ मध्ये ‘धर्त्री’ (अस्माकं धारयित्री), इयमुदीची ‘इदं चत्रम्’ (अस्मत्पालकं चत्रियशरीरं) ‘दाधार’ (पोषयामाम्) । कीदृशी?— ‘आशानाम्’ उपस्थेया (अस्माकं धनादिविषयाणामाशानां मिध्यथं सेव्या), यस्या दिशः प्रमादादस्मदीयम् ‘ओजो’ (बलं) ‘मित्रवद्’ ‘अस्तु’ (वज्रभिर्मित्रैरुपेतमस्तु) । हे ‘मित्रावरुणा’ ‘शग्दा’ (शरन्नामकेन) चतुना तदीयानाम् ‘अङ्गां’ ‘चिकिन्नु’ (ज्ञातारौ) युवां ‘अस्मै’ (इदानीं वर्तमानाय) ‘राद्वाय’ ‘महि’ ‘शर्म’ ‘यच्छतं’ (महत् सुखं मयादयतम्) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“वैराजे मामन्नाधि मे मनोषानुष्टुभा सम्भृतं वीर्यं सहः । इदं चत्रं मित्रवदार्रदानु मित्रावरुणा रक्षतमाधिपत्यैः^(८)” इति । वैराजाख्यं यत् सामास्ति, तस्मिन् ‘मे’ (मदीया) ‘मनोषा’ (बुद्धिः) आश्रिता तथाऽस्त्विति शेषः । तथा ‘वीर्यम्’ (अस्मदीयं शरीरव्यवहारमामर्थ्यं), ‘सहः’ (वैरितिरस्कारकं बलं) च ‘अनुष्टुभा’ (कन्देदेवतया) ‘सम्भृतं’ (सम्यादितम्) अस्तु । ‘मित्रावरुणा’ (हे मित्रावरुणौ), ‘इदं चत्रं’ (राजशरीरं) ‘मित्रवत्’ (मित्रैर्वज्रभरुपेतं), ‘आर्द्रदानु’ (आर्द्रस्य जलसम्पूर्णस्य चेत्रादेर्धाट्*) यथा भवति, तथा युवां ‘आधिपत्यैः’ ‘रक्षतं’ (आधिपत्यान् विदित्वा पालयतम्) ।

अथ ‘बृहस्पतये पाङ्गाय त्रिणवाय शाकुराय हैमन्तिकाय

* ‘दाट्’ इति पाठः समीचीन इव प्रतिभाति ।

चरः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“समाट् दिशां स्रसानी स्र-
स्वत्यृतुर्हेमन्तो विष्टया नः पिपर्तु । अवस्युवाता वृहतीर्नु शक्ररीरिर्न
यज्ञमवन्तु नो घृताची(८)” इति । ‘दिशां’ मध्ये (सम्ययाजते इति)
‘समाट्’ ‘ऊर्ध्वा दिक्’, सा च ‘स्रसानी’ (सामभिः सहिता), ‘स्र-
स्वती’ (बलवती), ‘नः’ (अस्मान्) ‘पिपर्तु’ (पालयतु) । तथा हेमन्तास्य
‘वृत्तुः’ ‘विष्टया’ (विशिष्टया स्थित्या) ‘नः पिपर्तु’ । ‘अवस्युवाताः’
(अवस्यवो रक्षयितारो ‘वाताः’ वायवः यासां वृहतीनामृचां, ताः
अवस्युवाताः), ‘वृहतीः’ (वृहत्यास्यच्छन्दोयुक्ताः), ‘शक्ररीः’ ‘नु’
(शाकरमान्नो योनिभूता वृत्तः अपि), ‘घृताचीः’ (घृताङ्कतियुक्ताः)
सत्यः ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘इमं’ ‘यज्ञमवन्तु’ ।

तत्रैव याज्यामाह,—“सुवर्ती सुदुघा नः पयस्वती दिशां देव्यवतु
नो घृताची । त्वं गोपाः* पुर एतात पश्चाद् वृहस्यते याम्यां
युद्धि वाचम्(१०)” इति । ‘दिशां’ स्वामिभूता देवी* ‘सुवर्ती’
(स्वर्गयुक्ता स्वर्गप्रदेत्यर्थः), ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘सुदुघा’ (काम-
धेनुवत् सुष्ठु दोहनशीला), अत एव ‘पयस्वती’ (क्षीरादिरसद्रव्य-
पूर्णा), विशेषतः ‘घृताची’ (घृतं प्राप्नुवती), हे ‘वृहस्यते’, ‘त्वं’ ‘पुर’
‘एता’ (पुरतो गन्ता मन्) ‘गोपाः’ (रक्षकः) ; ‘उत’ (अपि च)
‘पश्चात्’ (वृष्टतः) अपि रक्षकः, तादृशत्वं ‘याम्यां’ (यममयीं) ‘वाचं’
‘युद्धि’ (योजय), एवमेव वर्त्तस्व आदिशेत्यर्थः ।

अथ ‘सत्रिन् अतिच्छन्दसाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय त्रैशिराव
द्वादशकपालः’ इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“ऊर्ध्वा दिशां रग्नि-

* ‘देवीः’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

राशौषधीनां संवत्सरेण सविता नो अङ्गां । रेवत् सामातिच्छन्दा
 उ च्छन्दोऽजातशत्रुः स्योना नो अस्तु^(११)” इति । ‘दिशां’ मध्ये
 येयम् ‘ऊर्द्धा’ दिक्, सा ‘रन्तिः’ (प्रीतिहेतुः), सा च ‘शौषधीनां’
 वृष्टिद्वारा सन्पादिकेति शेषः । तादृशी ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘स्योना’
 (सुखदा) ‘अस्तु’ । तथा ‘अङ्गां’ समूहरूपेण ‘संवत्सरेण’ सह ‘सविता’
 (सुखप्रदः) ‘अस्तु’ । तथा ‘रेवत्’ (रैवताख्यं) यत् ‘साम’ अति-
 च्छन्दा उ’ (अतिच्छन्दोयुक्ता ऋगपि), तथा तस्यामृचि वर्तमान-
 च्छन्दस्येत्येष समूहः, ‘अजातशत्रुः’ ‘अस्तु’,—अस्मदीयः शत्रुर्यथा
 नोत्पद्यते तथा करोलित्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह,—“सोमत्रयस्तिंशे भुवनस्य पत्नि विवस्वदाते
 अग्नि नो गृणाहि । घृतवती सवितराधिपत्यैः पयस्वती रन्तिराशा
 नो अस्तु^(११)” इति । हे ‘सोमत्रयस्तिंशे’ (त्रयस्तिंशास्यः सोमो यस्या
 ऊर्द्धादिशः सां सोमत्रयस्तिंशा तत्सम्बोधनमिदम्), ‘भुवनस्य
 पत्नी’ (भूतजातस्य पत्नी पालयित्री),* हे ‘विवस्वदाते’ (विवस्वन्नामको
 वातो वायुर्यस्याः सा विवस्वदाता, तत्सम्बोधनमिदं), ‘विवस्वते
 त्वा वाता स्वाहा’ इत्यन्यत्रान्नातं । तथाविधा ‘नः’ ‘अग्नि’
 ‘गृणाहि’ (अस्मान् प्रति हितमुपदिश) । हे ‘सवितः’, इयम्
 ‘आशा’ (दिक्) ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘घृतवती’ (वज्रलघृतसम्पादिका)
 ‘अधिपत्यैः’ (अधिकपालनशक्तिभिः) योजयित्री, ‘पयस्वती’ (क्षीर-
 सन्पादिका), ‘रन्तिः’ (प्रीतिहेतुः) ‘अस्तु’ ।

* अत्र, ‘भुवनस्य पत्नि, भूतजातस्य पत्नी पालयित्री, तत्सम्बोधन-
 मिदम्’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ 'अदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—
 "ध्रुवा दिशां विष्णुपत्न्यघोरास्त्रेशाना महसो या मनोता । बृहस्पति-
 र्मातरिश्वोत वायुः सन्धुवाना वाता अभि नो गृणन्तु^(१२)" इति ।
 'दिशां' मध्ये या 'ध्रुवा' (स्थिरा, सूर्यगतिमापेक्षप्राच्यादिविभागरहिता
 समारूपा) दिक्, यस्य 'बृहस्पतिः' यस्य मातरिश्वास्थो मुख्यवायुः,
 ये च अन्ये 'सन्धुवानाः' (सम्यक् तत्र तत्र कल्पयन्तः) 'वाताः' ते सर्वेऽपि
 'नः' 'अभि' 'गृणन्तु' (अस्मान् प्रति हितमुपदिशन्तु) । कीदृशी ध्रुवा ?
 'विष्णुपत्नी' (विष्णुः पतिः पालको यस्याः सा 'विष्णुपत्नी'), 'अघोरा'
 (शान्तरूपा), 'अस्य' 'महसः' (सर्वस्य बलस्य) 'ईशाना' (नियामिका) ।
 'मनोता' (मनसि ऊता पूजितेत्यर्थः) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या अस्त्रेशाना
 जगतो विष्णुपत्नी । विश्वव्यचा इषयन्ती सुभृतिः शिवा नो अस्त्र-
 दितिरूपस्त्रे^(१४)” । 'अदितिः' (अखण्डनीया) दिक्सामान्यरूपा
 देवता 'उपस्त्रे' (स्त्रोत्सङ्गे) स्थितान् 'नः' (अस्मान्) प्रति 'शिवा'
 (शान्ता) 'अस्तु',—सुखकरी भवतु । कीदृशी अदितिः ? 'दिवो' 'विष्टम्भः'
 (द्युलोकस्याधारभूता), 'पृथिव्या' 'धरुणः' (भूभेधारयत्री), 'अस्य'
 'जगतः' 'ईशाना' (सर्वस्य जगतः स्वामिभूता), (विष्णुः पतिः पालको
 यस्याः सा) 'विष्णुपत्नी', 'विश्वव्यचा' (जगद्द्व्यापिनी), 'इषयन्ती'
 (इषमन्नं कुर्वती), 'सुभृतिः' (शोभनैश्वर्योपेता) ।

अथ 'अग्नये वैश्वानराय दादशकंपालः' इत्यस्य याज्यानुवाक्ययोः
 प्रतीको दर्शयति,—“वैश्वानरो न ऊत्या ष्टेया दिवि^(१५-१६)” इति ।
 'वैश्वानरो न ऊत्या' इति पुरोऽनुवाक्या । 'ष्टेया दिवि' इति याज्या ।

एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठकस्यानुवाकौ व्याख्यातम् ।

अथ 'अनुमत्यै चरुः' इत्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—
“अनु नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वं^(१०-१८)” इति । ‘अनु नोऽद्यानुमतिः’
इति पुरोऽनुवाक्या, ‘अन्विदनुमते त्वम्’ इति याज्या । एतच्चोभयम्
“इदं वामास्ये इविः” (३।३।११) इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अथ 'काय एककपाल.' इत्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्श-
यति,—“कया नसिच आभुत् को अद्य युक्ते^(१८-१०)” इति । ‘कया
नसिच आभुवत्’ इति पुरोऽनुवाक्या, ‘को अद्य युक्ते’ इति याज्या ।
एतच्चोभयम्,—“इन्द्राग्नी रोचना” (४।३।११) इत्यस्मिन्ननुवाके
व्याख्यातम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अथाश्वमेधे या लिष्टिर्हविर्भेदशभिद्युता ।

विधीयतेऽग्नये गायेत्यनुवाकेन (७।५।१४अ०) तत्र च ॥

दे दे याज्यानुवाक्ये स्नामित्यूचो विंशतिस्त्रिह ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसो हार्दं विनाशयम् ।

पुमर्थास्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेत्यरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लक्षणयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्ध-
भूपाकषास्वाश्वधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठकः
सम्पूर्णाः ॥०॥ ॥०॥ ॐ तत्सत् ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

नमस्ते रुद्र मन्यवं उतो त इषवे नमः । नमस्ते
अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः^(१) । या त इषुः शिव-
तमा शिवं बभूव ते धनुः । शिवा शरव्या या तव तथा
नो रुद्र मृडय^(२) । या ते रुद्र शिवा तनूरघोरापाप-
काशिनी । तथा नस्तनुवा शंतमया गिरिशंताभि
चाकशीह^(३) । यामिषुं गिरिशंत हस्ते ॥ १ ॥

विभर्ष्यस्तवे । शिवां गिरिच तां कुरु मा हिंसी
पुरुषं जगत्^(४) । शिवेन वचसा त्वा गिरिशच्छां
वदमसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयश्च सुमना
असत्^(५) । अर्धवाचदधिवक्ता प्रथमो देवो भिपक् ।
अहीश्च सर्वान् जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्यः^(६) । असौ
यस्तान्त्रो अरुण उत बभुः सुमङ्गलः । ये चेमा रुद्रा
अभितौ दिष्टु ॥ २ ॥

अत्राः सहस्रशोऽवैषां हेड ईमहे^(७) । असौ यो-
 ऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः । उतैनं गोपा अह-
 शन्नदृशनुदहार्यः उतैनं विश्वा भूतानि सः दृष्टो मृड-
 याति नः^(८) । नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मी-
 दुषे । अथो ये अस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरन्नमः^(९) ।
 प्र मुञ्च धन्वन्स्त्वमुभयोरारिर्वियोज्यां । याश्च ते हस्त
 इषवः ॥ ३ ॥

परा ता भगवो वप^(१०) । अवतत्य धनुस्त्वः सह-
 स्राक्ष शतैषुधे । निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना
 भव^(११) । विज्यं धनुः कपर्दिनो विशन्त्यो वाणवाः
 उत । अनेशन्नस्येषव आभुरस्य निषङ्गयिः^(१२) । या ते
 हेतिर्मीदुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः । तयास्मान् विश्व-
 तस्त्वमयक्ष्मया परि भुज^(१३) । नमस्ते अत्वायुधाया-
 नातताय धृष्णवे । उभाभ्याम्, उत ते नमो बाहुभ्यां
 तव धन्वने^(१४) । परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् दृणक्तु
 विश्वतः । अथो य इषुधिस्तवारे अस्मन्नि धेहि तम्^(१५)
 ॥ ४ ॥

हस्ते । दिक्षु । इषवः । उभाभ्यां । द्वाविंशतिश्च ॥ १ ॥
 इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

— ❦ —

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥
 इष्टकाचितयः सर्वाश्चतुर्थे हि समापिताः ।
 रुद्राध्याये पञ्चमे तु चित्यग्नौ होम उच्यते ॥२॥
 कर्मप्रकरणे पाठात् कर्माङ्गत्वमपीष्यते ।
 ज्ञानहेतुत्वमप्यस्य तथोपनिषदीरितम् ॥३॥
 किं जप्येनामृतत्वं नो ब्रूहीत्युक्ते मुनिर्जगौ ।
 शतरुद्रीयकेणेति जाबाला आमनन्ति तत् ॥४॥
 स्रत्यागमपुराणेषु रुद्राध्यायप्रशंसनम् ।
 ब्रह्मस्ति तद्विस्तरेण रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ॥५॥
 इह कर्माङ्गता यादृश्वर्णिता ब्राह्मणेन ताम् ।
 बोद्धुं शब्दार्थमात्रस्य विवृतिः क्रियते स्पृष्टा ॥६॥

कल्पः,—‘शतरुद्रीयं जुहोति, जर्त्तिलयवाग्वा गवीधुकयवाग्वा-
 जुह्यात् । जर्त्तिलैर्गवीधुकसक्तुभिर्वा कुशयवसर्पिषा अजाक्षीरेण मृगी-
 क्षीरेण वार्कपर्णेनोदङ्तिष्ठन्, उत्तरस्य पक्षस्य उत्तरगपरस्याः सप्तर्षी
 विकर्षी स्वयमादृष्टायामनु परिचारं वा नमस्ते रुद्रमन्यव इत्येतान्
 अनुवाकाः स्तेधा विभज्ज, अपि वा प्रथमादुपक्रम्य, नमस्तक्षभ्य इति
 जानुदन्ने धारयमाणः, रथकारेभ्यः श्रव इत्युपक्रम्य, नमः स्वायुधाय
 चेति नाभिदन्ने श्लेषेण प्रागवसानेभ्य आस्यदन्ने ऊत्वा, सहस्राणि सहस्रश

इति दशावदाना ऊवाऽन्वारोर्हा जुहोति, नमो रुद्रेभ्यो यो
 पृथियामिति जानुदग्ने धारयमाणः, नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति
 नाभिदग्ने, नमो रुद्रेभ्यो ये दिवीत्यास्यदग्ने ऊवा, एतानेव यजमानं
 वाचयित्वैतानेव विपरीतान् प्रत्यवरोहान् ऊवा, सञ्चरे पशूनामर्क-
 पर्णमुदस्यति यं द्विध्यात् तस्य सञ्चरः' इति । तत्र प्रथमानुवाके
 प्रथमाष्टमहाह,—“नमस्ते रुद्र मन्यवे उतो ते इषवे नमः । नमस्ते
 अस्तु धन्वने बाङ्गभ्यामुत ते नमः^(१)” इति । हे ‘रुद्र’, त्वदीयो यो
 ‘मन्युः’ (कोपः) तस्मै ‘नमः’ ‘अस्तु’, स मन्युरस्मद्दैरिखेव प्रसरतु न
 त्वस्मासु । ‘उतो’ (अपि च) ‘ते’ ‘इषवे’ ‘नमः’ (त्वदीयाय वाणाय
 नमः) ‘अस्तु’, तथा ‘ते’ ‘धन्वने’ (त्वदीयाय धनुषे) ‘नमः’ ‘अस्तु’, ‘उत’
 (अपि च) ‘ते’ ‘बाङ्गभ्यां’ (त्वदीयाभ्यां धनुर्बाणोपेताभ्यां हस्ताभ्यां)
 ‘नमः’ अस्तु । एतत्सर्वं वैरिखेव प्रवर्त्ततां न तु मयीत्यभिप्रायः ।

द्वितीयाष्टमहाह,—“या त इषुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः । शिवा
 शरव्या या तव तथा नो रुद्र मृडय^(१)” इति । हे ‘रुद्र’, ‘ते’ (त्वदीया)
 ‘या’ इयम् ‘इषुः’ ‘शिवतमा’ (शान्ततमा) ‘बभूवः’, तथा त्वदीयं यत्
 ‘धनुः’ शान्ततमं बभूव, ‘या’ च ‘शरव्या’ ‘तव’ (इषुधिः) ‘तथा’ शान्तया
 इच्छा तेन च शान्तेन बाणेन, शान्तेन धनुषा, तथा शान्तया शरव्यया
 ‘नः’ (अस्मान्) ‘मृडय’ (सुखय) भक्तेषु प्रवृत्त्यभावस्तेषां शान्तत्वम् ।

अथ तृतीयाष्टमहाह,—“या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापका-
 शिनी । तथा नस्तनुवा शंतमया गिरिशंताभि चाकशीहि^(१)” इति ।
 हे हि रुद्रस्य तनू, तथा शोपरिष्ठादावायते, ‘रुद्रो वा एष
 यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोरान्या शिवान्या’ इति । हिंसिका घोरा ।

अनुयाहिका शिवा । हे 'रुद्र', 'ते' (तव) 'या' 'तनूः' 'शिवा'
(अस्मासु अनुयाहकारिणी), अत एवाहंसिका भवति । अधोरत्नमेव
स्यष्टीक्रियते,—'अपापकाशिनी' (पापं हिंसारूपमनिष्टं काशयतीति
पापकाशिनी, तादृशी न भवतीत्यपापकाशिनी) । (गिरौ कैलासे
स्थित्वा नित्यं प्राणिभ्यो यः शं सुखं तनोति, तत्सम्बोधनं)
हे 'गिरिशंत' । तथाविध हे रुद्र, 'शंतमया' (अतिशयेन
सुखकारिण्या) 'तया' 'तनुवा' 'अभि चाकशीहि' (मामभिलक्ष्य
प्रकाशं कुरु) । तादृशीं त्वदीयां तनूं प्रकाशयन् मां सुखिनं
कुर्वित्यर्थः ।

अथ चतुर्थीमाह,—'यामिषुं गिरिशंत हस्ते विभर्धस्त्वे । शिवां
गिरिञ्च तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत्^(५)' इति । हे 'गिरिशंत',
'याम्' 'इषुं' (वाणं) 'अस्त्वे' (वैरिषु प्रक्षेप्तुं) 'हस्ते' 'विभर्धिः', (गिरिं
कैलासं चायते पालयति इति 'गिरिञ्च', तत्सम्बोधनं) तथाविध हे
रुद्र, 'तां' 'हस्ते' धृत्याम् 'इषुं' 'शिवां' अस्मासु (शान्तां) 'कुरु' ।
'पुरुषम्' (अस्मदीयं मनुष्यं), 'जगत्' मनुष्यव्यतिरिक्तमपि (जगत् जङ्गमं)
गवादिकं 'मा हिंसीः' ।

अथ पञ्चमीमाह,—'शिवेन वचमा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि ।
यथा नः सर्वमिच्छगदयच्छस् रुमना अमत्^(५)' इति । (गिरौ
कैलासे श्वेते तिष्ठतीति गिरिशः) हे 'गिरिश', त्वाम् 'अच्छ'
(प्राप्तुं) 'शिवेन' (मङ्गलेन) स्तुतिरूपेण 'वचमा' 'वदामसि' (वयं
प्रार्थयामहे),—'यथा' (येन प्रकारेण) 'नः' (अस्मदीयं), 'सर्वमित्'
'जगत्' (यथा सर्वमपि मनुष्यपश्यादिकं जङ्गमजातं) 'अयच्छम्'

(‘अरोगं’) ‘सुमना’ ‘असत्’ (अभवत्),—सौमनस्योपेतं यथा भवति, तथा कुरु ।

अथ षष्ठीमाह,—“अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् । अहींश्च सर्वान् जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्यः^(१)” इति । यो रुद्रः ‘अधिवक्ता’ (अधिकोऽयमित्येवं सर्वेषां अग्रे मां प्रतिवक्तुं क्षमः), तेनोक्ते सति मम सर्वाधिकं तदानीमेव सिध्यति । अतस्तादृशो रुद्रः ‘अध्यवोचत्’ (मां सर्वाधिकं वक्ति) । कीदृशोऽधिवक्ता ? ‘प्रथमः’ (देवानां मध्ये मुख्यः) ‘दैव्यः’ (सर्वान् देवान् अर्हति), स्वयं देवान् पालयितुं क्षम इत्यर्थः । ‘भिषक्’ (एतस्य ध्यानमात्रेण सर्वरोगोपशमनादयं चिकित्सकः) । किं कुर्वन् ? ‘अहींश्च’ ‘सर्वान्’ (सर्पव्याघ्रादीन् सर्वानपि), ‘सर्वाश्च’ ‘यातुधान्यः’ (सर्वानपि राक्षसान्) ‘जम्भयन्’ (विनाशयन्) ।

अथ सप्तमीमाह,—“असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभूः सुमङ्गलः । ये चेमां रुद्रा अभितो दिक्षु त्रिताः सहस्रशोऽवैषां हेड ईमहे^(२)” इति । ‘यः’ रुद्रः, ‘असौ’ (मण्डलस्यादित्यरूपः), स च ‘ताम्रः’ (उदयकाले अत्यन्तरक्तः), ‘अरुण’ (उदयादूर्द्ध्वमीषद्रक्तः) । ‘उत’ (अपि च) ‘बभूः’ (ततोऽप्यूर्ध्वं पिङ्गलः) । एवमन्येऽपि वर्णास्तकालगता उन्नेयाः । ‘सुमङ्गलः’ (नानावर्णः सन् तदा तदा अन्धकारादिनिवर्त्तनादत्यन्तमङ्गलः) । ‘ये च’ अन्ये रश्मिरूपा ‘रुद्राः’ ‘हमाम्’ ‘अभितः’ (अस्या भूमेः परितः) ‘दिक्षु’ ‘त्रिताः’ (प्राच्यादिदिक्षु अवस्थिताः), ते च ‘सहस्रशः’ (अनेकसहस्रसङ्ख्याकाः), ‘एषाम्’ (आदित्य-तद्रश्मि-

* ‘अरोगः’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

‘नमः’ ‘अस्तु’ । ‘अथो’ (अपि च) ‘ये’ केचिद् ‘अस्य’ (रुद्रस्य) ‘सत्वानो’ (मृत्युरूपाः प्राणिनः) ‘तेभ्यः’ (सर्वेभ्यः) ‘अहं’ ‘नमः’ ‘अकरम्’ (नमस्करोमि) ।

अथ दशमीमाह,—“प्र मुञ्च धन्वनस्त्वसुभयोरान्नियोर्जां । याश्च ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप^(११)” इति । हे ‘भगवः’ (भगवान्, पूजावान्[?]) महदैश्वर्यसम्पन्न रुद्र, ‘त्वं’ ‘धन्वनः’ (त्वदीयस्य धनुषः) ‘उभयोरान्नियोः’ (कौश्याः) अवस्थितां ‘ज्याम्’ (मौर्वीं) ‘प्र मुञ्च’ (अवरोपय) । ‘याश्च’ ‘ते’ ‘हस्ते’ ‘इषवः’ वर्तन्ते, ‘ता’ अपि ‘परा’—‘वप’ (परित्यज्य[?]) ।

अथैकादशीमाह,—“अवतत्य धनुस्त्व स्रस्त्राच्च शतेषुधे । नि-
शीर्षं शल्यानां सुखां शिवो नः सुमना भव^(१२)” इति । इन्द्ररूपेण स्रस्त्रसञ्ज्ञाकानि अक्षीणि यस्यासौ स्रस्त्राच्चः । शतसञ्ज्ञाका इषुधयो वाणस्थापनकोशा यस्य अस्मी शतेषुधिः । तादृश हे रुद्र, ‘धनुः’ ‘अवतत्य’ (अवरोपितज्याकं कृत्वा) ‘शल्यानां’ ‘सुखा’ (इषुगतलोहानाम् उपाणि*) ‘निशीर्षं’ (इषुधिषु न्यग्भावेन शीर्षां कृत्वा) ‘नः’ (अस्मान्) भति ‘सुमना’ (अनुग्रहयुक्तः) ‘शिवः’ (शान्तः) ‘भव’ ।

अथ द्वादशीमाह,—“विज्यं धनुः कपर्दिनो विशच्छो वाणवाः
उत । अनेशन्नस्येषव आशुरस्य निषङ्गचिः^(१३)” इति । कपर्दी
जटाजूटः, सोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रः, तस्य ‘धनुः’ ‘विज्यं’ (विगत-
ज्याकम्) अस्तु । ‘उत’ (अपि च) वाणमस्मिन् तिष्ठतीति वाणवान् इषुधिः,

* ‘उपाणि’ इति पाठो भवितुं युक्तः । एवं परत्र शीर्षानिम्बत्र ‘शीर्षानि’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

स च 'विश्वस्यः' अस्तु,—द्वयुगतानां शल्यानां तदुदरे गोपितत्वेन बहिराविर्भूतश्वस्यरहितोऽस्तु । 'अस्य' (रुद्रस्य) 'इषवः' (बाणाः) इषुधौ प्रक्षिप्त्वा 'अनेशन्' (वेद्भुमसमर्थाः) भवन्तु । 'अस्य' (रुद्रस्य) 'निषङ्गथिः' (वाणाधारः) 'आशुः' अस्तु (ईषत्प्रभुः) अस्तु । कुडूमानिखातशङ्कावासं-जितत्वेन(?) वाणान् धारयितुमेव प्रभवति न तु वाणाकर्षणयोग्य इत्यर्थः । अथ वा 'निषङ्गथिः' (खड्गकोशः) ; सोऽपि पूर्ववत् कचि-दारोऽपितत्वेन खड्गं धारयितुमेव प्रभवति, न तु खड्गाकर्षणसमर्थः ।

अथ त्रयोदशीमाह,—“या ते हेतिर्मीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः । तयास्मान् विश्वतस्त्वमयच्छया परि भुज^(१२)” इति । हे 'मीढुष्टम' (अतिशयेन कामाभिवर्धक), 'या' 'ते' 'हेतिः' (तव सम्बन्धि खड्गादिरूपं यदायुध), यदपि तत्र 'हस्ते' 'धनुः' 'बभूव' । 'अयच्छया' (अनुपद्रवकारिण्या) 'तया' हेत्या तयाविधेन धनुषा च 'त्वम्' 'अस्मान्' 'विश्वतः' 'परि भुज' (सर्वतः परिपालय) ।

अथ चतुर्दशीमाह,—“नमस्ते अस्त्रायुधायानातताय धृष्णवे । उभाभ्याम्, उत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने^(१३)” इति । हे रुद्र, 'ते' (त्वदीयाय) 'आयुधाय' (बाणरूपाय) 'नमः' 'अस्तु' । कीदृशांय आयुधाय ?—'अनातताय' (धनुषि सन्धानाभावादनपसारिताय), 'धृष्णवे' (स्वरूपेण प्रहर्तुं प्रगल्भाय) । किञ्च 'ते' (त्वदीयाभ्याम्) 'उभाभ्यां' 'बाहुभ्यां' 'नमः' अस्तु । तथा 'तव' (त्वदीयाय) 'धन्वने' 'नमः' अस्तु ।

अथ पञ्चदशीमाह,—“परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः । अथो य इषुधिक्षवारे अस्मन्नि धेहि तम्^(१४)” इति । हे रुद्र,

‘ने’ (त्वदीयस्य) ‘धन्वनः’ ‘हेतिः’ वाणशल्करूपा ‘अस्मान्’ ‘विश्वतः’ (सर्वतः) ‘परि वृणक्तु’ (वर्जितान् करोतु) मा बाधतामित्यर्थः । ‘अथो’ (अपि च) ‘यः’ ‘तव’ ‘इपुधिः’ ‘अस्मद्’ ‘आरे’ (अस्मन्नो दूरे) ‘नि’-‘धेहि’ (स्यापय) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

नमो हरिण्यवाहवे सेनान्ये दिशाञ्च पतये नमः^(१)
नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमः^(२) नमः ।
सस्त्रिञ्जराय त्विषीमते पथीनां पतये नमः^(३) नमो
बभ्रुशाय विव्याधिनेऽन्नानां पतये नमः^(४) नमो हरि-
केशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः^(५) नमो भवस्य
हृत्यै जगतां पतये नमः^(६) नमो रुद्रायातताविने
क्षेत्राणां पतये नमः^(७) नमः सूतायाहन्त्याय वनानां
पतये नमः^(८) नमो, रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये
नमः^(९) नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये
नमः^(१०) नमो भुवंतये वारिवक्त्रतायैषधीनां पतये
नमः^(११) नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्तीनां पतये
नमः^(१२) नमः कृत्स्नवीताय धावते सत्वनां पतये
नमः^(१३) ॥ १ ॥

वनानां पतये नमः । एकान्नचिः५शब्द ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमेऽनुवाके भगवतो रुद्रस्य या प्रधानभूता तनुः, तां बद्धा प्रसाद्य तस्य ये लीलाविग्रहा जगन्निर्वाहहेतवः तेऽष्टभिरनुवाकैः प्रसाद्यन्ते । तेषु चानुवाकेषु सर्वाण्यपि यजूषि; तानि च द्विविधानि,— उभयतो नमस्काराणि अन्यतरतो नमस्काराणि च । तत्र त्रिषु अनुवाकेषु नमस्कारादिकं नमस्कारान्तकम् एकैकं यजुः; इतरेषु पञ्चसु अनुवाकेषु नमस्कारादिकम् एकैकं यजुः । तत्र द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं यजुराह,—“नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशाञ्च पतये नमः^(१) इति । हिरण्यनिर्मितानि आभरणानि बाह्वोः यस्यासौ हिरण्यबाहुः । संयामेषु सेनां नयतीति सेनानी । तादृशमूर्त्तिधारी यो रुद्रः, तस्मै ‘नमः’ अस्तु । यस्य ‘दिशां’ पालको रुद्रः तस्मै ‘च’ ‘नमः’ अस्तु ।

अथ द्वितीयं यजुराह,—“नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमः^(२) इति । हरितवर्णाः केशा येषां वृक्षाणां, ते हरिकेशाः, तादृशेभ्यो वृक्षेभ्यो रुद्रमूर्त्तिधारिभ्यः ‘नमः’ अस्तु । यो रुद्रः ‘पशूनां’ पालकः, तस्मै ‘नमः’ अस्तु ।

अथ तृतीयं यजुराह,—“नमः सस्यञ्जराय त्विषीमते पथीनां पतये नमः^(३) इति । सस्यञ्जरश्चेत् बालदणवाची । पीतरक्तसङ्कीर्ण-वाची सस्यञ्जरः, बालदणवत् पिञ्जरः सस्यञ्जरः । स च त्विषीमान्*

* त्विषीमते इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दीप्तिमान् । तथाविधरुद्रमूर्त्तये 'नमः' अस्तु । 'पथीनां' (शास्त्रोक्त-
दक्षिणोत्तरद्वितीयमार्गाणां) पतिः (पालको) यो रुद्रः, तस्मै 'नमः'
अस्तु ।

अथ चतुर्थं यजुराह,—“नमो बभ्रुशाय विव्याधिनेऽन्नानां पतये
नमः^(४)” इति । विभर्त्ति रुद्रमिति बभ्रुवृषभः, स एव बभ्रुः, तस्मिन्
श्रुते तिष्ठतीति बभ्रुशः, स च विद्वेषिणो विशेषेण विध्यतीति
विव्याधी । तथाविधाय 'नमः' अस्तु । यश्च 'अन्नानां' पालको रुद्रः,
तस्मै 'नमः' अस्तु ।

अथ पञ्चमं यजुराह,—“नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां पतये
नमः^(५)” इति । नीलालकमूर्द्धजटाय, पलितरक्षिताय, 'उपवीतिने'
(मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे) रुद्राय 'नमः' अस्तु । 'पुष्टानां'
(परिपूर्णगुणानां पुरुषाणां) 'पतये' (स्वामिने) 'नमः' अस्तु ।

अथ षष्ठं यजुराह,—“नमो भवस्य हेत्यै जगतां पतये नमः^(६)
इति । भवः संसारः, तस्य हेतिरायुधं । संसारच्छेत्रे रुद्राय 'नमः'
अस्तु । 'जगतां' यः पालको रुद्रः, तस्मै 'नमः' अस्तु ।

अथ सप्तमं यजुराह,—“नमो रुद्रायाततात्रिने चेत्राणां पतये
नमः^(७)” इति । आततेन विस्तारितेन धनुषा अत्रति रक्षतीत्याततावी,
तस्मै रुद्राय 'नमः' अस्तु । 'चेत्राणां' पालको यो रुद्रः, तस्मै 'नमः'
अस्तु ।

अथाष्टमं यजुराह,—“नमः सूतायाहन्याय वनानां पतये
नमः^(८)” इति । सूतः सारथिः । अहन्यो वैरिभिर्हन्तुमशक्यः ।
तादृशाय रुद्राय 'नमः' अस्तु । यः 'वनानां' पालकः, तादृशाय
रुद्राय 'नमः' अस्तु ।

अथ नवमं यजुराह,—“नमो रोहिताय स्वपतये वृक्षाणां पतये नमः^(९)” इति । रोहितो लोहितवर्णः । स्वपतिः प्रभुः, तस्मै रुद्राय ‘नमः’ अस्तु । ‘वृक्षाणां’ यः पालकः, तस्मै ‘नमः’ अस्तु ।

अथ दशमं यजुराह,—“नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमः^(१०)” इति । राजसभायां मन्त्रालोचनचतुरो मन्त्री, स च वाणिजां स्वामित्वेन वाणिजः, तस्मै रुद्राय ‘नमः’ अस्तु । वनगता गुल्मादयः कक्षाः, तेषां पालकाय ‘नमः’ अस्तु ।

अथैकादशं यजुराह,—“नमो भुवन्त्ये वारिवस्त्रतायौषधीनां पतये नमः^(११)” इति । भुवं तनोतीति भुवन्तिः । ‘वरिवः’ (धनं) तस्य कर्त्ता वरिवस्त्रत्, स एव वारिवस्त्रतः, तस्मै रुद्राय ‘नमः’ अस्तु । ‘ओषधीनां’ ग्राम्यारण्यानां पालकाय ‘नमः’ अस्तु ।

अथ द्वादशं यजुराह,—“नम उषैर्घोषांयाक्रन्दयते पत्तीनां पतये नमः^(१२)” इति । युद्धकाले उच्छ्रितो घोषो ध्वनिर्यस्य अमौ उषैर्घोषः, आक्रन्दयन् वैरिणां रोदयिता; तस्मै रुद्राय ‘नमः’ अस्तु । ‘पत्तीनां’ (पादचारिणे घोधाः पत्तिश्चवाच्याः, तेषां) पालकाय ‘नमः’ अस्तु ।

अथ त्रयोदशमाह,—“नमः कृत्स्नवीताय धावते सलनां पतये नमः^(१३)” इति । कृत्स्नं सैन्यं वीतं वेष्टितं येनामौ कृत्स्नवीतः, ‘धावते’ (पलायमानानां परकीयसैन्यानां पृष्ठतो गच्छन् धावन् तस्मै) सलनः पालकाः, तेषां पालकाय ‘नमः’ अस्तु ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

नमः सहमानाय निव्याधिनं आव्याधिनीनां पतये
 नमः^(१) नमः ककुभाय निषङ्गिणे स्तेनानां पतये
 नमः^(२) नमः । निषङ्गिणं इषुधिमते तस्कराणां पतये
 नमः^(३) नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमः^(४)
 नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः^(५) नमः
 सृक्काविभ्यो जिघांसद्भ्यो मुष्णतां पतये नमः^(६) नमो-
 ऽस्मिद्भ्यो नक्तञ्चरद्भ्यः प्रकृन्तानां पतये नमः^(७) नम
 उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमो^(८)
 नमः ॥ १ ॥

इषुमद्भ्यो धन्वाविभ्यश्च वो नमः^(९) नम आतन्वा-
 नेभ्यः प्रतिर्धानेभ्यश्च वो नमः^(१०) नम आ यच्छद्भ्यो
 वि सृजद्भ्यश्च वो नमः^(११) नमोऽस्यद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो
 नमः^(१२) नमो आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च वो नमो नमः
 स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च
 वो नमो नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमो
 अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यः, च वो नमः^(१३-१०) ॥ २ ॥

कुलुञ्चानां पतये नमो नमः । अश्वपतिभ्यः ।
 चीणिं च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयेऽनुवाके उभयतो नमस्काराणि कानिचिद् यजूंषि उक्तानि ।
अथापराणि तथाविधान्येव तृतीये अस्यष्टार्थानि द्वादश, स्पष्टार्थानि
पञ्च* कानिचिदुच्यन्ते । तत्र प्रथमं यजुराह,—“नमः सहमानाय
नित्याधिन आत्याधिनीनां पतये नमः^(१)” इति सहमानो विरोधिना-
ऽभिभवन् । नितरां विरोधिना विध्यतीति नित्याधी । तादृशाथ
रुद्राय ‘नमः’ । ‘आ’ (समन्ताद्) विध्यन्तीति आत्याधिन्यः शूराः
सेनाः, तामां पालकाय ‘नमः’ ।

अथ द्वितीयं यजुराह,—“नमः ककुभाय निषङ्गिणे स्तेनानां
पतये नमः^(२)” इति । ‘ककुभाय’ ककुत्सदृशाथ प्रधानभूताथेत्यर्थः ।
निषङ्गी खङ्गहस्तः, तस्मै ‘नमः’ । ‘स्तेनाः’ गुप्तचोराः तेषां पालकाय
‘नमः’ । रुद्रो हि लीलया नट इव तत्तद्वेषं धत्ते । यद्वा तस्य
सर्वजगदात्मकत्वात् ये यत्र यथा वर्त्तन्ते, तेषु तत्र रुद्र एव तत्तद्रूपेण
वर्त्तन्ते† इति रुद्रस्य सार्वत्रिकमनुसन्धातुं मन्त्रैरेवमुच्यते । स्तेनादि-
शरीरेषु रुद्रो द्वेषा वर्त्तन्ते†, जीवरूपेणेश्वररूपेण च, तत्र यस्मीवरूपं
तत् स्तेनादिशब्दानां वाच्योऽर्थः, स एव शास्त्रेषु निन्द्यः, यन्तु ईश्वर-
रूपं तन्तु स्तेनादिशब्दैरुपलक्ष्यते, तदनुसन्धानन्तु पापक्षयहेतुत्वेन
परमपुरुषार्थ इति, लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः
प्रयुज्यन्ते इति द्रष्टव्यं । उपलक्षकवाच्यार्थद्वारेण लक्ष्यार्थो मुग्धै-
रपि सहसा सम्यक् बोद्धुं शक्यते, यथा शाखाद्ये चन्द्र इत्यत्र ।

* ‘अस्यष्टार्थानि द्वादश, स्पष्टार्थानि पञ्च’ इति पाठः कश्चित्
नास्ति ।

† वर्त्तन्ते इति पाठो भवितुं युक्तः ।

तस्मान्नक्षत्रार्थस्यैव विवचायामपि सुखावबोधद्वारत्वेन मुख्यार्थवाचकाः
शब्दाः प्रयोक्तव्याः ।

अथ तृतीयं यजुराह,—“नमो निषङ्गिण इषुधिमते तस्कराणां
पतये नमः^(१)” इति । धनुषि सन्धातुं हस्ते धृतो वाणो निषङ्गः,
पृष्ठे बद्धो वाणाधार इषुधिः, तदुभययुक्ताय ‘नमः’ । तस्कराः
प्रकाशचोराः, तेषां पालकाय ‘नमः’ ।

अथ चतुर्थं यजुराह,—“नमो वञ्चते परिवञ्चते स्थायूनां पतये
नमः^(२)” इति । स्वामिन आग्नेो भूत्वा तदीयक्रयविक्रयादिव्यवहारेषु
यच-क्वापि यत्किञ्चिद्द्रव्यापह्नवो वञ्चनं, सर्वेष्वपि व्यवहारेषु
अपह्नवः परिवञ्चनं, तदुभयरूपाय ‘नमः’ । गुप्तचोरा द्विविधाः,—
दूरादागत्य रात्रावज्ञाताः सन्तः कपाटाद्युहाटनेन ये द्रव्यापहर्त्तारस्ते
स्तेनाः, स्वकीया एवभूता रात्रौ अहनि वा अन्यैरज्ञाताः सन्तोऽप-
हर्त्तारो ये ते स्थायवः, तेषां पालकाय ‘नमः’ ।

अथ पञ्चमं यजुराह,—“नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये
नमः^(३)” इति । स्वामिगृह एव कदा अपहरिष्यामीत्यनया बुद्ध्या
सावधानो निरन्तरं चरणशीलो निचेरुः, परितः आपणविथी-
प्रवाटिकादौ अपहारेष्क्या चरणशीलः परिचरः, तदुभयरूपाय
‘नमः’ । मार्गे गन्तुं द्रव्यापहारेणं वाधितुम् अरण्ये वर्त्तमानासोरा
आरण्याः, तेषां पालकाय ‘नमः’ ।

अथ षष्ठं यजुराह,—“नमः सृकाविभ्यो जिघांसद्भ्यो मुष्णतां
पतये नमः^(४)” इति । सृकशब्दो वञ्चवाची तेन स्वशरीरं अवनि-
रचन्तीति सृकाविमः, प्राणिनो हन्तुमिच्छन्तसोरा जिघांसन्तः,

तदुभयरूपाय 'नमः' । ऋषिकाः सन्तो स्वामिधान्यापहर्त्तारो मुष्णन्तः, तेषां पालकाय 'नमः' ।

अथ सप्तमं यजुराह,—“नमोऽसिमङ्गो नक्तं चरङ्गः प्रहन्तानां पतये नमः^(७)” इति । असिमन्तः खड्गधारिणः, ये रात्रौ चरन्तो वीथ्यां निर्गतान् प्राणिनो वाधमानाश्चाराः ते नक्तं चरन्तः, तदुभयरूपाय 'नमः', हवैवापहरन्तः प्रहन्ताः, तेषां पालकाय 'नमः' ।

अथाष्टमं यजुराह,—“नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमः^(८)” इति । शिरोवेष्टनवान् उष्णीषी, ग्राम्यजनवद् उष्णीषेण शिरो वेष्टयित्वा तन्मध्ये प्रविश्य वर्त्तमानस्यैऽत्र उष्णीषी, गिरौ काष्ठादिमन्यादकानां वस्त्रादिकमपहर्त्तुं चरतीति गिरिचरः, तदुभयरूपाय 'नमः' । 'कुं' (भूमिं गृहत्वेत्वादिरूपां) लुञ्चन्ति (अपहरन्तीति) कुलुञ्चाः, तेषां पालकाय 'नमः' ।

अथ नवमं यजुराह,—“नम इधुमङ्गो धन्वाविभ्यश्च वो नमः^(९)” इति । भीषयितुं हस्ते वाणधारिण इधुमन्तः, तथा, भीषयितुं हस्ते धनुर्धारिणो धन्वाविनः, तदुभयरूपा हे रुद्राः, 'वः' (युग्मभ्यं) 'नमः' इति विशेषणद्वयेन वाक्यं भेत्तुं द्विर्नमस्कारः ।

अथ दशमं यजुराह,—“नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमः^(१०)” इति । धनुषि ज्यामारोपयन्त आतन्वानाः, तद्रूपेभ्यो युग्मभ्यं रुद्रेभ्यः 'नमः' । धनुषि वाणं सन्द्धानाः, तद्रूपेभ्यो युग्मभ्यं 'नमः' ।

अथैकादशं यजुराह,—“नम आयच्छङ्गो विसृजङ्गश्च वो

नमः^(११)” इति । व्याकर्षणं कुर्वन्त आयच्छन्तः । वाणं मुञ्चन्तो
विष्टजन्तः । शेषं पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ द्वादशं यजुराह,—“नमोऽस्यद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो नमः^(१२)”
इति । मुक्तस्य वाणस्य लक्ष्यपर्यन्तं गमनं असनं, तस्य कर्त्तारो
अस्यन्तः । लक्ष्यसमीपं गतस्य वाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधः, तस्य
कर्त्तारो विध्यन्तः ।

अथ त्रयोदशयजुरादि—सप्तदशयजुःपर्यन्तानि स्पष्टार्थान्याह,—
“नम आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च वो नमो^(१३) नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च
वो नमो^(१४) नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमो^(१५) नमः सभाभ्यः
सभापतिभ्यश्च वो नमो^(१६) नमो अग्नेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमः^(१७)”
इति ॥

इति साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

नमं आख्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः^(१)
नम उगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्च वो नमः^(२) नमो यत्सेभ्यो
यत्सपतिभ्यश्च वो नमः^(३) नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च
वो नमः^(४) नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमः^(५)
नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः^(६) नमो

महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च वो नमः^(९) नमो रथिभ्योऽरथेभ्यश्च
वो नमः^(९) नमो रथेभ्यः ॥ १ ॥

रथपतिभ्यश्च वो नमो नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च
वो नमो नमः क्षत्रभ्यः संग्रहीतभ्यश्च वो नमो नम-
स्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलालेभ्यः
कर्म्मारेभ्यश्च वो नमो नमः पुञ्जिष्टेभ्यो निषादेभ्यश्च
वो नमो नम इपुठङ्गो धन्वत्तङ्गश्च वो नमो नमो
मृगयुभ्यः श्वनिभ्यश्च वो नमो नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च,
वो नमः^(९-१०) ॥ २ ॥

रथेभ्यः । श्वपतिभ्यश्च । हे च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयेऽनुवाके यानि उभयतोनमस्काराणि यजूंषि उक्तानि,
तेभ्योऽन्यानि कानिचिदुभयतोनमस्काराणि च यजूंषि चतुर्थेऽभिधी-
यन्ते । तत्र प्रथमं यजुराह,—“नम आवाधिनीभ्यो विविधन्तीभ्यश्च
वो नमः^(९)” । ‘आ’ (समन्तात्) वेद्मं शक्या स्त्रीमूर्त्तय आ-
वाधिन्त्यः, विशेषेण वेद्मं शक्या विविधन्त्यः, ताभ्यः ‘नमः’ ।

अथ द्वितीयं यजुराह,—“नम उगषाभ्यस्तृप्तीभ्यश्च वो नमः^(९)”

इति । उल्लेष्टा गणरूपाः सप्तमाहकाद्या स्त्रिय उगणाः, चिंसितुं समर्था दुर्गाद्या उग्रदेवताः त्वंहत्यः ताभ्यः 'नमः' ।

अथ तृतीयं यजुराह,—“नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः^(१)” इति । गर्धनशीला गृत्साः, विषयलम्पटा इत्यर्थः, तेषां पालका गृत्सपतयः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ चतुर्थं यजुराह,—“नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमः^(२)” इति । नानाजातीयानां संघाता व्राताः, तेषां पालका व्रातपतयः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ पञ्चमं यजुराह,—“नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमः^(३)” इति । देवस्थानुचरा भूतविशेषा गणाः, तेषां पालका गणपतयः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ षष्ठं यजुराह,—“नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः^(४)” इति । विरूपा विह्वतरूपा नग्नमुण्डादयः, विश्वरूपाः तुरङ्गगजवक्त्रादिनानाविधरूपधारिणो भृत्याः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ सप्तमं यजुराह,—“नमो महद्भ्यः लुप्तकेभ्यश्च वो नमः^(५)” इति । अणिमाद्यैश्वर्योपेता महान्तः, तद्रहिताः लुप्तकाः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथाष्टमं यजुराह,—“नमो रथिभ्योऽरथेभ्यश्च वो नमः^(६)” इति । रथमारूढा रथिनः, तद्रहिता अरथाः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ नवममारभ्य सप्तदशपर्यन्तानि यजूषि स्पष्टार्थानि यजूषि आह,—“नमो रथेभ्यो रथपतिभ्यश्च वो नमो^(७) नमः सेनाभ्यः

* अत्र यजूषि इत्येकोऽधिक इव प्रतिभाति ।

सेनानिभ्यश्च वो नमो^(१७) नमः क्षत्रभ्यः सङ्गृहीतभ्यश्च वो नमो^(१८)
 नमस्तत्त्वभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो^(१९) नमः कुलालेभ्यः कर्मादेभ्यश्च
 वो नमो^(१९) नमः पुच्छिष्टेभ्यो निषादेभ्यश्च वो नमो^(२०) नम इपुकङ्घो
 धत्सुकङ्घश्च वो नमो^(२१) नमो मृगयुभ्यः श्वनिभ्यश्च वो नमो^(२२)
 नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमः^(२३) इति । पक्षिपुञ्जानां घातकाः
 पुच्छिष्टाः । मत्स्यघातिनो निषादाः । शूनां गलेषु बद्धानां पाशानां
 धारकाः श्वनयः ।

अत्र द्वितीयानुवाकौ लीलार्थदेवतामूर्त्तिप्राधान्येन स्तोतुं प्रवृत्तः ।
 तृतीयानुवाकश्चैवामूर्त्तिप्राधान्येन स्तोतुं प्रवृत्तः । चतुर्थीऽनुवाकौ
 नानाजातिप्राधान्येनेति विभागे द्रष्टव्यः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णायजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थीऽनुवाकः ॥०॥

नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये
 च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च नमः कप-
 र्द्दिने च व्युत्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शत-
 धन्वने च नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च नमो
 मीढुष्टमाय चेषुमते च नमो ह्रस्वाय च वामनाय च
 नमो वृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च संवृध्वने
 च ॥ १ ॥

नमो अग्निष्याय च प्रथमाय च नम आशवे चा-
जिराय च नमः शीघ्रियाय च शीभ्याय च नमः
ऊर्ध्वाय चावखन्याय च नमः स्रोतस्याय च द्वीप्याय
च^(१-१५) ॥ २ ॥

संवृध्वने च । पञ्चविंशतिश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकारण्डे पञ्चमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थेऽनुवाके उभयतो नमस्काराणि यजूषि समापितानि ; अथ
पञ्चममारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेषु नमस्कारोपक्रमण्येव यजूषि
आन्नायन्ते । तत्र पञ्चमानुवाके प्रथमं यजुरारभ्य पञ्चदशान्तामि
यजूषि आह,—“नमो भवाय च रुद्राय च^(१) नमः शर्वाय च पशुपतये
च^(२) नमो नीलपीवाय च श्रितिकण्ठाय च^(३) नमः कपर्दिने च
व्युन्नकेशाय च^(४) नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च^(५) नमो गिरिशाय च
शिपिविष्टाय च^(६) नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च^(७) नमो ब्रह्माय च
वामनाय च^(८) नमो वृहते च वर्षीयसे च^(९) नमो वृद्धाय च
संवृध्वने च^(१०) नमो अग्निष्याय च प्रथमाय च^(११) नम आशवे
चाजिराय च^(१२) नमः शीघ्रियाय च शीभ्याय च^(१३) नम ऊर्ध्वाय
चावखन्याय च^(१४) नमः स्रोतस्याय च द्वीप्याय च^(१५)” इति ।
भवन्ति प्राणिनोऽस्मादिति भवः । रुद्रो,—रोदनहेतुभूतं दुःखं
द्रावयतीति रुद्रः । शृणोति हिनस्ति पापमिति रुद्रः । पशु-

समानान् अज्ञानिनः पुरुषान् पालयतीति पशुपतिः । कालकूट-
 धारणेन नीलवर्णां यीविकदेशो यस्यासौ नीलपीवः । श्रितिः
 श्वेतवर्णावशिष्टः कण्ठप्रदेशो यस्यासौ श्रितिकण्ठः । कपर्दी जटाजूटा
 यस्यासौ कपर्दी । मुण्डितकेशो व्युप्रकेशः । पाशुपतादिवेषेण
 कपर्दित्वं, यत्यादिवेषेण मुण्डितकेशत्वं । इन्द्रवेषेण सहस्राक्षत्वं ।
 सहस्रभुजावतारेण शतसङ्ख्याकैर्धनुर्भिरुपेतत्वं । गिरौ कैलासे श्रिते
 तिष्ठतीति गिरिशः । विष्णुमूर्च्छिधारी श्रिपिविष्टः, 'विष्णुः श्रिपिविष्टः'
 इति श्रुतेः । मेघरूपेणात्यन्तं वर्षयिता मीढुष्टमः । वाणधारक
 इषुमान् । शरीरेऽल्पप्रमाणत्वं द्रुखत्वं । अङ्गुल्याद्यवयवसङ्कोचाद्
 वामनत्वम् । आकारेण प्रौढो हृष्टत् । गुणैः समृद्धो, वर्षायाम् ।
 वयसाऽधिको वृद्धः । सम्यक् स्तुतिभिर्वर्धितः संवृद्ध्वा । जगदुत्पत्तेः
 पूर्वमवस्थितोऽयिः । सभायां मुख्यः प्रथमः । आशुः पापी । अजिरो
 गमनकुशलः । श्रीघ्नियः श्रीघ्नगामी । श्रीभशब्द उदकप्रवाहवाची, तत्र
 अवस्थितः श्रीभ्यः । ऊर्मैस्तरङ्गैः स्थित ऊर्म्यः । अवस्वने (ध्वनिरहिते)
 स्थिरजलेऽवस्थितोऽवस्वन्यः । स्रोतसि (प्रवाहे) स्थितः स्रोतस्यः । द्वीपे
 वारिमध्यवर्त्तिभूमौ स्थितो द्वीप्यः । अत्रैकैकस्मिन् यजुषि चतुर्थ्यन्तार्थं
 पदाभ्यां नमःशब्दं पृथगश्वेतुं समुच्चयार्थं चकारौ पठितौ ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्यत्यजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चा-
 परजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय च नमो
 जघन्याय च बुध्नियाय च नमः सोभ्याय च प्रति-
 सर्थाय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नम उर्वर्याय
 च खल्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नमो
 वन्याय च कक्षाय च नमः अवाय च प्रतिअवाय च,
 नम आशुषेणाय चाशुरथाय च नमः शूराय चाव-
 भिन्दते च नमो वर्मिणे च वरूथिने च नमो विल्विने
 च कवचिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च^(१-१५) ॥
 ॥ १ ॥

प्रतिअवाय च । पञ्चविंशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 पञ्चाऽनुवाकः ॥०॥

पञ्चमेऽनुवाके कानिचिद् अन्यतरतेनमस्काराणि यजूषि उक्तानि ।
 अथ षष्ठे तथाविधान्येव कानिचिद् यजूषि उच्यन्ते । तत्र विद्यमानानि
 पञ्चदश यजूषि आह,—“नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च^(१) नमः पूर्वजाय
 चापरजाय च^(२) नमो मध्यमाय चापगल्भाय च^(३) नमो जघन्याय
 च बुध्नियाय च^(४) नमः सोभ्याय च प्रतिसर्थाय च^(५) नमो याम्याय
 च क्षेम्याय च^(६) नम उर्वर्याय च खल्याय च^(७) नमः श्लोक्याय

चावसान्याय च^(८) नमो वन्याय च कक्ष्याय च^(९) नमः श्रवाय च
 प्रतिश्रवाय च^(१०) नम आशुषेणाय चाशुरथाय च^(११) नमः
 शूराय चावभिन्दते च^(१२) नमो वर्मिणे च वरूथिने च^(१३)
 नमो बिल्मिने* च कवचिने च^(१४) नमः श्रुताय श्रुतसेनाय
 च^(१५)” इति । विद्यैश्वर्यादिभिरधिको ज्येष्ठः । तैः रक्षितो अल्पः
 कनिष्ठः । पूर्वं (जगदादौ) हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजः ।
 अपरस्मिन् (जगदवसानकाले) संहर्तुं कालान्यादिरूपेणोत्पन्नोऽपरजः ।
 मध्यकाले देवतिर्यगादिरूपेणोत्पन्नो मध्यमः । अपगल्भो प्रौढे-
 न्द्रियो बालः । जघने (गवादीनां पश्याङ्गागे) वत्सादिरूपेण भवो
 जघन्यः । बुध्ने (वृक्षादीनां मूले) शाखादिरूपेणोत्पन्नैर बुध्नियः ।
 उभाभ्यां पुण्ड्रपापाभ्यां सह वर्त्तत इति सोभ्योऽ मनुष्यलोकः । अत
 एव आथर्वणिका आमनन्ति, ‘पुण्ड्रेण पुण्ड्रं लोकं नयति पापेन पाप-
 मुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्’ इति । तत्र भवः सोम्यः । प्रतिमरो
 विवाहादौ हस्ते धार्यमाणे रक्षाबन्धः, तमर्हतीति प्रतिमर्थः । यम-
 लोके पापिञ्चकरूपेण भवो याम्यः । जेमो मोक्षः, तमर्हतीति
 चोम्यः । उर्वरा सर्वसस्याद्या भूमिः, तामर्हति धान्यविशेषरूपेणेति
 उर्वर्यः । खलो धान्यविवेचनदेशः, तमर्हति मेढ्यादिरूपेणेति खल्यः ।
 श्लोका वैदिकमन्त्राः, तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र भवः श्लोक्यः । श्रवसानं
 वेदान्तः, तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र भवोऽवसान्यः । वने वृक्षादिरूपेण
 भवो वन्यः । कचे लतादिरूपेण भवः कक्ष्यः । श्रूयत इति श्रूयः-

* संहितायां बिल्मिने इति पाठः ।

† अत्र सोम इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ अवसानवेदान्त इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

ब्रह्मः, प्रतिश्रवः प्रतिध्वनिः । आशुः शीघ्रगामिनी सेना यस्यासौ
 आशुषेणः । शीघ्रगामी रथो यस्यासावाशुरथः । शूरो युद्धे धैर्य-
 वान् । अबभिन्दन् वैरिणां प्रहर्त्ता । वर्मा कञ्चुकोपेतः । वरूथी
 गृहोपेतः । बिल्लं बिलोपेतं युद्धे शिरोरत्नकं, तदस्यास्तीति बिल्ली ।
 कवचः शरीररत्नकः, सोऽस्यास्तीति कवची । अतो वेदेषु प्रसिद्धः ।
 अतौ वेदेषु प्रसिद्धा सेना यस्य सः* अतसेनः ॥

इति साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठाऽनुवाकः ॥०॥

नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च नमो धृष्णवे च
 प्रमृशाय च नमो दताय च प्रहिताय च नमो
 निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णोषवे चायुधिने च
 नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च नमः सुत्याय च पथ्याय
 च नमः काव्याय च नीप्याय च नमः सूद्याय च
 सरस्याय च नमो नाद्याय च वैशन्तार्य च ॥ १ ॥

नमः कूप्याय चावध्याय च नमो वर्ध्याय चावर्ध्याय
 च नमो मेध्याय च विद्युत्याय च नम ईध्रियाय
 चात्तप्याय च नमो वात्याय च रेष्मियाय च नमो
 वास्तव्याय च वास्तुपाय च^(१-११) ॥ २ ॥

* यस्याः स इति सर्वत्र पाठो न सत्यम् ।

वैशन्ताय च । चि०श० ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

षष्ठेऽनुवाके यानि अन्यतरतोनमस्काराणि यजूंषि उक्ताणि,
तेभ्योऽन्यानि कानिचित् सप्तमेऽभिधीयन्ते । तत्र विद्यमानानि षोडश
यजूंष्याह,—“नमो दुन्दुभ्याय चाहमन्याय च^(१) नमो धृष्णवे च
प्रमृशाय च^(२) नमो दूताय च प्रहिताय च^(३) नमो निषङ्गिणे
षेषुधिमते च^(४) नमस्तीर्त्णेषुवे चायुधिने च^(५) नमः स्वायुधाय च
धन्वने च^(६) नमः स्रुत्याय च पथ्याय च^(७) नमः काव्याय च
नीप्याय च^(८) नमः स्रुद्याय च सरस्याय च^(९) नमो नाद्याय च
वैशन्ताय च^(१०) नमः कूप्याय चावद्याय च^(११) नमो वर्ध्याय
चावर्ध्याय च^(१२) नमो मेध्याय च विद्युत्याय च^(१३) नम ईभ्रियाय
चातप्याय च^(१४) नमो वात्याय च रेभ्रियाय च^(१५) नमो वास्तव्याय
च वास्तुपाय च^(१६)” इति । दुन्दुभौ (भेर्यां) भवः शब्दो
दुन्दुभ्यः । आहन्यते ताडयतेऽनेनेत्याहनं दुन्दुभ्याघातार्थो दण्डः,
तत्र ताडनरूपेणोत्पन्न आहन्यः । धृष्णुः युद्धे पलायनरहितः ।
प्रमृशः परसैन्यवृत्तान्तपरामर्शकः । दूतः तद्वृत्तान्तज्ञानकुशलः । प्रहितः
स्वामिना प्रेषितः पुरुषः । निषङ्गी खड्गहस्तः । इपुधिमान् वाष्पा-
धारयुक्तः । तीर्त्णा इषवो यस्यासौ तीर्त्णेषुः । बह्वि आयुधानि
अस्य सन्तीत्यायुधी । शोभनमायुधं चिद्गुणरूपं यस्यासौ स्वायुधः ।

शोभनं धनु* पिनाकरूपं यस्यासौ सुधन्वा । स्तुतिः पादसञ्चारमात्र-
योग्यः क्षुद्रमार्गः, तमर्हतीति स्तुत्यः । पन्थाः अश्वादिसञ्चारक्षमः† प्रौढो
मार्गः, तमर्हतीति पथ्यः । कुक्षितमटति जलमत्रेति‡ काटः, अल्प-
प्रवाहयोग्यः कुल्याप्रदेशः; तत्राल्परूपेण भवः काव्यः । यस्मिन् प्रदेशे
पर्वताद्याञ्जलं न्यग्भावेन पतति स प्रदेशो नीपः, तत्र भवो नीप्यः ।
सुदः कर्दमप्रदेशः, तत्रत्य-जलरूपः सुद्यः । सरः प्रसिद्धं, तत्रत्य-
जलरूपः सरस्यः । नदीगतजलरूपो नाद्यः । अल्पसरो वेगन्तः,
तत्रत्य-जलरूपो वैगन्तः । कूपस्थजलरूपः कूप्यः । अवटस्थजलरूपो
ऽवत्यः । वर्षजलरूपो वर्थ्यः । अवर्थ्यः,—वर्षनिरपेक्षसमुद्रादिजलरूपेण
अवर्थ्यः । मेघेषु स्थितो मेथ्यः । विद्युता सह चरितो विद्युत्यः ।
ईधं निर्मलरूपत्वेन दीप्यमानं शरदभ्रं, तत्र भव ईधियः । आतपेन
सह वृष्ट आतप्यः । वातेन सह वृष्टो वात्यः । रिष्यन्ति विनश्यन्ति
भूतानि अत्रेति रेभ्यः प्रलयकालः, तत्र भवः शर्करापाषाणादिसहितो
वृष्टिजलविशेषो रेभियः । वसु धनं (गवादिपदार्थरूपं), तत्र तत्कार्थ-
रूपेणावस्थितो वास्तव्यः । गृहनिर्माणार्था भूमिर्वास्तुः, तत्पालको
वास्तुपः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

* अथ धनुः इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† पश्यादश्वादिक्षम इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

‡ मन्नेति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

नमः सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय
 च नमः शङ्गाय च पशुपतये च नम उग्राय च
 भीमाय च नमो अग्नेवधाय च दूरेवधाय च नमो
 हन्त्रे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नम-
 स्ताराय नमः शम्भवे च मयोभवे च नमः शङ्कराय च
 मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ १ ॥

नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च नमः पाथीय चावा-
 धीय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नम आता-
 र्थीय चाल्लाद्याय च नमः शष्पाय च फेन्याय च नमः
 सिकत्याय च प्रवाच्याय च^(१-२०) ॥ २ ॥

शिवतराय च । चि०श० ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सप्तमोऽनुवाके यानि यजूषि अन्यतरतोनमस्कारानि उक्तानि,
 तेभ्योऽन्यानि कानिचिदन्यतरतोगमस्काराणि यजूषि अष्टमे
 कथ्यन्ते । तत्र विद्यमानानि सप्तदश यजूषि आह,—“नमः सोमाय
 च रुद्राय च^(१) नमस्ताम्राय चारुणाय च^(२) नमः शङ्गाय च
 पशुपतये च^(३) नम उग्राय च भीमाय च^(४) नमो अग्नेवधाय च
 दूरेवधाय च^(५) नमो हन्त्रे च हनीयसे च^(६) नमो वृक्षेभ्यो

हरिकेशेभ्यो^(७) नमः ताराय^(८) नमः शम्भवे च मयोभवे च^(९)
 नमः शङ्कराय च मयस्कराय च^(१०) नमः शिवाय च शिवतराय
 च^(११) नमस्तीर्थ्याय च कूस्थाय च^(१२) नमः पार्थाय चावार्याय
 च^(१३) नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च^(१४) नम आतार्याय चासा-
 द्याय च^(१५) नमः शय्याय च फेन्याय च^(१६) नमः सिकत्याय च
 प्रवाह्याय च^(१७)” इति । उभया सह वर्त्तत इति योमः । इदो
 रोदनहेतुभूतदुःखं द्रावयति विनाशयतीति रुद्रः । आदित्यरूपेण
 उदयकालेऽत्यन्तं रक्तः तावः । उदयादूर्द्ध्वम् ईषद्रक्तोऽरुणः । शं
 सुखं गमयति प्रापयतीति शङ्गः । पशूनां पालयिता पशुपतिः ।
 विरोधिना नाशयितुं क्रोधयुक्त उग्रः । दर्शनमात्रेण विरोधिनां
 भयहेतुर्भीमः । अग्रे पुरतो वधोऽस्थेति अग्रेवधः, एवं दूरेवधः ;
 पुरतो दूरे वा वर्त्तमानं विरोधिनं अनायासेन हन्तीत्यर्थः । लोके
 ऽपि यत्र विरोधिनं हन्ति तत्र तद्रूपेणायमेव हन्ता ; अत
 एवेश्वरेणार्जुनं प्रत्युक्तं,—“मयैवेते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव
 सव्यसाचिनः” इति । संहारकालेऽतिशयेन सर्वेषां हन्ता हनीयान् ।
 हरितवर्णानि केशसङ्ग्रहानि वर्णानि येषां ते हरिकेशाः, तथाविधा
 ये वृक्षाः कल्पतरुप्रभृतयः, तद्रूपोऽयं रुद्र इत्यर्थः । तारः प्रणव-
 प्रतिपाद्यः । शं (सुखं) भावयति उत्पादयतीति शम्भुः । मयः सुखं
 भावयतीति मयोभूः । एकं विषयसुखम्, अपरं मोक्षसुखमिति
 तयोर्विवेकः । पित्रादिरूपेण शं (लौकिकसुखं) करोतीति शङ्करः ।
 आचार्यरूपेण मयो मोक्षसुखं करोतीति मयस्करः । साक्षात्सुख-
 कारित्वमेताभ्यां पदाभ्यामुक्तं । एतन्मुखेन कारयिष्येत्वं पूर्वाभ्यां

पदाभ्यामिति विवेकः । त्रिवः कल्याणरूपः, स्वयं निष्कल्याण इत्यर्थः ।
 अतिशयेन त्रिवः त्रिवतरः, स्वभक्तान् अपि निष्कल्याणान् करोती-
 त्यर्थः । तीर्थे प्रयागादौ सन्निहितस्तीर्थः । कूले नदीतीरादौ
 प्रतिष्ठापितलिङ्गरूपेणावतिष्ठत इति कूल्यः । पारे संसारसमुद्रस्य
 परतीरे सुमुक्तुभिर्धैर्यत्वेनावतिष्ठत इति पार्यः । अवारे अर्वाक्षीरे
 संसारश्रीहेतुकात्म्यफलप्रदत्वेनावतिष्ठत इत्यवार्थः । प्रकृष्टेन मन्त्र-
 जपादिरूपेण पापतरणहेतुः प्रतरणः । तत्त्वज्ञानरूपेण कृत्स्नसंसारो-
 च्चारणहेतुरुत्तरणः । सम्भवत्यपि संसारोत्तरणहेतौ तत्त्वज्ञाने तदुपेक्ष्य
 काम्यकर्मानुष्ठानेन संसारे पुनरागमनम् आतारः, तमर्हतीत्यातार्यः,
 काम्यफलप्रद इत्यर्थः । अलं सम्पूर्णं कर्म यथा भवति, तथा कर्म-
 फलमन्तीत्यलादो जीवः, 'तयोऽन्यः पिप्पलं खादत्ति' इति श्रुतेः, तस्य
 प्रेरकत्वेन तत्सम्बन्धित्वादात्लाद्यः । शब्धं वालट्ठणं गङ्गातीरादा-
 वुत्पन्नकुशाङ्कुरादि, तदर्हतीति शब्धः । नदीमध्यगतं फेनमर्हतीति
 फेन्यः । सिकतामर्हतीति सिकत्यः । प्रवाहमर्हतीति प्रवाह्यः । यः
 पुरुषः अद्भालुः सन् खानादितत्परो निरम्भरं गङ्गादितीरे वर्त्तते
 तद्रूप इति शब्धादिशब्दानां तात्पर्यार्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णायजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

नम इरिष्याय च प्रपथ्याय च नमः किंशिलाय
 च क्षयणाय च नमः कपर्दिने च पुलस्तये च नमो
 गोधाय च गृह्याय च नमस्तल्प्याय च गेह्याय च
 नमः काव्याय च गह्वरेष्ठाय च नमो हृदय्याय च
 निवेध्याय च नमः पांसुव्याय च रजस्याय च नमः
 शुष्क्याय च हरित्याय च नमो लोप्याय चोत्प्याय
 च ॥ १ ॥

नम ऊर्व्याय च सूर्याय च नमः पर्ण्याय च पर्ण-
 शद्याय च नमोऽपगुरमाणाय चाभिघ्नते च नम आरि-
 खदते च प्ररिखदते च नमो वः किरिकेभ्यो देवानां
 हृदयेभ्यो नमो विश्वीणकेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो
 नम आनिहृतेभ्यो नम आमीवत्केभ्यः^(१-१६) ॥ २ ॥

उत्प्याय च । चयस्त्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 नवमोऽनुवाकः ॥०॥

अष्टमोऽनुवाके यानि अन्यतरतो नमस्काराणि यजुषि उक्तानि,
 तेभ्योऽप्यन्यानि कानिचिन्नवमोऽनुवाके उच्यन्ते । तत्र विद्यमानानि
 एकोनविंशतिसङ्ख्याकानि यजुषि आह,—“नम इरिष्याय च प्रपथ्याय
 च^(१) नमः किंशिलाय च क्षयणाय च^(२) नमः कपर्दिने च पुलस्तये

च^(१) नमो गोष्ठ्याय च गृह्याय च^(२) नमस्तस्याय च गेह्याय
च^(३) नमः काव्याय च गङ्गरेष्ठाय च^(४) नमो हृदय्याय च निवेद्याय
च^(५) नमः पांसव्याय च रजस्याय च^(६) नमः शुष्क्याय च
हरित्याय च^(७) नमो लोप्याय चोत्थ्याय च^(८) नम ऊर्ध्याय च
सूर्याय च^(९) नमः पर्णाय च पर्णशय्याय च^(१०) नमोऽपगुरमाणाय
चाभिप्लवे च^(११) नम आरिखदते च प्ररिखदते च^(१२) नमो वः
किरिक्केभ्यो देवानां हृदयेभ्यो^(१३) नमो विलीणकेभ्यो^(१४) नमो
विचिन्वत्केभ्यो^(१५) नम आनिर्हतेभ्यो^(१६) नम आमीवत्केभ्यो^(१७)
इति । हरिणम् ऊषरं, तत्र भव हरिणः । प्रपयो वज्रभिः सेवितो
मार्गः, तत्र भवः प्रपथः । कुम्भिताः क्षुद्राः शिला यत्र प्रदृशे, तादृशः
शार्करिलः प्रदेशः किंशिलः । ज्यणो निवासयोग्यो देशः । कपर्दी
जटाबन्धनवान् । भक्तानां पुंरतस्तिष्ठतीति पुलस्तिः । गवां स्थानं
गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यः । गृहे भवो गृह्यः । तल्पे खट्वायां शयानः
तल्पः । गेहे प्रासादे भवो गेह्यः । कुम्भितमटति कण्टकलतादि-
पूर्णतया दुष्प्रवेशत्वं प्राप्नोतीति दुर्गमारण्यविशेषः काटः, तत्र भवः
काव्यः । गङ्गरे विषमे गिरिगुहादौ तिष्ठतीति गङ्गरेष्ठः । हृदेषु
अगाधजलेषु भवो हृदय्यः । निवेद्यं नीहारजलं तत्र भवो निवेद्यः ।
पांसुषु परमाणुष्ववस्थितः पांसव्यः ; रजसि विस्पष्टायां धूम्रामवस्थितो
रजस्यः । शुष्केषु काष्ठेषु भवः शुष्क्यः । हरितमार्द्रं, तत्र भवो
हरित्यः । लुप्यते ढणादिकमस्मिन्निति लोपः कठिनप्रदेशः, तत्र
भवो लोप्यः । उलपा बन्धजढणादयः, तत्र भव उलप्यः । उर्व्यां
शुचिर्वा भव ऊर्ध्वः । शोभना ऊर्ध्वयो यस्या गद्या सेचं सुर्मिः,

तत्र भवः सूर्यः । पर्णेषु पत्रेषु भवः पर्णः । शुष्काणां पर्णानां सङ्घातः
पर्णशदः, तत्र भवः पर्णशद्यः । अपगुरमाण उद्यतायुधः । अभिघ्नन्
प्रहरन् । आरिखदन् इषत्खेदयन् । प्ररिखदन् अत्यन्तं खेदयन् ।
किरन्ति भक्तेभ्यो धनानीति किरिका उदाराः रुद्रावताराः ।
ते च देवानां हृदयभृताः, सर्वदेवप्रियत्वात्, तादृशेभ्यो 'वो'
(युक्त्वाभ्य) नमः । चीणकेभ्यो विपरीता विचीणकाः, कदाचिदपि च्य-
रहिता इत्यर्थः । विचिन्वन्ति अपेक्षितमर्थं साधयन्तीति विचिन्वत्काः ।
'आ' समन्तात् निःशेषेण हृतं पापं यैस्ते आनिर्हताः । 'आ' समन्तात्
मीवन्ति* प्राप्तुवन्तीति आमीवत्काः । अत्र 'देवानां हृदयेभ्यः'
इति विचीणविचिन्वदानिर्हतामीवत्केषुं अणनुषज्यते ।

पञ्चमानुवाकमारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेषु अन्यतरतो नमस्काराणि
बहूनि यजूषि अभिहितानि । तैः सर्वैः परमेश्वरस्य सार्वार्थ्यं प्रतिपादयितुम-
एकैकेन यजुषा स्यावरं जङ्गमं चैकैकं रूपमभिहितं । अनुवाकभेदस्तु
ऋतोर्बहिःप्रयोगे मन्त्रभेदाभिप्रायेण द्रष्टव्यः । एकैकोऽनुवाक एकैको
मन्त्रः । तस्य पुरश्चरणादिप्रकारस्तु रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

* 'मीवन्ती' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† अत्र विचीणक-विचिन्वत्कानिर्हतामीवत्केषु इति पाठो भविष्यु-
युक्तः । 'विचीणविचिन्वदानिर्हत अमीवत्केषु' इति सर्वत्र पाठो न
सम्यक् ।

द्रापे अन्धसस्यते दरिद्रन्नीललोहित । एषां पुरुषा-
णाम्प्रां पशूनां मा भेर्मारो मो एषां किञ्चनाममत्^(१) ।
या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी । शिवा
रुद्रस्य भेषजी तथा नो मृड जीवसे^(२) । इमाः रुद्राय
तवसे कपर्दिने क्षयदीराय प्रभरामहे मतिं । यथा
नः शमसद् हिपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन् ॥
॥ १ ॥

अनातुर^(३) । मृडा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षय-
दीराय नमसा विधेम ते । यच्छ्व योश्च मनुरायजे
पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीता^(४) । मा नो महान्त-
मुत मा नो अर्भकं मां न उक्षन्तमुत मा न उक्षितं ।
मा नो वधीः पितरं मोत मातरं प्रिया मा नस्तनुवः ॥
॥ २ ॥

रुद्र रीरिषः^(५) । मा नस्तोके तनये मा न आयुषि
मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो
रुद्र भामितो वधीहविषन्तो नमसा विधेम ते^(६) ।
आरात्ते गोघ्न उत पूरुषघ्ने क्षयदीराय सुक्लमस्मे ते
अस्तु । रक्षा च नो अधि च देव ब्रूद्यथा च नः शर्म
यच्छ द्विवर्षः^(७) । स्तुहि ॥ ३ ॥

अतं गर्तिसद् युवानं मृगं न भीममुपहृत्तुमुग्रं ।

मृडा जरिषे रुद्रस्तवानो अन्यं ते अस्मिन् नि वपन्तु
 सेनाः^(८) । परिं षो रुद्रस्य हेतिर्दृणक्तु परिं त्वेषस्य
 दुमतिरघायोः । अब स्थिरा मघवङ्गास्तनूषु मीङ्-
 स्तीकाय तनयाय मृडय^(९) । मीढुष्टम् शिवतम शिवो
 नः सुमना भव । परमे वृष्य आयुधं निधाय कृत्तिं
 वसान आ चर पिनाकं ॥ ४ ॥

विश्वदागृहि^(१०) । विकिरिद विलोहित नमस्ते
 अस्तु भगवः । यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मिन्नि-
 वपन्तु ताः^(११) । सहस्राणि सहस्रधा बाहुवोस्तव हेतयः ।
 तासामोशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि^(१२) ॥ ५ ॥

अस्मिन् । तनुवः । स्तुहि । पिनाकम् । एकाक्ष-
 चिःशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 दशमोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयानुवाकमारभ्य नवमान्श्वनुवाकेषु विविधानि यजूषि
 उभयतोऽनमस्काराणि अन्यतरतोऽनमस्काराणि चोक्तानि । अथ दशमे-
 ऽनुवाके ऋग्युजा मन्वा उच्यन्ते । तत्र प्रथमाष्टममाह,—“द्रापे
 अन्वसस्यते दरिद्रं नीललोहित । एषां पुरुषाणामेषां पश्यतां मा भे-

मीऽरो मे एषां किञ्चनाममत्^(१)” इति । द्रापयति (कुत्सितां गतिं प्रापयति) इति द्रापिः, पापिनो नरकप्रदानेन क्लेशयतीत्यर्थः । अन्धोऽन्नं तस्य ण्तिः (पालकः), भक्तानामन्नं पालयतीत्यर्थः । दरिद्रत् अकिञ्चनः, स्वयंविरक्त इत्यर्थः । कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहित इति नीललोहितः । एतैः शब्दैः सम्बोध्यमान हे रुद्र, ‘एषां’ अस्मदीयानां ‘पुरुषाणां’ (पुत्रपौत्रादीनां) अस्मदीयानां ‘पशूनां’ (गोमहिष्यादीनाञ्च) समूहं ‘मा’ ‘भेः’ (मा भीषय) । ‘एषाम्’ उक्तानां सर्वेषां मध्ये ‘किञ्चन’ (एकमपि वस्तु) ‘मा अरः’ (मा गच्छतु) मा विनश्यत्वित्यर्थः । ‘मे’ ‘आममत्’ (मैव रुग्णमभूत्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाह-भेषजी । शिवा रुद्रस्य भेषजी तथा नो म्हीऽ जीवसे^(२)” इति । हे ‘रुद्र’, त्वदीया ‘शिवा’ (शान्ता) ‘तनूः’ ‘या’ विद्यते. ‘तया’ तन्वा ‘नः’ (अस्मान्) ‘जीवसे’ (जीवयितुं) ‘म्हीऽ’ (सुखय) । कथं तन्वाः शिवत्वम्?—इति तदुच्यते, यस्मादेवं,—‘विश्वाहभेषजी’ (सर्वेष्वहःसु रोगदारिद्र्यादेरौषधवद्विनाशहेतुः) तस्मात् ‘शिवा’ । किञ्च यस्मात् ‘रुद्रस्य’ तादात्म्यप्राप्तये ‘भेषजी’ (शौषधरूपा),—ज्ञानप्रदानेन जन्ममरणादिदुःखं निवारयति तस्मादप्येषा ‘शिवा’ ।

अथ तृतीयामाह,—“इमाः रुद्राय तवसे कपर्दिने लयदीराय प्र भरामहे मतिं । यथा नः ज्ञमसत् द्विपदे षतुष्यदे विश्वं पुष्टं यामे अस्मिन्ननातुरम्^(३)” इति । ‘यथा’ (येन प्रकारेण), ‘नः’ (अस्मदीयाय) ‘द्विपदे’ (पुत्रपौत्रादिरूपाय मनुष्याय), ‘षतुष्यदे’ (गोमहिष्यादिरूपाय पशवे) च, ‘ज्ञम्’ ‘असत्’ (सुखं स्थान्) । किञ्च

‘अस्मिन्’ ‘ग्रामे’ ‘विश्वे’ (सर्वं प्राणिजातं) ‘पुष्टं’ (सुखपूर्णं) ‘अनातुरम्’ (उपद्रवरहितं) यथा भवति, तथा वयं ‘रुद्राय’ (रुद्रार्थं) ‘इमां’ (पूजाध्यानादिविषयां बुद्धिं) ‘प्र भरामहे’ (प्रकर्षेण पोषयामः) । कीदृशाय रुद्राय?,—‘तवसे’ (बलाय), अस्मदपेक्षितं कर्तुं समर्थाय इत्यर्थः । ‘कपर्दिने’ (जटाबन्धयुक्ताय) तापसवेषाय इत्यर्थः । ‘क्षय-दीराय’ (क्षीयमाणप्रतिपक्षपुरुषाय) अन्यथाभानरूपपापविनाश-हेतवे इत्यर्थः* ।

अथ चतुर्थीमाह,—“मृडा नो रुद्रोत नो मयस्त्राधि क्षयदीराय नमसा विधेम ते । यत् शश्व योश्च मनुरायजे पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतैः^(४)” इति । हे ‘रुद्र’, ‘नः’ (अस्मान्) मृडय इह लोके (सुखय) । ‘जत’ (अपि च) ‘नः’ (अस्माकं) परलोकेऽपि ‘मयः’ (सुखं) कुरु । ‘क्षयदीराय’ (क्षयितास्रदीयपापाय) ‘ते’ (तुभ्यं) ‘नमसा’ (नमस्कारेण) ‘विधेम’ (परिचरेम) । ‘पिता’ (पालकः) ‘मनुः’ (प्रजापतिः) ‘शश्व’ (सुखञ्च) ‘योश्च’ (दुःखपृथग्भावश्च) ‘यत्’ ‘आयजे’ (यत्किञ्चित् सम्यादितवान्), तत् सर्वं, वयं हे ‘रुद्र’,

* ‘यथा’ (येन प्रकारेण) ‘नः’ (अस्मदीयाय) ‘द्विपदे’ (पुत्र-पौत्रादिरूपाय मनुष्याय), ‘चतुष्पदे’ (गोमहिष्यादिरूपाय), ‘तवसे’ (बलाय), अस्मदपेक्षितं कर्तुं समर्थाय इत्यर्थः । ‘क्षयदीराय’ (क्षीयमाणप्रतिपक्षपुरुषाय) पापविनाशहेतवे इत्यर्थः । ‘शम्’ ‘असत्’ (सुखं स्यात्) । ‘यथा’ (येन प्रकारेण) ‘अस्मिन्’ ‘ग्रामे’ यस्मिन् वयं ब्रह्मणः, तस्मिन्, ‘विश्वम्’ अपि प्राणिजातं, ‘पुष्टं’ ‘अनातुरं’ च स्यात्, तेन प्रकारेण ‘इमां’ ‘मतिं’ (इदृशीं बुद्धिं मानस-जात्यां) ‘प्र’ ‘भरामहे’, सर्वदा ब्रह्मत्वात्पाराधयाम इत्यर्थः । कीदृशाय रुद्राय? इति क० सं० पु० पाठः ।

‘तव’ ‘प्रणीतौ’ (प्रणये, स्नेहातिशये) मति ‘अश्वाम’ (प्राप्नुषाम) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उल्लन्तमुत मा न उचितं । मा नो वधीः पितरं मोत मातरं प्रिया मा नस्तनुवो रुद्र रीरिषः^(५)” इति । हे ‘रुद्र’, ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘महान्तं’ पुरुषं (स्यविरं पुरुषं*), ‘मा’ ‘रीरिषः’ (मा हिंसी) । ‘उत’ (अपि च) ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘अर्भकं’ (वालकं) ‘मा’ ‘रीरिषः’ । किञ्च ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘उल्लन्तं’ (सेचनममर्थं) युवानं पुरुषं ‘मा’ ‘रीरिषः’ । ‘उत’ (अपि च) ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘उचितं’† (गर्भस्थं) ‘मा रीरिषः’ । ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘पितरं’ ‘मा वधीः’ । ‘उत’ (अपि च) ‘मातरं’ ‘मा वधीः’, ‘नः’ (अस्मदीयाः) ‘प्रियाः’ च ‘तनुवः’ (शरीराणि) ‘मा’ ‘रीरिषः’ ।

अथ षष्ठीमाह,—“मा नस्तोके तनये मा न प्रायुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम^(६)” इति । हे ‘रुद्र’, ‘नः’ (अस्मदीये) ‘तोके’ (अपत्यमात्रे) ‘तनये’ (विशेषतः पुत्रे) ‘मा’ ‘रीरिषः’ (मा हिंसां कुरु) । ‘नः’ (अस्मदीये) ‘प्रायुषि’ ‘मा’ ‘रीरिषः’ । ‘नः’ (अस्मदीयासु) ‘गोषु’ ‘मा’ ‘रीरिषः’ । ‘नः’ (अस्मदीयेषु) ‘अश्वेषु’ ‘मा’ ‘रीरिषः’ । ‘भामितः’ (क्रुद्धः मन्) ‘नः’ (अस्मदीयान्) ‘वीरान्’ भृत्यान् ‘मा’ ‘वधीः’ । वयं ‘हविष्मन्तः’ (हविर्युक्ताः) ते (तुभ्यं) ‘नमसा’ (नमस्कारेण) ‘विधेम’ (परिचरेम) ।

* इदं पुरुषपदं क० सं० पुस्तके गतम् ।

† उल्लन्तामिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

अथ सप्तमीमाह,—“आरान्ते गोघ्न उत पूरुषघ्ने जयदीराय सुक्ष्मस्त्रे ते अस्तु । रत्वा च नो अधि च देव ब्रूह्यधा च नः शर्म यच्छ द्विवर्हाः^(९)” इति । गोघ्ने ‘गोघ्नः’ तस्य, ‘पूरुषघ्ने’ (पुत्रपौत्रादि-पूरुषघ्नस्य), ‘जयदीराय’ (जयितव्यस्य), ‘ते’ (तव) उग्रस्वरूपम् ‘आरात्’ ‘अस्तु’ (दूरे तिष्ठतु) । यन्तु ‘सुक्ष्मं’ (त्वदीयस्वरूपं सुखकरं) तत् ‘अस्त्रे’ (अस्त्रासु) ‘अस्तु’,—घोराऽन्या शिवाऽन्येति यच्छरीरदयम् उक्तं, तयोर्मध्ये यत् घोरं शरीरं, तत् दूरे गच्छतु । किञ्च ‘नः’ (अस्मान्) ‘रच’ (सर्वतः पालय) । किञ्च हे ‘देव’, ‘अधि’—‘ब्रूहि’ (अस्मान् इतरेभ्यो यजमानेभ्योऽधिकान् देवेषु ब्रूहि) । ‘उत’ (अपि च) ‘द्विवर्हाः’ (द्वयोर्लोकयोर्वर्द्धयिता) त्वं ‘शर्म’ ‘यच्छ’ (सुखं देहि) ।

अथाष्टमीमाह,—“स्तुहि श्रुतं गर्त्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहृन्नु-
सुयं । मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः^(९)”
इति । हे* मदीयं वचः ‘श्रुतं’, मदीयमात्मन्, रुद्रं ‘स्तुहि’ ।
कीदृशं?,—‘गर्त्तसदं’ (गर्त्तमदृशे हृदयपुण्डरीके सर्वदा तिष्ठन्ति),
“ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति” इति श्रुतेः । ‘युवानं’
(नित्यतरुणं) ‘उपहृन्नु’ (प्रलयकाले सर्वं जगत् संहर्तुं) उग्ररूपिणं,
तच्च दृष्टान्तः,—‘भीमं’ ‘मृगं’ ‘न’ (भयङ्करं सिंहमिव),—यथा गज-
विदारणायायः सिंहे भवति तद्वत् । हे रुद्र, ‘स्तवानः’ (अस्मद्वचसा
स्त्वयमानः) ‘जरित्रे’ (जरणशीले देहे) दिने दिने क्षीयमाणे अस्मच्छरीरे
‘मृडु’ (सुखं कुरु) । ‘ते’ (त्वदीयाः) ‘सेनाः’ ‘अस्मत्’ ‘अन्यं’ वैरिणं
‘नि’—‘वपन्तु’ (विनाशयन्तु) ।

* अथ हे ‘रुद्र’ इति आदर्शपुष्पकपाठो न सम्यक् ।

अथ नवमीमाह,—“परि षो रुद्रस्य हेतिर्दृणक्तु परि लेषस्य दुर्मतिरघायोः । अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व मीद्वस्तोकाय तनयाय मृड्य(९)” इति । हन्यते अनयेति ‘हेतिः’ आयुधं । ‘रुद्रस्य हेतिः’ ‘नः’ (अस्मान्) ‘परि’-‘दृणक्तु’ (परितो वर्जितान् करोतु), कदाचित् मा विध्यत्वित्यर्थः । ‘लेषस्य’ (क्रोधाञ्ज्वलितस्य) ‘अंघायोः’ (अघः पापं प्रहाररूपमिच्छतः) रुद्रस्य या ‘दुर्मतिः’ (उगबुद्धिः) सापि अस्मान्परिवृणक्तु । ‘स्थिरा’ (विरोधिनाशाय या दृढा दुर्मतिः) अस्ति, तां ‘मघवद्भ्यः’ (हविर्लक्षणाद्युक्तेभ्यो यजमानेभ्यः) सकाशात् ‘अव’-‘तनुष्व’ (अवततां अपनीतां कुरु) । हे ‘मीद्वः’ (कामानामभिवर्षकं), ‘तोकाय’ (अस्मत्पुत्राय) ‘तनयाय’ (तदीयपुत्राय) च ‘मृड्य’ (सुखं देहि) ।

अथ दशमीमाह,—“मीद्वष्टम शिवतम शिवो न समना भव । परमे वृत्त आयुधं निधाय कृत्स्निं वसान आ चर पिनाकं विभ्रदागहि(१०)” इति । हे ‘मीद्वष्टम’ (अतिशयेन सेचक, कामानामभिवर्षकं), हे ‘शिवतम’ (अतिशयेन शान्तस्वरूप), ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘शिवः’ (शान्तः) ‘सुमनाः’ (सौमनस्येन खेहेन युक्तः) च ‘भव’ । ‘आयुधं’ (त्रिशूलादिकं) ‘परमे’ (अत्युन्नते) ‘वृत्ते’ (वटाश्रत्यादिरूपे)* ‘निधाय’ यथाऽस्माभिर्न दृश्यते, तथा अवस्थाप्य, ‘कृत्स्निं वसानः’ (व्याघ्रचर्ममात्रं परिदधानः) ‘आ—चर’ (अस्मदाभिसुख्येनागच्छ) । आगच्छन्नपि ‘पिनाकं’ ‘विभ्रत्’ (भ्रष्टणार्थं धनुर्मात्रं हस्ते धारयन्) ज्यावाणादिकं परित्यज्य ‘आगहि’ (आगच्छ) ।

* ‘वटाश्रत्यादेरूपे’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

अथैकादशीमाह,—“विकिरिद विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः । यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मिन्निति वपन्तु ताः^(११)” इति । कीर्यन्ते* भक्तानां सन्निधौ बद्धधा प्रक्षिप्यन्त इति विकिरयो धनानि, तानि ददातीति ‘विकिरिदः’, ‘विलोहितः’ (लौहित्यरहितः) श्वेत इत्यर्थः । अत एव मान्त्रिकाः पञ्चाक्षरध्याने स्मरन्ति,—‘ध्येयो मुक्तापरागामृतरसकलिताद्रिप्रभवः’ इति । यदा विशेषेण लोहितो ‘विलोहितः’ इति, अत एवाष्टाक्षरध्याने स्मरन्ति, ‘काञ्चनाभो ध्येयः पद्मानमनस्यः’ इति । भगवान् षड्गुणसम्पन्नः, भगवद्भ्यः षड्गुणवाचिन्व स्मर्यते,—

“ऐश्वर्यस्य समगस्य धर्मस्य यशसः त्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरणा” ॥ इति ।

प्रकारान्तरेणापि स्मर्यते,—

“उत्पत्तिञ्च विनाशञ्च भूतानामागतिं गतिं ।

वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति” ॥

यद्योक्तविशेषणत्रययुक्तं हे रूद्र, ‘ते’ (तुभ्यं) ‘नमः’ ‘अस्तु’ । ‘ते’ (तव) ‘सहस्रं’ (सहस्रसङ्ख्याका) ‘हेतयः’ यानि आयुधानि सन्ति ‘ताः’ सर्वा ‘अस्तु’ ‘अन्यं’ विरोधिनं ‘नि’-‘वपन्तु’ (विनाशयन्तु) ।

अथ द्वादशीमाह,—“सहस्राणि सहस्रधा बाहुवोस्तव हेतयः । तासामीशानो भगवः पराचीनामुखा ह्यधि^(१२)” इति । हे रूद्र, ‘तव’ ‘बाहुवोः’ (हस्तयोः) ‘हेतयः’ ‘सहस्रधा’ (सहस्रप्रकाराः) ‘सहस्राणि’ (सहस्रसङ्ख्याकाः) विद्यन्ते ; धनुः खड्गस्त्रिप्रभृत्सिन्धुः

* विधीर्यन्ते इति पाठो भवितुं युक्तः ।

जातिभेदेन सहस्रप्रकारं, एकैकस्यां जातौ बहवः सहस्रसङ्ख्याकाः ।
हे 'भगवः' (षड्गुणोपेत), त्वं 'ईशानः' समर्थः सन्, तासां हेतीनां
'मुखा' (मुखानि) श्रव्यानि 'पराचीना' 'कृधि' (अस्मत्तः पराङ्मुखानि
कुरु) ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्यां । तेषां
सहस्रयोजनेऽव धेन्वानि तन्मसि^(१) । अग्निन् महत्य-
णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि^(२) नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः
शर्वा अधः क्षमाचराः^(३) । नीलग्रीवाः शितिकण्ठा
दिवः रुद्रा उपश्रिताः^(४) ये वृक्षेषु सप्सिञ्जरा नील-
ग्रीवा विलोहिताः^(५) । ये भूतानामधिपतयो विशि-
खासः कपर्दिनः^(६) । ये अन्नेषु विविर्धन्ति पात्रेषु
विवृतो जनान्^(७) । ये पृथां पथिरक्षय ऐलवदा
यव्युधः^(८) । ये तीर्थानि ॥ १ ॥

प्रचरन्ति सृकावन्तो निपङ्गिणः^(९) । य एतावन्तश्च
भूयांसश्च दिशो रुद्रा वि तस्थिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽव

धन्वानि तन्मसि^(१०) । नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां ये
 अन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वारो वर्षमिषवस्तेभ्यो
 दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्धा-
 स्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं द्विषो यश्च, नो द्वेष्टि
 तं वो जम्भे दधामि^{(११-१२)*} ॥ २ ॥

तीर्थानि । यश्च । षट् च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

नमस्ते । नमो हिरण्यवाहवे । नमः सहमानाय ।
 नम आव्याधिनीभ्यः । नमो भवार्य च । नमो ज्येष्ठार्य
 च । नमो दुन्दुभ्याय च । नमः सोमाय च । नम
 इरिण्याय च । द्रापे । सहस्राणि ॥ एकादश ॥ ११ ॥

नमस्ते^(१-१) । नमो भवार्य च^(५-१) । द्रापे^(१०-१) ।
 सप्तविंशतिः † ॥ २७ ॥

॥०॥ हरिः ओम् ॥०॥

* इदं यजुःत्रयं ।

† प्रथमे १, द्वितीये २, तृतीये २, चतुर्थे २, पञ्चमे २, षष्ठे २
 सप्तमे २, अष्टमे २, नवमे २, दशमे ५, एकादशे च २, इति २० ।

दशमेऽनुवाके ऋग्युपाः केषिन्मन्त्रा उक्ताः, अथैकादशे शिष्टा ऋचः शिष्टानि च यजूषि उच्यन्ते । तत्रादौ दशसङ्ख्याका ऋचः, तासु प्रथमामाह,—“सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्यां । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि^(१)” इति । ‘भूम्याम्’ ‘अधि’ (भूमेरुपरि) ‘ये रुद्राः’ ‘सहस्रशः’ (सहस्रप्रकाराः) ‘सहस्राणि’ (सहस्रसङ्ख्याकाः) सन्ति । सहस्रश इति जात्युक्तिः ; विनायकप्रथम-शैलादयो जातिभेदाः, ते सर्वेऽपि रुद्रविशेषाः, तत्राप्येकस्यां जातौ बहुभिः सहस्रैः सङ्ख्याता मूर्त्तिविशेषाः, ‘तेषां’ सर्वेषां ‘धन्वानि’ (धनूषि) ‘सहस्रयोजने’ (अस्मत्तः सहस्रयोजनव्यवहिते देशे) ‘अव’-‘तन्मसि’ (अवततज्याकानि स्थापयामः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अस्मिन् महत्यर्णवेऽन्तरित्ते भवा अधि^(२)” इति । ‘अस्मिन्’ दृश्यमाने ‘महति अर्णवे’ (महासमुद्रसदृशे) प्रैङ्गे ‘अन्तरित्ते’ ‘अधि’-अित्य वर्त्तमाना ‘भवाः’ (रुद्रमूर्त्तिविशेषाः) ये सन्ति ; ‘तेषां सहस्रयोजने’ इत्युत्तराद्धं द्वितीयादिषु नवमान्तासु ऋचु अनुषज्यते, तदनुषङ्गद्योतनाद्यैव दशम्याष्टचि पुनः पठितम् ।

अथ तृतीयामाह,—“नीलघीवाः श्रितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः^(३)” इति । घीवायामेकस्मिन् प्रदेशे नीलवर्णा ‘नीलघीवाः’ । प्रदेशान्तरे श्वेतवर्णाः ‘श्रितिकण्ठाः’ । कीदृशाः ?—‘शर्वाः’ (रुद्र-मूर्त्तिविशेषाः) । ‘अधः’-‘क्षमाचराः’ (भूमेरधस्तात् पातालेषु सञ्चरन्ति) । तेषामित्यादि पूर्व्ववत् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“नीलघीवाः श्रितिकण्ठा दिवः रुद्रा उपश्रिताः^(४)” इति । ‘दिवम्’ ‘उपश्रिताः’ (स्वर्गे वर्त्तमानाः) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“ये वृक्षेषु सप्तिञ्जरा नीलगीवा वि-
ल्लोहिताः^(५)” इति । यथा लोकेष्ववस्थिता रुद्राः, तथा ‘वृक्षेषु’
अवस्थिताः । तेषु केचित् ‘सप्तिञ्जराः’ (अथवत् वालवृक्षवत् पिञ्जर-
वर्णाः), ‘नीलगीवाः’ (केचित् गीवादेशे नीलवर्णापेताः), अपरे पुनः
‘विल्लोहिताः’ (विशेषेण रक्तवर्णाः), ईदृशा ये सन्ति । तेषामित्यादि ।

अथ षष्ठीमाह,—“ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः^(६)”
इति । भूतशब्देन अन्तर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकारिणो गण-
विशेषा उच्यन्ते, तेषाम् ‘अधिपतयः’ ‘ये’ (रुद्राः), तेषु केचित्
‘विशिखासः’ (मुण्डितमूर्द्धानः), अपरे ‘कपर्दिनः’ (जटाजूटबन्धने-
पेताः) । तेषामित्यादि ।

अथ सप्तमीमाह,—“ये अन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिवतो
जनान्^(७)” इति । ‘ये’ (रुद्राः) ‘अन्नेषु’ भुज्यमानेषु गूढलेनावस्थिताः
सन्तो ‘जनान्’ ‘विविध्यन्ति’ (विशेषेण धातुवैषम्यादिना वाधन्ते) । तथा
‘पात्रेषु’ (पातव्येषु क्षीरोदकादिषु) गूढलेनावस्थिताः ‘पिवतः’ ‘जनान्’
‘विविध्यन्ति’ । तेषामित्यादि ।

अथाष्टमीमाह,—“ये पथां पथिरक्षय ऐलहृदा यव्युधः^(८)”
इति । ‘ये’ रुद्राः ‘पथिरक्षयः’ (लौकिकवैदिकमार्गाणां रक्षकाः) ।
नाथ केषाञ्चिदेव मार्गाणां किन्तु सर्वेषां ‘पथां’ ते च रक्षकाः ।
‘ऐलहृदाः’—(इडं अन्नं, तस्य समूह ऐडं, ऐडमेवैलं, तद्विभ्रतीति
ऐलस्यतः, ऐलस्यत एव ‘ऐलहृदाः’) अन्नप्रदानेन पोषका इत्यर्थः ।
ते ‘यव्युधः’ (यौति मिश्रीभवति विरोधं करोतीति युः शत्रुः युभिः
शत्रुभिः सह युध्यन्तीति ‘यव्युधः’) अन्नप्रदानेन विरोधं करोतीति इत्यर्थः ।
तेषामित्यादि ।

अथ नवमीमाह,—“ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकावन्तो नि-
षङ्गिणः(९)” इति । ‘ये’ रुद्राः ‘तीर्थानि’ (काशीप्रभागादीनि)
रक्षितुं ‘प्रचरन्ति’ । कीदृशा रुद्राः ?—‘सृकावन्तः’ (सृका तुरिका*
इस्ते प्रियमाणा तीर्त्तणया, आयुधविशेषः) तद्युक्ताः केषित् । परे
तु ‘निषङ्गिणः’ (खड्गयुक्ताः) । तेषामित्यादि ।

अथ दशमीमाह,—“य एतावन्तस्य भूयांसस्य दिशो रुद्रा वि-
तस्थिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽव धम्बानि तन्मसि(१०)” इति । ‘ये’
रुद्राः ‘एतावन्तस्य’ (‘सहस्राणि सहस्रशः’ इत्याद्यृग्भिर्यावन्त उक्ता-
स्तावन्तोऽपि) ‘भूयांसस्य’ (इतोऽप्यधिका अन्ये बहवोऽपि) ‘दिशः’
‘वि-’तस्थिरे’ (सर्वा दिशः प्रविश्य स्थिताः) । तेषामित्यादि पूर्ववत् ।

इत्थं दशमह्याका ऋच उक्ताः । अथ त्रीणि यजुषि उच्यन्ते,—
“नसो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां ये अन्तरिक्षे ये दिवि षेषामन्नं वातो
वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशो-
र्द्धास्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं दिशो यस्य नो देष्टि तं वो
जम्हे दधामि(११-१२)” इति । तत्र पृथिव्यादिलोकभेदेनोद्दिष्टभेदाद्
दिग्भेदाच्च यजुस्त्रयं द्रष्टव्यं । तदा एवं पाठः सम्पद्यते,—‘नसो’
रुद्रेभ्यः’ इत्युपक्रम्य ‘ये पृथिव्यां’ ‘येषामन्नम्’ ‘इषवः’ इत्याद्यो
मन्त्रः । ‘ये अन्तरिक्षे’ ‘येषां’ वातः’ ‘इषवः’ इति द्वितीयो मन्त्रः ।
‘ये दिवि’ ‘येषां’ वर्षमिषवः’ इति तृतीयो मन्त्रः । ‘तेभ्यः’ ‘दश
प्राचीः’ इति सर्वत्र समानं । ‘ये’ रुद्राः ‘पृथिव्यां’ वर्तन्ते, तेष्वपि
रुद्रेषु येषां रुद्रविशेषाणाम् ‘अन्नम्’ एव ‘इषवः’ (वाणाः),—

* तुरिका इति भा० च० पृ० पाठः ।

अपथ्यान्नभक्षणे प्रवर्त्य वा अन्नार्थं चौर्यं कारयित्वा वा यान्
 हंसन्ति, तान् प्रति हंसकानां रुद्राणाम् अन्नमेवेषवः, 'तेभ्यः'
 पृथिव्यां स्थितेभ्योऽन्नवाणेभ्यश्च रुद्रेभ्यो 'नमः' । तथा 'ये' रुद्राः
 'अन्तरिक्षे' वर्त्तन्ते, तेषामपि मध्ये 'येषां' 'वातः' 'इषवः' (तीव्रेण
 वायुना रोगानुत्पाद्य हंसन्ति) 'तेभ्यः' अन्तरिक्षवर्त्तिभ्यो वातेभ्यश्च
 रुद्रेभ्यः 'नमः' अस्तु । तथा 'ये' रुद्राः, 'दिवि' वर्त्तन्ते, तेष्वपि येषां
 रुद्रविशेषाणां 'वर्षम्' एव 'इषवः' (अतिवृक्ष्यनाट्टिभ्यां प्राणिना
 हंसन्ति), 'तेभ्यः' (द्विविधितेभ्यो वर्षर्तुभ्यश्च रुद्रेभ्यः) 'नमः' अस्तु ।
 कीदृशो नमस्कारः? इति, स एव विशेष्यते । 'दश प्राचीः',—
 प्राञ्चुखेनाञ्चलिकरणे दशाङ्गुलयः प्रागया भवन्ति । एवं दक्षिणादिषु
 ऊर्द्धान्तेषु योज्यं । ईदृशैरञ्चलिविशेषैः 'तेभ्यः' (रुद्रेभ्यः) 'नमः'
 अस्तु । 'ते' च रुद्राः 'नः' (अस्मान्) 'मृडयन्तु' (सुखयन्तु) । रुद्राः
 सन्तः 'य' (वैरिणं) तूष्णीमवस्थितमपि 'दिशः', 'यश्च' वैरी 'नः'
 (अस्मान्) तूष्णीमवस्थितानपि 'द्वेष्टि', 'तम्' (उभयविधं वैरिणं) हे
 रुद्राः, 'वः' (युष्माकं) 'जम्भे' (विदारितास्ये) 'दधामि' (स्थापयामि) ।

तमिममेकादशानुवाकात्मकं रुद्राध्यायं विनियुक्ते,—'रुद्रो वा
 एष यद्गमिः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वस्वितः स यथा वत्सो जातः
 स्नानं प्रेषत्येवं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेषति तस्मै यदाङ्गतिं न
 जुञ्जयादध्वर्युश्च यजमानश्च ध्यायेच्छतरुद्रियं जुहोति भागधेयेनैवैत
 श्मयति नार्त्तिमाच्छत्यध्वर्युर्न यजमानः' (५।४।३अ) इति ।
 यस्मिन् काले चीयमानः 'अग्निः' अग्नेषचित्तिनिष्पादनेन 'सर्वस्वितः'
 भवति, तस्मिन् काले अयमग्निरुत्पन्नो भवति, सोऽयमुत्पन्नोऽग्निरेव

‘रुद्रः’ इत्युच्यते,—देवैः स्वकीयवामवस्वदाने सति रोदनात् प्रहणिनां सरोदनहेतुदुःखस्य द्रावणाद्वा अग्निरेव रुद्रः ; ‘यथा’ लोके ‘जातः’ ‘वत्सः’ तदानीमेव ‘स्नानं’ प्राप्तुमिच्छति, एवमेव ‘एष’ एतस्मिंश्चित्-समूर्त्तिकाले समुत्पन्नो रुद्रनामकोऽग्निः स्वकीयं भागं दृच्छति ; तस्मात् अग्रये कस्यासिदाङ्गतेरहोमे ‘यजमानम्’ ‘अध्वर्युञ्च’ भवयितुं ‘ध्यायेत्’ अग्निः, अतस्तत्परिहाराय ‘शतरुद्रीयं’* जुहुयात् । शतमित्यपरिमितत्वं लक्ष्यते, अपरिमिता रुद्रा यस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यन्ते, सोऽध्यायः शतरुद्रीयः, तेन होमे सति स्वकीयभागेन रुद्रस्य तुष्टत्वादध्वर्युयजमानो न म्रियेते ।

अथ होमद्रव्यं विधत्ते,—“यद्गाम्याणां पशूनां । पयसा जुहुयाद् गाम्यान् पशून् शुचाऽर्पयेद्यदारण्यानामारण्यान् जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा न गाम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यान्” (५।४।३अ०) इति । ‘शुचा अर्पयेत्’ (सन्तापेन रोगेण योजयेत्) । ‘जर्त्तिलाः’ (आरण्यतिलाः) । ‘गवीधुकाः’ (आरण्यगोधूमाः) ।

पचान्तरं विधत्ते,—“अथो खल्वाङ्गरनाङ्गतिर्वे जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजर्त्तरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजाङ्गत्यैव जुहोति न गाम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यान्” (५।४।३अ०) इति । अदनीयं यद्द्रव्यं तदेव आङ्गतियोग्यं,—‘यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः’ इति न्यायात् । जर्त्तिला गवीधुकाश्च मनुष्यैर्नाद्यन्ते, तस्मान्नाङ्गतियोग्या इति ‘आङ्गः’, (पूर्वपक्षोपन्यासाद्दृङ्माङ्गः) । तस्मादुभयं परित्यज्य

* इति यमिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

अजाचीरेण* जुहुयात् । अजाग्न्योरुभयोः प्रजापतिमुखजन्यत्वेन
साम्यात् इयमजा आग्नेयी यजने आहुतियोग्यैव । अतस्तत्चीरद्रव्येण
जुहोति, ग्राम्यारण्यपथसोः स्त्रीकारात् तेऽपि पञ्चवो न हिंस्यन्ते ।

होमसाधनभूतां जुह्वमपवदितुं साधनान्तरं विधत्ते,—“अङ्गिरसः
सुवर्गं लोकं यन्तोऽजायां घर्मं प्राप्सिञ्चन् सा शोचन्ती पर्णं परा-
जिहीत सोऽर्कोऽभयत् नृदर्कस्यार्कत्वमर्कपर्णेन जुहोति सयोनित्वाद्य”
(५।४।३अ०) इति । प्रवर्ग्यकाले महावीरे सन्त्य-घृतं चीरसहितं घर्मः,
तं ‘घर्मं’ प्रयाणव्यया ‘अङ्गिरसः’ प्रमादात् ‘अजायां’ प्रकर्षेणाप्सिञ्चन् ।
‘सा’ ‘शोचन्ती’ (सापि अजा तेन उष्णघृतेन तप्यमाना) पर्णसदृशं स्वकीयं
रोमसङ्घं भूमावपातयत् । स च रोमसङ्घातो ‘अर्कः’ प्रसिद्धार्करूपेण
प्ररूढः । अर्चनीयेन पूज्येन प्रवर्ग्यघृतेन तथाविधेन अजारोमसङ्घातेन
चोत्पन्नत्वात्स्य, स्यावस्य अर्कनाम सम्यक् । तेन ‘अर्कपर्णेन’ होमे
सति पर्णचीरयोरुभयोरप्यन्यकार्यत्वात् समानयोनित्वं सम्याद्यते ।

होमकाले कञ्चिद्विशेषं विधत्ते,—“उदङ् तिष्ठन् जुहोत्येषा वै
रुद्रस्य दिक् स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्टकायां
जुहोत्यन्त एव रुद्रं निरवदयते” (५।४।३अ०) इति । अन्यप्रदेश-
वर्तिनी चरमेष्टका, सा च सूत्रकारेण दर्शिता,—‘उत्तरस्य पक्षस्य
उत्तरापरस्याः सूत्र्यां विकर्ष्याः स्वयमाह्वयाम्’ इति । अन्य-
देशगतेन होमेन क्रूरमिमं ‘रुद्रम्’ ‘अन्त एव’ निःसारयति ।

रुद्राध्याये होमसाधनं मन्त्रविभागं विधत्ते,—“त्रेधा विभक्तं
जुहोति चय इमे लोका इमानेव लोकान्त्समावदीर्यान् करोति”

* अजाचीरेण इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(५।४।३अ०) इति । तत्र त्रैधाविभाग एवं करणीयः,—“नमस्ते रुद्र” इत्यारभ्य “सभापतिभ्यश्च वो नमः” इत्यन्तः प्रथमो भागः । “नमो अग्नेभ्यः” इत्यारभ्य “अवार्याय च” इत्यन्तो द्वितीयो भागः । “नमः प्रतरणाय च” इत्यारभ्य “य एतावन्तश्च” इति च्चत्वा सहितः तृतीयो भागः ।

त्रिष्वप्याहुतिषु क्रमेण जानुदग्नादिदेशेषु सुगुधारणं हस्ताभिनयेन विधत्ते,—“इयति अग्ने जुहोति अथ इयति अथ इयति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति” (५।४।३अ०) इति ।

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामित्यादियजुस्त्वयसाध्यं होमं विधत्ते,—“तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति षट् सम्यद्यन्ते षड्वा च्चतुव च्चतुभिरेवैनं शमयति” (५।४।३अ०) इति ।

पूर्वोत्तरपक्षभङ्गा अनुपरिक्रम्य होमं विधत्ते,—‘यदनुपरिक्रामं जुहुयादन्तरवचारिणं रुद्रं कुर्यादथो खल्वाहुः कस्यां वा अह दिग्नि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव होतव्यमपरिवर्गमेवैनं शमयति’ (५।४।३अ०) इति । ‘अनुपरिक्रामं’ (अनुक्रमेण परितो भ्रमणं कृत्वा) यदि ‘जुहुयात्’, तदानो तं ‘रुद्रं’ ‘अन्तरवचारिणम्’ (अग्नित्रेवस्य मध्ये प्रविश्य चरन्) कुर्यात् । स च प्रविष्टः क्रूरत्वात् उपद्रवं करोत्येव । तस्मात् परिभ्रमणं न कर्त्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । अथोपशब्दः सिद्धान्तोपक्रमार्थः,—अभिज्ञास्त्वेवम् ‘आहुः’ । खलु-अह* शब्द उपन्यस्तपत्निराकरणद्योतनार्थः,—यदुक्तं पूर्वपक्षिणा, तत्र

* अत्र अभिज्ञास्त्वेवमाहुः । खलु-अहःशब्द इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

भवतीत्यर्थः । अयं 'रुद्रः' सर्वत्र सञ्चरन् कदा 'कस्यां' 'दिशि' वर्त्तते, कस्यां वा न वर्त्तत इति को ज्ञातुं समर्थः, अतो रुद्रमन्त्रेषुम् अनुक्रमेण परिभ्रमणं कृत्वैव होतव्यं । तथा सति परितो यत्र-क्वापि स्थितं रुद्रं श्रवर्जयित्वैव शान्तं करोति । शान्तत्वादेव अन्तः प्रविश्य यं,* रुद्रः सन् अन्तः सञ्चरन् न उपद्रवं करोतीत्यर्थः ।

“नमो रुद्रेभ्यः” इत्यादिमन्त्राणां यजमानवाचनं विधत्ते,—“एता वै देवताः सुवर्गा या उत्तमास्ता यजमानं वाचयति ताभिरेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति” (५।४।३अ०) इति । एतैर्यजुर्भिः प्रतिपाद्या या देवताः सन्ति, ताः स्वर्गंहेतवः । अत एवोत्तमाः (उत्कृष्टाः), चरममन्त्रप्रतिपाद्यत्वाद्वा उत्तमत्वं । ता अर्धैर्युजमानं वाचयेत्, तत्प्रतिपादकानि यजूंषि पाठयेदित्यर्थः । तथा सति ताभिरेव देवताभिरेनं यजमानं स्वर्गं प्रापयति ।

अर्कपर्णस्य परित्यागदेशं विधत्ते,—“यं द्विष्यात् तस्य सञ्चरे पशूनां न्यस्येद् यः प्रथमः पशुरभितिष्ठति स अर्चिमाच्छति” (५।४।३अ०) इति । 'यं' पुरुषं यजमानः 'द्विष्यात्', 'तस्य' 'पशूनां' 'सञ्चरे' प्रदेशे तदर्कपर्णं परित्यजेत् । तत् त्यक्तं पर्णं यः पशुः प्रथमः इतरेभ्यः पशुभ्यः पूर्वः सन् अभिक्रम्य तिष्ठति, स सिध्येत् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

प्रश्ने तु पञ्चमे प्रोक्तः शतरुद्रीयश्लोकः ।

सभापतिभ्य इत्यन्त एको मन्त्रः प्रकीर्त्तितः ॥

अवार्यायेत्यन्त एकस्तन्मसीत्यन्त उत्तरः ।

* अत्र अयमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘नमो रुद्रेभ्यः’ इत्येष पृथिव्यादिविभेदतः ॥

वेधा भिन्नस्ततो होमे षण्मन्वा इह कीर्त्तिताः ॥

अथ मीमांसा,—दशमाध्यायस्याष्टमपादे (४ अ०) चिन्तितम् ।

जर्त्तिलोकेऽस्तुर्धा किं विकल्पोऽथ पयःश्रुतिः ? ।

विकल्पः पूर्ववत्, मैवं वाक्यैक्यात् पयसा सह ॥

अग्नौ श्रूयते,—‘जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वा वा, न याम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यानयो खन्वाङ्गरनाङ्गतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजलीरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजा आङ्गत्यैव जुहोति” (५।४।३ अ०) इति । ‘जर्त्तिलाः’ आरण्यतिलाः । ‘गवीधुकाः’ आरण्य-गोधूमाः । तयोरुभयोर्विकल्पः श्रौत एव । ‘अनाङ्गतिः’ इति पूर्वयोः पक्षयोर्दूषितत्वात् होमाभावस्तृतीयः पक्षः । न चात्र जा नन्गवीधुकयो-रनाङ्गतिलवचनेन पर्युदासः सम्भवति, आङ्गतिपदान्वितस्य नञ्पदस्य जर्त्तिलगवीधुकपदान्वयायोगात्, पयोविधिस्यतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां गत्यन्तराभावेन षोडशीयहणायहणवद्विकल्पः । इति प्राप्ते ब्रूमः,—पयोविधिना सह जर्त्तिलादेरेकवाक्यत्वेनार्थ-वादत्वं युक्तं,—याम्यारण्यपशूद्भिमारोहित्येन प्रश्नस्तथोरपि जर्त्तिल-गवीधुकयोरग्निहोमं प्रति आङ्गतित्वं नास्ति, पयसस्तु तदस्ति; इत्थं महाभागं पय इति, तस्मादर्थवादः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं विनाशयन् ।

पुमर्थास्तुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्क-
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः
सम्पूर्णः ॥०॥

॥०॥ ॐ तत्सत् ॥०॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

अश्वन्नुज्जं पर्वते शिश्रियाणां वाते पर्जन्ये वरुणस्य
शुभे । अङ्ग आषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽधिसमृतां तां
न इषमूज्जं धत्त मरुतः सरराणाः^(१) । अश्वस्ते
द्युदमुं ते शुगच्छतु यं द्विषः^(२) । समुद्रस्य त्वाऽवाक-
याग्ने परिव्ययामसि । पावको अस्मभ्यः शिवो भव^(३) ।
द्विमस्य त्वा जरायुणाग्ने परिव्ययामसि । पावको
अस्मभ्यः शिवो भव^(४) उप ॥ १ ॥

जमनुप वेतसेऽवत्तरन्नदीषा । अग्ने पित्तम्पाम-
सि^(५) । मण्डूकि ताभिरागद्वि सेमन्नो यज्ञं । पावक-
वर्णोः शिवं कृधि^(६) । पावक आ चितयन्त्या कृपा ।
क्षामन् हरुच उषसो न भानुना^(७) । तूर्वन्न यामन्नेत-
शस्य न रण आ यो घृणे । न तटपाणो अजरः^(८) ।

अग्नें पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ
देवान् ॥ २ ॥

वसिष्ठे यस्मिं च^(९) । स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाः
इहा वह । उप यज्ञः हविश्च नः^(१०) । अपामिदं न्यय-
नः समुद्रस्य निवेशनं । अन्यं ते अस्मत्पन्तु हेतयः
पावको अस्मभ्यः शिवो भव^(११) । नमस्ते हरसे
शोचिषे नमस्ते अस्वर्चिषे । अन्यं ते अस्मत्पन्तु
हेतयः । पावको अस्मभ्यः शिवो भव^(१२) । नृषु दे वट् ॥
॥ ३ ॥

अप्सुषदे वड् वनसदे वड् वर्हिषदे वट् सुवर्विदे
वट्^(१३) । ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानाः संवत्स-
रोल्लमुप भागमासते । अहुतादो हविषो यज्ञे अस्मिन्
स्वयं जुहुध्वं मधुना घृतस्य^(१४) । ये देवा देवेषधि
देवत्वमायन् ये ब्रह्मणः पुर एतारो अस्य । येभ्यो नते
पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या अधि
क्षुषु^(१५) । प्राणदाः ॥ ४ ॥

अपानदा व्यानदाश्चक्षुर्दा वर्चोदा वरिवोदाः ।
अन्यं ते अस्मत्पन्तु हेतयः । पावको अस्मभ्यः शिवो
भव^(१६) । अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यःसद्विश्चं न्यचिषं ।
अग्निर्नो वःसते रयिं^(१७) । सैनानीकेन सुविदधो

अस्म यष्टा देवाः आर्यजिष्ठः स्वस्ति^(१८) । अदब्धो
गोपा उत नः परस्या अग्ने द्युमदुत रेवहिदीहि^(१९) ॥

॥ ५ ॥

उप । द्वान् । वट् । प्राणदाः । चतुश्चत्वारिंशच्च ।
॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
प्रपाठके पञ्चमे हि चितिसम्पूर्णनन्तरं ।
वर्णितो रुद्रहोमोऽथ षष्ठे वाच्याऽग्निमंस्कृतिः ॥
परिषेचनमारभ्य संस्कारा ये चिकीर्षिताः ।
ते पञ्चस्वनुवाकेषु प्रोक्ताः शेषोऽश्वमेधगः ॥

तच्च प्रथमानुवाके परिषेचनविकर्षणादयोऽभिधीयन्ते । कल्पः,
'उदकुम्भमादायाध्वर्युरग्मन्नूर्जमिति त्रिः प्रदक्षिणमग्निं परिषिञ्चन्
पर्येति' इति । पाठस्तु,—“अग्मन्नूर्जं पर्वते शिञ्जियाणां वाते पर्जन्ये
वरुणस्य शुभे । अह्न ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽधिसम्भृतां तां न

इषमूर्जं धत्त मरुतः स्रराणाः^(१)” इति । हे ‘मरुतः’, ‘स्रराणाः’ (सम्यग्दानशीलाः) यूयम् अन्यादिगताम् ‘जर्ज’ (बलहेतुम्) ‘इषम्’ (अन्नं) ‘नः’ (अस्मभ्यं) ‘धत्त’ (सम्यादयत) । कीदृशमिषं ? ‘अग्निन्’ (पाषाणे), ‘पर्वते’ (मेरुविन्ध्यहिमवदादौ), ‘वाते’ (प्रचण्डवायौ), ‘पर्जन्ये’ (वर्षणक्षमे प्रौढे मेघे), ‘वरुणस्य शूभ्रे’ (वरुणसम्बन्धिनि बले) च ‘शिश्रियाणाम्’ (आश्रिताम्), ‘जर्ज’ (सारभृतां), तथा ‘अद्भ्यः’ (जलेभ्यः), ‘श्रोषधीभ्यः’ (श्रीह्रियवादिभ्यः), ‘वनस्यतिभ्यः’ (उदुम्बरादिभ्यः), सकाशात् ‘अधिसमृतां’ (अधिकत्वेन सम्यक् सम्पादितां) । यदन्नम् अग्नादिध्वाश्रित्य सारत्वेनावतिष्ठते, यच्च जलादिभ्यः सम्याद्यते, यदपि अस्माकं बरुहेतुः, तथाविधमन्नं प्रयच्छ ।

तमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—“अग्मन्वूर्जमिति परिषिञ्चति मार्जय-
त्येवैनमथो तर्पयत्येव स एनं दत्तोऽनुधन्नाशोचन्नसुभिर्भोक्त उपतिष्ठते”
(५।४।४अ०) इति । ‘एनं’ अग्निं ‘मार्जयति’ (शुद्धं करोति), अग्नि
च ‘तर्पयति’, ‘स’ ‘दत्तः’ अग्निः स्वर्गलोके क्षुत्पीडारहितः सन् ‘एनं’
(यजमानं) सेवते ।

एतद्देदनं प्रश्नसति,—“दृष्यति प्रजया पशुभिर्द्य एवं वेद” (५।४।
४अ०) इति ।

मन्त्रस्य चतुर्थपादे ‘जर्ज’ ‘मरुतः’ इति पदद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः स्रराणां इत्याहान्नं वा जर्जं अन्नं मरुतोऽन्नमेवावरुन्धे” (५।४।४अ०) इति । ‘जर्ज’ (बलहेतुः) ‘अन्नमेव’; ‘मरुतः’ अपि अन्नसम्यादकत्वात् ‘अन्नं’, अत उभयोः पठनादन्नं प्राप्नोति ।

कल्पः, 'अग्नेस्ते जुदमुं ते शुगृच्छ्वलिति त्रिः परिषिञ्चन् प्रति-
पर्येति' इति । पाठस्तु,—“अग्नेस्ते जुदमुं ते शुगृच्छ्वतु यं द्विभः^(१)”
इति । हे 'अग्नेन्' (दृष्टकाभिर्दृढं निष्पादितत्वात् पाषाणसदृश) अग्ने,
यत् 'ते' 'जुत्' (त्वदीया जुत्पीडा) या च 'ते' 'शुक्' (त्वदीयः मन्नापः),
तद्भयमपि 'यं' वैरिणं 'द्विभः', 'अमुं' द्वेष्यम् 'च्छ्वत्' (प्राप्नोतु) ।

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्नेस्ते जुदमुं ते शुगृच्छ्वतु
यं द्विभ इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य जुधा च शुचा चार्पयति” (५।
४।४अ०) इति ।

परिषेचनकाले प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते,—“त्रिः परिषिञ्चन् पर्येति
त्रिवृद्धा अग्निर्थावानेवाग्निस्तस्य शुचश्च शमयति” (५।४।४अ०) इति ।
अग्नेराहवनीयादिरूपेण त्रिगुणत्वम् ।

परिषेचनरहितामप्रदक्षिणावृत्तिं* विधत्ते,—“त्रिः पुनः पर्येति षट्
सम्यद्यन्ते षड्वा चतव चतुभिरेवास्य शुचश्च शमयति” (५।४।४अ०)
इति । पूर्वेण प्रदक्षिणत्रयेण सह षट्सङ्ख्यासम्पत्तिः ।

कल्पः, 'अवकां वेतसशाखां मण्डूकञ्च दीर्घवशे प्रबध्य समुद्रस्य
त्वाऽवाकयेति सप्तभिरष्टाभिर्वाग्निं विकर्षति' इति । तत्र प्रथमामाह,—
“समुद्रस्य त्वा अवाकयाग्ने परिव्ययामसि । पावको अस्मभ्यश्च शिवो
भव^(१)” इति । अवाका शैवालं । हे 'अग्ने', त्वां 'समुद्रस्य' 'अवाकया'
(समुद्रसम्बन्धिना शैलेना) 'परिव्ययामसि' (परितः संवृणोमि) उपरि-

* परिषेचनरहिताम् प्रदक्षिणावृत्तिमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† शैवालेन इति पाठो भवितुं युक्तः ।

भागे सर्वत्र विकर्षामीत्यर्थः । त्वञ्च 'अस्मभ्यम्' (अस्मादर्थं) 'पावकः' (शोधकः) 'शिवः' (शान्तः) च 'भव' ।

अथ द्वितीयामाह,—“हिमस्य त्वा जरायुणाम्ने परिव्ययामसि । पावको अस्मभ्यञ्च शिवो भव(१)” इति । हे 'अग्ने', त्वां 'हिमस्य' (शैत्यस्य), 'जरायुणा' (जरायुवदुत्पत्तिस्थानीयेन शैवात्सेन) । शेषं पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह,—“उप उमन्नप वेतसेऽवन्तरन्नदीक्षा । अग्ने पित्तमपामसि(२)” इति । हे 'अग्ने', 'उमा' पृथिवी, तस्याम् 'उप'-गतो वर्त्तसे । तथा 'वेतसे' (वस्त्रुलके) 'उप'-गतो वर्त्तसे । तथा 'नदीक्षा' (नदीजखपि*) 'अवन्तरन्' (अतिशयेन रत्नकत्वं) यथा भवति, तथा उपगतो वर्त्तसे । तथा त्वम् 'अपां' 'पित्तम्' 'असि' (तेजोऽसि) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो यज्ञं । पात्रकवर्णञ्च शिवं ह्यधि(३)” इति । हे 'मण्डूकि' (मण्डूकजातीये), 'ताभिः' (समनन्तरोक्ताभिः षड्भिः) सह 'आगहि' (आगच्छ) । 'सा' त्वम् 'इमं' (अनुष्ठीयमानं) 'नः' (अस्मदीयं) 'यज्ञं' 'पावकवर्णम्' (अग्निषमानतेजस्कं) 'शिवं' (फलप्रदत्वेन शान्तं) 'ह्यधि' (कुरु) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“पावक आ चितयन्त्या ह्यपा । चामन् रुरुचे उषसो न भानुना(४)” इति । हे मण्डूकि, 'पावके' (अस्मिन्नग्नी) विषयभृते सति 'चितयन्त्या' (चिन्वागया) 'ह्यपा' (ह्यपया) सामर्थ्येन युक्ता सती 'आ' (इहागच्छ) । त्वयि आगतयां सत्यां अथमग्निः 'चामन्'

* 'नदीजखपि' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(चाक्षि घृथियां) 'इत्चे' (दीप्तिमान्) । तत्र दृष्टान्तः,—'उषसः न भानुना' (उषःकालसम्बन्धिना प्रकाशेन यथा पदार्था दीप्यन्ते तदत्) ।

अथ षष्ठीमाह,—“तृर्वन्न यामन्नेतन्नस्य नू रण आ यो घृणे । न तदषाणो अजरः^(८)” इति । 'यः' अग्निः, 'एतन्नस्य' (गमनकुञ्जलस्य अन्नस्य) 'यामन्' (नियामकः) 'रणे' (युद्धे) 'तृर्वन्न' (परवलानि हिंसन्निव) 'आ'-'घृणे' 'नु' (सर्वतो दीप्यते खलु), सोऽग्निः 'अजरः' (जरारहितः) 'तदषाणः' 'न' (दृष्ट्यायुक्तो न) भवति । यथा लोके ब्रीघगमनस्वभावम् अन्नं वामहस्तगतं खलीनेन दृढं नियम्य रणे प्रवर्त्तमानः पुरुषः परवलानि हिंसन् न त्वरते, एवमयमग्निः प्रज्वलति, न कदाचित् जीर्यति, नाप्यसौ दृष्ट्यायुक्तः, किन्तु दृप्त इत्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह,—“अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रथा देव जिह्वया । आ देवान् वचि यचि च^(९)” इति । हे 'पावक' (शोधक), 'देव' (द्योतनात्मक), 'अग्ने', 'रोचिषा' (दीप्तिमत्या) 'मन्द्रथा' (अच्छाया) 'जिह्वया' (वाचा) 'देवान्' 'आ'—'वचि' (आवह), 'यचि' (यज) ।

अथाष्टमीमाह,—“स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाः इहावह । उप यज्ञं हविष्य नः^(१०)” इति । हे 'पावक' (शोधक), 'दीदिवः' (दीप्यमान), 'अग्ने', 'नः' (अस्मदर्थं) 'देवान्' 'इह' (कर्माणि) 'आवह', अस्माकम् इमं 'यज्ञं' 'हविष्य' 'उप' (देवसमीपे) प्रापय ।

एतैरष्टभिर्मन्त्रैः साध्यं विकर्षणं विधत्ते,—“अपां वा एतत् पुष्यं यद्वेतसोऽपाः अरोऽवका वेतसश्चाखया चावकाभिश्च विकर्षति आपो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचं इमयति” (५।४।४ अ०) इति ।

योऽयं 'वेतसः', सोऽयम् 'अपां' पुष्यस्थानीयः, अप्सु जायमानत्वात् ।
 यास्य 'अवकाः' (श्रीवालाभिधाः) ता 'अपां शरः' (सारं* दध्नेो मण्डमिव) ।
 तस्मात् एताभ्यामग्निं विकर्षेत,—चितेरूपरि नानादिन्नु विविधमेतदुभयम्
 आकर्षेदित्यर्थः) । 'आपो' दाहनिवारकत्वात् 'शान्ताः', अप्सम्बन्धिना
 द्रव्यद्वयेन विकर्षणे सति 'शान्ताभिः' ऋग्भिः 'एव' 'अस्य' अग्नेः 'ग्रुचं'
 'श्रमयति' ।

पूर्वोक्तद्रव्यद्वयेन सह मण्डूकस्यापि कर्षणप्रोचकत्वं विधत्ते,—
 "यो वा अग्निं चितं प्रथमः पशुरधिक्रामतीश्वरो वै तः शुचा
 प्रदहे मण्डूकेन विकर्षत्येष वै पशूनामनुपजीवनीयो न वा एष
 याम्येषु पशुषु हितो नारण्येषु तमेव शुचाऽर्षयति" (५।४।४ अ०) इति ।
 गोमहिषाजादीनां मध्ये 'यः' 'पशुः' इमम् इष्टकाभिः 'चितम्'
 'अग्निं' प्रथमम् अधिरुद्ध पादेन आक्रामति, 'तं' पशुं सन्तापेन प्रदग्धुम्
 अयमग्निः प्रभुर्भवति । तस्मात् पश्वन्तरेण विकर्षणं न कुर्यात्, किन्तु
 'मण्डूकेन' कुर्यात् । मण्डूकस्य यागयोगेषु 'याम्येषु' 'आरण्येषु' च
 पशुषु अनन्तर्भावात्तोकेऽपि गोमहिषादिवदुपयोगादर्शनाच्च केनाप्युप-
 जीव्यो न भवति । अतस्तेन विकर्षणे तमेव मण्डूकं सन्तापेन
 योजयति ।

तस्मिन् विकर्षणे "समुद्रस्य त्वा" इत्यादीन् मन्वान् विनियुक्ते,—
 "अथाभिर्विकर्षत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्थावानेवाग्निस्तस्य शुचः
 श्रमयति" (५।४।४ अ०) इति ।

* सार इति भवितुं युक्तः ।

सामान्यतो विहितान् मन्त्रान् विशेषतो विधत्ते,—“पावक-
वतीभिरन्नं वै पावकोऽन्नेनैवास्य शुचश्च शमयति”(५।४।४ अ०) इति ।
‘पावकः अस्मभ्यं शिवो भव’ इत्येवं पावकशब्दो यासु ष्चतु विद्यते,
ताः पावकवत्य इत्यर्थः; ताभिः ‘विकर्षतीत्यनुवर्त्तते । पावकस्याग्नेरक्ष-
वचनहेतुत्वाद्ब्रह्मत्वम् ।

कल्पः, ‘अपामिदं न्ययनं, नमस्ते हरसे शोचिषा इति दाभ्या-
मग्निमधिरोहति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“अपामिदं न्ययनश्च
समुद्रस्य निवेशनं । अन्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यश्च
शिवो भव^(११)” इति । ‘इदं’ चित्याग्निस्थानं ‘अपां’ ‘न्ययनं’
(नियमेन प्राप्तिस्थानं), यागद्वारापि आपः प्राप्यन्ते । अत एव अपां
वज्रलत्वात् ‘समुद्रस्य’ ‘निवेशनं’ (गृहस्थानीयं) । तद्रूप हे अग्ने,
त्वदीया ‘हेतयः’ अस्मत्तः ‘अन्यं’ विरोधिनं पुरुषं ‘ताः’ (क्लेशयन्तु) ।
‘अस्मभ्यं’ (अस्मदर्थं) ‘पावकः’ (शुद्धः) ‘शिवः’ (शान्तः) च ‘भव’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे ।
अन्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यश्च शिवो भव^(१२)” इति ।
हे अग्ने, ‘ते’ (तव) ‘हरसे’ (रसानां हन्त्रे) ‘शोचिषे’ (शोषणहेतवे)
तेजसे ‘नमः’ ‘अस्तु’ । किञ्च ‘ते’ (तव) ‘अर्चिषे’ (पदार्थान् प्रकाश-
यिषे तेजसे) ‘नमः’ ‘अस्तु’ । अन्यमित्यादिपूर्व्ववत् ।

एतन्मन्त्रसाध्यात् अधिरोहणात् पूर्व्वमुपानत्प्रतिभोचनं विधत्ते,—
“मृत्युर्वा एष यदग्निर्ब्रह्मण एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनं काष्ठीं उपा-
नहाषुपमुञ्चते ब्रह्मणैव मृत्योरन्तर्धत्ते” (५।४।४ अ०) इति । अग्ने-
र्दाहकत्वान्मृत्युत्वं प्रसिद्धं, ‘कृष्णाजिनं’ तु ‘ब्रह्मणः’ (वेदस्य) ‘रूपं’; अत

एव दीक्षाप्रकरणे समानायते, “स्रक्क्षान्ने वै देवेभ्यो यज्ञायतिष्ठमाने कृष्णो रूपं कृत्वापकन्यातिष्ठताम्” (६।१।३अ०) इति । कृष्णाजिनेन निर्मिते ‘उपानहौ’ ‘काष्णी’, तयोः प्रतिमोके सति वेदेनैव ‘मृद्युः’ अन्तर्हितो भवति ।

उपानद्वयस्य प्रतिमोकाप्रतिमोकयोर्दोषसङ्गावात् एकस्या एव प्रतिमोकं विधत्ते,—“अन्तर्ह्योर्धन्नेऽन्तरन्नाद्यादित्याऊरन्यासुपमुञ्चते ऽन्यान् न अन्तरेव मृद्योर्धन्नेऽवास्त्राद्य् हन्थे” (५।४।४अ०) इति । उभयोरपि अप्रतिमोकतया मृद्युबाधः; प्रतिमोकेन मृद्योरन्तर्धानं,—मृद्युरूपशाम्यति । अस्ति त्वन्यो दोषः, यथा मृद्योरन्तर्धानं, एवमन्नाद्यादपि अन्तर्हितो भवति इत्येवमभिज्ञा आहुः; अतस्तत्परिहारार्थकाम् उपानहं उपमुञ्चते, इतरां नोपमुञ्चत । तथा सति उपमोकेन मृद्योरन्तर्धानं भवति, अनुपमोकेन च अन्नाद्यं प्राप्नोति ।

उपानदुपमोकादूर्द्धं यत् चितेरधिरोहणं, तदङ्गभूते द्वितीयेऽस्मिन् मन्त्रे प्रथमादूर्ध्वस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“नमस्ते हरसे शोचिष इत्याह नमस्कृत्य हि वसीयाःसमुपचरन्ति” (५।४।४अ०) इति । लोके षि योऽतिशयेन वसुमान् भवति, तं मृत्या आदौ ‘नमस्कृत्य’, पश्चाद् ‘उपचरन्ति’; ततोऽग्नेरप्यत्र नमस्कारो युक्तः ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अन्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतय इत्याह यमेव देष्टि तमस्य शुचार्पयति” (५।४।४अ०) इति । ‘तं’ (द्वैत्यम्) ‘अस्य’ (अग्नेः) सन्तापेन योजयति ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“पावको असभ्यः शिवो भवेत्याहान्नं वै पावकोऽन्नमेवावहन्थे” (५।४।४अ०) इति ।

अपामिदं न्यमित्यादिमन्त्रसङ्ख्याविशिष्टम्* अधिरोहणं विधाने,—
“द्वाभ्यामधिक्रामति प्रतिष्ठित्यै” (५।४।४ अ०) इति ।

सामान्येन विनियुक्तौ मन्त्रौ पुनर्विशेषाकारेण विनियुक्ते,—
“अपस्यवतीभ्याः शान्थै” (५।४।४ अ०) इति । “अपामिदम्” इत्येवम्
अपशब्दो यथोर्ध्वं सित्ते अपस्यवत्यौ, ताभ्यामधिरोहणे सति अग्नि-
तापस्य शान्तिर्भवति ।

कल्पः, ‘नृषदे वडिति पञ्चभिरुत्तरवेदिवदग्निः स्वयमाहृषां वा
व्याघार्य’ इति । पाठस्तु,—“नृषदे वट् अप्पुषदे वट् वनसदे वट्
बर्हिषदे वट् सुवर्विदे वट्^(१९)” इति । नृषु (मनुष्येषु) आठारग्निरूपेण
सीदतीति ‘नृषत्’, तस्मै ‘षट्’ (हविर्दत्तं) । वाङ्मूरूपेणापुः सीदतीति
‘अप्पुषत्’ । दावाग्निरूपेण वने सीदतीति ‘वनसत्’ । आहवनीयादिरूपेण
बर्हिषि यज्ञे सीदतीति ‘बर्हिषत्’ । आदित्यरूपेण सुवर्गं विन्दते,
लभते, इति ‘सुवर्वित्’ ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“नृषदे वडिति व्याघारयति पञ्चया-
ज्रत्या यज्ञसुखमारभते” (५।४।५ अ०) इति । पञ्चमङ्गोपेतया
आज्रत्या यज्ञे सुखमङ्गं उपक्रान्तवान् भवति ।

अथ दक्षिणमंसमुत्तरां श्रेणिमित्यादिकं (?) वक्रान्वं विधाने,—
“अत्रणया व्याघारयति, तस्मादच्छ्रया पञ्चवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रति-
ष्ठित्यै” (५।४।५ अ०) इति ।

मन्त्रगतं वट्कृद्दं प्रशंसति,—“यद्वषट्कुर्याद् यातयामस्य वषट्-
कारः स्याद् यन्न वषट्कुर्याद्द्रचाऽसि यज्ञः हन्युर्वज्रित्याद्द परोक्षमेव

* न्ययनमित्यादिमन्त्रसङ्ख्याविशिष्टमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

वषट्करोति नास्य यातयामा वषट्कारो भवति न यज्ञः रक्षाः सि
 घ्नन्ति” (५।४।५।अ०) इति । एतच्च वाक्यं,—“सन्ते वायुर्मातरिश्वा दधातु”
 (४।१।४।अ०) इति मन्त्रे, “तस्मै च देवि वषडस्तु तुभ्यम्” इत्यस्य
 व्याख्यानरूपत्वं (?) ब्राह्मणेन (५।१।५।अ०) उदाहृत्य सम्यग्विवृतम् ।

कल्पः, ‘ये देवा देवानामिति द्वाभ्यामनु परिचारं दध्ना मधु-
 मिश्रेण दर्भगुमुष्टिनाग्निं व्योचति’ इति । तत्र प्रथमाष्टकमाह,—
 “ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां संवत्सरीणमुप भागमासते ।
 अङ्गतादो हविषो यज्ञे अस्मिन् स्वयं जुहुध्वं मधुनो घृतस्य^(१४)”
 इति । द्विविधा देवा हविर्भुजः,—इन्द्रवरुणादयः शरीरनिर्वाहकाः,
 प्राणात्मकाः प्राणापानादयश्च, दीव्यतीति व्युत्पत्तेरुभयत्रापि सम्भवः;
 उभयेऽप्येते यज्ञियाः, तत्रेन्द्रादयो ‘देवाः’ यज्ञेन पूज्यत्वाद् यज्ञियाः,
 प्राणादयस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद् यज्ञियाः । एवं सति ‘यज्ञियानाम्’
 इन्द्रादीनां ‘देवानां’ सम्बन्धिनः प्राणरूपा ‘ये’ यज्ञियानां*
 ‘संवत्सरीणं’ (संवत्सरेण साध्यं) चित्याग्निं ‘भागं’ (भजनीयम्) ‘उप-
 ‘आसते’ (सेवन्ते) । प्राणाद्या ‘अङ्गतादः’,—ङ्गतं स्वाहाकारे समर्पितम्
 ‘अदन्तीति ङ्गताद इन्द्रादयः, तद्विपरीतत्वात् प्राणा ‘अङ्गतादः’ ।
 तथाविधा हे प्राणाः, ‘अस्मिन्’ ‘यज्ञे’ ‘हविषः’ (अस्माभिर्ह्वयमानस्य)
 मधुरस्यां भागं ‘जुहुध्वं’,—मदीयेन स्वाहाकारसमर्पणेन विना ‘स्वयम्’
 एव स्वीकुरुत ।

* अत्र ‘यज्ञियाः’ ते इति किं वा ‘यज्ञियाः’ इति पाठो भवितुं
 यक्तः ।

† अत्र ‘मधुनो घृतस्य’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ द्वितीयामाह,—“ये देवा देवेष्वधि देवलमायन् ये ब्रह्मणः
पुर एतारो अस्य । येभ्यो नर्त्ते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न
पृथिव्या अधि क्षुषु^(१५)” इति । ‘ये’ प्राणा ‘देवेषु’ (इन्द्रादिषु)
अपि ‘अधि’ (अधिष्ठातृत्वेन) ‘देवलमायन्’ (प्राप्ताः) प्राणैरेवाधिष्ठिता
एवेन्द्रादिविग्रहा व्यवहरन्तीत्यर्थः । किञ्च ‘ये’ प्राणाः ‘अस्य’ ‘ब्रह्मणः’
(चीयमानस्याग्नेः, परिवृढस्य) ‘पुरः’ ‘एतारः’ (पुरतो गन्तारः) निर्वाहका
इत्यर्थः । न खलु प्राणैर्विना चीयमानोऽग्निर्निवेहं शक्यते । किञ्च
‘येभ्यः’ ‘ञ्चते’ (यान् विना) ‘किञ्चन’ ‘धाम’ विशां ‘न पवते’ (न
शुद्धं भवति, ‘ते’ (प्राणरूपा देवाः) ‘दिवो न’ (दिव्यपि न)
तिष्ठन्ति । ‘पृथिव्यां न’ (भूमावपि न) तिष्ठन्ति, किन्तु ‘क्षुषु’
(पर्वतसानुसदृशेषु शरीरगन्तुचक्षुरादिगोलकेषु) आश्रित्य वर्चन्ते ।

एतन्मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“ऋतादो वा अन्ये देवा अऋतादोऽन्ये
तानग्निचिदेवोभयान् प्रीणाति ये देवा देवानामिति दध्ना मधु-
मिश्रेणावोक्षति, ऋतादस्यैव देवान् अऋतादस्य यजमानः प्रीणाति,
ते यजमानं प्रीणन्ति, दध्नैव ऋतादः प्रीणाति मधुनाऽऋतादो, ग्राम्यं
वा एतदन्नं यद्दधि, आरण्यं मधु, यद्दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षत्युभयस्याव-
रुध्यै” (५।४।५।अ०) इति । ‘ऋतादः’ इन्द्रादयः, ‘अऋतादः’ प्राणाः,
‘तान्’ ‘उभयान्’ अपि ‘देवान्’ अयम् ‘अग्निचित्’ प्रीणयितुमर्हति,
अतः ‘मधुमिश्रेण’ ‘दध्ना’ अवोक्षणं कुर्यात् । तेन चोभये प्रीताः
सन्तो यजमानमपि ‘प्रीणयन्ति’ । तत्रापि इन्द्रादीनां दध्ना प्रीतिः,
प्राणानां ‘मधुना’ प्रीतिः । किञ्च दध्नो ग्राम्यत्वात् मधुनश्चारणत्वाद्,
उभाभ्याम् अवोक्षणे सति उभयमपि सम्यादितं भवति ।

अवोक्षणसाधनं प्रौढदर्भमुष्टिं विधत्ते,—“गुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यो वै गुमुष्टिः सयोनित्वाय” (५।४।५अ०) इति । गुरुः स्त्रूलो दर्भमुष्टिः ‘गुमुष्टिः’, तस्य प्रजापतिवत् प्रौढत्वात् प्राजापत्यत्वम्, अतस्तेनावोक्षणं ‘सयोनित्वाय’ भवति । अग्निरपि प्रजापतिनोत्पादितत्वात् ‘प्राजापत्यः’ ।

तेन समानयोनित्वं मन्त्रदित्वं प्रकंसति,—“दाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।४।५अ०) इति ।

अवोक्षणकाले परितो भ्रमणं विधत्ते,—“अनुपरिचारमवोक्षति अपरिवर्गमेवैवान् प्रीणाति” (५।४।५अ०) इति । ‘अनुपरिचारम्’ (अनुक्रमेण परितश्चरित्वा) ‘अपरिवर्गम्’ ‘एव’ (अन्यवयवेषु कस्यापि अवर्जनमकृत्यैव) ‘एवान्’ (अन्यवयवान्) ‘प्रीणाति’ ।

कल्पः, ‘प्राणदा अपानदा इति प्रत्यवरोक्ष’ इति । पाठस्तु,—“प्राणदा अपानदा व्यानदाश्चक्षुर्दा वर्षादा वरिवोदाः । अन्यं ते अस्मात् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यः शिवो भव^(१९)” इति । यजमानाय प्राणं ददातीति ‘प्राणदाः’, प्राणं सुस्थिरं करोतीत्यर्थः । एवमुत्तरचापि । वर्षा बलं । वरिवः प्रजा । अन्नमित्यादि पूर्ववत् ।

प्राणादिदानप्रसक्तिपूर्वकं मन्त्रं व्याचष्टे,—“वि वा एष प्राणैः प्रजया पशुभिर्हृद्यते योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणानेवात्मन्वक्ते वर्षादा वरिवोदा इत्याह प्रजा वै वर्षः पशवो वरिवः प्रजामेव पशूनात्मन्वक्ते” (५।४।५अ०) इति । ये यजमानोऽग्निपथमकालेऽग्निमधिरोहति, एष प्राणादिभिर्विद्युज्यते, अतः प्राणादिदानं प्राणैर्गीयमिति मन्त्रः प्रवर्तते । तत्र पूर्वभागेन प्राणादीन्

स्वात्मनि सुस्थितान् करोति । उत्तरभागेन बलवाचिना वर्षःशब्देन पुत्रपौत्रादिरूपा प्रजा उपलक्षिताः, तासु हि सतीषु व्यवहर्तुं प्रबलत्वात् । पूजावाचिना वरिवःशब्देन पञ्च उपलक्षिताः, तेषु सत्सु क्षीरादिसम्पत्त्या पूज्यो भवति ।

कल्पः, 'अग्निस्तिग्मेनेति द्वाभ्यामग्नयेऽनीकवते एकामाहुतिः ङला' इति । तत्र प्रथमामाह,—“अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यःसद् विश्वं न्यत्रिणं । अग्निर्नो वःसते रयिं (१७)” इति । अयं चीयमानः 'अग्निः' 'तिग्मेन शोचिषा' (तीक्ष्णया ज्वालया), 'न्यत्रिणं*' (राक्षसादि) 'विश्वं' (सर्वं) विरोधिनं 'नि'-'यंसत्' (नियमयतु), विनाशयत्वित्यर्थः । 'अत्रम्' अदनशीलं बाधकमनिष्टं, तदस्यास्तीति 'अत्रिः', तं विनाशयतु । किञ्च अयम् 'अग्निः' 'नः' (अस्मदर्थं) 'रयिं' (धनं) 'वंसते' (वसितुं सम्भाजयितुम् इच्छतु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यथा देवाः आयजिष्ठः स्वस्ति । अदन्धो गोपा उत नः परस्या अग्ने शुमदुत रेवद्दिदीहि (१८)” इति । हे 'अग्ने', 'स' त्वं 'शुमत्' (दीपमानं) 'उत' (अपि च) 'रेवत्' (धनयुक्तं) गृह्येचादिकं 'दिदीहि' (प्रकाशय) । कीदृशस्त्वं?—'एनानीकेन' 'सुविदत्रः' (अग्नेन ज्वालामूहेन सुदु वेदिता), 'अस्मे' 'देवान्' 'यथा' (अस्मदर्थं देवानुद्दिश्य याग-निष्पादकः) । 'स्वस्ति' (विघ्नराहित्यं) यथा स्यात् तथा 'आयजिष्ठः'

* अत्र 'अत्रिणं' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र 'अत्री' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ बङ्गधनयुक्तम् इति का० ६० पु० पाठः ।

(अतिशयेन कृत्स्नयागसमाप्तकारी), 'अदब्धः' (केनाप्यद्विसितः),
'गोपाः' (मन्त्रस्य गोप्ता), 'उत' (अपि च) 'नः' (अस्माकं) 'परस्याः'
(अतिशयेन पालयिता) ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

षष्ठे पञ्चानुवाकाः स्युरग्निशेषस्ततः परे ।
चत्वारो ह्यश्वमेधार्था अश्मेति परिषिञ्चति ॥
अश्वंस्ते प्रतिपर्येति, समुद्रेत्यग्निमष्टभिः ।
विकर्षेदित्यपां द्वाभ्यामारोहति चितिं, नृषत् ॥
व्याघारः पञ्चभिः*, 'ये दे' द्वाभ्यामग्निमवोचति ।
प्राणदा अवरुह्याग्निस्तिग्मेनेत्याहुतिद्वयम् ॥
प्रथमे त्वनुवाकेऽस्मिन् मन्त्रां द्वाविंशतिरीताः (?) ।

यथ मीमांसा,—नवमाध्यायस्य प्रथमपादे (८अ०) चिन्तितम्,—

“विकर्षप्रोक्षणे कार्ये प्रतीष्टकसुतैकधा ।

आद्योऽवयव्यसन्वेन मैवं भूदेशसत्वतः ॥

'दृष्टकाभिरग्निं चिनुते' इति श्रूयते, तत्रेदमास्त्रायते,—'मण्डूकेन
अग्निं विकर्षति । वेतसशाखया चावकाभिश्चाग्निं विकर्षति ।
शिरण्यशकलसहस्रेणाग्निं प्रोक्षति' इति । शाखाये मण्डूकं बद्धा तेन
विकर्षतीत्यर्थः । ते च विकर्षणप्रोक्षणे प्रतीष्टकं कर्त्तव्ये । कुतः ? ।
चिताभ्य इष्टकाभ्यः पृथग् अग्निशब्दार्थस्य कस्यचिदवयविविद्रव्यस्याभावाद्
इति चेत् । मैवं,—उपहिताभिरिष्टिकाभिः संयुक्तस्य प्रदेशस्यावयवि-

* 'दृष्टदे वट्' इत्यत्र (५७३ ए० ८ प०) वङ्गन्ता प्रश्न मन्त्रा बोध्याः ।

इत्यत्रात्, तस्य चाग्न्याधारत्वेनाग्निशब्दार्थत्वं । तस्माद्गुरेकत्वात्
षष्ठदेव विकर्षणप्रोक्षणे कुर्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्हीता निघसाद्
पिता नः । स आशिषा द्रविणमिच्छमानः परमच्छदे
वर आविवेश^(१) । विश्वकर्मा मनसा यद्विहाया धाता
विधाता परमेत सन्दृक् । तेषामिष्टानि समिषा
मदन्ति यत्र सप्तर्षीन् पर एकमाहुः^(२) । या नः पिता
जनिता यो विधाता यो नः सतो अभ्या सज्जजान ॥ १ ॥

यो देवानां नामधा एक एव तः संप्रश्नं भुवना
यन्त्यन्या^(३) । त आ यजन्त द्रविणं समस्मा ऋषयः
पूर्वं जरितारो न भूना । असूता सूता रजसो वि-
माने ये भूतानि समकृण्वन्निमानि^(४) । न तं विदाय
यं इदं जजानान्यद् युष्माकमन्तरं भवाति । नीहारेण
प्राष्टता जल्पया चासुष्टप उक्थशासञ्चरन्ति^(५) । परो
दिवा पर एना ॥ २ ॥

पृथिव्या परो देवेभिरसुर्गुहा यत् । कःस्विन्नभि

प्रथमं दध्न आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे^(१) ।
 तमिद्गर्भं प्रथमं दध्न आपो यत्र देवाः समगच्छन्त
 विश्वे । अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्निदं विश्वं
 भुवनमधि अत्रितं^(२) । विश्वकर्मा ह्यजनिष्ठ देव आदि-
 त्तन्धर्वो अभवद्द्वितीयः । तृतीयः पिता जनिताष-
 धीनां ॥ ३ ॥

अपां गर्भं व्यदधात् पुरुचा^(५) । चक्षुषः पिता
 मनसा हि धीरो घृतमेने अजनन्नन्माने । यदेदन्ता
 अदेदहन्त पूर्वं आदिद्द्यावापृथिवी अप्रयेतां^(१) ।
 विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वत-
 स्पात् । सं बाहुभ्यां नमति संपतचैर्द्यावापृथिवी जन-
 यन् देव एकः^(२) । किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं
 कतमत्स्वित् किमासीत् । यदी भूमिं जनयन् ॥ ४ ॥

विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः^(३) ।
 किंस्विदनं क उ स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी
 निष्ठतक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेद् तद् यदध्य-
 तिष्ठद् भुवनानि धारयन्^(४) । या ते धामानि पर-
 माणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा । शिक्षा
 सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः^(५) ।
 वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये ॥ ५ ॥

मनोयुजं वाजे अद्या हुवेम । स नो नेदिष्टा
 हवनानि जोषते विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा^(१) । विश्व-
 कर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः ।
 मह्यं त्वन्ये अभितः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरि-
 रस्तु^(२) । विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन चातारमिन्द्र-
 मङ्गणोरवधं । तस्मै विश्वः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो
 विह्व्यो यथासत्^(३) । समुद्राय वयुनाय सिन्धूनां
 पतये नमः । नदीनां सर्वासां पित्रे जुहुता विश्व-
 कर्मणे विश्वाहामर्त्यः हविः^(४) ॥ ६ ॥

जजान । एना । अपधीनां । भूमिं जनयन् ।
 जतये । नमः । नव च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 द्वितीयाऽनुवाकः ॥०॥

प्रथमेऽनुवाके परिषेचनादिकमुक्तं । अथ द्वितीयेऽनुवाके सूक्ता-
 भ्यां होमौ उच्येते । कल्पः, 'षोडशगृहीतेन स्रुचं पूरयित्वा वैश्व-
 कर्मणानि जुहोति । य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वच्चुषः पिता
 मनसा हि धीर इति नानासूक्ताभ्यां द्वे आज्ञती । यं कामयेत
 चिरं पाप्मानो निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्येत्युक्तम्' इति । तत्र प्रथमसूक्ते
 प्रथमाष्टचमाह,—“य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वच्चुषिर्होता निषसाद
 पिता नः । स आशिषा इविणमिष्कमानः परमच्छदे वर आ-

विवेश^(१)” इति । ‘यः’ विश्वकर्मा परमेश्वरः, ‘इमा विश्वा भुवनानि जुङ्घत्’ (प्रलये पृथिव्यादीन् इमान् सर्वान् लोकान् खात्मन्याङ्गति-
प्रक्षेपवत् संहरन्), ‘ऋषिः’ (अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः), ‘होता’ संसार-
होमकर्त्ता), ‘नः’ (अस्माकं) ‘पिता’ (जनकः), ‘निषसाद्’ (स्वयं
स्थितवान्), प्रलयकाले प्राप्ते सति सर्वान् लोकान् मंहृत्य अस्माकमपि
संहर्त्ता, पुनः स्रष्टा च मन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीत् ।
अत एव सर्वा अप्युपनिषद् एवमाहुः, “आत्मा वा इदमेक एवाय
आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत्” (ऐत० १ ख०) । “मदेव सोम्येदमय
आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्” (छा० ६ अ० २ ख०) इत्याद्याः । ‘स’
(तादृक्) परमेश्वरः ‘आग्निषा’ (बहुस्यां प्रजायेथेत्येवंरूपया पुनः-
सिद्धयया) ‘द्रविणमिच्छमानः’ (धनोपलक्षितं जगद्भोगमपेक्षमाणः)
‘परमच्छद्ः’ (परमं स्वकीयमेवाद्वितीयं पारमार्थरूपमावृण्वन्) ‘वरे’
(स्वेन सृष्टे शरीरमध्यवर्त्तिनि पुण्डरीकस्थाने) ‘आविवेश’ (जीवरूपे*
प्रविष्टः) । एतच्च सर्वमुपनिषदि (तैत्ति० ६ अ०) आन्नातं,—
“सोऽकामयत । बहुस्यां प्रजायेथेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ।
इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च । तत् सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत्”
इति । एवमन्या अप्युपनिषद् उदाहार्याः ।

अथ द्वितीयामाह,—“विश्वकर्मा मनसा यद्विहाया धाना
विधाता परमेत संदृक् । तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्र सप्तर्षीन्
पर एकमाहुः^(२)” इति । विश्वविषयाणि कर्माणि सृष्टिस्थिति-
संहाररूपाणि यस्यासौ ‘विश्वकर्मा’, तस्य च तेषु कर्मसु सत्यत्वादय

* जीवरूपेण इति पाठो भवितुं युक्तः ।

एव साधनं, सत्यसङ्कल्पत्वात् । 'यत्' (यस्मात्) अयं 'मनसा*' (सत्यसङ्कल्पमात्रेण) 'विश्वकर्मा', तस्मात् 'धाता', 'विधाता', 'विहाया' इति चोच्यते,—'धाता' उत्पादकः; 'विधाता' पोषकः; विशेषेण च हाति परित्यजतीति 'विहायाः'. संहर्नेत्यर्थः । 'उत' (अपि च) अत एव 'परमा' (परमः सर्वभ्य उक्तः) । सम्यक् पश्यतीति 'संदृक्' (सर्वज्ञ इत्यर्थः) । 'यत्र' (यस्मिन्) 'परे' (परस्मिन्) ईश्वरे 'सप्तर्षिन्' 'एकमाहुः',—य एते मरीच्यत्रिसुखाः सप्तर्षयो विविधा दृश्यन्ते, ते सर्वे सृष्टेः प्राक् परस्मिन्नेकीभूता इति वेदान्तपारगा आहुः । स च परमेश्वरः, 'तेषां' (सप्तर्षिप्रसृतीनाम्) 'इष्टानि' (अपेक्षितानि) स्थानानि 'इषा' (स्वेच्छामात्रेण) सम्यादयतीति, तेन चन्ते महर्षयो हृथ्यन्ति ।

अथ तृतीयामाह,—“यो नः पिता जनिता रः। विधाता यो नः सतो अभ्या सज्जान । यो देवानां नामधा एक एव तः सम्प्रश्नं भुवना यन्धन्या(९)” इति । 'यः' विश्वकर्मा 'नः' (अस्माकं) 'पिता' (पालयिता) न केवलं पालकः, उत्पादकोऽपि । किमनेनास्माकम् उत्पादक इति सङ्कोचेन, 'यः' 'विधाता' (सर्वस्य जगतः उत्पादकः); 'यः' विश्वकर्मा 'नः' (अस्माकम्) उत्पन्नानां 'सत्' वर्त्तमानमिदं भोग्यजातं 'सतो' 'जजान' "सदेव सोम्य" इति श्रुत्युक्तात् स्वस्वरूपात् उत्पादयामास । 'यः' च विश्वकर्मा 'देवानां' 'नामधाः' (स्वयमेव सर्वदेवरूपेणविभूय इन्द्रमिचादिदेवतानामानि धारयति । अत एव अन्यत्रास्मात्,—“इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुःरथो दिव्यः स सुपर्षो

* मानसा इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

गहत्मान् । एकं सद्दिप्रा बद्धधा वदन्यग्निं यमं मातरिश्चानमाहुः”
(ऋग्० १ म० १ ६ ४ सू०) इति । अत एव बहूनां देवानां नामानि
धारयन्नपि वस्तुतः स्वयम् एक एव । ‘तं’ विश्वकर्माणं परमेश्वरं
‘अन्या’ ‘भुवना’ (तस्माद् अन्यानि सृष्टानि सर्वाणि भुवनानि)
‘सम्प्रश्नं’ यथा भवति तथा ‘यन्ति’ (प्रलयकाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति),
एकीभावयुक्ते प्रलये क ईश्वरः कानि भुवनानीति एवं प्रश्नं सम्प्र-
धारणं प्रवर्त्तते विभागाभावेन* श्रुत्यनभिज्ञैर्ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“त आ यजन्त द्रविणः समस्ता ऋषयः
पूर्वं जरितारो न भूना । असूक्तां सूक्तां रजसो विमाने ये भूतानि
समक्षणन्निमानि^(४)” इति । पूर्वादाहृतेन विश्वकर्मणा प्रथममुत्पा-
दिता ‘ये’ सृष्टारः, ‘दमानि’ ‘भूतानि’ (सर्वानेतान् प्राणिनः)
‘समक्षणन्’ (सम्यगुत्पादितवन्तः) । ‘ते’ ‘पूर्वे’ सृष्टारः ‘अस्मै’ (सृष्टार्यां
जगते) ‘द्रविणं’ (धनरूपं भोग्यजातं) ‘सम्’-‘आयजन्त’ (सम्यक्
सम्पादितवन्तः) । कीदृशाः ते ? ‘ऋषयः’ (अतीन्द्रियद्रष्टारः) सर्वज्ञा
इत्यर्थः । ‘भूना’ ‘जरितारो न’ (भून्नां स्वकीयेन महत्त्वेन कदाचित्
अपि जीर्णा न भवन्ति) । कीदृशानि भूतानि ? ‘असूक्तां’ (असुभिः
प्राणैरीरितानि प्राणयुक्तानीत्यर्थः) । तथा ‘रजसो’ ‘विमाने’ ‘सूक्तां’
(रञ्जनात्मकस्वभोगस्य विशेषेण प्रमितौ स्वस्वकर्मभिः सुष्ठु प्रेरितानि) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“न तं विदाथ य इदं जजानान्यथुष्माक-
मन्तरं भवाति । नीहारेण प्रावृता जलथा चासुत्प उक्थशास-

* ‘विभागावेन’ इति पाठो न सम्यक् ।

† ‘सृष्टा’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

‡ ‘भूमा’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

सरन्ति^(५)” इति । ‘यः’ विश्वकर्मा ‘इदं’ ‘जजान’ (उत्पादितवान्) । ‘तं’ विश्वकर्माणं ‘न’ ‘विदाथ’ (तेन सृष्टा हे जीवाः, यूयं न जानीथ) । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमित्येवं सर्वेऽपि वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यद्युच्येत, तदसत्, न हि अहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्माणः परमेश्वरस्य, किन्तु ‘युष्माकं’ अहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यम् ईश्वरतत्त्वं ‘भवाति’ (विद्यते) । तथापि, जीवरूपवत् कुतो न जानीमः ? इति चेत्, ‘नीहारेण’ ‘प्रावृताः’ (भवन्तो नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वात् न जानन्ति), यथा नीहारो नात्यन्तमसद्* दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तमन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण सम्बद्धुम् अयोग्यत्वात्; एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात्, नापि सत् वाधमात्रनिवर्त्यत्वात् । ईदृशेन अनिर्वचनीयेन अज्ञानेन भवन्तः सर्वेऽपि जीवाः ‘प्रावृताः’ न केवलं तत्त्वां, किन्तुः ‘जल्प्या’ ‘च’ (देवोऽहं मनुष्योऽहं ममेदं चेन्नमित्याद्यनृतजन्यनपराश्च) । किञ्च ‘असुदृपः’ (असुपु दृष्यन्तीति असुदृपः),—केनापि प्रकारेण प्राणान् पोषयित्वा तावतैव दृष्यन्ति भवन्तः, न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्तन्ते, न केवलमिह लोके भोगमात्रदृष्टिः, किन्तु ‘उक्थशासः’ (परलोकेऽपि भोगं सम्पादयितुं नानाविधेषु यज्ञेषु उक्थानि शस्त्राणि शंसन्तीति उक्थशासः), तादृशा भूत्वा भवन्तः ‘चरन्ति’ (ऐहिकामुष्मिकभोगे सर्वदा प्रवर्तन्ते), तस्मादज्ञानमिथ्या-ज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ।

* नात्यन्तमसन् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र ‘न जानन्तः’ इत्येवंरूपः कश्चिदंशः परितत इव प्रतिभाति ।

अथ षष्ठीमाह,—“परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्गुहा यत् । कस्त्रिद्धर्भं प्रथमं दध्न आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे^(१)” इति । ‘यत्’ ईश्वरतत्त्वं ‘गुहा’ (हृदयपुण्डरीके) गूढं ‘दिवा’ ‘परः’ (द्युलोकादपि दूरे तिष्ठति), ‘एना पृथिव्या परः’ (अस्याः पृथिव्या अपि दूरे तिष्ठति), ‘देवेभिरसुरैः’ ‘परः’ (देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च दूरे तिष्ठति), सकारान्तः परःशब्दे दूरवाची । दूरत्वं नाम विलक्षणत्वं, सर्वजगद्विलक्षणत्वात् गुरुशास्त्रमुखैर्ज्ञायत इत्यर्थः । किञ्च ‘यत्र’ (यस्मिन्) गर्भे ‘विश्वे’ (सर्वे) अपि ‘देवाः’ ‘समगच्छन्त’ (सङ्गताः, समूह्य वर्तन्ते), तं ‘कस्त्रिद्धर्भं’ ‘आपः’ ‘प्रथमं’ ‘दध्ने’, अद्भिः पूर्वं धृते गर्भे देवमनुष्यादयः सर्वे प्राणिनो वर्तन्ते,—इत्येवं शास्त्रप्रसिद्धिः । सोऽपि गर्भः क इति न ज्ञायते; यदा स्तूतोऽप्ययं जगदाधारो न ज्ञातः, तदा अत्यन्तसूक्ष्मत्वं* न ज्ञायते इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ।

अथ सप्तमीमाह,—“तमिद्धर्भं प्रथमं दध्न आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे । अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्निर्दं विश्वं भुवनमधि अितम्^(१)” इति । इदानीं गुरुशास्त्रानुशाननोपेतेषु पुरुषेषु विद्यमानस्तुतिः अजस्योऽभिधीयते । यस्मिन् ब्रह्माण्डगर्भे ‘विश्वे’ ‘देवाः’ ‘समगच्छन्त’, ‘तमित्’ (तमेव) ‘गर्भे’ ‘आपः’ ‘प्रथमं’ ‘दध्ने’ (धृतवत्यः) । तद्धारणप्रकार एव स्पष्टीक्रियते,—‘अजस्य’ (जन्मरहितस्य) परमेश्वरतत्त्वस्य ‘नाभौ’ (नाभिस्यानीये स्वरूपमध्ये), ‘एकं’ (किञ्चिद्) वीजम् ‘अधि-’ ‘अर्पितं’ (अधिकत्वेन स्थापितं); ‘यस्मिन्निर्दं’ ‘विश्वं’ (सर्वम्) अपि ‘भुवनम्’ ‘अधि-अितम्’ (अधिकत्वेन स्थापितं), तद्बीजमर्पितम्;—

* अत्यन्तसूक्ष्मत्त्वं इति पाठो भवितुं युक्तः ।

“अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत् ॥

तदण्डमभवद्द्वैमं कोटिसूर्य्यसमप्रभम्” । (मनु० १।८-९)

इति ।

अथाष्टमीमाह,—‘विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देवा आदिङ्गन्धर्वो अभवद् द्वितीयः । तृतीयः पिता जनितौषधीनामपां गर्भं व्यदधात् पुरुचा^(८)’ इति । ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ऋण्डमध्ये प्रथमं ‘विश्व-कर्मा’ (देवतिर्य्यगादिविश्वभेदकर्त्ता) सत्यलोकवासि चतुर्मुखो देवः ‘अजनिष्ट’ (उत्पन्नः) । ‘आदित्’ (अनन्तरमेव) तदपेक्षया ‘द्वितीयः’ ‘गन्धर्वः’ ‘अभवत्’ (उत्पन्नः) । तत ऊर्द्धम् ‘ओषधीनां’ (पालकः) ‘पिता’, ‘जनिता’ (य उत्पादकः) सोमः पूर्वाक्तद्वयापेक्षया ‘तृतीयः’ ‘अभवत्’ । तदेवम् ‘अपां’ ‘गर्भं’ (ब्रह्माण्डं) परमेश्वरः ‘पुरुचा’ ‘व्यदधात्’ (बद्धधा व्यक्तं कृतवान्) । इत्यमेकं सूक्तं समाप्तम् ।

अथ द्वितीयसूक्ते प्रथमाष्टममाह,—“चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनन्नमाने । यदेदन्ता अददृहन्त पूर्वं आदित् द्यावापृथिवी अप्रथेताम्^(१)” इति । ‘चक्षुषः’ (चक्षुरादेः प्राण-समुदायस्य) ‘पिता’ (उत्पादकः), ‘धीरः’ (धैर्यवान्), ‘मनसा’ (स्वेच्छया), ‘घृतं’ (घृतवत्) प्राणिनामुपभोगमाधनभृते ‘एने’ (द्यावापृथिव्यौ) परस्परानुकूल्येन ‘नन्नमाने’ (नमनोपेते) ‘अजनत्’ (उत्पादितवान्) । ‘यदेत्’ (यदैव) ‘पूर्वं’ (प्रथमाः) ‘अन्ता’ (अननयुक्ताः, चेष्टावन्तः) चक्षुरादिप्राणा ‘अददृहन्त’ (दृढा अभवन्), ‘आदित्’ (अनन्तरमेव) ‘द्यावापृथिवी अप्रथेतां’ (द्यावापृथिव्यौ विस्तृते अभूताम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतो-

हस्त उत विश्वतस्यात् । सं बाहुभ्यां नमति सम्यत्त्रैद्यावापृथिवी
जनयन् देव एकः^(१)” इति । चक्षुरादिप्राणानां द्यावापृथिव्यो-
श्चात्पत्तेरुद्धं विश्वरूपधरः परमेश्वर एवं भासते (२) । किमिति ? ।
तदुच्यते,—‘विश्वतः’ (सर्वतः) चक्षुषि यस्यासौ ‘विश्वतश्चक्षुः’, परमेश्वरस्य
सर्वप्राणैः कलात्, यस्य प्राणिनो ये चक्षुषी, ते तदुपाधिकस्य
परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्रास्य चक्षुषि सम्यद्यन्ते । एवं मुखहस्तपादेष्वपि
योजनीयं । स तादृश ‘एकः’ ‘देवः’ ‘द्यावापृथिवी’ ‘जनयन्’
‘बाहुभ्यां’ (बाहुस्थानीयाभ्यां) धर्माधर्माभ्यां निमित्तकारणाभ्यां ‘सं-
‘नमति’ (जगत् सर्वं सम्यक् नतं स्वाधीनं करोति) । तथा ‘पतत्रैः’
(पतनशीलैः) अनित्यैः पञ्चभूतैः उपादानकारणैः ‘सं-‘नमति’ (जगत्
स्वाधीनं करोति) ।

अथ तृतीयामाह,—“किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्वित्
किमासीत् । यदी भूमिं जनयन् विश्वकर्मा वि द्यामैर्णान्महिना
विश्वचक्षाः^(१)” इति । लोके हि घटं चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं
किञ्चित् स्थानमधिष्ठाय मृद्द्रव्येण चक्रादिरूपैरुपादानसाधनैर्घटं
निष्पादयति, ईश्वरस्य निरपेक्षत्वात्, सर्वमत्र आन्वियते,—द्यावापृथिव्यो-
रुत्पादनवेलायामीश्वरस्य ‘अधिष्ठानं’ (निवासस्थानं) ‘किंस्विदासीत्’
(किं नामाभूत्)? न किञ्चिदित्यर्थः । तथा ‘आरम्भणं’ ‘कतमत्स्वित्’
(किमासीत्, आरभ्यते अनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं, तदपि कतमत्
भवेत्)? न हि द्यावापृथिव्यौ जनयितुं समर्थं किञ्चिदुपादानं सम्भ-
वति । तथा दण्डचक्रादिवन्निमित्तमपि ‘किमासीत्’? न किञ्चित्
सम्भवतीत्यर्थः । ‘विश्वचक्षाः’ (सर्वद्रष्टा) ‘विश्वकर्मा’ ‘यदी’ (यस्मिन्

काले) 'भूमिं' (भूलोकं) 'जनयन्' वर्त्तते, तस्मिन् काले हि 'महिना' (महिम्ना) एवं साधनान्तरं विनैव, विशेषेण 'द्यामौर्णात्' (सृष्ट्या द्यावापृथिव्यौ आच्छादितवान्), अचिन्त्यशक्तिरयं परमेश्वरः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“किंस्विदनं क उ स वृत्त आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्ठतत्तुः । मनीषिणे मनसा पृच्छतेद् तद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्^(५)” इति । लोके हि प्रौढं प्रासादं निर्ममाणः कस्मिंश्चित् प्रौढे वने कञ्चिन्महान्नं वृत्तं क्त्वा तक्षणादिना काष्ठैः प्रामादमुच्चैस्तरं मत्पादयति, इह तु परमेश्वरप्रेरितं जगत् सृष्टिः, 'यतः' (यस्मात्) वनात् यं वृत्तमादाय 'द्यावापृथिवी' 'निष्ठतत्तुः' (तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवान्), तत् 'वनं' 'किंस्वित्' नाम स्यात्? न किञ्चित् तादृशं सम्भवति । तथा 'क उ स वृत्तः' (तादृशः स प्रौढवृत्तोऽपि कः) स्यात्? न किञ्चित् सम्भवतीति । हे 'मनीषिणः' (विद्वांसः) 'मनसा' स्वकीयेन विचिन्त्य 'पृच्छतेत्' (इदं सर्वं पृच्छतैव) । किञ्च ईश्वरः 'भुवनानि' 'धारयन्' 'यदध्यतिष्ठत्' (यत् स्थानमधिष्ठितवान्) 'तत्' अपि सर्वथा पृच्छत । एतस्य प्रश्नस्य सर्वस्याप्युत्तरं ब्राह्मणग्रन्थे सूक्तप्रपाठके (२।८।६) “ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृत्त आसीत्” इत्येतस्यामृचि आस्नातं; स्वरूपव्यतिरिक्तवस्त्वादिनिरपेक्षत्वमेवास्त्योत्तरस्याभिप्रायः । अतोऽत्रापि किंस्विदनमित्यादि आक्षेप-परत्वेनैव योजितं । पृच्छतेदित्यस्याप्ययमभिप्रायः,—भवद्भिः पृष्ठेऽपि निरपेक्षत्वमेवाभिज्ञा वदित्यन्तीति ।

अथ पञ्चमीमाह,—“या ते धामानि परमाणि याऽवमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा । शिला सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वथं

यजस्व तनुवं जुषाणः^(५) इति । हे 'विश्वकर्मन्', 'ते' (त्वदीयानि) 'परमाणि' यानि 'धामानि' उल्लिख्यमानि सन्ति, यानि मध्यमानि अत्रमानि च 'धामानि' (स्यानानि) सन्ति, तानि इमानि सर्वाणि स्यानानि 'सखिभ्यः' (सखिभ्यः प्रियेभ्यः) 'हविषि' (हविःप्रदाननिमित्तं) 'शित्' (उपदिश) । हे 'स्वधावः' (स्वधोपलक्षितहविलक्षणान्वन्), 'विश्वकर्मन्' 'तनुवं' 'जुषाणः' (यजमानशरीरं सेवमानः) 'स्वयं' 'यजस्व',* त्वदनुग्रहमन्तरेण को वान्यो यद्युं शक्त इत्यर्थः ।

अथ षंठीमाह,—“वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोयुजं वाजे अद्या ऊवेम । स नो नेदिष्टा हवनानि जोषते विश्वशमूवरसे साधुकर्मा^(६)” इति । 'विश्वकर्माणं' परमेश्वरं 'अद्य' (अस्मिन् दिने) 'वाजे' (अन्ने) निमित्तभूते मति 'ऊतये' (भक्षणाय) 'ऊवेम' (आह्वयाम) । कीदृशं विश्वकर्माणं ? 'वाचस्पतिं' (मन्त्ररूपाया वाचःपालकं), कर्मणि अस्मन्मनसे योजयितारं । 'स' विश्वकर्मा 'नः' (अस्मदीयानि) नेदिष्टानि अत्यन्तसमीपवर्तीनि 'हवनानि' (हवींषि आङ्गानि वा) 'जोषते' (सेवते) । किमर्थं ? 'अवसे' (अस्मान् अचितुं रक्षितुं) । कीदृशः सः ? 'विश्वशमू' (सर्वस्मिन् जगति सुखस्य भावयिता), 'साधुकर्मा' (अस्मदनुकूलव्यापारवान्) ।

* अथ सप्तमीमाह,—“विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः । सुह्यन्त्वन्वे अभितः सपत्ना इहास्माकं मघवा हरि-रस्तु^(७)” इति । हे 'विश्वकर्मन्', अस्मदीयेन 'हविषा' 'वावृधानः'

मि

* 'जुषस्व' इति सर्वत्रैश्रपाठो न सम्यक् ।

(अत्यन्तं वर्द्धमानः) 'तनुनं जुषाणः' (शरीरं स्वीकुर्वाणः) 'स्वयं यजस्व' ।
 अत्यन्तः 'अन्ये' 'सपत्नाः' 'इह' कर्माण 'सुह्यन्तु' (भ्रान्ता भवन्तु) ।
 'अस्माकं' तु 'मघवा' (अन्नयुक्तः) 'सृष्टिः' (विद्वान्) पुत्रः 'अस्तु' ।

अथाष्टमीमाह,—“विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन चातारमिन्द्रम-
 क्णोरवधं । तस्मै विश्वः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रे विह्व्यो यथा-
 मत्^(८)” इति । हे 'विश्वकर्मन्', अस्मदीयेन 'हविषा वर्द्धनेन'
 युक्तस्त्वं इमं यजमानं 'चातारम्' (अन्येषां रक्तकम्) 'इन्द्र' (परमै-
 श्वर्ययुक्तम्) 'अवधं' (केनापि हिंसितुमशक्यम्) 'अक्णोः' (कुरु) ।
 'तस्मै' (यजमानाय) 'पूर्वीः' 'विश्वः' (वृद्ध्या वितत्यमानाः प्रजाः)
 'समनमन्त' (सम्यङ् नताः एतदधीना भवन्तु) । 'अयं' (यजमानः)
 'उग्रः' (तीव्रशक्तिः सन्) केनाप्यपरिभूतः 'विह्व्यः' (विविधयागयोग्यः)
 'यथाऽमत्' (यथा भवति), तथा कुरु ।

कल्पः, 'यद्येनमुदकेऽभिविन्देदुदकाञ्जलिमादाय मसुद्राय वयु-
 नायेत्यप्सु जुहुयादित्ययज्ञमंयुक्तः कल्पः' इति । पाठस्त,—“मसुद्राय
 वयुनाय सिन्धूनां पतये नमः । नदीनां सर्वासां पित्रे जुहुता
 विश्वकर्मणे विश्वाहाऽमर्त्यं हविः^(९)” इति । यो विश्वकर्मा
 मसुद्ररूपेणावतीर्णः, तस्मै 'मसुद्राय' 'नमः' अस्तु । कीदृशाय ? 'वयुनाय'
 (कान्ताय), 'सिन्धूनां' 'पतये' (स्यन्दमानानां हन्त्रे), मसुद्राकारेण
 हर्त्ता, विश्वकर्माकारेण 'सर्वासां' 'नदीनां' 'पिता' (उत्पादकः);
 तादृशाय 'विश्वकर्मणे' हे ऋत्विग्यजमानाः, 'विश्वाहा' (सर्वाणि
 अहानि) निरन्तरमित्यर्थः 'अमर्त्यम्' (अविनश्यरं) 'हविः' 'जुहुत' ।

अग्निस्त्रिगमेनेति मन्त्रद्वयेन 'य इमा विश्वा' इति सूक्तद्वयेन च

साध्यं होमं विधातुं प्रस्तौति,—“इन्द्रो वृत्रमहन् तं वृत्रो हतः
 षोडशभिर्भोगैरसिनात् स एतामग्नयेऽनीकवत् आजतिमपश्यत् ताम्
 अजुहेत् तस्याग्निरनीकवान्त्सेन भागधेयेन प्रीतः षोडशधा वृत्रस्य
 भोगानप्यदहद्दैश्वकर्मणेन पाप्मनो निरमुच्यत यदग्नयेऽनीकवते आजतिं
 जुहेति, अग्निरेवास्यानीकवान्त्सेन भागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि
 दहति वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते” (५।४।५ अ०) इति । ‘इन्द्रः’
 यदा ‘वृत्रं’ वज्रेण प्रहृतवांस्तदा वज्रप्रहृतः स वृत्र आसुरमायया
 सहसा षोडश सर्पाकाराणि शरीराणि स्वीचकार, स्वीकृत्य च भोग-
 शब्दाभिधेयैस्तेः सर्पाकारशरीरैः ‘तम्’ इन्द्रं हस्तपादाद्यवयवेषु बद्धधा
 ‘असिनात्’ (बभञ्च) । तदानीमिन्द्रः प्रतीकारं विचार्य अनीकेन (सैन्येन)
 युक्ताय ‘अग्नये’ ‘एताम्’ ‘अग्निस्त्रिगमेन’ इतिमन्त्रद्वयसाध्यामाजतिं दृष्ट्वा
 ऊतवान् । ततः षोऽग्निः ‘अनीकवान्’ हतो वृत्रस्य षोडश सर्पाकाराणि
 शरीराणि अदहत् । तत ऊर्ध्वमिन्द्रो ‘य इमा विश्वा’ इतिसूक्तद्वयसाध्येन
 वैश्वकर्मणहोमेन वृत्रबधजन्यपाप्मनो निर्मुक्तः ।

इदानीं तदुभयं विधत्ते,—“यदग्नयेऽनीकवत् आजतिं जुहे-
 त्यग्निरेवास्य अनीकवान्त्सेन भागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि दहति
 वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते” (५।४।५ अ०) इति । रोगादिरूप-
 दृष्टबधहेतोः पापस्य अनीकवत्याज्जत्या* दाहः; पारलौकिकात्
 नरकहेतोः पापाद् वैश्वकर्मणहोमेन निर्माकः ।

तत्रेदं विचिन्वते,—किमयं वैश्वकर्मणहोमः प्रति—मन्त्रं पृथक्

* ‘पापस्थानीयकवत्याज्जत्या’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

कार्यः, किं वा सूक्तद्वयं सहेत्वार्यं सहदनुष्ठेयः, अहेत्स्वित् एकैकं सूक्तमुच्चार्य अनुष्ठेयः ? इति । तत्राद्यं पक्षद्वयं शाखान्तरगतत्वेनाङ्गी-
करोति,—“यं कामयेत चिरं पाप्मनो निर्मुच्येतेति एकैकं तस्य जुहुयात्, चिरमेव पाप्मनो निर्मुच्यते ; यं कामयेत ताजक् पाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयात्, ताजगेव पाप्मनो निर्मुच्यते ; अथो खलु नानैव सूक्ताभ्यां जुहोति, नानैव सूक्तयोर्वीर्यं दधात्यथो प्रतिष्ठितै” (५।४।५अ०) इति । ‘एकैकं’ मन्त्रहोमेन शनैः पापनिर्माको भवति, सर्वसूक्तहोमेन तु तदानीमेव पापनिर्माकः, पृथक्सूक्तद्वयेऽपि मामर्थं पृथक् सम्पादितं भवति । अपि च सूक्तद्वित्वं यजमानस्य प्रतिष्ठायै सम्यच्यते, तस्मादद्यमेव पक्षः श्रेयानित्यर्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

‘य इमा’ ‘चक्षुषो’ द्वाभ्यां सूक्ताभ्यामाहुतिद्वयम् ।

समुद्रेति जले होमो मन्वाः सप्तदशेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णायजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

उदेनमुत्तरां नयामे घृतेनाहुत । रायस्योषेण
सःसृज प्रजया च धनेन च^(१) । इन्द्रेमं प्रतरां ह्यधि
सजातानामसद्वशी । समेनं वर्चसा सृज देवेभ्यो
भागधा असत्^(२) । यस्य कुर्मो हविर्गृहे तमग्ने वर्धया
त्वं । तस्मै देवा अधिब्रवन्नयञ्च ब्रह्मणस्पतिः^(३) ।
उदु त्वा विश्वे देवाः ॥ १ ॥

अग्ने भरन्तु चितिभिः* । स नो भव शिवतमः सु-
प्रतीको विभावसुः^(४) । पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवी-
रपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । रायस्योषे यज्ञपतिमा
भजन्तीः^(५) । रायस्योषे अधि यज्ञो अस्यात् समिद्धे
अग्नावधि मामहानः । उक्थपञ्च ईड्यो गृभीतस्तप्तं घर्मं
परिगृह्णा यजन्त^(६) । ऊर्जा यद्यज्ञमशमन्त देवा दैव्याय
धर्चे जोष्ट्रे । देवश्रीः श्रीमणाः शतपयाः ॥ २ ॥

परिगृह्य देवा यज्ञमायन्^(७) । सूर्यरश्मिर्हरिकेशः
पुरस्तात् सविता ज्योतिरुदयाः अजसं । तस्य पूषा
प्रसवं याति देवः सम्पश्यन् विश्वा भुवन्ानि गोपाः^(८) ।
देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तो अस्थ वीतः शमिचे शमिता
यजध्यै । तुरीयो यज्ञो यच्च हव्यमेति ततः पावका
आशिषो नो जुपन्तां^(९) । विमान एष दिवो मध्यं

* 'चित्तिभिः' इति B पुस्तकपाठः ।

आस्ते आपमि॒वान् रोद॑सी अ॒न्तरि॑क्षं । स विश्वाची॑-
र॒भि ॥ ३ ॥

चष्टे घृ॒ताची॑रन्तरा पूर्वमपरं च केतुं^(१०) । उ॒क्षा
समु॒द्रो अ॒रुणः सु॒पर्ण॑ पूर्वस्य योनिं पितुराविवेश ।
मर्थे॑ दि॒वो नि॒हितः पृ॒श्निर॒श्मा वि॒चक्रमे॑ रजसः
पा॒त्यन्तौ^(११) । इन्द्रं॑ विश्वा अवीरुधन् समुद्रव्यचस
गिरः । रथी॑तमः रथीनां वाजानाः सत्य॑तिं पतिं^(१२) ।
सु॒मह्य॑र्यज्ञो देवाः आ च व॒ष्ट्यक्ष॑दमिर्दे॒वो दे॒वाः
आ च व॒ष्टत्^(१३) । वाज॑स्य ॥ ४ ॥

मा प्रस॑वेनो॒द्याभे॑णोद॒ग्रभी॑त् । अथा॑स॒पत्नाः॑
इन्द्रो॑ मे नि॒ग्राभे॑णाध॒राः अ॒क्रः^(१४) । उ॒द्याभ॑ञ्च
नि॒ग्राभ॑ञ्च ब्रह्म॑ दे॒वा अ॒वीरु॑धन् । अथा॑स॒पत्ना-
निन्द्रा॑ग्नी मे वि॒पूची॑नान् व्यस्यतां^(१५) ॥ ५ ॥

विश्वे॑ दे॒वाः । श॒तप॑याः । अ॒भि । वाज॑स्य । षड्-
विंश॑तिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीये वैश्वकर्मणहोमो विहितः ; अथ तृतीयेऽग्निप्रणयनमुच्यते ।
कल्पः,—उदेनमुत्तरां नयेति तिष्ठभिरौदुम्बरीः समिधो घृतेऽषिता-

स्त्रिंश आधाय पशुबन्धवदग्निं प्रणयति' इति । तत्र प्रथमामाह,—
 “उदेनमुत्तरां नयाग्ने घृतेनाहुत । रायस्योषेण संसृज प्रजया च
 धनेन च^(१)” इति । ‘घृतेन’ द्रव्येण ‘आहुत’ (सर्वतो ह्यमान)
 हे ‘अग्ने’, ‘एन’ (यजमानम्) ‘उत्तराम्’ (अत्युत्कृष्टमैश्वर्यं) प्रति
 ‘उत्-’नय’ (उत्कर्षेण प्रापय), शीघ्रं प्रापयेत्यर्थः । उत्कृष्टमैश्वर्यमेव
 प्रपञ्चते,—‘रायस्योषेन’ (धनसमृद्ध्या) ‘संसृज’ (संयोजय) । तथा
 ‘प्रजया’ पुत्रपौत्रादिरूपया, ‘धनेन’ गवाश्व्यादिरूपेण संसृज ।

अथ द्वितीयामाह,—“इन्द्रं प्रतरां हधि सजातानामसदशी ।
 समेनं वर्चसा सृज देवेभ्यो भागधा असत्^(२)” इति । हे ‘इन्द्र’
 (परमैश्वर्यदृक्) अग्ने, ‘इमं’ (यजमानं) ‘प्रतरां’ ‘हधि’ (अतिशयेन प्रकृतं
 कुरु) । तदेव प्रकृतं विशदीक्रियते,—‘सजातानां’ (सहेत्यन्तानां
 ज्ञातीनां) ‘वशी’ ‘असत्’ (नियमनसमर्था भवतु) । किञ्च ‘एन’
 ‘वर्चसा’ (बलेन) ‘सं-’सृज’ । अयं यजमानः, ‘देवेभ्यः’ ‘भागधा’
 ‘असत्’ (यज्ञेषु भागप्रदो भवतु) ।

अथ तृतीयामाह,—“यस्य कुर्मो हविर्गृहे तमग्ने वर्द्धया त्वं ।
 तस्मै देवा अधिब्रवन्नयञ्च ब्रह्मणस्यतिः^(३)” इति । वयसृत्वितिः,
 ‘यस्य’ (यजमानस्य) ‘गृहे’ ‘हविः’ ‘कुर्मः,’ हे ‘अग्ने,’ ‘त्वं’ ‘तं’ (यजमानं)
 ‘वर्द्धय’ । ‘देवाः’ च ‘तस्मै’ (यजमानाय) ‘अधिब्रवन्’ (‘अयं
 यजमानः सर्वेभ्योऽधिकः’ इति ब्रुवन्तु) । ‘अयञ्च’ (यजमानः)
 ‘ब्रह्मणस्यतिः’ (वैदिकस्य कर्मणः पालको भवतु) ।

तानेतान् मन्त्रान् विनियुञ्जे,—“उदेनमुत्तरां नयेति समिध
 आदधाति यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृगेव तत्” (५।४।६ अ०)

इति । 'यथा' लोके दूरदेशे यामान्तरवर्त्तिनं प्रति 'यते' (गच्छते) पुरुषाय 'अवसं' (मार्गरत्नाकरं पाथेयं सम्यादयति), तत् समिदाधानं प्रणेष्यमाणाम्नये 'तादृगेव' भवति ।

समित्पञ्चानां विधत्ते,—“तिस्र आदधाति त्रिवृद्धा अग्निर्थावानेव अग्निस्त्वस्मै भागधेयं करोति” (५।४।६अ०) इति । आहवनीयादि-भेदेन त्रिगुणत्वम् ।

समिद्व्यं विधत्ते,—“औदुम्बरीर्भवन्त्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति” (५।४।६अ०) इति ।

कल्पः, 'उदु त्वा विश्वे देवा इत्युख्यमुद्यम्य' इति । पाठस्तु,—“उदु त्वा विश्वे देवाः अग्ने भरन्तु चितिभिः । स नो भव शिवतमः सुप्रतीको विभावसुः^(४)” इति । हे 'अग्ने', 'विश्वे' (सर्वे) अपि 'देवाः' प्राणरूपाः 'चितिभिः' (उद्यमनकुशलाभिरिन्द्रियवृत्तिभिः), 'उदु' (ऊर्द्धमेव) 'त्वां' 'भरन्तु' (धारयन्तु) । 'म' त्वं 'नः' (अस्माकं) 'शिवतमः' (शान्ततमः), 'सुप्रतीकः' (सुसुखः), 'विभावसुः' (प्रभविता वासयिता च) 'भव' ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे वैश्वदेवशब्दार्थं दर्शयति,—“उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणैरेवैनमुद्यच्छते” (५।४।६अ०) इति । दीव्यन्ति स्वस्वकार्येषु व्यवहरन्तीति 'देवाः' 'प्राणाः' ।

द्वितीयपादे अग्न्यादिशब्दान् परित्यज्य चितिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्ने भरन्तु चितिभिरित्याह यस्मा एवैनं चिताय उद्यच्छते तेनैवैनं समर्ह्यति” (५।४।६अ०) इति । चितिशब्देन

चितमात्रगतेन* 'चितम्' (अभिप्रेतकार्यं) सूच्यते, तथा सति यस्मै कार्याय इदमुद्यमं तेनैव कार्येण एनमग्निं समृद्धं करोति ।

कल्पः, 'पञ्च दिशो दैवीरिति पञ्चभिर्हरत्याग्नीध्रात्' इति । तत्र प्रथमामाह,—“पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । रायस्योषे यज्ञपतिमा भजन्ति^(५)” इति । इमाः प्राच्यादयः 'पञ्च दिशः' 'दैवीः' (इन्द्रयमादीनां सम्बन्धिन्यः) 'देवीः' (स्वयमपि देवतारूपाः) 'अमतिं' (अस्मदीयां प्रज्ञां) 'दुर्मतिं' (दुष्टां पापविषयां बुद्धिं) च 'अप'-'बाधमानाः' (विनाशयन्त्यः) 'रायस्योषे' (धनसमृद्धौ) 'यज्ञपतिं' (यजमानम्) 'आ' (समन्तात्) सेवमानां इमं 'यज्ञं' 'अवन्तु' (रचन्तु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“रायस्योषे अधि यज्ञो अस्थात् समिद्धे अग्नावधि मामहानः । उक्थपत्र ईडो गृभीतस्तत्र धर्मं परिगृह्णा यजन्त^(६)” इति । अयं 'यज्ञः' 'रायस्योषे' (धनसमृद्धौ) 'अधि' 'अस्थात्' (अधिकमवस्थितः सन् सर्वदा धनपुष्टिं ददातु इत्यर्थः) । कीदृशो यज्ञः?—'समिद्धे' (सभ्यक् प्रज्वलितेऽग्नौ) 'अधि मामहानः' (अधिकं पुनः पुनः पूज्यमानः) । 'उक्थपत्रः',—'उक्थानि' (शक्त्वाणि) 'पत्रं' (वाहनं) यस्य, अग्नौ उक्थपत्रः । 'ईडो' स्तुत्यः, 'गृभीतः' (च्छन्विग्यजमानैः परिगृहीतः) । ते च 'तत्र' (प्रज्वलितं) 'धर्मम्' (अग्निं) 'परिगृह्णा' 'आ'-'यजन्त' (यजन्ति) ।

अथ तृतीयामाह,—“ऊर्जा यद् यज्ञमग्निमन्त देवा दैव्याय धर्त्रे

* 'चितिसन्त्रगतेन' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र 'भजन्तीः' (सेवमानाः) इति पाठो भवितुं युक्तः ।

जोष्टे । देवश्रीः श्रीमणाः शतपथाः परिगृह्य देवा यज्ञमायन्^(७)” इति । ‘देवाः’ (दीव्यन्तो व्यवहरन्तः) ऋत्विग्यजमाना धात्रादिविशेषणै-
विशेषिताय अग्रये ‘यत्’ (यस्मिन् काले) ‘जर्जा’ (हविःस्वरूपेणाग्नेन)
‘यज्ञम् अग्रमन्त’ (शान्तं तुष्टिहेतुम् अकुर्वन्त), कीदृशायाग्रये ?—
‘दैव्याय’ (देवानां हिताय), ‘धर्वे’ (यागद्वारा जगतो धारयित्रे),
‘जोष्टे’ (अस्माभिर्दीयमानस्य हविषः सेवित्रे); तस्मिन् कालेऽयमग्नि-
रीदृशो भवति, कीदृशः ? तदुच्यते ?—‘देवश्रीः’,—देवानेव अयति
हविर्वहनेनेति देवश्रीः, ‘श्रीमणाः’,—अग्रये सेवते इति श्रीयज्ञ-
मानस्तस्मिन्ननुग्रहरूपं मनो यस्यासौ श्रीमणाः, ‘शतपथाः’,—
शतसङ्ख्याकानि पथःप्रभृतीनि हवींषि यस्यासौ शतपथाः । तादृशमग्निं
‘परिगृह्य’ ‘देवा’ ऋत्विग्यजमानाः इमं ‘यज्ञं’ ‘आयन्’ (प्राप्नुवन्ति,
अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सविता ज्योति-
रुदयाऽ अजस्रं । तस्य पूषा प्रसवं याति देवः सम्पश्यन् विश्वा
भुवनानि गोपाः^(८)” इति । दारिद्र्यं हरतीति हरिर्हरिण्यं, हरिण्यवर्णाः
केशस्थानीयाः शिखा यस्यासौ ‘हरिकेशः’ अग्निः, स च ‘सूर्यरश्मिः’ भूत्वा
‘सविता’ (प्राणिनां तत्तद्भवहारेषु प्रेरकः) ‘ज्योतिः’ (अण्डलरूपः) सन्
पूर्वस्थां दिशि ‘अजस्रं’ (प्रतिदिनम्) ‘उदयात्’ (उदेति); यस्मिन्नुदये
सति ‘पूषा’ (प्राणकः) सः ‘देवः’ ‘तस्य’ ‘प्रसवं’ (जगतः प्रेरणं)
‘याति’ (प्राप्नोति) । कीदृशो देवः ?—‘गोपाः’ (रक्षकः), किं कुर्वन् ?
‘विश्वा’ ‘भुवनानि’ (सर्वान् लोकान्) ‘पश्यन्’ (अवलोकयन्) ।

‘सम्पश्यन्’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ पञ्चमीमाह,—“देवा देवेभ्यो अर्ध्वर्धन्तो अस्य वीतः शमित्रे शमिता यजथै । तुरीयो यज्ञो यत्र ह्यमेति ततः पावका आशिषो नो जुषन्ताम्^(६)” इति । पशुबन्धरूपो यज्ञश्चतुर्भागः, तत्र उपाकरणान्तः प्रथमः, उपाकृतस्य शमित्रदेशे स्थितिर्द्वितीयः, यागार्थं यत् संस्कारं करोति स तृतीयः, हविःप्रदानान्तश्चतुर्थः । तदिदं भागचतुष्टयं क्रमेणात्राभिधीयते । ‘देवाः’ (सृत्वियजमानाः) ‘देवेभ्यः’ (हविः स्वीकर्तव्यः), ‘अर्ध्वर्धन्तो’ (यागं कर्तुमिच्छन्तो) ‘अस्यु’ (तिष्ठन्ति, उपाकरणान्तमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः) । तत ऊर्ध्वं ‘शमित्रे’ ‘वीतं’ (शमित्रदेशे प्रापितं) पशुरूपं हविर्भवति । तत ऊर्ध्वं ‘शमिता’ ‘यजथै’ (यागार्थं संस्करोति), स तृतीयः । उपरितनश्चतुर्थो यज्ञभागः ; ‘यत्र’ (यस्मिन्) भागचतुष्टयोपेते यज्ञे ‘ह्यमेति’ (देवता हविः प्राप्नोति) । ‘ततः’ (तस्मात्) भागचतुष्टयोपेताद् यज्ञात् ‘पावकाः’ (आहवनीयादयोऽग्नयः) ‘नः’ (अस्मदीयाः) ‘आशिषः’ (अपेक्षितान् फलविशेषान्) ‘जुषन्तां’ (सम्यादयन्त्वित्यर्थः) ।

एषु मन्त्रेषु प्रथममन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरित्याह दिशो ह्येषोऽनुप्रच्यवते” (५।४।६.अ०) इति । ‘एषः’ यजमानः प्राच्याद्याः पञ्च दिशोऽनुक्रमेण यज्ञरक्षार्थं प्रेरयति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना इत्याह रक्षसामपहत्य” (५।४।६.अ०) इति । अमतेर्दुर्मतेश्च रक्षोभिः सम्यादित्वात् तद्बाधेन रक्षोभ्येव अपहतानि भवन्ति ।

तृतीयपादे रायस्योषशब्देन विवक्षितार्थं दर्शयति,—“रायस्योषे

यज्ञपतिमाभजन्तीरित्याह पञ्चवो वै रायस्योषः पशून्नेवावरुन्धे”
(५।४।६अ०) इति ।

‘उदु त्वा विश्वे देवाः’ इत्यनेनोद्यमनमन्त्रेण सहितमुत्तरमन्त्र-
पञ्चकं विनियुक्ते,—“षड्भिर्हरति षड्वा षतव षतुभिरेवैनं हरति”
(५।४।६अ०) इति ।

‘रायस्योषे अधि यज्ञः’, ‘ऊर्जा यद्यज्ञम्’ इति मन्त्रद्वयं विशेषतः
प्रशंसति,—“द्वे परिगृह्यवती भवतो रक्षामपहृत्यै” (५।४।६अ०)
इति । ‘परिगृह्यायजन्त’, ‘परिगृह्य देवा यज्ञमायन्’ इत्येवं
परिगृह्यशब्दे ययोर्च्चास्ते परिगृह्यवत्यौ । परिग्रहः पृथक्-
स्त्रीकारः, तेन यज्ञं विनाशयितुममर्थानि रक्षांसि स्वयमेवापहन्यन्ते ।

षट्पु मन्त्रेषु पञ्चममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सूर्धरश्मि-
र्हरिकेशः पुगस्तादित्याह प्रसृत्यै” (५।४।६अ०) इति । ‘पूषा प्रसवं
याति’ इति तत्राभिधानादयं मन्त्रः प्रसृत्यै सम्यद्यते ।

षष्ठमन्त्रस्य चतुर्थपादे पावकशब्दतात्पर्यं दर्शयति,—“ततः
पावका आशिषो नो जुषन्तामित्याहानं वै पावकोऽन्नमेवावरुन्धे”
(५।४।६अ०) इति । अग्निवाचकः पावकशब्दस्तेन पच्यमानमन्नम्
उपलक्ष्यते ।

कल्पः, ‘विमान एष दिवो मध्य आस्त इति द्वाभ्यामाग्नीभि-
ऽग्मानं निधाय’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“विमान एष दिवो मध्य
आस्त आ प्रविवान् रोदमी अन्तरिचं । स विश्वाचीरभि चष्टे धृताची-
रन्तरा पूर्वमपरं च केतुम्^(१)” इति । ‘एषः’ अग्ना ‘विमानः’ (विविधं
जगन्निर्माणः) सन् ‘दिवो मध्ये आस्ते’ (आग्नीप्रस्थानीयस्याकाशस्य

मध्ये तिष्ठति) । कीदृशोऽग्ना ? 'रोदसी' (द्यावापृथिव्यौ) 'अन्तरिक्षं' च 'आ'-पप्रिवान्' (सर्वतः पूरितवान्) । यद्यप्यथमग्ना न किञ्चित् जगन्निर्मिती, नापि लोकत्रयमापूर्य तिष्ठति, तथापि परमेश्वरगुणैरस्य स्तूयमानत्वात् न कोऽपि विरोधः । 'स' (तथा स्तूयमानः) 'विश्वाचीः' (विश्वव्यापिनीः) दिशः 'अभि'-चष्टे' (सर्वतः प्रकाशयति) । तथा 'घृताचीः' (घृतप्राप्तिहेतुभूताः) धेनुः 'अभि'-चष्टे' । तथा 'अन्तरा' (ब्रह्माण्डस्य) 'पूर्वमपरं' 'च' 'केतुम्' (उदयास्तमयाभ्यां पूर्वापरदिशो-श्चिह्नभूतं सूर्यम्) 'अभि'-चष्टे' ।

अथ द्वितीयामाह,—“उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विधेः । मध्ये दिवो निहितः पृश्निरग्ना विचक्रमे रजसः पात्यन्तौ^(११)” इति । अथम् 'अग्ना' 'उक्षा' (मेघः), यागद्वारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः; 'समुद्रः' (बहुफलप्रदत्वात् समुद्रसदृशः); 'अरुणः' (पूर्वमन्त्रे सर्वप्रकाशकत्वेनोपचरितत्वात् सूर्यसदृशः); 'सुपर्णः' (स्वर्गं प्रत्युद्गमनहेतुत्वात् पक्षिसदृशः) । तथाविधः 'अग्ना' 'पितुः' (पालकस्य) पूर्वदिग्वर्तिन आहवनीयस्य 'योनिं' (कारणभूतम्) आग्नीध्रम् 'आ-विवेश' (प्रविष्टवान्) । 'येषां दीक्षितानामाहवनीय उदायेत् (आग्नीध्रादुद्धरेत्)' इत्याहवनीययोनिलमग्नीध्रस्यान्यत्राह्नातम् । अयं 'पृश्निः' (श्वेतवर्णः) 'अग्ना' 'दिवः' 'मध्ये' 'निहितः' सन् 'रजसः' (रञ्जनीयस्य जगतः) 'अन्तौ' (उत्पत्तिप्रलयरूपं कोटिद्वयं) 'पाति' (परमेश्वररूपेण पालयति) ।

कल्पः, 'इन्द्रं विश्वा अवीष्टधन्विति चतसृभिरापुष्कङ्गत्वा' इति । तत्र प्रथमामाह,—“इन्द्रं विश्वा अवीष्टधन् समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमः

रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम्^(१९) इति । 'विश्वा' 'गिरः' (सर्वा स्तुतयः) 'इन्द्र' (परमैश्वर्योपेतम्) अग्निं 'अवीवृधन्' (वर्द्धितवत्यः) । कीदृशमिन्द्रं ?—'समुद्रव्यचमं' (समुद्रवह्वापिनं); 'रथीतमं' रथ एषाम् अस्तीत्युत्पत्त्या रथिशब्देन राजामात्यादय उच्यन्ते, तेषां मध्ये अतिशयेन रथी रथीतमः, तं; 'वाजानां' 'पतिम्' (अन्नानां पालकं); तथा 'सत्पतिं' (सन्मार्गवर्त्तियजमानानां पालकम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“सुखहृद्यज्ञो देवाः आ च वचद्यद्यग्निर्देवो देवाः आ च वचत्^(२०)” इति । 'सुखस्य' (प्रजापगुरुस्य सुखस्य) आङ्गाता सम्पादयिता; 'यज्ञः' 'च' 'देवान्' 'आ'-'वचत्' (आवहत्) । 'द्यद्यग्निः' 'च' (पूर्वोक्ताग्निरपि) 'देवान्' 'आ'-'वचत्' (आह्वयत्) ।

अथ तृतीयामाह,—“वाजस्य मा प्रसवेनोद्गाभेणोदयभीत् । अथा सपत्न्या इन्द्रे मे निग्राभेणाधराः अकः^(२१) इति । 'इन्द्रः' (परमैश्वर्ययुक्तः) अग्निः 'वाजस्य' (अन्नस्य) प्रसृतिनिमित्तेन 'उद्गाभेण' (उद्गृहणसामर्थ्येन) मां यजमानं 'उदयभीत्' (उत्कर्षं प्रापितवान्) । 'अथ' (अनन्तरं) 'इन्द्रः' (परमैश्वर्ययुक्तः) अयमग्निः 'निग्राभेण' (नियह-सामर्थ्येन) 'मे' 'सपत्न्यान्' 'अधरान्' 'अकः' (निगृहीतान् करोतु) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“उद्गाभञ्च निग्राभञ्च ब्रह्म देवा अवीवृधन् । अध्यासपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम्^(२२)” इति । 'देवाः' सर्वे 'ब्रह्म' (परिवृढाः) 'उद्गाभं' (अस्मदीयमुत्कर्षं) 'निग्राभं' 'च' (वैरिणो निकर्षञ्च) 'अवीवृधन्' (वर्द्धितवन्तः) । 'अथ' (अनन्तरं) 'इन्द्राग्नी' 'विषूचीनान्' (सर्वतः पलायमानान्) 'मे' 'सपत्न्यान्' (वैरिणः) 'व्यस्यतां' (विनाशयताम्) ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

‘उत्’ चिभिः समिधो दध्यात् उदुत्वोद्यच्छतेऽनलम् ।

पञ्चेति पञ्चभिर्हृत्वा ‘वि’द्वाभ्यामग्ननः स्थितिः ॥

‘इन्द’ चतुर्भिरापुष्काद्गच्छेत्, पञ्चदशेरिताः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

आशुः शिशानो वृषभो न युधो घनाघनः श्लोभण-
श्चर्षणीनां । सङ्गन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतः सेना
अजयत् साकमिन्द्रः^(१) । सङ्गन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना
युत्कारेण दुश्चवनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयत् तत्
सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्ट्या^(२) । स इषुहस्तैः
स निषङ्गिभिर्वशी सःस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन । सः-
स्रष्टजित् सोमपा बाहुशङ्खैर्द्धधन्वा प्रतिहिताभिर-
स्ता^(३) । वृष्टस्यते परिदीय ॥ १ ॥

रथेन रक्षोहामिवाः अपबाधमानः । प्र-
भञ्जन्त्सेना प्रमृणो युधा जयन्त्समाकमेध्यविता रथा-
नां^(४) । गोत्रभिर्दे गोविद् वज्रबाहुं जयन्त्समम् प्रमृणन्त-
मिजसा । इमः सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रः सखायो-

ऽनु स॒र॒भ॒ध्वं^(५) । ब॒ल॒वि॒ज्ञाय॑ स्थ॒वि॒रः प्र॒वी॒रः स॒ह
स्वान् वा॒जो स॒ह॒मान॑ उग्रः । अ॒भि वी॒रो अ॒भि स॒न्वा
स॒हो॒जा जै॒त्रि॒मि॒न्द्र॒रथ॑मा ति॒ष्ठ गो॒वित्^(६) । अ॒भि गो॒चा॒णि
स॒हसा॑ गा॒ह॒मानोऽदा॑यः ॥ २ ॥

वीरः श॒त॒म॒न्युरि॒न्द्रः दु॒श्च॒व॒नः पृ॒त॒ना॒षाड्यु॒धो-
ऽस्मा॑क॒ सेना॑ अ॒वतु॑ प्र यु॒त्सु^(७) । इ॒न्द्र आसा॑ने॒ता वृ॒ह-
स्प॒तिर्दक्षि॑णा य॒ज्ञः पु॒र ए॒तु सोमः॑ दे॒वसे॒नाना॑मभि-
भ॒ञ्जती॑नां ज॒यन्ती॑नां म॒रुतो॑ य॒न्वग्रे^(८) । इ॒न्द्रस्य॑
वृ॒ष्णो वरु॑णस्य॒ राज्ञ॑ आ॒दि॒त्यानां॑ म॒रुता॑ः श॒ङ्खे उ॒ग्रं ।
म॒हाम॑नसां भु॒वन॑च्य॒वानां॑ घोषो दे॒वानां॑ ज॒यता॑मुद-
स्थात्^(९) । अ॒स्माक॑मि॒न्द्रः स॒मृतेषु॑ ध्व॒जि॒ष्माकं॑ या
इ॒षव॑स्ता ज॒यन्तु ॥ ३ ॥

अ॒स्माकं॑ वी॒रा उ॒त्तरे॑ भवन्व॒स्मानु॑ दे॒वा अ॒वता॑
ह॒वेषु^(१०) । उ॒र्हृष॑य म॒घव॑न्नायु॒धान्यु॑त्स॒त्वेनां॑ मा॒म॒कानां॑
महा॑ऽसि । उ॒द्दृ॒व॒हन् वा॒जिनां॑ वा॒जिना॑न्यु॒द्रथानां॑
ज॒यता॑मेतु घोषः^(११) । उ॒प॒प्रेत॑ ज॒यता॑ नरः स्थि॒रा वः
स॒न्तु वा॒हवः॑ । इ॒न्द्रो वः॑ श॒र्म य॒च्छ॒त्वना॑धृष्या यथा-
ऽस॑थ^(१२) । अ॒व॒सृ॒ष्टा परा॑ प॒त शर॑व्ये ब्र॒ह्म स॑ऽशिता
गच्छा॑मि॒त्रान् प्र ॥ ४ ॥

वि॒श॒मैपां॑ क॒ञ्च॒नोच्छि॑पः^(१३) । म॒मी॒णि॒ते॒ वर्मा॑भि-

श्छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनाभिवस्तां । उरो-
र्वरीयो वरिवस्ते अस्तु जयन्तु त्वामनुमदन्तु देवाः^(१४) ।
यच्च वाणाः सम्पतेन्ति कुमारा विशिखा इव । इन्द्रो
नस्तच्च वृत्रहा विश्वाहा शर्म यच्छतु^(१५) ॥ ५ ॥

दीय । दायः । जयन्तु । अमित्रान् प्र । चत्वारिंशच्च
॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

हतोयेऽग्निप्रणयनसुकम्; अथाप्रतिरथसूक्तमुच्यते । कन्यः, 'आग्ः
शिश्नान इति दक्षिणतो ब्रह्मा दशसेनान्वेति, मैत्रावरुणः प्रतिप्रस्थातौ'
इति । तत्र प्रथमामाह,—“आग्ः शिश्नानो वृषभो न युधो घना-
घनः सोभणश्चर्षणीनां । सङ्गन्दनोऽनिमिष एकवीरः शत५ सेना
अजयत् साकमिन्द्रः^(१)” इति । अयम् 'इन्द्रः' (परमैश्वर्योपेतः) 'शतं'
'सेनाः' (शतसङ्घाकाः परकीया सेनाः) 'साकम्' (एकप्रयत्नेन)
'अजयत्' । कीदृशः इन्द्रः ? 'आग्ः' (शीघ्रकारी); 'शिश्नानः' (तीक्ष्णः),
अत्युष्ण इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः, 'वृषभो न युधः' (यथा वृषभो
वृषभान्तरेण योद्धुमुत्सहते तद्वदयमपि); 'घनाघनः' (अतिशयेन
शत्रूणां हिंसकः, घातकः); 'चर्षणीनां' (परसेनागतमनुष्याणां) 'सोभणः'*

* 'सोभणः' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

(लोभहेतुः); 'सङ्क्रन्दनः' (समीचीनं क्रन्दनं परभयहेतुर्ध्वनिर्यस्य, स सङ्क्रन्दनः); 'अनिमिषः' (कदाचिदपि निमेषं न करोति), अत्यन्तसावधान इत्यर्थः । *परानपेक्षेण स्वयं एक एव जेतुं समर्थः, शूरः ।

अथ द्वितीयामाह,—“सङ्क्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युन्कारेण दुश्श्रवनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो ननु इपुहस्तेन वृक्षा^(१)” इति । 'युधः' (युद्धार्थिनः) हे 'नरः' (मनुष्याः), 'इन्द्रेण' अनुगृहीताः सन्तः 'तत्' (परबलं) 'जयत' (वशीकुरुत); वशीकृत्य च 'तत्' 'सहध्वं' (अभिभवत) विनाशयतेत्यर्थः । कीदृशेन 'इन्द्रेण'? 'सङ्क्रन्दनेन,' 'अनिमिषेण' (पूर्ववद्वाख्येयम्); 'जिष्णुना' (जयशीलेन); 'युन्कारेण' (युद्धकारिणा); 'दुश्श्रवनेन' (चावयितुं दुःश्रवणेन); 'धृष्णुना' (भीतिरहितेन); 'इपुहस्तेन' (वाणाद्यायुधोपेतैः); 'वृक्षा' (कामवर्षकेण) ।

अथ तृतीयामाह,—“स इपुहस्तेः स निषङ्गिभिर्वशी सः स्रष्टा स युध इन्द्रे गणेन । सः स्रष्टजित् सोमपा बाह्वशर्द्धा ऊर्द्धधन्वा प्रतिहि-
ताभिरस्ता^(१)” इति । इषवो येषां हस्तेषु ते इपुहस्ताः, तैः साकं 'स' (इन्द्रः) 'वशी' (परबलं स्ववशं करोति), 'निषङ्गिभिः' (खड्गहस्तैः) साकं 'सः' (इन्द्रो) 'वशी', स्वकीयैर्धानुष्कैः खड्गहस्तैश्चापेतत्वात् परसैन्यं वशीकरोतीत्यर्थः । यद्वा परसैन्यगतैर्धानुष्कैः खड्गहस्तैश्च सहितं तद् वशीकरोति । 'स' 'इन्द्रः' 'युधः' (योद्धा) सन् 'गणेन' (परकीयभटसमूहेन) 'संश्रष्टा' (सहसा गत्वा सज्यं मिश्रितो भवति),

* 'शकवीरः' इति पाठो ऽत्र उद्धर्षमुचितः ।

अनुभरभध्वं,—इन्द्र* पुरतो युद्धं सम्यगाभरतां, पश्चाद्भवन्त आरभन्तां ।
 कीदृशमिन्द्रं ?—‘गोत्रमिद्रं’ (गोत्रान् पर्वतान् भिनत्ति तदीयपक्षां-
 ष्चिनत्तीति गोत्रमिद्रं, तं), गां भूमिं विन्दते लभते इति गोवित्,
 तं ‘गोविदं’, वज्रो बाहौ यस्य स ‘वज्रबाहुः’, तं, ‘अज्म’ ‘जयन्तं’
 (भूमिराहित्यं शत्रूणां यथा भवति, तथा विजयमानं), ‘ओजसा’
 (बलेन) ‘प्रमृणन्तं’ (प्रकर्षेण हिंसन्तम्) ।

अथ षष्ठीमाह,—“बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी
 सहमान उग्रः । अभिवीरो अभिमत्त्वा सहेजा जैत्रमिन्द्र रथमा
 तिष्ठ गोवित्(१)” । हे ‘इन्द्र’, त्वं ‘जैत्रं’ (जयनशीलं) ‘रथम् आ तिष्ठ’
 (आरोह) । कीदृशस्त्वं ? (बलं परकीयषामर्थं विजानातीति) ‘बल-
 विज्ञायः’, ‘स्थविरः’ (पुरातनः), ‘प्रवीरः’ (शूररेष्वप्यतिशूरः),
 ‘सहस्वान्’ (बलवान्), ‘वाजी’ (अन्नवान्), ‘सहमानः’ (ऋषाम् अभि-
 भविता), ‘उग्रः’ (युद्धेषु क्रूरः), (अभितो वीरः शूरभटा यस्यासौ)
 ‘अभिवीरः’, (अभितः सन्तानः परिचारका यस्यासौ) ‘अभिमत्त्वा’,
 (सहसो बलाज्जातः) ‘सहेजाः’, बलाधिक इत्यर्थः ; (गां भूमिं
 विन्दते, लभते इति) ‘गोवित्’ ।

अथ सप्तमीमाह,—“अभि गोत्राणि महसा गाहमानोऽदायः
 वीरः शतमन्युरिन्द्रः । दुश्शवनः धृतभाषाडयुधोऽस्माकं सेना अवतु
 प्र युत्सु(२)” इति । अयम् ‘इन्द्रः’ ‘प्र युत्सु’ (प्रकृष्टेषु युद्धेषु)
 ‘अस्माकं’ ‘सेनाः’ ‘अवतु’ । कीदृशः इन्द्रः ? ‘अभि’ (सर्वतोऽव-
 स्खितानि) ‘गोत्राणि’ (युद्धवेत्त्राणि) ‘महसा’ (शौघं) ‘गाहमानः’

* ‘इन्द्रः’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(प्रविशन्), 'अदायः' (दायारहितः*), 'वीरः' (शूरः), 'शतमन्युः' (विविधक्रोधयुक्तः), 'दुःखवनः' (च्यावयितुं दुःशक्यः), 'घृतनाषाट्' (परकीयसेनानामभिभविता), 'अयुध्यः' (केनापि योद्धुमशक्यः) ।

अथाष्टमीमाह,—“इन्द्र आषां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः । देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्वधे^(८)” इति । याः सेना अस्मदनुग्रहायं गच्छन्ति 'आषां' 'इन्द्रः' 'नेता' भवतु । यः 'बृहस्पतिः', या च 'दक्षिणा' देवी, यश्च 'यज्ञः', यश्च 'सोमः', एतेषामेकैकः पुरतो गच्छतु । याश्चैतत्सम्बन्धिन्यो देवसेनाः परबलमभिभञ्जयन्त्यो जयन्तीनां, तासाम् 'अये' 'मरुतः' 'यन्तु' ।

अथ नवमीमाह,—“इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुताः शर्द्धे उग्रं । महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्यात्^(९)” इति । 'वृष्णः' (कामाभिवर्षिणः), 'इन्द्रस्य', 'राज्ञः' (राज्यं कुर्वतः), 'वरुणस्य' 'शर्द्धेः' (बलम्) 'उग्रं' (युद्धेषु अतितीव्रं), 'महामनसां' (युद्धे स्थिरचित्तानां), 'भुवनच्यवानां' (ब्रह्मभुवनेभ्यश्चरावयितुं समर्थानां), 'जयतां', 'देवानां' 'घोष'-ध्वनिं 'उदस्यात्' (सर्वत उत्थितोऽभूत्) ।

अथ दशमीमाह,—“अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उन्तरे भवन्वस्मानु देवा अत्रता ह्वेषु^(१०)” इति । युद्धार्थं परसैन्येषु सम्यक् प्राप्तेषु सत्सु 'अस्माकम्'

* एवमेव सर्वत्र पाठः । दायरहितः इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† 'जयन्त्यः' इति 'जयन्ति' इति वा पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ 'घोषो ध्वनिः' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘इन्द्रः’ रक्षिता भवत्विति शेषः । तदानीम् ‘अस्माकं’ ‘या’ ‘इषवः’
 अस्मदीयैर्मुक्ताः, ‘ता जयन्तु’ (परमैरन्यानि विधन्तु); ‘अस्माकं’ ये
 ‘वीराः’ (भटाः), ते ‘उत्तरे’ ‘भवन्तु’ (परकीयभटेभ्य अधिका भवन्तु);
 ‘देवाः’ ‘हवेषु’ (युद्धेषु) ‘अस्मान्’ एव ‘अवत’ (अवन्तु रक्षन्तु) । इत्थं
 दशर्षम् अप्रतिरथसूक्तं समाप्तम् ।

अथ तत्रैव विकल्पिताः पञ्च ऋचः उच्यन्ते । तत्र प्रथमामाह,—
 “उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सवनां मामकानां महाऽसि । उद्धृचहन्
 वाजिनां वाजिनान्युद्धानां जयतामेतु घोषः^(११)” इति । हे
 ‘मघवन्’ (इन्द्र), ‘आयुधानि’ अस्मदीयानि ‘उद्धर्षय’ (परकीयेभ्य
 उल्लुष्टानि कृत्वा अस्मान् हर्षय), ‘मामकानां’ (मदीयानां) ‘सवनां’
 (प्राणिनां) ‘महांसि’ (तेजांसि) ‘उत्-कृष्टानि कृत्वा तान् हर्षय । हे
 ‘उद्धृचहन्’, ‘वाजिनाम्’ अस्मदीयानाम् (अश्वानां) ‘वाजिनानि’ (श्रीष-
 गमनानि) ‘उत्-कृष्टानि कृत्वा हर्षय । ‘जयतां’ (विजयं प्राप्नुवतां)
 ‘रथानाम्’ अस्मदीयानां ‘घोषः’ (महान् ध्वनिः) ‘उत्-एतु’
 (उद्धृच्छतु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“उप प्रेत जयतां नरः स्थिरा वः सन्तु-
 बाहवः । इन्द्रे वः शर्म यच्छत्वनाष्टव्या यथाऽसथ^(१२)” इति ।
 हे ‘नरः’ (अस्मदीयाः पुरुषाः), ‘उप प्रेत’ (परमैरन्यसमीपे प्रकर्षण
 गच्छत) । ततः ‘जयतां’ (विजयं प्राप्नुवतां) ‘वः’ (युष्माकं) ‘बाहवः’
 स्वकीयायुधैः प्रहरणेषु ‘स्थिराः’ ‘सन्तु’ । ‘यथा’ यूयम् ‘अनाष्टव्याः’

* (अवतु रक्षन्तु) इति पाठो न सम्यक् ।

‘असथ’ (केनाप्यतिरस्कार्या भवथ), तथाऽयम् ‘इन्द्रः’ ‘वः’ (युष्माकं) ‘शर्म’ ‘यच्छतु’ (ददातु) ।

अथ तृतीयामाह,—“अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिता गच्छामिचान् प्र विश मैषां कञ्चनोच्छिषः^(१२)” इति । हिंसका हेतिः शरव्या, हे ‘शरव्ये’, ब्रह्मणा ‘संशिता’ (तीक्ष्णीकृता) त्वं ‘अवसृष्टा’ (अस्माभिर्मुक्ता) सती ‘परा’-‘पत’ (सहसा परसैन्ये पतिता भव), पतित्वा च ‘अमिचान्’ ‘गच्छ’ (प्राप्नुहि), प्राप्य च ‘प्र-विश’ (एतेषां शरीरमध्ये प्रवेशं कुरु), प्रविश्य च ‘एषां’ मध्ये ‘कञ्चन’ पुरुषं मा ‘उच्छिषः’ (अवशिष्टं मा कुरु) सर्वानपि जहीत्यर्थः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“मर्माणि ते वर्मभिश्चादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनाभि वस्तां । उरोर्वरीयो वरिवस्ते अस्तु जयन्तं त्वामनु मदन्तु देवाः^(१४)” इति । हे यजमान, ‘ते’ (तव) ‘मर्माणि’ ‘वर्मभिः’ (कवचैः) ‘छादयामि’, ‘सोमः’ ‘राजा’ त्वां ‘अमृतेन’ (मरण-निवारकेण) केनापि कवचविशेषेण ‘अभि वस्तां’ (अभित आच्छादयतु), ‘ते’ (तव) ‘वरिवः’ (धनं) ‘उरोर्वरीयः’ ‘अस्तु’ (अदीयात्?) अधिकादप्यत्यन्तमधिकमस्तु) । ‘जयन्तं’ (विजयं प्राप्नुवन्तं) ‘त्वां’ ‘अनुमदन्तु’ (अनुकूला भूत्वा हृष्यन्तु) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव । इन्द्रो नस्तत्र वृचहा विश्वाहा शर्म यच्छतु^(१५)” इति । ‘यत्र’ (यस्मिन्) युद्धे ‘वाणाः’ परैर्मुक्ताः ‘सम्पतन्ति’ (इतश्चेतश्च सम्भूय पतन्ति), तत्र दृष्टान्तः,—‘कुमाराः विशिखा इव’ (मुपिडतशिरस्का* विश्वार्थ-

* अत्र ‘यथा मुखितशिरस्काः’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

केवा वा अत्यन्तबालास्यपलाः मन्त इतश्चेतश्च गच्छन्ति तदत् ।
 'तत्र' युद्धे अयम् 'इन्द्रः' 'विश्वाहा' (परकीयसर्वप्राणिघाती), 'वृचहा'
 (विशेषतो वैरिघाती) मन् 'नः' (अस्मभ्यं) 'शर्म' 'यच्छतु' ।

'आरुः शिशान' इत्येतत् सूक्तं विनियुक्ते,—“देवासुराः संयन्ता
 आसन् ते देवा एतदप्रतिरथमपग्यन् तेन वै ते अप्रत्यसुरानजयन्
 तदप्रतिरथस्याप्रतिरथत्वं यदप्रतिरथं द्वितीयो होतास्वाहाप्रत्येव तेन
 यजमानो भ्रातृव्यान् जयत्यथो अनभिजितमेवाभिजयति” (५।४।
 ६ अ०) इति । यदा देवाश्च असुराश्च युद्धाय उद्यतास्तदानीं 'देवाः'
 विजयप्रदत्वेन अप्रतिरथाख्यमेतत् सूक्तम् 'अपग्यन्'; 'तेन' एव देवा-
 निवार्य* लौकिको 'यजमानः' सर्वान् 'भ्रातृव्यान्' प्रतिहृत्स्वरहित्यं
 यथा भवति तथैव 'जयति' । अपि च पूर्वम् 'अनभिजितम्' अपि
 धनं देशविशेषं वा सर्वथा 'अभिजयति' एव ।

सूक्तमन्त्रसङ्ख्यां विधत्ते,—“दशर्चं भवति दशाक्षरा विराड् वि-
 राजा इमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयोर्विधृत्या अथो दशाक्षरा
 विराडन्नं विराड् विराज्येवान्नाद्ये प्रतितिष्ठति” (५।४।६ अ०) इति ।
 अस्मिन्ननुवाके समाप्तातानाम् 'उद्धर्षय' इत्यादिपञ्चानां विकल्पार्थत्वात्
 सूक्तगता षट्चो दशैव सम्पद्यन्ते । विराट्छन्दसो दशाक्षरत्वात् तस्य
 छन्दसः सामर्थ्येनैव लोकयोर्विधृतत्वात् तयोर्विधृत्यर्थमिदं दशर्चं
 सूक्तं सम्पद्यते । अपि च दशाक्षरस्य विराट्छन्दसोऽन्वेषेतुल्येन
 अन्नत्वाद्दशमङ्गादारा तस्मिन् अन्नाद्ये प्रतितिष्ठति ।

* 'असुरान् व्यजयन्'—इत्यादिरूपः कश्चित पाठोऽत्र पठित इव
 प्रतिभाति ।

अथ पूर्वानुवाकोक्त-‘विमान’-इत्यादिमन्त्रद्वयसाध्यमग्निधानं विधत्ते,—“असदिव वा अन्तरिक्षं अन्तरिक्षमिवाग्नीधमाग्नीध्रेऽग्निमानं निदधाति सत्त्वाय” (५।४।६ अ०) इति । भूमिवन्मूर्त्तस्वरूपाभावात् इदमन्तरिक्षम् अविद्यमानसदृशं भवति, अन्तरिक्षसदृशं चाग्नीध्रं, हविर्धानशकलशरग्रहसादनादीनामभावेन शून्यत्वप्रतिभानात्, अतः शून्यत्वनिवारणेन च सुसङ्गावाय तत्रापि कञ्चित् ‘अग्निमानं’ निदध्यात् ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।४।६ अ०) इति ।

प्रथममन्त्रे विमानशब्दतात्पर्यं दर्शयति,—“विमान एष दिवो मथ्य आसत् इत्याह व्यैतया मिमीते” (५।४।६ अ०) इति । ‘एतया’ श्चत्वा पूर्वं शून्यम् आग्नीध्रं वस्तुविशिष्टं यथा भवति तथा ‘मिमीते’ ‘एव’ (प्रमितं करोत्येव) ।

द्वितीयमन्त्रे ष्टत्रिंशद्दतात्पर्यं दर्शयति,—“मध्ये दिवो निहितः ष्टत्रिंशद्वेत्याहान्नं वै ष्टत्रिं अन्नमेवावरुन्धे” (५।४।६ अ०) इति । पक्वं शाल्यन्नं श्वेतं भवति, अतः श्वेतेनाग्निना तादृशमन्नं प्राप्नोति ।

‘इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्’ इत्यादिमन्त्रचतुष्टयसाध्यं गमनं विधत्ते,—“वतसृभिरापुच्छादेति चत्वारि क्न्द्राऽसि क्न्दोभिरेव” (५।४।६ अ०) इति । आग्नीध्रान्निर्गत्य पुच्छपर्यन्तमेतैर्मन्त्रैर्गच्छेत् । गायत्र्यादीनां मुख्यक्कन्दसां चतुष्टुत् मन्त्रसङ्ख्यायाः, क्न्दोभिरेव युक्तः सन् गतवान् भवति ।

प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे अवीवृधन्निति पदस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्याह वृद्धिमेवोपावर्त्तते” (५।४।६ अ०) इति ।

तत्रैव चतुर्थपादे वाजशब्दतात्पर्यं दर्शयति,—“वाजानां सत्यं पतिमित्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवावरुन्धे” (५।४।६ अ०) इति ।

द्वितीयमन्त्रे सुन्नशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सुन्नह्यन्नो देवाः आ च वन्दित्याह प्रजा वै पञ्चवः सुन्नं प्रजामेव पशूनात्मन्धने” (५।४।६ अ०) इति ।

अस्मिन्नेव मन्त्रे उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“यत्तदग्निर्देवो देवाः आ च वन्दित्याह स्वगाकृत्ये” (५।४।६ अ०) इति । ‘देवान् आ च वन्दन्’ इत्युक्त्या तान् देवान् स्वगतान् स्वाधीनान् करोति ।

तृतीयमन्त्रगतयोरुद्गाभनियाभशब्दयोस्तात्पर्यं दर्शयति,—“वाजस्य मा प्रसवेनोद्गाभेणोदयभीदित्याह असौ वा आदित्य उद्यन्नुद्गाभ एष निम्नोचन्नियाभो ब्रह्मणैवात्मानमुद्गृह्णाति ब्रह्मणा भ्रातृव्यं निगृह्णाति” (५।४।६ अ०) इति । ऊर्द्धगृहणवाचिः उद्गाभशब्देन उद्गृह्णन्, नियाभशब्देन अधो गच्छन् असावादित्यो लक्ष्यते, अतस्तदुभयप्रतिपादकेन मन्त्रेण स्वात्मानम् ‘उद्गृह्णाति’, (उत्कर्षं प्रापयति,) स्वभ्रातृव्यं ‘निगृह्णाति’ (निग्रहं प्रापयति) ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

अशुभ्रित्यप्रतिरथं होतान्वाह दशर्चकं ।

उद्धर्षति विकल्पार्था मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ इति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

प्राचीमनु॑ प्रदिशं॑ मेहि॑ विद्वानग्नेरग्ने॑ पुरो अग्नि-
भवे॑ह । विश्वा॑ आशा दीद्या॑नो वि भा॒च्छूर्जं॑ नो धेहि
द्विपदे॑ चतुष्पदे^(१) । क्रमध्वमग्निना॑ नाकमुख्यः॑ हस्तेषु
विश्रतः॑ । दिवः॑ पृष्ठः॑ सुवर्ग॑त्वा मि॒श्रा दे॒वेभिराध्वं^(२) ।
पृथिव्या॑ अ॒हमुदन्तरि॑क्षु॒मारु॑ह॒मन्तरि॑क्षा॒द्विव॑मारु॒हं ।
दिवो॑ नाकस्य पृ॒ष्ठात्सुव॑र्ज्योतिरगां ॥ १ ॥

अ॒हं^(३) सुव॑र्यन्तो नापेक्षन्त॒ आद्याः॑ रो॒हन्ति॑ रोद॒सी ।
यज्ञं॑ ये विश्वतो॑ धारः॒ सुवि॑द्वाः॒ सो वि तेनि॑रे^(४) ।
अग्ने॑ मेहि॑ प्रथ॒मो दे॒वय॑तां चक्षु॒र्दे॒वानामु॑त् मर्त्या॑नां ।
इय॑क्षमाणा॒ भृगु॑भिः स॒जोषाः॑ सुव॑र्यन्तु यज॑मानाः
स्वस्ति^(५) । नक्तो॑षासा॒ सम॑नसा॒ विरू॑पे धा॒पये॑ते
शिशु॑मेकः॒ समी॑ची द्यावा॒ क्षामा॑ रुक्मो अ॒न्तर्वि॑ भाति
दे॒वा अग्निं॑ धारयं॒ द्रवि॑णोदाः^(६) । अग्ने॑ सहस्राक्ष ॥ २ ॥

शत॑स्र्द्धृज्जतं॒ ते प्रा॑णाः स॒हस्र॑म॒पानाः॑ । त्वः॑ सा-
हस्र॑स्य॒ राय इ॑शिषे॒ तस्मै॑ ते विधेम॒ वाजा॑य॒ स्वाहा^(७) ।
सुपर्णो॑ऽसि ग॒रुत्मान्॑ पृथिव्याः॒ सोद॑ पृ॒ष्ठे पृथि॑व्याः
सोद॑^(८) भा॒सान्तरि॑क्षु॒मा पृ॒ण ज्योति॑षा दि॒वमुत्त॑मान्
तेज॑सा दिश॒ उहृ॑ः॒ह^(९) । आजु॑ह्वानः॒ सुप्रती॑कः॒ पुर-
स्ता॑दग्ने॒ स्वां येनि॑मासो॒द सा॑ध्या अ॒स्मिन्त्सध॑स्ये
अ॒ध्युत्तर॑स्मिन् विश्वे॑ दे॒वाः ॥ ३ ॥

यजमानश्च सीदत^(१०) । प्रेङ्गो अग्ने दीदिहि पुरो
 नाऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ । त्वाꣳ शश्वन्त उष यन्ति
 वाजाः^(११) । विधेम ते परमे जन्मन्मग्ने विधेम स्तोमै-
 रवरे सधस्ये । यस्माद्योनेरुदारिथ्या यजे तं प्र त्वे
 ह्वीꣳपि जुहुरे समिद्धे^(१२) । ताꣳ सवितुर्वरेण्यस्य
 चिचामाहं वृणे सुमतिं विश्वजन्यां । यामस्य कखो
 अदुहत् प्रपीनाꣳ सहस्रधारां ॥ ४ ॥

पयसा मर्हीं गां^(१३) । सप्त ते अग्ने समिधः सप्त
 जिह्वाः सप्तपयः सप्त धाम प्रियाणि सप्त होत्राः सप्तधा
 त्वा यजन्ति सप्त योनीरा पृणस्व घृतेन^(१४) । ईदृङ्
 चान्यादृङ् चैतादृङ् च प्रतिदृङ् च मितश्च सम्मि-
 तश्च सभराः । शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्य-
 ज्योतिश्च ज्योतिष्माꣳश्च सत्यश्चर्तपाश्चात्यꣳहाः ॥ ५ ॥

ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्चान्यमिचश्च
 दूरे अमिचश्च गणः ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च
 धृती च विधृती च विधार्यः । ईदृक्षास एतादृक्षास
 ज्जु षु णः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षास एतन । मितासश्च
 सम्मितासश्च न ऊतये सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मिन्निन्द्रं
 दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानः; ययेन्द्रं दैवीर्विशो

म॒रुतोऽनु॑व॒र्त्मान॑ ए॒वमि॒मं य॒ज॑मानं॒ दै॒वीश्च॒ विशो॑
मानु॑षीश्चानुव॒र्त्मानो॑ भवन्तु^(१५) ॥ ६ ॥

अ॒गां। स॒हस्रा॑स्र। दे॒वाः। स॒हस्र॑धा॒राम्। अत्य॑ः॒हाः।
अ॒नु॑व॒र्त्मानः॑ । षोड॑श च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुर्थोऽनुवाकेऽग्निप्रणयनाङ्गमप्रतिरथस्रक्तमुक्तं ; अथ पञ्चमेऽग्नि-
स्थापनमुच्यते । कल्पः, 'प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानिति पञ्चभि-
रग्निमधिरुह्य' इति । तत्र प्रथमामाह,—“प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि
विद्वानग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेह । विश्वा आशा दीद्याने वि भाहूर्जं
नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे^(१)” इति । 'अग्ने' (इदानीमानीत हे
वक्त्रे), 'प्राचीं' 'दिशं'*—(प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशं) 'विद्वान्' त्वं 'अनु'-
'प्रेहि' (अनुक्रमेण प्रकर्षां यथा भवति तथा गच्छ) । लम् 'अग्नेः'
(इष्टकानिष्पादितस्य चितिरूपस्य वक्त्रेः) 'इह' (अस्मिन् कर्मणि) 'पुरो
अग्निर्भव' (पूर्वभागवर्त्ती वक्त्रिर्भव, यद्वा पुरोगन्ता मुखोऽग्निर्भवे-
त्यर्थः) । 'विश्वा' 'आशाः' (सर्वा अपि दिशः) 'दीद्यानः' (प्रकाशयन्)
'वि भाहि' लमपि (विशेषेण प्रकाशस्व) । ततः 'नः' (अस्मदीयाय)
'द्विपदे' 'चतुष्पदे' च 'उर्जम्' (अस्त्रं) 'धेहि' (सम्यादय) ।

* 'प्रदिशं' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ द्वितीयामाह,—“क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यं हस्तेषु बिभ्रतः ।
दिवः पृष्ठं सुवर्गत्वा मित्रा देवेभिराध्वम्^(१)” इति । हे ऋत्वि-
ग्यजमानाः, ‘नाकं’ (स्वर्गसाधनम्), ‘उख्यं’ (उखायां पूर्वं मत्पादितम्),
अग्निं ‘हस्तेषु’ ‘बिभ्रतः’ (धारयन्तः) तेन ‘अग्निना’ सद्य ‘क्रमध्वं’
(अग्नेरूपरि पादान् विलिपत) । ततो ‘दिवः पृष्ठम्’ (आकाशस्थोपरि
वर्त्तमानं) ‘सुवर्गत्वा’ (स्वर्गलोकं प्राप्य) ‘देवेभिः’ ‘मित्राः’ (द्वै-
रेकीभूताः) ‘आध्वं’ (उपविशत) ।

अथ तृतीयामाह,—“पृथिव्या अहमुदन्तरिचमारुहमन्तरिचाद्
दिवमारुहं । दिवो नाकस्य पृष्ठात् सुवर्ज्यातिरगामहम्^(२)” इति ।
‘अहं’ यजमानः ‘पृथिव्या’ उद्गत एतत् ‘अन्तरिचम्’ ‘आरुहं’
(आरुढोऽस्मि) । तस्मादेव ‘अन्तरिचात्’ उद्गतो ‘दिवम्’ ‘आरुहं’
(द्युलोकमारुढोऽस्मि) । ‘दिवः’ द्युलोकसम्बन्धी ‘नाका’ दुःखरहितो
यः प्रदेशः, तस्य, ‘पृष्ठात्’ (उपरिष्ठात्) स्वर्गलोकवासि ज्योतिर्मण्डल-
मादित्यरूपम् ‘अगां’ (प्राप्तोऽस्मि, यदा प्राप्स्यामि) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“सुवर्यन्तो नापेचन्त आ द्यां रोहन्ति
रोदमी । यज्ञं ये विश्वतो धारं सुविदांसे वि तेनिरे^(३)”
इति । ‘ये’ यजमानाः ‘सुविदांमः’ (सृष्टु कर्मानुष्ठानप्रकारं जानन्तः)
‘विश्वतो धारं’ (सर्वस्य जगतो धारणहेतुं) यं अग्निं ‘वि तेनिरे’
(विस्तरेणानुतिष्ठन्ति), ते यजमाना ‘द्यां’ (अन्तरिचम्) ‘आ’-
‘रोहन्ति’ तथा ‘रोदमी’ (द्यावापृथिव्यौ) आरोहन्ति, ततः
‘सुवर्यन्तः’ (स्वर्गवासमादित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तः), तदग्निस्थानान्यत्
किमपि स्थानं ‘नापेचन्ते’ ।

अथ पञ्चमीमाह,—“अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतां चतुर्देवानामुत मर्त्यानां । इयत्तमाणा भृगुभिः सजोषाः सुवर्थन्तु यजमानाः स्वस्ति^(१)” इति । देवान् आत्मन इच्छन्तो देवयन्तो यजमानाः, तेषामुपकाराय, हे ‘अग्ने’ त्वं ‘प्रथमः’ ‘प्रेहि’ (पुरतो गच्छ), यतस्त्वं ‘देवानां’ मनुष्याणाञ्च चतुस्थानीयः । लोके हि गच्छतः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो याति । ‘इयत्तमाणा’ (यष्टुमिच्छन्तः) ‘यजमानाः’ ‘भृगुभिः’ ‘सजोषाः’ (अनुष्ठानपरैर्भृगुनामकैर्मुनिभिः समानप्रियाः) सन्तः, क्षमा यथा भवति तथा ‘सुवर्थन्तु’ ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह देवलोकमेवैतयोपावर्त्तते” (५।४।७अ०) इति । देवलोकमेवोद्दिश्य अनया ऋचा प्रवृत्तो भवति ।

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“क्रमध्वमग्निना नाकमित्याहेमानेवैतया लोकान् क्रमते” (५।४।७अ०) इति । ‘इमानेव’ ‘लोकान्’ उद्दिश्य अनया ऋचा पादविन्यासं करोति ।

तृतीयमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहमित्याहेमानेवैतया लोकान्स्मारोहति” (५।४।७अ०) इति । ‘इमानेव’ ‘लोकान्’ उद्दिश्य अनया ऋचा सम्यगारोहति ।

चतुर्थमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सुवर्थन्तो नापेक्षन्त इत्याह सुवर्गमेवैतया लोकमेति” (५।४।७अ०) इति । स्वर्गप्राप्तिप्रतिपादकशब्दस्यात्र सङ्गावाचनदृष्ट्या स्वर्गप्राप्तिः ।

पञ्चममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतामित्याहेभयैवेतया देवमनुष्येषु चतुर्दधाति” (५।४।७अ०) इति ।

उभयचतुःप्रतिपादकस्य शब्दस्यात्र सङ्गावाच्च तथा षष्ठा उभयत्र चतुस्यापनम् ।

मन्वान् विनियुक्तेः—पञ्चभिरधिकामति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तेन मह सुवर्गं लोकमेति” (५।४।७अ०) इति ।

कल्पः, ‘नक्तोषामाग्ने सहस्राहेति द्वाभ्यां मंहिताभ्यां दध्नः पूर्णा-
मौदुम्बरीः स्वयमादृणायां जुहोति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—
“नक्तोषामा समनसा विरूपे धापयेते शिगुमेकः समीची । द्यावा
क्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयं द्रविणोदाः(१)” इति ।
नक्तञ्चोषाश्च ‘नक्तोषामा’ (रात्रिदिवमावित्यर्थः), ‘समनसा’ (पर-
स्परमैकमत्ययुक्ते), ‘विरूपे’ (रात्रिः कृष्णा, दिवसश्च शुक्ल इति
विलक्षणरूपे), ‘समीची’ (अनुकूले) मत्तौ ‘एकं’ ‘शिगुं’ अग्निरूपं
‘धापयेते’ (यजमानकर्तृकमग्निधारणं सम्यादयतः) । ‘द्यावा’ (द्युलोके),
‘क्षामा’ (क्षितौ), ‘अन्तः’ (तदुभयमध्यवर्त्तिनि अन्तरिक्षे) ‘रुक्मः’
(रोचमानः) अयमग्निः ‘विभाति’ (विशेषेण प्रकाशते) । दीव्यन्ति
व्यवहरन्तीति ‘देवाः’ (प्राणाः); ते च ‘द्रविणोदाः’ (यागद्वारेण
धनरूपं फलं प्रयच्छन्ति) । तादृशा यजमानस्य प्राणा अग्निमेतं
‘धारयन्’ (धृतवन्तः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अग्ने भहस्वात्त शतमूर्द्धञ्कृतं ते प्राणाः
सहस्रमपानाः । त्वः साहस्रस्य राय ईग्निषे तस्मै ते विधेम वाजाय
स्वाहा(२)” इति । शतसहस्रशब्दयोः अपरिमिताभिप्रायेण*, ‘विश्वतश्चतुः’

* अपरिमितत्वाभिप्रायेण इति पाठो भवितुं युक्तः ।

—इत्यादिमन्त्रोक्तमूर्त्तिरूपलेनायमग्निरच स्त्रयते । तस्मादन्विमूर्द्धप्राणा-
पानाः हे 'अग्ने', तव बहवः । तथा 'त्वं' 'साहस्रस्य' (बज्रसहस्रसमूह-
परिमितस्य) 'रायः' (धनस्य) 'इग्निषे' (प्रभुर्भवामि) । 'तस्मै' 'ते'
(तादृशाय तुभ्यं) 'वाजाय' (अन्नमिद्धार्थं) 'विधेम' (परिचरेभ) ।
'हविषे' 'स्वाहा' (इदं हविः स्वाज्जतमस्तु) ।

तत्र प्रथममन्त्रं विनियुक्ते,—“नक्तोषासेति पुरोऽनुवाक्यामन्वाह
प्रत्यै” (५।४।७अ०) इति । पुरोभवः प्रदानमन्त्रः पूर्वमनुक्रमेणो-
च्यते इति पुरोऽनुवाक्या । 'प्रत्यै' उत्तरेण मन्त्रेण हविःप्रदानाय
आदौ तान् ब्रूयात्, 'पुरोऽनुवाक्यामनूच याज्यया जुहोति'
इत्यन्यत्राभिहितत्वात् ।

द्वितीयमन्त्रस्य वैराजरूपप्रापकत्वं दर्शयति,—“अग्ने सहस्राचे-
त्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै” (५।४।७अ०) इति ।
सहस्रसङ्ख्याकचतुरादिसम्बन्धो विश्वरूपधरस्य विराण्मूर्त्तेः सम्भवति,
नान्यस्य, अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतिप्राप्तये भवति ।

अस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे वाजशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“तस्मै
ते विधेम वाजाय स्वाहेत्याह अन्नं वै वाजोऽन्नमेवावरुन्मे” (५।
४।७अ०) इति ।

एतन्मन्त्रसाध्यं हेमं विधन्ते,—“दध्नः पूर्णामौदुम्बरीः स्वय-
मादृश्यायां जुहोत्यूर्ध्वं दधि ऊर्कं उदुम्बरोऽसौ स्वयमादृशाऽमुष्यामेवोर्जं
दधाति तस्मादसुतोऽर्वाचीमूर्जसुप जीवामः” (५।४।७अ०) इति ।
जुह्वसदृशी काचित् सुक् औदुम्बरी । दधुदुम्बरधोरन्नरूपत्वात्
स्वयमादृश्यायाश्च स्वर्गरूपत्वात्, तस्याश्च तद्धोमेन स्वर्ग एवाञ्जं

स्थापयति । यस्मात् स्वर्गे जर्क् अवस्थिता 'तस्मादमुतो' द्युलोकात् 'अर्वाची' (दृष्टिरूपेणाधः पतन्तीम्) 'जर्काम्' (अन्नं) वयम् 'उप जीवामः' ।

कल्पः, 'सुपर्णा गुरुत्मानिति तिसृभिः स्वयमावृषायामग्निं प्रतिष्ठाप्य' इति । तत्र प्रथमामाह—“सुपर्णाऽसि गुरुत्मान् पृथिव्याऽऽसीद पृष्ठे पृथिव्याः सीद^(८)” इति । हे अग्ने, त्वं 'सुपर्णः' (पक्ष्याकारः), 'गुरुत्मान्' (गुरुइसमानः) 'असि'; अतोऽस्यां चितिरूपायां 'पृथिव्यां' 'सीद' (उपविश) । तत्रापि तस्याः 'पृष्ठे' उपविश ।

अथ द्वितीयामाह,—“भासान्तरिक्षमा पृण ज्योतिषा दिवम् उत्तमान तेजसा दिश उदृह^(९)” इति । 'भासा' (स्वकीयेन प्रकाशेन) 'अन्तरिक्षम्' 'आ पृण' (सर्वतः पूरय) । 'ज्योतिषा' (स्वकीयेन सामर्थ्येन) 'दिवं' (द्युलोकां) 'उत्तमान' (ऊर्द्धस्मितानां) कुरु । तथा, 'तेजसा' (स्वकीयेन सामर्थ्येन) 'दिशः' (प्राच्यादिकाः) 'उदृह' (उन्वर्षेण दृढीकुरु) ।

अथ तृतीयामाह,—“आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वां योनिमा सीद साध्या । अग्निन् सधस्ये अशुन्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानस्य सीदत^(१०)” इति । हे 'अग्ने', त्वम् 'आजुह्वानः' (आभिमुख्येन ह्वयमानः), 'सुप्रतीकः' (सुमुखः) सन् 'पुरस्तात्' (पूर्वस्थां दिशि) 'साध्या' (माध्वीं समीचीनां) 'स्वां' 'योनिं' (स्वकीयं स्थानं) 'आ सीद' (आगत्य प्राप्नुहि) । हे 'विश्वे' 'देवाः', यूयं 'यजमानस्य' 'अग्निन्' (पुरोवर्त्तिनि) 'सधस्ये' (अग्निना सह स्थातुं योग्ये) 'अशुन्तरस्मिन्' (अधिकमुत्कृष्टस्थाने) 'सीदत' (उपविशत) ।

एतान्मन्त्रान् विनियुक्ते,—“तिसृभिः सादयति त्रिवृद्वै अग्नि-
र्यावानेवाग्निसं प्रतिष्ठां गमयति” (५।४।७अ०) इति ।

कल्पः, ‘प्रेद्धे अग्ने दीदिहि पुरो नः इति त्रौदुम्बरीः समिध-
मादधाति’ इति । पाठस्तु,—“प्रेद्धे अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया
सूर्म्या यविष्ठ । त्वः शश्वन्त उप यन्ति वाजाः^(११)” इति । हे
‘अग्ने’, ‘प्रेद्धः’ (पूर्वमपि प्रकर्षेण दीप्तः) ‘त्वं’ ‘पुरो’ ‘नः’ (अस्माकं
पुरोदेशे) ‘अजस्रया’ (निरन्तरवर्त्तिन्या) ‘सूर्म्या’ (सूर्ध्वममानया
ज्वालया) ‘दीदिहि’ (पुनरपि दीप्यस्व) । ज्वलन्ती लोहमयी मूष्णा
‘सूर्मी’ । हे ‘यविष्ठ’ (युवतम) अग्ने, त्वां ‘शश्वन्तः’ निरन्तरभाविनः
‘वाजाः’ (अन्त्रानि) ‘उप यन्ति’ (सामीप्येन प्राप्नुवन्ति) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—प्रेद्धे अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरी-
मादधाति एषा वै सूर्मी कर्णकावती एतया ह स वै देवा असुगणाः
शततर्हाः सृष्टुः हन्ति यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतघ्नीं
यजमानो भ्राह्मणाय प्रहरति सृष्ट्या अच्छम्बद्गारम्” (५।४।७अ०)
इति । ज्वलन्ती लोहमयी मूष्णा ‘सूर्मी’, सा च ‘कर्णकावती’ (क्षिद्रवती,
अन्तरपि ज्वलन्तीत्यर्थः), तत्समाना इयम् च्छक् । एकेनैव प्रहारेण
शतसङ्ख्यानं मारयन्तः प्रूगाः ‘शततर्हाः’, ‘असुगणां’ मध्ये तादृशान्
एतया च्छवा ‘देवाः’ हिंसन्ति । अनया समिदाधाने ‘शतघ्नीम्’ एनाम्
च्छक् ‘वज्रं’ कृत्वा वैरिणं ‘प्रहरति’ । ‘अच्छम्बद्गारं’ (स्वस्या विनाशः)
यथा न भवति तथेत्यर्थः ।

कल्पः, ‘विधेम ते परमे जन्मन्त्रे इति वैकङ्कतो समिधमा-
दधाति-इत्यगुवर्त्तते’ इति । पाठस्तु,—विधेम ते परमे जन्मन्त्रे विधेम

स्तोमैरवरे सधस्ये । यस्माद्योनेरुदारिथ्य यजे तं प्र त्वे हवींषि जुञ्जरे
समिद्धे^(१९)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘ते’ (तव) ‘परमे’ जन्मनि ‘विधेम’
(वयं ज्ञानेन परिचरेम) । ‘सधस्ये’ (अस्माभिः सह स्यातुं योग्ये)
‘अवरे’ (निरुद्धे भूलोकवर्तिनि जन्मनि) ‘स्तोमैः’ (स्तोत्रैः) ‘विधेम’
(परिचरेम) । ‘यस्माद्योनेः’ (इष्टकचितिरूपात् स्यानात्) ‘उदारिथ्य’
(त्वमुद्गतः आविर्भूतोऽसि), ‘तं’ (योनिं) ‘यजे’ (पूजयामि) ।
‘समिद्धे’ (सम्यक्प्रञ्चलिते) त्वयि ‘हवींषि’ ‘प्र’-‘जुञ्जरे’ (ऋत्विजः
प्रकर्षेण जुञ्जति) ।

एतन्मन्त्रं विनियुक्ते,—“विधेम ते परमे जन्मन्नग्न इति वैकङ्कती-
मादधाति भा एवाव रून्धे” (५।४।७अ०) इति । ‘अग्नेर्भासो
विकङ्कते प्रविष्टत्वात् तदीयममिधो ‘भाः’ प्राप्यन्ते ।

कल्पः,—‘ताः सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति शमीमगीम्’ इति ।
पाठस्तु,—“ताः सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामा अहं वृणे सुमतिं
विश्वजन्त्यां । यामस्य काणो अदहत् प्रपीनाः महस्त्रधारां पयसा महीं
माम्^(२१)” इति । पुग कदाचित् काण्वाख्यो महर्षिः ‘अस्य’ (अग्नेः)
‘था’ सुमतिम् (अनुग्रहकारिणीं बुद्धिम) ‘अदहत्’ (दग्धवान्) ।
तत्र दृष्टान्तः,—‘प्रपीनां’ (प्रभृतः पीनस्तनमद्भो यस्याः सा प्रपीना,
तां), महस्त्रमञ्जाकाः क्षीरधारा यस्याः सा महस्त्रधारा, तां, ‘महीं’
‘पयसा’ (क्षीरेण समूर्णां) ‘गां’ (धेनु) यथा सौकिका दुहन्ति,
तद्ददयमग्नेः सुमतेः उपदर्शितबुद्धेः स्वाभाष्टं फलं प्राप्तवान् ।
‘वरेण्यस्य’ (सर्वैर्वरेणीयस्य) ‘सवितुः’ (प्रेरकस्य) अग्नेः मन्मन्विनीं
‘तां’ (कल्पेन दुग्धां) ‘सुमतिम्’ ‘अहम्’ ‘आ’-‘वृणे’ (सर्वतः

प्रार्थये) । कीदृशीं सुमतिं ?—‘चिचां’ स्वापेक्षितवज्रविधफलप्रदान-
समर्थामित्यर्थः । विश्वं जन्यमुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्या तां,
जगदुत्पादनसमर्थामित्यर्थः ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—‘ताः सवितुर्वरेण्यस्य चिचामिति
शमीमयीः शान्ते’ (५।४।७।७०) इति । शम्याः शमनहेतुत्वा-
च्छान्त्यर्थत्वं युक्तम् ।

मन्त्रस्य पूर्वार्द्धे ‘सवितुस्तां सुमतिमा अहं वृणे’ इत्यस्य तात्पर्यं
दर्शयति,—‘अग्निर्वा ह वै अग्निचितं दृष्टेऽग्निचिदा अग्निं दृष्टे ताः
सवितुर्वरेण्यस्य चिचामित्याहैष वै अग्नेर्दोहः’ (५।४।७।७०) इति ।
द्विविधो मन्त्रदोहः सम्भवति,—अग्निकर्तृको यजमानकर्त्तृक एको दोहः,
यथा, अग्निर्हि यजमाने सम्भावितां इविः स्तुत्यादिरूपं दोग्धि ।
तथा यजमानकर्त्तृकोऽग्निकर्त्तृको द्वितीयो दोहः,—यजमानो ह्यग्नौ
सम्भावितां स्वापेक्षितं फलं दोग्धि । तत्र सवितुः सुमतिमिति वचनेन
अग्निकर्त्तृको दोहो विवक्षितः ।

द्वितीयाद्धे कण्वोदाहरणस्य तात्पर्यं दर्शयति,—‘तमस्य कण्व एव
‘आयसोऽपत्तेन ह स्मैन् स दृष्टे’ (५।४।७।७०) इति । अग्नेः
सम्बन्धिनं ‘तं’ फलस्वीकाररूपं दोहं कण्वाख्यः ‘एव’ महर्षिः पूर्वमेव
ज्ञातवान्, स च ‘कण्वः’ आयसोऽपत्त्यं ‘आयसः’, अतोऽस्मिन्नुत्तरार्द्धे
पठिते सति ‘तेन’ कण्वमुनिरेव* एतमग्निं स यजमानो दुग्धवान्
भवति ।

* अथ कण्वमुनिरेवेति पाठो भवितुं युक्तः ।

एतन्मन्त्रविशिष्टं समिदाधानं प्रशंसति,—“यदेतथा समिधम्
आदधात्यग्निचिदेव तदग्निं दुहे” (५।४।७अ०) इति ।

कल्पः, ‘द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा सप्त ते अग्ने समिधः
सप्त जिह्वा इति सप्तवत्या पूर्णाहति जुहोति’ इति । पाठस्त,—
“सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्तर्वचः सप्त धाम प्रियाणि ।
सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा पृणस्व घृतेन^(१४)” इति ।
हे ‘अग्ने’, तव ‘समिधः’ सप्तसङ्ख्याकाः,—अश्वत्योदुम्बरपलाशशमी-
विकङ्कताशनिहतवृत्तपुष्करपर्णरूपाः । अत एव सूत्रकार आधान-
प्रकरणे सप्त समन्वयकान् अनुक्रम्य ‘इति वानस्पत्याः’ इत्युपसंज्ञहार ।
ज्वालारूपा जिह्वाश्च सप्त । तथा चाथर्वणिका आमनन्ति,—
‘काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूसवर्णा ।
सुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी लोलायमाना इति सः जिह्वाः’ इति ।

ऋषयो मन्त्राः, ते च यथोक्तमभिसम्पादनार्थाः सप्तसङ्ख्याकाः,—
‘अश्वेो रूपं कृत्वा यदश्वत्ये तिष्ठ(?)’ इत्यादयः समाह्वानाः ।
‘प्रियाणि’ ‘धाम’ (स्थानानि) आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निभ्यावमथ्य-
प्राजहिताग्नीध्रीयाख्यानि सोमयागे वज्रिधारकाणि सप्तसङ्ख्याकानि ।
‘होत्राः’ होतृप्रमुखा वषट्कर्त्तारः,—होता, प्रशास्ता, ब्राह्मणाष्कृषी,
पोता, नेष्टा, अग्नीध्रः, अष्कावाकश्चेति सप्तसङ्ख्याकाः । त्वां यजमानाः
‘सप्तधा’ ‘यजन्ति’,—अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी
अतिरात्रः, अग्नोर्यामः, वाजपेयश्चेति सप्तप्रकाराः । तादृशस्त्वं ‘सप्त
योनीः’ आहवनीयादिस्थानानि ‘घृतेन’ सर्वतः पूरय ।

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सप्त ते अग्ने समिधः सप्त

जिह्वा इत्याह सप्तैवाख्य साप्तानि प्रीणाति” (५।४।७अ०) इति । सप्तसङ्ख्योपेतं द्रव्यस्वरूपं साप्तं । तानि च ‘साप्तानि’ पुनः सप्त-सङ्ख्याकानि । समित्सप्तकमेकं, जिह्वासप्तकं द्वितीयं, ऋषिसप्तकं तृतीयं, धामसप्तकं चतुर्थं, होतृसप्तकं पञ्चमं, यजमानप्रकारभेदे सप्तकं षष्ठं, पूरणीययोनिसप्तकमेकं । अग्नेः सम्बन्धीनि साप्तानि समिदादिसप्तकानि यानि सन्ति तानि साप्तानि* प्रीणयत्येव ।

एतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते,—“पूर्णया जुहोति पूर्णं इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै” (५।४।७अ०) इति । द्वादशशृङ्गीतेनाज्येन पूर्णा या जुह्वः, तथा जुह्वयात् । प्रजापतेः प्राप्तसर्वकामत्वात् पूर्णत्वं, अतस्तत्पूर्तिः ‘प्रजापतेः’ प्राप्त्यै भवति । मुख्यकल्पत्वेन पूर्णत्वं विधाय अनुकल्पत्वेन न्यूनत्वमप्यङ्गीक्रियते । ‘न्यूनात्’ ‘अल्पात्’ वीजात् ‘प्रजापतिः’ प्रौढानि शरीराणि ‘असृजत’ । अतः ‘प्रजानां’ ‘सृष्ट्यै’ न्यूनत्वमङ्गीक्रियते, किमु वक्तव्यं पूर्णत्वमित्यभिप्रायः ।

होमकाले ध्यानं विधत्ते,—“अग्निर्देवेभ्यो निलाहृत स दिशोऽनु प्राविशञ्जुह्वन्मनसा दिशो ध्यायेद्विग्भ्य एवैनमव हन्ते” (५।४।७अ०) इति ।

एनं दिशु प्रविष्टमग्निं, पूर्वमनुष्ठितां दध्याङ्गतिम्, इदानीमनुष्ठीयमानामाज्याङ्गतिञ्च मिलित्वा प्रशंसति,—“दध्ना पुरस्ताञ्जुहोत्याज्येन उपरिष्ठान्नेजस्यैवास्मै इन्द्रियञ्च समीची दधाति” (५।४।७अ०)

* अत्र साप्तानि इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

इति । अग्निस्थापनात् पूर्वं दधिहोमः, उपरिष्ठादाज्यहोमः । तथाज्यं तेजोरूपं, दधि च इन्द्रियरूपं,—‘तेजो वा आज्यं, इन्द्रियं वै दधि’ इति श्रुत्यन्तरात् । अतो यजमानार्थमुभयमपि सम्यक् सम्पादितं भवति ।

कल्पः, ‘उपांशुमारुतान् सर्वङ्गतान् जुहोति ईदृङ् चान्यादृङ् चेति सप्तभिर्गणैरामीनो हस्तेन गणेन गणमनुद्रुत्य मारुतान् जुहोति, मध्येऽरण्येऽनुवाक्येन गणेन जुहोतीत्येके, मारुतैः सर्वतो वैश्वानरं परिचिनोतीत्येके, स्वतवांश्च, अप्रघामी च, मान्तपनश्च, गृहमेधी च, क्रीडी च, माकी च, ऊर्जिषी चेत्येष षष्ठ आम्नातः, मितासश्च सम्मितासश्च न इति सर्वत्रानुषजति’ इति । पाठम्,—‘ईदृङ् च, अन्यादृङ् च, एतादृङ् च, प्रतिदृङ् च, मितश्च, सम्मितश्च, सभराः । शुक्रज्योतिश्च, चित्रज्योतिश्च, मत्यज्योतिश्च, ज्योतिष्माः २ । मत्यश्च, ऋतपाश्च, अत्यः ३ । ऋतजिच्च, मत्यजिच्च, सेनजिच्च, मुषेणश्च, अन्यमित्रश्च, दूरे-अमित्रश्च, गणः । ऋतश्च, मत्यश्च, ध्रुवश्च, धरुणश्च, धर्ता च, विधर्ता च, विधारयः । ईदृक्षामः एतादृक्षाम, ऊ षु णः, सदृक्षामः, प्रतिमदृक्षामः एतन । मितासश्च सम्मितासश्च न ऊतये । सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मिन्निद्रं देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानः, यथेन्द्रं देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मान एवमिमं यजमानं देवींश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु^(१५-२१)’ इति । अत्र हि मरुतां गणाः पञ्च आम्नाताः,—‘ईदृङ्’ इत्यादीनि सप्त नामानि तैरभिधेयानां मरुतामेको गणः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्थाः । तथा शुक्रज्योतिरित्यादीनि सप्त नामानि तैरभिधेयानां मरुतां गणो

द्वितीयः । ऋतजिदित्यादिगणस्तृतीयः । ऋतस्येत्यादिस्तुतुर्थः । ईदृक्षास इत्यादीनि चत्वारि नामधेयानि सोऽयं पञ्चमो गणः । हे गणपञ्चकस्या 'मरुतः', एतेन समुच्चयेन वर्त्तन्ते*, यूयं सर्वे समुच्चित्य सुहु 'नः' (अस्मान्) प्रति आगच्छत । 'मितासश्च' (गणचतुष्टयेन सप्तसङ्ख्या प्रमिताः), 'सञ्चितासश्च' (पञ्चमगणे चतुःसङ्ख्या सङ्क्षिप्य प्रमिताः), 'ऊतये' 'नः' (अस्माकं रक्षणाय) 'सभरसः' (भरेणादरेण वर्त्तन्ते इति सभरसः), तादृशा हे 'मरुतः', 'अस्मिन्' 'यज्ञे' 'एतन' (आगच्छत) । 'दैवीर्विशः' (देवसम्बन्धिनः प्रजारूपाः) एते 'मरुतः' 'इन्द्रं' 'अनुवर्त्मानः' । इन्द्रस्वामिन-मनुस्यत्य, तदनुसारेण यथा वर्त्तन्ते 'मरुतः', 'एवं' दैव्यो मानुष्यश्च सर्वाः प्रजाः 'इमं' 'यजमानं' अनुसृत्य वर्त्तमाना 'भवन्तु' । एतैर्मन्त्रैः माथ्या मारुतहेमा उपरि विधास्यन्ते ।

एतेभ्यो मारुतपुरोडाशेभ्यः पुरा निर्वपणीयं वैश्वानरमादौ विधन्ते,—“द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरो-ऽग्निवैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमवरुन्धे” (५।४।७अ०) इति ।

उत्थाग्नेः संवत्सरधारणेन अग्नेः संवत्सररूपत्वं चोदकप्रान्तान् प्रयाजानूयाजान् अपवदति,—“यत्प्रयाजानूयाजान् कुर्याद्विकस्तिः सा यज्ञस्य दर्विहेमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै” (५।४।७अ०) इति । विशेषेण कस्तिर्नाशो विकस्तिः तत्परिहाराय अन्यत्र प्रयाजानूयाजान् अजृत्वा यथा दर्विहेमं कुर्वन्ति । तद्वदत्रापि दर्विहेमं

* 'ये ते' इत्येवंरूपः कश्चित् पाठ पठित इव प्रतिभाति ।

होमकाले मन्त्रोच्चारणे कञ्चिद्विशेषं विधत्ते,—“गणेन गणमनु
द्रुत्य जुहोति, विश्वमेवास्मै अनुवर्त्मानं करोति” (५।४।७अ०)
इति । यदा प्रथमगणेन ऊत्वा द्वितीयगणेन जुहोति, तदानीं
प्रथमगणमुच्चार्य पश्चाद् द्वितीयगणेन जुहोति । तथा द्वितीयगण-
मुच्चार्य तृतीयगणेन जुहुयात् । एवं सति सर्वान् प्रजाम् ‘अस्मै’
यजमानाय अनुकूलत्वेन वर्त्तमानानां ‘करोति’ ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

प्राचीति पञ्चभिः साग्निरारोहेन्निर्म्नितां चितिम् ।
पूर्णाभौदुम्बरीं दध्ना जुहोत्येते क्रतौ तदा ॥
याज्यानुवाक्ये नक्तोति, सुपर्णेऽस्यादिभिस्त्रिभिः ।
स्वयमाह्वकायान् मुख्याग्निं स्यापयेत्ततः ॥
प्रेद्ध, ओदुम्बरीं दध्नाद्विधे, वैकङ्कतीं तथा ।
शमीमयीति तां सेति, सप्ताज्यं ह्ययते सुचा ॥
भारुतेषु तु यागेषु प्रोक्ताः पञ्च मरुद्गणाः ।
ईदृङ् चेत्यादयः, शेषो मितासश्च समीरितः ॥
अनुवाके पञ्चमेऽस्मिन्नुक्ता एकोनविंशतिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्दर्मी याति समदा-
मुपस्थे । अनाविड्या तनुवा जय त्वः स त्वा वर्मणो
महिमा पिपर्तुः^(१) । धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम
धन्वना तीव्राः समदा जयेम । धनुः शचौरपकामं
कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशे जयेम^(२) । वृक्ष्यन्ती-
वेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियः सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्गे वितताधिधन्वन् ॥ १ ॥

ज्या इयं समने पारयन्ती^(३) । ते आचरन्ती
समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे । अप शचून
विध्यता संविदाने आर्त्नी इमे विस्फुरन्ती अ-
मिचान्^(४) । बद्धीनां पिता बहुरस्य पुत्राश्चिवा कृणोति
समनावगत्य । इपुधिः सङ्गाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे
निनद्धो जयति प्रहृतः^(५) । रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः
पुरो यत्र यत्र कामयते सुपारथिः । अभीश्रूनां
महिमानं ॥ २ ॥

पुनायत मनः पश्चादनुयच्छन्ति रश्मयः^(६) । तीव्रान्
घोषान् कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह
वाजयन्तः । अवक्रामन्तः प्रपदैरमिचान् कृणन्ति शचूः
रनपव्ययन्तः^(७) । रथवाहनः हविरस्य नाम यचा-
युधं निहितमस्य वर्म । तत्रा रथमुप शग्मः संदेम

विश्वाहा वयः सुमनस्यमानाः^(८) । स्वादुषःसदः
 पितरो वयोधाः कच्छेऽश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।
 चिचसेना इषुबला अमृधाः सतोवीरा उरवो
 व्रातसाहाः^(९) । ब्राह्मणासः ॥ ३ ॥

पितरुः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।
 यूषा नः पातु दुरितादृतादृधो रक्षा माकिनी अघ-
 शःस ईशत^(१०) । सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः
 सन्नद्धा पतति प्रसूता । यत्रा नरः सञ्च वि च द्रवन्ति
 तत्रास्मभूमिषवः शर्म यःसन्^(११) । ऋजीते परि वृद्धि
 नोऽग्ना भवतु नस्तनूः सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः॥
 ॥ ४ ॥

शर्म यच्छतु^(१२) । आ जहन्ति सान्वेषां जघनाः
 उप जिघ्रते । अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु
 चोदय^(१३) । अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेति
 परि वाधमानः । हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्
 पुमान् पुमाःसं परि पातु विश्वतः^(१४) । वनस्पते
 वीङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।
 गोभिः सन्नद्धो असि वीडयस्वास्थाता ते जयतु
 जेत्वानि^(१५) । दिवः पृथिव्याः परि ॥ ५ ॥

आज उञ्जतं वनस्पतिभ्यः पर्यामृतः सहः । अपा-

मोज्मानं परि गोभिर्गावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं
 यज^(१९) । इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो
 वरुणस्य नाभिः । सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव
 रथं प्रति हव्या गृभाय^(२०) । उप आसय पृथिवीमुत
 द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् स दुन्दुभे सजू-
 रिन्द्रेण देवैर्दूरात् ॥ ६ ॥

दवीयो अप सेध शत्रून्^(२१) । आ क्रन्दय बलमोजो
 न आ धा नि ष्टनिहि दुरिता वाधमानः । अप मोश्च
 दुन्दुभे दुच्छुनाः इत इन्द्रस्य मुष्टिरमि वोडयस्व^(२२) ।
 आमूरज प्रत्यावर्त्तयेमाः कौतुमहुन्दुभिर्वावदीति । स-
 मश्वपणीश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रश्मिनो जय-
 न्तु^(२३) ॥ ७ ॥

धन्वन् । महिमानं । ब्राह्मणासः । अर्दितिः ।
 पृथिव्याः परि । दूरात् । एकचत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 षष्ठोऽनुवाकः ॥* ॥

पञ्चमेऽनुवाके चित्तिरोहणादयो मारुतहोमान्ताः अङ्गविशेषा
 उक्ताः । अथ षष्ठेऽश्वमेधकर्तुः रथमञ्जीकरणभावीनि कवच-

स्त्रीकारादीनि अङ्गानि उच्यन्ते । तस्य चाग्निप्रकरणे* सम्बन्धा-
भावात् इत उक्तव्याश्रमेधप्रकरणे सम्बन्धो द्रष्टव्यः । अध्ययनार्थमेव
नेत्रलमत्र मन्त्रपाठः । कल्पः, 'जीमूतस्येति कवचमध्यूहते' इति ।
पाठस्तु,—“जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मा याति समदासुपस्थे ।
अनाविद्धया तनुवा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु(१)”
इति । 'यत्' (यदा) 'वर्मा' (कवचयुक्तो) राजा 'समदां' (शत्रूणां)
'उपस्थे' (समीपे) 'याति', (अनेन सह मात्सर्येण माद्यन्तीति समदः
शत्रवः), तदा 'जीमूतस्य' (मेघस्य) 'प्रतीकं' (सुखम्) इव 'भवति',—
सैन्यद्वयं युद्धार्थं यदा मिलति, तदानीं, वर्षितुं यतस्तत आगताः
प्रौढा मेघा यथा अन्तरिक्षं सर्वमावृण्वन्ति, एवं भूमिं सर्वां
व्याप्तं भवतीत्यर्थः । तस्मिन् काले हे राजन्, 'अनाविद्धया'
(परकीयप्रहाररहितया) 'तनुवा' (स्वशरीरेण) युक्तो भूत्वा विजयं
प्राप्नुहि । 'वर्मणः' (कवचस्य) तादृशः 'महिमा' त्वां 'पिपर्तु'
(पासयतु) ।

कल्पः, 'धन्वना गा इति धनुः' इति । पाठस्तु,—“धन्वना गा
धन्वना आजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम । धनुः
शचोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम(२)” इति ।
वयं 'धन्वना' (धनुषा) 'गाः' 'जयेम' (परकीयगवादीन् आहरेम) ।
तथा 'धन्वना' 'आजिं' (युद्धं) 'जयेम' । तथा 'धन्वना' (धनुषा)
'तीव्राः' (प्रूरभटोपेताः), 'समदः' (मदसहिताः परसेनाः) 'जयेम' ।
इदं 'धनुः' 'शचोः' (अस्रदीयवैरिणः) 'अपकामं' कृणोतु

* * 'प्रकाशे' इति सर्वत्र पाठो न सन्त्यक् ।

(कासेभ्योऽपनयः,—अपकामः, तं करोतु) । किं वज्रना 'सर्वाः' अपि 'प्रदिशः' (उत्कृष्टान् सर्वदिग्भिर्निश्चरून्) 'जयेम' ।

कल्पः, 'वक्ष्यन्तीवेति ज्यामभिमृशति' इति । पाठस्तु,—“वक्ष्यन्ती इवेत् आ गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना । योषेव शिक्ने वितताऽधिधन्वन् ज्या इयं समने पारयन्ती^(१)” इति । 'इयं' 'ज्या' (धनुषि आरोपिता मौर्वी) 'वक्ष्यन्ती' 'इव' (किञ्चिद्द्रवस्य वाक्यं वदिष्यन्तीव*) 'कर्णं' 'गनीगन्ति' (कर्णममीपमागच्छति) । तच्च दृष्टान्तः,—“प्रियं सखायं” 'परिषस्वजाना' (प्रीतिशुक्लं सखिसमानं विश्रम्भयवहारयोग्यं भर्त्तारमालिङ्गन्ती) 'योषेव' 'शिक्ने' (अव्यक्तशब्दं करोति),—सा यथा स्वकीयं योगक्षेमं शनैः कथयति, तद्वदियमपि ज्या शब्दयतीत्यर्थः । कीदृशी ज्या?,—“अधिधन्वन्” (धनुष उपरि) 'वितता' (विशेषेण प्रसारिता), 'समने' (युद्धे) 'पारयन्ती' (युद्धसमाप्तिं गमयन्ती) ।

कल्पः, 'ते आचरन्तीति धनोरात्रीं समृशति' इति । पाठस्तु,—“ते आचरन्ती समना इव योषा मातेव पुत्रं विभृतामुपम्ये । अप श्रून् विध्यतां संविदाने आर्त्री इमे विस्फुरन्ती अमिचान्^(४)” इति । 'ते' धनुषः कोट्यौ 'विस्फुरन्ती' (विस्फुरन्त्यौ, पुनः पुनः प्रवर्त्तमाने) सद्यौ, 'संविदाने' (परस्परमैकमत्वं गते), 'अमिचान्' (अत्यन्तविरोधिनः) 'अप'—'विध्यतां' । कीदृशे कोट्यौ?—समने (युद्धे) 'योषा' 'इव' 'आचरन्ती' तदन्वधुरशब्देन हितं बोधयन्त्यौ ।

* 'वदिष्यन्तिव' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† अत्र 'ज्या'—'गनीगन्ति' इति पाठो भविष्युक्तः ।

पुनः कीदृशे?—‘उपस्ये’ ‘विभृतां’ ‘माता’ ‘पुत्रम्’ ‘इव’,—
तद्वद्वितकारिण्यौ ।

कल्पः, ‘बह्वीनां पिता बह्वरस्य पुत्र इति पृष्ठे इषुधिं निनह्यति’*
इति । पाठस्तु,—“बह्वीनां पिता बह्वरस्य पुत्राश्चक्षा कृणोति
समना अत्रगत्य । इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति
प्रसृतः(५)” इति । अयम् ‘इषुधिः’ (वाणाधारः) ‘समना अत्रगत्य’
(समने युद्धे प्राप्य) ‘चिक्षा कृणोति’ (वाणाकर्षणवेलायाम् अत्यक्तं
ध्वनिं करोति, तस्यानुकरणं चिक्षेति) । कीदृशः इषुधिः?,—‘बह्वीनां’
इषूणां पालकः । अत एवास्य पितृस्थानीयस्य पुत्रस्थानीय इषुसङ्घो
बह्वविधः, सोऽयम् ‘इषुधिः’ ‘पृष्ठे’ ‘निनद्धः’ (नितरां बद्धः) ‘प्रसृतः’
(धानुष्केण प्रेरितः) वाणाकर्षणे ‘सङ्काः’ (सम्यक् प्राप्ताः) ‘सर्वा’ अपि
‘पृतनाः’ ‘जयति’ ।

कल्पः, ‘रथे तिष्ठन्नयति वाजिन इति सारथिमभिमन्त्रयते’ इति ।
पाठस्तु,—“रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते
सुषारथिः । अभीष्टूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति
रश्मयः(६)” इति । ‘सुषारथिः’ (सुग्नचितोऽयं सारथिः) स्वयं ‘रथे’
‘तिष्ठन्’ ‘यत्र यत्र’ ‘कामयते’ गन्तुं, तत्र तत्र ‘पुरः’ (पुरस्तात्)
‘वाजिनः’ ‘नयति’ (प्रेरयति) । हे अस्त्विग्यजमानाः, ‘अभीष्टूनां’
(अश्वधारणहेतूनां) रश्मीनां ‘महिमानं’ ‘पनायत’ (वाचा स्तुतिं
कुरुत) । अत एव स्तुतिप्रकार उच्यते,—‘रश्मयः’ एते (प्रयत्नाः)
सारथेः ‘मनः’ ‘अनु’-सृत्य ‘पश्चात्’ ‘यच्छन्ति’ (नियता भवन्ति),—

* ‘निनह्यति’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

सारथेरथया मनोवृत्तिः पुरस्तात् प्रवर्त्तते, तेनैव प्रकारेण पश्चाद्
अश्वानां नियमनं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

कल्पः, 'तीव्रान् घोषान् कृण्वते वृषपाणय इत्यश्वान्' इति ।
पाठस्तु,—“तीव्रान् घोषान् कृण्वते वृषपाणयोऽश्व्या रथेभिः सह
वाजयन्तः । अत्रकामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रून् रनपव्ययन्तः^(९)”
इति । एते 'अश्व्याः' 'तीव्रान्' अत्युच्च-‘घोषान्’ 'कृण्वते' (ह्रेषाशब्दान्
कुर्वन्ति)* । कीदृशा अश्व्याः ?,—‘वृषपाणयः’,—सेचनवाचिना वृषशब्देन
शक्तिरूपलक्ष्यते, पाणिशब्दः पादलक्षकः, गन्तुं शक्ताः पादा येषामश्वानां,
ते 'वृषपाणयः' । 'रथेभिः' 'सह वाजयन्तः' (रथैः सह ग्रीघ्रं गच्छन्तः),
'प्रपदैः' (पादाद्यैः, रतुरैः) 'अमित्रान्' 'अत्रकामन्तः' । तादृशा अश्व्याः,
'अनपव्ययन्तः' (प्रत्यामत्तिमकुर्वन्तः†) भीतिरहितान् इत्यर्थः 'शत्रून्'
'क्षिणन्ति' (हिंसन्ति) ।

कल्पः, 'रथवाहनं हविरस्य नामेति रथवाहने रथमत्याधाय'
इति । यद्यपीदं अत्याधानं रथस्य प्रत्याधानादूर्द्ध्वभावी, तथापि
अध्ययनसम्प्रदायादयं मन्त्रोऽत्र पठितः । पाठस्तु,—“रथवाहनं
हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म । तत्रा रथमुप शग्मं सदेम
विश्याहा वयं सुमनस्यमानाः^(८)” इति । 'यत्र' (यस्मिन्) अन्त्ये
शकृटे 'अस्य' (यजमानस्य) 'आयुधं' (धनुरादिकं) 'वर्म' (कवचं) च—
इत्येवमादिकं 'निहितं', यस्य शकृटस्य 'रथवाहनम्' इति नामधेयं,
(प्रत्यागत्य रथोऽस्मिन् शकृटे स्थाप्यते इति तच्छकटं 'रथवाहनं'),

* 'अत्युच्चघोषान् कुर्वन्ते' इति का० छ० प० पाठः ।

† 'प्रत्यापत्तिमकुर्वन्तः' इति का० छ० प० पाठः ।

तस्य हविर्दुपकारकलाङ्गविष्टं, 'तत्र' रथवाहने शकटे 'विश्वाहा'
(सर्वेष्वपि दिनेषु) 'सुमनस्यमानाः' (सौमनस्यं प्राप्ताः) 'वयं'
'शग्म' (सुखगमनहेतुं) 'रथम्' 'उप'-'सदेम' (उपेत्य स्थापयाम) ।

कल्पः, 'स्वादुष्षदः पितरो वयोधा इति तिसृभिः पितृ-
नुपतिष्ठते' इति । तत्र प्रथमामाह,—“स्वादुष्षदः पितरो वयोधाः
ऋच्छेऽश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः । चित्रसेना इषुबला अमृधाः सतो-
वीरा उरवो व्रातसाहाः^(९)” इति । ये 'पितरः' अस्मदीयाः सन्ति,
ते एतैर्विशेषणैर्विशिष्टाः ; तानि एतानि विशेषणानि उच्यन्ते ।
'स्वादुष्षदः' (अस्मत्समर्पिते स्वादुनि अन्ने सम्यक् सीदन्ति तेन
दत्ता इत्यर्थः) ; 'वयोधाः' (अस्मदीयवयसः आयुषः स्थापयितारः) ;
'ऋच्छे' (व्यसने) प्राप्ते सति रक्षार्थं श्रीयन्ते, प्राणिभिः सेव्यन्त इति
'ऋच्छेऽश्रितः' ; 'शक्तीवन्तः' (शक्तियुताः) ; 'गभीराः' (अगाधबुद्धयः) ;
'चित्रा' (विविधा) हस्त्यादिरूपा 'सेना' येषां ते 'चित्रसेनाः' ;
इषुभिर्योद्धुमतिप्रबलाः 'इषुबलाः' ; 'अमृधाः' (परैर्योद्धुमशक्याः) ; सन्
विद्यमानो लोके प्रसिद्धो यः शूरः, तस्माद्यप्यतिशूराः 'सतोवीराः' ;
'उरवः' (विस्तीर्णाः धनसेनादिसम्पन्नाः) ; 'व्रातं' (परकीयभटसङ्घं)
सहन्ते अभिभवन्तीति 'व्रातसाहाः' ।

अथ द्वितीयामाह,—“ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो
द्यावापृथिवी अनेहसा । पुषा नः पातु दुरितः दृतावृधो रवा
माकिर्नो अघञ्ष ईशत^(१०)” इति । ये अस्मदीयाः 'पितरः' ते
'ब्राह्मणासः' (ब्रह्म वेदः, तदर्थपरा ब्राह्मणाः), अत एवास्मासु
'सोम्यासः' (सोम्याः अनुग्रहतत्परा इत्यर्थः) । यथैते 'पितरः',

तथा 'द्यावापृथिवी' उभे अपि 'अनेहसा' (अनेहसि सर्वस्मिन्नपि काले) 'नः' (अस्मान्) प्रति 'शिवे' (शान्ते) अनुग्रहपरे भवतामिति शेषः । तथा 'ष्टतावृधः' (यज्ञस्य वर्द्धयिता), 'पूषा' (पोषको) देवः, 'नः' (अस्मान्) 'दुरितात्' 'पातु' । हे पितृममूह, 'रत्न' (अस्मान् पालय); 'नः' (अस्माकं) 'अघशंसः' (पापशंसनपराः, निन्दकाः) 'माकिः' 'ईशत' (निन्दितुं ममर्था मा भवत) ।

अथ तृतीयामाह,—“सुपर्णं वस्ते मृगो अस्याः दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसृता । यत्रा नरः सञ्च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यत्सन्^(१९)” इति । पितृमन्त्रिणी येयमिषुः प्रशस्यते 'अस्याः' (इषोः) 'सुपर्णं' (पृष्ठेऽवस्थितं शोभनं पतन्तं भागं) 'वस्ते' (आच्छादयति) । अथ 'अस्याः' इषोः 'दन्तः' (शन्धं) मृगदन्तवत् तीक्ष्णं । येयमिषुः 'गोभिः' (गोसम्बन्धिभिः) 'सन्नद्धा' (दृढं बद्धा), तादृशेयम् इषुः 'प्रसृता' (पितृभिः प्रेरिता सती) 'पतति' (सहसा गच्छति) । कुत्र ? इति,—तदुच्यते, 'नरः' (पुरुषाः, योद्धारः) 'यत्र' (यस्मिन्) परसैन्ये 'सञ्च वि च द्रवन्ति',—प्रथमं उत्सुकाः सन्तः प्राप्नुवन्ति, पक्षाङ्गीताः सन्तः पलायन्ते च । 'तत्र' इयमिषुः 'पतति' इति पूर्व्वचान्वयः । तादृशः पितृणां 'इषवः' 'अस्माभ्यं' 'शर्म' (सुखं) 'यत्सन्' (यच्छन्तु) ।

अथ कन्य', 'अज्ञीते परि वृद्धि न इत्यात्मानं प्रत्यभिमुख्य' इति । पाठस्तु,—“अज्ञीते परि वृद्धि नोऽग्ना भवतु नस्तनूः । सोमेन अधि त्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु^(१९)” इति । अज्ञीतीशब्द*

* अत्र अज्ञीतिशब्द इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इषुवाची । हे 'ऋजीते' अस्मान् 'परि'—'वृद्धि' (परितो वर्जितान् कुरु) । 'नः' (अस्माकं) 'तनूः' 'अग्रमा भवतु' (पाषाणवत् दृढीभवतु) । 'सोमो' 'नः' (अस्मान्) 'अधि-ब्रवीतु' (अधिका एते मान्या इति कथयतु) । 'अदितिः' 'शर्मं यच्छतु' (सुखं यच्छतु) ।

कल्पः, 'आ जङ्गन्तीत्याजिनीमादाय' इति । पाठस्तु,—“आ जङ्गन्ति सान्त्वेषां जघनाः उप जिघ्रते । अस्याजनि प्रचेतसः अस्यान्त्समत्सु चोदय^(१९)” इति । कशाधारिणः सारथयः 'एषाम्' अस्यानां 'सानु' (पर्वतसानुसदृशं पार्श्वम्) 'आ जङ्गन्ति' (सर्वतस्ताडयन्ति) । तथा घृष्टभागान् 'उपजिघ्रते' (उपेत्य ताडयन्ति) । तथाविधताडन-हेतुभूते 'हे 'अस्याजिनि' (अश्वप्रेरके कश्चे), 'प्रचेतसः' (ताडनेन प्रहृष्टगमने चित्तयुक्तान्) 'समत्सु' (युद्धेषु) 'चोदय' (प्रेरय) ।

कल्पः, 'अहिरिव भोगैरिति हस्तप्लमभिमन्त्रयते' इति । पाठस्तु, —“अहिरिव भोगैः पर्येति बाजं ज्याया हेति परि बाधमानः । हस्तप्लो विश्वा वयुनानि विद्वान् पुमान् पुमांसं परि पातु विश्वतः^(२०)” इति । धानुष्कैर्बामहस्तः केनचिद्रूपेण चर्मविशेषेण वेद्यते । तत्रायं दृष्टान्तः,—“अहिरिव भोगैः”, यथा सर्पः स्वकीयशरीरवेष्टनैः पुरुषस्य हस्तं पादे वा वेष्टयति, तथायं चर्मविशेषः पुरुषस्य 'बाजं' 'पर्येति' (परितो व्याप्नोति) । किं कुर्वन् ?—“ज्यायाः” आकर्णमाह्वस्य सहसा मुक्ता या 'हेतिः', तां 'परि बाधमानः' (परितो निवारयन्); ज्यायाः प्रहारश्चर्मण्येव फलति न तु बाहौ, हस्ते स्थित्वा ज्याघाते हन्यमानः चर्मविशेषो 'हस्तप्लः'; सोऽस्मान् 'विश्वतः' (सर्वस्मात्) उपद्रवात् 'पातु' । तत्र दृष्टान्तः,—‘विश्वा वयुनानि’ ‘विद्वान्’ (सर्वान् मार्गान् अभि-

जानानः) 'पुमान्' 'पुमांसम्' (अन्यं पुरुषं) यथा पालयति तद्वदिति शेषः ।

कल्पः, 'वनस्पते वीङ्गो हि भूया इति पञ्चभौरथम्' इति । तत्र प्रथमामाह,—“वनस्पते वीङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः । गोभिः सन्नद्धो अस्मि वीङ्ग्यस्वाम्याता ते जयतु जेल्वानि^(१५)” इति । हे 'वनस्पते' (वनस्पतिनिष्यन्त्रथ), 'वीङ्गः' (वृङ्गाङ्गः) एव 'भूयाः' । कीदृशस्त्वम्—'अस्मत्सखा' (अस्मासु सखित्त्रिगथः) ; 'प्रतरणः' (प्रकृष्टगमनसाधनभूतः) ; 'सुवीरः' (शोभनैर्विरिहूपेतः) ; 'गोभिः सन्नद्धो अस्मि' (गवादिचर्मरञ्जुभिः सम्यग्बद्धोऽस्मि) ; 'वीङ्ग्यस्व' (अत्यन्तं वृङ्गो भव) । 'ते' (तव) 'आम्याता' 'जेल्वानि' (जितव्यानि) परसैन्यानि 'जयतु' ।

अथ द्वितीयामाह,—“दिवः पृथिव्याः परि ओज उद्भूतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं महः । अपामोऽम्नानं परि गोभिर्गवृत्तमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज^(१६)” इति । हे यजमान, त्वं 'रथं' इमं 'हविषा' (बलिकर्मणा) 'यज' (पूजय) । कीदृशं रथं?—'दिवः पृथिव्याः परि ओज उद्भूतं' (द्युलोकाद्भूलोकाच्च सर्वतो बलमानीय सम्पादितं) ; तथा 'वनस्पतिभ्यः' अपि परितः 'महः' (बलम्) आनीय 'आभृतं' (सम्पादितं) ; तथा 'अपामोऽम्नानं' (अपस्वद्धम् ओज आनीय निष्यादितं) ; 'गोभिः' (गवादिविकारैर्नावभिश्चर्ममथ-रञ्जुभिश्च परितः 'आभृतं' 'इन्द्रस्य' 'वज्रम्' इव दृढीभृतम् ।

तृतीयामाह,—“इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वषट्स्य नाभिः । सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देवरथ प्रति हव्या

गृभाय^(१०)” इति । यथा ‘इन्द्रस्य वज्रः’ अत्यन्तदृढः, यथा च ‘मरुताम्’ ‘अनीक’ (सैन्यं) वज्रभिर्भटैरूपेतं, यथा ‘मित्रस्य गर्भो’ अत्यन्तं सुरक्षितः, यथा ‘वरुणस्य नाभिः’ केनापि तिरस्कर्तुमशक्यः, तथा-विधैर्गुणैरूपेत हे ‘देवरथ’, ‘नः’ (अस्मदीयाम्) ‘इमां’ ‘हव्यदातिं’ (हविर्दानं) ‘जुषाणः’ ‘हव्या’ (अस्मद्गतानि हव्यानि) ‘प्रति’ ‘गृभाय’ (प्रत्येकं गृहाण) ।

चतुर्थीमाह,—“उप आसय पृथिवीसुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् । स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूरात् दवीयो अप सेध शन्नून्^(११)” इति । रथसमीपवर्ती दुन्दुभिरप्येवंमहिमा, किमुत रथ इति विवक्षया दुन्दुभिः प्रशस्यते । हे ‘दुन्दुभे’, ‘पृथिवीम्’ ‘उप’—‘आसय’ (त्वदीयेन शब्देन पूरय) । ‘उत’ (अपि च) ‘द्यां’ (द्युलोकमपि) ‘उप—आसय’ । ‘पुरुत्रा’ (पुरुषु, द्युलोकभ्रूलोकादि-स्थानेषु) ‘विष्टितं’ (विशेषेण स्थितं) सर्वं ‘जगत्’ ‘ते’ (तव) शब्दं ‘मनुतां’ (जानातु) । ‘स’ त्वं ‘इन्द्रेण’ अन्यैः ‘देवैः’ च ‘सजूः’ (समानप्रीतिः सन्) ‘शन्नून्’ अस्मदीयान्, ‘दूरात् दवीयः’ (दूरादपि अत्यन्तदूरदेशं प्रति) ‘अप—सेध’ (अपसारय) ।

पञ्चमीमाह,—“आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा नि दुरिहि दुरिता बाधमानः । अप प्रोथ दुन्दुभे दुष्कुनाः इत इन्द्रस्य सुष्टिरसि वीड्यस्व^(१२)” इति । हे ‘दुन्दुभे’, परबलं (परकीयसैन्यं) प्रति ‘आ—क्रन्दय’ (आक्रोशं कुरु),—अमुं जहि अमुं प्रहर—इति अत्यन्तभीतिहेतुं शब्दं कुरु । ‘नः’ (अस्माकं) ‘ओजः’ ‘बलं’ ‘आ धाः’ (आ धेहि, सम्यक् सम्पादय) । ‘दुरिता’ ‘बाधमानः’

(अस्मदीयानि दुरितानि विनाशयन्) 'नि छनिहि' (गर्जनसमानम् अस्मदुत्साहहेतुं शब्दं कुरु) । 'दुच्छुनां' (दुष्टचिन्तान् पुरुषान्) 'इतः' अस्मात् 'अप प्रोथ' (अपसारय) । त्वं 'इन्द्रस्य' 'सुष्टिरमि' (वज्र-धारकसुष्टिममानोऽसि) ; अतः 'वीडयस्व' (दृढीभव) । ईदृशीः दुन्दुभिध्वनिभिः सहितोऽयं रथः प्रवर्त्तत इति तात्पर्यार्थः ।

कल्पः, 'आ अमूरजेति दुन्दुभीः मः ह्रादयन्ति' इति । पाठस्तु,—
 "आमूरज प्रत्यावर्त्तयेमाः केतुमदुन्दुभिर्वावदीति । समश्चपर्णाश्चरन्ति
 नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु^(१०)" इति । हे 'इन्द्र', 'इमाः'*
 परकीयाः सेनाः समन्तात् 'अज' (प्रैरय, पलायिताः कुरु) । 'इमाः'
 अस्मदीयाः सेनाः 'प्रत्यावर्त्तय' (अचलाः सत्यो यथा प्रत्यावृता
 भवन्ति तथा कुरु) । अयं 'दुन्दुभिः' 'केतुमत्' (ज्ञानवत्) अस्मदीयो
 जयो यथा सर्वैर्जयते, तथा 'वावदीति' (सृष्टं छनं करोति) ।
 'अश्चपर्णाः' अश्चपत्राः, अश्चवाहनयुक्ता इत्यर्थः, तादृशा 'नः' 'नरः'
 (अस्मदीयाः पुरुषाः) 'मं'-'चरन्ति' (सम्यग्विश्रक्षेण चरन्तु) ।
 'अस्माकं' सम्बन्धिनो ये 'रथिनः' (मुख्यपुरुषाः) ते 'जयन्तु' ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अथाश्वमेधे जीमूत, कवचं पतिसुञ्चति ।
 धन्वना, धनुरादत्ते वक्ष्यन्ती, ज्यामभिसृशेत् ॥
 ते, संष्टुश्रेद्धनुष्कोशैः बुद्धीतीपुधिवन्धनम् ।
 रथेति सारथिं, तीव्रानश्वानप्यभिमन्त्रयेत् ॥

* अत्र 'इमाः' इति पाठो भविष्युं युक्तः ।

रथ, काले रथः स्थाप्यो भजेत् स्वादुचयात्पितृन् ।

ऋज्यात्मानमभिसृष्ट्य ह्या जङ्घेत्याहरेत्कशाम् ॥

● हस्तं मन्त्रयते ऽहीति, रथन्तु 'वन'-पञ्चभिः ।

दुन्दुभिं वादयेदामूरच मन्त्रास्तु त्रिंशतिः ॥

इति मायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा
पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं
महिं जातं ते अर्वन्^(१) । यमेन दत्तं चित एनमायु-
नगिन्द्र एणं प्रथमो अर्धतिष्ठत् । गन्धर्वो अस्य
रशनामगृभणात् सूरः दश्वं वसवो निरतष्ट^(२) । असिं
यमेो अस्यादित्यो अर्वन्नसिं चितो गुह्येन व्रतेन ।
असिं सोमेन स मया विष्टुक्तः ॥ १ ॥

आहुस्ते चीणिं दिवि बन्धनानि^(३) । चीणिं त
आहुदिवि बन्धनानि चीण्यसु चीण्यन्तः समुद्रे । उतेव
मे वरुणम्हन्त्यर्वन् यचा त आहुः परमं जनिचं^(४) ।
इमा ते वाजिन्ध्रमार्जनीनीमा शफानाः सन्तु-
र्निधाना । अचा ते भद्रा रशना अपश्यमतस्य या

अभिरक्षन्ति गोपाः^(५) । आत्मानं ते मनसाराद-
जानामुवो दिवा ॥ २ ॥

पतयन्तं पतङ्गं शिरो अपश्यं पथिभिः सुगेभि-
ररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि^(६) । अचा ते रूपमुत्तममपश्यं
जिगीषमाणमिष आ पदेगोः । यदा ते मर्तो अनु
भोगमानडादिद्वसिष्ठ औषधीरजीगः^(७) । अनु त्वा
रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनां ।
अनु व्रातासस्तव सखमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ॥
३ ॥

ते^(८) हिरण्यशृङ्गोऽथो अस्य पादा मनोजवा
अवर इन्द्र आसीत् । देवा इदस्य हविरा मायन् यो
अर्वन्तं प्रथमे अर्धतिष्ठत्^(९) । इमान्तासः सिलिक-
मध्यमासः सश्रूणामो दिव्यामो अत्याः । हसा
इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमजमश्रवाः^(१०) ।
तव शरीरं पतयिष्वन्तव चित्तं वात इव ध्रजिमान् ।
तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुचारण्येषु जर्भुराणा-
चरन्ति^(११) । उप ॥ ४ ॥

प्रागाच्छसनं वाज्यवी देवद्रीचा मनसा दीधानः ।
अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात् कवयो
यन्ति रेभाः^(१२) । उप प्रागात् परमं यत् सधस्यमर्वाः

अच्छा पितरं मातरञ्च । अद्या देवान् जुष्टतमो हि
गम्या अथा शास्ते दाशुषे वीर्याणि^(१३) ॥ ५ ॥

विपृक्तः । दिवा । वीर्यम् । उप । एकान्नचत्वा-
रिःशञ्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकारणे षष्ठप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

षष्ठे कवचादिमन्त्राहोऽभिहितः । अथ सप्तमाद्यनुवाकत्रये होमो-
ऽभिधीयते । कल्पः, 'यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इत्येतैस्त्रिभिरनुवाकैः
षट्त्रिंशत्तमश्चस्त्रोमीयान् जुहोति' इति । तत्र सप्तमोऽनुवाके
प्रथमानुचमाह,—“अक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा
पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तृत्यं महि जातं ते
श्रवन्^(१)” इति । हे 'श्रवन्', 'यत्' (ब्रह्मात्) कारणात् 'जायमानः'
(उत्पद्यमान एव) 'प्रथमं' (आदौ) 'अक्रन्दः' (क्रन्दितवानसि),—
अहो अग्न्यादीनामहं साधनमिति महान्तं शब्दमकरोः, तस्मात् 'ते'
(तव) 'जातं' 'महि' (महत्) । अत एव 'उपस्तृत्यं' (समीचीनमिति
सर्वैरपि स्तोतव्यम्) आसीत् । जायमानमेव विशरीक्रियते,—'समुद्रात्'
'उद्यन्' (समुद्रोपलक्षितात् उदकादुत्पद्यमानः),—'असु योनिर्वा अश्वः'
इति श्रुतेः । 'उत वा' 'पुरीषात्' (अथ वा लौकिकदृष्ट्या पुरीषात्
पुंस्त्वशक्तिमप्यन्नामहतोऽश्वादुत्पद्यमानः) । जन्मनः उपस्तृत्यत्वेन

दृष्टान्तद्वयमुच्यते,—‘श्येनस्य पक्षाः, हरिणस्य बाहू’; इवशब्दोऽपि
अध्याहर्त्तव्यः,—यथा श्येनाख्यस्य पक्षिणः पक्षौ शीघ्रोत्पतनहेतुत्वात्
सर्वरूपस्त्वयौ; यथा वा ‘हरिणस्य बाहू’ (पादौ) शीघ्रगमनहेतुत्वात्
उपस्त्वयौ, तद्वदित्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“यमेन दत्तं चित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो
अध्यतिष्ठत् । गन्धर्वो अस्य रशनामगृभ्णात् स्रगदश्वं वमवो निरतष्ट^(१)”
इति । अत्र यमोऽग्निः, ‘अग्निर्वाव यमः’ इति श्रुत्यन्तरात् । त्रिषु
लोकेषु चायते विस्तार्यते इति ‘त्रितः’ वायुः । ‘यमेन’ (अग्निना)
‘दत्तम्’ ‘एनम्’ ‘अश्वं’ ‘त्रितः’ (वायुः) ‘आयुनक्’ (रथे योजितवान्) ।
ततः ‘इन्द्रः’ ‘प्रथमः’ (सर्वेषु देवेषु मध्ये प्रथमं प्रवृत्तः) सन् ‘एनम्’
‘अश्वम्’ ‘अध्यतिष्ठत्’ (अधिष्ठितवान्), योगक्षेमं सम्पादयितुमभिमानं
कृतवानित्यर्थः । ‘गन्धर्वः’ कश्चित् ‘अस्य’ (अश्वस्य) ‘गनां’ (बन्धन-
हेतुं रज्जुम्) ‘अगृभ्णात्’ (स्वीकृतवान्) । हे ‘वमवः’, यूयं ‘स्ररात्’
(आदित्यात्) इमम् ‘अश्वं’ ‘निरतष्ट’ (निःशेषेण प्रकाशितवन्तः) ।
यस्य अश्वस्य अग्निगनेता, वायुर्योजयिता, इन्द्रोऽभिमन्ता,* गन्धर्वो
रज्जुगृहीता, सूर्यप्रकाशेन वमवः प्रकाशयितारः; तादृशोऽयमश्व-
इति स्त्वयते ।

अथ तृतीयामाह,—“अग्नि यमो अस्यादित्यो अर्वन्वसि चितो
गुह्येन व्रतेन । अग्नि सोमेन समया विपृक्त आज्जले त्रीणि दिवि
बन्धनानि^(२)” इति । हे ‘अर्वन्’ (अश्व), त्वं यमाभिधाग्निः ‘अग्नि’ ।

* ‘इन्द्रो हि मन्ता’ इति कश्चित् पाठः ।

तथा 'आदित्यः' 'असि' । तथा 'त्रितः' (वायुः) 'असि' । पूर्वोक्तप्रकारेण वाय्वादित्ययोरनुगृह्योतत्वात् तद्रूपत्वं । तथा 'गुह्येन' 'व्रतेन' (गाथेन अश्वमेधाख्येन कर्मणा) तत्रत्येन 'सोमेन' च 'समया' (समये प्राप्तकाले) 'विष्टक्तः' (विशेषेण युक्तः) 'असि' । ईदृशस्य 'ते' (तव) द्युलोके 'बन्धनानि' (बन्धनसाधनानि) दामानि 'त्रीणि' इत्येवमभिज्ञा 'आङ्' । वणिजे हि शक्त्याधिक्येन अत्युग्रमश्वं विक्रोतुं ग्रामान्तरे नयन्तः त्रिभिर्दामभिर्वधन्ति । दक्षिणवामपार्श्वयोर्दामद्वयसुभौ पुरुषौ गृह्णीतः । यदा दक्षिणभागवर्त्तिनं द्रष्टुमुद्युङ्क्ते तदा वामभागवर्त्ती तमाकर्षति ; तं चेत् द्रष्टुमुद्युङ्क्ते तदानीमितर आकर्षति । यदा सहस्रा पुरतः पलायनं वारयितुं गले बद्धमेकं दाम गृह्णीत्वा पृष्ठतः कश्चिदाकर्षति, तदिदं बन्धनत्रयं । यदा शास्त्रमिदं किञ्चित् कारणत्रयं द्रष्टव्यं । तदनेन बन्धनत्रयेणाधिकशक्तिरश्व इति सुतो भवति ।

अथ चतुर्थीमाह,—“त्रीणि त आङ्गर्द्वि बन्धनानि त्रीण्यु व्रीण्यन्तःसमुद्रे । उतेव मे वरुणस्त्वन्त्यर्वन् यथा त आङ्गः परमं जनिचम्^(१)” इति । यथा द्युलोके तव उच्चैःश्रवोरूपस्य बन्धनत्रयमभिज्ञा 'आङ्गः' ; तथैव 'अप्' 'समुद्रे' च । यथा वा, वाजपेथे, 'अस्त्रन्तरमृतम्' इति मन्त्रेणाश्वान् अप्पु ह्यापयन्ति, तथापि पूर्वोक्तरीत्या बन्धनत्रयमपेक्षितं । तथा समुद्रमध्ये स्थितायाः वडवायाः बन्धनत्रयमित्येवमभिज्ञा 'आङ्गः' । 'उत' (अपि च), हे 'श्वर्वन्' (अश्व) 'ते' (तव) 'यत्र' (यस्मिन् पितृवीर्यं) 'परमं' 'जनिचं' (उत्तमं जन्म)—इत्येवंलक्षणमभिज्ञा 'आङ्गः' । तत्पितृवीर्यं तमेव वरुणः

त्रिभिर्वन्धनैर्निवारणीयो भूत्वा 'मे' (मम) 'कृन्त्सि' 'इव' (कथयसि इव) ।
अथमर्थः,—अश्वस्य पिद्वपत्तभागित्वात् मातरि खल्व्यायामपि सत्यां
प्रौढस्येदशो दृश्येत, तस्य पिता प्रौढः पितेति उत्प्रेक्षितुं शक्य इति ।

पञ्चमीमाह,—“इमा ते वाजिन्नवमार्जनानीमा शफानाः
सनितुर्निधाना । अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या अभि रत्नन्ति
गोपाः^(५)” इति । हे 'वाजिन्', 'ते' (तव) 'इमा' (एतानि दृश्य-
मानानि) 'अवमार्जनानि' शरीरशोधनमाधनानि, लोहमयानि ;
(यैर्लोहकार्यैः प्रातःकालादौ अश्वस्य पांश्याद्यपनयनाय शरीरं सृज्यते,
घर्षणेन शोध्यते, तानि 'अवमार्जनानि'); तथा 'शफानां' (स्वराणां)
'सनितुः' (दातुः पाषाणवज्जले मार्गं प्रक्षेप्यः*) तव शफभेदनपरिहृ-
रार्थम् 'इमा' 'निधाना' (एतानि लोहमयानि आवरणविशेषरूपाणि,
निधीयन्ते शफेष्विति निधानानि ; राजानो हि महा, ाणां प्रौढानाम्
अश्वानां लोहमयैः साधनैः प्रतिदिनं कण्डूरपनयन्ति, शफेषु च
लोहपत्राणि कीलयन्ति । किञ्च 'ते' (तव) 'भद्राः' (सुवर्णादि-
खचितत्वेन, कल्याणरूपाः) 'रशनाः' खलीनलोहकक्ष्याः पुष्कपत्रा
'अत्र' (अस्मिन्नेव देशे स्थापिताः), अहमपि 'अपश्यं' । कीदृशस्य तव ?—
'स्यतस्य' (सत्यस्य) बज्रमूल्यार्हस्येत्यर्थः । कीदृशो रशनाः ?—इति
ता विश्लेषन्ते, 'याः' 'रशनाः' 'गोपाः' (पृष्ठदेशव्यथादिपरिहारेणाश्वं
गोपायन्त्यः) 'अभि रत्नन्ति' (उपरि आकूटं पुरुषमभितः पतनादिभ्यः
पालयन्ति) ।

अथ षष्ठीमाह,—“आत्मानं ते मनसा आरादजानाम् अश्वो दिवा

* 'प्रक्षेप्यः' इति सर्वत्र पाठः । प्रक्षेपः इति तु भवितुं युक्तः ।

पतयन्तं पतङ्गं । शिरो अपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि(१) इति । हे अथ, तत्र 'आत्मानं' (स्वरूपम्) 'आरात्' (समीप एव) 'मनसा' 'अजानां' (अभिज्ञानवान् अस्मि) । कीदृशम् आत्मानं? 'अवः' (रक्तं), शीघ्रगामी हि अथः परसैन्यभङ्गनेन स्वामिनं रक्षति । तथा 'दिवा पतयन्तं' (आकाशेन धावन्तं), त्वदीय-धावनवेलायां वेगातिशयेन भृमेराक्रमणं केनापि द्रष्टुं न शक्यते इत्यर्थः । यस्मादाकाशगामी, तस्मादेव च 'पतङ्गं' (पक्षिसदृशं) । तथा त्वदीयं 'शिरः' अपि अहम् 'अपश्यं' । कीदृशं शिरः?—'सुगेभिः' (गन्तुं शक्यैः) 'अरेणुभिः' (धूलिरहितैः), 'पथिभिः' (आकाशमार्गैः) 'जेहमानं' (शीघ्रगतियुक्तं); अत एव 'पतत्रि' (पक्षिसदृशं);—यदा हि अयमथः प्रायेण भूमिस्पर्शनं विना आकाशमार्गेण धावति तदानीं पाषाणरहितत्वादयं मार्गः सुगमः । भूमिस्पर्शवाङ्मत्याभावात् धूलिरहितश्च । तथाविधमार्गेण धावतोऽथस्य उपरिवर्त्ति 'शिरः' सुखेन द्रष्टुं शक्यते, उन्नतदेशवर्त्तितात् धूल्यावरणाभावाच्चेति । ईदृशवेगवानथ इति स्तुतिः ।

अथ सप्तमीमाह,—“अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः । यदा ते मर्ती अनु भोगमानडादिद्दृगसिष्ठ ओषधी-रजीगः(२)” इति । हे अथ, 'यदा' (यस्मिन् काले) 'ते' 'भोगं' (घृतसुद्धादिभक्षणरूपम्) 'अनु' 'मर्तः' (मनुष्यः) परिचारकः 'आनदं' (भोगं प्राप्तवान्), प्रोद्धेषु राजगृहादिषु अथघासार्थं दत्तैर्मुद्गघृतादिभिः परिचारका अपि जीवन्तीति प्रसिद्धम् । 'आदित्' (ईदृश-वृत्तान्नादानन्तरमेव), 'सिष्ठः' (अतिशयेन ससितुकामः) लम्

‘ओषधीः’ (चणकाद्याः) ‘अजीगः’ (प्रापितोऽसि) । ‘अत्र’ (अस्मिन्नवसरे) ‘ते’ ‘रूपम्’ ‘उत्तमं’ (मर्वीत्काष्टमिति) ‘अपश्यम्’ (अहं निश्चितवानस्मि) । कीदृशस्य तत्र ? ‘इषः’ (अन्नानि) ‘आ’ (समन्तात्) ‘पदे’ (प्राप्तु) ‘गोः’ (गच्छतः) । कीदृशं रूपं ?—‘जिगीषमाणं’ (जेतुमिच्छायुक्तम्) । अयमर्थः, प्रौढराजगृहे त्वदीय-‘भोगम्’ अनु अश्ववारा नीचाः सर्वेऽपि सम्यग् भुञ्जते, तच्च राजाजया केनाप्यनिवारितः* मन् चणकादि-नेत्रेषु स्वेच्छया गच्छसि । अस्मिन्नवसरे तन्मुखेन मर्वाणि अन्नानि प्राप्तुं शक्यन्ते, विजयस्य भविष्यतीत्येवं त्वदीयमहिमानं निश्चितवानस्मीति ।

अथाष्टमीमाह,—“अनु त्वा रथो अनु मर्या अर्वन्नु गावोऽनु भगः कनीनां । अनु व्रातामस्तव मख्यमीयुर्नु देवा ममिरे वीर्यं ते(८)” इति । हे ‘अर्वन्’, त्वाम् ‘अनु’ ‘रथः’ प्रवर्तत न हि त्वया विना रथो गन्तुं शक्तः । ‘मर्याः’ (मर्त्याः) अश्ववारस्त्वाम् ‘अनु’-जीवति । तच्च पूर्वमेवोक्तं । ‘गावः’ अपि त्वाम् ‘अनु’-जीवन्ति, बालस्य तत्र क्षीरनवनीताद्यर्थं, प्रवृद्धस्य तत्र घृतार्थञ्च गाः पोषयन्ति । ‘कनीनां’ (कन्यानां बालानां दामीनां) ‘भगः’ (मौभाग्यं) त्वाम् ‘अनु’-मम्यद्यते । अश्वशालापरिचारार्थं हि ता अन्नवस्तदानेन तत्स्वामिनः पोषयन्ति । ‘ज्ञातासः’ (व्राताः सेनारूपाः मनुष्यमङ्गाः) ‘तत्र’ ‘मख्यम्’ ‘अनु’ त्वदीयं साहाय्यम् ‘अनु’ (पश्यात्) ‘ईयुः’ (जयं प्राप्नुवन्ति) । ‘देवाः’ (प्राजापत्यादयः) ‘ते’ ‘वीर्यं’ (त्वदीयं सामर्थ्यं) ‘अनु’

* ‘अभिवारितः’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

उपलक्ष्य 'ममिरे' (स्वकीयहविणत्वेन प्रमितवन्तः) । ईदृशोऽयं अश्व इति स्तुतिः ।

अथ नवमीमाह,—“हिरण्यगृङ्गोऽयो अस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र आसीत् । देवा इदस्य हविरद्यमायन् यो अर्वन्तं प्रथमो अध्वतिष्ठत्^(९)” इति । अयमश्वः ‘हिरण्यगृङ्गः’ (हिरण्यसमानवर्णः, गृङ्गस्थानीयो मूर्द्धप्रदेशो यस्यामौ हिरण्यगृङ्गः) हिरण्याङ्कित इत्यर्थः । ‘अयो’ (लोहवदत्यन्तदृढः) । ‘अस्य’ (अश्वस्य) ‘पादाः’ ‘मनोजवाः’ (मनोवृत्तिसदृशेन वेगातिशयेन युक्ताः) । एतेन अश्वेन, उच्चैःश्रवसा ‘इन्द्रः’ अपि ‘अवरः’ (निकृष्ट एव) ‘आसीत्’; ‘देवाः’ ‘इत्’ (सर्वे हि देवाः) स्वयम् ‘अस्य’ (अश्वस्य) सम्बन्धि ‘हविरद्यं’ (हविर्भक्षणम्) ‘आयन्’ (प्राप्नुवन्तः) । एतदीयमेव हविस्तु योग्यमिति निश्चितवन्तः । ‘प्रथमः’ (आद्यः) ‘यः’ (प्रजापतिः) ‘अर्वन्तं’ (एनम् अश्वम्) ‘अध्वतिष्ठत्’ (अधिष्ठितवान्) स्वकीयत्वेन स्वीकृतवान्, सोऽपि एतदीयमेव हविरद्यमिति निश्चितवान् ।

अथ दशमीमाह,—“ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संपूरणासो दिव्यासो अत्याः । इ२सा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यमज्जमन्थाः^(१०)” इति । सर्वेऽप्यश्व एवविधाः । कीदृशाः?—इति तदुच्यते,—गलभागो जघनभागश्च अश्वस्थानौ, तौ ‘ईर्मा’ प्रसृतौ उन्नतौ येषां ते ‘ईर्मान्तासः’ । ‘सिलिकं’ (सङ्कुचितं), निम्नं मध्ये पृष्ठभागे येषां ते ‘सिलिकमध्यमासः’, यत्र मनुष्या आरोहन्ति स देशो निम्नः, न तु गजस्त्रेव पृष्ठभाग उन्नतः । ‘संपूरणासः’ (युद्धे जयहेतुत्वेन सम्यक् पूरताः) । ‘दिव्यासः’ (यामगमनादिव्यवहारनिष्पादकाः) । ‘अत्याः’

(सततगमनशीलाः) । ते च 'हंसा' 'इव' 'अणिशः' (सङ्घः) 'यतन्ते',—
 यथा हंसाः पङ्क्तिवद्धाः सङ्घीभूय आकाशे यतन्ते गच्छन्ति, एवमन्धा
 अपि बहवः संहता युद्धाय प्रयतन्ते । 'यत्' (यस्मात् कारणात्)
 'अन्धाः' दिव्यं (क्रोडाविजिगीषाद्यर्थं) 'अज्मं' (गमनं) 'आक्षिपुः'
 (व्याप्तवन्तः), तस्मादश्वजातिमात्रस्यैवं प्रशस्तत्वात् सः क्रतुनिष्पादकः
 प्रकृतोऽश्वः प्रशस्त इति किमु वक्तव्यः ।

अथैकादशीमाह,—“तव शरीरं पतयिषु अर्वन्तव चिन्तं वात इव
 भ्रजीमान् । तव श्टङ्गाणि विष्ठिता पुरुचारणेषु जर्भुराणा चरन्ति^(११)”
 इति । हे 'अर्वन्', 'तव' 'शरीरं' 'पतयिषु' (पतनशीलं) शीघ्र-
 गमनशीलमित्यर्थः । 'तव' 'चिन्तं' 'वात इव' (वातमदृशस्य) । वायुः
 कीदृशः?—'भ्रजीमान्' (अत्यन्तगतिमान्) । 'तव' 'श्टङ्गाणि' (श्टङ्ग-
 स्थानीयानि) उपरि प्रचिन्तानि आयुधानि 'विष्ठिताः' (विशेषेण तत्र
 स्थितानि सादितानि । अश्वस्योपरि क्वचिदिपुधिः क्वचित् खड्ग इत्येवं
 बद्धानि आयुधानि प्राप्यन्ते, तानि च पुरुषु (बद्धेषु) 'अरण्येषु' याम्नेभ्यो
 बहिर्भूतेषु दुद्धप्रदेशेषु परमैरन्यानि अतिशयेन भ्रममाणानि 'चरन्ति'
 (प्रवर्तन्ते) ।

द्वादशीमाह,—“उप प्रागाच्छमनं वाज्यां देवद्रीचा मनसा
 दीधानः । अजः पुरो नीयते नत्भिरस्थानु पश्चात् कवथो यन्ति
 रेभाः^(१२)” इति । 'वाजी' (क्रतुदाग अन्नक्षेतुः) 'अर्वा' (अयमश्वः)
 'शमनं' (अस्मिन् क्रतौ विशमनस्थानं) प्रति 'उप' 'प्रागात्' (समीपं
 प्राप्तवान्) । किं कुर्वन्?—'देवद्रीचा' 'मनसा' 'दीधानः' देवान्
 अश्नति प्राप्नोतीति देवद्रष्टुः, तादृशेन निरन्तरं देवविषयेण मनसा

ध्यानं कुर्वन्, 'अजः' (प्रजापतिः), 'पुरः' 'नीयते' (अस्मादश्वात् पूर्वम् ऋत्विग्भिर्नीयते), प्रजापतिः पुरतो गच्छत ऋत्विजो ध्यायन्ती-
त्यर्थः । यद्वा काग एव 'अजः', स हि अश्वस्य पुरो नीयते । 'अस्य'
(अश्वस्य) 'नाभिः' (नाभ्युपलक्षितं शरीरं) प्रजापतिम् 'अनु' 'नीयते' ।
अस्य अश्वस्य 'पश्चात्' (पृष्ठभागे) 'कवयः' (विद्वांस ऋत्विजः) 'रेभाः'
'यन्ति' (स्तुतिं कुर्वाणा गच्छन्ति) ।

त्रयोदशीमाह,—“उप प्रागात् परमं यत् सधस्यमर्वाः अच्चा
पितरं मातरञ्च । अद्या देवान् जुष्टतमो हि गम्या अथा शास्ते
दाशुषे वार्याणि^(१३)” इति । 'अर्वान्' (शीघ्रगमनवान्, अयमश्वः),
'परमम्' (उत्कृष्टं) 'यत्' 'सधस्यं' (शमित्वभिः सह स्थातुं योग्यं, यत्
स्थानमस्ति तत् 'उप' 'प्रागात्' (तत्समीपं प्राप्तवान्) । किमर्थं?—
'पितरं' 'मातरञ्च' अपि प्राप्तुं,—स्वर्गं दिव्यो यः पिता या च माता
दिव्या, तावुभौ प्राप्तुं, देवताजन्मनो स्वस्य स्वर्गं इत्यर्थः । हे अश्व
'अद्य' (अस्मिन्दिने) 'जुष्टतमः' (अतिशयेन अतिप्रीतः सन्) 'देवान्'
'गम्याः' (प्राप्नुहि) । 'अथ' (अनन्तरं) 'दाशुषे' (हविर्दत्तवते)
'यजमानाय' 'वार्याणि' (वरणीयानि फलानि) अयम् ऋत्विक्महं
'आशास्ते' (प्रार्थयति) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋषण्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

मा नो मित्रो वरुणो अयमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः
परिख्यन् । यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो
विदथे वीर्याणि^(१) । यन्निर्णिजा रेकणसा प्रावृतस्य
रातिं यभीतां मुखतो नयन्ति । सुप्राङ् अजो मेभ्यद्
विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमर्षेति पाथः^(२) । एष
छागः पुरो अश्वेन वाजिनो पूष्णो भागो नीयते
विश्वदेव्यः । अभिप्रियं यत् पुरोडाशमर्वता त्वष्टेत् ॥
॥ १ ॥

एनः सौश्रवसाय जिन्वति^(१) । यद्द्विप्रमृतुशो
देवयानं चिर्मानुपाः पर्यश्वं नयन्ति । अत्रा पूष्णः
प्रयुभो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः^(२) ।
होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शःस्ता
सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरंहतेन म्विष्टेन वशणा आ
पृणध्वं^(३) । यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अश्व-
युपाय तक्षति । ये चार्वते पचनः सम्भरन्त्युतो ॥
॥ २ ॥

तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु^(१) । उप प्रागात् सुमन्ने-
ऽथायि मन्म देवानामाशा उपवीतपृष्ठः । अश्वेनं
विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्षमा सुबन्धुं^(२) ।
यद्वाजिनो दामं सदानमर्वतो या शीर्षण्या रश्ना

रज्जुरस्य । यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणः सर्वा ता ते
अपि देवेषुस्तु^(८) । यदश्वस्य क्रविषः ॥ ३ ॥

मशिकाश्च यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति । यद्वस्त-
योः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेषुस्तु^(९) ।
यद्वधुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो
अस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेघः शृतपाकं
पचन्तु^(१०) । यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं
निहतस्यावधावति । मा तद्भूम्यामा श्रिषन्; मा तृणेषु
देवेभ्यस्तदुशङ्घो रातमस्तु^(११) ॥ ४ ॥

इत् । उतो । क्रविषः । श्रिषन् + सप्त च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
अष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

सप्तमोऽनुवाकेऽश्वस्तोमीयमन्त्राः केचिदुक्ताः । अश्वस्य स्तोत्रमश्व-
स्तोमः, तत्प्रतिपादका अश्वस्तोमीयाः । अत्राष्टमे त एवान्ये केचिद्
उच्यन्ते । अनुवाकभेदस्तु साम्प्रदायिकः, अयज्ञसंयुक्तेषु प्रयोगेषु
मन्त्रभेदार्थो वा । तत्राष्टमे प्रथमामृचमाह,—“मा नो मिचो
वक्षणे अर्थमायुरिन्द्र ऋभुचा मरुतः परिख्यन् । यदाजिनो देव-
जातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदधे वीर्याणि^(१)” इति । मिचादयः

प्रसिद्धाः । एति सर्वदा गच्छतीति 'आयुः' * । ऋभवो देवाः क्षीयन्ति
निवसन्ति अस्मिन्निति 'ऋभुवाः' (प्रजापतिः) । 'मरुतः' देवान्तराणि,
ते सर्वेऽपि 'नः' (अस्मान्) 'मा' 'परिख्यन्' (मा निन्दयन्) । 'यत्'
(यस्मात्) 'वाजिनः' (यागद्वारा अन्नमाधनस्य) 'देवजातस्य' (देवार्थ-
सुत्पन्नस्य) 'सप्तेः' (अश्वस्य) 'वीर्याणि' (मामर्थ्यानि) 'विदधे' (अस्मिन्
यज्ञे) 'प्रवक्ष्यामः' वयं (प्रकर्षेण कथयिष्यामः) । तस्मादस्मिन्निन्दा न
युक्तेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“यन्निर्णिजा रेकूणसा प्रावृतस्य रातिं
गृभीतां मुखतो नयन्ति । सुप्राड् अजो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः
प्रियमप्येति पाथः^(१)” इति । 'निर्णिजा' (प्रोक्षणादिकृतया गृह्या),
'रेकूणसा' (सुवर्णरजतादिमणिरूपेण धनेन) 'प्रावृतस्य' (प्रकर्षेण
सर्वतो वेष्टितस्य); अश्वमेधे हि 'चत्वार ऋत्विजः समुवन्ति' इति
(प्रावृन्तीति) प्रोक्षणं, 'हिरण्यया वाचा' इत्यादिना सुवर्णादिमणि-
भिरलङ्कारश्लाभिधीयते । अतस्तथाविधस्य सम्बन्धिनीं 'गृभीतां'
(हस्ते स्वीकृतां) 'रातिं' (हविषो दानं) 'मुखतः' (अथे) 'यत्' (यदा)
'नयन्ति' (ऋत्विजः सम्यादयन्ति), तदानीम् 'अजः' (गतिमान् अश्वः)
'सुप्राड्' (सुष्ठु प्रकृष्टान् देवान् प्राप्नुवन्) 'मेम्यत्' (मेम्यदिति
द्वेषाश्चन्दानुकरणं) । 'विश्वरूपः' (नानारूपः) मन् 'इन्द्रापूष्णोः'
(इन्द्रपूषप्रभृतीनां देवानां) 'प्रियं' 'पाथः' 'अप्येति' (प्रीतिकरमन्त्रभागं
प्राप्नोति) ।

* आयुर्वायुः इत्येवंरूपः कश्चित् पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ द्वितीयामाह,—“एष ङागः पुरो अश्वेन वाजिना पूषणो भागो नीयते विश्वदेव्यः । अभिप्रियं यत् पुरोडाशमर्वता लष्टेदेनः सौश्रवसाय जिवन्ति(२)” इति । ‘वाजिना’ (अन्नसाधनेन) ‘अश्वेन’ सह यः कश्चित् अजः ‘पुरो’ ‘नीयते’ (तस्मादद्यात् पूर्वभागे) । कौटुशोऽजः ?—‘पूषणो भागः’ (पूषदेवताया भागस्वरूपः); ‘विश्व-देव्यः’ (विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितः); ‘अभिप्रियं’ (सर्वतः प्रीतिकरं, पुरोडाशवत् खादुभूतम्) ‘एनम्’ (अजं) ‘अर्वता’ (अश्वेन सह) ‘लष्टेत्’ (लष्टैव) ‘सौश्रवसाय’ (श्रूयते सर्वैरपि जनैः प्रीतिपूर्वकमिति श्रवोऽन्नं, सुष्टु श्रवः सुश्रवस्तस्य भावः सौश्रवमः तस्मै, सम्यक्शोभनभावाय) ‘यत्’ (यस्मात् कारणात्) ‘जिवन्ति’ (प्रीणयति), तस्मादयमजः ‘पुरो’ ‘नीयते’ । अश्वमेधप्रकरणे ‘पौष्णमन्वञ्चम्’ इत्येवं पूषदेवताकमजं विधास्यति, स पूर्वा नेतव्यः; तद्विषयोऽयं मन्त्रः । अनेन न्यायेन पूर्वमन्त्रोऽप्यजविषयो योजयितव्यः, अश्वमेधप्रकरणे, ‘ऐन्द्रापौष्णमुपरिष्ठात्’ इति व्यासक्तदेवताकस्य अजस्य विहित-त्वान्मन्त्रे च तस्मिन्नजशब्दस्य, ‘मेम्यत्’ इतियोग्यशब्दानुकरणस्य च श्रूयमाणत्वात् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“यद्भविष्यत्तुशो देवयानं त्रिमानुषाः पर्यञ्चं नयन्ति । अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यच्चं देवेभ्यः प्रति-वेदयन्नजः(४)” इति । ‘यत्’ (यत्र) ‘मानुषाः’ (ऋत्विजः) ‘अश्वं’ ‘त्रिः’ ‘परि’-‘नयन्ति’ (त्रिवारं प्रदक्षिणं कुर्वन्ति) । कौटुशमश्वं ?—‘इविष्यं’ (इविषो योग्यं), ‘ऋतुशो’ ‘देवयानं’ (ऋतादृतौ देवान् गच्छन्तं); ‘अत्र’ (अस्मिन् देशे) ‘अजः’ ‘प्रथमः’ ‘एति’ । कौटुशो-

ऽजः ?—‘पूष्णः’ ‘भागः’ । किं कुर्वन्?—‘देवेभ्यः’ ‘यज्ञं’ ‘प्रति-
वेदयन्’ (हे देवाः, यज्ञः प्रवर्त्तते इत्येवं देवेभ्यो ज्ञापयन्) ।

पञ्चमीमाह,—“होताध्वर्युर्गावया अग्निमिन्धो यावयाभ उत
श्रुस्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरङ्कृतेन स्त्रिष्टेन वक्षणा आपृणध्वम्^(५)”
इति । यो यस्मिन् यज्ञे ‘होता’ विद्यते, यश्च ‘अध्वर्युः’, ‘आवयाः’
(‘आ’ समन्ताद् वेति गच्छति तत्रतत्रानुष्ठानाय शीघ्रं प्रवर्त्तते
इति ‘आवयाः’), योऽपि ‘अग्निमिन्धः’ (अग्नेर्दीपकः अग्नीप्रः), यस्तु
‘यावयाभः’ (यावस्तुत्), ‘उत’ (अपि च) ‘शंस्ता’ (यः प्रशस्ता), यश्च
‘सुविप्रः’ (प्रसूतो), एते सर्वेऽपि ‘स्वरङ्कृतेन’ (सुष्ठु अलङ्कृतेन,
अपेक्षितद्रव्यैः सम्पूर्णनेत्यर्थः) ‘स्त्रिष्टेन’ (सुष्ठु अनुष्ठितेन) ‘यज्ञेन’
(अश्वमेधेन) ‘वक्षणाः’ (फलवाहिनीर्धृतकृन्धाः) ‘आपृणध्वं’,—हे
होत्रादयः यूयं सर्वेऽपि आपूरयध्वं ।

अथ षष्ठीमाह,—“यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्व-
यूपाय तन्नति । ये चार्वते पचनं सन्धरन्त्युतो तेषामभिगूर्त्तिर्न
इन्वतु^(६)” इति । ‘ये’ ‘यूपव्रस्का’ (यज्ञार्थं यूपं व्रश्न्ति), ‘उत’ (अपि
च) ‘ये यूपवाहाः’ (क्लिन्नं यूपं यज्ञभूमौ वहन्ति), ‘ये’ऽप्यन्ये अश्व-
यूपार्थं ‘चषालं’ (यूपकटकं) ‘तन्नति’ (तन्नणेन संस्कुर्वन्ति); ‘उतो’
(अपि च) ‘ये’ऽप्यन्ये पुरुषाः ‘अर्वते’ (अर्वार्थं) ‘पचनं’ (पाकसाधन-
काष्ठं) ‘सन्धरन्ति’ (सम्पादयन्ति), ‘तेषां’ सर्वेषां ‘अभिगूर्त्तिः’
(सङ्कल्पः) ‘नः’ (अस्मान्) ‘इन्वतु’ (प्रीणयतु) ।

अथ सप्तमीमाह,—“उप प्रागात् सुमन्त्रेऽधायि मन्त्र देवानामाशा
उपवीतपृष्ठः । अन्वेनं विप्रा ष्षथो मदन्ति देवानां पुष्टे षष्ठमा

सुबन्धुम्^(१)” इति । सुष्ठु मदहेतुरतिर्हर्षकारणं फलं ‘सुमत्’, तदस्मान्
 ‘उप प्रागात्’ (समीपे प्राप्नोति) ‘मन्म’ (मननीयं फलं) ‘जे’
 (मदर्थम्) ‘अधायि’ (देवैः सभ्यादित) । ‘उपवीतपृष्ठः’ (कमनीयपृष्ठो-
 ऽयमश्वः) ‘देवानामाशाः’ (देवैराशासनीयानि) हवींषि उप प्रागाः
 देवहृविष्टं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘वृषयः’ ‘विप्राः’ (अभिज्ञातार ऋत्विजः)
 ‘एनम्’ (अश्वम्) ‘अनु’ ‘मदन्ति’ (अनुकूलैः स्तोत्रैर्हर्षयन्तु); ‘देवानां’
 ‘पुष्टे’ (पुष्ट्यर्थं) ‘सुबन्धु’ ‘चक्रम’ (एनमश्वं बन्धुवदत्यन्तप्रियं चक्रम) ।

अथाष्टमीमाह,—“यद्वाजिनो दाम सन्दानमर्वतो या शीर्षिणा
 रश्ना रञ्जुरस्य । यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये ढणः सर्वा ता ते अपि
 देवेष्वस्तु^(२)” इति । ‘वाजिनः’ (अश्वस्य) ‘यत्’ ‘दाम’ (गलबन्धनं),
 यच्च ‘सन्दानं’ (पृष्ठपादे बन्धनसाधनं दाम, पादसन्दानादि), अथा
 गले बद्धा अपि पुनः पृष्ठपादे रज्ज्वन्तरेण वध्यन्ते । ‘या’ च ‘अर्वतः’
 (अश्वस्य) ‘शीर्षिणा’ ‘रश्ना’ (शिरसि सम्बद्धा रज्जुः), याऽप्यन्या
 पुच्छलग्ना ‘अस्य’ (अश्वस्य) ‘रज्जुः’; ‘यद्वा’ (यदपि) ‘आस्ये’ (मुखे)
 ‘प्रभृतं’ (क्षिप्तं) ‘ढणं’ ‘सर्वा ता’ (तत्सर्वमपि) ‘देवेषु’ ‘अपि’ प्राप्तं
 ‘अस्य’ ‘ते’ (तव) यजमानस्य ‘अस्तु’ (विद्यतां), यथेह लोके
 सर्वसाधनसम्पूर्णाऽश्वस्तवास्ति, तद्वत् परलोकेऽप्यस्त्वित्यर्थः ।

अथ नवमीमाह,—“यदश्वस्यः क्रविषो मल्लिकाश्र यद्वा स्वरौ
 स्वधितौ रिप्तमस्ति । यद्वास्तयोः श्रमितुर्थन्नखेषु सर्वा ता ते अपि
 देवेष्वस्तु^(३)” इति । ‘अस्य’ (अश्वस्य) ‘क्रविषः’ (क्रव्यं) ‘यत्’ (मांसं),
 ‘मल्लिका’ ‘आश्र’ (भक्षितवती), ‘यद्वा’ (यच्च) रक्तं ‘स्वरौ’ (अश्वनार्थं
 शकले) ‘स्वधितौ’ (क्षेदनहेतौ) शक्ये च ‘रिप्तं’ (ईषक्षिप्तं) अस्ति,

‘यत्’ अपि ‘शमितुः’ ‘हस्तयोः’ लिङ्गं, यच्च तदीयेषु ‘नखेषु’ लिङ्गं, हे अथ ‘ते’ (तदीयं) ‘सर्वा ता’ (तत्सर्वं) ‘देवेषु’ अपि ‘अस्तु’ (देवेष्वेव ऊतं भवतु) । यथा पूर्वमन्त्रे नियोजनकालीना गलशिरःपादादिबन्ध-
नरक्त्वो देवेषु समर्पिताः, एवमत्र मांसलेणोऽपि देवेषु समर्थते ।

अथ दशमीमाह,—“यद्वृवध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेधः गृह्णतपाकं पचन्तु^(१०)” इति । ‘उदरस्य’ मध्ये ‘यत्’ ‘ऊवध्यं’ (अर्द्धं जीर्णं पक्वं शकृदादि) गन्धरूपेण वायुना सह आगच्छति, ‘यः’ ‘आमस्य’ (अपक्वस्य) ‘क्रविषः’ (मांसस्य) ‘गन्धः’ दुःसहः ‘अस्ति’, तत्सर्वं ‘सुकृता’ (सुकृतं) यथा भवति तथा ‘शमितारः’ ‘कृण्वन्तु’ । ‘उत’ (अपि च) ‘मेधं’ (यज्ञयोग्यं) ‘गृह्णतपाकं’ (अपाकविपाकौ परित्यज्य सम्यक् पक्वं यथा भवति तथा ‘पचन्तु’ ।

अथैकादशीमाह,—“यत्ने गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति । मा तद्भूम्यामा अघ्न्या हणेषु देवेभ्यस्तद्गङ्घो रातमस्तु^(११)” इति । हे अथ, ‘अग्निना’ ‘पच्यमानात्’ ‘ते’ (तव) ‘गात्रात्’ (शरीरावयवमकाशात्) ‘यत्’ अन्यम् ‘अवधावति’ (अगृह्णतं सद्भूमौ पतति), ‘निहतस्य’ (नितरां हन्यमानस्य) तत्र ‘अभि शूलं’ (शूले मत्तं) यद्यदङ्गम् ‘अवधावति’ ‘तत्’ (अर्द्धं) भूम्यामपि ‘मा अघ्नत्’ (स्विष्टं लग्नं मा भूत्) किन्तु ‘उगङ्घः’ (कामयमानेभ्यः) ‘देवेभ्यः’ ‘रातं’ (दत्तम्) ‘अस्तु’ ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभि-
निर्हरेति ये चार्चते मांसभिश्चामुपासत उतो तेषां
अभिगूर्त्तिर्न इन्वतु^(१) । यन्नीक्षणं मांस्यचन्या उखाया
या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि । ऊष्ण्यापिधाना
चरूणामङ्गाः सूनाः परिभूयन्त्यश्वं^(२) । निक्रमणं नि-
षदनं विवर्तनं यच्च पञ्चीशमवतः । यच्च पपौ यच्च
घासिं ॥ १ ॥

जघास सर्वा ता ते अपि देवेषुस्तु^(३) । मा त्वामि-
ध्वनयिद्धमगन्धिर्मेखा भ्राजन्यभिर्विक्तजग्निः । इष्टं
वीतमभिगूर्त्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्य-
श्वं^(४) । यदश्वो य वास उपस्तृणन्धीवासं या हिर-
ण्यान्यस्मै । सन्दानमवन्तं पञ्चीशं प्रिया देवेषा
यामयन्ति^(५) । यत्ते सादे महसा श्रद्धतस्य पार्ष्णिंया
वा कश्या ॥ २ ॥

वा तुतोदं सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते
ब्रह्मणा सूदयामि^(६) । चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो-
र्वक्त्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति । अच्छिद्रा गात्रा व्युना
कृणोत परुष्परुनद्युष्या वि शस्त^(७) । एकस्त्वष्टुरश्वस्या
विशस्ता द्वा यन्तारा भवत्स्तथर्तुः । या ते
गात्राणामृतुथा कृणोमि ता ता पिण्डानां प्रजुहा-
म्यमौ^(८) । मा त्वा तपत् ॥ ३ ॥

प्रिय आत्माऽपियन्तं मा स्वधितिस्तनुव आ ति-
ष्ठपत्ते । मा ते यद्भुरविशस्तातिहाय छिद्रा गाचा-
ण्यसिना मिथु कः^(८) । न वा उवेतन् म्रियसे न
रिष्यसि देवाः इदेषि पृथिभिः सुगेभिः हरी ते युञ्जा
पृषती अभृतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासंभस्य^(९) । सु-
गव्यं नो वाजी स्वश्रियं पुंसः पुत्राः उत विश्वापुषः
रयिं । अनागास्त्वन्नो अदितिः कृणोतु ह्यचं नो अश्वो
वनताः हविष्मान्^(११) ॥ ४ ॥

घासिं । कश्या । तपत् । रयिं । नवं च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥०॥

अश्वन् । य इमा । उदेनं । आशुः शिशानः । प्राचीं ।
जीमूतस्य । यदक्रन्दः । मा नो मिचः । ये वाजिनं ।
नवं ॥ ६ ॥

अश्वन्^(१-२) । मनोयुजं^(२-२) । प्राचीमनु^(५-१) । शर्म-
यच्छतु^(१-१) । तेषामभिगूप्तिः^(६-२) । पट्चत्वारिंशत्* ॥
॥ ४६ ॥

समाप्तः षष्ठः प्रपाठकः ॥०॥

॥०॥ हरिः ओम् ॥०॥

* प्रथमे ५ । द्वितीये ६ । तृतीये ४ । चतुर्थे ५ । पञ्चमे ६ । षष्ठे ७ ।
सप्तमे ५ । अष्टमे ४ । नवमे ४ । समष्टिः ४६ ॥

अष्टमेऽनुवाके पूर्वानुवाकवदश्वस्तोमीयाः केचिन्मन्त्रा उक्ताः ।
 अथ नवमेऽवशिष्टा अश्वस्तोत्रमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमामृचमाह,—
 “ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाङ्गः सुरभिर्निर्हरेति । ये
 चार्वतो मांश्चामिचामुपासत उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु^(१)” इति ।
 ‘ये’ (पुरुषाः) ‘वाजिनम्’ (एतमश्वं) ‘पक्वं’ (पाकं प्राप्तं) ‘परिपश्यन्ति’
 (परित आगत्य आदरेण पश्यन्ति) ; ‘ये’ ‘ई’ (येऽप्यन्ते) ‘सुरभिः’
 (सुगन्धोऽयमश्वः) अस्मान्निष्कृत्याल्पमाहरेति ‘आङ्गः’ ; ‘उतो’ (अपि
 च) ‘ये च’ अन्ये ‘अर्वतः’ (अश्वस्य सम्बन्धिनां) ‘मांश्चामिचाम्’ ‘उपासते’
 (प्रार्थयन्ते) ; ‘तेषां’ सर्वेषाम् ‘अभिगूर्त्तिः’ (सङ्कल्पः) ‘इन्वतु’ (प्राप्नोतु),
 अस्माकं श्रेयसे भवत्वित्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“यन्नीक्षणं मांस्त्वचन्या उखाया या पात्राणि
 यूष्ण आसेचनानि । ऊष्णायपि धाना चरूणामङ्गाः सूनाः परि
 भूषण्यश्वम्^(२)” इति । मांसं पच्यते यस्यामुखायां सा ‘मांस्त्वचनी’
 तस्या ‘उखाया’ ‘नीक्षणं’ (नितरामीक्षणम्, आदरेण दर्शनं) ‘यत्’
 अस्ति, यानि च ‘पात्राणि’ ‘यूष्णा’ (रसस्य) ‘आसेचनानि’ (सर्व्वतः
 सेचकाधारभूतानि), ‘चरूणां’ (मांसादीनां) ‘अपि’ ‘धाना’ (आ-
 ष्कादनपात्राणि), ‘ऊष्ण्या’ (ऊष्मरक्षणार्थानि) यानि सन्ति, ‘अङ्गाः’
 (मांसस्नेनाङ्केनाङ्किताः), ‘सूनाः’ (स्वधितिवेतसग्नाखायाः) याः सन्ति,
 तानि सर्वाणि ‘अश्वं’ ‘परि’—भूषयन्ति,—अश्वस्य यत् कार्यं तदेव
 कुर्वन्तीत्यर्थः ।

* (मांसस्थानीनां) इति का० ह० पु० पाठः ।

अथ तृतीयामाह,—“निक्रमणं निषदनं विवर्त्तनं यच्च पङ्कीष-
मर्वतः । यच्च पपौ यच्च घामिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु(१)”
इति । ‘निक्रमणम्’ (अश्वस्य पादप्रक्षेपस्थानं), ‘निषदनं’ (निवास-
स्थानं) च ‘यत्’ अस्ति; ‘यत्’ अपि ‘अर्वतः’ (अश्वस्य) ‘पङ्कीषं’
(पादबन्धनस्थानं, पादक्षुररजो वा) अस्ति, ‘यत्’ अपि उदकं ‘पपौ’,
‘यच्च’ ‘घामिं’ (तृणादिकं) ‘जघास’ (भक्षितवान्), ‘ते’ (त्वदीयां)
‘सर्वा ता’ (तत्सर्वं) ‘देवेषु’ ‘अपि’ ‘अस्तु’ (देवेष्वेव समर्पितं
भवतु) ।

चतुर्थीमाह,—“मा त्वाग्निर्ध्वनयिद्भूमगन्धिर्भौखा भ्राजन्धभि
विक्रं जघ्निः । इष्टं वीतमभिगूर्त्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्ण-
न्ध्वशम्(२)” इति । हे अश्व, त्वां ‘धूमगन्धिः’ (धूमगन्धापादकः)
‘अग्निः’ ‘मा’ ‘ध्वनयित्’ (पाकशब्दोपेतं* मा करोतु);—ताडविशेष-
युक्तेन केनचिदग्निना पक्वम् ओदनादिकं धूमगन्धोपेतं भवति, तथा
दुष्पाकेन कुशब्दं यथा भवति तथा पच्यते, तदुभयमत्र मा भृदि-
त्यर्थः । किञ्च, ‘भ्राजन्ती’ ‘उखा’ (सम्यक् तप्ता खाली) ‘मा’ ‘अग्निः’
‘विक्रं’ (अतिपाकेनाभितो विक्रं विदग्धं मा करोतु) । त्वं तु ‘जघ्निः’
(आन्नाणयोग्यः, सुगन्धः) भवेति शेषः । ‘इष्टं’ (अत्यन्तेच्छाविषयं),
‘वीतं’ (कान्तं रमणीयपाकं) ‘अभिगूर्त्तं’ (देवयोग्यमस्त्विति यजमानैः
सङ्कल्पितं), ‘वषट्कृतं’ (वषट्कारेण प्रदत्तम्), ‘अश्वं’ देवाः ‘प्रति-
गृभ्णन्ति’ (स्वीकुर्वन्तु) ।

* “पाकं शब्दोपेतं” इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

अथ पञ्चमीमाह,—“यदश्राय वास उपसृण्व्यधीवासं या हिरण्यान्यसै । सन्दानमर्वन्तं पङ्गीशं प्रिया देवेष्वा यामयन्ति^(१)” इति । इत्यमानस्य अश्वस्य अधस्तादस्तमुपरिष्ठाच्च किञ्चिद्वत्त्वं प्रसारयन्ति, तदत्र वासःशब्देनाधीवासशब्देनोच्यते* ‘यत्’ ‘वासः’ अश्रायं ‘उपसृण्वन्ति’ (अधः सम्प्रसारयन्ति), यच्च ‘अधिवासम्’ उपरि आच्छादयन्ति, यानि चान्यानि हिरण्मयादीनि ‘असै’ (अश्रायं) सम्पादितानि, ‘अर्वन्तं’ (अर्वतोऽश्वस्य) यत् ‘सन्दानं’ (बन्धनसाधनं दाम), यच्च ‘पङ्गीशं’ (पादबन्धनस्थानगता रज्जुः) तानि सर्वाणि ‘देवेषु’ प्रियाणि भूत्वा ‘आ’—‘यामयन्ति’ (सर्वतः प्रसारयन्तु) ।

अथ षष्ठीमाह,—यत्ते सादे महसा शूकृतस्य पार्ष्णिथा वा कशया वा तुतोद । सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि^(१)” इति । हे अश्व, तव ‘सादे’ (गमने) ‘शूकृतस्य’ (शूकारो ध्वन्यनुकरणं, प्रौढस्याश्वस्य शीघ्रगमने शूकारो जायते, तद्युक्तस्य†) शीघ्रगमनाय उपर्यारूढः ‘पार्ष्णिथा’ (स्वकीयथा पादपृष्ठभागेन) हस्तपृथया ‘कशया’ ‘वा’ ‘तुतोद’ (व्यां चकार) । ‘ते’ (त्वदीयं) ‘सर्वा’ ‘ता’ (तत्सर्वं) ‘ब्रह्मणा’ (मन्त्रेण) ‘सूदयामि’ (जुहोमि) । तच्च दृष्टान्तः,—‘अध्वरेषु’ हविःसम्बन्धीनि तानि सर्वाणि आज्यादिविशेषरूपाणि ‘सुचेव’ (यथा सुचा आञ्जं जुहति तदत्) ।

सप्तमीमाह,—“चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वक्त्रोरश्वस्य स्वधितिः

* “वासःशब्देन अधीवासः । शब्देनोच्यते” इत्येवं सर्वत्र पाठः । अतोऽनुमिनोमि सर्वाःस्येवास्यदधिगतानि पुस्तकानि एकादर्शमूलकानीति ।

† अत्र ‘महसा’ इत्यस्य व्याख्या पतितेव वक्ष्यते ।

समेति । अश्विद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्यरुनघुथा विशस्ता^(९)” इति । ‘वाजिनः’ (अन्नसाधनस्य) ‘देवबन्धाः’ (देवप्रियस्य), देवार्थं वध्यमानस्य) ‘अश्वस्य’ सम्बन्धिनीः ‘वंक्रीः’ (वक्राणि, पार्श्वद्वयगतानि अश्वीनि) एकैकस्मिन् पार्श्वे सप्रदशेत्येवं—चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्याकाः; अन्यस्तु पशोः षड्विंशतिरेव । अतः सावधाना ‘स्वधितिः’ अश्वं ‘समेति’ (सङ्गच्छतां); यथा अस्थिलेशोऽपि हविषि न मिलति, तथा वियुन-क्तीत्यर्थः । हे शमितारः, ‘गात्रा’ (हृदयाद्यङ्गानि) ‘अश्विद्रा’ ‘वयुना’ (क्षिद्ररहितानि प्रज्ञातानि) यथा भवन्ति, तथा ‘कृणोत’ (कुरुत) । तत्र चायमुपायः,—‘परुष्यरुनघुथ’ (तत्पूर्वानुक्रमेण तत् ईदृशमिति कथमपि ज्ञात्वा) ‘विशस्ता’ (विशमनं कुरुत) ।

अष्टमीमाह,—“एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवत-स्तथा अर्तुः । या ते गात्राणां तृत्या कृणोमि त्व ता पिण्डानां प्रजुहोम्यग्नौ^(९)” इति । ‘त्वष्टुः’ (दीप्रिमतः) ‘अश्वस्य’ ऋतुपलक्षित-कालीन ‘एकः’ ‘विशस्ता’ (द्विसिता) । तथा ‘द्वा’ ‘यन्तारा’ (विशमन-काले यथा इतस्ततो न चलति, तथा नियामकौ द्वौ) । अत एवान्यत्र आस्तातं,—‘अभिगुञ्जापापश्च उभौ देवानां शमितारौ’ इति । हे अश्व, ‘ते’ (तव) ‘गात्राणां’ (यान्यङ्गानि) ‘ऋतुथा’ (ऋतुपलक्षिते तत्तत्काले) ‘कृणोमि’ (उच्छिन्नद्भि), ‘पिण्डानां’ (मांसपिण्डानां मध्ये) ‘ता’ ‘ता’ (तानि तानि अङ्गानि) ‘प्रजुहोमि’ ‘अग्नौ’ (प्रकर्षेण जुहोमि) ।

नवमीमाह,—“मा त्वा तपत् प्रिय आत्माऽपियन्तं मा स्वधितिस्तनुव आ तिष्ठिपत्ने । मा ते गृध्रुरविशस्तातिहाय क्षिद्रा

गात्राण्यसिना मियु कः(९)” इति । हे अश्व, ‘अपियन्तं’ (शरीरं
 विस्फुज्य देवान् गच्छन्तं) त्वां ‘प्रिय’ ‘आत्मा’ (प्रीतिहेतुर्विग्रहः)
 ‘मा’ ‘तपत्’ (सन्तापं मा कार्षीत्) । तथा ‘स्वधितिः’ ‘ते’ ‘तनुवः’
 (गात्राणि) ‘मा’ ‘तिष्ठिपत्’ (मा स्थापयतु),—किमप्यङ्गमनवशेष्य सर्वं
 क्षिनन्त्वित्यर्थः । ‘अविशस्ता’ (विशमनकौशलरहितः, केवलं मांसदण्डा-
 युक्तः) ‘अतिहाय’ (विशमनकौशलरहितप्रकारमतिरुद्धु) ‘ते’ ‘गात्राणि’
 (तवाङ्गानि) ‘असिना’ (शस्त्रेण) ‘मियु’ क्षिद्राणि ‘मा’ ‘कः’ (मा
 करोतु) ।

दशमीमाह,—“न वा उवेतन् म्रियसे न रिष्यसि देवाः इदेषि
 पथिभिः सुगेभिः । हरी ते युञ्जा पृषती अभूतामुपास्याद्वाजी धुरि
 रासभस्य(१०)” इति । शास्त्रानभिज्ञानां लौकिकानां दृष्ट्या त्वमेतत्
 प्रत्यक्षमेव म्रियसे शमितभिर्हिंस्यसे च ; शास्त्रदृष्ट्या तु ‘न वा
 उवेतन् म्रियसे’ (एतन्मरणमेव न भवति), ‘न’ ‘रिष्यसि’ (नापि
 शमितभिर्हिंस्यसे), किन्तु ‘सुगेभिः’ ‘पथिभिः’ (सुगममार्गैः) ‘देवान्’
 ‘इदेषि’ (देवानेव प्राप्नोषि) । तत्र देवेषु मध्ये इन्द्रत्वं प्राप्तस्य ‘ते’
 ‘हरी’ (हरिनामकावश्वौ) रथे युक्तौ ‘अभूतां’ (सर्वथा भविष्यतः) । एवं
 तथा मरुद्रूपं प्राप्तस्य ‘ते’ ‘पृषती’ चित्रवर्णं अश्वस्त्रियौ ‘युञ्जा’
 ‘अभूतां’ (रथे युक्तौ भविष्यतः) । इदानीं ‘रासभस्य’ ‘धुरि’ वर्त्तमानस्य
 (गर्दभवद्भारवाहिनः) तव ‘वाजी’ ‘उपास्यात्’ (त्वां वोढुं) कश्चित्
 प्रौढाश्वः प्राप्तो भविष्यति) ।

अथैकादशीमाह,—“सुगन्धं नो वाजी स्वश्रियं पुंसः पुत्राः
 उत विश्वापुषः रथिं । अनागास्त्वस्रो अदितिः कृणोतु स्रवं नो

अश्वो वनतां हविष्मान्^(११)” इति । अयं ‘वाजी’ ‘नः’ (अस्माकं) ‘सुगव्यं’ (कल्याणगोसमूहं), ‘स्वश्रियं’ (कल्याणान्श्वसमूहं), ‘पुंसः’ ‘पुत्रान्’ (पुंसस्त्वल्लक्षणसम्यन्त्रपुत्रान्), ‘उत’ (अपि च) ‘विश्वापुषं’ (विश्वं पोषयितुं) ‘रयिं’ (धनं) ‘हृणोतु’ (करोतु) । ‘अदितिः’ इयं भूमिः ‘नः’ (अस्माकं) ‘अनागास्व’ (अपराधराहित्यं) करोतु । ‘हविष्मान्’ (हविःस्वरूपेण निष्पन्नः) अयम् ‘अश्वः’ ‘नः’ (अस्माकं) ‘क्षत्रं’ (बलं) ‘वनतां’ (सम्यादयतु) । तदेवमेतेषु त्रिषु अनुवाकेषु अश्वस्तोत्रप्रतिपादकत्वेन अश्वस्तोमीया मन्त्राः पञ्चत्रिंशत् आख्याताः, अश्वशिष्टास्तु पञ्चमकाण्डे समाख्यास्यन्ते । तथा च सूत्रकार आह,— ‘क्रमैरत्यक्रमीदित्येताः षट्त्रिंशोम्’ इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

पञ्चत्रिंशदक्रन्दानुवाकेषु त्रिषु श्रुताः ।

अश्वस्तोमीयमन्त्रास्तैरिति षष्ठः समीरितः ॥

अथ मीमांसा,—नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे (२अधि०) चिन्तितम् । .

न चतुस्त्रिंशदित्येष निषेधो नियतो न वा ।

गिरा पदवदाद्यः स्यात् नैवकारहतत्वतः ॥

निषेधः प्राप्तपूर्वोऽतः प्रापकोऽचानुमीयते ।

निषेधप्रापकाभ्याश्च चतुस्त्रिंशदिकल्प्यते ॥

अश्वमेधे त्रयः सवनीयाः पशवः श्रुताः,—‘अश्वस्तूपरो गोमृगलो प्राजापत्यै’ इति । तेष्वश्वस्य चतुस्त्रिंशदंक्रयः, तथा च मन्त्रः

पद्यते,—‘चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वक्रोरश्चस्य स्वधितिः ससेति’ इति । वाजी गन्धर्ववाहको जातिविशेषः । अत एवान्यत्रान्नायते,— ‘इयो देवानवहर्द्वाऽसुरान् वाजी गन्धर्वानश्चो मनुष्यान्’ इति । देवबन्धुः देवानां प्रियः । स्वधितिश्चेदनहेतुः शस्तमित्यर्थः । एवं सति अभिगुप्रैषे विशेषोऽयमान्नायते,—‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्त्रिंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इति । सोऽयं ‘चतुस्त्रिंशद्वाजिनः’ इत्यादिकाया षट्चः प्रतिषेधो गिरापदनिषेधवन्नित्यो न तु विकल्पितः, यथा ‘न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कालोद्ग्रेयम्’ इत्यत्र गिरापदनिषेधपुरःसरं इरापदे विहिते सति निषिद्धस्य नित्यं नितृत्तिः, तथा चतुस्त्रिंशन्मन्त्रनिषेधपुरःसरं षड्त्रिंशन्मन्त्रे विहिते सति नित्यं नितृत्तिर्निषेधस्येति चेत् । मैवं । ‘षड्त्रिंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इत्येवकारेण विधित्वप्रत्ययबाधात्, षड्त्रिंशतिमन्त्रस्त्वावचोदकप्राप्तत्वात् विधेयः, तस्य चतुस्त्रिंशन्मन्त्रेण अपवादप्रसक्तौ* ‘न चतुस्त्रिंशत्’ इत्यनेन अपवादकं मन्त्रं प्रतिषिध्य चोदकप्राप्तस्यानपोदितत्वेनां यथापूर्वमवस्थानमनूयत इत्येवमर्थं सूचयितुमेवकारः प्रयुक्तः । गिरापददृष्टान्तस्तु विषमः,—अप्राप्तत्वात् इरापदं तत्र विधीयते, तेन च विहितेन पाठप्राप्ते गिरापदे बाधिते स बाधो ‘न गिरा गिरा’ इति निषेधेनानूयते । अतो दृष्टान्ते निषेधानुवादः, दार्ष्टान्तिके विध्यनुवाद इति महद्द्वेष्यम् । ननु ‘विधिवाक्यस्य एवकारस्यानुवादत्वे सति ‘न चतुस्त्रिंशत्’ इत्येतस्मिन्निषेधे कृत्स्नवाक्यतात्पर्यात् निषिद्धस्य नित्यनितृत्तिस्त्वाद-

* “चतुस्त्रिंशन्मन्त्रेण” इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† “चोदकप्राप्तत्वेन” इति का० ६० पु० पाठः ।

स्य स्यात्'। मैवं। प्रापकस्यापि सङ्गावेन निषेधप्राप्तिभ्यां चतुस्त्रिंशन्नमन्वस्य विकल्पितत्वात् ।

अथोच्यते—'चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्ययं मन्वः केवलं स्वरूपेण पठितः, न त्वस्याभिगुप्रैषवत् प्रापकं किञ्चिदस्ति' इति, तन्न प्रापकवचनस्य कल्पनीयत्वात्, अन्यथा प्रसक्त्यभावेन प्रतिषेधानुपपत्तेः । तस्मात् प्रसङ्गकेनोपजीव्येनानुमितविधिना प्रत्यक्षनिषेधेन च समान-बलतया 'चतुस्त्रिंशत्' इत्ययं मन्वोऽस्यस्याभिगुप्रैषे विकल्प्यते ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनेन तमो ह्यर्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातार्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरगुह-भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

अग्नाविष्णू सजोषसेमा वर्द्धन्तु वां गिरः द्युमै-
र्वाजेभिरागतं^(१) । वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे
प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च
मे आवश्च मे अतिश्च मे ज्योतिश्च मे सुवश्च मे प्राणश्च
मेऽपानः ॥ १ ॥

च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तञ्च म आधीतञ्च मे
वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे ओचञ्च मे दक्षश्च
मे बलञ्च म ओजश्च मे सहश्च म आयुश्च मे जरा च
म आत्मा च मे तनूश्च मे, शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि
च मेऽस्थानि च मे परूःषि च मे शरीराणि च मे^(२) ॥
॥ २ ॥

अपानः । तनूश्च मे । अष्टादश च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योःखिलं जगत् ।

निर्दिष्टे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

परिषेचनमुख्यास्तु संस्काराः षष्ठ ईरिताः ।

वसोर्धारादयः शिष्टाः प्रोच्यन्तेऽस्मिंस्तु सप्तमे ॥

कल्पः, 'अग्नाविष्णु सजोषसेति चतुर्गृहीतः ऊत्वा औदुम्बरोऽ
सुचं व्यायाममात्रां* मृदाप्रदिग्धां पश्चादासेचनवतीं घृतस्य पूग्थिला
वाजस्य मे प्रसवस्य मे इति मन्त्रतां वसोर्धारां जुहोत्यामन्त्रसमा-
पनात्' इति। अत्र हि एकादशभिरनुवाकैर्मन्त्राः समाप्यते । चतुर्गृहीत-
होममन्त्रपाठस्तु,—“अग्नाविष्णु सजोषसेमा वर्द्धन्तु वां गिरः ।
द्युम्नैर्वाजेभिरागतम्^(१)” इति । हे 'अग्नाविष्णु', युवां 'सजोषसा'
(समानप्रीती भवतं) । 'वां' (युवयोः) 'इमा' 'गिरः' (स्तुतिरूपा वाचः)
'वर्द्धन्तु' (वृद्धिं प्राप्तुवन्तु) । युवामपि 'द्युम्नैः' (यज्ञैः) 'वाजेभिः'
(अग्नेस्य युक्तौ) 'आगतं' (इहागच्छतम्) ।

अथैकादशानुवाकात्मको मन्त्र उच्यते । अनुवाकभेदस्त्वयज्ञसंयुक्ते
कर्माणि पृथङ्मन्त्रत्वेनानुष्ठेयत्वादपपद्यते । तत्र प्रथमानुवाकपाठस्तु,—
“वाजस्य मे प्रसवस्य मे प्रयतिष्य मे प्रमितिष्य मे धातिष्य मे क्रतुस्य
मे स्वरस्य मे ओकस्य मे श्रावस्य मे श्रुतिष्य मे ज्योतिष्य मे सुवस्य
मे प्राणस्य मेऽपानस्य मे व्यानस्य मेऽसुस्य मे चित्तस्य मे आधीतस्य
मे वाक् च मे मनस्य मे चक्षुस्य मे श्रोत्रस्य मे दन्तस्य मे बलस्य मे

* 'मात्री' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† 'मन्त्रसमाप्यते' इति सर्वत्र पाठो न ममीचीनः ।

ओजस्य मे सहस्र म आयुस्य मे जरा च म आत्मा च मे तनूश्च
मे शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थानि च मे पङ्कषि च मे
शरीराणि च मे^(१)” इति । ‘वाजः’ अन्नं । ‘च’-शब्दे वक्ष्यमाण-
द्रव्यापेक्षया समुच्चयार्थः । ‘मे’ (मम) कल्पतामितिपदं दशमानुवाके
वक्ष्यमाणं सर्वचानुषज्यते, सम्पद्यतामित्यर्थः । ‘प्रसवः’ अन्नस्याभ्यनु-
ज्ञानं । ‘प्रयतिः’ प्रुद्धिः । ‘प्रमितिः’ बन्धनम् (अन्नविषयौत्सुक्यं) ।
‘धीतिः’ अन्नधारणं । ‘क्रतुः’ अन्नहेतुर्यज्ञः । ‘स्वरः’ मन्त्रगत
उदान्तादिः । ‘श्लोकः’ स्तुतिः । ‘आवः’ आवयित्वसामर्थ्यं । ‘श्रुतिः’
श्रवणसामर्थ्यं । ‘ज्योतिः’ प्रकाशः । ‘सुवः’ स्वर्गः । ‘प्राणायानध्यानाः’
वायुवृत्तिनिशेषाः । ‘असुः’ तद्वृत्तिमान् वायुः । ‘चित्तं’ मनोजन्यं
ज्ञानं । ‘आधीते’ तेन ज्ञानेन सर्वदा विषयीकृतं द्रव्यं । वागादय-
स्वत्वारः प्रसिद्धाः । ‘दक्षः’ ज्ञानेन्द्रियगतं कौशलं । ‘बलं’ कर्मेन्द्रिय-
गतं सामर्थ्यं । ‘ओजः’ बलहेतुरष्टमधातुः । ‘सहः’ वैरिविषयमभि-
भवित्वं । ‘आयुः’ प्रसिद्धं । ‘जरा’ आयुषो बलीपलितादिपर्यन्तत्वं ।
‘आत्मा’ शास्त्रप्रसिद्धः परमात्मा । ‘तनूः’ शोभनसन्निवेशं वपुः ।
‘शर्म’ सुखं । ‘वर्म’ शरीररक्तकं कवचादि । ‘अङ्गानि’ सम्पूर्णा
अवयवाः । ‘अस्थानि’ यथास्थानं स्थितान्यस्थानि । ‘पङ्कषि’
अङ्गुल्यादिपर्वाणि । ‘शरीराणि’ पूर्वमनुक्ताः शरीरावयवाः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

ज्यैष्ठ्यञ्च म आधिपत्यञ्च मे मन्युश्च मे भामश्च मे
ऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च
मे प्रथिमा च मे वर्षा च मे द्राघुया च मे वृद्धञ्च
मे वृद्धिश्च मे सत्यञ्च मे अद्वा च मे जगञ्च ॥ १ ॥

मे धनञ्च मे वशश्च मे त्विषिश्च मे क्रीडा च मे
मोदश्च मे जातञ्च मे जनिष्यमाणञ्च मे सूक्तञ्च मे
सुकृतञ्च मे वित्तञ्च मे वेद्यञ्च मे भूतञ्च मे भविष्यञ्च
मे सुगञ्च मे सुपथञ्च म ऋद्धञ्च म ऋद्धिः, च मे
क्लृप्तञ्च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे ॥ २ ॥

जगञ्च । ऋद्धिः । चतुर्दश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ द्वितीयमाह,—“ज्यैष्ठ्यञ्च म आधिपत्यञ्च मे मन्युश्च मे
भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च
मे प्रथिमा च मे वर्षा च मे द्राघुया च मे वृद्धञ्च मे वृद्धिश्च मे
सत्यञ्च मे अद्वा च मे जगञ्च मे धनञ्च मे वशश्च मे त्विषिश्च
मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातञ्च मे जनिष्यमाणञ्च मे सूक्तञ्च मे
सुकृतञ्च मे वित्तञ्च मे वेद्यञ्च मे भूतञ्च मे भविष्यञ्च मे सुगञ्च मे

सुपथञ्च म ऋद्धञ्च म ऋद्धिञ्च मे ऋतञ्च मे ऋतिञ्च मे मतिञ्च मे
सुमतिञ्च मे” इति । ‘ज्यैष्ठ्यं’ प्रशस्तमत्वं । ‘आधिपत्यं’ स्वामित्वं ।
‘मन्यु-भाम’-शब्दैः क्रोधावान्तरविशेषवाचिनौ,—एको मानसः, अपरो
क्षमादिलिङ्गजन्यो वाङ्मनः । ‘अमः’ अप्रमेयत्वं, विरोधिभिरियत्तया
परिच्छेत्तुमशक्यत्वं । ‘अभः’ शैत्यमाधुर्योपेतसुदकं । ‘जेमा’ जय-
सामर्थ्यं । ‘महिमा’ महत्त्वं, जयसम्पादितधनादिसम्पत्तिः । ‘वरिमा’
वरणीयत्वं, पूज्यत्वं । ‘प्रथिमा’ गृहचेत्रादिविस्तारः । ‘वर्षा’ पुत्र-
पौत्रादिशरीराणि । ‘द्राघुया’ पुत्रपौत्रादिविषयं । दीर्घत्वं, अविच्छिन्ना
सन्ततिरित्यर्थः । ‘दृद्ध’ प्रभृतमत्वं धनञ्च । ‘दृद्धिः’ विद्यादिगुणै-
रुत्कर्षः । ‘सत्यं’ यथार्थभाषणं । ‘अद्धा’ परलोकोऽस्तीति बुद्धिः ।
‘जगत्’ जङ्गमाजङ्गमात्मकं । ‘धनं’ स्वर्णादि । ‘वशः’ सर्वस्वाधीनत्वं ।
‘लिषिः’ शरीरक्रान्तिः । ‘क्रीडा’ अक्षयूतादिः । ‘मोदः’ तज्जन्मा
हर्षः । ‘जातं’ पूर्वसिद्धमपत्यं । ‘जनिष्यमाणं’ भविष्यदपत्यं । ‘सूक्तम्’
ऋक्समूहः । ‘सुकृतं’ तज्जन्मपूर्वं । ‘वित्तं’ पूर्वलब्धं । ‘वेद्यं’ इतः परं
लभ्यव्यं द्रव्यजातं । ‘भृतं’ पूर्वसिद्धं चेत्रादि । ‘भविष्यत्’ सम्यक्त्यमानं ।
‘सुमं’ सुष्ठु गन्तव्यं, बन्धुजनयुक्तयामान्तरादि । ‘सुपथं’ चोरादिरहितो
मार्गः । ‘ऋद्ध’ वर्द्धितं धनादिकं । ‘ऋद्धिः’ अनुष्ठितकर्मफलं ।
‘ऋतं’ समर्थं, स्वकार्यक्षमं द्रव्यं । ‘ऋतिः’ स्वकीयसामर्थ्यं । ‘मतिः’
पदार्थमाचनिस्ययः । ‘सुमतिः’ दुर्घटराजकार्यनिस्ययः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षष्ठाध्यायः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

शञ्च मे मयश्च मे प्रियञ्च मेऽनुकामश्च मे कामश्च
 मे सौमनश्च मे भद्रञ्च मे श्रेयश्च मे वस्यश्च मे
 यशश्च मे भगश्च मे द्रविणञ्च मे यन्ता च मे धर्ता च
 मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वञ्च ॥ १ ॥

मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञाचञ्च मे स्रश्च मे प्रस्रश्च
 मे सीरञ्च मे लयश्च म ऋतञ्च मेऽमृतञ्च मेऽयक्ष्णञ्च
 मेऽनामयञ्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वञ्च मेऽनमित्रञ्च
 मेऽभयञ्च मे सुगञ्च मे शयनं, च मे रूपा च मे
 सुदिनञ्च मे ॥ २ ॥

विश्वञ्च । शयनम् । अष्टौ च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकारण्डे सप्तमप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

द्वतीयमाह,—“शञ्च मे मयश्च मे प्रियञ्च मेऽनुकामश्च मे कामश्च
 मे सौमनश्च मे भद्रञ्च मे श्रेयश्च मे वस्यश्च मे यशश्च मे भगश्च
 मे द्रविणञ्च मे यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे
 विश्वञ्च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञाचञ्च मे स्रश्च मे प्रस्रश्च मे
 सीरञ्च मे लयश्च म ऋतञ्च मेऽमृतञ्च मेऽयक्ष्णञ्च मेऽनामयश्च मे
 जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वञ्च मेऽनमित्रञ्च मेऽभयश्च मे सुगञ्च मे शयनञ्च

मे स्रुषा च मे सुदिनञ्च मे” इति । ‘शं’-शब्द ऐहिकसुखवाची ।
‘मयः’-शब्द आसुभ्णिकसुखवाची । ‘प्रियं’ प्रीतिकारणं वस्तु ।
‘अनुकामः’ अनुकूलत्वनिमित्तेन काम्यमानः पदार्थः । एतद्भयम्
ऐहिकमेव तारतम्योपेतं । ‘कामः’ आसुभ्णिकः स्वर्गादिः । ‘सौमनसः’
मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । ‘भद्रं’ कल्याणं, इह लोके रमणीयं ।
‘श्रेयः’ परलोकहितं । ‘वस्यः’ निवासहेतुर्गवादिः । ‘यशः’ कीर्तिः ।
‘भगः’ सौभाग्यं । ‘द्रविणं’ धनं । ‘यन्ता’ नियामक आचार्यादिः ।
‘धर्त्ता’ पोषकः पित्रादिः ! ‘क्षेमः’ विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः ।
‘धृतिः’ धैर्यम्, आपद्यपि निश्चलत्वं । ‘विश्वं’ सर्वजनानुकूल्यं । ‘महः’
पूजा । ‘सम्बित्’ वेदशास्त्रादिविज्ञानं । ‘ज्ञात्रं’ ज्ञापयितृत्वसामर्थ्यं ।
‘सूः’ पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यं । ‘प्रसूः’ भृत्यादिप्रेरणसामर्थ्यं । ‘सीरं’
लाङ्गलादिकृषिसाधनसम्पत्तिः । ‘लयः’ तन्प्रतिबन्धनिवृत्तिः । ‘ऋतं’
यज्ञादिकर्म । ‘अमृतं’ तत्फलं । ‘अयच्छं’ राज्यद्धादिप्रबलव्याधिराहित्यं ।
‘अनामयत्’ ज्वरादिशिरोव्याध्याद्यन्पव्याधिराहित्यं । ‘जीवातुः’
जीवनकारणं व्याधिपरिहारार्थमौषधं । ‘दीर्घायुत्वं’ अपमृत्युराहित्यं ।
‘अनमित्रं’ वैरिराहित्यं । ‘अभयं’ भयराहित्यं । ‘सुगं’ शोभनगमनं,
सर्वैरङ्गीकृताचरणमित्यर्थः । ‘शयनं’ शय्योपधानादिसम्पत्तिः । ‘स्रुषा’
ज्ञानसन्ध्यावन्दनादियुक्तः शोभनः-प्रातःकालः । ‘सुदिनं’ यज्ञदाना-
ध्ययनादियुक्तं कृत्स्नञ्च दिनम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

जर्कं च मे स्रुता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतञ्च
मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे
वृष्टिश्च मे जैत्रञ्च म औद्भिद्यञ्च मे रयिश्च मे रायश्च
मे पुष्टञ्च मे पुष्टिश्च मे विभु च ॥ १ ॥

मे प्रभु च मे बहु च मे भूयश्च मे पूर्णञ्च मे पूर्ण-
तरञ्च मे क्षितिश्च मे कूयवाश्च मेऽन्नञ्च मेऽक्षुञ्च मे
व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे
मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे गोधूमाश्च मे मसुराः, च मे
प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे ॥
॥ २ ॥

विभु च । मसुराः । चतुर्दश च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चतुर्थीऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थमाह,—“जर्कं च मे स्रुता च मे पयश्च मे रसश्च मे
घृतञ्च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे
जैत्रञ्च म औद्भिद्यञ्च मे रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टञ्च मे पुष्टिश्च मे
विभु च मे प्रभु च मे बहु च मे भूयश्च मे पूर्णञ्च मे पूर्णतरञ्च मे
क्षितिश्च मे कूयवाश्च मेऽन्नञ्च मेऽक्षुञ्च मे व्रीहयश्च मे यवाश्च मे
माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे गोधूमाश्च मे

मसुराश्च मे प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे” इति । ‘जक्’ अन्नसामान्यं । ‘स्रुता’ प्रियोक्तिः । पयःप्रभृतयः अन्नविशेषाः । ‘पयः’ क्षीरं । ‘रसः’ तत्रत्यं सारं । घृतमधुनी प्रसिद्धे । ‘सग्धिः’ बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः । तथा ‘सपीतिः’ सहपानं । कृषिष्टी अन्नहेतुत्वेन प्रसिद्धे । ‘जैत्रं’ जयश्रीलं सुक्तेत्रमित्यर्थः । ‘श्रौद्धिद्यं’ उद्धिदां तरुगुल्मादीनामुत्पत्तिः । ‘रयिः’ सुवर्णं । ‘रायः’ मणिमुक्तादिः । ‘पुष्टं’ पूर्वाक्तमेव सुवर्णमतिषमृद्धं । ‘पुष्टिः’ शरीरपोषः । विभ्वादयोः चित्यन्ता धान्यविषया उभरोत्तराभिरुद्धयः सप्रापि तारतम्येन द्रष्टव्याः ; न केवलं प्रष्टुद्धान्येव धान्यानि किन्तु अल्पान्यपीत्युच्यते* । ‘कूयवाः’ कुक्षितयवाः । ‘अन्नं’ प्रसिद्धं । ‘अनुत्’ अन्नसाध्यः क्षुत्परिहारः । प्रीक्षितयवाष-तिलमुद्गाः प्रसिद्धाः । ‘खल्वाः’ मुद्गेभ्योऽपि स्थूलबीजाः । ‘गोधूमाः’ प्रसिद्धाः । ‘मसुराः’ मुद्गवत्सूपहेतवः । ‘प्रियङ्गवः’ प्रसिद्धाः । ‘अणवः’ सूक्ष्मशालयः । ‘श्यामाकाः’ ग्राम्यधान्यविशेषाः । ‘नीवाराः’ आरण्याः ।

इति शायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ०॥

* ‘इत्युच्यन्ते’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† ‘प्रसिद्धः’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

अग्ना च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च
मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यञ्च मेऽयश्च मे
सीसञ्च मे चपुश्च मे श्यामञ्च मे लोहञ्च मेऽग्निश्च म
आपश्च मे वीरुधश्च म ओषधयश्च मे छष्टपच्यञ्च ॥ १ ॥

मेऽछष्टपच्यञ्च मे ग्राम्याश्च मे पशव आरण्याश्च
यज्ञेन कल्पन्तां वित्तञ्च मे वित्तश्च मे भूतञ्च मे
भृतिश्च मे वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च
मेऽर्थश्च म एमश्च म इतिश्च मे गतिश्च मे ॥ २ ॥

छष्टपच्यञ्च । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

अथ पञ्चममाह,—“अग्ना च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे
पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यञ्च मेऽयश्च मे
सीसञ्च मे चपुश्च मे श्यामञ्च मे लोहञ्च मेऽग्निश्च म आपश्च मे
वीरुधश्च म ओषधयश्च मे छष्टपच्यञ्च मे ग्राम्याश्च मे
पशव आरण्याश्च यज्ञेन कल्पन्तां वित्तञ्च मे वित्तश्च मे भूतञ्च मे
भृतिश्च मे वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मेऽर्थश्च म एमश्च
म इतिश्च मे गतिश्च मे” इति । ‘अग्नादयः’ प्रसिद्धाः । ‘श्यामं’ कृष्णावर्णं ।
‘लोहं’ कांस्यताम्रादि । ‘ग्राम्यादयः’ प्रसिद्धाः । ग्राम्यारण्यपशवो

‘यज्ञेन’ निमित्तभूतेन ‘कल्पन्तां’ (समर्था भवन्तु) । पूर्वं लब्धं
 ‘वित्तं’ । ‘वित्तिः’ भाविलाभः । ‘भूतम्’ ऐश्वर्यापेतं पुत्रादिकं ।
 ‘भूतिः’ स्वकीयम् ऐश्वर्यादिकं । ‘वसु’ निवाससाधनं गवादिकं ।
 ‘वसतिः’ निवासाधारो गृहादिः । ‘कर्म’ अग्निहोत्रादि* । ‘शक्तिः’
 तदनुष्ठानसामर्थ्यं । ‘अर्थः’ प्रयोजनविशेषः । ‘एमः’ एतव्यं प्राप्तव्यं
 सुखं । ‘इतिः’ अयनं दृष्टप्राप्तुपायः । ‘गतिः’ दृष्टप्राप्तिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे सविता
 च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म
 इन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च मे मित्रश्च म इन्द्रश्च
 मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च ॥ १ ॥

म इन्द्रश्च मे धाता च म इन्द्रश्च मे विष्णुश्च म
 इन्द्रश्च मे ऽश्विनौ च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च
 मे विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च मे पृथिवी च म इन्द्रश्च
 मे ऽन्तरिक्षश्च म इन्द्रश्च मे द्यौश्च मे, इन्द्रश्च मे दिशश्च

* ‘अग्निहोत्रादिः’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

† सुखमिति च० पू० पाठः । मुख्यमिति आदर्शपुस्तकपाठः ।

म इन्द्रश्च मे मूर्द्धा च म इन्द्रश्च मे प्रजापतिश्च म
इन्द्रश्च मे ॥ २ ॥

त्वष्टा च । द्यौश्च मे । एकविंशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ षष्ठानुवाकमाह,—“अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च
मे सविता च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म
इन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च मे मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च
म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च म इन्द्रश्च मे धाता च म इन्द्रश्च मे विष्णुश्च
म इन्द्रश्च मेऽश्विनौ च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे च
मे देवा इन्द्रश्च मे पृथिवी च म इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षश्च म इन्द्रश्च मे
द्यौश्च म इन्द्रश्च मे दिशश्च म इन्द्रश्च मे मूर्द्धा च म इन्द्रश्च मे
प्रजापतिश्च म इन्द्रश्च मे” इति । अन्यादयः प्रसिद्धा देवताः ।
तैः सर्वैः सह समभागोपेतत्वादिन्द्र एकैकया सह पद्यते । दिक्-
शब्देन प्राच्याद्याश्चतस्र उच्यन्ते । मूर्द्धशब्देन चोर्द्धा दिक् । सा च
सुख्यलाभिप्रायेण पृथङ्निर्दिष्टा ॥

इति साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षष्ठाऽनुवाकः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

अ॒ग्नि॒श्च॑ मे॒ र॒श्मि॒श्च॑ मे॒ऽदा॒भ्य॒श्च॑ मे॒ऽधि॑पतिश्च॒ म
 उपा॒ग्नि॒श्च॑ मे॒ऽन्तर्या॑मश्च॒ म ऐन्द्र॑वाय॒वश्च॑ मे॒ मैत्रा॑वरुणश्च॒
 म आ॒श्विन॑श्च॒ मे प्रति॑प्रस्थानश्च॒ मे शु॒क्रश्च॑ मे॒ म॒न्यी च॑
 म आ॒ग्रय॑णश्च॒ मे वैश्व॑दे॒वश्च॑ मे॒ भ्रु॒वश्च॑ मे॒ वैश्वान॑रश्च॒ म
 ऋ॒तुग्र॑हाश्च॑ ॥ १ ॥

मे॒ऽति॒ग्राह्या॑श्च॒ म ऐन्द्रा॑ग्नश्च॒ मे वैश्व॑दे॒वश्च॑ मे
 मरु॒त्वती॑याश्च॒ मे मा॒हेन्द्र॑श्च॒ म आ॒दित्य॑श्च॒ मे सा॒वि॒त्रश्च॑
 मे सा॒रस्व॑तश्च॒ मे पौ॒ष्णश्च॑ मे॒ पा॒त्नीव॑तश्च॒ मे ह॒रि-
 यो॒ज॒नश्च॑ मे ॥ २ ॥

ऋ॒तुग्र॑हाश्च॑ । चतु॒स्त्रिंश॑च्च॑ ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ सप्तमीमाह,—“अ॒ग्नि॒श्च॑ मे॒ र॒श्मि॒श्च॑ मे॒ऽदा॒भ्य॒श्च॑ मे॒ऽधि॑-
 पतिश्च॒ म उपा॒ग्नि॒श्च॑ मे॒ऽन्तर्या॑मश्च॒ म ऐन्द्र॑वाय॒वश्च॑ मे॒ मैत्रा॑वरुणश्च॒
 म आ॒श्विन॑श्च॒ मे प्रति॑प्रस्थानश्च॒ मे शु॒क्रश्च॑ मे॒ म॒न्यी च॑ म आ॒ग्रय॑णश्च॒
 मे वैश्व॑दे॒वश्च॑ मे॒ भ्रु॒वश्च॑ मे॒ वैश्वान॑रश्च॒ म ऋ॒तुग्र॑हाश्च॑ मे॒ऽति॒ग्राह्या॑श्च॒
 म ऐन्द्रा॑ग्नश्च॒ मे वैश्व॑दे॒वश्च॑ मे॒ मरु॒त्वती॑याश्च॒ मे मा॒हेन्द्र॑श्च॒ मे
 आ॒दित्य॑श्च॒ मे सा॒वि॒त्रश्च॑ मे॒ सा॒रस्व॑तश्च॒ मे पौ॒ष्णश्च॑ मे॒ पा॒त्नीव॑तश्च॒
 मे ह॒रि॒यो॒ज॒नश्च॑ मे” इति । अंशदयः सोमग्रहविज्ञेयाः सोमग्रहणे

प्रसिद्धाः । अदाभ्याख्यस्यैव ग्रहस्य ग्रहादर्शनात् गृह्यमाणत्वदर्शा
 पृथक्कृत्य रश्मिग्रन्धेन निर्दिश्यते, रश्मीनान्तु तद्गृहणसाधनत्वात् ।
 तथा च तद्गृहणमन्त्रः पथते*,—‘गुरुं ते गुरुकेण गृह्णाम्यङ्गो रूपेण
 सूर्यस्य रश्मिभिः’ इति । अधिपतिग्रन्धेन दधिग्रहो विवक्षितः, तस्य
 च ज्येष्ठत्वादाधिपत्यं । अत एव श्रूयते,—‘ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणाम्’
 इति । प्रतिप्रस्थानग्रन्धेन द्विदेवत्यग्रहसहभावी सम्बन्धी प्रतिनिधि-
 भावी ग्राह्यो विवक्षितः । भ्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्यावनयनदर्शायां वैश्वानर-
 सूक्तपाठात् तदवसन्नो वैश्वानरग्रन्धेनोच्यते । आद्यो वैश्वदेवः प्रातः-
 सवनगतः, उत्तरस्तृतीयसवनगतः सारस्वतग्रहोऽभिषेचनीयाख्यविकृतौ
 द्रष्टव्यः,—‘सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति’ इति तत्रान्वानात् । एवं पूष्णोऽपि
 विकृतिगामी द्रष्टव्यः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

इध्रश्च मे बर्हिश्च मे वेदिश्च मे धिष्णिायाश्च मे
 सुचश्च मे चमसाश्च मे ग्रावाणश्च मे स्वरवश्च मे
 उपरवाश्च मेऽधिपवणे च मे द्रोणकल्शश्च मे वाय्व्यानि

* ‘पथन्ते’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

च मे पूतभृच्च म आधवनीयश्च म आग्नीध्रश्च मे
हविर्धानश्च मे गृहाश्च, मे सदश्च मे पुरोडाशाश्च
मे पचताश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे ॥ १ ॥

गृहाश्च । षोडश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
अष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अथाष्टममाह,—“इधश्च मे बर्हिश्च मे वेदिश्च मे धिष्ण्याश्च
मे सुचश्च मे चमसाश्च मे गावाणश्च मे खरवश्च म उपरवाश्च मे
अधिषवणे च मे द्रोणकलशश्च मे वायव्यानि च मे पूतभृच्च म
आधवनीयश्च म आग्नीध्रश्च मे हविर्धानश्च मे गृहाश्च मे सदश्च मे
पुरोडाशाश्च मे पचताश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे” इति ।
इभादीनि यज्ञाङ्गानि द्रव्याणि यज्ञप्रकरणे प्रसिद्धानि । ‘गृहाः’
पत्नीशालादयः । ‘पचताः’ शामिवादयः । ‘स्वगाकारः’ शंयुवाकः,
तेन हि यथास्त्रं देवतानां हविर्गमनं क्रियते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मे-
 ऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मे दितिश्च मेऽदितिश्च मे
 द्यौश्च मे शक्ररीरङ्गुलयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ता-
 मृक् च मे सामं च मे स्तोमश्च मे यजुश्च मे दीक्षा, च
 मे तपश्च म ऋतुश्च मे व्रतञ्च मेऽहेराचयोर्दृष्ट्या
 बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम ॥ १ ॥

दीक्षा । अष्टादश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 नवमेऽनुवाकः ॥ * ॥

नवममाह,—“अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यः मे प्राणश्च
 मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मे दितिश्च मेऽदितिश्च मे द्यौश्च मे
 शक्ररीरङ्गुलयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्तामृक् च मे सामं च मे
 स्तोमश्च मे यजुश्च मे दीक्षा च मे तपश्च मे ऋतुश्च मे व्रतञ्च मे
 अहेराचयोर्दृष्ट्या बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम” इति ।
 अग्निस्वीयमानः । घर्मः प्रवर्ग्यः । ‘इन्द्रायार्कवते पुरोडाशम्’ इति
 विहितो यागोऽर्कः । ‘मैर्यं चरुम्’ इति विहितो यागः मैर्यः ।
 ‘प्राणाय स्वाहा’ इति विहितो हेमः प्राणः । अश्वमेधः प्रसिद्धः ।
 पृथिव्यादयो देवताविशेषाः । शक्ररीः शक्र्यः । अङ्गुलयः अङ्गुलीवत्
 विराट्पुरुषस्य अवयवस्य विशेषाः । दिशः प्राच्याद्याः । चण्डात्
 विदिशोऽपि । ताः सर्वाः ‘मे’ (मदीयेन) ‘यज्ञेन’ ‘कल्पन्तां’
 (स्वस्वव्यापारसमर्थाः भवन्तु) । ऋगादयो मन्त्रविशेषाः । स्तोमः

शामावृत्तिरूपं श्लोचं । दीक्षा यजमानसंस्कारः । तपः पापक्षयार्थम्
 अग्ननादि । ऋतुर्यज्ञाङ्गभूतः कालः । व्रतम् एकस्ननादि ।
 अश्वेरात्रयोः सम्बन्धिनी या वृष्टिः, तथा मदीयं सख्यं कल्पता-
 मितिशेषः । बृहद्रथन्तरे सामनी, ते च मदीयेन 'यज्ञेन' 'कल्पेतां'
 (स्वस्य व्यवहारसमर्थं भवेताम्) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

गर्भाश्च मे वत्साश्च मे ह्यविश्च मे ह्यवी च मे
 दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी
 च मे चिवत्साश्च मे चिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे
 तुर्याही च मे पल्लवाच्च मे पल्लौही च मे उक्षा च मे
 वशा च मे कृष्भश्च ॥ १ ॥

मे वेहच्च मेऽनङ्गाच्च मे धेनुश्च मे आयुर्यज्ञेन
 कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानो यज्ञेन कल्पतां
 व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन
 कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा
 यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पतां ॥ २ ॥

कृष्भश्च । चत्वारिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अथ दशमानुवाकमाह,—“गर्भाश्च मे वत्साश्च मे अश्विश्च मे
 अश्वी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाश्विश्च मे पञ्चावी
 च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च मे
 पष्ठवाच मे पष्ठौही च मे उजा च मे वशा च मे ऋषभश्च मे
 वेहश्च मेऽनङ्गान् च मे धेनुश्च मे आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणे यज्ञेन
 कल्पतां अपाने यज्ञेन कल्पतां व्याने यज्ञेन कल्पतां चतुर्यज्ञेन
 कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतां
 आत्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम्” इति । गर्भा वत्साश्च
 प्रसिद्धाः । सार्द्धवत्सरो* वत्सरूपः पुङ्गवस्त्रियविः । तथाविधा गौः
 त्रियवी । द्विसंवत्सर ऋषभो दित्यवाट् । तथाविधा गौर्दित्यौही ।
 सार्द्धद्विसंवत्सर ऋषभः पञ्चाभिः† । तथाविधा गौः पञ्चावी ।
 संवत्सरत्रयोपेत ऋषभस्त्रिवत्सः । तथाविधा गौस्त्रिवत्सा । सार्द्ध-
 त्रिवत्सर ऋषभस्तुर्यवाट् । तथाविधा गौस्तुर्यौही । चतुःसंवत्सर
 ऋषभः पष्ठवाट्‡ । तथाविधा गौः पष्ठौही । सेचनसमर्थ ऋषभ
 उजा । वन्ध्या गौर्वशा । उन्तणेऽप्यधिकवयस्क ऋषभः । गर्भघातिनी
 गौर्वेहन् । शकटवाही गौरनङ्गान् । नवप्रसूतिका गौर्धेनुः ।
 आयुरादयः प्रसिद्धाः । आत्मा शरीरं । उक्ता आयुरादयो मदीयेन
 यज्ञेन कार्यक्षमा भवन्तु । यज्ञः-क्षिप्यमाणोऽश्वमेधादिः, सोऽप्यनेन
 यज्ञेन स्वकार्यक्षमा भवतु ॥

* सार्द्धवत्सर इति पाठो भवितुं युक्तः । एवं “त्रियविः” इत्यत्र ‘त्रियविः’
 इति, “त्रियवी” इत्यत्र च ‘त्र्यवी’ इति पाठो संहितानुसारेण भवितुं युक्तः ।

† एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘पञ्चाविः’ इति तु भवितुं युक्तः ।

‡ ‘पष्ठवट्’ इति सर्वत्र पाठो न सम्भवं ।

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एका च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे नव च
म एकादश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे सप्त-
दश च मे नवदश च म एकविंशतिश्च मे त्रयो-
विंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे
नवविंशतिश्च म एकत्रिंशच्च मे चयस्त्रिंशच्च ॥ १ ॥

मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च
मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे
द्वात्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे
चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टाचत्वारिंशच्च मे वाजश्च प्रसव-
श्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च मूर्धा च व्यञ्जियः, च आन्त्यायन-
श्चान्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च ॥ १ ॥

चयस्त्रिंशच्च । व्यञ्जियश्च । एकादश च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

एकादशमाह,—“एका च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे
नव च मे एकादश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश
च मे नवदश च मे एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्च-

विष्णुतिष्ठ मे सप्तविष्णुतिष्ठ मे नवविष्णुतिष्ठ मे एकचिष्णुच मे
 चयस्त्रिष्णुच मे चतस्रस्य मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च मे
 विष्णुतिष्ठ मे चतुर्विष्णुतिष्ठ मेऽष्टाविष्णुतिष्ठ मे द्वात्रिंशच्च मे
 षट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टाचत्वारिंशच्च
 मे वाजस्य प्रसवस्य अपिजस्य क्रतुस्य सुवस्य मूर्धा च व्यश्रियस्य
 आन्ध्यायनशान्थस्य भौवनस्य भुवनश्याधिपतिश्च” इति । एकादिशब्दाः
 संख्यापराः । वाजादयः सर्वे मम सन्त्विति शेषः । वाजाऽन्नं । प्रसवः
 तस्योत्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनःपुनरुत्पत्तिः । ऋतुः सङ्कल्पो
 भोगादिविषयः, यागो वा । सुवस्तस्योत्पत्तौ हेतुरादित्यः । अथ वा
 वाजादयः चैत्रादिमासानां नामविशेषाः, तदानीं ते सर्वे ग्रीणन्त्विति
 वाक्यशेषः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्थाः, अनुक्तकालादिदेवता-
 समुच्चयार्था वा ।

यथोक्तैकादशानुवाकरूपमन्त्रसाध्यं होमविशेषं विधत्ते,—“वसो-
 धारां जुहोति वसोर्मे धाराऽसदिति वै एषा ह्ययते घृतस्य वै
 एनमेषा धाराऽमुष्मिन् लोके पिन्वमाना उपतिष्ठते” (५।४।८अ० ।
 इति । वसोः (धनस्य) धारा (सान्नात्यं) यया आहुत्या लभ्यते सेयमां-
 हुतिर्वसोधारा, तां जुहुयात् । तदेतदुक्तनिर्वचनं सूच्यते,—‘वसोर्मे
 धाराऽसत्’ इत्यादिना । यजमानो वसोधारां* जुहोति स प्रथमं मम
 धनस्य नैरन्तयं भूयादित्येवं कामयते, ततस्तेन इदमाहुतिर्ह्ययते,
 तेन होमेन एनं यजमानं स्वर्गलोके घृतस्य धारा प्रीणयति,—सेवते ।
 तत्र द्रव्यं विधत्ते,—“आज्येन जुहोति तेजो वै आज्यं तेजो

* वरामिति आदर्शादिपुस्तकस्यः पाठो न सम्यक् ।

वसोर्धारा तेजसा एवासौ तेजोऽवस्त्वे” (५।४।८अ०) इति । सुवर्णा-
दिधनसमृद्धेरपि घृतवत् तेजोरूपत्वं प्रसिद्धम् ।

कामप्राप्तिहेतुत्वेनापि तामाहुतिं प्रशंसति,—“अथो कामा वै
वसोर्धारा कामानेवावस्त्वे” (५।४।८अ०) इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सान्तत्यं विधत्ते,—“यं कामयेत प्राणान् अस्य
अन्नाद्यं विच्छिन्द्यामिति वियाहं तस्य जुहुयात्, प्राणानेव अस्य अन्नाद्यं
विच्छिनन्ति ; यं कामयेत प्राणान् अस्य अन्नाद्यꣳ सन्ननुयामिति
सन्ततां तस्य जुहुयात्, प्राणानेव अस्य अन्नाद्यꣳ सन्ननोति” (५।४।
८अ०) इति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘प्राणान्’ अन्नं च विच्छिन्द्याम्
इत्येव द्विसन् अध्वर्युरेतं मन्त्रं मध्ये विगृह्य ‘जुहुयात्’ । यस्तु
प्राणानामन्नस्य च सान्तत्यं कामयते, सोऽयं सन्ततामाहुतिं जुहुयात् ।

अथ “वाजस्य मे” इत्यादीनि “अन्नञ्च मेऽनुच मे” (४अ०)
इत्यादिप्राक्तनानि* चतुस्रत्वारिंशदधिकशतसंख्याकानि वाक्यानि ।
तानि द्वादशसङ्घरूपेण विभज्य प्रशंसति,—“द्वादशा द्वादशानि
जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवासौ अन्नमवस्त्वे”
(५।४।८अ०) इति । द्वादशानां वाक्यानां समूहे द्वादशं । तानि च

* एवमेव सर्वत्र पाठः । अत्र ‘इत्यादीनि प्राक्तनानि च’ इति पाठो
भवितुं युक्तः । “वाजस्य मे” इति वाक्यं प्रथमेऽनुवाकेऽस्ति । अत्रेदं
सम्भाष्यते—‘मे’ इति पदं प्रमादपतितं, ‘वाजस्य इत्यादीनि’ इत्येवात्र पाठः,
“वाजस्य” इत्यादीनि च द्वादश वाक्यानि अस्यैवानुवाकस्य शेषांशे सन्ति,
तान्येवात्र अभिप्रेतानि ।

† सर्वत्रैव भाष्ये द्वादश द्वादश इति द्विरक्तिरस्ति, परन्तु मूलसंहितायां
तथाऽदर्शनात् भाष्ये एकस्यैव द्वादशशब्दस्य व्याख्यानाच्च द्विरक्तिरपेक्षिता ।

द्वादशानि पुनर्द्वादशसंख्याकानि* ; तथा सति चतुश्चत्वारिंशदधिकशत-
संख्यायाः संवत्सररूपत्वात् संवत्सरसाध्यमन्नं प्राप्नोति ।

अथ चतुर्थानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“अन्नञ्च मेऽनुच
म इत्याह एतद्वै अन्नस्य रूपः रूपेणैवान्नमवरुन्धे” (५।४।८अ०)
इति । “अन्नम्” इत्यादिभिर्वाक्यैर्यत् प्रतिपाद्यं तत्सर्वमन्नस्य रूपं,
सुदभावस्थान्नसाध्यत्वात्, उपरितनानाञ्च ब्रीह्यादीनामन्नसाधनत्वात् ।

अथ पञ्चमानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“अग्निश्च म आपश्च
म इत्याह एषा वै अन्नस्य योनिः सयोनि एवान्नमवरुन्धे” (५।४।
८अ०) इति । अग्नेः पाकहेतुत्वादन्योनित्वम् ; अपाञ्चैषधिजनक-
त्वादन्योनित्वं । एतन्नन्वपाठेन कारणसहितमन्नं प्राप्नोति ।

अथ षष्ठानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“अर्धेन्द्राणि जुहोति
देवता एवावरुन्धे यत् सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्माद् इन्द्रो देवतानां
भूयिष्ठभाक्कम इन्द्रमुत्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्ठादधाति” (५।४।
८अ०) इति । येषां वाक्यानामन्तेषु इन्द्रः पद्यते, तानि ‘अर्धेन्द्राणि’,
तेषु वाक्येषु अग्निभोमादीनां देवतानां पूर्वार्धेषु आन्नातत्वात् देवताः
प्राप्नोति । ‘यत्’ (यस्मात्) कारणात् ‘सर्वेषां’ वाक्यानां ‘प्रति’ ‘अर्धम्’
‘इन्द्रः’ (प्रत्येकमुत्तरार्धे इन्द्रः) पद्यते, ‘तस्मात्’ कारणात् अयम्
‘इन्द्रः’ ‘भूयिष्ठभाक्कमः’,—भूयिष्ठं प्रभूतं हविर्भजतीति भूयिष्ठभाक्,
अतिशयेन तादृशः । यस्माद्देद ‘इन्द्रम्’ अत्र उत्तरार्धं गतं प्राह,
तस्मात् ‘अस्मिन्’ यजमानेऽपि ‘उपरिष्ठात्’ (पुरोभागे) चक्षुरादि
इन्द्रियं स्थापयति ।

*“सं पुनर्द्वादशसंख्याकानि” इति सर्वत्र पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

सप्तमाष्टमयोरनुवाकयोरवस्थितानि वाक्यानि प्रशंसति,—“यज्ञा-
युधानि जुहोति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवावरुन्धे । अथो एतद्वै
यज्ञस्य रूपं रूपेणैव यज्ञमवरुन्धे” (५।४।८अ०) इति । अंशदा-
भ्यादिग्रहरूपाणि यज्ञसाधनानि साक्षाद्यज्ञनिष्पादकत्वाद्यज्ञस्वरूपाणि ।
इभावाहिरादिभिर्यज्ञः परम्परया निरूप्यते, न तु ग्रहैरिव साक्षात्
निष्पद्यते, तस्मात् तानि यज्ञस्य रूपं । एतैरन्तरङ्गैर्वहिरङ्गैश्च
यज्ञायुधैर्यज्ञं प्राप्नोति ।

अन्तिमस्य स्वगाकारस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अवमृथस्य मे
स्वगाकारस्य म इत्याह स्वगाकृत्यै” (५।४।८अ०) इति । स्वाधीनत्व-
करणायेत्यर्थः ।

नवमेऽनुवाके पूर्वार्धगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“अग्निश्च मे धर्मश्च
मे इत्याह एतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपं रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे” (५।४।
८अ०) इति । अन्यादिभिर्ब्राह्मणकर्मनिर्वृतिरेतेषां ब्रह्मवर्चसरूपत्वम् ।

तस्मिन्नेव अनुवाके उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“ऋक्
च मे साम च म इत्याह एतद्वै छन्दासां रूपं रूपेणैव छन्दांसि
अवरुन्धे” (५।४।८अ०) इति । ऋगादि ‘छन्दासां’ (वेदानां)
स्वरूपमित्येतत् प्रसिद्धम् ।

दशमेऽनुवाके पूर्वार्धगतानि प्रशंसति,—“गर्भाश्च मे वत्साश्च म
इत्याह एतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशून्वरुन्धे” (५।४।८अ०)
इति । गर्भवत्सादीनां पशुरूपत्वं प्रसिद्धम् ।

तस्मिन्नेवानुवाके उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“कल्पान्
जुहोत्यकृतस्य कृत्यै” (५।४।८अ०) इति । ‘आयुर्दशेन कल्पताम्’

इत्यादयो मन्त्राः कल्याः, पूर्वं यत् यत् वस्तु अकृतं (स्वस्वकार्यचमं न भवति), तस्य तस्य सामर्थ्याय अयं होमः ।

एकादशानुवाके पूर्वभागगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“युग्मत् अयुजे जुहोति मिथुनत्वाय” (५।४।८अ०) इति । ‘चतस्रश्च मे’ ‘अष्टौ च मे’ इत्यादिकं समसंख्यारूपं युग्मं; ‘एका च मे’ ‘तिस्रश्च मे’ इत्यादिकं विषमसंख्यारूपमयुजं; राशिद्वयं स्त्रीपुरुषवत् परस्पर-विलक्षणत्वात् मिथुनत्वाय सम्पद्यते ।

राशिद्वयेऽप्युत्तरोत्तराधिक्यं प्रशंसति,—“उत्तरावती भवतोऽभि-
क्रान्त्यै” (५।४।८अ०) इति । एकस्मादुत्तरं त्रिंशत्, तस्मादुत्तरं पञ्चत्वं ;
तथा चतुष्टादुत्तरम् अष्टत्वं, तस्माच्चोत्तरं द्वादशत्वं । एवमुभयोः
उत्तरोत्तरावत्त्वेन अभितो व्याप्तिर्भवति ।

युग्मायुग्मसंख्यावाचिनां शब्दानां तात्पर्यं दृश्यति,—“एका
च मे तिस्रश्च मे इत्याह देवच्छन्दसं वा एका च तिस्रश्च, मनुष्य-
च्छन्दसं चतस्रश्च अष्टौ च देवच्छन्दसं चैव मनुष्यच्छन्दसश्च अत्र
हन्धे” (५।४।८अ०) इति । विषमसंख्यया देवानां प्रियाणि
च्छन्दांसि निष्याद्यन्ते, समसंख्यया तु मनुष्यप्रियाणि; अतस्तदुभयं
प्राप्नोति ।

. राजिद्वयेऽप्युत्तरोत्तरसंख्यादृष्टेरवधिं प्रशंसति,—“आ त्रयस्त्रिंशतो
जुहोति त्रयस्त्रिंशद्वै देवता देवता एव अत्र हन्धे आ अष्टाचत्वारिंशतो
जुहोति अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पञ्चत्रो जगत्या एव
अस्मै पशूनव हन्धे” (५।४।८अ०) इति ।

अस्मिन् अनुवाके उत्तरभागगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—

“वाजश्च* प्रसवश्चेति द्वादशं जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरे
एव प्रतिनिष्ठति” (५।४।८।अ०) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अग्नाविष्णु वसोर्धाराभेकादशभिरादितः ।

अनुवाकैर्जुहेत्येतामाहुतिं सन्ततां घृतादिति ॥

अथ मीमांसा,—द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे(१० अ०)चिन्तितम्,—

“मन्त्रादौ किं वसोर्धारा मन्त्रान्ते वाच सन्ततेः ।

आद्यो होमेषु सन्तत्या द्वादशान्तेषु तद्भुतिः ॥

अग्नौ किञ्चित् कर्म विहितं,—‘सन्ततां वसोर्धारां जुहोति’ इति ।

तत्र सान्नात्यं निष्कद्रव्यं, तच्च मन्त्रकर्मणोः सहेपकमे सति
उपपद्यते; तस्मान्मन्त्रादौ कर्मसन्निपातः । इति प्राप्ते ब्रूमः,—तस्मिन्
वसोर्धाराख्ये कर्मणि ‘द्वादश द्वादशानि जुहोति’ इति श्रुतं, द्वादशभि-
र्मन्त्रवाक्यैः सन्नाद्यम् एकमाहुतिस्वरूपं । तद्यथा,—“वाजश्च मे प्रसवश्च
मे प्रयतिश्च मे† प्रयतिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे खरश्च मे
ह्योकश्च मे श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे सुवश्च मे” इत्येतै-
र्द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैरेका आहुतिर्हीतव्या । एकादश उत्तराहुतयः
‘प्राणश्च मेऽपानश्च मे’ इत्यादिभिर्निर्व्याद्यन्ते । एतेषु च होमद्वादशकेषु†

* सर्व्वेष्वेव संहितापुस्तकेषु “वाजश्च प्रसवश्च” इत्येव पाठोऽस्ति, ततश्च
“वाजश्च मे प्रसवश्च” इति भाष्यपुस्तकस्थः पाठः समीचीन इव न
प्रतिभातीति परिच्यतः ।

† अत्र “प्रयतिश्च मे प्रयतिश्च मे” इति द्विः पाठः सर्व्वस्मिन्नेव
भाष्यपुस्तके स्थितोऽपि संहितायामदर्शनात् उपेक्षितः ।

‡ ‘इदृशा उत्तराहुतयः ‘प्राणश्च मेऽपानश्च मे’ इत्यादिभिर्निर्व्याद्याः ।
ते च होमा अद्वादश, तेषु’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

मध्ये विलम्बाभावः सान्नात्यं, न तु मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः । तस्मात्
पूर्वन्यायेन मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातस्य नास्ति विघ्नः ॥”

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छणायजुः-
मंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः । वाजो
नो विश्वेर्देवैर्धनसाताविहावतु^(१) । विश्वे अद्य मरुतो
विश्वे ऊतो विश्वे भवन्वग्रयः समिद्धाः । विश्वे नो
देवा अवसा गमन्तु विश्वमस्तु द्रविण वाजो अस्मे^(२) ।
वाजस्य प्रसवं देवा रथैर्याता हिरण्यैः । अग्निरिन्द्रे
वृहस्पतिर्मरुतः सोमपीतये^(३) । वाजे-वाजेऽवत वाजिनो
नो धनेषु ॥ १ ॥

विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिवत माद-
यध्वं तृप्ता यात पृथिभिर्देवयानैः^(४) । वाजः पुरस्ताद्दुत
मध्यतो नो वाजो देवाः ऋतुभिः कल्पयाति वाजस्य
हि प्रसवोऽनन्त्रमीति विश्वा आशा वाजपतिर्भवेयं^(५) ।
पयः पृथिव्यां पय आषधीषु पयो दिव्यन्नरिंक्षे पयो
धां । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मच्चं^(६) । सम्मा सृजामि
पयसा घृतेन सम्मा सृजाम्यपः ॥ २ ॥

श्रावधीभिः सोऽहं वाजः सनेयमग्ने^(७) । नक्तोषासा
 समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकः समीची द्यावा
 क्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रवि-
 णोदाः^(८) । समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शंभूर्मयोभू-
 रभि मा वाहि स्वाहा^(९) मारुतोऽसि मरुतां गणः शंभू-
 मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा^(१०) अवस्युरसि दुवस्वाञ्छंभू-
 मयोभूरभि मा, वाहि स्वाहा^(११) ॥ ३ ॥

धनेषु । अपः । दुवस्वाञ्छंभूमयोभूरभि मा । हे
 च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

एतैरेकादशभिरनुवाकैर्विदोर्धाराहोम उक्तः । अथ द्वादशे वाज-
 प्रसवीयहोम उच्यते । कल्पः, 'वाजप्रसवीयं जुहोति सप्त गाम्या श्रावधीः
 सप्त आरण्याः पृथगन्नानि द्रवीकृत्यौदुम्बरेण सुवेण, वाजस्येभं प्रसवः
 सुषुव इति गाम्या ऊला आरण्यां * जुहोति' इति । तत्र गाम्याणां मन्त्राः
 प्रथमकाण्डे (७प्र०१२०अ०) समाह्वानाः । आरण्याणां मन्त्रा अत्राह्वान्यन्ते ।
 तत्रारण्यस्य वेणुधान्यस्य होमाय प्रथमाष्टकमाह,—“वाजो नः सप्त
 प्रदिशः, अतसो वा परावतः । वाजो नो विश्वैर्देवैर्धनसाताविहावतु^(१)”

* अत्र आरण्या इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इति । प्राच्याद्याश्चतस्रो दिशः, ऊर्द्धाधोमध्यमास्त्रिः,—एताः 'सप्त'
'प्रदिशः' (प्रकृष्टा दिशः) 'वाजः' (अन्नस्वरूपाः, अन्नप्रदाः) भवन्त्वित्यर्थः ।
तथा 'परावतः' (अत्यन्तदूरवर्तिन्यः) 'चतस्रो वा',—आग्नेय्याद्याश्चतुः-
सङ्ख्याका विदिशो विदूरस्था इव अवभामन्ते ; ताश्च अस्माकमन्नप्रदा
भवन्तु । स 'वाजः' (अन्नम्) 'इह' (अस्मिन् देशे) 'धनमातौ' (धनप्रदेशे)
यज्ञे 'विश्वेर्देवैः' प्रेरितः सन् 'नः' (अस्मान्) 'श्रवतु' (रक्षतु) ।

अथ श्यामाकधान्यस्य होमाय द्वितीयाष्टचमाह,—'विश्वे अथ
मरुतो विश्व ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः । विश्वे नो देवा
श्रवमा आ गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे^(१)' इति । 'अथ'
(अस्मिन् दिने) 'विश्वे' (सर्वे) अपि 'मरुतः', तथा अन्ये 'विश्वे'
(सर्वे) अपि देवाः 'ऊती' (रक्षणाय) 'भवन्तु' (प्रवर्त्तन्तां) । तथा
'विश्वे' (सर्वे) अपि 'अग्नयः' 'समिद्धाः' (सम्यक् प्रज्वालताः) भवन्तु ।
तथा 'विश्वे' (सर्वे) अपि 'देवाः' 'नः' (अस्माकम्) 'श्रवमा' (रक्षणेन)
निमित्तभूतेन 'आ-गमन्तु' (आगच्छन्तु) । तथा 'विश्वं' 'द्रविणं'
(सर्वमपि धनं) 'अस्मे' 'भवन्तु'* (अस्मासु विद्यताम्) ।

अथ नीवारहोमाय तृतीयाष्टचमाह,—'वाजस्य प्रसव देवा
रथैर्धाता हिरण्यैः । अग्निरिन्द्रे हृदस्यतिर्मरुतः सोमपीतये^(१)'
इति । 'वाजस्य' 'प्रसवम्' (अस्मादीयस्य अन्नस्य प्रेरणसम्पादनम्)
उद्दिश्य अग्न्यादयस्त्वयो 'देवाः' 'सोमपीतये' (सोमपानार्थं)
'हिरण्यैः' हिरण्यमयैः 'रथैः' (सुवर्णनिर्मितैः रथैः) सह 'यात'
(अस्माद्यागभूमिं प्राप्तुवन्तः) ।

* अथ 'अस्तु' इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ जर्जिलहोमाय चतुर्थीमृचमाह,—“वाजे-वाजेऽवत वाजिनो
 नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं
 तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः^(४)” इति । हे ‘वाजिनः’ (अन्नसम्पादकाः)
 देवाः, ‘वाजे-वाजे’ (तत्तदन्ननिमित्तं) ‘धनेषु’ (धननिमित्तञ्च) ‘नः’
 (अस्मान्) ‘अवत’ । ‘विप्राः’ (ब्राह्मणवच्छुद्धाः); ‘अमृताः’ (मरणरहिताः);
 ऋतं सत्यं यज्ञं वा जानन्तीति ‘ऋतज्ञाः’; तादृशा हे देवाः, ‘अस्य’
 ‘मध्वः’ (इदं मधुरमन्नं) ‘पिवत’ (पानोपलक्षितं भोजनं कुरुत) ।
 ततः ‘मादयध्वं’ (हृष्टा भवत) । ततः ‘तृप्ताः’ सन्तः ‘देवयानैः’
 ‘पथिभिः’* (स्वं स्वं स्थानं प्राप्नुवत) ।

अथ गवीधुकहोमाय पञ्चमीमृचमाह,—“वाजः पुरस्तात् उत
 मध्यतो नो वाजो देवाः ऋतुभिः कल्पयाति । वाजस्य हि
 प्रसवोऽन्नमीति । विश्वा आशा वाजपतिर्भवेयम्^(५)” इति । ‘नः’
 (अस्माकं) ‘पुरस्तात्’ (पूर्ववयसि), ‘उत’ ‘मध्यतो’ (मध्यमे वयसि),
 ‘वाजः’ (अन्नं) भवत्विति शेषः । किञ्चाद्यं ‘वाजः’ ‘ऋतुभिः’ (काल-
 विशेषैः) ‘देवान्’ ‘कल्पयाति’ (तत्काले यष्टव्यान् देवान् सम्पादयति) ।
 सति हि अन्ने यष्टुं शक्यते । ‘हि’ (यस्मात्) ‘वाजस्य’ (अन्नस्य) ‘प्रसवः’
 (प्रेरणं समृद्धिः) ‘विश्वा’ ‘आशाः’ (सर्वा अपि दिशः) ‘अन्नमीति’
 (अतिशयेन अवनताः करोति), अन्नसमृद्धौ सत्यां सर्वदिग्दर्शनः
 प्राणिनः स्वाधीना भवन्ति, तस्मादहं ‘वाजपतिर्भवेयम्’ ।

अथ मर्कटकाख्यहोमाय षष्ठीमृचमाह,—“पथः पृथिव्यां पथ
 ऋषधीषु पथो दिव्यन्तरिक्षे पथो धां । पथस्वतीः प्रदिशः सन्तु

* अथ ‘यात’ इति पदं पतितमिव प्रतिभाति ।

मह्यम्^(१)” इति । वाजसम्यङ्घर्षे ‘पृथिव्यां’ ‘पयः’ (जलं) ‘धां’ (अहं स्थापयामि) । तथा ‘श्रावधीषु’ अपि ‘पयो’ ‘धां’ । तथा ‘दिवि’ (द्युलोके) अपि ‘पयो’ ‘धां’ । ‘अन्तरिक्षे’ अपि ‘पयो धां’ । ‘प्रदिशः’ (प्रकृष्टाः सर्वा दिशः) ‘पयस्वतीः’ ‘सन्तु’ ‘मह्यं’ (मदर्थं जलवत्यो भवन्तु) ।

अथ गार्मुतहोमाय, कुलत्यहोमाय वा सप्तमीमृचमाह,—“सं मा सृजामि पयसा घृतेन सन्ना सृजाम्यप श्रावधीभिः । सोऽहं वाजम् सनेयमग्ने^(२)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वत्प्रसादात् मां अहं ‘पयसा’ (क्षीरेण) च ‘सं’-‘सृजामि’; तथा मां ‘घृतेन’ ‘सं’-‘सृजामि’ । ‘अपः’ ‘श्रावधीभिः’ ‘सं’-‘सृजामि’ । क्षीरादिभिः संसृष्टः ‘सोऽहं’ ‘वाजम्’ (अन्नं) त्वद्दत्तं ‘सनेयं’ (लभेयं, अन्येभ्योऽहमयाम्) ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते,—“अग्निर्देवेभ्योऽपादात्तद्वागधेय-
मिच्छमानस्तं देवा अन्नवन्तु न आवर्त्तस्व ह्यथं नो वहेति सोऽन्नवीद्
वरं वृषे मह्यमेव वाजप्रसवीयं जुह्वन्निति तस्मादग्नये वाजप्रसवीयं
जुह्वति यद्वाजप्रसवीयं जुहोति अग्निमेव तद्वागधेयेन समर्द्धयत्यथो
अभिषेक एवास्व सः” (५।४।८ अ०) इति । पूर्वं भागरहितोऽग्नि-
भांगमपेक्षमाणो देवेभ्योऽपरकः काप्यगमत् । स पुनर्देवैर्हविर्वहनाय
आहूत स्वभागत्वेन ‘वाजप्रसवीयं’ होमं वज्रे । तस्मात् सर्वे यज्ञमग्ना
‘अग्नये’ ‘वाजप्रसवीयं’ ‘जुह्वति’ । अतोऽत्रापि तद्धोमेन ‘अग्निमेव’
स्वभागेन ‘समर्द्धयति’ । अपि च स होमः ‘अस्य’ (अग्नेः) अभिषेक-
स्थानीयः, तस्मात् कर्त्तव्यः ।

अथ प्रथमकाण्डात्तैः (७प्र०।१० अ०) “वाजस्येवं प्रसवः”

इत्यादिभिः सह अत्रत्यानां होममन्त्राणां सङ्ख्यां विधत्ते,—
 “चतुर्दशभिर्जुहोति सप्त दान्या ओषधयः सप्त आरण्या उभयीषा-
 मवरुच्यै” (५।४।९ अ०) इति । तिल-माष-म्रीहि-यव-प्रियंगवण्वे
 गोधूमा इति सप्त दान्याः । वेणुश्यामाकादय उदाहृता आरण्याः ।
 उभयविधधान्यसमृद्धये चतुर्दशभिर्होमः ।

एकैकेन मन्त्रेणैकैकस्य होमं विधत्ते,—“अन्नस्यान्नस्य जुहोत्यन्न-
 स्यान्नस्यावरुच्यै” (५।४।९ अ०) इति । असाङ्कर्येण तत्तदन्नप्राप्त्यर्थम्
 ईदृशो होमः ।

षोडशप्राप्तां जुहुं वाधितुं माधनान्नरं विधत्ते,—“औदुम्बरेण
 स्रुवेण जुहोत्यूर्वा उदुम्बर जर्गन्नमूर्जैवास्मा जर्जमन्नमवरुच्यै” (५।
 ४।९ अ०) इति । ऊर्कशब्दः स्वानुरसवाची । उदुम्बरान्नयोस्तथा-
 विधरसोपेतत्वादूर्गपत्वम् ।

अत्र क्लृप्ततया धावनं निषेधति,—“अग्निर्वै देवानामभिषिक्तो-
 ऽग्निचिन्मन्त्राणां तस्मादग्निचिद्वर्षति न धावेत्” (५।४।९ अ०) इति ।
 ‘देवानां’ मध्ये यथा चीयमानोऽग्निरभिषिक्तस्तथा यजमानानां मध्ये
 अग्निचिदभिषिक्तः । वृष्टिश्चाभिषेकस्वरूपात्,* तस्माद्वर्षसमये धावनं
 न कुर्यात् ।

प्रमादाद्भावने पुनरावृत्तिं विधत्ते,—“अवरुद्धं ह्यस्यान्नम् अन्नमिव
 खलु वै वर्षं यद्भावेदन्नाद्याद्भावेऽपवावर्त्ततान्नाद्यमेवाभ्युपावर्त्तते” (५।
 ४।९ अ०) इति । ‘हि’ (यस्मात्) ‘अस्य’ (अग्निचितः) ‘अन्नं’

* ‘स्वरूपा’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

सर्वम् 'अवहृद्' (सम्पादित), वृष्टिस्थानहेतुत्वात् 'असम्' एव, अतो वृष्टिमोचनपरिहाराय धावने सत्यं नाद्याय* गच्छति । अतो-
ऽन्नप्राप्तये पुनरपि आवर्त्तते ।

कल्पः, 'नक्तोषासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै पयसा जुत्वा' इति ।
पाठस्तु,—“नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं समीची ।
द्यावा चामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः^(८)”
इति । नक्तंश्च उषाश्च 'नक्तोषासा' (रात्रिदिवसावित्यर्थः); 'समनसा'
(परस्परमैकमत्ययुक्ते); 'विरूपे' (रात्रिः कृष्णा दिवसः शुक्ल इत्येवंविलक्षण-
रूपे); 'समीची' (समीची, अनुकूले) सत्यौ 'एकं' 'शिशुम्' अग्निरूपं
'धापयेते',—यजमानकर्तृकं कर्मानुष्ठानं सम्पादयतः । 'द्यावा' (द्युलोके),
'चाम' (क्षितौ), 'अन्तः' (तदुभयमध्यवर्त्तिनि अन्तरिक्षे) 'वि-भाति'
'रुक्मः' (रोचमानोऽयमग्निर्विशेषेण प्रकाशते) । दीव्यन्ति-व्यव श्रन्ति इति
'देवाः' प्राणाः, ते च 'द्रविणोदाः' (यागदारेणानुकूलं फलं प्रयच्छन्ति),
तादृशा यजमानस्य प्राणा 'अग्निम्' एतं 'धारयन्' (धृतवन्तः) ।

एतन्मन्त्रसाध्यं हेमं विधत्ते,—“नक्तोषासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै
पयसा जुहोत्यङ्गैवास्मै रात्रिं प्र दापयति रात्रिया अहः आहोरात्रे
एवास्मै प्रत्ने काममन्त्राद्यं दुहाते” (५।४।८ अ०) इति । अयमध्वर्युः,
'अस्मै' (यजमानाय) 'अह्ना' वत्सरूपेण 'रात्रिं' धेनुसमां
'प्र दापयति';—पयःसमं फलं रात्र्या प्रत्नं करोति । तथैव रात्र्या
वत्सरूपया धेनुसममहः 'प्र दापयति' । अन्योन्यदानार्थैव मन्त्रेऽस्मिन्

* 'सति अन्नद्याय' इत्येवात्र पाठ इति सम्भावयामि ।

+ 'आवर्त्तते' इति पाठो भविष्यु युक्तः ।

राश्रयहनी सह निर्दिश्येते । ते चान्योन्यं दत्ते 'अस्मै'* यजमानाय
अन्नाद्यरूपं कामं सम्पादयतः । यदुक्तं सूत्रकारेण,—'षड्भिः
पर्यायैर्द्वादश राष्ट्रभृतो जुहोति, ऋताषाडृतधामाग्निरिति पर्याय-
भनुदुत्य तस्मै स्वाहेति प्रथमामाहुतिं जुहोति, ताभ्यः स्वाहेत्युत्तराम्,
एवमितरान् पर्यायान् विभजति, भुवनस्य पत इति पर्यायाणां
सप्तमी आहुतीनां त्रयोदशी एतेन व्याख्याता, भुवनस्य पत इति
रथमुखे पञ्चाहुतीर्जुहोति दश वा' इति ।

तत्र ऋताषाडित्यादिमन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते,—“राश्रभृतो
जुहोति राश्रमेवावरुन्हे” (५।४।८ अ०) इति । राश्रभृतंशका
“ऋताषाड्” इत्यादिमन्त्रास्तृतीयकाण्डे (४ प्र० ७ अ०) समाह्वताः ।

अथ पर्यायसङ्ख्यां विधत्ते,—“षड्भिर्जुहोति षड्भिरव षटुःश्वेव
प्रति तिष्ठति” (५।४।८ अ०) इति ।

राश्रभृत्स्वेवोपरितनाहुतिषु पञ्चसङ्ख्यापत्तं विधत्ते,—“भुवनस्य पत
इति रथमुखे पञ्चाहुतीर्जुहोति वज्रो वै रथो वज्रैणैव दिशोऽभि-
जयति” (५।४।८ अ०) इति । ईषाद्यं रथमुखं । 'स्फ्यस्तृतीयं रथ-
स्तृतीयम्' इत्यत्र रथस्य वज्रत्वं स्पष्टमाह्वतम् ।

कल्पः, 'समुद्रोऽसि नभस्वानित्यञ्जलिना चीणि वातनामानि
जुहोति' इति । तेषु प्रथमामाह,—“समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः
शंभूर्योभूरभि मा वाहि स्वाहा^(६)” इति । हे वायो, देवानां त्वं
'समुद्रोऽसि' (समुद्रवद् बड्लोऽसि^(६)); 'नभस्वान्' (स्वप्नचाराय

* “दत्तेऽस्मै” इति सप्तमिपाठः सव्येषु पुस्तकेषु स्थितोऽपि असाधुरिव
प्रतिभासि ।

† 'समुद्रवद् धनदोऽसि' इति आदर्शपुस्तकपाठः उत्तरभाष्यविरोधात्
(७०७ पृ० १६ प०) न सम्यगिव प्रतिभासि ।

विस्तीर्णाकाशवान्); आर्द्रं (वृष्टिजलं) ददातीति 'आर्द्रदानुः'; अं (ऐहिकं सुखं) भावयतीति 'अंभूः'; मयः (आसुप्तिकं सुखं) भावयतीति 'मयोभूः' । तादृशस्त्वं माम् 'अभि' (मां प्रति) 'वाहि' (गच्छ), एवं सञ्चारेण शैत्यमापादयेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“मारुतोऽसि मरुतां गणः अंभूमयोभूरभि मा वाहि स्वाहा^(१०)” इति । योऽयं बहूनां 'मरुतां' (वायुविशेषाणां) 'गणः' मारुतशब्दवाच्यः, तद्रूपस्त्वम् 'असि' । शेषं पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह,—“अवस्युरसि दुवस्वाऽऽऽंभूमयोभूरभि मा वाहि स्वाहा^(११)” इति । अवसं रक्षणं इच्छतीति 'अवस्युः'; 'दुवस्वान्' (परिचर्योपेतः); तादृशस्त्वम् 'असि' । शेषं पूर्ववत् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं हेमं विधत्ते,—“अग्निचित् ह वा असुभिन् लोके वातोऽभि पवते वातनामानि जुहोति अभि एवैनमसुभिन् लोके वातः पवते” (५।४।८ अ०) इति । स्वर्गलोके एतम् 'अग्निचितम्' अभिलक्ष्य शैत्य-मान्द्य-सौरभ्यगन्धयुक्तो वायुर्वाति । अतस्तत्सिद्धये 'समुद्रोऽसि' इत्यादि—'वातनामानि' जुहुयात् । तेन हेमेन वायुस्तथा 'पवते' एव ।

पाठप्राप्तं चित्तं प्रशंसति,—“त्रीणि जुहोति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो वातमवरुन्धे” (५।४।८ अ०) इति ।

मन्त्रगतेन समुद्रशब्देन बाह्वन्धसाम्यमुपजीव्य वातो लक्ष्यत इत्येतत्सर्वं दर्शयति,—“समुद्रोऽसि नभस्वानित्याहैतद्वै वातस्य रूपं रूपेषु वातमवरुन्धे” (५।४।८ अ०) इति ।

अत्र वातस्यैव हेतव्यद्रव्यत्वात्तद्योग्यं साधनं विधत्ते,—“अञ्जलिना

जुहोति न ह्येतेषामन्यथाऽङ्गतिरवकल्पते” (५।४।८ अ०) इति । अस्य हस्तद्वयमेलनरूपेणाञ्जलिना वक्रौ वायोऽरुत्पादनमेवाच होमः । यस्माद्देवां वातरूपाणां होमद्रव्याणामञ्जलिव्यतिरेकेणाङ्गतिर्न सम्भवति । न खलु वातो जुह्वामवदातुं शक्यते । अत एव सूत्रकारो ब्राह्मणान्तरमुदाजहार,—‘न ह्येतस्यावदानमस्तीति विज्ञायते’ इति । तस्माद् व्यजनेनेवाञ्जलिना वक्रौ वायुं सञ्चारयेत् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

‘वाजो नः’—सप्तभिर्वाजप्रसवीयं जुहोति हि ।

नक्रोति पयसा होमः, ‘समुद्रो’—वातनामभिः ॥

त्रिभिर्जुहोत्यत्र मन्वा एकादश समीरिताः इति ।

अथ मीमांसा,—पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे(११ अ०) चिन्तितम्,—

“न धावेदधर्षतीत्यादि चितौ सत्यां क्रतावुत ।

आद्यश्चितेर्निमित्तत्वान्न क्रतावग्निचित्सतः ॥

इदमस्माद्यते, ‘अग्निचिदधर्षति न धावेत्’, ‘स्त्रियमुपेयात्’ इति । तान्येतानि अग्निचिद्वृतानि चितौ निष्पन्नायां सत्यां ततः प्रथमं प्रवर्तन्ते, न तु चितेऽग्नौ कल्पनुष्ठानं प्रतीचन्ते । कुतः ? अग्निचित्पदेन चयनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात्, न हि सति निमित्ते नैमित्तिकस्य विलम्बो युक्तः । इति प्राप्ते ब्रूमः,—क्रतावुपयोक्तुमिच्छयनेन* संस्क्रियते ; न च अनिष्पन्ने क्रतौ चयनसंस्कारः सफलो भवति । तस्मात् क्रतौ निष्पन्ने सति पश्चात् चयनसाफस्थादयं पुद्बोऽग्निं चितवानित्यमुमर्थमर्हतीति कल्पन्ते तानि प्रतानीति” ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

* -चोयते न’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

अग्निं युनजिम् शवसा धृतेन दिव्यः सुपर्णं वयसा
 बृहन्तं । तेन वयं पतेम ब्रध्नस्य विष्टपः सुवा रुहाणा
 अधि नाकं उतमे^(१) । इमौ ते पक्षावजरौ पतचिणो
 याभ्याः रक्षाःस्यप हःस्यगे । ताभ्यां पतेम सुकतासु
 लोकं यचर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः^(२) । चिदसि
 समुद्रयोनिरिन्दुर्दक्षः श्येन कृतावा । हिरण्यपक्षः
 शकुनो भुरग्युर्महान्त्सधस्ये ध्रुवः ॥ १ ॥

आ निषत्तः^(३) । नमस्ते अस्तु मा मा हिःसीर्विश्वस्य
 मूर्धन्नधि तिष्ठसि अत्रतः । समुद्रे ते हृदयमन्तरायु-
 र्द्यावापृथिवी भुवनेष्वपिते^(४) । उज्ञो दत्तोदधिं भिन्त
 दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्वावत ।
 दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिरुर्गपामोषधीनां ।
 विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्यथे^(५) । येनपीयस्तपसा
 सचं ॥ २ ॥

आसतेन्याना अग्निः सुवरा भरन्तः । तस्मिन्नहं
 नि दधे नाकं अग्निमेतं यमाहुर्मनवस्तीर्णवर्हिषं^(१) ।
 तं पत्नीभिरनु गच्छेम देवाः पुत्रैर्धातृभिस्त वा
 हिरण्यैः । नाकं गृह्णाणाः सुकृतस्य लोके तृतीयं पृष्ठे
 अधि रोचने दिवः^(२) । आ वाचो मर्धमरुहङ्गुरग्युर-

यमग्निः सत्यतिश्चेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो
दविद्युतदधस्पदं कृणुते ॥ ३ ॥

ये पृतन्यवः^(८) । अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सह-
स्त्रियो दीप्यतामप्रयुच्छन् । विभ्राजमानः सरिरस्य
मध्य उप प्र यात दिव्यानि धाम^(९) । सम्म च्यवध्वमन्
सम्म याताग्ने पृथो देवयानान् कृणुध्वं । अस्मिन्त्सधस्ये
अधुक्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत^(१०) । येना
सहस्र वहसि येनाग्ने सर्ववेदसं । तेनेमं यज्ञं नो वह
देवयानो यः ॥ ४ ॥

उत्तमः^(११) । उद्दुध्यस्वाम्ने प्रति जागृहि एनमिष्टापूर्ते
सःस्तृजेशामयञ्च पुनः कृण्वःस्त्वा पितरं युवानमन्वा-
ताःसीत्त्वयि तन्तुमेतं^(१२) । अयं ते योनिर्कृत्वियो
यतो जातो अरोचयाः । तं जानन्नम आ रोहाया
नो वर्धया रयिं^(१३) ॥ ५ ॥

ध्रुवः । सचं । कृणुते । यः । सप्तचिंशच्च ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चयोद्गोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वादशे वाजप्रसवीयहोमोऽभिहितः । अथ त्रयोदशेऽग्नियोगो-
ऽभिधीयते । कल्पः, 'पुरस्तात् प्रातरनुवाकादग्निं युनज्मीति तिसृभि-
रभिमृशन्नग्निं युनक्ति' इति । तत्र प्रथमामाह,—“अग्निं युनज्मि श्रवसा
घृतेन दिव्यं सुपर्णं वयसा बृहन्तं । तेन वयं पतेम ब्रध्नस्य विष्टपं
सुवो रूहाणा अधि नाक उत्तमे^(१)” इति । 'अग्निं' (चितमेतं वक्त्रि)
'श्रवसा' (बलेन) 'घृतेन' (घृतादिद्रव्ययुक्तेन कर्मणा) 'युनज्मि' (रद्येन
अश्रमिवाहं योजयामि) । कीदृशम् अग्निं ? । 'दिव्यं' (द्योतनात्मकं);
'सुपर्णं' (पक्ष्याकारं); 'वयसा' 'बृहन्तं' (वयसा चिरकालभाविनं); 'तेन'
(अग्निना) 'वयं' (यजमानाः) 'ब्रध्नस्य' (आदित्यस्य) 'विष्टपं' (तापरहितं
स्थानं) 'पतेम' (प्राप्नुयाम) । कीदृशा वयं ? । 'उत्तमे' 'नाके' (अत्युत्कृष्टे
स्वर्गलोके) 'सुवः' 'अधि'-'रूहाणाः' (सुखप्रापकं प्रदेशम् अधिरोढु-
कामाः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणो याभ्यां
रक्षांस्वप हृष्टग्ने ताभ्यां पतेम सुकृतासु लोकं यचर्षयः प्रथमजा ये
पुराणाः^(२)” इति । 'पतत्रिणः' (पक्ष्याकारस्य) 'ते' (तव) अग्नेः 'इमौ'
'पक्षौ अजरौ' (कदाचिदपि जीर्णं न भवतः) । हे 'अग्ने', 'याभ्यां'
(पक्षाभ्यां) त्वं 'रक्षांसि' 'अप-हंसि' (मारयसि), 'ताभ्यां' वयं 'सुकृतासु'
(पुण्यकृतानामेव) पुरुषाणां योग्यं 'लोकं' 'पतेम' (प्राप्नुयाम) । 'ये'
'पुराणा' (अनादिभिर्द्वाः) 'श्वषयः' (महर्षयः) मन्ति, ते च 'प्रथमजाः'
(सृष्ट्यादावेवोत्पन्नाः); तादृशा 'यच' लोके निवसन्ति, तं 'लोकं'
'पतेम' ।

अथ तृतीयामाह,—“चिदसि समुद्रयोनिर्गुन्दुर्दचः श्मेन ऋतावा ।

हिरण्यपक्षः शक्रुनो भुरण्युर्महान्त्वधस्ये ध्रुवः आ निषक्तः^(१)” इति ।
हे अग्ने, त्वं चिदादिविशेषणैर्विशेषितः ‘असि’। ‘चित्’ (अगतस्येत्यिता,
यजमानैश्चितो वा); ‘समुद्रयोनिः’ (यथा समुद्रः सर्वेषां जलगह्वारणां
स्थानं तथा त्वं सर्वेषां क्रतूनां स्थानं); ‘इन्दुः’ (परमैश्वर्ययुक्तः);
‘दक्षः’ (कर्मनिष्पादनकुशलः); ‘श्येनः’ (पक्षिविशेषाकारः); ‘श्वतावा’
(मत्स्यवान्); ‘हिरण्यपक्षः’ (सुवर्णमयार्थां पक्षाभ्यामुपेतः); ‘शक्रुनः’
(कामनादिभेदेन कङ्कादिपक्ष्याकारश्च); ‘भुरण्युः’ (सर्वं भरितुं क्षमः);
‘महान्’ (बङ्गीभिरिष्टकाभिस्त्रितत्वात् प्रौढः); ‘सधस्ये’ (आदित्येन सह
एकत्र स्थितियोग्ये मण्डले) ‘आ निषक्तः’ (समन्तत उपविष्टः)* ।

कल्पः; ‘यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे एकया अग्रस्तुतं भवत्यथ नमस्ते अस्तु
मा मा हिंसीरिति द्वाभ्यामग्निमभिमृशति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—
“नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीर्विश्वस्य मूर्धन्नधि तिष्ठसि अितः ।
समुद्रे ते हृदयमन्तरायुर्धावापृथिवी भुवनेष्वर्षिते^(२)” इति । हे
अग्ने, ‘ते’ ‘नमः’ ‘अस्तु’, त्वं कर्मणि त्वद्यागकारिणां ‘मा हिंसीः’
(मा विनाशय) । त्वं ‘विश्वस्य’ (सर्वस्य) जगतः ‘मूर्धन्’
(शिरोवक्त्रमे चितिप्रदेशे) ‘अितः’ (आश्रितः सम्) ‘अधि-तिष्ठसि’
(अधिक्षो भूत्वा वर्तसे) । ‘ते’ ‘हृदयं’ (त्वदीयं चित्तं) ‘समुद्रे’ वर्त्तते,—
द्यावद्दृष्टिद्वारेण समुद्रसमानं जलं सन्पादयिष्यामीत्येवं सर्वदा
तवानुपयः । तथा ‘अन्तरायुः’ (त्वदीयचित्तस्य मध्ये सर्वेषां

* अत्र ‘ध्रुवः’ इति पदस्य व्याख्यानं पतितमिव प्रतिभाति ।

† अत्र ‘मा’ (मां) इति षाठः पतित इव प्रतिभाति ।

प्राणिनामायुस्तिष्ठति),—चिरं जीवन्तु एते प्राणिन इति यदा स्मरसि तदानीं तेषामायुर्भवत्येव । किञ्च 'भुवनेषु' (सर्वेषु लोकेषु) निमित्त-भूतेषु 'द्यावापृथिवी' 'अर्पिते',—उपरि द्यौः अधो भूमिश्च त्वया स्यापिते,—एतयोर्मध्ये सर्वे लोकास्तिष्ठन्वित्येवं तवानुग्रहः ।

अथ द्वितीयामाह,—“उद्गे दत्तोदधिं भिन्न दिवः पर्जन्यादन्त-रिन्नात् पृथिव्यास्ततो नो वृक्ष्याऽवत । दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभि-रूर्गपामोषधीनां । विश्वायुः शर्म सप्रथा नभस्यथे^५” इति । अत्र पूजार्थम् एकस्मिन्नेवाग्नौ बह्वलमारोप्य निर्दिश्यते । हे अग्रयः, यूथं 'उद्गे' 'दत्त' (उदकानि प्रयच्छत) । उदकदाने क उपाय इति उच्यते । 'उदधिं' 'भिन्न',—उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिर्मेषः, तं विदारयत । केषो निमित्तेभ्यः । 'दिवो' 'अन्तरिन्नात्' 'पृथिव्याः' (लोकत्रयं निमित्तीकृत्येत्यर्थः) । 'ततः' (मेघविदारणादूद्घं) 'पर्जन्यात्' आगतया 'वृक्ष्या' 'नः' (अस्मान्) 'अवत' (रक्षत) । पुनरप्येकत्वेन सम्बोधोच्यते,—हे अग्ने, त्वं 'दिवो' 'मूर्धासि' (द्युलोकस्य मूर्ध-स्थानीय आदित्यरूपोऽसि) ; 'पृथिव्याः' 'नाभिः' अग्नि (नाभि-वन्मथ्यदेशे वर्तसे) ; 'अपाम्' 'ओषधीनां' च 'ऊर्क' (रसः) अग्नि, त्वया हि पाके क्रियमाणे सति तत्र रसो जायते; तथा 'विश्वायुः' अग्नि (सर्वस्य जगत आयुःप्रदोऽसि) ; 'शर्म' (शरणभूतः) अग्नि । 'सप्रथाः' (सविस्तारः) अग्नि । 'पथे' (पुण्यलोकमार्गरूपाय) तुभ्यं 'नमः' अस्तु ।

अग्नियोगमन्त्रं व्याख्यातुं प्रसौति,—“सुवर्गाय वै लोकाय देव-रथो रुज्यते यत्राकूताय मनस्यरथ एष खलु वै देवरथो यदग्निः”

(५।४।१००) इति । द्विविधो रथः,—देवरथो मनुष्यरथश्चेति ; तत्र स्वर्गप्राप्तये 'देवरथः' सञ्जीक्रियते ; 'यत्र' कापि ग्रामविशेषे गन्तुं आकृतमभिप्रायो भवति, तदर्थं 'मनुष्यरथः' सञ्जीक्रियते । योऽयम् अत्र चीयमानोऽग्निः, स एष देवरथः न तु मनुष्यरथः ।

इत्थं प्रस्तुत्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्निं युनज्मि श्रवसा घृतेनेत्याह युनक्तैवैनं स एनं युक्तः सुवर्गं लोकमभि वहति” (५।४।१००) इति। 'एनं' (देवरथरूपम्) 'अग्निम्' अनेन मन्त्रेण 'युनक्तैव' ; स च 'युक्तः' अग्निः 'एनं' (यजमानं) स्वर्गं प्रापयति ।

उक्तमन्त्रपञ्चके मन्त्रत्रयं विभज्य विनियुक्ते,—“यत् सर्वाभिः पञ्चभिर्युञ्ज्याद्युक्तोऽस्याग्निः प्रच्युतः स्यात्, अप्रतिष्ठिता आङ्गतयः स्युः, अप्रतिष्ठिताः स्तोमाः, अप्रतिष्ठितानि उक्थानि, तिस्रभिः प्रातःसवनेऽभि मृशति चिदृद्वै-अग्निर्यावानेवाग्निस्तं युनक्ति, यथाऽनसि युक्ते आधीयते एवमेव तत् प्रति आङ्गतयस्तिष्ठन्ति, प्रति स्तोमाः, प्रति उक्थानि” (५।४।१००) इति । आदावेव मन्त्रपञ्चकेन योजने सति कालान्तरे योजयितुं मन्त्राभावादयं 'युक्तः' 'अग्निः' 'प्रच्युतः' भवेत्, प्रच्युते अग्नौ आङ्गतीनां सोचशस्त्रयोश्च प्रतिष्ठा न भवेत् । अतः पश्चाद्योक्तं मन्त्रद्वयमवशेष्य 'प्रातःसवने' 'तिस्रभिः' 'अभि'-मृशेत् । तथा सति चिगुणमग्निं सर्वमपि अभिमृशति । ततो यथा लोके बलीवर्दैर्युक्ते शक्यते सर्वं प्रति यामान्तरे नेतव्यं वस्तुजातमभिनिर्धीयते, एवमेतस्मिन् अग्नौ 'आङ्गतयः' स्तोत्राणि च 'प्रति'-'तिष्ठन्ति' ।

अथावशिष्टं मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“यश्चायश्चियस्य स्तोत्रे द्वाभ्यामभि मृशत्येतावान् वै यज्ञो यावानग्निष्टोमो भूमा तु वै अस्य

अत उद्धृतं क्रियते यावानेव यज्ञस्तम् अन्ततोऽन्वारोऽस्ति" (५।४।१० अ०) इति । 'यज्ञायज्ञा वो अग्नयः' इत्यस्यामृचि उत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयं, तस्य साधः सम्बन्धि सौत्रं तृतीयसवने प्रवर्तते । तस्मिन् प्रवर्त्तमाने सति शिष्टाभ्यां द्वाभ्यां मन्वाभ्यामग्निमभिमृशेत् । यज्ञायज्ञियस्तोत्रान्तो हि प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमः, स च यावान्, तावानेव उक्थयातिराचादिसर्वोऽपि यज्ञः । एतावदेव हि सर्वस्यापि यज्ञस्य मुखं शरीरं । 'अस्य' (उक्थयादिक्रतोः) यज्ञायज्ञियस्तोत्रात् 'ऊर्द्धः' तु सौत्रसमूहे यः क्रियते, स तु सैव क्रियते, तेन अतिरिक्तेन पूर्वं विद्यमानस्य यज्ञशरीरस्य बाहुभ्यमेव भवति, न तु किञ्चिन्नूतनं शरीरं । एवं सति यज्ञायज्ञियस्य सौत्रकालेन अभिमर्शनेन अतिरिक्तेन अग्निष्टोमो उक्थयातिराचादिरूपो 'यज्ञो' 'यावान्' अस्ति 'त' सर्वमपि अन्तराले 'अन्वारोऽस्ति', कृत्स्नमपि यज्ञजातं प्राणितीत्यर्थः ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।४।१० अ०) इति ।

सौत्रमथ एव अवान्तरकालं विधत्ते,—“एकया अप्रस्तुतं भवति, अथ अभि मृशति, उपैनमुत्तरो यज्ञो नमति, अथो सन्त्यै” (५।४।१० अ०) इति । यज्ञायज्ञियस्तोत्रे हि एकविंशस्तोमो विहितः । तिस्रो ऋचः एकविंशतिसङ्ख्यापूरणाय आवर्त्तनीयाः* । तत्र हि विंशतिसौत्रियासु उक्तासु या अन्ता सौत्रीया,† तथा सौत्रम् 'अप्रस्तुतं' (अनुपक्रान्तं) यदा भवति, तदानीं मन्वाभ्यामभि-

* 'पूरणीयावर्त्तनीया' इति सर्वत्र पाठो न सम्भविष्यति प्रतिभाति ।

† पूर्वोपरपाठयोरेकस्यैव ऋचः 'सौत्रियाः' इति पाठः, पूर्वत्र वा 'सौत्रीयासु' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

मृशेत् । एवं सत्युत्तरकालभावी 'यज्ञः' सर्वोऽपि 'एनं' (यजमानम्) 'उप'-'नमति' । अपि च तदभिमर्शनं यज्ञनैरन्तर्धीय सत्यद्यते ।

कल्पः, 'पुनश्चित्तिस्त्रिध्वेषु अूयते,—अवणार्थं समृद्धार्थं सन्तानार्थं च । अवणार्थी व्याख्यास्यामः,—यदि इच्छा यदि पशुना यदि सोमेन यजेत योऽप्यस्य पुरोऽग्निस्त्रिमन्ववसाय यजेत, अपि वा येन षष्ठय इत्यष्टौ नानामन्त्र उत्तरवेद्यासुपदध्यात्' इति । तत्र प्रथमामाह,—
 "येनर्षयस्तपसा सचमासतेन्धाना अग्निः सुवः आ भरन्तः । तस्मिन्नर्हं नि दधे नाके अग्निमेतं यमाज्जर्मनवस्तीर्णवर्हिषम्^(१)" इति । 'येन' (स्वर्गेण) निमित्तभूतेन पूर्वं महर्षयः 'तपसा' (सन्तापयुक्तेन) अग्निना 'सचम्' 'आसत' (अनुष्ठितवन्तः); कीदृशा महर्षयः?—'अग्निं' 'इन्धानाः' (प्रज्वलयन्तः); 'सुवः आ भरन्तः' (स्वर्गमाहर्तुं समुद्यताः); 'अहम्' अपि 'तस्मिन्' 'नाके' निमित्तभूते सति 'एतम्' 'अग्निं' 'नि'-'दधे' (स्थापयामि) । 'यम्' 'अग्निं' 'मनवः' (पूर्वं मनुष्याः) 'स्तीर्णवर्हिषं' (प्रसारितयज्ञम्) 'आजः', तम् 'अग्निं' 'नि'-'दधे' इत्यन्वयः ।

अथ द्वितीयामाह,—"तं पत्नीभिरनु गच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिस्त वा हिरण्यैः । नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके हृतीये वृष्टे अधि रोचने दिवः^(२)" इति । हे 'देवाः', अत्रलिजः सर्वे वयं पत्न्यादिभिः सर्वैर्मनुष्यैः 'उत' 'वा' 'हिरण्यैः' (हिरण्यादिभिः) सर्वैः साधनद्रव्यैश्च सहिताः 'तं' (अग्निम्) 'अनु'-'गच्छेम'; अनुगताः सन्तः फलं प्राप्स्यामः इत्याग्रयः । स एव स्पष्टीक्रियते,—'दिवः' 'वृष्टे' (स्वर्गस्थोपरि) 'नाकं' (दुःस्वरहितं स्थानं) 'गृह्णानाः', गृहीतुकामा इत्यर्थः । कीदृशे

दिवः पृष्ठे ?—‘सुकृतस्य’ ‘लोके’ (सम्यगनुष्ठितस्य कर्मणः फलभूते); ‘तृतीये’ (पृथिवीमारभ्य गणनायां त्रिसङ्ख्यापूरके), ‘अधि रोचने’ (अधिकत्वेन दीप्यमाने) ।

अथ तृतीयामाह,—“आ वाचो मध्यमरूहङ्गुरण्यमग्निः सत्पति-
श्चेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतदधस्यदं हणुते चे
पृतन्यवः^(८)” इति । ‘अयम्’ ‘अग्निः’ ‘वाचः’ ‘मध्यम्’ ‘आ’-‘अरूहत्’
(स्तोत्ररूपाया वाचः प्रतिपाद्यमर्थमाकूटः). स्तोत्रगतसर्वगुण्युक्त इत्यर्थः ।
कीदृशः अग्निः ?—‘भुरण्युः’ (जगद्भरणशीलः); ‘सत्पतिः’ (सर्ता
पालकः); ‘चेकितानः’ (अभिज्ञानवान्); स च ‘पृथिव्याः’ ‘पृष्ठे’
(भूमेरुपरि) ‘निहितः’ (स्थापितः) ‘दविद्युतत्’ (अतिशयेन, द्योतते) ।
‘चे’ तु ‘पृतन्यवः’ (विरोधिनः, अस्माभिः सह कलहं कर्तुमिच्छन्ति), तान्
‘अधस्यदं’ ‘हणुते’ (अस्माकं पादस्य अधस्तादवस्थितान् कुरेति) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो दीप्य-
तामप्रयुच्छन् । विभाजमानः सरिरस्य मध्य उप प्र यात दिव्यानि
धाम^(९)” इति । ‘अयम्’ ‘अग्निः’ ‘दीप्यतां’ (अस्मिन् कर्मणि प्रकाशतां) ।
कीदृशः ?—‘वीरतमः’ (अतिशयेन शूरः); ‘वयोधाः’ (वयस आयुषः
स्थापयिता); ‘सहस्रियः’ (इष्टकासहस्रसम्पादितः*); ‘अप्रयुच्छन्’
(अस्मिन् कर्मणि प्रमादरहितः); ‘सरिरस्य’ (जलस्य) ‘मध्ये’ ‘विभाज-
मानः’ (अत्रैवविद्युदादिरूपेण विभेद्यतः प्रकाशमानः) । हे अद्विग-
द्यजमानाः, तस्य प्रसादात् ‘दिव्यानि’ ‘धाम’ (स्थानानि) ‘उप’-
‘प्र’-‘यात’ (प्राप्नुत) ।

* ‘इष्टकासहस्रं सम्पादितः’ इति आदर्श-पुस्तकपाठः ।

अथ पञ्चमीमाह,—“सम्प्र च्यवध्वमनु सम्प्र याताग्ने पथो देव-
यानान् ऋणुध्वं । अस्मिन् सधस्ये अर्धुत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च
सीदत^(१०)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘विश्वे देवाः’ ‘यजमानश्च’ सर्वं
युयं, ‘सम्प्र’-‘च्यवध्वं’ (सम्यक् प्रच्यावयत), अस्य कर्मणो विप्रं वि-
नाशयतेत्यर्थः । ‘अनु’-‘सम्प्र’-‘यात’ (अनुक्रमेण कर्मसिद्धिं प्राप्तुत) ।
ततः ‘देवयानान्’ (देवलोकप्राप्तिहेतुन्) ‘पथः’ (मार्गान्) ‘ऋणुध्वं’
(कुरुत) । ‘सधस्ये’ (सहस्यितियोग्ये) ‘अस्मिन्’ ‘सीदत’, ‘उत्तरस्मिन्’
लोके अधिकत्वेन सीदत* ।

अथ षष्ठीमाह,—“येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसं । तेनेमं
यज्ञं नो वह देवयानो य उत्तमः^(११)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘देवयानः’
(देवप्रापकः) ‘यः’ त्वं ‘उत्तमः’, स त्वं ‘येन’ व्यापारेण ‘सहस्रं’ ‘वहसि’
(सहस्रदक्षिणाकं, यज्ञं निर्वहसि), तथा ‘येन’ व्यापारेण ‘सर्ववेदसं’
(सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि), ‘तेन’ व्यापारेण ‘नः’ (अस्मदीयम्)
‘इमम्’ ‘यज्ञं’ ‘वह’ (देवान् प्रापय) । ‘देवयानः’ इत्यादिकं यज्ञ-
विशेषणं वास्तु—यो यज्ञो देवान् प्राप्तः ‘उत्तमः’ भवति, तम्
‘इमं’ ‘यज्ञं’ ‘वह’ इत्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह,—“उद्बुध्यस्वाम्ने प्रति जागृहि एनमिष्टापूर्त्तं सः-
सृजेयामयश्च । पुनः ऋणुध्वस्वा पितरं युवानमन्वाताःसीत् त्वयि
तन्मुमेतम्^(१२)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वम् ‘उद्बुध्यस्व’ (अस्मद्विषये
सावधानो भव); ‘एनं’ (यजमानं) ‘प्रति’-‘जागृहि’ (प्रतिदिनं जागरूकं
सावधानं कुरु); ‘अयं’ ‘स’ त्वं च मिलित्वा ‘इष्टापूर्त्तं’ (श्रौत

* ‘सीदतु’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

स्मार्त्तकर्मणी) 'सं-सृजेयां' (सम्यादयत) । हे यजमान, त्वां 'पितरं' (पालकं), 'द्युवानं' (यौवनोपेतं) 'पुनः' 'दृष्ट्वन्' (भूयो भूयः कुर्वन्) अयमग्निः त्वयि निमित्तभृते सति 'एतं' 'तन्तु' (यज्ञप्रवाहं) 'अन्वातासीत्' (अनुक्रमेण तनोतु, सम्यादयतु) ।

अथाष्टमीमाह,—“अयं ते योनिर्ध्वत्वयो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्निं आरोहाथा नो वर्द्धया रयिम्^(११)” इति । हे 'अग्ने', 'यः' 'अयम्' इष्टकाचितिरूपप्रदेशः 'ते' (तव) 'योनिः' (स्थानं); 'यतः' (यस्या इष्टकाचितेः) 'जातः' (उत्पन्नः) त्वं 'अरोचथाः' (दीप्तो भवसि), 'तं' (योनिं*) 'जानन्' (स्वकीयत्वेन अवगच्छन्) 'आ'-'रोह' । 'अथ' (अनन्तर) 'नः' (अस्मत्कं) 'रयिं' (धनं) 'वर्द्धय' ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यां पुनश्चितिं विधत्ते,—“प्र वै एषोऽभ्यासोकाश्च्यवते, योऽग्निं चिनुते, न वै एतस्यानिष्टके आहुतिरिव कल्पते, यां वै एषोऽनिष्टके आहुतिं जुहोति स्ववति वै सा, ताऽस्वन्तीं यज्ञोऽनु परा भवति, यज्ञं यजमानो यत् पुनश्चितिं चिनुते आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै, प्रति आहुतयस्तिष्ठन्ति, न यज्ञः परा भवति, न यजमानः” (५।४। १० अ०) इति । 'अग्निं' चिन्वानः पुरुषः स्वर्गाभिसुखत्वात् 'अस्मां-ल्लोकात्' प्रच्युतो भवति । 'एतंस्व' पुरुषस्य इष्टकारहिते देशे आहुतिर्न सम्भवति । भृप्रदेशस्य स्वकीयत्वाभावात् । एवं सति इष्टकारहिते प्रदेशे 'याम्' 'आहुतिं' 'जुहोति' 'सा' 'स्ववति', यथा भिन्नभाष्ये जलं गलति तद्वत् । 'स्वन्तीं' 'ताम्' आहुतिम् 'अनु' 'यज्ञः'

* 'योधि' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

नश्यति, 'यज्ञम्' 'अनु' 'यजमानः' अपि नश्यति । अत आहुति-
प्रतिष्ठार्थं 'पुनश्चिति' कुर्यात्; तत आहुतियज्ञयजमानाः प्रति-
तिष्ठन्ति ।

अस्यां चित्ताविष्टकासङ्गां विधत्ते,—“अष्टावुपदधात्यष्टाचरा
गायत्री गायत्रेणैवेनं कन्दसा चिनुते” (५।४।१०।अ०) इति ।

एतच्छाखास्नातमन्वानुसारेण सङ्गां विधाय शाखान्तरानुसारेण
अन्यौ द्वौ पक्षौ विधत्ते,—“यदेकादश त्रैष्टुभेन, यद्वादश जागतेन,
कन्दोभिरेवेनं चिनुते” (५।४।१०।अ०) इति ।

प्रकारान्तरेण पुनश्चितिं प्रशंसति,—“नपात्को वै नामैषोऽग्निर्धत्
पुनश्चितिर्धत् एवंविद्वान् पुनश्चितिं चिनुत आ द्वतीयात् पुरुषादन्नम्
अन्ति” (५।४।१०।अ०) इति । न पातयति न विनाशयति आहुतिं
न स्थावयतीति पुनश्चितिरूपस्य अग्नेः 'नपात्कः' इति नामधेयं । एवं
ज्ञात्वा चितवान् पुरुषः पुत्रपौत्रपर्यन्तम् अन्नसम्प्लुद्धो भवति ।

पुनःशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“यथा वै पुनराधेय एवं पुनश्चिति-
र्योऽग्न्याधेयेन न ऋध्नेति स पुनराधेयमा धत्ते योऽग्निं चित्वा न
ऋध्नेति स पुनश्चितिं चिनुते यत् पुनश्चितिं चिनुते ऋध्ने” (५।
४।१०।अ०) इति । पुनराधेयपुनश्चित्योः पूर्वसम्प्लुद्धभावेन पश्चाद्-
द्विसङ्गावेन च सादृश्यम् ।

अत्र पूर्वपक्षत्वेन शाखान्तरमतमुपन्यस्यति,—“अथो खत्वाङ्गर्न
चेतथ्येति रुद्रो वै एष यदग्निर्धत्था व्याघ्रः सुप्तं बोधयति तादृगेव
तत्” (५।४।१०।अ०) इति । यथा लोके सुप्तो व्याघ्रः केनचित्
मार्गं गच्छता पुरुषेण बोधितः तमेव बोधयितारं मारयति, एवमथं

क्रूरोऽग्निः पूर्वं चितः कथञ्चित् पुण्ड्रवशात् सुप्रवच्छान्तो वर्त्तते, स चेत् पुनश्चीयेत प्रबोधितव्याप्रवन्मारयेत्; तस्मान्न चेतव्या इयं पुनश्चितिरिति पूर्वः पक्षः ।

तमेतं पक्षमनादृत्य स्वपक्षमेव स्थापयति,—“अथो खल्वान्नश्चेतयेति यथा वशीयाऽसं भागधेयेन बोधयति तादृगेव तत्” (५।४।१० अ०) इति । लोके धनाश्वं प्रभुं चिरकालव्यवधानेन विस्मृतवन्तं शृत्यः पुनरप्युपायनमानीय यथा बोधयति, स च बोधित एव अभीष्टमिद्धिं करोति, एवमयं प्रभुरग्निः पुनश्चितः सन् अभीष्टं साधयतीति चेतव्या इयं पुनश्चितिः ।

तस्याः पुनश्चितेः सृष्टिहेतुत्वमुदाहरणमुखेन स्पष्टीक्रियते,— “मनुरग्निमचिनुत तेन न आर्ध्नीत् सः, एतां पुनश्चितिमपश्यत् तामचिनुत, तथा वै स आर्ध्नीत्, यत् पुनश्चितिं चिनुते, इति” (५।४।१० अ०) इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

‘अग्निं’—त्रयं पुरा प्रातरनुवाकात् सृष्टेदिदम् ।

‘नसो’—द्वार्यां वल्लिमर्शा, येनाष्टाविष्टकाष्टकम् ॥

पुनश्चितिरिति प्रोक्ता मन्त्रास्तेऽत्र त्रयोदश ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यंजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥०॥

ममाम्ने वचो विह्वेषस्तु वयं त्वेन्धानास्तनुवं पुषेम ।
 मच्चं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम^(१) ।
 मम देवा विह्वे संतु सर्व इन्द्रावन्तो मरुतो विष्णु-
 रग्निः । ममान्तरिष्णुमुरु गोपमस्तु मच्चं वातः पवतां
 कामे अस्मिन्^(२) । मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मय्या-
 शीरस्तु मयि देवहृतिः । दैव्या होतारा वनिपन्त ॥ १ ॥

पूर्वेरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः^(३) । मच्चं यजन्तु मम
 यानि हव्याकृतिः सत्या मनसो मे अस्तु । एनो मा
 नि गो कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधि वाचता मे^(४) ।
 देवीः पडुर्वीरुरु एः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वं ।
 मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम-
 राजन्^(५) । अग्निर्मन्युं प्रतिनुदन् पुरस्तात् ॥ २ ॥

अद्व्यो गोपाः परि पाहि नस्त्वं । प्रत्यञ्चो यन्तु
 निगुतः पुनस्तेऽमैषां चित्तं प्रबुधा वि नेशत्^(६) । धाता
 धातृणां भुवनस्य यस्पतिर्देवः सवितारमभिमातिषाहं ।
 इमं यज्ञमश्विनोभा बृहस्पतिर्देवाः पान्तु यजमानं
 न्यर्थात्^(७) । उरुव्यचा नो महिषः शर्म यः सद्स्मिन्
 हवे पुरुहूतः पुरुक्षु । स नः प्रजायै हर्यश्वः मृडयेन्द्र
 मा ॥ ३ ॥

नो रीरिषो मा परा दाः^(८) । ये नः सपत्ना अप ते

भवन्विन्द्राग्निभ्यामव वाधामहे तान् । वसवो रुद्रा
 आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेतारमधिराजमक्रन्^(९) ।
 अर्वाचमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिह्वनजिदश्वजिद्
 यः । इमन्नो यज्ञं विह्वे जुषस्वास्य कुमा हरिवो
 मेदिनं त्वा^(१०) ॥ ४ ॥

वनिपन्त । पुरस्तात् । मा । विचत्वारिंशच्च ॥१४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 चतुर्होऽनुवाकः ॥ * ॥

त्रयोदशे पुनश्चितिरुक्ता । अथ चतुर्दशे विह्वेत्वात्वा इष्टका
 उच्यन्ते । कल्पः, 'ममाग्ने वर्चो विह्वेव्वस्वित्यनुवाकेन प्रतिमन्त्र-
 मिष्टकाभिर्धिष्णियांश्चिनोत्यग्नेनवमा आग्नीषीय उपदधाति, द्वादश
 षोडशैकविंशतिश्चतुर्विंशतिर्वा हेतवीये, एकादश ब्राह्मणाच्छमीये,
 षट् मार्जालीयेऽष्टावष्टावन्तेषु धिष्णियेषूपदधातीति विज्ञायते' इति ।
 तत्राद्यामाह,—“ममाग्ने वर्चो विह्वेव्वस्तु वयं त्वा इन्धानास्तनुवं पुषेम ।
 मद्भ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्तया अथ्यत्तेण पृतना जयेम^(११)” इति । हे
 'अग्ने', 'विह्वेषु' (यज्ञेषु) यत् 'वर्चः' (फलं) तत् 'मम' 'अस्तु' । 'वयं'
 (ऋत्विज्यजमानाः) त्वाम् अग्निम् 'इन्धानाः' (प्रञ्चलयन्तः) 'तनुवं'
 (त्वदीयं शरीरं) 'पुषेम' (पुष्टं कुर्मः) । 'मद्भ्यं' यजमानाय प्राच्याद्याः
 'चतस्रः' 'प्रदिशः' 'नमन्तां' (वयसा भवन्तु),—तत्रत्या जना मदधीना

भवन्तु । 'अध्यक्षेण' (स्वामिना) 'त्वया' संहिता 'वयं' 'पृतनाः'
(विरोधिन्यः सेनाः) 'जयेम' ।

अथ द्वितीयामाह,—“मम देवा विह्वे सन्तु सर्वे इन्द्रावन्तो
मरुतो विष्णुरग्निः । ममान्तरिक्षसुरू गोपमस्तु मङ्घं वातः पवतां
कामे अस्मिन्^(१)” इति । 'सर्वे' 'देवाः' 'मम' 'विह्वे' (मदीययज्ञे)
'सन्तु' (तिष्ठन्तु) । देवा एव विश्लेष्यन्ते,—'इन्द्रावन्तः' (इन्द्रयुक्ताः),
'मरुतः' (मरुद्गणाः), 'विष्णुः' 'अग्निः' च—इत्येवमाद्याः । इदम् 'उरु'
विस्तीर्णम् 'अन्तरिक्षं' 'गोपं' (रक्षकम्) 'अस्तु' लं* । अयं 'वातः'
(वायुः) 'मङ्घं' (मदर्थम्) 'अस्मिन्' 'कामे' (यज्ञफले निमित्तभूते)
एति 'पवतां' (सञ्चरतु), मदीयं कामं साधयत्वित्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह,—“मयि देवा द्रविणम् आ यजन्तां मय्याग्नीरस्तु
मयि देवहृतिः । दैव्या हेतारा वनिषन्त पूर्वैःरिष्टा स्वाम तनुवा
सुवीराः^(२)” इति । एते 'देवाः' 'मयि' यजमाने 'द्रविणं' (धनम्)
'आ-यजन्तां' (सर्वतः सत्यादयन्तु) । 'आग्नीः' (आशास्यमानं फलं)
'मयि' 'अस्तु' (यजमाने सिद्धं भवतु) । तथा 'देवहृतिः' (देवानाम्
आज्ञानञ्च) 'मयि' भवतु । 'दैव्या' 'हेतारा' (देवसम्बन्धिन
ष्टलजः) 'पूर्वै' (अनादिसिद्धाः) 'वनिषन्त' (अस्मद्यज्ञं सन्धयन्तु) ।
वयं च 'तनुवा' (शरीरेण) 'अरिष्टाः' (हिंसारहिताः) 'सुवीराः'
(शोभनपुत्रयुक्ताः) 'स्वाम' (भवाम) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“मङ्घं यजन्तु मम यानि हव्या आकृतिः सत्या
मनसो^(३)मे अस्तु । एनो मा नि गां कतमत् चन अहं विश्वे देवासेः अधि

* खमेव सर्वत्र पाठः । भवतु इति पाठो भवितुं यत्नः ।

वोचता मे^(७)” इति । ‘मम’ ‘यानि’ ‘हव्या’ (मदीयानि हवींषि) सन्ति, तानि सर्वाणि ‘मह्यं’ (मदर्थं) दैव्या ऋत्विजः ‘यजन्तु’ । ‘मे’ ‘मम’ ‘मनसः’ ‘आकूतिः’ (मदीयस्य मनसः सम्बन्धी घोऽयं सङ्कल्पः, स आकूतिः) ‘सत्या’ ‘अन्तु’,—सङ्कल्पितार्थः सिध्यत्वित्यर्थः । ‘अहं’ ‘कतमत्’ ‘चन’ ‘एनः’ (किमपि पापं) ‘मा’ ‘नि-गां’ (नितरां मा प्राप्तवानि) । ‘विश्वे देवासः’ (हे विश्वे देवाः), ‘मे’ (मदर्थम्) ‘अधि’—‘वोचत’ (आधिक्यं ब्रूत,—यजमानानां मध्ये अयं अधिक इति देवानामग्रे कथयत) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“देवीः षडुर्वीरु एः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वं । मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोमराजन्^(८)” इति । ‘देवीः’ ‘षडुर्वीः’ (उर्वीनामकाः षट्सङ्ख्याका हे देव्यः); अत एव शाखान्तरान्युपस्थाने समास्रातम्—‘षण्णोर्वी-रंहसस्थान्तु* द्यौश्च पृथिवी च आपश्च ओषधयश्च ऊर्क्च सृनृता च’ इति । तादृशो हे देव्यः, नः (अस्मदीयम्) इदं कर्म ‘उरु’ ‘कृणोत’† विस्तीर्णं कुरुत) । ‘विश्वे देवाः’ ‘इह’ कर्मणि ‘वीरयध्वं’ (वीरा भवत),—विघ्नं परिहरतेत्यर्थः । वयं ‘प्रजया’ (पुत्रादिहृपया) ‘मा हास्महि’ (विपरित्यक्ता मा भूम) । तथा ‘तनूभिः’ (पुष्टशरीरैः) ‘मा हास्महि’ । हे ‘सोमराजन्’, ‘द्विषते’ (वैरिणे) ‘मा रधामः’ (कार्यसिद्धिं मा करवाम) ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘रंहस्या सग्तु’ इत्येवंविधः कश्चिदन्यः पाठोऽत्र सम्भाव्यते ।

† ‘कृणोतु’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

‡ ‘वैरिमांसे’ इति सर्वत्र पाठो न समीचीन इव प्रतिभाति ।

अथ षष्ठीमाह,—“अग्निर्मन्युं प्रतिनुदन् पुरस्ताद्दञ्चो गोपाः
परि पाहि नस्त्वं । प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्ते अमा एषां चित्तं
प्रबुधा वि नेशत्^(१)” इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘मन्यु’ (वैरिणां कोपं)
‘प्रतिनुदन्’ (निराकुर्वन्) ‘पुरस्तात्’ (अस्माकं पुरतः) गच्छत्विति
शेषः । हे अग्ने, ‘त्वम्’ ‘अदञ्चः’ (केनाप्यर्हंसितः) ‘गोपाः’ (रक्षणसमर्थः)
सन् ‘नः’ (अस्मान्) ‘परि’—‘पाहि’ (सर्वतः पालय) । तत्र पालने
सति ‘ते’ (वैरिणः) ‘प्रत्यञ्चः’ (प्रतिमुखाः) सन्तः ‘निगुतः’ (नितरां
गमनशीलाः, पलायनपराः) ‘पुनः’ ‘यन्तु’ (भूयो भूयो यत्र-कापि
गच्छन्तु) । ‘एषां’ (वैरिणां) ‘चित्तम्’ (अन्तःकरणं) ‘प्रबुधा’ ‘अमा’
‘वि-नेशत्’ (प्रबोधेन सह विनश्यतु) ।

अथ सप्तमीमाह,—“धाता धातृणां भुवनस्य यस्यतिर्देवः
सवितारमभिमातिषाहं । इमं यज्ञमश्विनोभा हृहस्यतिर्देवाः पान्तु
यजमानं न्यर्थात्^(२)” इति । ‘धातृणाम्’ (जगत्कर्तृणां दत्तप्रजापत्या-
दीनां) अपि ‘धाता’ ‘यः’ (स्रष्टा), ‘भुवनस्य’ (लोकस्य) ‘पतिः’
(पालकः) च । तथा ‘अश्विना’ ‘उभा’ (यौ उभौ अश्विनौ), ‘हृहस्यतिः’
च इत्येते ‘देवाः’ ‘नः’ (अस्मादीयम्) ‘इमं’ ‘यज्ञं’ ‘यजमानं’ च
‘न्यर्थात्’ (फलवैगुण्यलक्षणात् वैचर्यात्) ‘पान्तु’ (रक्षन्तु) । कीदृशं
यज्ञं ?—‘देवं’ (तत्तन्मन्त्रव्यवहारयुक्तं), ‘सवितारं’ (फलस्य जनकं),
‘अभिमातिषाहं’ (पापलक्षणस्य अभिमातेः अरेः अभिभवितारम्) ।

अथाष्टमीमाह,—“उरुयचा नो महिषः शर्म यस्मदस्मिन् हवे
पुरुहृतः पुरुतु । स नः प्रजायै हर्यश्वः मृडयेन्द्र मा नो रीगिषो मा
परा दाः^(३)” इति । पुरुभिः (बहुभिर्यजमानैः) हृतः ‘पुरुहृतः’ ।

आहूत इन्द्रः झयते अस्मिन्निति हवो यज्ञः, तस्मिन् यज्ञे 'स' इन्द्रः 'नः' (अस्माकं) 'शर्म' (सुखं) 'यंसत्' (यच्छत्) । कीदृश इन्द्रः?— 'उख्यचाः' (अत्यन्तं व्याप्तः), बह्वदेशाधिपतिरित्यर्थः, 'महिषः' (महान् शौर्यादिगुणमप्यत्रः), 'पुरुजु' (पुरुषु बह्वपु मन्त्रेषु श्रूयते* शश्वरते प्रतिपाद्यत इति पुरुजुरेव पुरुजु), हरिनामानौ अथैव यस्य अमौ 'हर्यथः' । ईदृश हे 'इन्द्र', 'प्रजायै' (पुत्रादिप्रजासिद्ध्यर्थं) 'स' (त्वं) 'नः' (अस्मान्) 'मृडय' (सुखय), 'नः' (अस्मान्) 'मा' 'रीरिषः' (मा हिमीः), 'मा' 'परा-दाः' (मा च तिरस्कर) ।

अथ नवमीमाह,—“ये नः सपत्ना अप ते भवन्विन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान् । वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मा उग्रं चेत्तार-मधिराजमक्रन्^(६)” इति । 'ये'-केचित् 'नः' (अस्माकं) 'सपत्नाः' (शत्रवः) सन्ति, 'ते' 'अप'-'भवन्तु' (अपनययुक्ता भवन्तु) । वयं 'तान्'(सपत्नान्)'इन्द्राग्निभ्यां' अनुग्रहयुक्ताभ्यां सहिताः 'अव-बाधामहे' (सर्वथा बाधितान् कुर्मः) । वसुरुद्रादित्या देवता 'मा' (मां) एतादृशमां 'अक्रन्' (कुर्वन्तु) । कीदृशम्?—इति, तदुच्यते,†—उपरितनं स्वर्गं स्पृशतीत्युपरिस्पृशं तं, 'उग्रं' (शत्रुतिरस्कारचमं), 'चेत्तारः' (अभिज्ञातारः) 'अधिराजं' (अन्वेषां सर्वेषामधिपतिम्) ।

अथ दशमीमाह,—“अर्वाचंमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजित धनजिदय्यजिषुः । इमं नो यज्ञं विहवे जुपस्वास्य कुर्मो हरिवो

- * अत्र क्षयते इति पाठः, किं वा परत्र 'पुरुजुरेव पुरुजु' इत्यत्र पुरु-शुरेवै पुरुजु इत्येव पाठः सम्भाव्यते ।

† 'वसुरुद्रादित्यादेवतानामेतादृशम्' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

‡ अत्र 'उपरिस्पृशम्' इति पदं पतितमिव प्रतिभाति ।

मेदिनं त्वा^(१०)” इति । ‘यः’ इन्द्रः, ‘गोजित्’ (परकीयगवां* जेता), तथा ‘यः’ ‘धनजित्’ (परकीयधनस्य जेता), ‘यः’ ‘अश्वजित्’ परकीयाश्वानां जेता) अस्ति । ‘अर्वाचम्’ (अस्मदभिसुखं) तं ‘इन्द्रं’ ‘ह्वामहे’ अमुं यज्ञं निमिन्तीकृत्य ‘असुतः’ (आह्वयामः)† । हे ‘इन्द्र’ ‘विह्वे’ (विविधाह्वाने) सति ‘नः’ (अस्मदीयम्) ‘इमं’ ‘यज्ञं’ ‘जुषस्व’ (सेवस्व) । हरिनामकावश्रौ यस्य सन्ति‡, स हरिवान्, हे ‘हरिवः’ (इन्द्र), त्वाम् ‘अस्य’ (यजमानस्य) ‘मेदिनं’ (स्त्रेहवन्तं ‘कुर्षः’ ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधित्सुरादौ कानिचित् काम्यचयनानि दर्शयति, यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘कन्दश्चितं चिन्वीत पशुकामः’ इति विज्ञायते, सर्वैश्चकन्दोभिश्चिनुयादित्येकं, प्राकृतैरित्यपरम्—इति ।

तदिदं विधत्ते,—‘कन्दश्चितं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै कन्दाश्चि पशुमानेव भवति” (५।४।११ अ०) इति । “अग्नि-
र्मूर्धा दिवः ककुत्” इत्यनुवाकोक्तानि नानाश्चकन्दोयुक्तमन्त्राणि,
तैरेव चितो न तु यजुर्भिरिति कन्दश्चितः, तादृशमग्निं ‘पशुकामः’
चिनुयात् ।

यच्च सूत्रकारेणोक्तं,—‘श्वेनचितं चिन्वीत सुवर्गकामः’ इति विज्ञायते, वक्रपशो व्यस्तपुच्छो भवति, पश्चात् प्राक् उदूहति

* ‘परकीयगवानाम्’ इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र पाठस्य वैपरीत्यमिव प्रतिभाति । ‘असुतो ह्वामहे’ (अमुं यज्ञं निमिन्तीकृत्य आह्वयामः) इत्येवंक्रम एवात्र पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ ‘सन्ति’ इति सर्वत्र पाठो भ्रान्तिजन्यः; ‘स्तः’ इत्येव भवितुं युक्तः ।

पुरस्तात् प्रत्यङ् उदूहति एवमिव हि वयसां मध्ये पत्ननिर्णामो भवति इति विज्ञायते—इति । तदिदं विधत्ते,—“श्येनचित्तं चिन्वीत सुवर्गकामः श्येनो वै वयसां पतिष्ठः श्येन एव भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति” (५।४।११अ०) इति । ‘वयसां’ मध्ये ‘श्येनः’ अतिशीघ्रं पतितुं समर्थः । ‘श्येन एव’ श्येनवच्छीघ्रगाम्येव ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण,—‘कङ्कचिदलजचित् इति श्येनचिता व्याख्यातौ’ इति । तदिदमुभयं क्रमेण विधत्ते,—“कङ्कचित्तं चिन्वीत यः कामयेत शीर्षणान् अमुष्मिन्लोके स्यामिति शीर्षणानेवासुष्मिन्लोके भवति । अलजचित्तं चिन्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकामश्चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति” (५।४।११अ०) इति । ‘कङ्कालजौ श्येनस्यैव अवान्तरजातिभेदौ, तत्र कङ्कस्य शिरो मण्डलाकारम्, अलजस्य तु पादयोर्विशेषः । अत एव पादम्यानीयात्, सीतासु द्वादशमङ्कलामपोद्य चतुःमङ्कलां ब्रूते । तत्र कङ्कचिता स्वर्गलोके ‘शीर्षणान्’ (सर्वेषां मध्ये उन्नतशिरस्कः) प्रभुर्भवतीत्यर्थः । अथ अलजचिता सीताचतुष्टयदिग्द्वारा प्रतिष्ठां प्राप्नोति ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण,—‘प्रजगचित्तं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते यावानग्निः सारन्निप्रादेशो द्विसावतीं भूमिं चतुरश्रां हत्वा पूर्वस्थाः करण्या अर्धाच्छ्रीणिं प्रत्यालिखेत्’—इति । तदिदं विधत्ते,—“प्रजगचित्तं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् प्रैव भ्रातृव्यानुदते” (५।४।११अ०) इति । ‘प्रजगं’ अनोमुखं, यथा शकटस्य पद्याङ्गो विस्तृतः, पूर्वभागः सङ्कुचितः, तद्वत् । एतेन भ्रातृव्यान् प्रणुदते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘उभयतःप्रजगं चिन्वीत यः कामयेत प्र

जातान् भ्रातृव्यानुदेय प्रति जनिष्यमाणान् इति विज्ञायते यस्याविमुखे शकटे' इति । तदिदं विधत्ते,—“उभयतःप्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्र जातान् भ्रातृव्यानुदेय प्रति जनिष्यमाणानिति प्रैव जातान् भ्रातृव्यानुदते प्रति जनिष्यमाणान्” (५।४।११अ०। इति । प्राक् पश्चाच्च प्रउगाख्यशकटमुखसदृशम् 'उभयतःप्रउगं' । तेन उत्पन्नान् भ्रातृव्यान् विनाशयति, उत्पत्त्यमानानामुत्पत्तिं प्रतिबध्नाति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘रथचक्राक्षितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् इति विज्ञायते यावानग्निः सारन्निप्रादेशस्तावतीं भूमिं परिमण्डलां कृत्वा’ इति । तदिदं विधत्ते,—“रथचक्राक्षितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् वज्रो वै रथो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरति” (५।४।११अ०) इति । रथचक्रवत् वर्तुलत्वेन चीयत इति रथचक्राक्षित् ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण,—‘द्रोणचितं चिन्वीत अन्नकाम इति विज्ञायते इयानि तु खलु द्रोणानि चतुरश्राणि परिमण्डलानि च तच्च यथाकामी’ इति । तदेतद्विधत्ते,—“द्रोणचितं चिन्वीत अन्नकामो द्रोणे वै अन्नं भिष्यते सयोन्येवान्नमवस्वन्धे” (५।४।११अ०) इति । द्रोणो हि धान्यं भरन्ति, अतो धान्यख्यानसहितमन्नं प्राप्नोति ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण,—‘समूह्यं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते समूह्यन्निषेष्टका उपदधाति’ इति । तदिदं विधत्ते,—“समूह्यं चिन्वीत पशुकामः पशुमानेव भवति” (५।४।११अ०) इति । समूह्यम् अर्हतीति समूह्यः ।

यद्युक्तं सूत्रकारेण,—‘परिचायं चिन्वीत यामकाम इति विज्ञायते मध्यमाः स्वयमादृशां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनोति स परिचायः’ इति । तदेतद्विधत्ते,—“परिचायं चिन्वीत यामकामो याम्येव भवति” (५।४।११ अ०) इति ।

यद्युक्तं सूत्रकारेण,—‘ऋग्गानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोक ऋध्रुयामिति विज्ञायते द्वयानि तु खलु ऋग्गानानि चतुरश्राणि परिमण्डलानि च तत्र याथाकामम्’ इति । तदेतद्विधत्ते,—‘ऋग्गानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोके ऋध्रुयामिति पितृलोक एवर्ध्नाति” (५।४।११ अ०) इति । तदेवं काम्यचयनानि समापितानि ।

अथ प्रकृतैः ‘ममाये वर्चः’ इत्यादिभिर्मन्त्रैः माध्यमुपधानं विधत्ते,—“विश्वामित्र-जमदग्नी वसिष्ठेन अस्यर्धंताः स एता जनदग्निर्विह्वया अपश्यत् ता उपाधत्त ताभिर्वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृत्तं यद्विह्वया उपदधातीन्द्रियमेव ताभिर्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृत्ते” (५।४।११ अ०) इति । विह्ववशब्दापेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका विह्वयाः ।

उपधानदेशं विधत्ते,—“होतृर्धिष्णिये उपदधाति यजमानायतनं वै होता स्वे एवास्मा आयतने इन्द्रियं वीर्यमवृत्तं” (५।४।११ अ०) इति । देवाङ्गानादिकस्य यजमानकार्यस्य होत्रा निष्पाद्यात्वाङ्गता यजमानस्थायतनम् ।

तत्र सङ्ख्यां विधत्ते,—“द्वादशोपदधाति द्वादशाक्षरा जगती जागताः पञ्चो जगतीवासौ पञ्चलवृत्तम्” (५।४।११ अ०) इति । यद्यप्यत्र मन्त्राणां दशलान्मन्त्रकर्मसङ्ख्या पूरणीया । तत्प्रकारस्य

सूत्रकारेण दर्शितः,—‘अश्वीयाश्वो मन्वाः, भृयाश्वि कर्माणि तत्र समशः प्रतिविभज्य पूर्वैः पूर्वाणि कारयेदुत्तरैरुत्तराणि ; अश्वीयाश्वि कर्माणि, भृयाश्वो मन्वाः ; तत्र प्रतिमन्त्रं कुर्यात्, अवशिष्टा विकल्पार्थाः, यथायूपद्रव्याणीत्यन्ताश्वोपो विट्झिर्वा’ इति । अतोऽत्र पूर्वभागस्य अन्तिमं पञ्चमं, उत्तरभागस्यान्तिमं दशमञ्च आवृत्त्या वर्धयित्वा सङ्ख्या पूरणीया ।

स्थानान्तरेषु सङ्ख्यां विधत्ते,—“अष्टावष्टात्रयेषु धिष्णियेषूपदधाति अष्टाशफाः पशवः परूतेवावरुन्धे” (५।४।११अ०) इति । प्रशास्त्रीय-पोचीय-नेष्ट्रीयाच्छावाकीयादीनि अन्यानि धिष्णियानि, तत्र नवम-दशममन्त्रयोर्लोपेनाष्टसङ्ख्या अवगन्तव्या ।

कौचित् सङ्ख्यान्तरं विधत्ते,—“षण्माजालीये, षड्वा ऋतव, ऋतवः खलु वै देवाः पितरः, ऋतूनेव देवान् पितृन् प्रीणाति” (५।४।११अ०) इति । दैविकस्य पैतृकस्य च कस्मिंश्चित् ऋतौ कर्तव्यत्वाद्दृढानां देवत्वं पितृत्वञ्च । अत्र सप्तमादीनां चतुर्णां मन्त्राणां लोपः ।

अत्र विनियोगसंयहः,—

ममाग्ने दशभिर्मन्त्रैर्धिष्णियेषु यथायथम् ।

इष्टका उपधत्तेऽत्र वङ्गिकाण्डः समापितः ॥

अथ मीमांसा, तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे (१४ अ०) चिन्तितम्,—

ममाग्ने इति कस्याच फलं? लिङ्गेन वक्रुगं ।

श्रुत्या स्वामिनि, न क्रीति, लिङ्गं तत्रोपचर्यताम् ॥

‘ममाग्ने वर्षो विष्टवेव्यस्तु’ इत्ययं मन्त्र इष्टकाचयनाङ्गभूतो*ऽध्वर्युणा

* इत्ययम् आश्विनोयस्याधाने करःश्रुतो मन्त्रः इति न्यायमाणापाठः ।

पद्यते । विशिष्टं हवनं येषां यज्ञानां ते विहवाः । तेषु वर्चः तेजसा उपलक्षितं यत् फलं तन्ममास्वित्यनेन लिङ्गेन मन्त्रसुच्चारयितुरध्वर्यो-
स्तत्फलमिति चेत् । मैवं । अग्निं चिनुते* इत्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्ग-
प्रधानफलस्य यजमानगामित्वं प्रतीयते, न च परिक्रान्तस्याध्वर्योर्दक्षि-
णातिरिक्तः फलसम्बन्धो न्यायः । तस्मान्छ्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं तस्मिन्
यजमानपरत्वेनोपचरणीयं,—मदीययजमानस्यैव तद्वर्चोऽस्त्विति हि
उपचारः । 'तस्माद्यजमानेन पाद्येषु 'आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मं देहि'
इत्यादिषु क्रियमाणानुवादिषु प्रत्यगाशीर्मन्त्रेषु श्रुतं फलं यथा
याजमानं, तथैवाध्वर्युणा पाद्येषु करणमन्त्रेषु श्रुतमपि फलं
याजमानमेव" ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्नेर्मन्त्रे प्रथमस्य प्रचेतसो यं पाञ्चजन्यं बहवः
समिन्धते । विश्वस्यां विशि प्र वि विशिवाःसमीमहे
स नो मुञ्चत्वःहसः^(१) । यस्येदं प्राणन्निमिपद्यदे-
जति यस्य जातं जनमानश्च केवलं । स्तौम्यग्निं
नाथितो जाह्वीमि स नो मुञ्चत्वःहसः^(१) । इन्द्रस्य
मन्त्रे प्रथमस्य प्रचेतसो वृचघ्नस्तोमा उप मामुपागुः ।

यो दाशुषः सुहृतो हवमुप गन्ता ॥ १ ॥

* 'दर्शपर्कमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति न्यायमालापाठः ।

† आदर्शपुस्तकादौ मन्त्रे इति अत्र पाठः ।

स नो मुञ्चत्वः हंसः^(३) । यः संग्रामं नयति संवृशी
 युधे यः पुष्टानि सः सृजति चयाणि । स्तौमीन्द्रं नाशितो
 जौहवीमि स नो मुञ्चत्वः हंसः^(४) । मन्वे वां मिचा-
 वरुणा तस्य चित्तः सत्यैजसा हः हणा यन्नुदेये । या
 राजानः सरथं याथ उग्रा ता नो मुञ्चतमागंसः^(५) ।
 यो वाः रथं अजुरश्मिः सत्यधर्मा मिथुश्चरन्तमुपयाति
 दूपयन् । स्तौमि ॥ २ ॥

मिचावरुणा नाशितो जौहवीमि तौ नो मुञ्चत-
 मागंसः^(६) । वायाः सवितुर्विदधानि मन्महे यावात्म-
 न्वद्भिभृता यौ च रक्षतः । यौ विश्वस्य परिभू बभूवतुस्तौ
 नो मुञ्चतमागंसः^(७) । उप अष्टा न आशिषो देवयोर्धर्मे
 अस्थिरन् । स्तौमि वायुः सवितारं नाशितो जौहवीमि
 तौ नो मुञ्चतमागंसः^(८) । रथीतमौ रथीनामह
 ऊतये शुभं गमिष्टौ सुयमेभिरश्वैर्ययोः ॥ ३ ॥

वां देवौ देवेष्वनिशितमोजस्तौ नो मुञ्चतमागंसः^(९) ।
 यदयातं वद्धतुः सूर्यायास्त्रिचक्रेण सः स दमिच्छमानौ ।
 स्तौमि देवावश्विनौ नाशितो जौहवीमि तौ नो
 मुञ्चतमागंसः^(१०) । मरुतां मन्वे अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां
 वाचं विश्वामवन्तु विश्वे । आश्रून् हुवे सुयमानूतये ते
 नो मुञ्चन्वेनेसः^(११) । तिग्ममायुधं वोदितः सहस्वहिव्यः
 शधः ॥ ४ ॥

पृ॒तनासु जिष्णु॑ स्तौमि॑ दे॒वान्मरु॑तो॒ नाथि॑तो
 जो॒हवीमि॑ ते नो॒ मुञ्च॑न्त्वे॒नसः^(१२) । दे॒वानां॑ म॒ग्ने अ॒धि
 नो ब्रु॑वन्तु॒ प्रेमां॑ वा॒चं वि॒श्वाम॑वन्तु॒ विश्वे॑ । आशू॑न् हु॒व
 सु॒यमा॑नू॒तये॑ ते नो॒ मुञ्च॑न्त्वे॒नसः^(१३) । यद्दि॑दं माऽभि-
 शो॒चति॑ पौरु॒षेये॑ण॒ दैव्ये॑न । स्तौमि॑ वि॒श्वान्दे॒वान्नाथि॑तो
 जो॒हवीमि॑ ते नो॒ मुञ्च॑न्त्वे॒नसः^(१४) । अ॒नु नोऽद्या॑नु-
 म॒तिः^(१५) अ॒नु ॥ ५ ॥

इ॒दंनु॑म॒ते त्वं^(१६) वै॒श्वान॑रो न॒ जत्या^(१७) पृ॒ष्टो दि॒वि^(१८) ।
 ये अ॒प्रथे॑ता॒ममि॑तेभि॒रोजो॑भि॒र्ये प्रति॑ष्ठे अ॒भ॒वतां॑
 व॒ह॒नां । स्तौमि॑ द्या॒वापृ॒थि॒वी नाथि॑तो॒ जोह॑वीमि॒ ते
 नो॒ मुञ्च॑त॒म॒हसः^(१९) । उ॒र्वी रो॑द॒सी वरि॑वः॒ कृ॒णोतं॑
 श्वे॒चस्य॑ प॒त्नी अ॒धि नो॑ ब्रू॒यातं । स्तौमि॑ द्या॒वापृ॒थि॒वी
 नाथि॑तो॒ जोह॑वीमि॒ ते नो॒ मुञ्च॑त॒म॒हसः^(२०) । यत्ते॑ व॒यं
 प॒रुष॑चा॒ यवि॑ष्ठा॒वि॒द्वाःस॒श्वकृ॑मा क॒चन ॥ ६ ॥

आ॒गः कृ॒धो स्व॑स्मा॒ः अ॒दि॒ते॒रना॑गा॒ व्येना॑ः॒सि
 शि॒अथो॑ वि॒ष्वग॑न्ने^(२१) । यथा॑ ह॒ तद॑स॒वो गै॒र्यी॑ चि॒त् प॒दि
 सि॒ता*म॑मु॒ञ्चता॑ यंज॒चाः । ए॒वा त्वम॑स्मत् प्र॒मुञ्च॑ व्य॒हः
 प्रा॒तार्य॑न्ने प्र॒तरा॑न् आ॒युः^(२२) ॥ ७ ॥

ग॒न्ता । दू॒षय॑न्स्तौमि॑ । य॒योः । श॒ङ्घः । अ॒नुम॑तिः
 अ॒नु । च॒न । च॒तु॒स्त्रि॑ःश॒च्च ॥ १५ ॥

* चित्तमिति भाष्यादर्शमुक्तकपाठः ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

अग्नेर्मन्वे । यस्येदम् । इन्द्रस्य । यः संग्रामः । स
नो मुञ्चत्वः हंसः । मन्वे वाम् । ता नो मुञ्चतमागंसः ।
यो वां । वायोः । उप । रथीतमौ । यद्यातं । तौ नो
मुञ्चतमः हंसः । मरुतां । तीगमं । देवानां । यदिदं ।
अनु नः । ऊर्वी । यत्ते । नो मुञ्चतमः हंसः । यत्ते ॥

चतुरः हंसः । षड्भागंसः । चतुरेनसुः । द्विरः हंसः* ॥

अग्नाविष्णु । ज्यैष्ठ्यः । शञ्च । ऊर्क् च । अग्ना च ।
अग्निश्च । अशुश्च । इधश्च । अग्निश्च मे धर्मश्च ।
गर्माश्च । एका च । वाजो नः । अग्निं युनक्तिम् । ममाग्ने ।
अग्नेर्मन्वे । पञ्चदश ॥ १५ ॥

अग्नाविष्णु(१।१) । अग्निश्च(६।१) । वाजो नो(१२।१) ।
अदब्धो गोपाः(१४।३) । एकान्चत्वारिंशत् ॥ ३६ ॥

॥ * ॥ समाप्तः सप्तमः प्रपाठकः ॥ * ॥

समाप्तश्च चतुर्थः काण्डः ॥

हरिः ॥ ॐ ॥

* अयमंशः A प्रभृतिपुस्तके नास्ति ।

† 'नवत्रिंशत्' इति A पु० पाठः । प्राथमिकेषु सप्तसु अनुवाकेषु प्रत्येकं
द्विरिति १४, अष्टमे १, नवमे १, दशमे २, एकादशे ३, द्वादशे ५, त्रयोदशे ४,
चतुर्दशे २ एवं पञ्चदशोऽनुवाके ७ इति मिलित्वा एकानचत्वारिंशत् । ३६ ।

चतुर्दशेऽनुवाके विहव्याख्या इष्टका उक्ताः। अथ पञ्चदशेऽश्वमेध-
सम्बन्धिन्यो याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । अथञ्चानुवाकोऽस्मात् काण्डात्
उक्तव्यः । कल्पः, 'अग्नये अ॒होमुचेऽष्टाकपालः इति दशहविव्यं*
मृगारेष्टिमनुनिर्वपति समानन्तु स्त्रिष्टकदिडमग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस
इति यथालिङ्गं याज्यानुवाक्या' इति। तत्रोदाहृतस्य प्रथमहविषः पुरो-
ऽनुवाक्यामाह,—“अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो यं पाञ्चजन्यं बहवः
समिन्धते । विश्वस्यां विशि प्र वि विशिवा॒समीमहे स नो मुञ्चतु
अ॒हसः^(१)” इति । पञ्चजना निषादपञ्चमा वर्णाः, तेभ्यो हितः
'पाञ्चजन्यः', तादृशं 'यम्' अग्निं 'बहवः' यजमानाः, 'समिन्धते'
(प्रदीपयन्ति), 'प्रथमस्य' (सृष्ट्यादावुत्पन्नस्य), 'प्रचेतसः' (प्रकृष्ट-
ज्ञानवतः), तस्य 'अग्नेः' मूर्तिं 'मन्वे' (मनसा चिन्तयामि) ।
'विश्वस्यां' 'विशि' (सर्वस्यां प्रजायां) 'प्र वि विशिवा॒सं' (जाटराग्नि-
रूपेण प्रविष्टवन्तं) तमग्निम् 'ईमहे' (वयं प्राप्नुमः) । 'सः' (अग्निः)
'नः' (अस्मान्) 'अहसः' (पाप्मात्) 'मुञ्चतु' (मुक्तान् करोतु) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यस्वेदं प्राणत् निमिषद्यदेजति यस्य जातं
जनमानञ्च केवलं । स्तौम्यग्निं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्च-
त्व॒हसः^(२)” इति । 'प्राणत्' (श्वासेपोतं) 'निमिषत्' (निमेषोपेतं) 'यत्'
'इदं' जगत् 'एजति' (कम्पते) चेष्टत इत्यर्थः, तत्सर्वं 'यस्य' अग्नेरधीनं
'जातं' (पूर्वमुत्पन्नं), 'जनमानम्' (इतः परं अनिष्यमाणं) 'स' जगत्सर्वं
'केवलं' परनिरपेक्षं सत् यस्याधीनं, तम् 'अग्निं' 'स्तौमि', 'नाथितः'
फलयात्रायुक्तोऽहं 'जोहवीमि' (पुनःपुनर्जुहोमि) । शेषं पूर्ववत् ।

* हविविमिति आदर्शपुस्तकपाठः ।

अथ 'इन्द्रायाऽहोसुचे एकादशकपालः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—
 "इन्द्रस्य मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो वृत्रघ्नः स्तोमा उप मामुपागुः ।
 यो दाग्ऽषः सुकृतो हवसुपगन्ता स नो सुञ्जत्वः हसः^(१)" इति ।
 'प्रथमस्य' (सृष्ट्यादावुत्पन्नस्य), 'प्रचेतसः' (प्रकृष्टज्ञानवतः), 'इन्द्रस्य'
 मूर्त्तिं 'मन्वे' (अहं मनसा चिन्तयामि) । 'वृत्रघ्नः' (शत्रुघातिनः)
 'इन्द्रस्य' 'उप' (समीपं) प्राप्ताः 'स्तोमाः' (स्तोत्राणि) 'मां' (यजमानम्)
 'उपागुः' (प्राप्ताः),—इन्द्रगुणकथनपराणि स्तोत्राणि मज्जिक्त्वायाम्
 अवस्थितानीत्यर्थः । 'यः' इन्द्रः, 'दाग्ऽषः' (हविर्दत्तवतः),* सुष्ठु कर्म
 अनुतिष्ठतो यजमानस्य 'हवम्' (आह्वानं यज्ञं वा) 'उपगन्ता'
 (प्रास्यति) ।

तत्रैव याज्यामाह,—"यः संयामं नयति संवशी युधे यः पुष्टानि
 संसृजति त्रयाणि । सौमीन्द्रं नाधितो जाह्वीमि स नो सुञ्जत्व
 अहसः^(२)" इति । 'यः' इन्द्रः 'युधे' (योद्धुः) 'वशी' (स्वाधीनपरिवारोपेतः)
 'संयामं' (युद्धदेशं) प्रति 'सं'-'नयति' (स्वकीयां सेनां सम्यक्
 प्रापयति) । 'यः' च इन्द्रः, 'सं'—'पुष्टानि' (सम्पूर्णानि) 'त्रयाणि'
 (गवाश्चतुष्वरूपरूपाणि) 'संसृजति' (यजमानेन यो जयति) । शेषं पूर्ववत् ।

अथ 'मित्रावरुणाभ्यामागोसुगर्भ्यां पयस्यः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्या-
 माह,—"मन्वे वां मित्रावरुणा तस्य चित्तः सत्यौजसा दृष्टवणा यं
 नुदेधे । या राजानः सरथं याथ उया ता नो सुञ्जतमागसः^(३)"
 इति । 'मित्रावरुणा' हे मित्रावरुणौ, 'वां' (युवयोः) मूर्त्तिं 'मन्वे'

* अथ 'सुकृतः' इत्ययं शब्दः पतित इव प्रतिभाति ।

† 'स पुष्टानि' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

(मनसा ध्यायामि) । 'सत्यौजसा' (अकृत्रिमबलौ), 'दृंहणा' (स्नाभयन्तौ) युवां 'यं' अस्मद्द्वैरिणं 'नुदेथे' (निराकुरुतः), तस्य वैरिणः 'चित्तं' (द्रष्टवुद्धिं) जानीतं, युवासुभौ 'राजानं' (दीप्तिमन्तं) 'सरथं' (रथमहितम्) आदित्यं 'याथ' (लोकोपकाराय दृष्टिसुत्पादयितुं दृष्टिं प्राप्नुयाथः) । 'उया' (अनिष्टनिवारणंऽत्यन्तं तीक्ष्णौ), 'ता' (तौ) युवां 'नः' (अस्मान्) 'आगमः' (पापात्) 'मुञ्चतं' (मुक्तं कुरुतं) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यो वाऽरथ ऋजुरग्निः सत्यधर्मा मिथु-
श्चरन्तमुपयाति दूषयन् । सौमि मित्रावरुणा नाथितो जोह्वीमि
तौ नो मुञ्चतमागमः^(६)” इति । हे मित्रावरुणौ । 'वां' (युवयोः)
'यः' 'रथः' 'ऋजुरग्निः' (अकुटिलप्रयहः) 'सत्यधर्मा' (अवितथा-
धारणश्च) भवति, स रथः* 'मिथुश्चरन्तं' (मिथ्याचारिणं अन्यायकारिणं
ब्रुवुं) 'दूषयन्' 'उपयाति' (बाधमानः प्राप्नोति) । सौमीत्यादि पूर्ववत्ः

अथ 'वायो-सावित्र आगोसुग्भ्यां चरुः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्या-
माह,—“वायोः सवितुर्विदथानि मन्महे यावात्मन्वद् विभ्रतो यौ च
रक्षतः । यौ विश्वस्य परिभ्रु बभ्रवतुसौ नो मुञ्चतमागमः^(७)” इति ।
यो वायुर्यश्च सविता तयोर्बभ्रयोः 'विदथानि' (वेदनानि) अभिप्राय-
विशेषान् 'मन्महे' (जानीमः) । 'यौ' (वायुसवितारौ) 'आत्मन्वद्'
“(स्वप्नरीरमिव) 'विभ्रतः' (सर्वं जगद्धारयतः) । किञ्च 'यौ' (वायु-
सवितारौ) 'रक्षतः' (जगत् पालयतः) । किञ्च 'यौ' (वायुसवितारौ)
'विश्वस्य' (कृत्स्नस्य) जगतः 'परिभ्रु' (परितो व्यापकौ बभ्रवतुः) ।
तावित्यादि पूर्ववत् ।

तत्रैव याज्यामाह,—“उप श्रेष्ठा न आशिषो देवयोर्धर्मे अस्त्थिरन् ।
 सौमि वायुः सवितारं नाशितो जोह्वीमि तौ नो सुञ्जतमागसः^(८)”
 इति । ‘श्रेष्ठाः’ (प्रशस्ताः) ‘नः’ (अस्मदीयाः) ‘आशिषः’ (फलविशेषाः)
 ‘देवयोः’ (वायुमवित्रोः) सम्बन्धिनि ‘धर्मे’ ‘उप’ कर्मणि ‘स्त्थिरन्’*
 (उपास्थीयत) तदधीना इत्यर्थः । सौमीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ ‘अश्विभ्यामागोसुगर्भ्यां धाना’ इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—
 “रथीतमौ रथीनामङ्गे ऊतये शुभं गमिष्ठौ सुयमेभिरश्वैः । यद्योर्वां
 देवौ देवेष्वनिश्रितमोजसौ नो सुञ्जतमागसः^(९)” इति । ‘रथीनां’
 ‘रथीतमौ’ (ये रथिनो देवाः सन्ति, तेषां मध्ये अतिशयेन रथिनौ),
 ‘सुयमेभिः’ (सुष्टु नियन्तुं शक्यैः) ‘अश्वैः’ ‘शुभं’ (समीचीनं देशं)
 ‘गमिष्ठौ’ (अतिशयेन गच्छन्तौ) अश्विनौ ‘अङ्गे’ (अहं आह्वयामि) ।
 ‘देवौ’ अश्विनौ ‘देवेषु’ सर्वेषु मध्ये ‘ययोः’ ‘वां’ (युवयोः) ‘ओजः’
 (बलं) ‘अनिश्रितं’ (अन्येन केनापि न तीर्त्तणीकृतं), किन्तु स्वभावात्
 एव तीर्त्तमित्यर्थः । तावित्यादि पूर्ववत् ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यदयातं वहतुः सूर्यायास्त्रिचक्रेण स-
 सद्मिच्छमानौ । सौमि देवावश्विनौ नाशितो जोह्वीमि तौ नो
 सुञ्जतमागसः^(१०)” इति । यस्मात् कारणात् ‘सूर्यायाः’ (सूर्यपत्न्याः)
 स्वमातुः ‘संसद्मिच्छमानौ’ (सङ्गावस्थानं इच्छन्तौ) ‘देवौ’ अश्विनौ ‘युवां’
 ‘त्रिचक्रेण’ (चक्रत्रययुक्तेन) रथेन ‘वहतु’ (वाहयितुं) ‘अयातं’ (रथस्थोपरि
 गतवन्तौ), तस्मात् कारणात् तथाविधौ देवौ । सौमीत्यादि पूर्ववत् ।

* अत्र ‘धर्मे’ (कर्मणि) ‘उप’ ‘अस्त्थिरन्’ इत्येवंरूपः पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र ‘ऊतये’ इति पदस्य व्याख्या पतितेव प्रतिभाति ।

अथ 'मरुद्भ्य एनोमुग्भ्यः सप्तकपालः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,
—“मरुतां मन्वे अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वामवन्तु विश्वे ।
आग्रहून् ऊवे सुयमानूतये ते नो सुञ्चन्त्वेनमः^(११)” इति । 'मरुतां'
(मरुत्सञ्ज्ञकानां) देवानां मूर्त्तिं 'मन्वे' (अहं मनसा ध्यायामि) । तेन
च मरुतः 'नः' (अस्मान्) 'अधि' 'ब्रुवन्तु' (अधिकान् ब्रुवन्तु) । ते च
'विश्वे' (सर्वे) अपि 'दमां' 'वाचं' (मदीयां प्रार्थनां) 'विश्वाम्' (सर्वाम्) अपि
'प्र' 'अवन्तु' (प्रकर्षेण रत्नन्तु) । 'आग्रहून्' (शीघ्रगामिनः) 'सुयमान्'
(सुप्तु नियामकान् मरुदाख्यानं देवान्) 'ऊतये' (रक्षणाय) 'ऊवे'
(आह्वयामि) । 'ते नः' इत्यादि पूर्ववत् ।

तत्रैव याज्यामाह,—“तिग्ममायुधं वीडितं५ सहस्वद्विज्यं५ शर्द्धं
पृतनासु जिष्णु । सौमि देवान् मरुतो नाधितो जे हवीमि ते नो
सुञ्चन्त्वेनमः^(१२)” इति । मरुदाख्यानां देवानाम् 'आयुधं' तिग्मादि-
विशेषणविशिष्टं 'तिग्मं' (तीक्ष्णं), 'वीडितं' (दृढं) । किञ्च मरुतां 'शर्द्धः'
(बल) 'सहस्वत्' (परेषामभिभवित्); 'दिव्यं' (यथोचितव्यवहारयोग्यं), अत
एव 'पृतनासु' (परकीयसेनासु) 'जिष्णु' (जयशीलं) । सौमीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ 'विश्वेभ्यो देवेभ्य एनोमुग्भ्यो द्वादशकपालः' इत्यस्य पुरोऽनु-
वाक्यामाह,—“देवानां मन्वे अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वा-
मवन्तु विश्वे । आग्रहून् ऊवे सुयमानूतये ते नो सुञ्चन्त्वेनमः^(१३)”
इति । पूर्वाक्ता मरुतां पुरोऽनुवाक्या,* तथेयं विश्वेषां देवानां
पुरोऽनुवाक्या योजनीया ।

* अत्र यथा इति पदं भवितुं युज्यते ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यदिदं माभिश्चोचन्ति पौरुषेयेण दैव्येन ।
स्त्रौमि विश्वान् देवान् नाथितो जोहवीमि ते नो सुञ्चन्त्वेनसः^(१४)”
इति । ‘पौरुषेयेण’ (मनुष्यव्यापारेण), ‘दैव्येन’ (देवव्यापारेण) च
सम्पादितं ‘यत्’ ‘इदं’ (दुःखं) ‘मा’ ‘अभिश्चोचति’ (अभिज्ञो मां
ज्ञेययति), तस्य दुःखस्य अपनोदनार्थं । स्त्रौमीत्यादि शेषं पूर्ववत् ।

अथ ‘अनुमत्यै चरुः’ इत्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति,—“अनु नोऽद्यानुमतिः^(१५)” “अन्विदनुमते त्वम्^(१६)” इति ।
“अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञम्” इति पुरोऽनुवाक्या । “अन्विदनुमते त्वं
मन्यासै” इति याज्या । एतच्चोभयम् “इदं वामास्ये” (३का० ३प्र०
११अ०) इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ ‘अग्रये वैश्वानराय द्वादशकपालः’—इत्यस्य याज्यापुरो-
ऽनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“वैश्वानरो न ऊत्या^(१७)” “पृष्टो
दिवि^(१८)” इति । “वैश्वानरो न ऊत्या प्रयातु” इति पुरोऽनुवाक्या ।
“पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः” इति याज्या । एतच्चोभयं “वैश्वानरो न
ऊत्या” (१का० ५प्र० ११अ०) इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अथ ‘द्यावापृथिवीभ्यामहोमुगर्भ्यां द्विकपालः’ इत्यस्य पुरो-
ऽनुवाक्यामाह,—“ये अप्रयेताममितेभिरोजोभिर्धि प्रतिष्ठे अभवतां
वसूनां । स्त्रौमि द्यावापृथिवी नाथितो जोहवीमि ते नो
सुञ्चन्तमहसः^(१९)” इति । ‘ये’ द्यावापृथिव्यौ ‘अमितेभिरोजोभिः’
(परिच्छेत्तुमशक्यैर्बलैः) ‘अप्रयेतां’ (प्रख्याते अभृतां) । किञ्च ‘ये’
‘द्यावापृथिव्यौ’ ‘वसूनां’ (धनानां) ‘प्रतिष्ठे’ (आश्रयभृते) ‘अभवतां’,
‘द्यावापृथिव्यौ’ स्त्रौमीत्यादि पूर्ववत् ।

तत्रैव याज्यामाह,—“उर्वी रोदसी वरिवः कृणोतं जेचस्य पत्नी अधि नो ब्रूयातं । सौमि द्यावापृथिवी नाधितो जोह्वीमि ते नो सुसुतमः५ हसः^(१०)” इति । ‘उर्वी’ (उर्वी, अत्यन्तं विस्तृते), ‘रोदसी’ (रोदसी) हे द्यावापृथिव्यौ, ‘वरिवः’ (धनं पूजां वा) ‘कृणोतं’ (कुरुत) । ‘जेचस्य’ ‘पत्नी’ (पत्न्यौ) हे द्यावापृथिव्यौ, ‘नः’ ‘अस्मान्’ ‘अधि’ ‘ब्रूयातं’ (अधिकान् कथयत) । सौमीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ खिष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“यत्ते वयं पुरुषना यविष्ठ अविद्वाःस्यकृमा कचनानाः । कृधी स्वस्माः अदितेऽनागा योनाःसि शिश्रथो विष्वगग्ने^(११)” इति । हे ‘यविष्ठ’ (युवतम) ‘अग्ने’, ‘वयम्’ ‘अविद्वांसः’ (ज्ञानरहिताः) सन्तः ‘ते’ (त्वदीयेषु) ‘पुरुषना’ (पुरुषेषु) ‘यत्’—‘कचन आगः’ (दं-कमप्यपराधं) ‘चकृम’ (कृतवन्तः) । ‘अदितेः’ (अखण्डनीयस्य) तव अस्मान् ‘अनागाः’ (अपराधरहितान्) ‘सु’- ‘कृधि’ (सुष्ठु कुरु) । हे ‘अग्ने’, ‘एनांसि’ (अस्मदीयानि पापानि) ‘विष्वक्’ (सर्वथा) ‘वि’-‘शिश्रथः’ (विशेषेण अथितानि कुरु) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यथा ह तदसवो गौर्यं चित् पदि सितामसुसुता यजत्राः । एवा त्वमसत् प्र सुसु व्यःहः प्रातार्यग्ने प्रतरान्न आयुः^(१२)” इति । ‘यजत्राः’ (यष्टव्याः), ‘वसवः’ (जगन्निवासहेतवः) अग्निना संहिताः हे देवाः, ‘पदि सितां’ (बन्धनस्थाने स्वकीयस्य पात्रस्य आक्रमणेन पादे बद्धां) ‘गौर्यं’-‘चित्’ (गौरीमपि) यांकासित् गौरवर्णाङ्गाम् ‘असुसुत’ (बन्धान्मुक्तीकृतवन्तः) । हे ‘अग्ने’, ‘तत्’ ‘यथा ह’ (यैवैव प्रकारेण तदन्धमोचनं कृतं),

* ‘सु’ इति पाठो सर्वत्र प्रथित इव प्रतिभाति ।

‘एवा त्वम्’ (एवमेव त्वमपि) ‘अस्मत्’ (अस्मत्सकाशात्) ‘यंहः’
 (विविधं पापं) ‘प्र’-‘सुञ्च’ (प्रकर्षेण सुक्तं कुरु) । ‘नः’ (अस्मदीयम्)
 ‘आयुः’ ‘प्रतरां’ (अत्यधिकं) यथा* ‘प्रातारि’ (प्रतर सम्पादय) ॥

अथ विनियोगसंग्रहः,—

अग्नयेऽऽहोमृचेऽष्टाक-पालां इत्यादिनेरिताः ।
 इष्टयोऽग्नेर्मन्व्युक्ता याज्यास्तासु क्रमादिमाः ॥
 अग्नेराग्नेयके, दीन्द्रखैन्द्रे, मन्वे ह्यनन्तरे ।
 मैत्रावरुणके, वायोर्वायो-सावित्रके, रथी ॥
 आश्विने, मरुतां मारु-ते, देवा वैश्वदेविके ।
 अनुद्वयोऽश्वानुमते, वैश्वान वैश्वानरे तथा ॥
 द्यावापृथिव्यके ये तु, यत्ते खिष्टकतीर्थते ।
 अनुवाके पञ्चदशे मन्त्रा द्वाविंशतिर्मताः ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थीऽस्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्क-
 भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
 प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः
 सम्पूर्णः ॥०॥

* अत्र ‘तथा’ इति पदं पतितमिव प्रतिभाति ।

† अग्नयेऽऽहोमृचेऽष्टाकपाल इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

15817

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author *Veda. Yajur veda*
Title *Sambhita of the black Yajur Veda*
(vol 4)
Call No. *297.1/15817*

Date of Issue	Issued to	Date of Return

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. *297.1/15817*
Accession No. *15817* .....
Slm. Vol-4